Tyragetia

Istorie
Muzeologie

SERIE NOUĂ

Vol. XII [XXVII] nr. 2

Chişinău
2018

ISSN 1857-0240 Categoria B

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

TYRAGETIA

Colegiul de redacție

Redactor responsabil: dr. hab. Eugen Sava
Secretar de redacție: dr. Aurel Zanoci
Redactori: Vlad Pohilă, Mariana Balan

Membri: dr. Marius Alexianu (Iaşi); dr. Ana Boldureanu (Chişinău); dr. Nikolaus Boroffka (Berlin); dr. Maria Danilov (Chişinău); dr. hab. Ion Eremia (Chişinău); dr. hab. Alexander Falileyev (Aberystwyth University Ceredigion); dr. hab. Elke Kaiser (Berlin); dr. Maia Kašuba (Chişinău); dr. Igor Manzura (Chişinău); dr. Eugen Nicolae (Bucureşti); dr. hab. Ion Niculiță (Chişinău); dr. Virgil Nițulescu (Bucureşti); dr. hab. Elena Ploșniță (Chişinău); dr. Elena Postică (Chişinău); dr. hab. Gheorghe Postică (Chişinău); dr. Ion Tentiuc (Chişinău); dr. hab. Valentin Tomuleț (Chişinău); dr. Victor Trifonov (Sankt Petersburg); dr. Lilia Zabolotnaia (Chişinău).

Toate lucrările publicate în revistă sunt recenzate de specialişti în domeniu.
All the papers to be published are reviewed by experts.

Revista „Tyragetia” apare de două ori pe an.
Journal „Tyragetia” appears twice a year.

Manuscrisele, cărțile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondență se vor trimite pe adresa Colegiului de redacție al „Tyragetiei”: *Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Manuscripts, books and reviews for exchange, as well as other papers are to be sent to the editorship of the „Tyragetia”: *Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Design: Ivan Litsuk, Mihai Sava

© Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei

Verum ab Histro oppida Cremniscoe, Aepolium, montes Macrocremni, clarus amnis Tyra, oppido nomen inponens ubi antea Ophiusa dicebatur. In eodem insulam spatiosam incolunt **Tyragetae**; abest a Pseudostomo Histri ostio CXXX.

Plinii Secundi, *Naturalis Historia*, IV, 12 (26), 82

Iar de la Istru înainte se află oraşele Cremniscoe, Aepolium, munţii Macrocremni, vestitul fluviu Tyras, care dă numele şi oraşului, numit odinioară Ophiusa. Tot acolo este o insulă întinsă, locuită de **tirageţi**, la o depărtare de o sută treizeci de mii de paşi de braţul Pseudostomon al Istrului.

Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, IV, 12 (26), 82

CUPRINS
(Contents)

I. Studii (Researches)

Valentin Tomuleţ
Recensămintele şi statistica oficială rusă – surse importante pentru studierea istoriei moderne a Basarabiei (Lists of the population and official statistics of the Russian Empire as important sources for studying the modern history of Bessarabia) 9

Gherghina Boda
Educaţia muzeală ca formă de educaţie non-formală (Museum education as a form of non-formal education) 25

II. Materiale şi cercetări (Papers and surveys)

Katarzyna Niemczyk
Antemurale christianitatis? Anti-Turkish propaganda and the true goal of Johannes Olbracht's crusade (Antemurale Christianitatis? Propaganda anti-turcească şi obiectivul principal al expediţiei militare a lui Jan Olbracht) 31

Şarolta Solcan
Imaginea femeii pe baza documentelor proceselor de vrăjitorie din Transilvania din secolele XVI-XVIII (The perception of women based on the witchcraft trials from Transylvania between the 16th and the 18th centuries) 45

Cătălina Chelcu
Punitive Methods for Unfulfilled Taxes in Moldavia (the second half of the 17th and the first half of the 18th century) (Metode de constrângere pentru neplata datoriilor în Moldova (a doua jumătate a sec. al XVII-lea - prima jumătate a sec. al XVIII-lea) 55

Arnaud Parent
Vivre en bonne intelligence sur les deux rives du Dniestr: les relations diplomatiques entre la Principaute de Moldavie et la Republique des Deux Nations (1757-1763) (A trăi în bună înţelegere pe cele două maluri ale Nistrului: relaţiile diplomatice dintre Principatul Moldovei şi Republica celor Două Naţiuni (1757-1763) 67

Игорь Сапожников
Симеоновский пещерный монастырь у села Роги на Днестре (Simeon's cave monastery near the Rogi village on the Dniester river) 81

Sergius Ciocanu
Date noi privind edificarea bisericii *Înălţarea Domnului* din Chişinău şi precursoarea acesteia – biserica Sfinţii apostoli Petru şi Pavel (New information on the construction of the Ascension Church in Chişinău and on its precursor – the Church of the Holy Apostles Peter and Paul) 91

Maria Danilov
Manuscrisul basarabean al predicilor antimiene (1824) (The Bessarabian manuscript of the Anthim's sermons) 101

Anatolie Leşcu
Aprovizionarea armatei ruse staţionate în Basarabia cu mijloacele de transport (1832-1853) (Providing the Russian army with vehicles during its location in Bessarabia (1832-1853) 111

Andrei Emilciuc
Agenţii negustorilor de ghildă în Basarabia: cadrul legal şi sfera de activitate comercială (1812-1853) (Agents of guild merchants in Bessarabia: legal framework and entrepreneurship sphere (1812-1853) 123

Lilia Zabolotnaia
The strength and weakness of Alexandra Osipovna Smirnova-Rosset (on the history of the origins of one of the women of the Pushkin era) (Forţa şi slăbiciunile Alexandrei Osipovna Smirnova-Rosset (cronică asupra originilor unei femei din epoca lui A. Puşkin) 133

Eugen-Tudor Sclifos
Marea Britanie şi chestiunea sudului Basarabiei (1856-1857) (Great Britain and the issue of Southern Bessarabia in 1856-1857) 139

Cosmin-Ştefan Dogaru
Courses de chevaux et courses d'automobiles: les clubs exclusivistes roumains entre la fin du XIXe siecle et le debut du XXe siecle (Curse de cai şi curse de automobile: cluburi exclusiviste româneşti la final de secol XIX şi început de secol XX) 149

Cristina Tănase
Participarea braşovenilor la efortul de război austro-ungar. Studiu de caz „Gold gab ich für Eisen" (Participation of the inhabitants of Braşov in the Austro-Hungarian patriotic efforts. The action "Gold gab ich fur Eisen" ("I give gold for iron") 159

Anatolie Povestca
Legitimitatea prezenţei trupelor române în Basarabia. Reacţia populaţiei autohtone faţă de această prezenţă (decembrie 1917 - martie 1918) (The legitimacy of the presence of Romanian troops in Bessarabia and the reaction of the native population to it (December 1917 - March 1918) 167

Elena Ploşniţa
Golgota monumentului Unirii de la Chişinău ("Golgotha" of the Monument to the Union in Chişinău) 179

Cristina Tănase
Orologiul din turnul Casei Sfatului din Braşov. File de istorie (Clock on the Tower of the Council House in Braşov: Pages of history) 185

Lilia Crudu
Politica de cadre a aparatului superior de partid în RSSM (1940-1941/1944) (The cadre policy of the top echelon of Moldavian Communist Party apparatus in 1940-1941/1944) 195

Nicolae Fuştei
Activitatea Misiunii Ortodoxe Române în Transnistria (1941-1944) (Activity of the Romanian Orthodox Mission in Transnistria (1941-1944) 215

Marko Katić
The proskynetarion icon in the private collection (Un proschinitar dintr-o colecţie particulară)..... 235

Дмитрий Гуревич
Неовизантийский литургический набор великой княгини Марии Александровны, герцогини Эдинбургской (Neo-Byzantine liturgical set of the Russian Grand Duchess Maria Alexandrovna, Duchess of Edinburgh) 249

Ana Griţco
Opera eminesciană şi grafica lui Leonard Salmen. Contribuţii cartofilice (Eminescu's literary works and Leonard Salmen's drawings. Research in the field of deltiology) 267

Adelaida Chiroşca
Icoanele *Rugăciunea din grădina Ghetsimani* din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (Icons "Jesus praying in the Garden of Gethsemane" from the collection of the National Museum of History of Moldova) 273

Ana Griţco
O expoziţie care a oprit timpul în loc (An exhibition that stopped time) 283

III. Unirea de la 1918 în colecții muzeale (Unification of 1918 in museum collections)

Elena Ploşniţa
Evenimentele premergătoare Unirii de la 1918 reflectate în revista *Luminătorul* (The events preceding the Union of 1918 reflected in the *Luminătorul* Magazine) 289

Elena Postică
Din arhiva fostului KGB - în patrimoniul muzeal. Istoria unei colecţii (From the archives of the former KGB to the possession of the museum. History of one collection) 297

Vera Stavilă
Făuritorii Unirii în colecţiile Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei: Constantin Stere (The fighters for the unification in the collections of the National Museum of History of Moldova: Constantin Stere) 303

Elena Postică
Expoziţia aniversară *Centenarul României Mari* (Anniversary exhibition "Centenary of Great Romania") 311

Vera Serjant
Medalii din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei dedicate evenimentului Marii Uniri (Medals from the collections of the National Museum of History of Moldova, dedicated to the event of the Great Union) 315

Anatolie Povestca
Dr. Daniel Ciugureanu (1885-1950), personalitate marcantă a neamului românesc (Daniel Ciugureanu (1885-1950), a distinguished personality of the Romanian people) 321

IV. Recenzii și prezentări de carte (Paper and book review)

Andrei Timotin, Profeţii bizantine şi postbizantine în Ţările Române (secolele al XVII-lea - al XIX-lea). Bucureşti: Editura Academiei Române, 2015, 208 p. ISBN: 978-973-27-2586-3 *(Andrei Prohin)* 333

История жизни Марии Кантемир в письмах и документах, автор-составитель Лилия Заболотная. Кишинэу: «Lexon Prim», 2018, 270 с. ISBN 978-9975-139-44-1 *(Вячеслав Степанов)* 336

Helena Krasowska, The Polish Minority in South-Eastern Ukraine. Warsaw: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, 2017, 389 p. ISBN: 978-83-64031-65-6 *(Lilia Zabolotnaia)* 339

Lista abrevierilor (List of abbreviation) 342

Condițiile de publicare în revista „Tyragetia" 344

The following conditions for publishing in the „Tyragetia" journal 345

Условия для публикации в журнале «Tyragetia» 346

RECENSĂMINTELE ȘI STATISTICA OFICIALĂ RUSĂ – SURSE IMPORTANTE PENTRU STUDIEREA ISTORIEI MODERNE A BASARABIEI

Valentin Tomuleț

Cuvinte-cheie: recensământ, recensământ fiscal, statistică, Basarabia, Imperiul Rus, demografie, ținut/județ.

Formularea problemei

În investigația științifică ce ține de domeniul științelor istorice, istoricul/cercetătorul pune la baza cercetării diferite categorii de surse istorice, în baza cărora analizează problema pusă în discuție. Izvorul ca sursă istorică reprezintă o componentă strict obligatorie, necesară pentru oricare investigație științifică de care istoricul nu se poate lipsi, sau pe care nu o poate ignora, din considerentul că el prezintă, de fapt, radiografierea faptelor și evenimentelor istorice din trecut și conține informații diverse și valoroase de care cercetătorul are nevoie în elucidarea temei. Și aceasta din cauza că izvorul istoric este nu altceva decât un rezultat firesc al activității umane care reflectă viața în toate manifestările și nuanțele ei și în care se regăsește explicația evenimentelor și faptelor istorice.

Clasificarea surselor istorice scrise este una pur convențională, deoarece în știința istorică nu au fost elaborate criterii unice și obligatorii pentru aceasta. Clasificările elaborate pe parcursul anilor pun la bază anumite criterii de ordin cronologic, economic, social, politic, geografic, psihologic etc., dar ele sunt convenționale și nu pot acoperi toată varietatea de surse istorice.

În studiul de față vom analiza două tipuri de izvoare istorice în studierea istoriei Basarabiei din secolul al XIX-lea – recensămintele (în special recensămintele fiscale) și statistica oficială rusă (perfectată de instituțiile administrației locale ținutale/județene sau centrale/regionale).

Recensămintele populației

La studierea problemelor de ordin demografic, economic și social al Basarabiei în secolul al XIX-lea un rol important revine recensămintelor/recensămintelor fiscale și statisticii.

Prin noțiunea de ***recensământ (recensământ fiscal) al populației*** din secolele XVIII-XIX, în arealul românesc (Țările Române și Basarabia), subînțelegem operația administrativă care se produce la inițiativa instituțiilor de stat imperiale sau regionale în anumite intervale de timp (nu totdeauna regulate) în scopul numărării oficiale a populației[1] pe întreg teritoriul țării și în cele mai mici subdiviziuni teritoriale ale sale, incluzând un șir de caracteristici de ordin demografic, social și etnic, selectând informații referitoare la stocul de locuințe, populație, componența ei socială, confesională și națională, numărul de animale, numărul de case de locuit, întreprinderi comercial-industriale, hanuri, prăvălii etc., suprafața terenurilor cultivate etc. Această operație are obiectivul obținerii unei informații veridice referitoare la două dimensiuni majore – *populație* și *condiții de locuit* – în cadrul aceluiași proces de diseminare, în scopul impunerii fiscale a populației, stabilind în asemenea condiții două criterii: *numărul de familii* și/sau *numărul de persoane de sex masculin*.

Cercetătorul Constantin Vert scrie că „populația (umană) reprezintă o colectivitate formată din persoane, care trăiesc într-o anumită perioadă de timp și într-un teritoriu bine delimitat. Principalele caracteristici ce definesc populația sunt: numărul (efectivul), repartiția, dinamica și structura.

În funcție de dimensiunea teritoriului de referință se disting: populația unei localități (sat, târg, oraș), populația unei unități administrative din interiorul unei țări (comună, județ, district, regiune, provincie etc.), populația unei țări (populația națională), populația unei regiuni a lumii (mai

[1] Evaluarea sistematică a populației a devenit atât de importantă, încât în secolele XVII-XVIII s-a constituit o știință de sine stătătoare, consacrată, din 1855, sub denumirea de ***demografie*** (Grosu 2006, 225).

multe ţări), populaţia continentelor, populaţia mondială.

Totalitatea persoanelor care fac parte dintr-o anumită populaţie (colectivitate) formează numărul, volumul, dimensiunea sau efectivul populaţiei. În mod obişnuit, acesta se obţine prin înregistrare şi totalizare a persoanelor care o compun la un moment dat, iar operaţiunea statistică poartă denumirea de recensământ" (Vert 2001, 16).

Recensământul, de regulă, include procesul de colectare, agregare, prelucrare, evaluare, diseminare şi analiză a informaţiilor culese pe teren. Datele detaliate referitoare la mărimea, distribuţia şi compoziţia populaţiei sunt necesare pentru planificarea şi implementarea politicilor economice, sociale şi fiscale de dezvoltare, pentru activităţi administrative sau de cercetare ştiinţifică. Prin urmare, prin noţiunea de recensământ subînţelegem inventarierea periodică a populaţiei efectuată într-un anumit teritoriu.

Efectuarea recensămintelor urmăreşte următoarele obiective:

– *prioritar* – de a obţine informaţii ample, de calitate şi veridice cu privire la numărul şi distribuţia teritorială a populaţiei, structura demografică, etnică şi socioeconomică, date referitoare la gospodăriile populaţiei şi de potenţialul lor economic, precum şi la fondul locativ şi condiţiile de locuit ale populaţiei;
– *complementar* – obţinerea unei baze de fundamentare pentru o analiză adecvată a dinamicii fenomenelor demografice şi socioeconomice, obiectiv strâns legat atât de gradul ridicat al comparabilităţii datelor pe plan naţional şi internaţional, cât şi de gradul comparabilităţii cu datele obţinute la recensămintele anterioare.

Scopul fundamental – de a oferi informaţii esenţiale şi de calitate pentru politicile guvernamentale în domeniul economic, social şi fiscal, inclusiv pentru dezvoltarea umană.

În plus, efectuarea recensămintelor este orientată tot mai mult spre cunoaşterea, descrierea şi analiza evoluţiei familiilor şi a gospodăriilor ca formă esenţială a modului de convieţuire umană, servind, în acelaşi timp, drept suport informaţional statistic pentru construirea politicilor de dezvoltare economică şi socială a ţării.

Recensămintele răspund la multiple întrebări, cum ar fi:

– numărul şi compoziţia familiilor supuse recensământului;
– fenomenul vârstei şi de îmbătrânire a populaţiei;
– evaluarea numărului şi structurii generaţiilor care convieţuiesc în cadrul familiei;
– structura familiilor după numărul de copii, după numărul copiilor întreţinuţi;
– componenţa familiilor după relaţiile de rudenie sau parentale (în special, în recensămintele fiscale);
– statutul femeilor în familie (evidenţiat elocvent în recensămintele fiscale din Basarabia din anii 1835, 1850 şi 1858);
– fenomenul migraţiei – mişcare de mutare în masă sau individuală a populaţiei în alte zone geografice, în special migraţia temporară, la muncă în interiorul ţării sau în străinătate şi altele.

Sociologul român Nicolae Grosu constată că populaţia ca totalitate a locuitorilor de pe teritoriul unei ţări exprimă prin sine proporţiile existenţei umane, iar prin raportare la resurse exprimă posibilitatea de a exista. Astfel, se impune ca necesară cunoaşterea: **1.** *stării populaţiei*, ca situaţie numerică la un moment dat, şi **2.** a *densităţii populaţiei*, ca repartiţie după o anumită caracteristică – vârstă, sex, stare civilă etc. (Grosu 2006, 225).

Starea, densitatea şi structura populaţiei depind în mod direct de numărul de naşteri şi, respectiv, de numărul de decese, care atestă *rata natalităţii* şi *rata mortalităţii* – numărul de naşteri şi, respectiv, de decese raportat la 1000 de locuitori. Această modalitate de evidenţă a populaţiei constituie *indicatorul* fundamental în studierea populaţiei.

Constantin Vert scrie că evenimentele demografice, fiind cazuri reale considerate individuale, prezintă un interes deosebit din punct de vedere biologic, medical, social, economic, dar ele nu permit desprinderea unor legităţi care guvernează populaţiile (fenomene demografice) şi de aceea nu constituie obiect de studiu pentru geografia umană.

Ca urmare, *fenomenul demografic* defineşte masa evenimentelor demografice de acelaşi fel, înregistrate într-o anumită perioadă de timp. În funcţie de natura evenimentelor demografice înregistrate fenomenele demografice poartă denu-

miri specifice, precum: *natalitatea* (efectivul născuţilor-vii), *mortalitatea* (totalitatea deceselor), *nupţialitatea* (totalitatea căsătoriilor), *divorţialitatea* (numărul divorţurilor), *migraţie* (efectivul unei populaţii care şi-a schimbat domiciliul) etc.

Procesul demografic defineşte modificarea (variaţia) în timp şi spaţiu a fenomenelor demografice din punct de vedere calitativ sub influenţa unui ansamblu de factori. Procesele demografice determină în mod continuu modificarea stării populaţiei sub aspectul efectivului, distribuţiei şi structurii acesteia. Pe de altă parte, populaţia se află într-o strânsă legătură cu alte sisteme, constituind un obiect al politicii de dezvoltare social-economică. Statul poate influenţa evoluţia populaţiei prin intermediul măsurilor de politică demografică (Vert 2001, 19).

Graţie tendinţelor de modernizare, la popoarele care şi-au creat prin efort propriu, dar lent condiţii de civilizaţie (alimentaţie, igienă, confort, asistenţă medicală etc.), rata deceselor a scăzut lent şi, respectiv, modelându-se în acest proces inclusiv din punct de vedere cultural, a scăzut şi rata natalităţii, astfel încât dinamica populaţiei a rămas relativ echilibrată. La popoarele care au beneficiat de condiţii de civilizaţie mai rapide, generate de mai mulţi factori, rata deceselor a scăzut, dar, în lipsa unei modelări din punct de vedere cultural, rata natalităţii s-a menţinut, astfel încât populaţia a crescut, iar structura acesteia s-a perturbat grav.

Demografii americani Waren Thompson şi Frank Notestein consideră că omenirea se află din punct de vedere demografic într-o tranziţie care: **1.** porneşte de la *stadiul clasic*, caracterizat de o rată mare a deceselor, o rată mare a natalităţii şi, deci, populaţie relativ *constantă*; **2.** parcurge *stadiul modern*, caracterizat de o rată mică a deceselor, o rată mare a natalităţii şi, deci, populaţie în creştere, şi **3.** fundamentează *stadiul contemporan*, caracterizat de o rată mică a deceselor, o rată mică a natalităţii şi, deci, populaţie relativ *constantă* (Grosu 2006, 227).

Prin urmare, cele relatate *supra* invocă o concluzie logică a demografilor americani: *scăderea ratei deceselor* corespunde nivelului de civilizaţie la care ajunge omenirea, în timp ce *scăderea ratei natalităţii* corespunde nivelului cultural la care a ajuns fiecare popor în parte. De aici, o altă concluzie: echilibrarea dinamicii populaţiei prin scăderea ratei natalităţii depinde, în mare măsură, de ridicarea culturală a statutului social al indivizilor pe baza creşterii nivelului de urbanizare, educaţie, confort şi dezvoltare (Grosu 2006, 227).

Dar dinamica populaţiei este influenţată şi de alţi factori. Sociologul Nicolae Grosu constată că dinamica populaţiei deseori este afectată de migraţia unei părţi a acesteia, „silită" de condiţii exterioare nefavorabile să-şi părăsească localitatea (ţara) sau „atrasă" de condiţii exterioare favorabile să se stabilească în altă localitate (ţară). Migraţia dintr-o localitate (ţară) constituind *emigraţia*, iar migraţia într-o localitate (ţară) constituind *imigraţia*, este evident că prin emigraţie (mişcarea de mutare a populaţiei dintr-o anumită zonă geografică în alta) se riscă depopularea localităţii (ţării) „de origine", iar prin imigraţie – suprapopularea localităţii (ţării) „de destinaţie" şi că atât prin emigraţie, cât şi prin imigraţie se riscă dezechilibrarea structurii de sex, de vârstă şi profesionale a ambelor categorii de comunităţi, cu consecinţe demografice pe termen lung, dar şi cu consecinţe sociale imediate. Cunoscându-se, statistic, natalitatea (**N**), mortalitatea (**M**), imigraţia (**I**) şi emigraţia (**E**), se poate determina rata creşterii populaţiei (**RCP**) printr-o ecuaţie de tipul: **N-M+I-E = RCP** (Grosu 2006, 230).

Cunoaşterea ratei creşterii populaţiei din Basarabia de către instituţiile imperiale, în diferite perioade de timp, face posibilă proiecţia la un moment dat a evoluţiei populaţiei, ca estimare a dimensiunii viitoare a acesteia, pe baza căreia pot fi întocmite strategii politico-sociale, economico-financiare/fiscale şi, în anumită măsură, pentru perioada estimată, educaţionale şi sanitare. În plus, mai este ştiut faptul că, manifestând un interes sporit şi constant pentru sud-estul Europei, administraţia imperială rusă era interesată de cunoaşterea potenţialului economic şi uman al teritoriilor limitrofe sau al ţărilor pe unde urma să treacă şi să se hrănească armata rusă.

Deşi literatura de specialitate din Republica Moldova înregistrează un număr relativ mare de lucrări consacrate istoriei locale, publicate, în special, în ultimii 10-20 de ani[2], care, privite în linii majore, conturează tabloul evolutiv al populaţiei localităţilor rurale cercetate, totuşi aceste lucrări

[2] A se consulta lucrările scrise de: V. Stavilă, D. Poştarencu, N. Bulat, I. Leaşco, A. Furtună, I. Varta, V. Gajos, M. Bejan, A. Moraru, T. Ţopa, V. Trofăilă, V. Golub, V. Ciubucciu, S. Calabadău, I. Lupanciuc, P. Ţurcă, I. Stici, N. Andronic, V. Mucerschi, T. Ciumac, N. Florea, S. Damaschin, C. Reabţov, N. Cebanova, A. Maleşcova, N. Pruteanu et al.

suferă de mai multe lacune. Scrise de istorici profesioniști, de publiciști sau de persoane pasionate de istoria locală, de cele mai multe ori la comandă, ele poartă un caracter descriptiv, prezintă procesele demografice mai mult în plan general și mai puțin din punct de vedere analitic, trecând conștient cu vederea multitudinea de procese și fenomene de ordin demografic care au avut loc în mediul rural, cum ar fi: natalitatea și mortalitatea, excedentul natural, migrația, dinamica și compoziția populației, apartenența confesională și etnică, evoluția vârstei etc. Folosind izvoarele publicate și de arhivă, în special datele recensămintelor fiscale, ei se mulțumesc doar cu constatări generale: enumerarea listelor contribuabililor sau constatarea numărului general al populației rurale, fără a face o analiză profundă și minuțioasă a proceselor demografice care au avut loc în mediul rural în această perioadă. Lipsește cu desăvârșire o analiză a recensămintelor fiscale prin prisma unor metode științifice de analiză a unor asemenea date de statistică demografică, deși astfel de metode de cercetare nu numai că sunt bine cunoscute, dar au și fost folosite pe larg, de-a lungul anilor, în cercetările istorice din **Rusia** (Бушен 1863, 133-138; Ден 1902, 90-92; Берг 1923; Подьяпольская 1952, 311-321; Яцунский 1958, 169-188; Кабузан 1959, 128-140; Лаппо 1962, 236-228), **SUA** (Demographic 1950-2008), **România** (Ciobanu 1992; Matei 1969: Populație 1972; Ciurea 1977), **Ucraina** (Кабузан 1991, 85-98; Кожолянко 1991, 98-131), **Republica Moldova** (Istoria 1973; Madan 1996; Țurcanu 2005; Зеленчук, Попович 1972, 7-24; Дмитриев 1973) și alte țări. Autorii nu fac o analiză comparativă a dinamicii populației în baza datelor celor patru recensăminte fiscale, pornind de la numărul membrilor fiecărei familii, numărul total de persoane, inclusiv pe sexe: masculin și feminin, numărul populației conform vârstei, inclusiv pe sexe, nu iau în calcul procesele legate de mortalitatea populației, de migrația populației din mediul rural etc. O asemenea analiză ar putea scoate în evidență tendințele demografice de ordin general și particular care s-au manifestat în mediul rural în această perioadă.

Vom menționa că informațiile statistice exercită un impact major asupra înțelegerii proceselor din viața economică și socială a societății, oferă posibilitatea de a cunoaște cu o anumită exactitate ceea ce s-a întâmplat în cadrul unei anumite perioade de timp și conturează prin demersuri și evaluări cuantificabile tendințele generale de dezvoltare a țării, comparativ cu perioadele precedente.

Statistica elaborată la dispoziția instituțiilor administrative imperiale sau regionale din Basarabia în epoca modernă, în anumite scopuri și cu anumite interese, are o istorie comparativ bogată și a cunoscut în evoluția sa mai multe etape. Fiind efectuate de-a lungul timpului în special în scopuri fiscale, statisticile conțin informații valoroase, deși nu totdeauna absolut veridice și credibile, despre situația economică și dezvoltarea țării, evoluția demografică, resursele naturale și umane etc.

Primele date statistice înregistrate în țările române extracarpatice sunt oferite de *sămi* (secolele XV-XVIII) și *catagrafii* (1746-1859). *Sămile*, în caracteristica dată de Venera Achim într-un studiu dedicat țiganilor din Principatele Române, este un „termen vechi, folosit pentru înregistrările de populație din secolul al XV-lea", pe când *catagrafiile* sunt „sinonimul modern, utilizat încă în prima jumătate a secolului al XIX-lea, fiind treptat înlocuit de actualul *recensământ*" (Achim 2005, 97; Cozma 2017, 44). Cercetătoarea Ela Cozma, caracterizând aceste două tipuri de statistici, constată că „*sămile* și *catagrafiile* din Principatele Române răspundeau unor necesități administrative, fiscale, militare sau religioase, motiv pentru care nu se efectuau periodic, ci la nevoie – de pildă, la începutul unei noi domnii, când se înregistrau categoriile contribuabile și se verifica apartenența la categoriile privilegiate. Sămile și catagrafiile constituie cele mai însemnate izvoare de date statistice și demografice privind Țara Românească și Moldova la începutul istoriei moderne" (Cozma 2017, 44).

O etapă importantă în formarea statisticii moldovenești datează din secolul al XVIII-lea, când în timpul războaielor ruso-turce autoritățile militare ruse de ocupație dispuneau organizarea unor recensăminte pentru a cunoaște mai bine de ce resurse materiale și umane dispun Principatele, pentru a le folosi în scopuri militare. Importanța acestor recensăminte rezidă în faptul că ele erau elaborate după anumite principii și metodologii, aplicate și verificate deja de mai multe ori în guberniile interne ruse și aprobate la nivel statal.

În Principatul Moldovei, până la anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus, au avut loc mai multe recensăminte fiscale ale populației. S-au păstrat doar cele din 1772-1773, 1774

şi 1803. Materialele recensămintelor se păstrează în Arhiva Centrală de Stat a Actelor Vechi, fondul „Dosare moldoveneşti şi munteneşti" (F. 293). Fondul s-a format în urma activităţii administraţiei militare ruse în Moldova şi în Ţara Românească în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774. Recensămintele au fost efectuate la dispoziţia comandantului armatei ruse, mareşalul P.A. Rumeanţev, care dorea să ştie pe ce resurse materiale şi umane se poate baza comandamentul rus în lupta cu Imperiul Otoman (Moldova 1975, 9-10). În 1774, doar după un an de la încheierea primului recensământ, s-a efectuat încă un recensământ al populaţiei, dar în tabelele acestuia nu au fost incluşi capii de familii[3].

Primele recensăminte de acest fel, ale populaţiei, efectuate în Ţările Române în perioada anilor 1772-1774, au fost depistate şi publicate de cunoscutul cercetător P.G. Dimitriu (Dmitriev) (Moldova 1975, passim; Дмитриев 1973). Ulterior, acest tip de recensăminte a fost organizat şi în timpul războaielor ruso-turce din anii 1787-1791 şi 1806-1812. O catagrafie[4] de acest gen a fost făcută în Ţara Moldovei, în 1803, la ordinul domniei.

După anexarea în 1812 a Basarabiei la Imperiul Rus, autorităţile imperiale au sesizat necesitatea unei evidenţe riguroase a populaţiei şi a resurselor de care dispunea provincia nou-anexată. În instrucţiunile date de amiralul P.V. Ciceagov, comandantul-şef al armatei ruse de la Dunăre, şeful suprem al flotei de pe Marea Neagră şi seful Administraţiei Generale a Moldovei şi Ţării Româneşti, adresate la 23 iulie 1812 guvernatorului civil Scarlat Sturdza, privind organizarea teritoriului dintre Prut şi Nistru, se sublinia necesitatea efectuării unei statistici riguroase în Basarabia pentru a o putea guverna cât mai eficient[5]. Drept rezultat, la 2 februarie 1813, în cadrul Guvernului Provizoriu al regiunii Basarabiei a fost constituit Departamentul doi, cu Expediţia statistică, condus de Matei Crupenschi (Записки 1868, 113-116)[6]. Graţie activităţii acestei expediţii, în Arhiva Naţională a Republicii Moldova s-au păstrat mai multe informaţii privind numărul populaţiei din Basarabia în acea perioadă de timp. Însă lipsa de personal calificat (*un expeditor* şi *doi funcţionari de birou*) a făcut existenţa acestei structuri neeficientă şi în 1816 ea a fost suprimată în urma reformei Guvernului, funcţiile de evidenţă fiind transferate Departamentului financiar-economic. Acesta întocmea, până la data de 1 ianuarie a fiecărui an, rapoarte despre numărul populaţiei pe familii şi apartenenţa lor socială (ПСЗРИ 1830, 658- 659; Защук 1963, 147-150).

Astfel, studiul dinamicii populaţiei în baza statisticii populaţiei pentru ţinuturile Orhei şi Hotin din 1820 şi a recensămintelor fiscale din anii '20-'50 ai secolului al XIX-lea, şi nu numai, prezintă un mare interes. În plus, subiectele legate de studiul dinamicii populaţiei în baza datelor statistice, adunate de administraţia imperială rusă cu diferite scopuri şi ocazii pe parcursul secolului al XIX-lea prezintă un interes deosebit, deoarece ne permit să stabilim schimbările de ordin demografic care au avut loc în această perioadă de timp pe teritoriul Basarabiei sub dominaţie ţaristă.

Studiul dinamicii populaţiei ne oferă posibilitatea de a cunoaşte, în baza unei anumite localităţi rurale sau urbane, a unui judeţ sau a întregii regiuni, schimbările cantitative ce s-au produs, sub raport numeric, într-un anumit interval de timp, sub dominaţia ţaristă.

Interesul temei este determinat, în primul rând, de reducerea substanţială, în prezent, a numărului populaţiei rurale în legătură cu ritmul rapid de urbanizare a societăţii contemporane, precum şi de complexitatea problemelor cu care se confruntă satul în perioada de tranziţie la economia de piaţă etc.

[3] Despre importanţa recensămintelor populaţiei din 1772-1773 şi 1774 în studierea problemelor de ordin demografic în Moldova, a se vedea mai detaliat: Moldova 1975, 5-13.

[4] ***Catagrafie/Recensământ*** – formă de evidenţă statistică (de regulă, periodică) constând în înregistrarea exhaustivă a datelor supuse observării (cu privire la populaţie, animale, vehicule, averi mobiliare şi imobiliare etc.) de către observatori speciali trimişi la faţa locului de administraţia locală sau centrală (Breban 1992, 863).
În Ţările Române, a îndeplinit două funcţii: **1.** inventar al bunurilor, instrument juridic de drept privat; **2.** recensământ realizat în scopuri fiscale de administraţia de stat pentru determinarea exactă a numărului de contribuabili. În secolul al XIX-lea termenul de catagrafie iese din circulaţia curentă a vieţii economice şi juridice, fiind înlocuit cu termeni de provenienţă occidentală (inventar, recensământ) (Instituţii 1988, 77).

[5] Arhiva Istorică de Stat din Rusia (AISR), F. 19, inv. 3, d. 125, f. 50-54 verso. *A se vedea* integral instrucţiunea publicată în: Tomuleţ 2002, 239-242.

[6] Arhiva Naţională a Republicii Moldova (ANRM), F. 1, inv. 1, d. 3995, f. 11-14.

Clasificarea recensămintelor şi a statisticii

Pentru a pătrunde mai uşor în esenţa problemei, să facem la început o caracteristică succintă a modalităţilor de adunare şi selectare a informaţiilor statistice privind populaţia pe care administraţia imperială le-a utilizat pe parcursul secolului al XIX-lea în Basarabia.

Constatăm că, până la mijlocul anilor '30 ai secolului al XIX-lea, evidenţa populaţiei din Basarabia se efectua în baza a două forme principale de selectare a materialului factologic.

I. Recensămintele locale unice/simultane *(единовременные)*:

– Recensământul populaţiei din 1816-1817 (1817) (Халиппа 1907, 8-229; Porucic 1933, 28-39; Tomescu 1931; Реулец, Кышлалы 2013, 92-106)[7].
– Recensământul din 1820 (trei ţinuturi din Bugeac)[8].
– Recensământul (fiscal) din 1824[9] etc.

După anexarea în 1812 a Basarabiei la Imperiul Rus, în provincie a fost menţinută practica fiscală existentă în Principatul Moldovei încă din secolul al XVIII-lea, când evidenţa contribuabililor era efectuată pornind de la numărul de familii existente în fiecare aşezare rurală sau urbană[10]. Această modalitate de evidenţă a numărului de contribuabili s-a păstrat şi în Basarabia până la mijlocul anilor '30 ai secolului al XIX-lea. Despre acest sistem de perfectare a datelor statistice cu privire la selectarea materialului factologic demografic aflăm din raportul administraţiei regionale adresat în 1833 Ministerului de Finanţe al Rusiei, în care se informa că ea nu dispune la acel moment de date privind numărul populaţiei pe sexe, solicitat de Minister, deoarece „în Basarabia recensămintele locuitorilor se efectuează nu după numărul de persoane (*suflete*), ci după cel al familiilor, separând din acest număr doar burlacii"[11].

F.F. Wighel, un cunoscător destul de bun al situaţiei din Basarabia, scria în această privinţă că a determina numărul total al populaţiei în provincie după anexare este destul de dificil, pentru că „impozitele de stat, *birul* şi *dajdia*, erau încasate nu de la fiecare persoană în parte, ci de la fiecare familie, şi în Administraţia Financiară a Guvernului Regional al Basarabiei sunt prezentate doar datele din urmă; însă se poate de presupus că numărul locuitorilor de ambele sexe, de diferite categorii sociale şi confesionale, constituie aproximativ până la 450 mii de persoane" (Вигель 1892, 1). Cât priveşte numărul moldovenilor care locuiesc în Basarabia, F.F. Wighel consideră că numărul lor depăşeşte cu mult numărul fiecărei etnii luate în parte. Dar, dacă luăm în calcul numărul etniilor împreună, adică al ruşilor, bulgarilor, sârbilor, germanilor, grecilor, polonezilor, armenilor, ţiganilor şi evreilor, atunci, considera Wighel, numărul moldovenilor constituie aproximativ o treime din numărul total al celor din urmă (Вигель 1892, 1), cifră pe care majoritatea cercetătorilor o contestă.

II. Statistica anuală a populaţiei efectuată de către autorităţile locale din Basarabia, care presupunea întocmirea unor liste ale populaţiei târgurilor şi satelor din judeţ:

– Listele privind împărţirea ţinuturilor în ocoale şi numărul de familii în fiecare ocol, prezentate de ispravnici guvernatorului civil al Basarabiei, C.A. Catacazi (1820)[12].
– Descrierea statistică a ţinutului Orhei (1820) (Tomescu 1929, 316-368; Tomescu 1930, 1-56).
– Descrierea statistică a ţinutului Hotin (1820)[13].
– Descrierea statistică a ţinutului Orhei (1825)[14].
– Descrierea statistică a ţinutului Hotin (1827)[15].
– Lista târgurilor şi satelor (deseori cu indicarea numărului de familii, inclusiv al membrilor de sex masculin şi sex feminin) întocmită de administraţia judeţeană (1814, 1822, 1832, 1836, 1837 etc.)[16].

[7] Arhiva Istorică Militară de Stat din Rusia (AIMSR), F. Arhiva Militaro-Ştiinţifică (AMŞ), d. 18582, f. 37-219; ANRM, F. 5, inv. 2, d. 495, f. 1-405.
[8] AIMSR, F. AŞM, d. 18589, p. I: *Descrierea militaro-statistică a Basarabiei*, f. 95-106.
[9] ANRM, F. 134, inv. 2, d. 780, p. IV, f. 348-349 verso.
[10] Despre modalitatea efectuării în Basarabia a recensământului din 1816-1817, *a se vedea* mai detaliat: И. Халиппа 1907, 7.
[11] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1895, f. 47.
[12] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 716, p. II, f. 266-277 verso; p. III, f. 317-333 verso.
[13] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 398, p. I-III, f. 1 verso-522.
[14] AIMSR, F. AMŞ, 1825, d. 18593, p. II: *Descrierea statistică a ţinutului Orhei*, f. 1-24.
[15] AIMSR, F. AMŞ, 1827, d. 18593, p. III: *Descrierea statistică a ţinutului Hotin*, f. 1-25.
[16] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 3, f. 43-45 verso; inv. 3, d. 747, f. 180-258; F. 6, inv. 2, d. 555, f. 5-52 verso; F. 2, inv. 1, d. 2326, d. 2591, p. I, f. 42-45 verso; F. 153, inv. 2, d. 2588, f. 150-154.

– Lista localităţilor moşiereşti şi de stat şi numărul de gospodării aflate în ele, prezentată de ispravnici la cererea guvernatorului civil al Basarabiei. A.I. Sorokunski (august 1830)[17] etc.

Conform Regulamentului organizării administrative a Basarabiei, din 29 aprilie 1818, Expediţia a II-a (economico-financiară) a Guvernului Regional al Basarabiei primea anual, la 1 ianuarie, din fiecare sat, târg şi oraş informaţii despre numărul de familii şi apartenenţa lor socială. Ulterior, în legătură cu pregătirea unei noi reforme fiscale, administraţia regională hotărăşte efectuarea unui nou recensământ fiscal al populaţiei, după un program mult mai larg. În acest scop au fost create comisii ţinutale (Защук 1863, 147-150). Însă recensământul fiscal a putut fi efectuat în Basarabia abia în anul 1824[18]. Cu regret, materialele acestui recensământ fiscal nu au inclus întreaga populaţie a regiunii, ele nu s-au păstrat integral şi conţin doar date generale despre locuitori (Положение 1969, 304-307).

Statistica populaţiei Basarabiei se completa şi prin diferite investigaţii făcute de administraţia judeţeană, la cererea instituţiilor regionale sau imperiale.

De la mijlocul anilor ’30 ai secolului al XIX-lea, evidenţa populaţiei din Basarabia se efectua în baza unor principii noi, aplicate în Imperiu[19] – recensămintele fiscale, numite *revizii*. În Basarabia ţarismul a efectuat doar trei recensăminte fiscale ale populaţiei.

III. Recensămintele fiscale:

– Recensământul fiscal din 1835 (a se vedea, spre exemplu, datele pentru satul Tabani, judeţul Hotin)[20].
– Recensământul fiscal din 1850 (a se vedea, spre exemplu, datele pentru satul Tabani, judeţul Hotin)[21].
– Recensământul fiscal din 1858 (a se vedea, spre exemplu, datele pentru satul Tabani, judeţul Hotin)[22].

Începând cu anul 1835, când în tot Imperiul Rus a fost efectuat un nou recensământ fiscal al populaţiei, întocmit deja după alte principii, sursele statistice basarabene, ce includ listele contribuabililor din localităţile rurale şi urbane, conţin deja şi informaţii despre numărul de locuitori după sexe. Recensământul fiscal din 1835 calcula numărul populaţiei nu după numărul de familii (gospodării), ci după numărul de membri de sex masculin şi feminin *(suflete)* la data efectuării lui. Registrele erau alcătuite din două părţi: *fila întâi (din stânga)* fixa persoanele de sex masculin începând cu capul familiei, după care urmau feciorii în ordine descrescândă, părinţii sau alte rude, în cazul în care aceştia locuiau împreună cu această familie, vârsta fiecărui membru al familiei, anul de deces al persoanelor de sex masculin, anul şi locul de mutare cu traiul în altă localitate. *Fila a doua (din dreapta)* avea aceeaşi structură, dar fixa persoanele de sex feminin după aceleaşi principii ca fila întâi, fără a indica anul de deces al persoanelor de sex feminin. Recensământul indică şi legăturile de rudenie din cadrul familiei: soţ-soţie, fiu-fiică, tată-mamă, bunel-bunică, cumnat-cumnată etc. Recensămintele care au urmat (1850 şi 1858) indicau şi vârsta membrilor de sex masculin ai familiei, comparativ cu recensămintele fiscale precedente, din 1835 sau din 1850.

Astfel, începând cu anul 1835, populaţia din Basarabia, ca şi cea din guberniile ruse interne, era numărată nu ţinând cont de numărul de familii, ca anterior, dar în funcţie de comunitatea din care ea făcea parte – obştea sătească sau comunitatea orăşenească, fără a se ţine cont de locul real de trai al locuitorilor. Din acest considerent, în timpul reviziilor nu erau incluse în numărul populaţiei rurale sau urbane acele persoane care, din anumite motive personale, de ocupaţie sau de serviciu, se aflau în altă localitate la data efectuării recensământului[23]. Respectiv, ele erau trecute pe listele contribuabililor în satele sau oraşele unde erau domiciliate. O asemenea modalitate

[17] ANRM, F. 2. inv. 1, d. 1485, f. 1-43.
[18] ANRM, F. 134, inv. 2, d. 780, p. I-IV. Despre activitatea Comisiei Regionale de pe lângă Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia pentru întocmirea acestui recensământ fiscal şi a numărului populaţiei la momentul perfectării recensământului *a se vedea*: Tomuleţ 2015, 85-101.
[19] În anii 1719-1858, în Rusia au fost efectuate 10 recensăminte fiscale ale populaţiei.
[20] ANRM, F. 134, inv. 2, d. 602, p. I, f. 108-129; d. 782, f. 60-62; p. II, d. 95, f. 221-224; d. 101, f. 85 verso-86; d. 97, f. 171-174; p. III, d. 100, f. 326-328; d. 602, p. II, f. 105-133; d. 782, p. II, f. 60-62.
[21] ANRM, F. 134, inv. 2, d. 281, p. IV, f. 479-525, 479-527 verso.
[22] ANRM, F. 134, inv. 2, d. 435, p. I, f. 44-94; p. II, d. 511, f. 289-303.
[23] O asemenea situaţie, spre exemplu, exista în privinţa *mic-burghezilor*. Deşi unii dintre ei locuiau în sate, aceştia erau consideraţi locuitori ai oraşelor, întrucât în timpul efectuării recensămintelor fiscale au nimerit în listele comunităţilor mic-burghezilor, care erau specifice doar mediului urban.

de alcătuire a reviziilor a influenţat negativ determinarea numărului exact al populaţiei rurale şi urbane, constatare pe care au făcut-o majoritatea cercetătorilor preocupaţi de această problemă (Зеленчук 1979, 9, etc.).

De menţionat şi faptul că recensămintele se efectuau în scopuri fiscale. Din acest considerent, unele persoane impozabile reuşeau să se eschiveze de la înscrierea în listele contribuabililor. În plus, din listele contribuabililor erau omise persoanele scutite de impozite şi cele care, la momentul recensământului, beneficiau de anumite înlesniri şi privilegii. Listele conţineau şi date incomplete privind numărul persoanelor de sex feminin, din considerentul că nu conţineau date referitor la persoanele decedate de sex feminin. Prin urmare, recensămintele fiscale indicau pentru unele localităţi un număr al populaţiei mai mic decât cel înregistrat în mediul rural sau urban la data efectuării recensământului (Яцунский 1957, 201-202).

Listele contribuabililor din satele, târgurile şi oraşele Basarabiei întocmite în anii 1824, 1835, 1850 şi 1858 sunt depozitate în fondul Administraţia Financiară a Basarabiei (fondul 134), iar dosarele ce conţin date generale ale recensămintelor din 1850 şi 1858 – în fondul Administraţia Specială de Prestaţii Rurale a Basarabiei (fondul 24) al Arhivei Naţionale a Republicii Moldova. Rezultatele recensământului din 1858 au fost publicate de Comitetul Central de Statistică al Imperiului Rus (Список 1861, 1-75), de Comitetul de Statistică al Basarabiei (Записки 1864, 14-18) şi de cercetătorul A. Zaşciuk (Защук 1963, 224-267).

IV. Listele de evidenţă bisericească/ecleziastică (gruparea populaţiilor pe parohii):

– Informaţiile evidenţelor bisericeşti privind mişcarea naturală a populaţiei creştine (din anii ’30-’40 ai secolului al XIX-lea – a întregii populaţii) din provincie[24].
– Listele privind evidenţa bisericească din anii ’50 ai secolului al XIX-lea despre numărul, amplasarea şi componenţa naţională a populaţiei Basarabiei[25].

V. Evidenţa administrativ-poliţienească a populaţiei

După anul 1858, recensământul pentru fixarea impozitelor a fost înlocuit cu evidenţa administrativ-poliţienească a populaţiei. Populaţia din Basarabia era înregistrată, spre deosebire de recensămintele fiscale, nu după principiul apartenenţei locuitorilor la o anumită comunitate, ci după prezenţa la o dată stabilită. În Imperiul Rus au fost efectuate şase evidenţe administrativ-poliţieneşti generale: în anii 1859, 1863, 1867, 1870, 1885 şi 1896, populaţia fiind trecută în registre sub controlul poliţiilor locale. În Basarabia, evidenţele curente erau făcute de comitetele de statistică judeţean şi gubernial, care acumulau informaţiile necesare privind numărul, componenţa socială, naţională şi confesională (dar nu de fiecare dată) şi mişcarea populaţiei. De regulă, administraţiile locale consemnau pe parcursul anului sporul natural şi indicii migrării populaţiei, adică adăugau la ultimele numărări ale locuitorilor nou-născuţii, persoanele venite în localitate şi excludeau persoanele decedate sau plecate din localitate.

VI. Listele de evidenţă militară:

– Lista gospodăriilor şi numărul populaţiei de ambele sexe (în unele cazuri, cu indicarea stărilor sociale), puse la dispoziţie de administraţia locală Cartierului General al Armatei de Sud (1854)[26].
– Listele familiilor contribuabililor care urmau să fie supuse serviciului militar conform Regulamentului din 1872 (Зеленчук 1979, 9-10) etc.

VII. Primul recensământ general al populaţiei din 1897 (Первая 1905; Poştarencu 2009, 54-71, 134), ce oferă posibilităţi multiple de analiză a proceselor demografice care au avut loc în Basarabia la sfârşitul secolului al XIX-lea. În pofida faptului că recensământul a pus la dispoziţia cercetătorului un valoros material statistic, el conţine date eronate referitoare la structura etnică a populaţiei din Imperiul Rus, din considerentul că drept principiu la determinarea etniei a fost pus doar limba maternă, fără a lua în considerare un alt criteriu esenţial, cel al apartenenţei etnice.

[24] *A se vedea*, spre exemplu, statistica pentru anul 1841: ANRM, F. 2, inv. I, d. 2591, p. I, f. 69, 71-74, 117-118 verso, 120, 129-148, 155-156 verso, 171-172 verso, 182, 186-186 verso.

[25] *A se vedea*, spre exemplu, statistica pentru mijlocul anilor ’50 ai secolului al XIX-lea: ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2326, f. 1-101 verso.

[26] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 6070, f. 4-4 verso, 14-18 verso, 19-28, 30-50.

VIII. Registrele parohiale de stare civilă:

– Registrul parohial al bisericilor din Basarabia din anul 1835[27].
– Registrele parohiale ale bisericilor din Basarabia din anii 1873-1910[28].

Numărul de nou-născuţi, de cununii şi de persoane decedate este cunoscut graţie registrelor parohiale, ţinute pe parcursul anilor de preoţii bisericilor din Basarabia, care sunt depozitate în fondul Registrelor Parohiale de Stare Civilă ale bisericilor din Basarabia (fondul 211) şi conţin informaţii destul de valoroase despre locuitorii diferitor localităţi ale Basarabiei, deşi fragmentare (pentru unele sate doar pentru anul 1835), pentru prima jumătate a secolului al XIX-lea şi informaţii mai complete (din anii 1873-1910) pentru a doua jumătate a secolului al XIX-lea - începutul secolului al XX-lea.

Depozitarea surselor statistice

Cele mai timpurii izvoare statistice ce reflectă istoria Basarabiei la începutul secolului al XIX-lea – sunt depozitate în fondul Senatorilor care au prezidat în Divanele Principatelor Moldovei şi Valahiei (fondul 1) al ANRM, parţial descris la începutul secolului al XX-lea de Ion Halippa (Халиппа 191-1907) şi Radu Rosetti (Rosetti 1909). Un interes deosebit, în această ordine de idei, prezintă statistica din 1808, prezentată de marele vistiernic al Moldovei, Iordache Ruset-Roznovanu, senatorului rus V.I. Krasno-Milaşevici, preşedinte al Divanurilor Principatelor Române, privind numărul ţinuturilor şi al satelor, numărul populaţiei, suma veniturilor statului, contribuţia plătită de populaţie armatei ruse şi sistemul de concesiuni existent în Principate[29]. Alcătuită în anii de ocupaţie a Principatelor Române de către armatele ruse, statistica conţine informaţii destul de preţioase şi variate cu referire la numărul de familii înregistrate în localităţile rurale din ţinuturile Basarabiei şi suma dărilor (răsurii şi banilor de raţie) încasată de la populaţie pentru întreţinerea armatei ruse de ocupaţie.

[27] ANRM, F. 211, inv. 1, d. 65, p. I-IV, *passim*.

[28] ANRM, F. 211, inv. 19, d. 10, f. 339-372; d. 14, f. 368-405; d. 17, f. 379-418; d. 20, f. 363-401; d. 23, f. 401-441; d. 26, f. 376-404; d. 29, f. 402-433; d. 160, f. 1-309; d. 161, f. 1-338, d. 162, f. 1-469 verso.

[29] ANRM, F. 1, inv. 1, d. 3639, f. 2-5, 6-9, 18-20, 31-32, 56-57, 58-62 verso, 67-70 verso, 73-77, 78-80, 82-85, 102-102 verso, 105, 106-113, 123-126, 127, 139.

În fondul Guvernul Regional al Basarabiei (fondul 5) al ANRM s-au mai păstrat acte cu referire la ţinutul Hotin, ce constituie trei volume şi conţin informaţii importante despre 145 de sate din ţinut[30], informaţii rămase necunoscute pentru mulţi cercetători. Împrejurările alcătuirii statisticii de la 1820 pentru ţinutul Hotin rămân necunoscute. Ştim cu certitudine că datele au fost prezentate de isprăvnicia ţinutului Hotin Guvernului Regional al Basarabiei. Statistica oferă informaţii valoroase pentru cunoaşterea detaliată a situaţiei ţinutului Hotin la 1820, din considerentul că stabilea cu o mare exactitate şi rigurozitate numărul familiilor de contribuabili la data efectuării statisticii şi conţinea informaţii detaliate despre numărul total de persoane de sex masculin şi de sex feminin din fiecare localitate, inclusiv de sex masculin conform categoriei de vârstă; anul când satul a fost populat sau şi-a schimbat locul, conform informaţiilor deţinute de locuitorii localităţilor; componenţa etnică şi socială; informaţii despre biserica din localitate; numărul caselor din lemn ce aparţin statului şi celor din lut şi nuiele, bordeie ce aparţin locuitorilor; numărul morilor şi cârciumilor; starea economică a locuitorilor; modalitatea de administrare a satului (de către proprietar sau dat în concesiune) etc.

Un alt izvor important pentru studierea populaţiei şi onomasticii româneşti (şi nu numai), cu regret, doar pentru ţinutul Hotin, este statistica de la 1821, depistată în fondurile Arhivei de Stat din regiunea Cernăuţi[31]. Ea a fost alcătuită pe parcursul anului 1821, la dispoziţia Expediţiei financiare a Departamentului II al Guvernului Regional al Basarabiei. Statistica este transcrisă dintr-un original în paleografia slavă sau moldovenească, în limba română, probabil în anii '20-'30 ai secolului al XX-lea, şi conţine informaţii doar pentru 5 ocoale ale ţinutului Hotin: Prutul de Sus, Prutul de Jos, Movilău, Mijlociului şi Ciuhurului, ce includ numele persoanelor de sex masculin capi de familii, numărul de burlaci, văduve, văduvi, mazili, ruptaşi şi bejenari, informaţii despre moşierul

[30] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 398, p. I-III, f. 1-522. În statistica din 1820 lipsesc informaţiile pentru trei ocoale (Nistrul de Jos, cu 22 de localităţi, Ciuhur, cu 25 de localităţi, şi ocolul Raşcov, cu 21 de localităţi), patru localităţi din ţinutul Soroca (*târgul* Otaci, satele Arioneşti, Trăisteni, Horodiciu) şi trei cătune din ţinutul Iaşi (Chetroşica, Golăeşti şi Şofrâncani), *a se vedea*, spre exemplu, lista cu indicarea în câte părţi (ocoale) se împarte ţinutul Hotin, datată cu luna octombrie 1820, în: ANRM, F. 2, inv. 1, d. 716, p. III, f. 317-337.

[31] Arhiva de Stat din regiunea Cernăuţi (ASRC), F. 1168, inv. 1, d. 21, f. 1-63.

sau arendaşul moşiei satului, numărul soldaţilor încartiruiţi în diferite sate, cu indicarea numelui şi gradului militar al comandantului lor. Statistica este inedită şi nu este cunoscută cititorului larg.

Listele contribuabililor înregistraţi pe familii din satele, târgurile şi oraşele Basarabiei, întocmite în anul 1824, sunt depozitate în fondul Administraţia Financiară a Basarabiei (fondul 134), iar datele comisiilor ţinutale – în fondul Adunarea Deputaţilor Nobilimii din regiunea Basarabia (fondul 88*)* al ANRM.

Dintre sursele istorice privind istoria Basarabiei anilor ’20 ai secolului al XIX-lea, o importanţă deosebită o au şi cele depistate în Arhiva Istorică Militară de Stat din Rusia (Moscova), fondul Arhiva Militaro-Ştiinţifică, cu referire la ţinuturile Orhei[32] şi Hotin[33]. Putem presupune că ele au fost adunate, selectate şi generalizate pe parcursul anului 1825 de ofiţerii departamentului militar, probabil, în frunte cu ofiţerul Cartierului General A. Rozeilon-Soşalski, concomitent cu selectarea materialului statistic pentru *Descrierea militaro-statistică a Basarabiei*[34]*,* alcătuită în 1826 şi rămasă în variantă de manuscris până în prezent, depozitată în aceeaşi arhivă, despre care vom vorbi mai jos. Statistica pentru ţinutul Hotin din 1825 este necunoscută, deşi, ca sursă istorică, este cea mai credibilă, detaliată şi complexă şi are o valoare extrem de mare, prin faptul că conţine informaţii detaliate despre anumite categorii sociale şi etnice din Basarabia în această perioadă de timp. Statistica stabilea numărul familiilor la data efectuării ei şi conţinea informaţii despre numărul total de persoane de sex masculin şi de sex feminin pentru următoarele categorii sociale – ţărani, clerici, mazili, ţigani şi evrei şi descria starea economică a satului la momentul alcătuirii statisticii.

O statistică preţioasă pentru studierea populaţiei Basarabiei este şi cea din octombrie 1820, prezentată de ispravnicii ţinutali instituţiilor regionale în care se indica numărul de ocoale şi numărul de localităţi în fiecare ocol, numărul de locuitori şi numele ocolaşului în fiecare ocol[35].

O importanţă deosebită pentru evidenţa numărului populaţiei au listele prezentate instituţiilor regionale cu indicarea în ordine alfabetică a numărului de ocoale, târguri, sate, cătune şi localităţi care aparţineau statului, a numărului de familii, cu specificarea – creştini şi evrei, a numărului de proprietari funciari şi arendaşi de moşii (spre exemplu, cea din 15 august 1830[36] sau cea din 10 februarie 1832[37]), ceea ce ne permite să urmărim schimbările care au intervenit, pe parcursul anilor, în sistemul administrativ-teritorial, schimbări în dinamica numerică a populaţiei şi a formelor de proprietate.

În alte cazuri, Administraţia Regională cerea doar informaţii despre numărul de târguri, sate, cătune şi câşle din judeţ (spre exemplu, lista din 24 octombrie 1832, prezentată de ispravnicul de Hotin Cârmuirii Regionale a Basarabiei[38], sau cea din 23 mai 1841, prezentată guvernatorului militar al Basarabiei, general-locotenentului P.I. Fiodorov[39]), aranjate în ordine alfabetică, ce ne permite să cunoaştem numărul exact al localităţilor din judeţ la acea dată şi să urmărim care localităţi au apărut sau care au dispărut.

Asemenea informaţii, deşi mult mai exacte, erau alcătuite la cererea ministrului de interne D. Bludov, pentru a fi prezentate Secţiei de statistică a Consiliului Ministerului de Interne, în care, în afară de lista localităţilor (fără de oraşe), alcătuită în ordine alfabetică, erau prezentate informaţii despre numărul de gospodării, de biserici, numărul de persoane de sex masculin şi de sex feminin, despre distanţa localităţii faţă de centul judeţean (spre exemplu, lista bisericilor, gospodăriilor, târgurilor, satelor şi cătunelor cu indicarea numărului de locuitori din mai 1836, prezentată de ispravnici administraţiei regionale din Basarabia[40]). Alcătuirea acestor liste, în acest caz, era încredinţată membrilor Comitetului de Statistică sau ispravnicilor, se prezentau în trei exemplare: unul – ministrului de Interne, al doilea – Comitetului de Statistică Regional, iar al treilea – pentru judecătoriile judeţene, care urmau a fi reînnoite anual.

[32] *Ведомость о местных способах Бессарабской области Оргеевского цынута, составленная в 1825 году* (AIMSR, F. AMŞ, d. 18593, partea a II-a, f. 1-24).

[33] *Ведомость о местных способах Бессарабской области Хотинского цынута, составленная в 1825 году* (AIMSR, F. AMŞ, d. 18593, partea a III-a, f. 1-24).

[34] А. Розейлон-Сошальский*, Военно-статистическое описание Бессарабской области* (AIMSR, F. AMŞ, d. 18589, p. I-II).

[35] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 716, p. III, f. 317-377.

[36] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1485, f. 21-36 verso.

[37] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1728, f. 13-28.

[38] ANRM, F. 6, inv. 2, d. 555, f. 5-6 verso.

[39] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2591, p. I, f. 182, 186-186 verso.

[40] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2326, *passim*.

Administraţia Regională ţinea o evidenţă strictă şi a numărului localităţilor care aparţineau statului în întreaga Basarabie, cerând sistematic informaţii cu specificarea numărului de gospodării în fiecare localitate (spre exemplu, lista localităţilor ce aparţineau statului, din vara anului 1841, prezentată de administraţia locală Direcţiei Proprietăţilor Statului din Basarabia[41]).

Din altă grupă de izvoare depozitate, de data aceasta, în fondurile AIMSR, un interes aparte suscită diferite descrieri statistice ale Basarabiei efectuate de ofiţerii Cartierului General încă pe timpul războiului ruso-turc din 1806-1812 sau imediat în primele decenii după anexarea provinciei la Imperiul Rus[42] etc. Aceste izvoare, alături de materialul valoros statistic privind situaţia economică a Basarabiei în primii zece ani după anexarea ei la Rusia, mai conţin şi informaţii preţioase privind situaţia demografică din regiune, descrierea categoriilor etnice şi sociale existente în Basarabia în această perioadă de timp etc. Din aceste izvoare un interes deosebit prezintă manuscrisele ofiţerilor Cartierului General al armatei ruse I.P. Liprandi[43], A. Rozeilon-Soşalski[44], S. Kornilovici[45], M. Daragan[46] et al. Aceste manuscrise, alături de diverse materiale cu privire la schimbările din viaţa economică, caracteristica ramurilor economice, comerţul interior şi exterior, valoarea circuitului de mărfuri la iarmaroace şi târguri, relaţiile comerciale ale Basarabiei cu guberniile interne ruse etc., cuprind şi date interesante despre procesele demografice care au avut loc în Basarabia, numărul şi structura populaţiei, pătrunderea din afară în provincie a ţăranilor fugari, caracteristica diferitelor categorii etnice şi sociale ale populaţiei etc.

Un interes aparte prezintă manuscrisul lui A. Rozeilon-Soşalski, pe care cunoscutul cercetător al istoriei moderne a Basarabiei Y.S. Grosul îl considera un izvor deosebit în studiul problemelor ce ţin de istoria Basarabiei în al doilea pătrar al secolului al XIX-lea (Гросул, Будак 1967, 28). Rozeilon-Soşalski prezintă informaţii preţioase cu privire la populaţia Basarabiei, structura socială, caracteristica tuturor componentelor etnice ale populaţiei în anii 1821-1826[47]. El îşi expune punctul de vedere cu privire la procesele migraţioniste care aveau loc în Basarabia în această perioadă de timp, caracterizează principalele categorii etnice şi sociale ale populaţiei, analizează rata natalităţii şi a mortalităţii populaţiei creştin-ortodoxe în anii 1814-1826 etc.

Spre deosebire de A. Rozeilon-Soşalski, M. Daragan analizează o perioadă cronologic mai târzie – 1837-1845, de o durată de doar 9 ani, folosind în acest scop rapoartele anuale ale guvernatorului Basarabiei, destul de variate şi complexe după conţinut, puse la dispoziţia instituţiilor imperiale, în care, alături de multiplele probleme de ordin economic, social şi politic, autorul analizează şi procesele legate de schimbările de ordin demografic: starea natalităţii, a mortalităţii şi numărul căsătoriilor, schimbările din structura socială a societăţii etc.

Dintre manuscrisele ofiţerilor Cartierului General al armatei ruse un interes deosebit prezintă şi informaţiile privind modalitatea de încartiruire a armatelor ruse de ocupaţie cantonate în Basarabia, datate cu anul 1837, depozitate în fondul Informaţii statistice, economice, etnografice şi militaro-topografice despre Imperiul Rus (fondul 414) al AIMSR, în care se conţin informaţii detaliate referitoare la împărţirea administrativ-teritorială din 1835, numărul caselor de locuit (cu indicarea celor bune pentru încartiruirea soldaţilor) şi al populaţiei indicat pe judeţe, fiind descrisă starea economică a Basarabiei, evidenţiate locurile posibile de organizare a taberelor de dislocare a armatei etc.[48].

Nelipsite de interes sunt datele statisticii din 1828, prezentate de instituţiile regionale administraţiei imperiale după suprimarea autonomiei limitate şi provizorii a Basarabiei, în baza Regulamentului din 29 februarie 1828. Statistica este însoţită de un comentariu detaliat al tabelelor, care se aseamănă mai mult cu un raport, pe care

[41] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2591, p. I, f. 69-74 verso.

[42] AIMSR, F. AMŞ, d. 18590, 18594, 18595; F. AM, inv.182 "a", cert. 7.

[43] И.П. Липранди, *Краткое извлечение из составляемого исторического описания Бессарабской области*, Кишинев, 1827 (AIMSR, F. AMŞ, d. 18595).

[44] А. Розейлон-Сошальский, *Военно-статистическое описание Бессарабской области* (AIMSR, F. AMŞ, d. 18589, p. I, л. 1-12 об.).

[45] С. Корнилович, *Статистическое описание Бессарабской области собственно так называемой, или Буджака с приложением карты* (AIMSR, F. AMŞ, d. 18582, л. 70-71).

[46] М. Дараган, *Военно-статистическое обозрение Бессарабской области* (AIMSR, F. AMŞ, d. 18599); Дараган 1849; Дараган 1858.

[47] AIMSR, F. AMŞ, d. 18589, p. I, f. 1 verso-12 verso, 95-106.

[48] *Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в Бессарабской области с квартирною картою 1837 года* (AIMSR, F. 414, inv. 1, d. 19, *passim*).

instituţiile regionale l-au prezentat la Petersburg începând cu anul 1842 (la început datele cu referire la populaţie includeau informaţii pentru întreaga Basarabie, iar începând cu 1847 – pentru fiecare centru judeţean şi judeţ aparte). Statistica include date privind suprafaţa ţinuturilor, numărul total al populaţiei compartimentat pe sexe, pe categorii sociale (nobili, cler, ţărani, şleahtici, colonişti străini, săraci), numărul caselor de locuit, în afară de cele din mediul urban incluse în această statistică, numărul localităţilor în fiecare judeţ, în funcţie de numărul caselor (gospodăriilor), suprafaţa pământului arabil, păşunilor, pădurilor etc.[49]. Destul de preţioase sunt comentariile detaliate la fiecare tabel, ce ne oferă posibilitatea de a înţelege procesele care au avut loc în Basarabia în această perioadă de timp.

Datele privind recensămintele fiscale ale populaţiei, întocmite în anii 1835, 1850 şi 1858-1859, sunt depozitate în fondul Administraţia Financiară a Basarabiei (fondul 134) al ANRM, ce conţine informaţii preţioase despre populaţia provinciei. În fondul Oficiul Regional al Prestaţiilor Rurale al Basarabiei (fondul 24) sunt concentrate datele generalizate ale recensămintelor populaţiei din 1850 şi 1858-1859, iar rezultatele recensământului din 1858-1859 sunt publicate de Comitetul Central de Statistică al Imperiului Rus (Список 1861, 1-75), de A. Zaşciuk (Защук 1862, 224-267) şi de Comitetul de Statistică al Basarabiei (Записки 1864, 14-18).

Acesta din urmă, înfiinţat în 1853, sub preşedinţia guvernatorului Basarabiei, avea misiunea să acumuleze şi să prelucreze informaţiile statistice nu doar cu privire la situaţia demografică a provinciei, dar şi la cea economică, socială, cu privire la activitatea instituţiilor provinciale şi judeţene, proprietăţile funciare etc. Informaţiile erau prelucrate, sistematizate şi generalizate sub formă de tabele, însoţite de analize şi comentarii, incluse în dările de seamă anuale ale guvernatorului Basarabiei şi prezentate instituţiilor imperiale.

Unele procese care s-au petrecut în Basarabia, atestate în baza datelor din 1858, se regăsesc în documentele publicate de A. Artemiev (Артемьев 1861).

Informaţiile statistice adunate de Comitetul de Statistică al Basarabiei sunt depozitate în fondurile Cancelaria Guvernatorului Basarabiei (fondul 2) şi Comitetul Gubernial de Statistică din Basarabia (fondul 151) ale ANRM.

În fondul Cancelaria Guvernatorului Basarabiei s-au păstrat rapoartele anuale ale dumelor orăşeneşti[50], ale ratuşelor[51] şi ale şefilor administraţiei locale, ce conţin un material informativ-statistic de mare importanţă referitor la administrarea regiunii, numărul populaţiei, deseori cu indicarea componenţei etnice şi structurii sociale. Începând cu 1837, Administraţia Regională a Basarabiei prezenta organelor centrale imperiale rapoarte anuale, care din 1842 erau însoţite de un bogat şi divers material statistic privind dinamica şi componenţa socială a populaţiei, caracteristica celor mai importante ramuri economice etc. În pofida caracterului tendenţios al rapoartelor, care supraapreciază rezultatele activităţii guvernului regional în viaţa economică a regiunii, şi a veridicităţii convenţionale a datelor statistice[52], inclusiv a celor cu caracter demografic, ele ne dau totuşi posibilitatea de a urmări şi a analiza acţiunile de bază întreprinse de ţarism în diferite domenii din viaţa economică, socială, politică şi spirituală a Basarabiei, inclusiv în cele legate de politica demografică a ţarismului.

Un alt izvor ce facilitează studierea diverselor probleme legate de istoria Basarabiei sunt datele recensămintelor, îndeosebi ale recensămintelor VIII, IX şi X, depozitate în fondul Comitetul Principal de Statistică al Novorosiei (fondul 3) al Arhivei de Stat din regiunea Odesa. În pofida faptului că recensămintele conţin doar date generale privind dinamica numerică, iar componenţa etnică are doar compartimentele „creştini" şi „evrei", aceste date, raportate la celelalte izvoare, sunt o sursă importantă pentru studierea comparativă a categoriilor sociale prezente în spaţiul basarabean în această perioadă de timp.

[49] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 1-70.

[50] ***Duma orăşenească*** – organ electiv, cu competenţe executive din cadrul administraţiei orăşeneşti, responsabil de probleme gospodăreşti ale oraşului, subordonat guvernatorului. În Basarabia dumele orăşeneşti au fost instituite în 1817. Duma Orăşenească din Chişinău a fost înfiinţată la 2 august 1817, cea din Bender – la 22 august 1818, cea din Tiraspol – în 1795. În competenţa dumelor erau: comerţul, meşteşugurile şi industria, concesionările, terenurile agricole orăşeneşti, impozitele, amenajarea şi salubritatea oraşului şi a terenurilor aferente etc. (ANRM, F. 4, inv. 1, d. 84, f. 1).

[51] ***Ratuşă*** – edificiu şi cârmuire negustorească în oraşe şi târguri. În Basarabia, statut de ratuşă deţineau, potrivit Regulamentului privind administrarea Basarabiei din 28 februarie 1828, oraşele Chilia şi Reni (ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1197, f. 7).

[52] *A se vedea* analiza istorică a rapoartelor anuale ale guvernatorilor în lucrările: Яцунский 1960, 42; Ковальченко 1967, 21-23; Литвак 1979, 161-186; Рыбаков 1976, 221-268.

Concluzii

Prin urmare, după anexarea Basarabiei la Imperiul Rus, administraţia imperială a folosit, pe larg, în teritoriul nou-anexat diferite metode cu scopul de a cunoaşte numărul populaţiei pentru a putea stabili o politică fiscală şi demografică adecvată, de a cunoaşte potenţialul economic şi uman al regiunii pentru a-l folosi în viitoarele confruntări cu Sublima Poartă în Balcani. În plus, recensămintele (în special recensămintele fiscale) şi statistica oferă posibilităţi de a cunoaşte numărul şi distribuţia teritorială a populaţiei, structura demografică, etnică şi socioeconomică, de a obţine informaţii veridice referitoare la gospodăriile populaţiei şi potenţialul lor economic, precum şi la fondul locativ şi condiţiile de locuit ale populaţiei. Posedarea acestor informaţii de către instituţiile imperiale ruse, făcea posibilă proiecţia evoluţiei populaţiei, ca estimare a dimensiunii viitoare a acesteia, pe baza căreia ţarismul putea întocmi strategii politico-sociale, economico-financiare/fiscale şi, în anumită măsură, pentru perioada estimată, educaţionale şi sanitare. Manifestând un interes sporit şi constant pentru sud-estul Europei, administraţia rusă era interesată de cunoaşterea potenţialului economic şi uman al teritoriilor limitrofe sau al ţărilor pe unde urma să treacă şi să se hrănească armata rusă.

Prezenţa acestor recensăminte şi statistici ne oferă posibilitatea de a cunoaşte mai profund şi veridic istoria modernă a Basarabiei.

Bibliografie

Achim 2005: V. Achim, Statistica ţiganilor în Principatele Române în perioada 1830-1860. Revista istorică XVI/3-4, 2005, 97-122.

Breban 1992: V. Breban, Dicţionar general al limbii române, vol. I (Bucureşti 1992).

Ciobanu 1992: Şt. Ciobanu, Basarabia. Populaţia, istoria, cultura (Bucureşti-Chişinău 1992) (reeditare din 1941).

Ciurea 1977: D. Ciurea, Evoluţia aşezărilor şi a populaţiei rurale din Moldova în secolele XVII-XVIII. In: Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol", XIV (Iaşi 1977), 93-126.

Cozma 2017: E. Cozma, Izvoarele prestatistice şi statistice din Principatele Române (secolul al XVIII-lea). In: (Coord. D.-C. Rogojanu, Gh. Boda) Istorie, cultură şi cercetare, II (Târgovişte 2017), 42-60.

Demographic 1950-2008: Demographic Yearbook. Fiftieth issue: 1948-2008 (New York 1950-2008).

Documente 2002: Documente inedite din arhivele Rusiei, Ucrainei şi Republicii Moldova (Chişinău 2002).

Grosu 2006: N. Grosu, Opere alese. Chintesenţa sociologiei (Cluj-Napoca 2006).

Instituţii 1968: Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar. Coordonatori: Ovid Sachelarie şi Nicolae Stoicescu (Bucureşti 1988).

Istoria 1973: Istoria, arheologia, etnografia Moldovei. Indice al literaturii sovietice, vol. I. 1918-1968 (Chişinău 1973).

Madan 1996: I. Madan, Cercetări în domeniul ştiinţelor umanistice la Universitatea de Stat din Moldova (1974-1995). Contribuţii bibliografice (Chişinău 1996).

Matei 1969: D.Vl. Matei, Mişcări demografice în cadrul colonizării rurale din Ţara Românească şi Moldova (secolele XVII-XVIII). In: Studii şi articole de istorie, XIV (Bucureşti 1969), 63-79.

Moldova 1975: Moldova în epoca feudalismului. Vol. VII, partea I. Recensămintele populaţiei Moldovei din anii 1772-1773 şi 1774 (Chişinău 1975).

Populaţie 1972: Populaţie şi societate. Studii de demografie istorică, vol. I (sub redacţia lui Şt. Pascu) (Cluj 1972).

Porucic 1933: T. Porucic, Regiunile naturale dintre Prut şi Nistru. In: Viaţa Basarabiei. Revistă lunară editată de Asociaţia culturală „Cuvânt Moldovenesc", an. II, nr. 3 (Chişinău 1933), 28-39.

Poştarencu 2009: D. Poştarencu, Contribuţii la istoria modernă a Basarabiei, vol. II (Chişinău 2009).

Rosetti 1909: R. Rosetti, Arhiva Senatorilor din Chişinău şi ocupaţia rusească de la 1806-1812, vol. I-IV (Bucureşti 1909).

Tomescu 1929: C.N. Tomescu, 99 de sate din ţinutul Orheiului la 1820. In: Revista Societăţii Istorico-Arheologice Bisericeşti din Chişinău, vol. XIX (Chişinău 1929), 316-368.

Tomescu 1930: C.N. Tomescu, Catagrafia Basarabiei la 1820. 132 sate din ţinutul Orheiului (Chişinău 1930).

Tomescu 1931: C.N. Tomescu, Catagrafia Basarabiei la 1820. 127 de sate din ţinutul Orheiului (Chişinău 1931).

Tomuleţ 2002: V. Tomuleţ, Politica comercial-vamală a ţarismului în Basarabia (1812-1830). Documente inedite din arhivele Rusiei, Ucrainei şi Republicii Moldova (Chişinău 2002).

Tomuleţ 2015: V. Tomuleţ, Instituirea şi activitatea Comisiei Regionale de pe lângă Adunarea Deputaţilor Nobilimii din Basarabia pentru întocmirea recensământului fiscal al populaţiei din 1824. Studia Universitatis Moldaviae. Seria Ştiinţe Umanistice IX/4, 2015, 85-101.

Ţurcanu 2005: I. Ţurcanu, Bibliografia istorică a Basarabiei şi Transnistriei (Chişinău 2005).

Vert 2001: C. Vert, Geografia populaţiei. Teorie şi metodologie (Timişoara 2001).

Артемьев 1861: А. Артемьев, Список населенных мест по сведениям 1859 г. III. Бессарабская область (Санкт-Петербург 1861).

Берг 1923: Л.С. Берг, Население Бессарабии. Этнографический состав и численность (Петроград 1923).

Бушен 1863: А. Бушен, Статистические таблицы Российской империи, вып. 2 (Санкт-Петербург 1863).

Вигель 1892: Ф.Ф. Вигель, Замечания на нынешнее состояние Бессарабии. Писано в октябре 1823 года (Москва 1892).

Гросул, Будак: Я.С. Гросул, И.Г. Будак, Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861) (Кишинев 1967).

Дараган 1849: М. Дараган, Военно-статистическое обозрение Бессарабской области (Санкт-Петербург 1849).

Дараган 1858: М. Дараган, Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XI, ч. III. Бессарабская область (Санкт-Петербург 1858).

Ден 1902: В.Э. Ден, Население России по пятой ревизии, т. 1 (Москва 1902).

Дмитриев 1973: П.Г. Дмитриев, Народонаселение Молдавии (по материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803) (Кишинев 1973).

Записки 1968: Записки Бессарабского областного статистического комитета, т. I (Кишинев 1864).

Записки 1968: Записки Бессарабского областного статистического комитета, т. III (Кишинев 1868).

Защук 1863: А. Защук, Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба, ч. I-II: Бессарабская область (Санкт-Петербург 1862).

Зеленчук 1979: В.С. Зеленчук, Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы) (Кишинев 1979).

Зеленчук, Попович 1972: В.С. Зеленчук, Ю.В. Попович, Население Хотинского уезда в XIX в. În: Этнография и искусство Молдавии (Кишинев 1972), 7-24.

Кабузан 1959: В.М. Кабузан, Материалы ревизий как источник по истории населения России XVIII - первой половины XIX в. (1718-1858). В: История СССР, nr. 5 (Москва 1959), 128-140.

Кабузан 1991: В.М. Кабузан, Этнодемографическая ситуация в Галиции и на Буковине в конце XVIII - начале XX в. В сб.: Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы (Кишинев 1991), 81-96.

Ковальченко 1967: И.Д. Ковальченко, Русское крепостное крестьянство первой половины XIX века (Москва 1967).

Кожолянко 1991: Г.К. Кожолянко, Эмиграция трудового населения Буковины в конце XVIII - начале XIX в. В сб.: Проблемы исторической демографии СССР и Западной Европы (Кишинев 1991), 98-131.

Лаппо 1962: Ф.И. Лаппо, Ревизские сказки как источник по истории русского крестьянства (по материалам 3-й ревизии). В: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960 (Киев 1962).

Литвак 1979: Б.Г. Литвак, Очерки источниковедения массовой документации XIX - начала XX вв. (Москва 1979).

Первая 1905: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Ч. III. Бессарабская губерния (Санкт-Петербург 1905).

Подьяпольская 1952: Е.П. Подьяпольская, Ревизские сказки как исторический источник. В сб.: Академику Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия (Москва 1952), 311-321.

Положение 1969: Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812-1861 годы). Сборник документов. Составители: И.А. Анцупов, К.П. Крыжановская. Ч. I (Кишинев 1969).

ПСЗРИ 1830: Полное собрание законов Российской Империи, собр. II, т. I, 1826, №444 (Санкт-Петербург 1830), 658-659.

Реулец, Кышлалы 2013: Л. Реулец, Г. Кышлалы, Первая перепись задунайских переселенцев в Бессарабии как исторический источник. В сб.: България: метрополия и диаспора. Сборник по случай 65-годишнината на д.и.н. Николай Червенков (Кишинев 2013), 92-106.

Рыбаков 1976: Ю.Я. Рыбаков, Промышленная статистика России XIX в. (Москва 1976).

Список 1861: Список населенных мест по сведениям 1859 года, ч. III. Бессарабская область (Санкт-Петербург 1861).

Халиппа 1901-1907: И. Халиппа, Описание Архива Сенаторов, председательствовавших в диванах княжеств Молдавии и Валахии с 1808 по 1813 гг. В: ТБГУАК, т. I-III (Кишинев 1901-1907).

Халиппа 1907: И. Халиппа, Роспись землевладения и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 года. В: ТБГУАК, том III (Кишинев 1907), 8-229.

Яцунский 1957: В.К. Яцунский, Изменения в размещении населения Европейской России в 1724-1916 гг. В: История СССР, № 1 (Москва 1957), 201-202.

Яцунский 1958: В.К. Яцунский, О выявлении и публикации источников по социально-экономической истории России XVIII-XIX вв. В: Археографический ежегодник за 1957 год (Москва 1958), 169-188.

Яцунский 1960: В.К. Яцунский, Генезис капитализма в сельском хозяйстве России. В: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1959 г. (Москва 1960), 200-212.

Lists of the population and official statistics of the Russian Empire as important sources for studying the modern history of Bessarabia

Keywords: census, fiscal lists, statistics, Bessarabia, Russian Empire, demography, county / uyezd.

Abstract: In the present study, based on a rich factual material, the author analyzes two types of historical sources for studying the demographic and socioeconomic issues of Bessarabia in the modern era – lists of the population (especially fiscal lists) and official Russian statistics. The author emphasizes that when investigating a particular issue, the historian / researcher uses various historical sources, and lists of the population and statistical documents are important sources for studying the history of Bessarabia.

Списки населения и официальная статистика Российской империи – важные источники для изучения истории Бессарабии эпохи Нового времени

Ключевые слова: перепись, ревизские сказки, статистика, Бессарабия, Российская империя, демография, цинут/уезд.

Резюме: В данном исследовании, основанном на богатом фактологическом материале, автор анализирует два вида исторических источников для изучения демографических и социально-экономических вопросов Бессарабии в Новое время – списки населения (особенно ревизские сказки) и официальную российскую статистику. Автор отмечает, что в научном исследовании, которое касается области исторических знаний, историк/исследователь использует различные категории исторических источников, и списки населения и статистические документы являются важными источниками для изучения истории Бессарабии.

5.02.2018

Dr. hab. Valentin Tomuleţ, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici 60, MD-2009, Chişinău, Republica Moldova.

EDUCAȚIA MUZEALĂ CA FORMĂ DE EDUCAȚIE NON-FORMALĂ

Gherghina Boda

Cuvinte-cheie: muzeu, educaţie, vizitatori, şcoală, cunoştinţe.

În accepţiunea sa modernă, muzeul a fost proiectat încă de la început ca un loc de formare şi de difuzare a culturii în cadrul societăţii, muzeul erijându-se astfel în una dintre instanţele înscrise în proiectul de instruire a publicului, el încadrându-se în sfera de educaţie informală (nonformală). Dacă pentru perioade lungi de timp accentul s-a pus pe conservarea obiectelor muzeale, muzeul sfârşitului de secol XX şi-a declarat în mod ferm şi clar dorinţa educativă şi vocaţia comunicaţională a expoziţiilor (Martin 2011, 40). În ultimele patru-cinci decenii, muzeul a trecut printr-o serie de transformări care au avut repercusiuni directe asupra misiunilor acestuia, fapt care a condus la conturarea a trei mari orientări. Prima face referire la constituirea şi transmiterea din generaţie în generaţie a patrimoniului material şi imaterial, implicit a colecţiilor, precum şi a valorii lor simbolice care stă la baza identităţii şi specificului naţional. A doua priveşte procesul de valorizare şi difuzare a conţinuturilor care corespund colecţiilor, de acest fapt ocupându-se mediatorii şi educatorii muzeali. A treia orientare constă în a provoca plăcere şi delectare, aceasta fiind de fapt vocaţia culturală a muzeului (Meunier 2011, 6). Din aceste motive caracterizăm educaţia ca fiind acea funcţie a muzeului la care se raportează majoritatea activităţilor muzeale dedicate publicului şi care s-a constituit în scopul final al acestora. Pentru Maryse Paquin şi Rébéca Lemay-Perreault educaţia muzeală se află în centrul unui sistem şi în jurul căreia gravitează celelalte funcţii muzeale, astfel: educaţia (interpretarea, animaţia, medierea) are relaţii cu expoziţiile (comunicare, mediatizare), cu obiectele/operele materiale sau imateriale (achiziţie, colecţie, conservare), cu studiile (cercetare, difuzare) şi cu publicul (recepţie, însuşire, delectare, participare) (Paquin, Lemay-Perreault 2015, 2).

Cercetarea apariţiei şi evoluţiei muzeului de-a lungul timpului conduce la concluzia că germeni de educaţie muzeală au existat încă de la începuturile existenţei muzeelor. Dacă iniţial accesul la colecţiile private era unul restrictiv, doar anumite persoane fiind primite în „altarele" dedicate culturii şi artei străvechi, odată cu apariţia muzeelor de stat şi cu deschiderea acestora către publicul larg, adică cu democratizarea lor, colecţiile muzeale se dezvăluie fără discreţie mulţimii de ochi profani care îi invadează spaţiul. Simplul privit al obiectelor culturale înseamnă educaţie deoarece prin dezvăluirea lor vizuală provoacă emoţii şi sentimente estetice, incită la cunoaşterea mai aprofundată a acestora, creează doleanţe şi curiozităţi cognitive chiar în lipsa etichetelor sau a informaţiilor mai ample. Aşadar, privitul obiectului de muzeu se converteşte într-un act de cunoaştere. Cu timpul, informaţiile privitoare la obiectele expuse sunt tot mai serioase şi complete, dorinţa specialiştilor de muzeu de a disemina pe arii cât mai largi informaţia ştiinţifică dând naştere unor programe educative complexe. Şi, odată cu apariţia noii muzeologii, în mod special, accentul se mută de pe obiectul muzeal pe cel de vizitator, acesta beneficiind de cea mai mare atenţie şi cercetare din partea instituţiei muzeale, fapt care conduce la schimbarea paradigmelor muzeale. În acest context se schimbă şi denumirea serviciilor educative sau pedagogice în servicii culturale, care înglobează pedagogicul, educativul şi culturalul (Bordeaux 2013, 19). Importantă rămâne aşadar conturarea şi dezvoltarea permanentă a relaţiei creată între cele două instituţii creatoare de educaţie, şcoala şi muzeul.

Începând cu anii 1970 se constată o deschidere a şcolii către „viaţă" şi o regândire a programelor muzeale în sensul desfăşurării unor activităţi cu publicul şcolar, cum ar fi diverse ateliere, dosare pedagogice pentru profesori, muzeul-clasă, „porţi deschise", „cluburi de ştiinţă", vizite-conferinţe ş.a., acestea invitând cadrele didactice să ia în considerare muzeele ca parteneri educativi care oferă oportunitatea de a dezvolta, actualiza şi deschide activitatea de la clasă (Buffet 1995, 49).

Astăzi, vizita la muzeu nu mai este percepută doar ca o simplă plimbare prin sălile de expoziţie, ci ca o reală aventură cognitivă şi afectivă menită să relaxeze, să trezească emoţii şi sentimente, să îmbogăţească cunoştinţele vizitatorilor, să uimească, să trezească interesul pentru cunoaştere, să pună întrebări, să distreze etc., o adevărată călătorie vizuală şi spirituală. Pentru Marilyn Hood vizita la muzeu înseamnă o activitate de divertisment pe care vizitatorul are posibilitatea să o aleagă dintre alte oferte, aceasta fiind influenţată de 6 criterii: posibilitatea interacţiunilor sociale şi a schimburilor cu alţii, şansa de a face ceva util, de a se simţi confortabil, de a face noi experienţe, de a avea oportunităţi de a învăţa şi a participa activ (Langlois 2010, 3). Însă important cu adevărat este procesul de învăţare în muzeu, în care este implicată una sau mai multe persoane şi care se poate desfăşura într-un mod formal sau informal. Asupra învăţării în muzeu s-au pronunţat mai mulţi specialişti care au emis o serie de teorii. După John Falk şi Lynn Dierking (2000), acest tip de învăţare are o caracteristică principală şi anume că este personală, orientată spre cunoştinţe şi sentimente, este o învăţare liberă construită într-un mod personal în funcţie de cunoştinţele deja acumulate (Langlois 2010, 12). Autorii au construit un *model contextual de învăţare* (Contextual Model of Learning) care se bazează pe trei contexte ale experienţei interactive (Falk, Storksdiek 2005, 745-746): 1. *Contextul personal* înţeles ca suma totală a istoriei personale şi genetice pe care un individ o poartă cu el/ea într-o situaţie de învăţare, aceasta fiind puternic influenţată de cunoştinţele, interesele, convingerile şi experienţele anterioare ale vizitatorului, ceea ce face ca învăţarea să fie influenţată de dorinţa unui individ de a-şi alege şi controla propria învăţare; 2. *Contextul socio-cultural* este cadrul în care se desfăşoară învăţarea muzeală, aceasta putând avea loc atât în interiorul propriului grup, cât şi în afara lui, cu persoane din alte grupuri sau cu specialişti de muzeu; 3. *Contextul fizic*. În cadrul vizitei muzeale se reacţionează nu numai la exponate, ci şi la mediul intern care include proprietăţile spaţiului, iluminatului, expoziţiile, obiectele, arhitectura, aglomerarea, sunetul sau culoarea, care exercită o anumită influenţă subtilă asupra învăţării.

Analiza modelului contextual de învăţare conduce la ideea că există 12 factori-cheie care influenţează experienţele de învăţare muzeală, astfel că cinci îi sunt proprii contextului personal (motivaţia vizitei şi aşteptările; cunoaşterea prealabilă, experienţele anterioare, interesele anterioare; alegerea şi controlul), doi se referă la contextul socio-cultural (în cadrul medierii sociale a grupului, medierea de către alţii în afara grupului social imediat) şi alţi cinci sunt proprii contextului fizic (organizatori avansaţi; orientarea spre spaţiul fizic, arhitectură şi mediu pe scară largă; design şi expunere de obiecte muzeale şi programe; evenimente ulterioare de consolidare şi experienţe în afara muzeului), influenţa acestora fiind variabilă şi relativă, în funcţie de vizitator şi de locul de desfăşurare (centru ştiinţific, muzeu de ştiinţele naturii, planetariu, grădină zoologică etc.) (Falk, Storksdiek 2005, 747).

Cercetările asupra învăţării muzeale au condus în cele din urmă la concluzia că „vizitatorii nu reţin la muzeu o acumulare de informaţii conceptuale şi academice, dar asimilează evenimente şi observaţii ale categoriilor care le sunt personale şi legate de viaţa lor înainte şi după muzeu”, concluzie care duce la conturarea următoarelor caracteristici ale învăţării în muzeu: are loc în contact cu obiectele reale; este voluntară; este stimulată de interesul personal; depinde de contextul social; vizitatorii pot fi singuri sau însoţiţi; vizitatorii au stiluri diferite de învăţare şi cunoştinţe prealabile diferite (Langlois 2010, 13).

Atunci când vorbim despre educaţia sau învăţarea din muzeu nu putem omite categoriile de vizitatori cărora li se adresează, tipul de educaţie, formală sau informală, la care se recurge sau medierea muzeală. Publicul adult beneficiază de un tip de învăţare adecvat vârstei, acesta venind în muzeu din anumite motive personale care vizează atât informarea, cât şi delectarea. O importanţă deosebită prezintă cunoştinţele prealabile pe care acesta le-a dobândit într-un cadru formal sau informal înaintea vizitei la muzeu, interesul manifestat faţă de unele exponate, apelul la unele ajutoare ale interpretării sau la mediatori, starea sa psihică în momentul vizitei. În schimb copiii beneficiază de altă atenţie din partea muzeului în funcţie de tipul de vizită: organizată de şcoală sau împreună cu familia sau prietenii. Atunci când vin însoţiţi de familie, vizita este mai bogată în cunoştinţe atât pentru copii, care întreabă şi aşteaptă răspunsuri de la adulţi, cât şi pentru aceştia din urmă care sunt oarecum obligaţi să apeleze la cunoştinţele mai vechi sau la informaţiile din pliante, broşuri, etichete etc. pentru

a oferi răspunsuri pertinente copiilor. În cadrul acestor vizite se observă anumite interacţiuni între educaţia de tip formal şi informal (Jacobi, Coppey 1995, 13-15): *se facilitează reciproc*, adică vizitatorul care a intrat în muzeu cu anumite cunoştinţe prealabile are un avantaj în recunoaşterea anumitor opere, obiecte, detalii, caracteristici etc. şi se orientează mai uşor faţă de cel care nu dispune de aceste cunoştinţe, dar care în schimb îşi poate completa lipsurile cu noi cunoştinţe pe care le utilizează ulterior; *se inhibă mutual*, în sensul în care, de exemplu, textele afişate într-o expoziţie, dispuse printre artefacte şi alte exponate, citite în picioare, nu pot fi interiorizate optim pentru a ajunge la înţelesul său la fel ca în cazul unei lecturi atente şi studioase; *învăţăturile formale facilitează achiziţiile din mediul informal, ultima înhibând însă învăţăturile şcolare*, adică, în comparaţie cu şcoala care oferă informaţii relativ complete despre un obiect, subiect sau temă, informaţiile dintr-o expoziţie muzeală sunt trunchiate. De exemplu, la ora de istoria artei elevul învaţă despre toate curentele artistice, pe când la muzeu, dacă vizitează o expoziţie de pictură cubistă, informaţiile sale se reduc doar la acest curent; *stimulările informale favorizează cunoştinţele şcolare, în timp ce şcoala le inhibă*, altfel spus există posibilitatea ca elevul să perceapă educaţia muzeală ca fiind mult mai plăcută şi mai relaxantă decât cea şcolară pe care o poate cataloga ca plictisitoare sau cu multe informaţii inutile, cu metode mult prea rigide şi austere. Tocmai de aceea, pentru a evita astfel de interpretări şi percepţii, cadrele didactice trebuie să-şi organizeze temeinic vizitele la muzeu folosindu-se de un program bine stabilit privitor la cunoştinţele pe care urmăresc să le ofere copiilor şi care ar trebui să le completeze pe cele de la orele de curs.

Muzeul este unul din locurile de învăţare extraşcolară care favorizează întâlniri originale cu persoane, obiecte şi situaţii care nu se regăsesc în sălile de clasă, ceea ce face ca percepţia, experienţa de viaţă şi învăţarea exploratorie, precum şi dezvoltarea unor competenţe multiple să constituie nucleul unui asemenea demers. Am putea spune că puterea muzeului constă în faptul că permite întâlnirea cu obiectul original şi cu punerea sa în scenă, în acest context obiectul şi muzeul erijându-se atât în loc de învăţare, cât şi ca mijloc de predare şi învăţare complet, de asemenea propune conţinuturi de formare proprii, este un loc cu reguli specific construite, utilizează o didactică diferită faţă de didactica şcolară, este caracterizat prin deschiderea sa interpretativă şi încurajarea descoperirilor active (Krummenacher 2014, 4-5). Atunci când vorbim de educaţie, ar trebui să avem în vedere şi modelele conceptuale create în domeniul educaţional, un autor de referinţă fiind Renald Legendre care, în lucrarea *L'éducation totale* (1983), ne vorbeşte despre situaţia pedagogică pe care o caracterizează ca fiind un „fenomen elementar de educaţie" sau ca „inima însăşi a educaţiei, condiţia sine qua non a existenţei sale", autorul propunând un model pedagogic al situaţiei de învăţare specific cadrului şcolar, care ulterior va fi extins şi la muzee de către M. Allard şi S. Boucher. Modelul lui Legendre porneşte de la faptul că în acest cadru nou el comportă patru componente: vizitatorul (S – subiectul), tematica (O – obiectul), ghidul interpret sau mediatorul (A – agentul) şi muzeul (M – mijlocul), între care se creează *relaţii de transpunere* (existenţa legăturilor între agentul educativ al muzeului şi tematica instrumentului pedagogic, care se concretizează în cunoaşterea conţinutului, definirea obiectivelor şi planificarea strategiilor pedagogice în aşa manieră încât tematica să se adapteze la un public specific), *relaţii de suport* (crearea legăturilor între agent şi subiect prin intermediul strategiilor şi mijloacelor aplicate), *relaţiile de însuşire* (legătura de ordin cognitiv, afectiv, imaginar, estetic, social dintre subiect şi tematică), toate aceste tipuri de relaţii conducând în final la formarea de cunoştinţe, priceperi şi aptitudini (Meunier 2011, 7). Aşadar, însuşirea de noi cunoştinţe implică înţelegerea de către vizitator a tematicii abordate, acesta uzând de instrumentele educative puse la dispoziţie. Modelul lui Allard şi Boucher este primul model de utilizare a muzeelor în scopuri educative care reuneşte în acelaşi demers pedagogic cele două instituţii. El se articulează în jurul unei abordări a obiectului muzeal (interogare, observaţie, însuşire), axată pe un demers de cercetare (interogatoriu, colectare de date, analiză şi sinteză) corespunzând la trei etape (pregătire, realizare, prelungire/extindere), la trei momente (înainte, în timpul şi după vizita la muzeu) şi la două spaţii (şcoala şi muzeul) (Allard 1999, 29).

În acelaşi timp, muzeul este şi un loc de petrecere a timpului liber. Aici, învăţarea are loc în alt „decor" decât cel al sălii de clasă, ceea ce face ca demersul ştiinţific să aibă loc în alte cadre. E. Wagner şi M. Dreykorn afirmă că dacă dispar obiectele şi expoziţiile care constituie nucleul medierii mu-

zeale, vizita va implementa o valoare formativă în domeniile de predare/învățare ale învățământul istoric, estetic și figurativ, tehnic și științific, social-politic, ceea ce conduce la conturarea unor contexte ale vizitei care determină obiectivele acesteia (obiectiv de descoperit, de sensibilizare, de îmbogățire a cunoștințelor în raport cu cotidianul școlar, de studiu, de aprofundare) (Allemand 2014, 6-7).

Ar fi important de amintit fenomenul muzeelor pentru copii, care cunoaște o anvergură internațională, primul de acest tip fiind cel din Brooklyn, înființat în anul 1899, după cum afirmă Gurrian Elaine, și care își fixase ca obiective „propunerea unui loc atractiv pentru copii, care să-i incite să-și rafineze gusturile și să le extindă centrele de interese; să creeze un centru pedagogic interesant care aduce asistență zi de zi elevilor și profesorilor în legătură cu temele lor și propune noi subiecte de reflecție pentru a le ocupa timpul liber", urmat apoi de înființarea altor muzee la începutul sec. XX în SUA, Țările de Jos și Marea Britanie, fondatorii celei mai mari părți a muzeelor pentru copii fiind profesorii titulari, părinții pensionari, primele doamne sau membri familiilor regale și responsabili ai guvernului susținători ai acestor inițiative (Martin 2011, 41). Nașterea acestui tip de muzeu a fost determinată cel mai probabil de observația că cei mai mulți vizitatori ai muzeului sunt copiii, dar și de grija adulților pentru educația informală a acestora venită în completarea fericită și într-un cadru nou a cunoștințelor primite în sala de clasă.

Pentru ca impactul vizitei la muzeu să fie maxim, cadrul didactic trebuie să planifice cât mai eficient atât organizarea, cât, mai ales, conținutul vizitei, adică alegerea unei teme care să cuprindă clarificarea obiectivelor vizitei și integrarea acesteia în procesul de învățământ, acest lucru presupunând o colaborare strânsă între muzeu și școală care vizează atât punctele de contact, cât și în complementaritatea între cele două instituții, aceste elemente fiind menționate în mijloacele de învățare și în planul de studiu (Roh 2014, 8). Trebuie subliniat faptul că deși muzeul poate fi considerat un spațiu artificial datorită scoaterii obiectelor din contextul lor original și relocării în contexte expoziționale, el rămâne totuși un loc de întâlnire și un mijloc de instruire prin obiect. În acest proces de învățare elevul își dezvoltă anumite aptitudini, competențe și priceperi cerute de planul de studiu, cum ar fi *competențele legate de domeniile și conținutul de învățare* (instruirea în sensul identificării precise a cunoștințelor transmise de muzeu, legarea lor de cunoștințele prealabile, formularea unor noi piste de reflecție, ceea ce conduce la dezvoltarea capacității de a utiliza cunoștințe pentru rezolvarea unor sarcini noi), *competențele metodologice* (elevii se familiarizează cu expoziția ca formă de reprezentare a cunoștințelor, dezvoltă strategii specifice pentru dobândirea de cunoștințe, analizează exponatele, textele și informațiile oferite prin diverse media etc.), *competențele sociale* (muzeul dezvoltă capacitățile de colaborare și comunicare, educă în spiritul respectului pentru obiectele expuse, a regulilor din muzeu și a celorlalți vizitatori) și *competențele personale* (învață să facă corelații între epoci și țări, să respecte valorile omenirii, dezvoltă sentimente de responsabilitate comună pentru conservarea patrimoniului istoric și natural al țării lor și al celui mondial) (Roh 2014, 9). Deosebit de importantă, în ceea ce privește copiii, rămâne însă experiența tactilă (hand-on), care avansează nevoia de a experimenta, a atinge, a observa și a examina materialul tangibil (Martin 2011, 41).

Yves Chevallard a propus încă din 1982 conceptul de *transpunere didactică*, prin care autorul înțelege o „școlarizare" a cunoașterii savante sau o trecere a acestui tip de cunoaștere la o cunoaștere învățată și care se poate transfera muzeului astfel încât transpunerea muzeografică sau producția unui discurs specific al media expoziției se înscrie în prima sa parte într-o logică comunicațională (Meunier 2011, 8). În același registru educațional, Ron Ritchhart (2007) propune conceptul de *cultură de gândire* în timpul vizitei ghidate la muzeu percepute ca o experiență colectivă în care gândirea este elementul central, vizitatorul fiind stimulat să explice ceea ce vede, să compare obiectele expuse, să folosească vizita ca o sursă de inspirație personală, să-și creeze obișnuințe, să favorizeze limbajul, să încurajeze interacțiunile etc. (Langlois 2010, 17-18).

În aceste contexte se conturează relația deosebit de strânsă dintre cele două instituții care se consideră parteneri într-un proiect educațional în care fiecare își aduce contribuția în funcție de specificul său, așa încât muzeul permite punerea în legătură a conținuturilor de explorat dar cu condiția consilierii de către școală în scopul pregătirii cât mai eficiente a vizitei și a atingerii scopurilor

pedagogice incluse în planurile de studiu (Jaeggi 2014, 10-11).

Publicul vizitator al muzeelor nu este format doar din publicul şcolar, acestuia alăturându-i-se şi alte categorii, cu profiluri diferite, studiile care au cercetat vizitatorul şi preferinţele acestuia în materia de educaţie relevând faptul că deşi unele expoziţii sunt organizate pentru copii, acestea sunt frecventate în mare măsură şi de adulţi, ceea ce conduce, teoretic, la concluzia existenţei şi a unei instrucţii andragogice, precum şi a existenţei unor instrumente pedagogice de factură generică care se utilizează indiferent de categoriile de vizitatori cărora se adresează muzeul (Meunier 2011, 7). Pentru tineri, în viziunea lui Michel Allard (1993) muzeul trebuie să promoveze diverse metode pentru îmbunătăţirea învăţării în spaţiul expoziţional, în primul rând trebuie să stimuleze participarea activă a vizitatorilor prin anumite tipuri de activităţi, cum ar fi: jocuri de tipul întrebări/răspunsuri, conferirea vizitatorului rolului de animator pentru ceilalţi vizitatori, ca şi cum ar fi un membru al muzeului, însărcinarea vizitatorului cu proiectarea unei expoziţii atât în muzeu, cât şi în afara acestuia, folosindu-se de cărţile de specialitate puse la dispoziţie de angajaţii muzeului (Allard 1993, 768-769). El transformă astfel vizitatorul într-un veritabil actor, iar vizita – într-un moment de călătorie personală. Şi André Lefebvre (1991), în urma unor experimente, a ajuns la concluzia că participarea activă a crescut interesul şi implicarea personală, concepţie la care subscriu şi alţi specialişti (Langlois 2010, 18). Concluzionând, M. Allard consideră că în amenajarea şi conducerea unui muzeu nu trebuie să se ţină cont numai de opere şi de percepţia muzeografilor, ci şi de public, pentru că „acesta nu trebuie considerat ca o masă inertă de vizitatori, nici ca un rău necesar pentru supravieţuirea muzeelor, ci ca un element constituant esenţial şi fundamental. Fără public, muzeul nu există. Aşadar, acesta trebuie considerat ca un participant la viaţa muzeului. Trebuie să se ţină cont de interesele, gusturile şi motivaţiile sale. Trebuie, în plus, să considerăm vizita nu ca un accident pe traseu, ci ca pe o parte esenţială în călătoria sa personală. Vizita este aşadar proiectată ca o parte integrantă a unui proces, fie de ordin intelectual, emotiv sau pur estetic" (Allard 1993, 273).

În concluzie, putem afirma că educaţia şi învăţarea muzeală se constituie în mod activ ca parte a unui model educaţional amplu promovat în principal de instituţiile de învăţământ în strânsă legătură cu alte instituţii, cum ar fi cele de cultură, cu care intră în parteneriate care urmăresc aceleaşi scopuri. Chiar dacă sferele de învăţare sunt diferite, formală şi nonformală, aceste instituţii se întâlnesc undeva la mijloc, cu toate că de multe ori metodele şi mijloacele utilizate diferă, dar în fapt promovează aceleaşi deziderate şi urmăresc aceleaşi realizări educative. Kenneth Hudson afirma că „Muzeul nu ar putea învăţa, în schimb el poate crea o atmosferă care dă dorinţa de a învăţa".

Bibliografie

Allard 1993: M. Allard, Les adolescents et les musées. Revue des sciences de l'éducation 19/4, 1993, https://www.erudit.org/fr/revues/rse/1993-v19-n4-rse1857/031677ar.pdf

Allard 1999: M. Allard, Le partenariat ecole-musee: quelques pistes de réflexion. In: ASTER, nr. 29 (Paris 1999), http://ife.ens-lyon.fr/publications/edition-electronique/aster/RA029-03.pdf

Allemand 2014: L. Allemand, Attents, contextes et potentiel d'une visite au musée. In: Se rendre au Musée avec l'École. Un guide pratique (Bern 2014), http://mediamus.org/web/sites/default/files/downloads/001163_ecole_musee_partie_1.pdf

Bordeaux 2013: M.C. Bordeaux, Du service éducatif au service culturel dans les musées. Buletin des Bibliothèques de France 3, 2013, http://bbf.enssib.fr/consulter/bbf-2013-03-0018-003

Buffet 1995: F. Buffet, Entre école et musée: le temp du parteneriat culturel et éducatif? Publics et Musée 7, 1995, http://www.persee.fr/docAsPDF/pumus_1164-5385_1995_num_7_1_1055.pdf

Langlois 2010: A. Langlois, La motivation et l'apprentissage dans les musées (Paris 2010), http: //www.mwmoireonline.com/05/11/4536/m_La-motivation-et-lapprentissage-dans-les-musees2.html

Falk, Storksdiek 2005: J. Falk, M. Storksdiek, Using the Contextual Model of Learning from a Science Center Exibition. Science Education 89, 2005, onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/sce.20078/pdf

Jacobi, Coppey 1995: D. Jacobi, O. Coppey, Introduction – Musée et éducation: au-delà du consensus, la recherche du parteneriat. Publics et Musées 7, 1995, http://www.persee.fr/doc/pumus_1164-5385_1995_num_7_1_1053

Jaeggi 2014: S. Jaeggi, Considérer le musée comme un partenaire de projet. In: Se rendre au Musée avec l'École. Un guide pratique (Bern 2014), http://mediamus.org/web/sites/default/files/downloads/001163_ecole_musee_partie_1.pdf

Krummenacher 2014: S. Krummenacher, Le musée comme moyen d'enseignement et d'apprentissage. In: Se rendre au Musée avec l'École. Un guide pratique (Bern 2014), http://mediamus.org/web/sites/default/files/downloads/001163_ecole_musee_partie_1.pdf

Martin 2011: T. Martin, L'experience de visite des enfantes en_musées de sciences dans le cadre des loisirs. Logiques d'interpretation et enjeux d'un dispositif communicationnel (teză de doctorat – École doctorale Sciences de l'Homme de la Societé Lille Nord de France – Laboratoire Geriico), https://halshs.archives-ouvertes.fr/tel-00783563/document

Meunier 2011: A. Meunier, Les outiles pédagogiques dans lea musées: pour qui, pour quoi? La Lettre de l'OCIM 133, 2011, http:// ocim.revues.org/648

Musée Stewart 2011: Musée Stewart - action éducative et culturelle, http://www.stewart-museum.org/librairie/fonction-educative/-6.pdf

Paquin, Lemay-Perreault 2015: M. Paquin, R. Lemay-Perreault, Vingt ans de recherche en éducation muséale. In: Éducation et Francophonie, vol. 43:1 (Ouébec 2015), https://www.erudit.org/fr/revues/ef/2015-v43-n1-ef01833/1030177ar.pdf

Roh 2014: L.F. Roh, La complementarité entre l'école et le musée. În: Se rendre au Musée avec l'École. Un guide pratique (Bern 2014), http://mediamus.org/web/sites/default/files/downloads/001163_ecole_musee_partie_1.pdf

Weber f.a.: T. Weber, Apprendre à l'école, apprendre au musée: quelles sont les méthodes les plus favorables à un apprentissage actif?, http://www.museoscienza.org/smec/manual/02_general%20chapters_all%20languages/02.5_apprendre%20a%20lecole%20apprendre%20au%20musee_fr.pdf

Museum education as a form of non-formal education

Keywords: museum, education, visitors, school, knowledge.

Abstract: As a museum function very important for the activities devoted to the various categories of the museum visitors, the museum education and learning is aimed both at disseminating scientific knowledge among visitors and the formation of attitudes, skills and habits that contribute to their personal and social development by creating an enabling environment. The museum is a viable alternative for spending one's leisure time as it combines cognitive source and emotional and esthetical ones in a harmonious way, thus stimulating creativity, introspective vision, communication, interaction with other people. Therefore, the museum pays special attention to its public, without whom it would not exist, offering various programs, activities and other means to help the visitors with the interpretation during their visit to the exhibitional space. We could say that the museum does not necessarily have an educational vocation; it rather creates the atmosphere that induces to learning.

Музейное образование как форма неформального образования

Ключевые слова: музей, образование, посетители, школа, знание.

Резюме: Как функция, очень важная для деятельности, посвященной различным категориям посещающей музей публики, музейное образование и обучение направлено как на распространение научных знаний среди посетителей, так и на формирование установок, умений и навыков, способствующих их личностному и социальному развитию, посредством создания благоприятной среды. Музей является одной из жизнеспособных альтернатив свободного времяпрепровождения, в которой познавательное начало гармонично сочетается с эмоциональным и эстетическим, стимулируя креативность, интроспективное видение, общение, взаимодействие с другими людьми. Именно поэтому музей уделяет особое внимание своим посетителям, без которых его бы не существовало, предлагая различные программы, виды деятельности и вспомогательные комментарии, призванные помочь им продвигаться по выставочному пространству. Можно сказать, что музей создает ту атмосферу, которая побуждает к обучению.

21.02.2018

Dr. Gherghina Boda, Muzeul Civilizației Dacice și Romane, str. 1 Decembrie 1918, nr. 39, Deva, județul Hunedoara, România, e-mail: ginaboda15@gmail.com

ANTEMURALE CHRISTIANITATIS? ANTI-TURKISH PROPAGANDA AND THE TRUE GOAL OF JOHANNES OLBRACHT'S CRUSADE

Katarzyna Niemczyk

Keywords: Johannes Olbracht, Moldova, Battle of the Cosmin Forest, Stephan the Great, Ottoman Empire.

Since the fall of the Constantinople in 1453, the question of the Turkish threat was especially serious in Europe. This fear became even graver among Europeans after the conquest of the Killia and Akkerman by Turkey in 1484. Sultan Bayezid II regarded Kilia as a door to Moldova and Hungary, and Akkerman as a door to Poland and Russia (Acta 1914, 38-39). This conquest gave them the possibilities to control the Polish and Hungarian trade in the Black Sea area and deprived Moldova of the huge part of their income (Czamańska 1996, 153-154; Pietkiewicz 2002, 148-149; Pietkiewicz 2003, 86; Pilat 2010, 123-136; Pilat 2013, 191; Gorovei 2003, 496-515; Cristea 2004, 25-36). From that time, the fear in Europe of the Turkish invasion, as well as of the awareness of the necessity to defeat this enemy was great. The idea of the crusade against "unbelievers" became very popular among Europeans, and it was the Eastern Europe that was seen as the *Antemurale christianitatis* in the future war. The anti-Turkish ideology was growing very popular (Srodecki 2015, passim; Bak 2004, 118; Knoll 1974, 381-401; Weintraub 1979-1980, 921-922; Baczkowski 2002, 51-57). Among the thinkers preaching this ideology were many well-known Renaissance humanists, Callimachus and Erasmus of Rotterdam at their head (Materiały 1966, no 4-7; Nagy 2013, 9-28; Nanajvýš 2013, 31-96). In 1474 Callimachus – the man who was convinced about the necessity of the war against Turkey – assumed the position of the teacher for the sons of the Polish king Casimir Jagiellon, especially for Ferdinand and Johannes Olbracht (Callimachi 1962, 34; Skoczek 1956, 20; Garbacik 1948, 33, 38; Garbacik 1964, 495; Krukowski 1980, 10; Niemczyk 2016a, 199). The second one, Johannes, was his favorite student. According to the common opinion – Johannes's personality and worldview took shape under his teacher's dominant influence and his *idée fixe* of making a war against Turkey became very close to him. This is the thesis that was popularized by several Polish Early Modern chronicles, that have been written by Bernard Wapowski, Marcin Kromer and Joachim Bielski (Miechowita 1, passim; Miechowita 2, passim; Wapowski 1874, 22-23; Bielski 1597, 482; Kromer 1857, 1326-1327; Lukas 1879, 4-6)[1]. These chronicles were based on the second version of the Miechowita's chronicle, which was a censored version re-published by Johannes Łaski. Is it true? Or should we rather regard the anti-Turkish ideology only as a justification of the personal politics of Johannes Olbracht? There were many humanists, who ensured their readers about Olbracht's hostile attitude towards Turkey. These were the humanists among whom the ideology of "*antemurale christianitatis*" was extremely popular and among whom the idea of the crusade against Turkey was often used as a pretext to explain other political goals and justify war expeditions (Smołucha 1999, 60; Papée 2006, 58, 61; Ulmann 1884, 208). Also, for the Polish king such a pretext, crusade against Turkey was, extremely convenient in the existing political situation. At that time, when a threat from the South-East was very serious for all the Christian Europe, a decision on organizing the crusade against Turkey must have been supported by Europeans. This problem of the role of the "Antemurale Christianitatis" ideology in the late medieval period was thoroughly researched

[1] The first version of the Chronicle, see: Maciej z Miechowa, *Chronica Polonorum,* Kraków 1519 and the changed version: J. Pistorius, *Polonicae Historiae Corpus hoc est, Polonicarum rerum Latini recentiores et veteres scriptores, quotquot extant, uno volumine comprehaensi omnes, et in aliquot distributi Tomos*, Basileae 1582, Bd. 2. In the Miechowita's chronicle Olbracht hasn't been described as a person who above all want to fight against Turkey. Such an image of the Polish king preserved just Wapowski.

by Paul Srodecki[2]. A conversation I was lucky to have with him during the conference in Debrecen, was an impulse for me to conduct a research on this problem (Srodecki 2015, 217-265). In this article, I would like to analyze some of the sources, so that I would be able to answer to the question of to what extent this anti-Turkish ideology, that was preached in these sources, was indeed the true reason of the Johannes Olbracht's crusade, or whether it was but a propagandist pretext to execute his political goals.

In my opinion, the decisions that had been made during the meeting in Levoca 1494 were of crucial importance, and by them we can explain this issue. The meeting was organized in April 1494. This should have been a meeting of the whole Jagiellonian brothers: Johannes Olbracht, Alexander, Sigismund, Frederik and Wladislaus, but Alexander couldn't attend it. Although this meeting lasted three weeks, there is a significant lack of documents connected with this conference. It is actually not true that there are no documents from Levoca at all, because there are three documents preserved in the Archive in Sibiu[3], another two are in the Budapest's Archive[4] (Tibor 2014, 399; Hopp 1992, 46) and one in Nürnberg (Wagner 1885, 507). However, these documents can't help us with the reconstruction of the course of the meeting as well as of the decisions that had been made there. This lack of diplomatic sources makes the research on this question difficult. There is the Chronicle of Miechowita (in two versions), the text of Bonfini, the instruction for the Hungarian envoy – Wladislaus Lasonczy and some "rumors" that we can find in several other sources.

The chronicle written by Matthias of Miechów (Miechowita) is one of the most important sources of information for this case because all the further Polish chronicles were based on the second version of Miechowita's chronicle. The problem is, that the true version that was written by Matthias of Miechów was censored and altered by Johannes Łaski and reprinted in the year 1521. According to both versions (the first and the amended one) during the meeting in Levoca (1494) Jagiellons made many decisions regarding the Moldova's and Turkey's case but, as Matthias of Miechów said, all the treaties were revoked. The main difference between the first and the censured version of the chronicle is the goal of the Johannes Olbracht crusade in 1497. In the original version, there is a narrative only about the campaign against Moldova, while in the altered version Turkey is given as the aim of the Olbracht's crusade (Miechowita 1, 348; Miechowita 2, 349). In the original version, the author described a lot of signs that announced the failure of this crusade: king's horse drowned in the river, during the service the priest dropped the host on the ground and so on (Miechowita 1, 349; Borzemski 1890, 72; Lewicki 1893, 24-25). In this version also, we can feel the author's indignation, revealing that he was definitely against this expedition. In the second version of the chronicle, such signs were either removed or reinterpreted: the king's horse admittedly drowns but the king was safe and sound; the host fell but only on one occasion and it was immediately picked up (Miechowita 2, 349-350; Borzemski 1890, 72; Lewicki 1893, 24-25). Such badly-boding signs didn't match to the crusade against "unbelievers". The second version of the Miechowita's chronicle was the source-text for the later chroniclers, Wapowski and Kromer. It was Kromer, who created the Olbracht's image as the man who, above all, wanted to fight against Turkey. Kromer, who based his treatise on the second version of Miechowita's chronicle, was convinced that the Olbracht's crusade was directed against Turkey. The Polish king should have been under the strong influence of the Callimachus and believed that he can overcome the Turkish threat. In order to strengthen his opinion, Kromer changed the dates of some of the events: he wrote that one of the reasons for Olbracht's crusade was two Turkish expeditions along the Adriatic coast. As a response, the Polish king sent his envoy – Krzeslaw of Kurozwęki to the Stephan the Great with the information that Olbracht intended to make a crusade against Turkey in the spring of the next year. The truth is that these Turkish expeditions on Atlantic coast took place in April and June 1497 (Wapowski 1874, 22-23; Lukas 1879, 4), and Krzeslaw of Kurozwęki was in Moldova at the beginning of the 1497 (Miechowita 2, 240; Wapowski 1874, 22-25; Czamańska 1996, 168,

[2] The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations/ Die Jagiellonen in Europa: Dynastische und Diplomatische Beziehungen. International Conference and Roundtable, 10-11 April 2015, Department of History, University of Debrecen, Debrecen, Hungary.

[3] Direcţia Judeţeană Sibiu a Arhivelor Naţionale ale României, Colecţia de documente medievale, Serie U.II, Inventar 25, no 557, 558, 561.

[4] Magyar Országos Levéltár (Budapest), no 24771.

174-175; Papée 2006, 127-128; Górka 1932, 70-71; Kujawski 1987, 73; Tarnowski 1855, 41; Niemczyk 2014, 60; Niemczyk 2016b, 148), that is long before Turkish expedition. So, the chronology, that was given by Kromer, is false. He also didn't mention all these bad signs, that were mentioned by Miechowita. They didn't match to his conception of the military expedition as the crusade in order to defend Christianity. However, Kromer wrote also, that he knew, that during the meeting in Levoca, Johannes Olbracht announced his plan to conquer Moldova and hand over her throne to his brother – Sigismund (Wapowski 1874, 20). Kromer wrote explicitly that "*it was believed that he [Johannes Olbracht] wanted to conquer Moldova and only to mislead Stephan the Great he has spoken about the crusade against Turkey*" (Kromer 1857, 1326). Bielski reinforced this thesis writing in addition, that Johannes Olbracht wanted to fight against Turkey to avenge the death of Wladislaus of Varna, but he also mentioned that the Polish king had one more goal: he wanted to take the throne back from Stephan the Great and gave it to his brother, Sigismund. Having achieved this goal, he would have intended to fight against Turkey (Bielski 1597, 482-484). Although the Olbracht's anti-Turkish attitude is strongly underlined in all of the above-mentioned chronicles, there are mentions saying that during the meeting in Levoca Polish king planned to take the Moldova's throne back from Stephan the Great and give it to Sigismund.

Antonio Bonfini – Italian humanist, Matthias Corvinus' court historian and author of the History of Hungary, who wrote a lot about course of the meeting in Levoca, gave us some additional information about the meeting in Levoca, but unfortunately not much about the decisions that were there made. According to him, the meeting in Levoca was a manifestation of the power of Jagiellons. There were some decisions made against a certain undefined "enemy" (Bonfini 1581, 714-715; Finkel 1914, 328; Wagner 1882, 316-327; Wagner 1885, 465-510 (especially p. 507-508); Ulmann 1975, 149-161; Vogel 1867, 39-44; Klüpfel 1846, 110). Unfortunately, there is no explanation on what kind of enemy he meant. It is known however, that the man, who the emperor Maximilian Habsburg trusted in, Christoph von Lichtenstein, on the 5th March of the year 1494 informed him that he knows form Hungary's "great friends" that the Polish king with his brothers: the king of Hungary and the great prince of Lithuania organized a meeting "*in Czaslaw or in its vicinity*" and concluded there some treaties. Unfortunately, he didn't know what the reason of the meeting is, but he promised to learn more about it (Chmel 1845, no 28). Unfortunately, we don't have access to his later reports. It seems that Maximilian was afraid that the goal of this meeting was to make a covenant against him, because on the 8th of April he gave directions to his envoy who should have been sent to Ivan III to renew mutual treaty between him and Ivan against the Jagiellonian dynasty. This envoy wasn't sent at the end (Chmel 1845, no 32; Finkel 1914, 336)[5]. Some historians supposed that this „enemy" about whom Bonfini wrote, was Maximilian (Finkel 1914, 329-338). I think, that the problem with Maximilian, who wanted to take over the power in Hungary, was the important point of the meeting, but at that time, Maximilian was involved in the war against France, so it hadn't make any sense to form an alliance against him at that time. I think that as this "enemy" we should regard Turkey.

The other sources to this question are: the instruction for the envoy of Hungarians – Wladislaus Lasonczy, who was sent by Wladislav II to Johannes Olbracht during his endeavor to conquer Suceava, as well as the other instruction for Olbracht's envoy who was sent with the answer for the previous letter (Materiały 1966, 25, no 13, 14). In the instruction first mentioned, Wladislaus II accused his brother – Johannes Olbracht – of breaking the treaty from Levoca. There was decided that Olbracht should attack Turkey, not Moldova, and this was confirmed in Prague by Olbracht's envoy – Johannes of Chodecz. But Wladislaus suspected that in reality his brother's goal is to conquer Moldova and hand over this throne to his brother, Sigismund. He also supposed that Olbracht had been preparing such a plan from three years, since the meeting in Levoca and then his agreement not to attack Moldova, was from the beginning, a farce. Wladislaus wrote also that Hungary was forced to defend the ruler of Moldova because the actions of Polish king was very dangerous for further relations between Hungary, Poland, Moldova and Turkey, so Wladislaus had to prevent it (Materiały 1966, 25, no 13). In the answer to this accusation, Ol-

[5] Finkel supposed that the reason that the envoys weren't sent was the plan of the marriage between Alexander Jagiellon and Helena.

bracht explained that he didn't break the treaty from Levoca because there was decided that he should conquer Kyllia and Akkerman and hand it over to the Stephan the Great (*„castra illa, que per Turcum recepta erant, Voievode Moldavie recuperarentur")*. He also explained that there was no peace treaty between Poland and Turkey because the Polish envoy, who was sent to Constantinople to resolve this case, came back without sultan' confirmation of this treaty. Stephan the Great wanted to support Polish king in this expedition but, according to the Olbracht's explanation, he suddenly changed his mind and supported the Turkish side. The ruler of Moldova sent his envoys: Tăutul and Isac[6] to Olbracht with a demand to withdraw the Polish army from Moldova, but the Polish king ignored it, captured Moldova's envoys and started his expedition against Suceava. Olbracht explained additionally that Bartholomeus Drágffy was a Turkish ally as well. In this complicated situation, he decided to attack Suceava. As he made this decision, he intended to inform Wladislaus about it, but then he noticed that Hungarian's envoys headed towards him, so he decided not to wait for them but attack the capital of Moldova. In that moment Hungarian's envoy – Wladislaus Lasonczy – reached him with the demand to withdraw the Polish army from Moldova. Lasonczy accused him additionally that he wants to deliver the throne of Moldova into the hands of Sigismund (Materiały 1966, no 14; Naker 1874, 312; Lewicki 1893, 5). It seems that there is some inaccuracy in Olbracht's explanations. The first mentioned document is corrupted: we don't know his exact dating, but we know that it was written to Olbracht who already was *"in Moldavia"*. Lasonczy was sent in response to Olbracht's decision to attack Suceava. Hungarians' envoy accused the Polish king of an intention to break the treaty in Levoca, to conquer Moldova and to give her throne to Sigismund. However, Johannes Olbracht explained that it was Stephan the Great who betray him first, that is why he decided to attack Moldova. In this moment, he saw Hungarians' envoy who wanted to reach him. Nevertheless, he started the expedition to Suceava and tried to conquer the capital of this country. Then the Hungarians' envoy reached him. So, according to Olbracht's explanation, Hungarians' envoy who came to him with the accusations of attacking Stephan the Great, should have been sent before this attack happened. How, in another way, can the fact be explained, that in that very moment, when the Polish king decided to attack Suceava, Moldovan's envoy had already been seen back by the Polish king? There are two opportunities: either it was Olbracht who first attacked Stephan the Great, and after that the Hungarians' envoy was sent with all these accusations and demands to withdraw the Polish army from Moldova or Hungarians from the beginning supposed that the Polish king planned to conquer Moldova and his latest action of capturing Moldovan's envoys only confirmed Hungary's fears and that is why the envoy was sent before Olbracht's attack on Moldova. In older Polish historiography (Finkel 1914, 340), it was written that in the discussed document of Olbracht, not the meeting in Levoca was meant, but the Polish *sejmik*. According to this point of view Olbracht wasn't accused of breaking the treaty with Wladislaus but with the Polish nobility. The answer to this question gives us the second of the mentioned documents: an instruction for Wladislaus Lasonczy written by Wladislaus II to his brother Johannes Olbracht. In that document Olbracht is accused of breaking *„tractatus inter nos et eius majestatem in primis in conventu nostro Leuczoviensi*" (Materiały 1966, no 13). Therefore, the Polish king answering to this document had to refer to the charge of breaking the treaty of Levoca and not to any agreement regarding the Polish *sejmik*. So, the Polish king was accused by his brother of attacking Moldova in order to hand over her throne to Sigismund, what was against earlier mutual agreement. Olbracht had to have such plans and intensions before Wladislaus wrote that he supposed that Olbracht had such plans in the last three years, since the meeting in Levoca 1494 and Wladislaus knew about it (Wiszniewski 1841, 455-459; Czamańska 1996, 173)[7].

In the documents from the court of Sigismund I the Old, Moldova is mentioned as a goal of the crusade of the year 1497 (*"in conflictu Moldaviensi"*; *"ante exitum versus Moldaviam"*). It has been written that during this expedition *"de Moldavia"* register books (*perditum)* were lost and

[6] The names of the Moldova's envoys are mentioned in some Chronicle: Letopiseţul de la Bistriţa 1895, 59; Letopiseţul anonim 2004, 19; Letopiseţul de la Putna II 2004, 37; Cronica moldo-polonă 2004, 44-45.

[7] It was Callimachus who should have given Olbracht an idea to place Sigismund on the Moldova's throne.

that is why the new must have been made (Kozák 2014, LVI-LVII).

Another important source for the Olbracht's crusade is the Liborius Naker's diary. Naker was a secretary of the Grandmaster of the Teutonic Order Johann von Tieffen and accompanied him during the expedition of 1497. Naker mentioned some "rumors" about Olbracht's intentions to hand over the throne in Moldova to his brother Sigismund (Naker 1874, 312; Kromer 1857, 1328). Naker mentioned also that some nobleman whose name was Marcin informed the Grandmaster that the Polish king didn't intend to attack Turkey but to expel Stephan the Great out of his country. This nobleman said then that Stephan the Great had to pay kharaj to the Turkey for 30 years, because of the lack of Polish protection. Although Stephan had asked Poland for help, he didn't get it. This was the reason, why he was forced to pay money to Turkey. But he had thought about how he can reduce these costs. Therefore, he had given money to some Russian named Mucha [Fly] and had persuaded him to attack the South-East part of Poland together with Tatars in order to get some money and other goods, that he had needed to pay kharaj. Young Johannes Olbracht had often been brought to Podolia so that he could see what kind of disaster was made by "Walachian" and tried to convince his father to make a war against Moldova. According to Naker, Casimir Jagiellon had put the decision away for later time, because of the queen, who had got certain gifts from Stefan the Great. After Johannes Olbracht had ascended the Polish throne, he put the decision about the expedition way for a later and more proper time as well, but after all he decided to wage the war against Moldova and wanted to depose Stephan the Great (Naker 1874, 306-307).

There are some events that happened during Olbracht's crusade that seems to indicate that the above-mentioned "rumors" about Olbracht's intentions to deliver the throne of Moldova into his brother Sigismund's hands, were not completely false. Some indication of Olbracht's plan announced during the meeting in Levoca was the attitude of Wladislaus II to it. The king of Hungary agreed to make an expedition in order to conquer Kilia and Akkerman, but he insisted that no war against Moldova would be allowed (Materiały 1966, no 14). Probably he wouldn't do this if his brother hadn't had such plan or intention. What is more, Wladislaus obliged Olbracht not to make any decision regarding this expedition without an agreement of the Stephan the Great. What's more, during the crusade Wladislaus sent his envoy-Lasonczy to Olbracht who already attacked Suceava, with the accusation of breaking the treaty in Levoca and of having an intention to hand over the Moldova's throne to Sigismund. He suspected that Olbracht had had such a plan for three years, so since the meeting in Levoca (Materiały 1966, no 13; Lewicki 1893, 5). So, Olbracht must already had had the over-mentioned plan during the meeting in Levoca.

In several Lithuanian and Russian documents, the information about the aim of Olbracht's crusade is ambiguous (Hustinskaja lietopis 1874, 304, 312; Bychowiec Chronicle 1846, 64-66; Материалы 1887, 147; Citko 2006, passim). According to one of the Lithuanian's chronicles, so called Bychowca Chronicle, the meeting in Levoca lasted two weeks and was very mysterious[8]. The main arrangements between Olbracht and Alexander for this campaign were made later, at their meeting in Parczew in November 1496 (Оболенский 1836, 143; Сборник 1913, 225; Kolankowski 1930, 386). Unfortunately, we don't know what were the decisions that had been made there, but it is known, that in 1496 Stephan the Great and Mengli Girej were already called as the "*enemies of the Great Duchy of Lithuania*" (Сборник 1913, 225; Kolankowski 1930, 386). Alexander Jagiellon who had been asked by Lithuanian's noblemen during the crusade about its goal, swore that he couldn't say anything about it (Bychowiec Chronicle 1846, 64-65). During the preparation to this expedition Olbracht had sent a letter to Alexander in which he tried to persuade him to hurry up with the fulfilling of his marriage with the daughter of Ivan III because of the need for the peace along the Eastern boarder during the planned crusade (Finkel 1914, 20-21). Alexander was also obligated to give his support for the Polish army (Bychowiec Chronicle 1846, 65; Borzemski 1890, 68-69)[9]. Also, Ivan III had been informed about the planned crusade and even Polish envoy Ivan Sapieha invited him to join the

[8] According to this chronicle also Alexander Jagiellon participated in the meeting in Levoca, but this is of course false information.

[9] Alexander's army during the crusade stopped near Bratslav, because their goal was to stop possible Ivan's reinforcements for Moldova.

alliance[10] (Lietuvos 1993, 120[11]; Сборник 1882, 233; Czamańska 1996, 168; Pietkiewicz 2014, 38), but he rejected this proposal and ordered Alexander not to support his brother in the expedition "against Wallachia". Alexander tried to explain him that the goal of the expedition is Tatar, not "Wallachia", but Ivan III seemed not to believe it (Материалы 1887, 147; Lukas 1879, 7; Borzemski 1890, 69). In order to stop the possible support from Ivan's army for Stephan the Great, Alexander's army should have centered around Bratslav during the crusade. Its task was to observe and prevent any Ivan's support for Moldova (Материалы 1887, 147; Borzemski 1890, 69). As Alexander's army reached Bratslav, there came Ivan's envoy who warned Alexander not to help his brother. That is why Alexander sent to Olbracht only some small troops under the command of Stanislaus Kiszka. These troops reached the destination of their expedition too late, at the 29th of October, after the battle of the Cosmin Forest (Spieralski 1963, 47; Kolankowski 1930, 437; Papée 2006, 152-154). In the Lithuanian and Russian sources there is also information that at that time the Jagiellonian dynasty had a big problem with the fact that their younger brother – Sigismund hadn't had any land to rule. Bychowski Chronicle informs us about this problem, and, above all, the documents issued by Alexander (Bychowiec Chronicle 1846, 63; Акты 1846, № 135, док. I-VI; Lukas 1879, 7-11)[12]. After Cazimir IV Jagiellon's death, it turned out, that only Sigismund didn't receive any land to rule. All what he had was money received from his brother, Olbracht. The Polish *sejm* in Piotrkow asked the king Johannes Olbracht to help his brother and give him money. However, this situation hurt Sigismund's pride, so he demanded to give him some territory to rule. Johannes Olbracht, who felt that he was left alone with this problem, held a grudge against his second brother – Alexander, who didn't want to help him to solve this issue. Therefore, the king's mother – Elisabeth from Habsburg and his younger brother Frederik went to Vilnius to persuade Alexander to give to Sigismund some territory, but the duke of Lithuania refused. Sigismund was so annoyed that he sent his envoys to Alexander time after time[13] (Bychowiec Chronicle 1846, 63; Акты 1846, № 135, док. I-VI; Lukas 1879, 7; Papée 2006, 111) The duke of Lithuania complained in the letter (from April 1496) to his mother, about Sigismund's importunateness and explained that he was not able to offer him any territory within the lands belonging to the Duchy of Lithuania, even if he wanted to do this (Акты 1846, № 135, док. I-VI). There were also plans to give him a part of the Kiev Voivodship, but because of the Ivan III's indignations this plan was abandoned[14] (Акты 1846, № 135, док. I-VI, 136). So, it is obvious that there was a huge problem with the territory that should have been given to Sigismund and Jagiellons wanted to solve it in some way. For Johannes Olbracht, who believed himself to be left alone with this issue, it was a priority question and Moldova seemed to be perfect as a solution of this problem.

There are also other helpful sources: report from Nikolaus from Rosenberg – Polish envoy in Freiburg, in which he was convinced that Olbracht's crusade was organized against "unbeliever", several letters written by Stephan the Great, Turkish chronicles and Romanian sources. The war "against Turkey" is also mentioned in Lviv's accounting books (Iorga 1899, no 8; Smołucha 1999, 68). In Venetian sources, there is information that this crusade was made against Turkey, but this was exactly what Johannes Olbracht tried to make Europe convinced about and European diplomacy seemed to believe in this (I Diarii 1879, 756-757; Cristea 2013a, 120). The older Polish historiography, who regarded Stephan's attitude towards Poland and Lithuania before the crusades as "very friendly" cited those Venetian sources. Poland and Lithuania should have been, according to them, very surprised about changing Stephan's standpoint during the expedition. It was the effect of the propaganda, that was preached by Jagiellons and that had been preserved in the European sources in which it was widely disseminated: Jagiellons didn't know nothing about

[10] The letter was written in Vilnus at 10 May 1497, and delivered by Ivan Sapieha

[11] The letter was written in Vilnus at 10 May 1497, and delivered by Ivan Sapieha.

[12] In *Akty* – there are instruction for Alexander's envoys who had been sent to Olbracht and his mother with the answer to their demands to give Sigismund some territory.

[13] Sigismund sent Alexander Hieronim to Alexander Jagiellon, but the answer that he got: Alexander will confer in this case with Elisabeth of Habsburg and with his brothers, was not that he expected to receive. So, he sent another envoy – Christopher of Szydłowiec, who demanded to give Sigismund some territory. In answer, Alexander Jagiellon sent (in April 1496) over-mentioned envoy to his mother and Johannes Olbracht.

[14] Ivan III sent the letter to his daughter – the wife of Alexander, that she should persuade his husband out of doing this.

Stephan's hostile standpoint, they were surprised and were forced to attack him during the crusade. But the fact is, that Poland had sent to Stephan the Great an envoy – Krzesław of Kurozwęki who informed Olbracht about unfriendly standpoint of Stephan. This shows, that the sources are wrong, and that was only the Jagiellon's propaganda and Jagiellons knew about the unfriendly attitude of Stephan. It is possible, that the Polish king intentionally ignored the Kurozwęcki's warning, and counted on Stephan's refusal in case of crossing the border of his country, because that would have given him pretext to attack Moldova. In this way Olbracht would execute his plans from Levoca, that had to be cancelled because of his brother's – Wladislaus – standpoint. But Stephan the Great was warned by his friend Bartholomeus Drágffy, who was present at the meeting in Suceava, about the plan of Polish king and was seriously afraid of it (Niemczyk 2015, 104, 107). According to the Turkish documents and letters, Stephan turned to the sultan with the information that Olbracht planned the war, but he himself wasn't sure against whom. However, he ensured sultan that he would support in the case of war, but in return for it he would count probably also for sultan's help. Additionally, he wrote in the letter to Bayezid, that the Hungarian's army gathered in Transylvania (Anafarta 1970, no 1; Kissling 1988a, 136-155; Kissling 1988b, 163-195; Smołucha 1999, 415)[15]. In reply to this letter sultan commanded Stephan to attack Transylvania but the Moldova's ruler explained that he couldn't do this because he was afraid of possible attack of Tatars (Anafarta 1970, no 1, 2)[16].To the distrust towards Poland we can also join Stephan's letter of unknown dating to sultan in which he asked him for help (Ludovici 1874, 333-334; Spieralski 1963, 47) as well as sending Moldova's envoy Tăutul to Constantinople (Górka 1932, 71; Papée 2006, 67; Fac 2007, 62).

The aim and the course of the crusade was described in Polish and Turkish sources in another way. According to Polish chronicle (Wapowski, Kromer, Bielski) it was a crusade against Turkey. Kromer wrote that "*it was said*" that Olbracht wanted to conquer Moldova and hand over the throne of this land to his brother – Sigismund, this was decided in Levoca, but – Kromer wrote – this were only some rumors made up by Hungarians because they were afraid to lose influence on Moldova and that is why they wanted to set Stephan the Great against Poland. The ruler of Moldova wanted to conduct a war against Turkey, but he was afraid of the rumors and of the fact that Olbracht's army went not towards Killia and Akkerman but towards Pokuttya. So, he sent two envoys to the Polish king to ask him about his intentions. He ensured Olbracht, that if he wanted to fight against Turkey, Stephan would help him, but he warned him against starting the war with his own country. Olbracht, who was outraged, caught the envoys, sent them to Lviv and went towards Suceava. According to this chronicle Wladislaus II demanded Olbracht's army to immediately leave Moldova. The Polish king who was already sick, agreed and made peace with the ruler of Moldova. Stephan warned him against choosing another – the shortest one – route towards Poland, because of the Turkish trap. The Polish king ignored this advice and in consequences fell into a trap in which, according to Kromer, Stephan the Great also took part. So, according to Kromer the ruler of Moldova at first tried to warn Olbracht about this Turkish trap (Bielski 1597, 484; Kromer 1857, 1328-1333; Miechowita 2, 350; Wapowski 1874, 24-29).

The same events were described in completely another way in Turkish documents and chronicles, for example: old-Turkish chronicles translated by Kreuter (Kreutel 1978, 92-98) and Kissling (Kissling 1988a, 136-155; Kissling 1988b, 157-195). According to the first one, Stephan the Great was obligated not only to allow the Polish army to cross this border, but also promised to support them. As a reward, he should have received two towns, which names were not mentioned in the chronicle, but it was written, that earlier they had belonged to Turkey (Kreutel 1978, 212-216; Smołucha 1999, 417)[17]. When Polish army reached Moldova, Stephan changed his mind and took the Turkish side. As soon as Polish army crossed the border of Moldova, he sent his envoy to Mesih Pasha – the ruler of Silistra – asking him for help. However, there were only 800 knights who came to Stephan with help – way too little. That is why, Stephan-who knew that with this small army he is not able to defeat the Polish forces, and was

[15] The original – Turkish version of the Chronicle, see: Kissling 1988a, 136-155 and Kissling 1988b, 163-195, author translated this text into German.

[16] The Stephan the Great's letter to the sultan.

[17] Most probably Killia and Akkerman is meant here.

afraid of Olbracht's revenge for his betrayal, decided to set a trap for him. He informed the Polish king that the huge number of the Turkish army crossed Moldova's border and he strongly advised Olbracht to choose a retreat. To protect Polish king, he warned him against choosing the shorter route towards Poland, that lead through a ravine. Johannes Olbracht didn't take it into consideration and fell into the trap (Kissling 1988b, 185; Cristea 2011, 97; Cristea 2013b, 259-260).

There is also *Letopiseţul de la Bistriţa* (called also Chronicle of Bistriţa) that gives us additional information to this problem. This source had been written in Moldova at the turn of the 15th and 16th centuries, probably by two different persons (Letopiseţul de la Bistriţa 1895, 59; Czamańska 2010a, 1019-1020). According to this codex, Stephan's decision was not to allow the Polish army to cross Moldova's boarder, which caused a big problem for Olbracht, whose goal was to conquer Kilia and Akkerman. Going towards Kilia and Akkerman without Stephan's permission was too risky, so Olbracht decided to force the ruler of Moldova to cooperate and therefore attacked Suceava, but without any final success (Letopiseţul de la Bistriţa 1895, 59). However, Olbracht's brother Wladislaus was strongly worried about this situation and demanded to withdraw the Polish army from Moldova. The Polish king who had no other option, made a peace treaty with Stephan at the 18th of October. The ruler of Moldova advised him to avoid the shortest route towards Poland, because it's very dangerous, but the Polish king ignored this advice. In effect on the 26th of October the Polish army was defeated in the battle of the Cosmin Forest (Letopiseţul de la Bistriţa 1895, 59-60). So, Chronicle of Bistriţa gives the same information as Polish chronicles, just as the *Letopiseţul anonim al Moldovei* (Letopiseţul anonim 2004, 18-19). In Letopiseţul de la Putna I, which was written at the turn of the 15th and 16th century as a part of the Codex of Pochayiv by an unknown author, it has been written that Stephan supposed that Olbracht had a plan to conquer his land and that was why he sent to him his envoys: Isac and Tăutul, but they were caught by the Polish king, and then Olbracht attacked Suceava (Letopiseţul de la Putna I 2004, 33; Czamańska 2010b, 1020; Czamańska 2010c, 1020; Letopiseţul anonim 2004, 19; Letopiseţul de la Putna II 2004, 37; Cronica moldo-polonă 2004, 44-45; Letopiseîul Ţării Moldovei 2004, 60-62; Kromer 1857, 1328-1329; Wapowski 1874, 26). In an anonymous *Letopiseţul de la Putna II*, a part of the same Codex as *Letopiseţul de la Putna I*, Olbracht was called a swindler, who spoke about the war against Turkey, but in reality, he wanted to conquer Killia and Akkerman and attack Moldova. Stephan, to stop Olbracht, sent to him his envoys: Isac and Tăutul (Letopiseţul de la Putna II 2004, 37; Czamańska 2010c, 1020). According to the *Cronica moldo-polonă*, *Letopiseţul Ţării Româneşti şi a Ţării Moldovei* and *Letopiseţul Ţării Moldovei* the king of Hungary as well as the ruler of Transylvania sent 12000 knights to help Stephan (Cronica moldo-polonă 2004, 44; Letopiseţul Ţării Moldovei 2004, 61; Letopiseţul Ţării Româneşti 2004, 131). There is also Chronicle moldo-germană that gives additional information. Olbracht spoke about the war against Turkey, but Stephan didn't believe him and sent envoys to him to demand not to attack Moldova, but Olbracht caught his envoy (Cronica moldo-germană 2004, 29).

The fundamentally difference between Polish and Turkish chronicles is Stephan's standpoint during the Olbracht's crusade. According to the Polish sources (but also Romanian's Chronicle of Bistriţa) Stephan wanted to warn Olbracht about the trap, for he was concerned about his safety, but according to the Turkish chronicles he intentionally led him into the trap. There is also no information about his attack at Suceava. What really happened? It's doubtful that Stephan, who was afraid of the real goal of the Olbracht's crusade, wanted to protect him. The standpoint of the Polish sources is probably connected with the fact, that they spoke about the war against Turkey, not Moldova, so such an unfriendly standpoint of the Moldova's ruler didn't pass to this description at all. I. Czamańska – one of the most important Polish historian – said that there was only one route to Poland, so it is obvious that Stephan wanted to lead Olbracht's army into a trap (Czamańska 1989, 303; Rezachevici, Căpăţina 1975, 370).

Trying to conclude this article and answer the main question: if the war against Turkey the real goal of Johannes Olbracht was, or only a propaganda, that gave him a pretext to war and justify a different political goal. It is obvious that there was no Jagiellon's conspiracy against Moldova (this idea was very popular in Polish historiography at the turn of the 20th century (Caro 1888,

721-722; Borzemski 1890, 66). Olbracht acted on his own will and against his brother Wladislaus' wishes, so this could not be a conspiracy. Also, the idea that the crusade was intended only against Moldova must be rejected. In the existing political situation, the attack at Moldova meant also the war against Turkey and Olbracht must have known about it. In my opinion, the decisions that have been made during the meeting in Levoca 1494 are of critical importance to explain this issue. During the meeting, the Jagiellons disputed about some "enemy", who in my opinion was Turkey. In my opinion, the main problem, that was discussed in Levoca, was how to prevent the Turkish treat. The solution of this problem was to build a buffer at the South-East side of the Europe to protect both Hungary and Poland. According to the sources, Olbracht wanted to put Moldova under the authority of his brother – Sigismund, who would willingly play this role. In this way not only the bastion would be created, but also Sigismund would have get the land to rule, and as we know, it was one of the biggest problem for the Jagiellons (especially for Johannes Olbracht and Alexander). However, Wladislaus didn't agree with this idea at all. He was worried to lose Hungarian influences in Moldova, and to intensify her relations with Turkey and rise the treat from its side. The war against Turkey was out of the question for Hungary because of the peace made between them. Instead of this, he proposed Poland to conquer Kilia and Akkerman – two towns conquered lately by Turkey, but on condition that they will be hand over to the Stephan the Great (Materiały 1966, no 14). The Turkish chronicle from the time of the Bayezid II's reign seems to confirm this information, as it was written there that Stephan the Great not only made a treaty with Poland and intended to allow the Polish army to cross boarder of his country but also guaranteed his support for this expedition. In reward for this help, he should have received two – previous Turkish – towns, which names weren't mentioned in this chronicle, but this must have been Killia and Akkerman (Kreutel 1978, 212-216; Smołucha 1999, 417). Taking the Kilia and Akkerman by Poland would have meant extending Poland's authority over the Moldova and its control over the Black Sea's trade. That wasn't an option for Wladislaus. So, he ordered not to attack Moldova and the expedition had to be made in the cooperation with Stephan. Olbracht had to agree with his brother's demands – at least officially. The goal of the crusade was for sure Killia and Akkerman. But, didn't he in reality look for the conflict with Stephan the Great? Didn't he want to conquer Killia and Akkerman not to hand over it to the ruler of Moldova but to take it for himself? That would have given him the authority over Moldova and control over the Black Sea's trade. It is obvious that the Polish king had to assure both his brother – Wladislaus and the whole Europe about the expedition against Turkey. Only such propaganda would give him necessary protection and Wladislaus' agreement to his plans. But he knew (thanks to his envoy – Kurozwęcki to Stephan) that Stefan's friendly attitude towards Poland was a fiction, and he knew that without Stephan's permission the expedition to Killia and Akkerman could not be pursued, and that would have meant war with Moldova. Maybe he counted on Stephan's refusal?

Bibliography

Acta 1914: Acta et epistolae relationum Transilvaniae Hungariaque cum Moldavia et Valachia, ed. E. Veress, vol. 1 (Budapesta 1914).

Anafarta 1970: Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) arasındaki münasebetlerle ilgili tarihi belgeler = Historical documents concerning relations between the Ottoman Empire and Lehistan (Poland), ed. N. Anafarta (Istambul 1970).

Baczkowski 2002: K. Baczkowski, Gil stati dell'unione Jagiellonica nel XV-XVI secolo, antemurale Christianitatis o il ponte tra Oriente ed Occidente. Itinerari di Ricerca Storica 16, 2002.

Bak 2004: J.M. Bak, Hungary and Crusading in the Fifteenth Century. In: (Ed. N. Housley) Crusading in the Fifteenth century (London: Palgrave Macmillan 2004), 116-127.

Bielski 1597: M. Bielski, Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego wydana (Kraków 1597).

Bonfini 1581: A. Bonfini, Rerum Hungaricarum Decades quatuor cum dimidia... per Joannem Sambucum (Francofurti 1581).

Borzemski 1890: A. Borzemski, Kronika Miechowity. Rozbiór krytyczny (Państwowa Akademia Umiejętności 1890).

Bychowiec Chronicle 1846: Pomniki do dziejów litewskich pod względem historycznym, dyplomatycznym, geograficznym, statystycznym, obyczajowym, orcheograficznym i.t.p. różnych rękopisnych lub rzadkich wydań dziejopisów (so called Bychowiec Chronicle), ed. T. Narbutt (Wilno 1846).

Callimachi 1962: Philippi Callimachi, De his quae a Venetis tentata sunt Persis ac Tartaris contra Turcos movendis, ed. A. Kempfi, T. Kowalewski, translated by M. Cytowska (Warszawa 1962).

Caro 1888: J. Caro, Geschichte Polens, Bd. 5/2: 1481-1506 (Hamburg 1888).

Chmel 1845: Urkunden, Briefe und Aktenstücke zur Geschichte Maximilians I. und seiner Zeit, Hrsg. J. Chmel (Stuttgart 1845).

Citko 2006: L. Citko, „Kronika Bychowca" na the historii i geografii języka białoruskiego (Białystok 2006).

Cristea 2004: O. Cristea, Pacea din 1486 şi relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Imperiul Otoman în ultima parte a domniei. Revista Istorică 15/3-4, 2004.

Cristea 2011: O. Cristea, Ami de l'ami et ennemi de l'ennemi: la colaboration militaire moldo-ottomane pendant la regne d'Etienne le Grand. Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe 3, 2011.

Cristea 2013a: O. Cristea, A strange tail: king John Alberts moldavian campaign (1497) in Marino Sanudo's diari. Medieval and Early Modern Studies for Central and East Europe 5, 2013.

Cristea 2013b: O. Cristea, The Friend of My Friend and the Enemy of My enemy: Romanian Participation in Ottoman Campaigns. In: (Eds. G. Karman, L. Kunčević) The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth-Seventeenth Centuries (Leiden 2013).

Cronica moldo-germană 2004: Cronica moldo-germana. In: Ştefan cel Mare şi Sfânt 1504-2004: portret în cronică (Sfânta Mănăstire Putna 2004).

Cronica moldo-polonă 2004: Cronica moldo-polonă. In: Ştefan cel Mare şi Sfânt 1504-2004: portret în cronică (Sfânta Mănăstire Putna 2004).

Czamańska 1989: I. Czamańska, Mołdawia i Wołoszczyzna w stosunkach polsko-tureckich XVI-XVII wieku. Balcanica Posnaniensia IV, 1989.

Czamańska 1996: I. Czamańska, Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku (Posen 1996).

Czamańska 2010a: I. Czamańska, Letopiseţul de la Bistriţa. In: Encyclopedia of the Medieval Chronicle, vol. 2 (Leiden/Boston 2010).

Czamańska 2010b: I. Czamańska, Letopiseţul de la Putna I. In: Encyclopedia of the Medieval Chronicle, vol. 2 (Leiden/Boston 2010).

Czamańska 2010c: I. Czamańska, Latopiseţul de la Putna II. In: Encyclopedia of the Medieval Chronicle, vol. 2 (Leiden/Boston 2010).

Fac 2007: L. Fac, Południowo-wschodni teatr działań wojennych w latach 1497-1509. Rocznik Przemyski 43/1, 2007.

Finkel 1914: L. Finkel, Zjazd Jagiellonów w Lewoczy. Kwartalnik Historyczny 28, 1914.

Garbacik 1948: J. Garbacik, Kallimach jako dyplomata i polityk. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego PAU, Seria II, 46/4, 1948.

Garbacik 1964: J. Garbacik, Kallimach Filip Buonaccorsi. In: Polski słownik biograficzny, t. 11 (Wrocław 1964).

Gorovei 2003: Şt.S. Gorovei, Pacea moldo-otomană din 1486. Observaţii pe marginea unor texte (Sfânta Mănăstire Putna 2003).

Górka 1932: O. Górka, Białogród i Kilia a wyprawa z 1497 r. In: Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, wydz. II, vol. 25, 1932.

Hopp 1992: L. Hopp, Az "antemurale" es "conformitas" humanista eszméje a Magyar-lengyel hagyományban (Budapest 1992).

Hustinskaja lietopis 1874: Hustinskaja lietopis. In: Scriptores Rerum Polonicarum, vol. 2 (Kraków 1874).

I Diarii 1879: I Diarii di Marino Sanudo, a cura di F. Stefani, G. Berchet, N. Barozzi, vol. 1 (Venezia 1879).

Iorga 1899: N. Iorga, Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe (Bucureşti 1899).

Kissling 1988a: H.J. Kissling, Eine anonyme altosmanische Chronik über Sultan Bajezid II. In: Dissertationes orientales collectae, II, Sultan Bajezid II und der Westen (München 1988).

Kissling 1988b: H.J. Kissling, Die anonyme altosmanische Chronik über Sultan Bajezid II. In: Dissertationes orientales collectae, II, Sultan Bajezid II und der Westen (München 1988).

Klüpfel 1846: Urkunden zur Geschichte des Schwäbisches Bundes (1488-1533), Hrsg. K. Klüpfel, Bd. 1 (Stuttgart 1846).

Knoll 1974: P.W. Knoll, Poland as a Antemurale Christianitatis in the Late Middle Ages. The Catholic Historical Review 60/3, 1974.

Kolankowski 1930: L. Kolankowski, Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów, vol. 1 (Warszawa 1930).

Kozák 2014: Účty dvora prince Zikmunda Jagellonského, vévody hlohovského a opavského, nejvyššího hejtmana Slezska a Lužic, z let (1493) 1500-1507. Kritická edice pramene, ed. P. Kozák (Opawa 2014).

Kreutel 1978: R.F. Kreutel, Der fromme Sultan Bayezid. Die Geschichte seiner Herrschaft (1481-1512) nach dem altosmanischen Chroniken des Oruc und des Annonymus Hanivaldanus. In: Osmanische Geschichtsschreiber, Bd. 9 (Graz 1978).

Kromer 1857: Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego ksiąg XXX dotąd w trzech językach, a mianowicie w łacińskim, polskim i niemieckim wydana, na język polski z łacińskiego przełożona przez Marcina z Błażowa Błażowskiego i wydana w Krakowie w drukarni M. Loba r. 1611, (further: Kromer) (Sanok 1857).

Krukowski 1980: J. Krukowski, Jan Długosz jako wychowawca synów Kazimierza Jagiellończyka. Rozprawy z Dziejów Oświaty 23, 1980.

Kujawski 1987: W. Kujawski, Krzesław z Kurozwęk jako wielki kanclerz koronny i biskup wrocławski (Warszawa 1987).

Letopiseţul anonim 2004: Letopiseţul anonim al Moldovei. In: Ştefan cel Mare şi Sfânt 1504-2004: portret în cronică (Sfânta Mănăstire Putna 2004).

Letopiseţul de la Bistriţa 1895: Letopiseţul de la Bistriţa 1359-1506. In: Cronice inedite atingătoare de Istoria Românilor, ed. I. Bogdan (Bucureşti 1895).

Letopiseţul de la Putna I 2004: Letopiseţul de la Putna I. In: Ştefan cel Mare şi Sfânt 1504-2004: portret în cronică (Sfânta Mănăstire Putna 2004).

Letopiseţul de la Putna II 2004: Letopiseţul de la Putna II. In: Ştefan cel Mare şi Sfânt 1504-2004: portret în cronică (Sfânta Mănăstire Putna 2004).

Letopiseţul Ţării Moldovei 2004: Letopiseţul Ţării Moldovei. In: Ştefan cel Mare şi Sfânt 1504-2004: portret în cronică (Sfânta Mănăstire Putna 2004).

Letopiseţul Ţării Româneşti 2004: Letopisetul Ţării Româneşti şi a Ţării Moldovei. In: Ştefan cel Mare şi Sfânt 1504-2004: portret în cronică (Sfânta Mănăstire Putna 2004).

Lewicki 1893: A. Lewicki, Król Jan Olbracht o klęsce bukowinskiej r. 1497. Kwarlanik Historyczny 7, 1893.

Lietuvos 1993: Lietuvos Metrika (1426-1506), knyga 5, wyd. E. Banionis (Vilnius 1993).

Ludovici 1874: Ludovici cervari tuberonis commentaria in: Scriptores Rerum Polonicarum, vol. 2 (Kraków 1874).

Lukas 1879: S. Lukas, O rzekomej wyprawie na Turka z r. 1497. In: Album uczącej się młodzieży polskiej poświęcone J.I. Kraszewskiemu z powodu jubileuszu jego pięćdziesięcioletniej działalności literackiej (Lwów 1879).

Materiały 1966: Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486-1516 (Kodeks Zagrzebski), ed. J. Garbacik (Wrocław-Warszawa-Kraków 1966).

Miechowita 1: Maciej z Miechowa (Matthias of Miechów), Chronica Polonorum (Kraków 1519).

Miechowita 2: J. Pistorius, Polonicae Historiae Corpus hoc est, Polonicarum rerum Latini recentiores et veteres scriptores, quotquot extant, uno volumine comprehaensi omnes, et in aliquot distributi Tomos, Bd. 2 (Basileae 1582).

Nagy 2013: I. Nagy, Erasmus a jeho apel na vedenie vojny proti Osmanom. In: (Eds. P. Maliniak, I. Nagy) Turek na obzore. Z pramenov k uhorsko-osmanskym vzt'ahom (Kraków 2013).

Naker 1874: L. Naker, Tagebuch über den Kriegszug des Hochmeisters Johann v. Tiefen gegen die Türken im J. 1497. In: Scriptores Rerum Prussicarum, Bd. 5 (Leipzig 1874).

Nanajvýš 2013: Nanajvýš prospešná úvaha o vyhlásení vojny. Turkom pri príležitosti výkladu 28. Žalmu. In: (Eds. P. Maliniak, I. Nagy) Turek na obzore. Z pramenov k uhorsko-osmanskym vzt'ahom (Kraków 2013).

Niemczyk 2014: K. Niemczyk, Mołdawia w polityce dwóch Jagiellonów: króla polskiego Jana Olbrachta i króla Węgier Władysława (do roku 1501). In: (Red. H. Walczak) Wielowiekowe bogactwo polsko - rumuńskich związków historycznych i kulturowych (Suczawa 2014).

Niemczyk 2015: K. Niemczyk, Moldau in polnischen und ungarischen Politik. Das Treffen in Levoca 1494. Codrul Cosminului 21/1, 2015.

Niemczyk 2016a: K. Niemczyk, Na dobczyckim zamku – wychowawca synów królewskich. In: (Eds. J. Rajman, D. Żurek) Klasztory, miasta, zamki w życiu i twórczości Jana Długosza (Kraków 2016).

Niemczyk 2016b: K. Niemczyk, Kamienieccy herbu Pilawa. Z dziejów kariery i awansu szlachty polskiej do 1535/1536 roku (Katowice 2016).

Papée 2006: F. Papée, Jan Olbracht (Kraków 2006).

Pietkiewicz 2002: K. Pietkiewicz, Mołdawskie, Księstwo. In: Britannica. Edycja polska, vol. 27: Mi-Mu (Posen 2002).

Pietkiewicz 2003: K. Pietkiewicz, Polska. Dzieje Cywilizacji i Narodu, vol. 3: Monarchia Jagiellonów 1399-1586, ed. M. Derwich (Wrocław 2003).

Pietkiewicz 2014: K. Pietkiewicz, Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku (Oświęcim 2014).

Pilat 2010: L. Pilat, The 1487 crusade: A turning Point in the Moldavian-Polish Relations. Medieval and Early Modern Studies for Eastern and Central Europe 2, 2010.

Pilat 2013: L. Pilat, Between Ottoman Empire and Latin Christendom: Moldavia as Frontier Society in the Late Middle Ages. In: (Eds. R.G. Păun, G. Karman) Europe and the "Ottoman world": Exchanges and Conflicts (16th-17th centuries) (Istanbul 2013).

Rezachevici, Căpăţina 1975: C. Rezachevici, D. Căpăţina, Campania lui Ştefan cel Mare din 1497 împotriva regelui Ioan Albert. Bătălia din Codrul Cosminului. In: File din istoria militară a poporului român, vol. 3 (Bucureşti 1975).

Skoczek 1956: O wychowaniu królewicza (author is unknown). In: Wybór pism pedagogicznych Polski doby odrodzenia, ed. J. Skoczek (Wrocław 1956).

Smołucha 1999: J. Smołucha, Papiestwo a Polska w latach 1484-1526. Kontakty dyplomatyczne na tle zagrożenia tureckiego (Kraków 1999).

Spieralski 1963: Z. Spieralski, Po klęsce bukowińskiej 1497 r. Pierwsze najazdy Turków na Polskę. Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. 9, cz. 1, 1963.

Srodecki 2015: P. Srodecki, Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit (Husum 2015).

Tarnowski 1855: S. Tarnowski, Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego (Sanok 1855).

Tibor 2014: N. Tibor, A gróf és a herceg magánháborúja. Századok 148(2), 2014.

Ulmann 1884: H. Ulmann, Kaiser Maximilian I auf urkundlicher Grundlage dargestellt, Bd. 1 (Stuttgart 1884).

Ulmann 1975: H. Ulmann, Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich, und Europa an der Wende zu Neuzeit, Bd. 2 (München 1975).

Vogel 1867: W. Vogel, Des Ritters Ludwig von Eybs Aufzeichnungen über das kaiserliche Landgericht des Burggraftums Nürnberg, Hrsg. W. Vogel (Erlangen 1867).

Wagner 1882: F. Wagner, Der Schwäbische Bund und die fränkischen Hohenzollern. In: Forschungen zur deutschen Geschichte, Bd. 22 (1882).

Wagner 1885: F. Wagner, Der Schwäbische Bund und die fränkischen Hohenzollern (Fortsetzung zu Bd. 22). In: Forschungen zur deutschen Geschichte, Bd. 25 (1885).

Wapowski 1874: Kroniki Bernarda Wapowskiego część ostatnia, czasy podługoszowe obejmująca (1480-1535), ed. J. Szujski. In: Scriptores Rerum Polonicarum, vol. 2 (Kraków 1874).

Weintraub 1979-1980: W. Weintraub, Renaissance Poland and Antemurale Christianitatis. Harvard Ukrainian Studies 8-9/2, 1979-1980.

Wiszniewski 1841: Rady Kallimachowe. In: M. Wiszniewski, Historia literatury polskiej, vol. 3 (Kraków 1841).

Акты 1846: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 1: 1340-1560 (Санкт-Петербург 1846).

Материалы 1887: Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV-XVI вв., собр. В.А. Уляницким (Москва 1887).

Оболенский 1836: Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи, изд. М.А. Оболенским (Москва 1836).

Сборник 1882: Сборник Императорского Русского исторического общества. Т. 35: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. 1. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством в царствование Великого Князя Ивана Васильевича. Ч. 1 (годы с 1487 по 1533). Напечатано под наблюдением Г.Ф. Карпова (Санкт-Петербург 1882).

Сборник 1913: Сборник Императорского Русского исторического общества. Т. 142: Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. Под ред. С.А. Белокурова (Санкт-Петербург 1913).

Antemurale Christianitatis? Propaganda anti-turcească şi obiectivul principal al expediţiei militare a lui Jan Olbracht

Cuvinte-cheie: Jan Olbraht, Moldova, bătălia din Codrii Cosminului, Ştefan cel Mare, Imperiul Otoman.

Rezumat: În studiu, în contextul surselor de propagandă anti-turcească, sunt abordate unele aspecte ale expediţiei bucovinene, din anul 1497, a regelui polonez Jan Olbracht. Scopul principal al acestuia constă în analiza aşa-numitului bastion al creştinismului – *Antemurale christianitatis*. Autoarea cercetează problema prin prisma propagandei politicii private a dinastiei domnitoare ale Jagiellonilor. În urma studierii surselor autoarea demonstrează rolul expediţiei regelui polonez Jan Olbracht în sistemul relaţiilor polono-ungare de la sfârşitul secolului al XV-lea (congresul din Lewoczy). O atenţie specială este acordată rivalitatăţii militaro-politice dintre regatele Poloniei şi cel al Ungariei pentru influenţa asupra Moldovei.

Antemurale Christianitatis? Антитурецкая пропаганда и истинная цель военной экспедиции Яна Ольбрахта

Ключевые слова: Ян Ольбрахт, Молдова, сражение у Козминского леса, Стефан Великий, Османская империя.

Резюме: В исследовании рассматриваются аспекты буковинской экспедиции польского короля Яна Ольбрахта (1497 г.) в контексте источников антитурецкой пропаганды. Целью статьи является анализ так называемого бастиона христианства – *Antemurale Christianitatis*. Автор освещает данный вопрос через призму приватной политики правящей династии Ягеллонов. На основе исследованных источников автор демонстрирует роль военной экспедиции польского короля Яна Ольбрахта в системе польско-венгерских отношений конца XV века (съезд в Левоче). Особое внимание в статье уделяется военно-политическому соперничеству между польским и венгерским королевствами за влияние на Молдову.

02.03.2018

Dr. Katarzyna Niemczyk, University of Silesia, Bankowa 12, 40-007 Katowice, Poland,
e-mail: katarzyna.niemczyk11@gmail.com

IMAGINEA FEMEII PE BAZA DOCUMENTELOR PROCESELOR DE VRĂJITORIE DIN TRANSILVANIA DIN SECOLELE XVI-XVIII

Șarolta Solcan

Cuvinte-cheie: femeie, mama, fata, vrăjitoare, proces, Transilvania, secolele XVII-XVIII.

În secolele XVI-XVIII în Transilvania s-au desfășurat numeroase procese de vrăjitorie. Așa cum arată documentele asemenea procese avuseseră loc în comitate, în orașe, în districte românești, în scaune secuiești și săsești. De-a lungul timpului au fost publicate documentele unora dintre procesele de vrăjitorie desfășurate în Cluj, în Baia Mare, în comitatele Crasna, Târnava Mică și Târnava Mare, Mureș-Turda, Satu-Mare, Turda, din scaunele Arieș-Turda, Odorhei.

Procesele de vrăjitorie din Transilvania, din secolele XVI-XVII, aveau particularitățile lor față de cele din Europa Centrală și Occidentală. Aici erau procese laice în care judecătorii erau magistrați din orașe, comitate și scaune.

Persoanele acuzate de vrăjitorie erau în marea lor majoritate vraci, spre deosebire de Europa Occidentală, unde aceștia erau feriți de acest tip de acuzații (Kieckhefer 1997, 21). Vracii ajungeau în fața scaunelor de judecată în momentul în care suferința bolnavilor se agrava sau decedau. Acuzatorii erau fie victimele, fie rudele acestora, fie autoritățile locale.

Aproape întotdeauna vracii erau femei și se presupunea că se pricepeau și la vrăji și farmece. De asemenea mulți dintre acuzatori și martori erau de asemenea femei, lucru ce se întâmplă rar în alte judecăți.

Procesele de vrăjitorie din Transilvania din secolele XVIXVIII au fost prilejul redactării unui număr mare de documente care cuprind acuzații, anchete, hotărâri judecătorești. Astfel avem numeroase acte în baza cărora putem reconstitui un portret complex al femeii din Evul Mediu târziu din Transilvania, în care regăsim frământările, speranțele, suferințele acestora. De asemenea, vedem femeia în mijlocul familiei și al comunității cum nu mai poate fi văzută în niciun alt tip de documente.

Fata

La procesele de vrăjitorie întâlnim fete și femei de toate vârstele. Erau numeroase femei adulte și vârstnice, dar erau și fete de 11-14 ani, venite de departe pentru a fi slujnice în casele oamenilor înstăriți din orașe precum Cluj (A Magyarországi 2000, 4849). Cum se vede din cazul unora dintre ele, de tinere erau familiarizate cu munca, cu violența, dar și cu lumea superstițiilor, cu teama de farmece și vrăji.

Un episod din Cluj arată cum două slujnice tinere, de 11 și 14 ani, alungă o cerșetoare bătrână. După ce aceasta a fost lovită de cea mai tânără, o servitoare săsoaică, a luat o mână de sare și a aruncat-o în grumazul bătrânei, apoi i-a spus fetei: „să nu-ți pară rău, de acum, cu siguranță, nu-ți va făcea nimic" (A Magyarországi 2000, 48).

Tinerele de atunci trebuie să fi avut sentimente contradictorii față de farmece și vrăji pentru că în mentalitatea epocii prin aceste mijloace puteau fi determinate destine. Despre o fată care se îmbolnăvea sau murea se spunea că fusese vrăjită (A Magyarországi 2002, 222), în cazul unei căsătorii nedorite de o tânără martorii susțineau că aceasta se putea înfăptui: „Am auzit, dacă doi nu vor să se iubească, dacă ea (vrăjitoarea – ***n.n***.) poate sta între ei, face în așa fel încât ajung să se iubească, să se ia" (A Magyarországi 2002, 712-713, 717).

Pe de altă parte tot prin farmece și vrăji, cum arată exemple din 1729, 1736, unele tinere încercau să obțină dragostea unui anume bărbat, încheierea căsătoriei mult așteptate (A Magyarországi 2002, 608, 678).

Vrăjile și farmecele au fost atât de luate în serios încât în 1723, în scaunul Odorhei, o fată a dat în judecată o consăteancă pentru că aceasta a numit-o vrăjitoare și a amenințat-o că va face în așa fel ca să nu se mărite (A Magyarországi 2002, 542-547).

Femeia

În documentele analizate femeia adultă apare cel mai frecvent. În cele mai multe cazuri imaginea ei se asocia cu familia. Erau mame care luptau pentru sănătatea și viața copilului, erau soții confruntate cu boala soțului sau cu problemele unei căsnicii lipsite de copii ori de afecțiunea partenerului. Alteori erau gospodine care priveau neputincioase la moartea vitelor sau se uitau cu invidie la ograda prosperă a vecinei.

Mama

Orice femeie căsătorită își dorea copii. Imposibilitatea de a-i avea o explicau prin acțiunea malefică a unor persoane din comunitate (A Magyarországi 2002, 210, 501).

În procesele de vrăjitorie cel mai frecvent au fost implicate mamele. Aproape nu a fost judecați la care să nu vină printre acuzatori mame disperate pentru că li s-au îmbolnăvit copiii. Adesea se amintea de nou-născuți care în câteva zile se îmbolnăveau și mureau. Foarte mulți copii aveau stări de slăbiciune, diaree, care duceau la deces. Altora, în câteva zile, le paralizau membrele, având simptomele poliomielitei. Mamele priveau neputincioase cum le piereau copii. Era o lume în care dintre copii o treime mureau până la un an, iar la vârsta de cinci ani nu ajungeau decât jumătate. Trauma mamelor acestora era și mai mare pentru că nu existau nici explicații, nici tratamente eficiente. Medici și farmaciști erau foarte puțini prin orașele principatului, iar accesul la ei era foarte costisitor. Leacurile de la moașe și vindecătoare erau ineficiente în cazurile grave, de altfel ca și cele date de medici și farmaciști epocii. Pentru mame situația era inacceptabilă, refuzau să creadă în limitele vracilor locali, ale moașelor și vindecătoarelor din zonă și erau convinse că le-au fost îmbolnăviți, omorâți copiii prin farmece. Certitudinea era și mai mare dacă existase un conflict între mamă, familie și vraci (Magyarországi 1970a, 75, 90-93).

Aceste acuzații nu erau particulare Transilvaniei. Un document din 1586, emis în Țara Românească, arată cum soția preotului Badea din Iași de Jos, județul Argeș, „a fugit la adunare în sat și a strigat preoteasa mătușei sale, jupaniței Neacșa, că este vrăjitoare și strigoaică de îi otrăvea pe fiii popii...“ (Documente 1952, 247-249). Gestul preotesei nu putea fi decât cel al unei mame disperate care își vedea copiii murind unul câte unul.

Credința că pot fi îmbolnăviți copiii prin farmece era atât de puternic înrădăcinată în mintea unora dintre mame încât considerau vinovate femeile vraci și dacă le mureau copiii de pe urma unor accidente, ca, de exemplu, după ce au căzut din căruță, din leagăn sau de pe banchetă. (A Magyarországi 2000, 162-163; A Magyarországi 2002, 93-95, 141).

Depozițiile martorilor dezvăluie aspecte din preocupările femeilor de a-și educa copiii. În 1735, o femeie de 30 de ani din Crasna povestea cum „Băiatul meu, Sigismund (*Sigmond*), ca și copiii, a făcut un uscător de fructe mic, și usca și el (prune – *n.n.*)” (A Magyarországi 2002, 194).

De asemenea, despre numeroase lecuitoare se spunea că au învățat de la mama sau de la bunica lor cunoașterea plantelor și îndemânarea de a trata anumite afecțiuni (A Magyarországi 1910, 110, 369; A Magyarországi 2002, 154, 184, 264, 729).

În afara educației primite în casă copiii erau trimiși la școală, dacă permiteau posibilitățile, iar în fiecare duminică mergeau la biserică împreună cu familia (A Magyarországi 1910, 335, 339; Magyarországi 1982, 250).

Femeile erau foarte protectoare cu copiii lor. Acest lucru a fost observat și de străinii care au venit în ținuturile noastre (Călători 1970, 497). La aceleași concluzii ajungem citind documentele proceselor de vrăjitorie. De exemplu, când un copil fusese bătut de o consăteancă, mama acestuia i-a venit în apărare spunând: „Sunt gata mai degrabă să mor sau să-ți sucesc gâtul decât să suport să fie bătut copilului meu” (A Magyarországi 2002, 521). Altădată mama intervenea în disputele dintre copii pentru a-l apăra pe al ei (A Magyarországi 1910, 339).

Drama mamelor acuzate de vrăjitorie este greu de descris. Dacă aveau posibilitatea să fugă se îngrijeau să adăpostească copiii la oameni de încredere (A Magyarországi 2000, 165; A Magyarországi 2002, 523, 620). O femeie, arsă pe rug în 1748, și-a lăsat copilul în grija unei prietene apropiate (A Magyarországi 2000, 229). Documentele amintesc de situații în care atât mama cât și copiii, mai ales fete, au fost acuzați, judecați și condamnați împreună (A Magyarországi 1910, 110, 111, 179-180, 369, 475-477, 695-708; Magyarországi 1970b, 159).

Martorii îşi aminteau că pe unele dintre ele le auziseră cum îşi îmbărbătau copiii înainte de a fi arestate: „dacă pe mine mă aruncă în apă, voi o să trăiţi şi fără mine" (A Magyarországi 1910, 331).

Grija pentru cinstea fetei, pentru bunul nume al familiei uneori căpăta manifestări extreme. Au fost menţionate în 1701, în Bezid, scaunul Odorhei şi în 1740, în Balc, comitatul Crasna, două cazuri în care mamele, din dorinţa de a apăra cinstea fetelor lor, au ucis copiii naturali născuţi de acestea (A Magyarországi 2002, 228-229, 501).

Dacă relaţiile cu propriii copii în general erau bune, ele protejându-i, iar aceştia apărând cinstea şi bunul nume ai mamei lor, nu acelaşi lucru se poate spune despre relaţiile cu copiii vitregi.

Între mama vitregă şi copiii vitregi adesea izbucneau conflicte, uneori chiar cu acceptul tatălui (Magyarországi 1970b, 139). Pentru a se înţelege cu copiii vitregi o femeie văduvă ajungea să ceară şi ajutorul celor care făceau vrăji şi farmece chiar dacă se aflau la mare distanţă. De exemplu, prin 1784 văduva nobilului Emeric Lázár (*Lázár Imre*), din scaunul Odorhei, pentru a obţine ca cei doi fii vitregi „să facă ce vrea ea" şi „fără voia ei să nu spună şi să nu facă nimic" cerea sprijinul unei faimoase vrăjitoare române din Lăpuşnic, comitatul Hunedoara (A Magyarországi 2000, 268-271).

Mamele erau îngăduitoare cu copiii lor chiar şi în cele mai grele momente. În 1737, în scaunul Arieş, când o femeie era cercetată pentru a-şi dovedi nevinovăţia după ce fiul ei, beat fiind, a numit-o în public vrăjitoare, ea a spus: „copilul meu despre mine a strigat că-s vrăjitoare, ...dar era beat, atunci nu avea minte." (A Magyarországi 2002, 427). A fi numită vrăjitoare era una dintre cele mai grave acuzaţii care putea duce victima la un proces ce însemna temniţă, tortură, proba apei şi execuţie dacă nu reuşea să se dezvinovăţească.

Pe cât îşi doreau femeile măritate copii, pe atât se temeau fetele şi femeile singure, văduvele tinere de o sarcină. Deşi avortul şi pruncuciderea erau pedepsite cu moartea, nu puţine au fost cele care au provocat avort, cu ajutorul unora dintre vrăjitoarele judecate, sau chiar au recurs la pruncucidere doar ca să scape de ruşinea de a avea un copil natural (A Magyarországi 2000, 192-193; A Magyarországi 2002, 256, 373). De altfel, martorii redau discuţii ale acuzatelor din care rezulta preocuparea pentru prevenirea unei sarcini (A Magyarországi 2002, 451).

După cum reiese din depoziţiile martorilor imoralitatea din tinereţe nu era uitată niciodată de rude, de cei din comunitate. Au fost judecate femei vârstnice din comitatul Turda-Arieş, una în 1685, alta în 1737, pentru fapte petrecute în tinereţe, înainte de a se mărita. Ele au fost nevoite să demonstreze cu ajutorul martorilor că nu era nici o îndoială asupra moralităţii lor după căsătorie (A Magyarországi 2002, 277, 422-423).

Soţia

Documentele proceselor de vrăjitorie sunt un izvor extrem de valoros pentru cunoaşterea situaţiei soţiei în cadrul cuplului. Ea avea obligaţia morală de a-şi respecta soţul. Încălcarea acestui fapt putea duce la condamnări, cum s-a întâmplat în 1736, când soţia nobilului Ştefan Dobai (*Dobai István)*, din Cuzdrioara, comitatul Solnocul Interior, a fost osândită la bătaie în public (*pálcáztasék in exemplum aliorum*), pentru că şi-a înjurat soţul în public şi ducea o viaţă imorală. Dacă repeta abaterile putea fi condamnată la moarte (A Magyarországi 2002, 267-268.

Majoritatea relatărilor păstrează amintirea unor femei grijulii, temătoare şi supuse, confruntate cu boala şi cu agresivitatea partenerilor lor de viaţă.

Femeile ale căror soţi erau bolnavi încercau prin vraci sa-i vindece. Dacă soţul era imobilizat unele erau în stare să meargă prin sat, prin târg ducându-l în căruţă şi rezolvând problemele pe care le aveau (A Magyarországi 2002, 613).

Moartea soţului avea un impact puternic asupra psihicului femeii. Au fost văduve cărora nu le venea să creadă că soţul lor e mort, de exemplu, văduva lui Gheorghiţă Kallai (*Gyurko Kallai*) din Târgu Mureş îi spunea cumnatei sale, în nopţile senine, că soţul ei trăieşte, altfel cerul ar fi acoperit, iar stelele nu s-ar vedea (A Magyarországi 2000, 121).

Un alt moment greu de suportat pentru o soţie era când soţul era întemniţat. Pentru a-l aduce acasă recurgea la superstiţii chiar cu riscul de a fi acuzată de vrăjitorie, cum s-a întâmplat, în 1729, cu două femei din comitatul Turda ai căror soţi erau închişi la Brâncoveneşti (A Magyarországi 2000, 179-181).

Problema violenţei bărbaţilor faţă de soţiile lor e menţionată frecvent în procesele de vrăjitorie.

Femeile se temeau de soţi lor, de mânia acestora, iar fără ştirea şi acordul acestora refuzau să

dea orice din casă, de la o sumă oricât de mică de bani (A Magyarországi 2000, 242), până la diverse bunuri. Soția măcelarului din Andrid, comitatul Satu Mare, de frica soțului, nu i-a dat smântână unei bătrâne (A Magyarországi 2002, 101), altă femeie, din scaunul Odorhei, din același motiv, a refuzat să-i dea unei bătrâne o pâine (A Magyarországi 2002, 719).

Femeile încercau prin diferite mijloace să prevină agresivitatea bărbaților lor. Multe dintre ele, mai ales cele tinere, apelau la vrăjitoare pentru a le învăța cum să stăvilească mânia soților (A Magyarországi 2000, 132; A Magyarországi 2002, 316, 662-665).

Neînțelegerile dintre soți erau destul de frecvente. Ele erau amplificate de gelozie, de prezența unor copii vitregi (A Magyarországi 2002, 185).

Ura soțului putea atinge cote greu de înțeles. Au fost bărbați care au cerut condamnarea soțiilor lor ca vrăjitoare. Vina femeilor a fost că au dorit să se despartă după ce au fost bătute și torturate (A Magyarországi 2000, 139, 158).

Un caz sugestiv pentru situația cu care se putea confrunta o femeie s-a discutat de magistrații din comitatul Crasna, în 1751. Pentru că femeia a reușit să se refugieze de mânia unui soț extrem de violent acesta a acuzat-o că-i vrăjitoare și a chemat judele s-o aresteze. Judele a refuzat arestarea femeii considerând că reacția soțului a fost într-un moment de nebunie (A Magyarországi 2002, 240-245).

Din păcate pe unele dintre femei nici înaintarea în vârstă, nici căsătoria copiilor nu le scuteau de suferință, de teama că vor fi date pe mâinile călăului chiar de propria familie. În 1722 martorii relatau drama trăită de văduva unui nobil din comitatul Satu Mare. După spusele lor, ginerele o alerga, o amenința cu bătaia și o numea vrăjitoare. Nici fiica femeii nu trebuia să fi avut o soartă mult mai bună din moment ce soțul susținea că a luat-o de nevastă de teamă să nu fie vrăjit de mama ei (A Magyarországi 2002, 103-105).

În afara cazurilor de violență documentele amintesc frecvent de bărbați grijulii cu nevestele lor, care încearcă să le ajute dacă s-au îmbolnăvit (A Magyarországi 2000, 179-181, 187, 243; A Magyarországi 2002, 509). Au fost nenumărați bărbați care au acționat pentru apărarea bunului nume al soțiilor lor dându-i în judecată pe cei care le calomniau, le acuzau de vrăjitorie (A Magyarországi 2000, 156; A Magyarországi 2002, 434, 652-666).

Agresivitatea bărbaților nu o resimțeau doar femeile din familie. Din procesele de vrăjitorie observăm violența cu care erau tratate moașele, vindecătoarele din localitate. Dacă refuzau să trateze un copil tatăl acestuia le amenința cu bătaia, cu moartea, chiar cu rugul. Au fost cazuri în care unele vindecătoare au fost agresate, denunțate ca vrăjitoare de tații disperați pentru suferințele copiilor lor (A Magyarországi 2002, 205).

Femeile singure de asemenea puteau fi oricând victimele violenței masculine. În fața instanțelor de judecată s-au prezentat văduve care au fost agresate în public de bărbați, fără niciun motiv și numite vrăjitoare (A Magyarországi 2000, 152, 234-235; A Magyarországi 2002, 115).

Un caz deosebit s-a petrecut în comitatul Solnoc-Dăbâca. În 1645, pe când bărbatul era plecat cu oastea principelui în afara țării un vecin i-a atacat și jefuit casa, iar pe soția lui a bătuto, a insultat-o și a numit-o vrăjitoare (A Magyarországi 2002, 255).

Era o lume violentă. Nici femeile nu se dădeau în lături de la a agresa slugi, doici (A Magyarországi 2002, 47-49) și chiar și unele pe altele la „drumul de țară" (A Magyarországi 2002, 479).

Destrămarea familiei era greu de acceptat, iar cel părăsit considera că era urmarea unor farmece făcute asupra celui plecat. Acesta încerca readucerea partenerului apelând, la rândul său, la vrăjitoare. Una dintre vrăjitoarele în procesul căreia s-a abordat problema desfacerii și refacerii cuplurilor a fost soția lui Francisc Szabo (*Szabo Ferenc*) din scaunul Odorhei, judecată în 1742. La ea a venit să-l ajute și Ioan Țepeluș (*Czepellüs Janos*), când i-a fugit soția în Moldova. Tot la ea a apelat și soția unui iobag care de mult timp era zilier la Târgu Mureș. Femeia stătea acasă și așștepta „plângând mult". Întoarcerea soțului ea o corela cu farmecele (A Magyarországi 2002, 712-713, 718-719).

Anchetele acestor procese dezvăluie aspecte și din viața celor care încălcau jurământul de credință față de partener. Se insistă asupra infidelității feminine poate și pentru că infidelitatea masculină era privită cu mai multă toleranță (A Magyarországi 2000, 261, 219-223). Problema a fost adusă în discuție după 1700, când în localitățile din Transilvania au fost încartiruiți soldații

austrieci, după ocuparea principatului. Printre femeile infidele la 1712 era judecată şi soţia unui preot din comitatul Satu Mare. Una dintre martore, o femeie de 26 de ani, susţinea că preotul nu zicea nimic, deoarece ar fi fost ameninţat de soţia sa „ca dacă spune ceva despre ea pune să i se smulgă limba soţului ei“ (A Magyarországi 2002, 6570).

În acest context nu au lipsit nici referirile la femei care-şi părăseau soţii, copiii şi plecau cu alţi bărbat cu care trăiau, departe, în concubinaj. Câte o întâlnire accidentală cu vreun fost vecin le dădea de gol (A Magyarországi 2000, 128, 184-185; A Magyarországi 2002, 323-324, 441-443).

Cu ocazia procesului unui tânăr din Târgu Mureş întâlnim şi imaginea soţiei pe care drama trăită a transformat-o în detectiv. Bărbatul, care-şi spunea Mihai, pretindea că este necăsătorit. Locuia în concubinaj la o văduvă din oraş. Într-o zi a apărut şi soţia lui care, conform depoziţiilor martorilor, a stat mult timp în oraş pentru că soţul ei nu voia să se întoarcă acasă, îl urmărea, uitându-se şi pe ferestrele casei unde acesta locuia. Apoi bărbatul a plecat şi a fost întâlnit ulterior într-un sat, unde, remarca martorul, „După cum am auzit aici spunea să i se zică Nicolae” (*Itt az mint hallám, Miklosnak hivatta magat*) (A Magyarországi 2000, 120-123).

Iertarea unui soţ infidel uneori era determinată de greutăţile vieţii unei femei singure obligată să-şi crească copiii. Grăitor în acest ca este cazul soţiei unui anume *Roman Lupul (Moldovan)*, din scaunul Bistriţa, care şi-a părăsit familia şi trăia în concubinaj cu o femeie, la rândul ei căsătorită. Când, în 1753-54, au fost judecaţi pentru adulter şi se preconiza pedeapsa capitală pentru cei doi concubini ei au fost iertaţi de partenerii lor legali. Soţul înşelat dorea să-şi refacă viaţa alături de soţia sa, iar soţia lui *Roman Lupul* „s-a rugat pentru viaţa soţului ei, (spunând) că altfel nu va fi în stare să-şi întreţină copiii; femeia i-a sedus soţul“. Ca urmare cei doi au primit doar pedepse corporale, bărbatul adulterin 50 de bastoane şi femeia adulterină 60 de lovituri de bici (Boszorkányok 1998, 173-175).

Moartea soţiei era o lovitură grea, inexplicabilă pentru mulţi bărbaţi şi considerată consecinţa vrăjilor făcute de diferite persoane din sat sau din împrejurimi. În 1669, decesul soţiei, apoi moartea vitelor aduc un bărbat din Foi, comitatul Mureş-Turda, la disperare şi acuză, fără temei, o femeie dintr-un sat vecin, Găleşti, că ea, prin farmece, ar fi pricinuit toate nenorocirile (A Magyarországi 2000, 144-145). În 1682, un bărbat din Roteni, comitatul Mureş-Turda, învinuia pentru moartea soţiei sale prin vrăji două consătence, o văduvă şi fiica ei căsătorită (A Magyarországi 2000, 159-160), iar un bărbat, de 30 ani, din comitatul Satu Mare era de asemenea convins că soţia i-a fost omorâtă de o vrăjitoare (A Magyarországi 2002, 64). Exemplele ar putea continua pentru fiecare regiune din Transilvania.

Convingerea că moartea soţiei se datora vreunui vraci putea să-l aducă pe acesta pe rug, soţii îndureraţi dându-i pe mâna justiţiei. În unele cazuri vraciul reuşea să împace familia defunctei, oferind o sumă de bani, aşa cum a făcut şi Ioana Pavel, soţia lui Simion Ianc (*Joana Pavel, Jank Szimion)*, din Băiţa, comitatul Turda-Arieş, când a murit o consăteancă pe care a încercat s-o lecuiască (A Magyarországi 2002, 285-286).

În gospodărie

În centrul preocupărilor unei femei era şi bunăstarea gospodăriei. Procesele de vrăjitorie sunt mărturii valoroase în acest sens. Ele dezvăluie competiţia care exista între femei în ceea ce priveşte prosperitatea casei. Unele erau capabile să le acuze de vrăjitorie pe vecinele lor care erau gospodine mai bune şi mai îndemânatice. Din aceste raţiuni au fost acuzate de vrăjitorie două femei cu gospodării prospere din scaunul Mureş (1746) (A Magyarországi 2000, 218, 255). O altă femeie, din Vârşolţ, a ajuns să fie judecată ca vrăjitoare pentru că îi creşteau cozonacii mai frumos şi-i vânduse mai repede decât altele în târgul din Şimleu (1740) (A Magyarországi 2002, 216-217).

Femeile erau considerate responsabile pentru bunăstarea gospodăriei deoarece despre ele se credea, până târziu, că stăpânesc lumea superstiţiilor menite să protejeze casa, animalele, bunurile (Cristescu-Golopenţia 2002).

Despre munca femeilor sunt mai puţine date în sursele analizate, dar se găsesc referiri la o mare varietate de produse preparate. Multe dintre ele erau menite târgurilor din preajmă, la care participau cu mere unse ca să strălucească, cu prune uscate, cozonaci, plăcinte (A Magyarországi 2000, 127-129; A Magyarországi 2002, 194-195, 214).

Spiritualitatea

Aceste documente surprind complexitatea şi paradoxurile spiritualităţii feminine medieval târzii. Erau foarte credincioase, dar în acelaşi timp

erau subjugate de superstiţii, de lumea viselor. Tragediile cotidiene – boala şi moartea copiilor, agresivitatea din familie, impactul deosebit al calamităţilor naturale, epizootiile – le-au făcut să fie foarte temătoare. Imposibilitatea de a lămuri în mod raţional cauzele nenorocirilor le determina să încerce să găsească explicaţii şi soluţii. Din păcate, adesea credeau în coşmaruri şi acuzau de vrăjitorie persoanele văzute în vis. Era o lume în care aceste acuzaţii erau acceptate. Au fost nenumărate femei acuzate de vrăjitorie în baza coşmarurilor altor femei şi chiar ale unor copii (A Magyarországi 1910, 36, 46, 60, 63, 78-79, 95-99, 308-312).

Deşi frecventau biserica pentru rezolvarea problemelor cotidiene – de la căsătorie la probleme de sănătate, la combaterea unor neajunsuri din familie şi gospodărie – mai apelau la vrăjitoare şi fermecătoare.

Vrăjitoarea

În final se impune şi creionarea imaginii vrăjitoarei din Transilvania secolelor XVI-XVII. Este o mare diferenţă între portretul oamenilor de rând acuzaţi de vrăjitorie şi modul în care erau imaginate aceste personaje care îmbinau mitul şi realitatea.

În realitate de vrăjitorie au fost acuzate femei din toate categoriile sociale, de la doamne din marea nobilime transilvăneană până la femei umile, sărace şi infirme din sate, târguri şi oraşe. Printre cele mai cunoscute personaje, care au fost judecate pentru vrăjitorie, au fost câteva doamne de la curtea lui Gabriel Báthory (1608-1613), Ana Báthory, sora principelui (Bethlen 1980, 113-115, 288). În a doua jumătate a secolului al XVII-lea a fost întemniţată sub aceasta acuzaţie soţia marelui nobil, căpitan suprem al secuilor, Paul Beldi (Bornemisza 1988, 18).

Marea majoritate a celor care se îndeletniceau cu magia erau femei de rând, cu familii şi gospodării, altele văduve. Deşi cele mai multe aveau o situaţie bună erau şi unele sărace, care locuiau cu chirie, munceau cu ziua şi adesea cereau de la vecini cele necesare traiului (A Magyarországi 2000, 127-128, 243, 246; A Magyarországi 2002, 80, 188, 191, 729). La aceasta a contribuit faptul că cele acuzate de vrăjitorie erau nevoite să fugă departe de locurile natale pentru a nu fi arestate, iar cele suspecte de vrăjitorie erau excomunicate din comitate şi scaune.

Numeroase femei acuzate de vrăjitorie erau moaşe, vraci. Ceea ce le caracteriza erau cunoştinţele în ceea ce priveşte rolul tămăduitor al plantelor. În aproape toate leacurile create de ele plantele erau prezente şi folosite laolaltă cu descântecele, ceea ce oferea un caracter misterios activităţii lor. Acest mister era adâncit, amplificat de acţiunile prin care doreau să atragă oameni, să-şi sporească renumele pentru a anihila concurenţa altor vraci din zonă. În acest scop se lăudau cu puteri supranaturale – susţineau că ştiau tot ce se vorbeşte în localitate, că se deplasează cu viteze incredibil de mari, că pot căsătorii sau pot ajuta la apariţia copiilor, pot vindeca animalele din gospodărie şi spori recoltele – alteori ameninţau că vor îmbolnăvi oamenii pe care erau supăraţi şi vitele lor, că vor lăsa femeile sterpe (A Magyarországi 1910, 394-395).

Pentru a impresiona recurgeau la orice mijloc. De exemplu, au fost văzute aşa-zise vrăjitoare, care susţineau că ştiu tot ce se vorbeşte, cum, după lăsatul întunericului, ascultau pe sub ferestre (A Magyarországi 1910, 20, 39).

Prin felul lor de a fi reuşeau să inspire teamă mai ales printre femei. La 1739 o femeie de 37 de ani din Zalău, mărturisea că atunci când s-au îmbolnăvit şi ea şi soţul: „Adevărul este că şi eu din cauza fricii de *Bába Ilona* nu am avut curajul să chem altă *bába* (moaşă – *n.n.*)" (A Magyarországi 2002, 208).

Pentru a completa portretul unei potenţiale vrăjitoare din principatul transilvănean trebuie să subliniem faptul că ele îmbinau numeroase elemente de la cele creştine la superstiţii cu rădăcini păgâne, la farmece. Un exemplu este cazul unei văduve din Zăuani, comitatul Crasna, care, în 1755, a fost acuzată că prin farmece a îmbolnăvit şi omorât un om şi că provoca coşmaruri. O parte din martorii veniţi la judecată spuneau că era o femeie credincioasă, care mergea la biserică împreună cu copilul (Magyarországi 1982, 250).

Ca orice femeie credincioasă, Elisabeta Bekesi, soţia lui Paul Marosi (*Beekesi Erszebet, Marosi Pál*) din comitatul Bihor, judecată şi achitată la 1756, credea că Dumnezeu o va salva şi-i va pedepsi pe cei care au acuzato pe nedrept (A Magyarországi 1910, 630-637).

La rândul ei, soţia lui Mihai Kádár (*Kádár Mihály)* din Zetea, scaunul Odorhei, judecată în 1766, spunea: „Deoarece şi bunica mea era vraci,

de la ea am văzut şi am învăţat la ce sunt bune ierburile, iar eu trăind cu sărăcie, cu ştiinţa ce mi-a dat-o Dumnezeu, cu unguentele (*kenésemnel*) sau cu ierburile puteam ajuta pe cineva, nu cu cunoştinţe diavoleşti, ci cu frumoase rugăciuni către Dumnezeieşti, o duceam la capăt (A Magyarországi 2002, 729).

Toate acestea se întâmplau în condiţiile în care era interzis ca vrăjitoarele să foloseau însemne creştine, cruci, rugăciuni în reţetele magice. Utilizarea lor putea atrage pedepse suplimentare, aşa cum s-a întâmplat în 1708, când una dintre femeile judecate în comitatul Bihor, a fost condamnată, ca înainte de a fi arsă, să fie pusă în butuci „la ea acasă" pentru că folosea „Tatăl nostru" în farmece (A Magyarországi 1910, 223-225).

Procesele, prigoana împotriva vrăjitoarelor s-au datorat credinţei în existenţa lor, în puterea lor malefică sau alteori în forţele lor vindecătoare. În afara mulţimii printre cei care au crezut în puterile vrăjitoarelor şi în magie şi care au cerut doar judecarea unor femei sub aceste învinuiri au fost suveranii Transilvaniei Mihai Viteazul (Crăciun 1928, 128), Gabriel Bethlen, Acaţiu Bsarcsai (Boszorkányok 1998, 155-156), Ioan Kemény (Boszorkányok 1998, 154), Mihail Apafi I (Bornemisza 1988, 161, 163).

Profitând de credinţa oamenilor în forţele vrăjitoarelor şi fermecătoarelor pe fondul sărăciei şi al calamităţilor, la începutul secolului al XVIII-lea, au apărut escroci care pretindeau, contra plată, că pot opri epidemii, grindini devastatoare. Printre ei erau şi femei (A Magyarországi 2002, 323). În 1733 era judecată o femeie din Bezidu Nou, scaunul Odorhei, care promitea, în schimbul unor sume, să arate oamenilor unde au fost îngropate tezaure în timpul invaziilor otomane (A Magyarországi 2002, 629-636).

Moralitatea

Nu întotdeauna femeile reprezentau modele morale. Martorii vorbeau de femei imorale. De altfel, în mentalitatea multora erau adesea îmbinate cele două mari defecte: vrăjitoria şi imoralitatea. Majoritatea femeilor acuzate de vrăjitorie, mai ales dacă erau singure, erau învinuite şi de imoralitate.

În unele dintre anchetele din secolul al XVIII-lea martorii vorbeau despre femei care furau şi îşi învăţau şi copiii să încalce legea, trimiţându-i fie să fure bani din buzunare, fructe şi zarzavaturi din grădinile altora, fie să ducă animalele la păscut pe păşunile vecinilor (A Magyarországi 2000, 165; A Magyarországi 2002, 523, 620). Toate acestea le făceau deoarece copiii nu erau pedepsiţi de legiuitori, dar în depoziţiile lor martorii subliniau că în ochii celor din comunitate mamele, părinţii erau consideraţi responsabili.

Femeia în comunitate

Depoziţiile martorilor, declaraţiile magistraţilor implicaţi în procesele de vrăjitorie au lăsat să se întrevadă amestecul de reacţii ale membrilor comunităţii faţă de femeie. Erau respectate femeile şi fetele cu o moralitate ireproşabilă. Erau marginalizate cele cu abateri de la moralitate, erau temute cele suspectate că fac farmece şi vrăji. Erau foarte vulnerabile văduvele singure. Puteau fi oricând agresate, învinuite de vrăjitorie. Asupra lor se putea descărca furia unor oameni care au avut de suferit şi le considerau vinovate. De exemplu, în 1702 o văduvă, din comitatul Satu Mare, a fost ucisă de un grup de bărbaţi din sat pentru că unul dintre vecini a învinuito că, prin vrăji, i-ar fi ucis fiul după o ceartă. Ulterior făptaşii erau judecaţi pentru omor, autorităţile dorind să împiedice asemenea crime (A Magyarországi 2002, 50-63).

Prin prisma documentelor rămase de la procesele de vrăjitorie lumea femeilor din satele şi târgurile transilvănene era foarte animată. Se cunoşteau, îşi împărtăşeau experienţele de viaţă, urmăreau fiecare gest făcut de altă femeie şi încercau să-l tălmăcească, se ajutau unele pe altele, dar au existat şi numeroase conflicte, certuri mai ales între vecine. Cauzele erau banale – o găină rătăcită, un gard, copii neastâmpăraţi – dar orice întâmplare nefericită ce urma era pusă pe seama răzbunării şi de aici oricând puteau fi aduse acuzaţii grave.

Prin intermediul actelor întocmite cu prilejul judecării celor acuzaţi de vrăjitorie se dezvăluia în toată complexitatea ei viaţa femeilor din Transilvania din secolele XVI-XVIII. Ies la iveală aspecte importante din viaţa lor de familie şi din comunitate, din năzuinţele şi eşecurile lor. Poate nici o altă categorie de documente nu arată atât de explicit cât de profund erau marcate destinul şi spiritualitatea femeilor de realitatea şi mentalitatea perioadei.

Bibliografie

A Magyarországi 1910: A Magyarországi boszorkányperek oklevéltára (Documentele proceselor de vrăjitorie din Ungaria), ed. A. Komáromy (Budapesta 1910).

A Magyarországi 2000: A Magyarországi boszorkányság forrásai (Sursele vrăjitoriei din Ungaria), vol. II, ed. J. Bessenyei (Budapesta 2000).

A Magyarországi 2002: A Magyarországi boszorkányság forrásai (Sursele vrăjitoriei din Ungaria), vol. III, ed. A. Kiss, S. Pál-Antal (Budapesta 2002).

Armbruster 1980: A. Armbruster, Dacoromano-saxonica (Bucureşti 1980).

Bethlen 1980: G. Bethlen, Levelek, (Scrisori), ed. S. Benkö (Bucureşti 1980).

Bornemisza 1988: Bornemisza Anna megbüvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 16781688 (Fermecarea Anei Bornemisza. Vtrăjitoarele în frământările politice din Transilvania 1678-1688), ed. J. Herner (Budapesta-Segedin 1988).

Boszorkányok 1998: Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák (Procesul vrăjitoarelor), ed. de A. Kiss (Bucureşti - Cluj-Napoca 1998).

Călători 1970: Călători străini despre Ţările Române, vol. II, ed. M. Holban (Bucureşti 1970).

Crăciun 1928: I. Crăciun, Cronicarul Szamosközy şi însemnările lui privitoare la români. 1566-1608 (Cluj 1928).

Cristescu-Golopenţia 2002: Şt. Cristescu-Golopenţia, Gospodăria în credinţele şi riturile magice ale femeilor din Drăguş (Făgăraş) (Bucureşti 2002).

Documente 1952: Documente privind istoria României, B, veacul XVI, vol. V, 1581-1590 (Bucureşti 1952).

Kieckhefer 1997: R. Kieckhefer, Magia şi vrăjitoria în Europa medievală. In: (coord. R. Muchembled) Magia şi vrăjitoria în Europa din Evul Mediu până astăzi (Bucureşti 1997).

Magyarországi 1970a: Magyarországi boszorkány perek (Procese ale vrăjitoarelor din Ungaria), vol. I, ed. F. Schram (Budapesta 1970).

Magyarországi 1970b: Magyarországi boszorkány perek (Procese ale vrăjitoarelor din Ungaria), vol. II, ed. F. Schram (Budapesta 1970).

Magyarországi 1982: Magyarországi boszorkány perek (Procese ale vrăjitoarelor din Ungaria), vol. III, ed. F. Schram (Budapesta 1982).

Magyar 1989: Magyar boszorkány perek. Kisebb forások (Procese ale vrăjitoarelor din Ungaria. Surse mai mici), vol. I (Budapesta 1989).

The perception of women based on the witchcraft trials from Transylvania between the 16th and the 18th centuries

Keywords: woman, mother, girl, witch, trial, Transylvania, 16th-18th centuries.

Abstract: The documents remaining from the witchcraft trials from 16th-18th century Transylvania record information about women. These trials were secular. The drafted documents were numerous and varied: investigations, witness statements, sentences.

In these witchcraft trials some women were accused, but most often they were among the witnesses. Their statements reflect their everyday life in the way they perceived it. Most of the women were affected by the illnesses or the death of their children or spouses. Many visited witches to prevent the violence of their men and to bring harmony to the family. Other statements describe the housewives concerns about households well-being and the health of animals.

A special character in the community was the quack. Most of them were women. These quacks were believed to have supernatural powers. This was an image that they constructed in order to attract those in pain, but also to impress and to intimidate. In Transylvania, unlike in the Western Europe, most of those judged for witchcraft were quackets. Under these circumstances witches were perceived with trust, but also with fear.

The multitude of concerns and the states of women in a community determined the variety of relationships between them.

The analysis of documents of witchcraft trias reveals, better than any other document, the complex and contradictory character of the spiritual life of women in the 16th-18th centuries.

Through these historical sources, the woman's image is complemented by new aspects of her family and community life.

Образ женщины сквозь призму колдовских процессов в Трансильвании XVI-XVIII вв.

Ключевые слова: женщина, мать, девушка, ведьма, суд, Трансильвания, XVI-XVIII века.

Резюме: Документы, имеющие отношение к колдовским процессам в Трансильвании XVI-XVIII веков, содержат много сведений о женщинах. Эти процессы были светскими. Относящиеся к ним документы многочисленны и разнообразны: материалы расследований, показания свидетелей, приговоры.

В этих колдовских процессах некоторые из женщин были обвиняемыми, но чаще они выступали в качестве свидетелей. Их заявления отражают их повседневную жизнь так, как они ее воспринимали. Большинство из них страдали от болезней, от потери детей и супругов. Многие ходили к ведьмам, желая предотвратить насилие со стороны мужа, обрести семейное благополучие. Другие заявления свидетельствуют о беспокойстве хозяек по поводу домашнего благосостояния и здоровья скота.

Особым отношением в обществе пользовались знахари. Большинство из них были женщинами. Знахаркам приписывались сверхъестественные способности, образ, который они сами культивировали, чтобы привлечь больных страдальцев, а также произвести впечатление, запугать. В Трансильвании, в отличие от Западной Европы, большинство обвиняемых в колдовстве занимались знахарством. Окружающие смотрели на знахарок с надеждой, но и со страхом.

Множество забот, состояний женщин в сообществе определяло разнообразие отношений между ними.

Анализ документов колдовских процессов лучше всего раскрывает сложный и противоречивый характер духовной жизни женщин XVI-XVIII веков.

Благодаря этим историческим источникам образ женщины дополняется новыми аспектами, касающимися ее семейной и общественной жизни.

15.05.2018

Prof. univ. dr. Şarolta Solcan, Universitatea din Bucureşti, Facultatea de Istorie, Bulevardul Regina Elisabeta, nr. 4-12, 030167 Bucureşti, România

PUNITIVE METHODS FOR UNFULFILLED TAXES IN MOLDAVIA (the second half of the 17th and the first half of the 18th century)

Cătălina Chelcu

Keywords: taxes, loans, debts, offence, punishment, jail, mine.

On June 21, 1681, in the chancellery of Gheorghe Duca – at his third reign in Moldavia, characterized in "a «summum» in terms of the powers of this voivode" (Giurescu 2003, 110) – a letter was written reading "to the pious and honest kaymakam boyars of Iaşi", namely Miron Costin high chancellor, Alexandru Buhuş great hetman and Toderaşcu Iordachi Cantacuzino great treasurer (Iorga 1925, 77, note 1). This letter notified them regarding the princely decision of imprisoning the former great treasurer Gheorghe Ursachi, until he would pay back the debt he owed to the Liov merchant Alexandru Balaban. The conflict between the two former trade partners was famous at the time and it unfolded throughout an entire decade (Bejenaru 1927, 45-54); the political and economic rivalry between prince Duca and Ursachi the boyar would have been the cause of this long-term conflict (Chelcu 2003, 121-138). What stirred my interest within the contents of the letter dated the 21st of June 1681 was the sanction applied for failing to pay back a debt. I present as follows the command of prince Duca. "We, the prince, write to the pious and honest kaymakam boyars of Iaşi, whom we notify as follows: as you well know, we sentenced Ursachi the treasurer to pay a certain amount to the said Balaban. If Ursachi fails to pay a certain amount to the said Balaban, according to our decision, *he should be locked in the tower, for as long as the debt remains, and you should not let him out, because, as it is accustomed, the debtor must remain in prison*" (Iorga 1925, 77). For the debt of almost 140,000 *taleri* that Gheorghe Ursachi owed to the Polish merchant Alexandru Balaban, the latter sued the first. The lawsuit was monitored by the prince, which ended to the detriment of the former treasurer. For paying his debt, he was imprisoned and tortured at the prince's order, while his wealth was auctioned (Caproşu 1989, 145, note 361). Consequently, in this text, I will focus on the use of imprisonment as a method of coercing debtors in the second half of the 17th and the first half of the 18th century.

The elaboration of a list comprising the penalties set out in the codes of laws or approved by Romanian medieval and premodern law practice is due to the collective of specialists whose concerns were reunited in the treatise *Istoria dreptului românesc* (Istoria 1980, 447-457). The characteristics of prison as a punishment entailing deprivation of liberty until the debt is paid back are known thanks to the research conducted by Petre Strihan, Valeriu Şotropa and Tudor Voinea, published in *Dicţionarul de instituţii feudale din Ţările Române* (Strihan, Şotropa, Voinea 1988, 243-245), an indispensable work instrument for a historical perspective on penalty. Consequently, benefiting from legal theorising and classifications, I propose an approach – using my own means and methods – to the application of imprisonment for failing to pay back a debt to the prince, for failing to pay taxes or for not returning debts owned to others, for various causes. I mention that, for both failing to pay taxes and failing to pay back debts from usurers – most of whom were Turks –, (Caproşu 1989) the penalty was applied by the prince, based on the monarchic views within Byzantine laws, according to which the prince has full powers. Namely, he had the right to elaborate laws, in his capacity as unique legislator and as the terrestrial image of "God's will"; he had legal prerogatives, as he was the supreme judge of his subjects; he had the right to take any measures for preserving domestic peace. He also was entitled to request taxes, to determine their amount for each social category, to establish the contribution for the *harac*, to impose new taxes; furthermore, he had the right of *dominium eminens* on the country's territory. The applica-

tion by the prince of punitive methods for debts is founded on this view of power. Consequently, debtors who failed to pay their monetary loans were imprisoned until they managed to get the money they owed. The princely servants who failed to collect the taxes they were in charge with had the same fate, a fate shared by the boyars who had borrowed money on behalf of the prince for his financial emergencies; when they failed to pay back the money to the creditors, they ended up in prison, also by the prince's will.

I highlight here the situations where prison was the punishment applied to those who failed to pay their debt *in cash*, resulted from a loan, after exceeding the deadline determined by the creditor. Whereas it was punished like an offence, debt in cash was not defined as such in the Byzantine codes of law. Hence, in a document of the 17th century, an unpaid debt of 1,000 *taleri* represented *the fault* for which the debtor in default was put in prison. The debtor was Enache *zlătar*, an employer at the mint (Caproşu 2000a, 35, no. 41), while the creditor was Prince Istratie Dabija himself: "they put him in prison because he owed 1,000 *taleri* to the prince", the document reads; he was released on a promise made by thirty warrantors. However, the lack of money determined him to flee to Raşcov, in the Land of Cossacks, and he left all the warrantors, along with his father, "to suffer the prince's wrath for *his own fault*." They managed to get themselves out of trouble and to pay back the prince by selling the fugitive's assets, namely "clothes and silvery and vines" (Caproşu 2000a, 35, no. 41).

Deprivation of liberty for a shorter or longer period was the consequence of committing an "act," and the execution of the sentence depended on its gravity. "*Gros*" [slammer], "*groapa ocnii*" [mine pit], "*puşcărie*" [prison], "*temniţă*" [gaol], "*vartă*" [jail], "*oprealǎ*" [lockup] are names encountered in historical sources for detention places, with various severity degrees concerning the regime applied to the persons convicted, who belonged to different social categories. Romanian Law specialists have shown that the dominant feature of this sentence to prison in the period under investigation here was intimidation, with the possibility of redemption using various means; this punishment had no corrective purposes, such as in modern law (Istoria 1980, 434). The literature in the field shows that imprisonment was applied mostly for debts and that it had a preventative character (Strihan, Şotropa, Voinea 1988, 243). My research has revealed that in legal practice, remand custody – meaning temporarily arresting the offender while finishing the legal proceedings – was used until a sentence was pronounced, including for serious offences such as manslaughter, robbery and theft (Chelcu 2013, 77-97), until the act was redeemed or until the offender paid for what he/she did[1]. The word *temniţă* comes from Slavonic, where тoma means dark (Olteanu 1975, 452) and тoмoн means full of darkness (Olteanu 1975, 452; Cronica 1922, 428[2]), reason for which *temniţa* ended up designating the imprisonment place (Cronica 1922, 428).

In some sources of the time, gaol is the equivalent of "criminals' prison," of "jail," of "jailhouse" (Călători 1980, 456; Istoria 1980, 450). Detention conditions (Foucault 1997)[3] for those who executed sentences involving deprivation of liberty are not hard to guess, given that the same place hosted "wrongdoers, guilty people, thieves and murderers, like in gaols, which was the fear and fright of everyone (...), the jail of thieves" (Letopiseţul 1913, 99). As for Ursachi the boyar, whom prince Duca threatened with imprisonment indirectly, trough a letter addressed to the dignitaries, Neculce says that they eventually "took everything from him and put him in gaol, with the thieves. And they took him out every day and whipped his feet until they damaged his veins, reason for which he limped until he died" (Neculce 1982, 283). During the reign of Dumitraşcu Cantacuzino, "cellars and the great *Divan* were full of people whom he punished in allsorts of ways, worse than during the reign of the evil prince Duca" (Costin 1872, 34). The detention regime during the days

[1] For theft, they stated: "the punishment is to pay back double the thing they took without permission, thus to pay twice its value if said thing is not present; if said thing is present, they should give it back and also pay the right price for it. This custom was legislated by the old legislators, and currently the younger ones have come together and they have changed this decision as follows: they should give back what they took and the judges will choose what to do with them, meaning to charge them with a fine *or to put them in jail or in slammer, or to find other ways to punish the as they see fit,* to prevent them from doing such things again" (Carte 1961, 76, Matter 15, Section 206).

[2] Temen, namely dark, black, ugly, cruel.

[3] In his book about power in France in the last decades of the 18th century and the four decades of the 19th century, Michael Foucault point out the tendency of using deprivation of liberty as a universal punishment and of transforming the nature of the relation between the institutions of power and the delinquents into focusing on surveillance and therapy, not on revenge and punishment.

of Gheorghe Duca for those ending up in jail was a rough one, as also proven by one of the documents regarding coercing the dignitaries who had failed to collect the taxes that had assumed. "I could not bear anymore to see so much need and so many people killed every day," complained Ştefan, the son of Hagi Panait *uşer* on August 15, 1682. In his own words, he was imprisoned because "I failed to succeed in a task assigned to be in the region of Cârligătura, to collect for the honey tribute, and I had a debt of sixty *galbini*; as I was in great need, I went to jail because of the others" (Caproşu 2000a, 507, no. 572). The person charged with putting the debtors in default in jail was the *vătav de aprozi* [usher bailiff] (Călători 1980, 451) through his fifty subalterns, as shown by Dimitrie Cantemir. Said bailiff had the task "of bringing to justice the accused who failed to show up on the set date and of coercing the debtors in default to pay their debt" (Cantemir 1973, 213).

However, debtors were also punished in the *vartă* (from the Polish *warta*, guard tower), which also meant the princely gate. A document of August 28, 1696 mentions the troubles of a warrantor because of three bad debtors, who had run away with the money for honey and tobacco to be given to some Turks who had pay them in advance. Because he had vouched for the three before the Turkish merchants, the warrantor Ursul the *bostanğy* had to take the consequences of failing to honour the order, as provided by the laws of warranties. Consequently, he was punished: "and they put him in prison, and he was held in the *gaol* of Bârlad for a year and then a bailiff brought him here, to Eşi, where he was in the *vartă* for half a year" (Antonovici 1924, 155-156, no. XCIV). In early 18th century, the word also meant guard, sentry (Voinea 1988, 680), reason for which being held in the *vartă*, meaning in the watch tower of the princely court was more like remand custody pending a trial. The watch tower prison within the princely court was administered, even since the reign of Gheorghe Duca by the *seimeni* [tr.n. soldiers in charge of watching the court], as shown by the document of August 15, 1682, where Ştefan, the son of Hagi Panait usher, complained about the conditions within the prison "administered by the *seimeni*." In the first half of the 18th century, the *seimeni* were also charged with guarding the princely court and the jailhouse (Stoicescu 1968, 198; Stoicescu 1988, 433). However, those "guilty" of failing to pay back debts were not the only ones locked up here; political enemies shared the same fate. In the context of the 1717 movement of the Polish gang against the king August II of Saxony, who was also king of Poland, Neculce talks about the four Polish hetmans who were caught by "servants of various towns (...) and they took them to the servants' *varta*, for servants to watch them" (Neculce 1982, 668). In the *vartă*, for moral rather than for monetary debts, the son of Batişte Veveli – former treasurer of Alexandru Iliaş, the one killed and "torn to pieces" (Costin 1958, 99) in 1633 by the revolted crowd – locked up the alleged murderer of his father, a certain Bosâie of Orhei. It is understandable why the revenge-seeking son did this "without the knowledge of the prince", namely of Prince Iliaş, the son of Alexandru, given that the prince tried to prevent a new uprising of the crowd, like the one during his father's reign[4]. The son of Crucean of Cruce was also detained in the "*vartă*" around 1672, for a debt of forty *vedre* of Crăstiian wine[5].

The historical sources regarding imprisonment for debts multiplied from the second half of the 17th century, compared to the first half of the century. They prove that the gaol, a generic name for the place where debtors were sanctioned for failure to pay, represented a place for temporary confinement. The persuasion methods for them were, in case of certain princes, far from mild; they forced the ones "in fault," due to their "fault," by using various means made available by the State in order to make them pay. However, in order to get back the money they had lent, creditors had to address the judiciary authority (the prince or dignitaries), which assessed the assets of the debtor in default, in order to determine whether their value equated with the sum they owed, as also shown in the code of laws. "The one who has a debt and wilfully wants to purchase an asset with the same value, he may not do this without a ruling, because his choice will not be noted in books and records; he must first of all assess the value in

[4] "In that time, a son of Batişte the treasurer came with an order from Constantinople. And upon finding a man from Orhei, namely Bosie, who killed his father, Batişte the treasurer had him locked up in the *vartă*, without the prince's knowledge. And when others saw that he was imprisoned, they started shouting and scolding regarding what happened. Once the prince found out, he ordered his release immediately and he commanded all that he did be forgotten and forgiven. And he even punished the son of Batişte" (Neculce 1982, 210).

[5] National Archives Iaşi, Manuscrise/592, 46r.

detail and they take if deemed proper' if he takes the asset before, he will have to respect the subsequent decision of the court" (Carte 1961, 76, 77, Matter 13, Section 209)[6]. Compared to some for whom an unpaid debt of "doi lei" meant losing the estate[7] (Catalogul 1970, 240, no. 1062), other ones were lucky because, even if the prince's people estimated the assets as less than the amount of the debt, they escaped confinement. This is what happened to Mirăuţă Bedreag from Braşov, who was imprisoned after a debt of 1,960 lei, which he owed to Iliaş, the son of Enache the steward. "Because I could not pay – he narrates –, they put me in jail." He regained his freedom by giving up on his small pub with cellars situated at Podul Hagioaiei in Iaşi. His creditor accepted this compensation, although the buildings valued less that the amount he owed (Caproşu 2000a, 506-507, no. 571[8]; Caproşu 2000c, 418-419, no. 472[9]). Furthermore, the owner of a small pub in Iaşi was left with important damage because of a debtor while, out of the 1,200 de lei borrowed, he only gets back the equivalent of "three hundred lei and the space", namely the values of one of his warrantors, who was also a relative of his, after they had been assessed by the merchants (Caproşu 2000b, 56, no. 68)[10].

Making the warrantors and the relatives of the debtor in default responsible for failing to pay the debts was a means used by the princely institution to get back the remaining amounts. If the debtor was unable to pay for the loan or if he escaped in Walachia[11] or in Poland[12] to avoid paying, or if he died (Melchisedek 1869, 165-166; Catalogul 1975, 169, no. 650[13]; Caproşu 2000b, 527-528, no. 600[14]), the warrantors[15] (Antonovici 1924, 155-156, no. XCIV[16]; Caproşu 2001, 137, no. 249[17]) or their relatives (Antonovici 1924, 162, no. XCIX[18]) were coerced by imprisonment to return the money to Treasury in case of taxes and to creditors in case of loans. Changing masters for Gypsies with unpaid debts[19] and selling the estates, always making sure to respect the *protimisis* – "I asked all my free villagers to give me this money and nobody was wiling to; and because Costantin Jora the *sărdar* was closer and that he had an estate there, I asked him from prison and from the tower twice and he rejected the offer saying he had no need of it", Ştefan, the son of Hagi Panait, complained on August 15, 1682 (Caproşu 2000a, 507, no. 572)[20] – represented the sacrifice made by those for whom jail was a presumptive danger or an unfortunate experience. The confinement period depended on how fast the debtors or their warrantors or the relatives who remained in the country or survived found resources to pay back the debts: "a couple of days" (Caproşu 2001, 137, no. 249[21]), "two months[22], "one year"[23], "a while" (Caproşu 2000a, 520-521, no. 585[24]), "a lot of

[6] This criminal code of laws does not include a punishment for the debtor in default. Acquiring money borrowed with a certain purpose: "Whoever takes the money lent to someone and does not give it anymore it will be considered theft and said person will be punished" and "Whoever takes money from someone to keep them and spends them for himself, will not be punished for said amount if given to him; however, he will be punished for given to him for keeping in a sealed bag, which he opens or people taking money without having this right: "whoever claims to be a princely servant and takes money from debtor, but is subsequently proven to be a fraud, he will be punished as a thief, for having spent the money for himself" (Carte 1961, 69, Matter 13: *For theft without arms*, Section 137 and 140; 70, Matter 13, Section 145) are considered theft and sanctioned as such, not as unpaid debt.

[7] National Archives Iaşi, Manuscrise/572, 125v.

[8] A document of August 1, 1682.

[9] A document of July 20, 1714.

[10] A document of November 20, 1693.

[11] National Archives Iaşi, M-rea Brazi, XXXIV/25. A document of January 30, 1695.

[12] National Archives Iaşi, M-rea Dolješti, XXbis/15. A document of August 10, 1710.

[13] A document of May 7, 1707.

[14] A document of March 27, 1721. Prince Duca also kept "for a year in gaol" Gheorghe Ursachi great treasurer (Costin 1872, 22).

[15] National Archives Iaşi, M-rea Sf. Sava-Iaşi, XXXI/9. A document of October 12, 1677; M-rea Brazi, XXXI/7. A document of March 15, 1678; M-rea Dolješti, XXbis/15. A document of August 10, 1710.

[16] A document of August 28, 1696.

[17] A document of May 25 <1742 (7250)>.

[18] A document of November 15, 1705.

[19] Such was the case of Vasile, "a Walachian Gypsy," who came to Moldavia and who, in his own words, "was in great debt and because I was not able to pay it back, they locked me up with the debtors," redeemed afterwards on May 28, 1718, by Antioh, the son of Bejan Hudici treasurer: "for this money I accepted to be his servant and slave forever" (National Archives Iaşi, M-rea Dolješti, XXbis/28. A document of May 28, 1718).

[20] The attention for respecting the pre-emption right when selling estates in order to reacquire freedom, featured in other documents, too: Codrescu 1888, X, 52 (a document of March 12, 1649); Solomon, Stoide 1939, II, 37-38, no. XXXVIII (a document of 10 august 1686); Iorga 1909, XVI, 411, no. 2 (a document of 12 April, 1738); Caproşu 2001, V, 242-243, no. 434 (a document of June 1744).

[21] A document of May 25 <1742 (7250)>.

[22] National Archives Iaşi, M-rea Brazi, XXXI/7. A document of March 15 1678.

[23] National Archives Iaşi, M-rea Sf. Sava-Iaşi, XXXI/9. A document of October 12 1677.

[24] A document of May 31, 1683.

time in jail"[25] or other imprecise terms. Such was the case of Ambrosie, who paid "for his head to a certain Turk, a said Alâş *ceauş* of Dii <Adrianople>, who was indebted to this Turk during the reign of prince Radu, and he was put in jail until the reign of prince Gaşpar, when he was still in prison," until he was redeemed by Ionaşco Cujbă treasurer (Codrescu 1888, 52), as shown in a document of mid 17th century.

It must be mentioned that imprisonment was the punishment for many debtors to Turkish merchants. The presence of Turkish merchants in the Romanian Principalities is one of the consequences of increased Ottoman political and economic domination in this space. Regarding Moldavia, it has been noted that, whereas until the second half of the 17th century, the economy of his country was in some kind of a balance between the influence of western economy and of the Ottoman economy, starting with the last decades of the century, the balance weighed more in favour of including Moldavia in the Ottoman economic system, a trend accentuated in the first half of the 18th century (Murgescu 1988, 5, 514-524; 6, 587-596; Murgescu, Bonciu 1993, 541). In this new economic conjuncture, the presence to the north of the Danube of Turkish merchants becomes more and more visible. These merchants were specialized in trading honey, wax and animals, products necessary to the Ottoman market, including to garrisons, military campaigns and to the empire's capital Istanbul (Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1992, 73). Besides the purely commercial activities, Turkish merchants also practiced usury: they lent money: depending on their capital, to the prince, to boyars or to mere citizens such as urban inhabitants or small landowners (Rădvan 2011, 180-205). The new political climate where the princely institution lost a significant part of the authority in the relations with the Ottoman subjects allowed the Turkish merchants – especially the Lazi (Gemil 1984, 353-354, no. 162)[26] – to enforce their presence in Moldavia in that period and to commit abuses. The inhabitants of the country were most affected by the fact that these merchants asked for high interests for the money they lent.[27] These abuses, despite efforts made by princes, could only be eliminated towards the second half of the 18th century[28], when the economic climate began to change, (the Ottoman economy diminished because of the progress made by the western one).

In this context, certain justifications of deprivation of liberty were a commonplace for the situations when, wishing to get back the sums lent or those used as down payment for the promised merchandise, the Turks asked the support of the prince to force debtors to pay. I present several examples in this respect: "as I was in jail for a debt I had to a Turk that I was not able to pay" (Iorga 1909, 411, no. 2[29]); "we had a debt of four lei to a Turk and for it we were seized and locked up"[30]; for the payment of debts "for beehives and honey to the Turks, to get his brothers out of jail, who had been imprisoned for the brother's debt" (Antonovici 1924, 162, no. XCIX[31]); or, as a certain Irina, the wife of the deceased Mărdari of Dolheşti complained, for the debt left by her husband, for which "the Turk took me by the neck down to his house" (Melchisedek 1869, 165[32]). Another such example is, "after my brother's death (...) I was left with a debt to the Turkish merchants that he had made during his lifetime, for which the creditors put me in jail" (Caproşu 2000b, 527-528, no. 600[33]). The pressure on the warrantors and the relatives of the debtors in default to pay their debts was allowed by the princes in the second half of the 17th century and the first half of the subsequent century. Because they had no land ownership rights, it was vital for them to recuperate the credits or the amounts given as

[25] National Archives Iaşi, M-rea Dolješti, XXbis/28. A document of May 28 1718.

[26] These merchants make their presence noticed as early as 1679, when their excesses in Moldavia and Walachia entail the first reactions, and the Porte gives orders for these agitations caused to the rural and urban inhabitants of the two countries to be quashed by the Ottoman dignitaries, the only ones with jurisdiction on them.

[27] For the political and socio-economic consequences of usury until mid 18th century, see Caproşu 1989.

[28] Grigore II Ghica, the Walachian prince in the period 1733-1735, after having spent seven years on the Moldavian throne, "had all their chambers demolished and banished them on the other side of the Danube. And to the Turkish merchants left he drastically limited the freedom they had enjoyed before upsetting the poor by burdening them with increasing interest for they money they had lent and then cashed in themselves. During the reign of this prince, no Turk was entitled to cash in money from a poor, but the land administrators judged every case and made justice. The prince also ordered for the interest not to exceed from ten to twelve" (Cronica 1965, 362-363).

[29] A document of April 12, 1738.

[30] National Archives Iaşi, M-rea Brazi, XXXIV/25. A document of January 30, 1695.

[31] A document of November 15, 1705.

[32] A document of 1707.

[33] A document of March 27, 1721.

down payment for the products they were to purchase from Moldavia.

The periodical contributions to the State, namely the taxes or other obligations imposed on the boyars and monasteries in Moldavia, represented a difficult moment for many, given the impossibility of paying them, which led to their imprisonment in princely jails. The princely servants or dignitaries and the landowners in the dependant villages who failed to collect taxes in time were also sent to prison[34]. The same fate awaited those who leased from the prince or from high dignitaries certain taxes whose value had not been given to the Treasury[35].

The multiplication of taxes or the conversion of the old ones into money (predominant in the 17th century and mostly in the 18th century, given the need of money to pay the tribute and other financial obligations to the Porte), the existence of an evolved tax system compared to the previous centuries, on which the princely institution based the intransigent regime of monitoring the execution of tax obligations, the abuses committed by this system to the detriment of tax payers are known mainly because these situations were mentioned in chronicles. More than others before him, Gheorghe Duca left to the successors the image of a prince who does not accept compromises when it comes to collecting contributions. This is why he used coercion to obtain the amounts established. Hence, prison "for money" was a common method in that period, which stirred the disapproval of contemporaries, as provided in *Letopiseţul Ţării Moldovei de la Istratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir (1661-1705)*. "So prince Duca cast his wrath on everyone and burdened the country with taxes (...) thus filling the jails with people and poor women, starving. Many died in gaols. The boyars and their wives without wealth were locked up and deprived of liberty for money. For that hatred and wrath, they all hated prince Duca and they prayed to God to save them from his hand" (Letopiseţul 1913, 73; Neculce 1982, 265-266). The new tax burdens that also included the privileged categories[36] led to dissatisfaction. This entailed a far from positive description of prince Duca: "a great tyrant and unbelievably covetous, he came up with the worst punishments and he began, claiming honesty, to take the wealth of rich boyars and of those who had money, such as burghers, merchants and many villagers" (Călători 1980, 451), and the "country", according to Ion Neculce, "was burdened with taxes, because there were many expenses at the Treasury" (Neculce 1982, 210).

The money contributions to the Treasury – necessary for court maintenance, for paying the tribute and for other obligations to the Turkish dignitaries – had an ascending trend in the Romanian Principalities. During the reign of Iliaş Alexandru, the monks at the monastery of Neamţ were forced to "pay the sheep tax and to pay money like other monasteries for the vine hectares, a *taler* for each hectare and a half." Because they had no money to pay, they were forced to sell ten good oxen and a horse to Gheorghe Ursache great treasurer of the village of Telebecinţi, in the region of Suceava, for 250 lei (Balan 1937, 37-38, no. 27). Because the taxes multiplied, so did the coercion methods for collecting them. The collecting of

[34] I mentioned the case of Ştefan, the son of Hagi Panait, locked up to the "*seimeni*" for the debt "of a task... in the region of Cârligătura", of August 15, 1682 (Caproşu 2000a, 507, no. 572).

[35] In the first half of the 17th century, detention for unpaid debts was a punitive measure applied by the prince, as attested by the few documents preserved. For instance, an unpaid rest from the tithe to be collected in the region of Tutova sent Mătiiaş to prison, as shown in the list of villages of Dumitraşco Ştefan great chancellor and of his wife, Zinica. In order to get the 200 *taleri*, the debtor in default ended up selling – with the consent of his relatives – the estate of Păşcani, on Bistriţa, with places for mills at Sărata, in the region of Bacău, to the great chancellor, according to the list that he made on April 20, 1627. "And Mătiiaş used this money to pay to Necula Catargiul chamberlain from prison for some money unpaid from the tithe at Tutova" (DRH 1969, 245, no. 186). In 1648, Pavăl (a court captain from the region of Vaslui, who was also in charge with collecting the court tax from this region) had been detained for the same offence as his foregoer, namely failure to pay the tax obligations of his job: "he had a debt from a court tax in the region of Vaslui". He regained his freedom using the financial support of Racoviţă Cehan second chancellor, who bought parts of the villages of Dolheşti and Botneni in exchange for the amount he needed so badly, thus getting "him out of prison" (Ghibănescu 1914, 298-299, no. CXCVII, dated to April 27, 1648). It is true that Pavel the captain had tried to recuperate the remaining amount by abusing his dignitary function, namely by collecting the tax in kind (he took 10 oxen from several people that he controlled and then he sold the oxen to the customs officer). However, Pavel took the oxen unjustly from the court servants, reason for which the latter complained to the prince about the injustice that they had suffered (Ghibănescu 1914, 297-298, no. CXCVI).

[36] For instance, *ialoviţa*, a new tax for cattle owners, was imposed on the court servants (Constantinescu, Stoicescu 1988, 228; see also Chelcu 2003, 133) or the sheep tax to be taken from boyars and monasteries: prince Duca "made a habit of taking sheep tax from the great boyars and the monasteries; he was so greedy for more money, just like the prince, the great treasurer, the merchant, the customs officer ..." (Costin 1872, 19).

sheep tax brought a lot of sorrow to the Suceava magistrate Gavrilaş Stârcea. Because he failed to collect it in time, the great hetman Dumitraşcu Cehan with attributions in this region gave the princely servant "a severe punishment", namely imprisonment. He got out of jail by selling his goods – "to take the money for neighbour/s, Gypsy/ies or estate/s." The account of the events occurred on August 10, 1710 is impressive because of the pains suffered by Bejan Hudici the Porte magistrate, who had chosen to be a warrant for paying up the debt that his nephew – the princely servant Gavrilaş Stârcea – owed to the Treasury, because he had not managed to collect the sheep tax in the region of Suceava. Here is a fragment of this document: "I, Gavrilaş Stârcea former magistrate of Suceav(a), wrote a letter to my uncle, Bejan Hudeci the Porte magistrate, to inform him that the sheep tax in the region of Suceava taken from Dumitraşco the hetman, the brother of prince Mihai, I failed to recuperate 65 lei. And for this money, the hetman gave me a severe punishment (...)"[37].

The debts made by boyars while doing their jobs were recuperated, according to N. Stoicescu, using another artifice: because he could not pay the salaries of soldiers, he allowed them to determine the debtors in default to give them the money precisely to pay for their salaries. The documents dated to the second half of the 17th century and the first half of the 18th century are testimonies to this practice. Namely, during the reign of prince Ştefăniţă, the son of Vasile Lupu, Constantin Bujoran, the son of Anghelina and the nephew of Crâstea great magistrate remained in debt "for a pig tax in the region of Tecuci of two hundred lei, and the clerks were allowed to seize the money from him" within a week. Because he did not have the money, he sold the estate of Bujorani to Pătraşco Danovici third chancellor (Iorga 1904, 23, no. 40[38]).

In order to pay for the debts made to get the throne or for other urgent needs, the princes imposed to the boyars – as early as mid 17th century – the payment of certain amounts of money, as *loans*, to be recuperated from taxes (Caproşu 1989, 109). In order to cover the money necessities of the prince, the boyars appealed to usury, which led to them "being saddled with debt" (Caproşu 1989, 109). Because the money was not given back to creditors, the latter made complaints to the prince, and thus the boyars ended up in jail.

The procedure used by the princes to get money rapidly – the "loan" – is nothing new, as it had been practiced before the 17th century, too. The climate was however different; the environment became less secure and more tense. First, the princely institution no longer had estates to guarantee to the lenders that they would get their money back, not even by granting them land ownership. In the second half of the 17th century and in the subsequent one, considering that the princes' need for money increased, almost the only way of getting the money back or even of gaining for those who lent money to the prince was to remain in a dignitary function.

The tension appeared when the princes tried to reward as quickly as possible the creditors that helped them get the throne; subsequently, they always sought new ways of rewarding those who could extend an uncertain reign. This tension and uncertainty is transferred domestically from the prince to his dignitaries. This game of fate included – besides the prince – the boyars who, in hopes of a gain, obtained dignitary functions in exchange for the money given to the prince. Some of them were sent to jail while their families ended up ruined. Some of the boyars became victims of abuses, as it occurred during the reign of Iliaş Alexandru, who used the loan as a method to pay the creditors and at the same time to punish those who rose against his father (Caproşu 1989, 109) Gheorghe Duca – the money-thirty prince – was also abusive: he forced the dignitaries to borrow and to give him more money than they could have ever collected from the inhabitants of the country. "And he made them borrow more money than they could have paid back" (Neculce 1982, 265; Letopiseţul 1913, 73), the chronicler says. On top of everything, the change of princes led to the fall into disfavour of the new prince, by leaving the boyars unable to pay the debts.

Once launched, a rapid method for the quick collection and non-restitution of money was also practiced by the Moldavian princes Constantin Duca (Caproşu 1989, 80-81) and Mihai Racoviţă (Caproşu 1989, 83-86), thus outraging the boyars who suffered from it. One of such victims was Nicolae Başotă great treasurer of Mihai Racoviţă during his second reign; he was one of the boyars

[37] National Archives Iaşi, M-rea Dolješti, XXbis/15.
[38] A document of May 2, 1661.

"who had spent during the days of prince Mihai, some at the Treasury, others at the Storage, some others at the Granary, some other poor boyars who received an order from the prince to borrow money from Turkish merchants and then they were left uncovered; the noble houses were in great debt and waste because of the loans. And some of prince Mihai's boyars, when he was exiled, had princely confirmations; so, they had amounts of money given from those confirmations, and these amounts were for those they had borrowed" (Costin 1872, 74-75). Hence, these amounts were never given to Prince Nicolae Mavrocordat[39].

This also happened to a former treasurer, as he himself depicts in the documents comprised in *Catastiful*, drafted up in 1721, and in its *diatele*, elaborated successively until 1749 (Iorga 1909, 370-388; Ghibănescu 1930, 19-20). From the beginning, the boyar states the things he had to go through. "Whatever I, Neculai Başotă former treasurer, had left of the estates I gave to my sons and sons-in-law, whatever remained, I sold and gave to the creditors who had lent me money during the days of Prince Mihai, from the prince's orders, during my days as a treasurer, for which he never paid me back; I have no other debts left unpaid; I paid for all my outstanding debts, as detailed below" (Iorga 1909, 371). Beyond doubt, "the long shame and poverty" (Iorga 1909, 383) that the former high dignitary had suffered determined him to embrace the monastic life. In this will, written in Iaşi, on March 3, 1728, this time friar Nicodim describes the dramatic circumstances he had to endure and that changed definitively the course of his life. "I, Nicodim the monk Başotă, former great treasurer (...), after becoming poor, because of the things that occurred in the treasury during the days of prince Mihai; because I was in debt (after selling all the wealth gathered since I was young) for money I had borrowed and for Treasury commerce. Because I was left with nothing, my son-in-law Ilie of the Treasury took care of all my necessities all the time I was a layman and after I became a monk" (Iorga 1909, 381) In a "new order" for another daughter of his, Maria, the wife of Andreiaş Turculeţ *medelnicer*, of August 1733, the former great treasurer brings extra information regarding the causes of his economic and social demise. "While I was a great treasurer during the second reign of prince Mihai, it so happened that I spent 7,000 *galbeni* from the money belonging to the State and the treasury, as shown by the accounting and the signature of prince Mihai. I got no money to pay back and I found myself in the middle of a storm: they took my house (after the deposition of prince Mihai); prince Neculai came and let the creditors get a hold of me and *they put me in jail, and I stayed there for a year*, a time during which the creditors and the princely servants went to my house and they took everything they found, even worthless items. Thus, I became so poor that I could not cover my daily expenses; I was still in debt to various people" (Iorga 1909, 382). The "creditors" may have been Hagi Ismail (Caproşu 1989, 118), Husein the *serdar* (Caproşu 1989, 121) or Toma the merchant (Caproşu 1989, 129), from whom the former dignitary had borrowed money with interest, but failed to return the loans.

Therefore, in this stage of the research, it may be stated that imprisonment for debts was an efficient preventative coercion method for obtaining or recuperating the outstanding debts and the loans taken from various creditors. The method was so effective partly because the princes assumed it; the repression mechanism was based on the fact that the debtors in default wanted to regain their freedom: they were given a chance to do that by paying the debt. The pressure put on the debtors in default often fell on their warrantors (who had guaranteed for the outstanding amounts) and on their family (who was made responsible for this "guilt", mostly when the debtors fled the country to escape punishment because they had no means to give back the money to the tax collectors or the creditors). Even when the debtor died, the debts were not erased, but they were passed on to warrantors and relatives. External political and economic constraints and the excessive tax policy promoted by most Moldavian princes in the second half of the 17th century and the first half of the subsequent century may be reasons for enforcing imprisonment for debts during this time range. Thus, prince Gheorghe Duca (who reigned in Moldavia three times:

[39] However, it seems that Nicolae Mavrocordat promoted in Walachia the policy of his Moldavian predecessor in terms of asking for money, namely imprisoning those who failed to accomplish the princely task in this respect. "The misdeeds of the current Walachian prince <Nicolae Mavrocordat> are very serious, because he had imprisoned not only the wealthy boyars, but also the noble widows, whom he coerced in order to get money", according to an act of September 18, 1716 (Iorga 1925, 90, no. LIII).

1665-1666; 1668-1672; 1678-1683) was right to invoke the "custom" of imprisonment for Gheorghe Ursachi until he paid up his debts as a legal practice. Hence, the great treasurer paid, according to the chronicler, "250 bags of money" to get out of the jail he stayed in for a year (Costin 1872, 22). However, the reign of prince Duca was one of the worst in terms of tax excesses and thus repression, which really gave a really hard time to those persons who became debtors in default (concerning monetary debts). Generally, imprisonment for debts had a temporary character, ranging from a couple of days to a year or more. The prince – in his capacity as legal authority – decided the deprivation of liberty for the debtor in default as the last solution for recuperating the outstanding amounts of money. This was actually more of a coercion method, meant to discourage similar attitudes; it was not a conviction, as it occurred for criminal offences.

Bibliography

Archival Funds

National Archives Iaşi: Manuscrise/572 (Condica M-rii Răchitoasa); Manuscrise/592 (Condica M-rii Brazi); M-rea Brazi, XXXI/7; M-rea Brazi, XXXIV/25; M-rea Dolješti, XXbis/15; M-rea Dolješti, XXbis/28; M-rea Sf. Sava-Iaşi, XXXI/9.

*

Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1992: M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, L'approvisionnement d'Istanbul par les Principautés Roumaines aux XVIIIe siècle. Commerce ou réquisition?. Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée 66, 1992, 73-78.

Antonovici 1924: I. Antonovici, Doc. bârlădene, volume IV (Bârlad 1924).

Balan 1937: T. Balan, Documente bucovinene, Volume III (1573-1720) (Cernăuţi 1937).

Bejenaru 1927: N. Bejenaru, Din relaţiile comerciale moldo-polone în secolul XVII. Procesul vistiernicului moldovean Ursachi cu negustorul polon Balaban. Arhiva XXXIV, 1927, 45-54.

Călători 1980: Călători străini despre Ţările Române (Eds. M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu), vol. VII (Bucureşti 1980).

Cantemir 1973: Dimitrie Cantemir, Descrierea Moldovei. Translation of the Latin original by Gh. Guţu. Introduction by M. Holban. Historical commentary by N. Stoicescu. Cartographic study by V. Mihăilescu. Index by I. Constantinescu. Note by D.M. Pippidi (Bucureşti 1973).

Caproşu 1989: I. Caproşu, O istorie a Moldovei prin relaţiile de credit (Iaşi: Editura Universităţii "Al. I. Cuza" 1989).

Caproşu 2000a: Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi (Ed. I. Caproşu), vol. II, Acte interne (1661-1690) (Iaşi: Editura "Dosoftei" 2000).

Caproşu 2000b: Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi (Ed. I. Caproşu), vol. III, Acte interne (1691-1725) (Iaşi: Editura "Dosoftei" 2000).

Caproşu 2000c: Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi (Ed. I. Caproşu), vol. IV, Acte interne (1691-1725) (Iaşi: Editura "Dosoftei" 2000).

Caproşu 2001: Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi (Ed. I. Caproşu), vol. V, Acte interne (1741-1755) (Iaşi: Editura "Dosoftei" 2001).

Carte 1961: Carte românească de învăţătură, 1646, critical edition (Ed. Andrei Rădulescu) (Bucureşti: Editura Academiei Române 1961).

Catalogul 1970: Catalogul documentelor moldoveneşti din Arhiva Istorică Centrală a Statului, volume IV (1676-1700) (Bucureşti 1970).

Catalogul 1975: Catalogul documentelor moldoveneşti din Arhiva Istorică Centrală a Statului, volume V (Bucureşti 1975).

Chelcu 2003: M. Chelcu, Gheorghe Duca: un negustor pe tronul Moldovei. In: (Ed. V.M. Butnariu) Moldova şi economia de schimb europeană. Secolele XIV-XVIII (Iaşi: Editura Panfilius 2003), 121-138.

Chelcu 2013: C. Chelcu, Şi m-am plătit dentr-această nevoie". Consecinţe economice ale răscumpărării în Moldova (secolele XVI-XVII). Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol" L, 2013, 123-149.

Codrescu 1888: T. Codrescu, Uricariul, volume X (Iaşi 1888).

Constantinescu, Stoicescu 1988: Al. Constantinescu, N. Stoicescu, Entry *ialoviţă*. In: (Eds. O. Sachelarie, N. Stoicescu) Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar (Bucureşti: Editura Academiei 1988).

Costin 1872: Letopiseţul Ţării Moldovei de la Stefan sin Vasile-Vodă (Ed. M. Kogălniceanu). In: Cronicile României sau letopiseţele Moldaviei şi Valahiei, second edition, vol. II (Bucureşti 1872).

Costin 1958: Miron Costin, Opere. Critical edition with an introductory study, notes, commentaries, versions, index and glossary by P.P. Panaitescu (Bucureşti 1958).

Cronica 1965: Cronica Ghiculeştilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754 (Eds. A. Camariano-Ciocan, N. Camariano) (Bucureşti 1965).

Cronica 1922: Cronica lui Constantin Manasses. Medieval Bulgarian translation done around 1350 (Ed. I. Bogdan) (Bucureşti 1922).

DRH 1969: Documenta Romaniae Historica, A, Moldova, XIX (1626-1628). Volume made by H. Chircă (Bucureşti: Editura Academiei 1969).

Foucault 1997: M. Foucault, A supraveghea şi a pedepsi. Naşterea închisorii. Translation from French and notes by B. Ghiu, scientific control of the translation by M. Ioan, preface by S. Antohi (Bucureşti: Humanitas 1997).

Gemil 1984: T. Gemil, Relaţiile Ţărilor Române cu Poarta otomană în documente turceşti (Bucureşti 1984).

Ghibănescu 1914: Gh. Ghibănescu, Surete şi izvoade, vol. VIII (Iaşi 1914).

Ghibănescu 1930: Gh. Ghibănescu, Surete şi izvoade, vol. XXIII (Iaşi 1930).

Giurescu 2003: C.C. Giurescu, Istoria românilor, vol. III (Timişoara: Editura All Educational, 2003).

Iorga 1904: N. Iorga, Studii şi documente, vol. VI, part 2 (Bucureşti 1904.

Iorga 1909: N. Iorga, Studii şi documente cu privire la istoria românilor, vol. XVI (Bucureşti 1909).

Iorga 1925: N. Iorga, Scrisori de negustori (Bucureşti 1925).

Istoria 1980: Istoria dreptului românesc (Eds. Vl. Hanga, L.P. Marcu), vol. I (Bucureşti: Editura Academiei 1980).

Letopiseţul 1913: Letopiseţul Ţării Moldovei de la Istratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir (1661-1705) (Ed. C. Giurescu) (Bucureşti 1913).

Melchisedek 1869: B. Melchisedek, Chronica Huşilor şi a episcopiei cu aseminea numire (Bucureşti 1869).

Murgescu 1988: B. Murgescu, Impactul conjuncturii europene asupra comerţului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Revista de Istorie 41/ 5, 1988, 514-524 and no. 6, 587-596.

Murgescu, Bonciu 1993: B. Murgescu, Fl. Bonciu, Consideraţii asupra abordării mondiale a proceselor istorico-economice. Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol" XXX, 1993, 523-547.

Neculce 1982: Ioan Neculce, Opere. Letopiseţul Ţării Moldovei şi O samă de Cuvinte, critical edition (Ed. Gabriel Ştrempel) (Bucureşti: Editura Minerva 1982).

Olteanu 1975: Slava veche şi slavona românească (Ed. P. Olteanu) (Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică 1975).

Rădvan 2011: L. Rădvan, Cu privire la cămătarii turci din oraşele Moldovei şi practicile lor (a doua jumătate a sec. XVII - a doua jumătate a sec. XVIII). In: (Eds. L. Rădvan, B. Căpraru) Oraşele, orăşenii şi banii: atitudini, activităţi, instituţii, implicaţii (sec. XVI-XX) (Iaşi: Editura Universităţii "Alexandru Ioan Cuza" 2011), 180-205.

Solomon, Stoide 1939: C. Solomon, C.A. Stoide, Documente tecucene, vol. II (Bârlad 1939).

Stoicescu 1968: N. Stoicescu, Curteni şi slujitori. Contribuţii la istoria armatei române (Bucureşti: Editura Militară 1968).

Stoicescu 1988: N. Stoicescu, Entry *seimen*. In: (Eds. O. Sachelarie, N. Stoicescu) Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar (Bucureşti: Editura Academiei 1988), 432-433.

Strihan, Şotropa, Voinea 1980: P. Strihan, V. Şotropa, T. Voinea, Entry *închisoare*. In: (Eds. O. Sachelarie, N. Stoicescu) Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar (Bucureşti: Editura Academiei 1988), 243-245.

Voinea 1988: T. Voinea. Entry *vartă*. In: (Eds. O. Sachelarie, N. Stoicescu) Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar (Bucureşti: Editura Academiei 1988), 492.

Metode de constrângere pentru neplata datoriilor în Moldova (a doua jumătate a sec. al XVII-lea - prima jumătate a sec. al XVIII-lea)

Cuvinte-cheie: dări, împrumuturi, datorii, infracţiune, pedeapsă, temniţă, ocnă.

Rezumat: Obiectul cercetării noastre îl constituie aplicarea pedepsei cu închisoare ca metodă de constrângere aplicată datornicilor în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi prima jumătate a secolului al XVIII-lea, folosindune de surse documentare (edite şi inedite) şi narative din acest interval. Beneficiind de teoretizări şi clarificări de ordin juridic, propunem o abordare, cu mijloacele şi metodele proprii istoricului, a folosirii acestei metode de constrângere în cazul nereturnării datoriei făcute fie către domnie, prin neonorarea dărilor, fie către particulari, din diverse cauze, fapte considerate, în epocă, drept infracţiuni.

Ispăşirea sentinţei se făcea în concordanţă cu gravitatea acesteia, datornicii fiind închişi în diverse locuri de detenţie, având grade diferite în ceea ce priveşte regimul de executare a pedepsei: gros, groapa ocnii, puşcărie, temniţă, vartă, opreală. Învinuiţii proveneau din categorii sociale diferite. Caracteristica dominantă a privării de libertate, în perioada aflată în atenţia noastră, a fost intimidarea, cu posibilitatea răscumpărării vinei prin diverse mijloace, lipsindu-i, însă, finalitatea corectivă, proprie dreptului modern.

În acest stadiu al cercetării noastre putem spune că pedeapsa cu închisoare pentru datorii a fost o metodă de constrângere preventivă, provizorie şi eficace de de recuperare a banilor de pe urma dărilor restante către stat sau a împrumuturilor făcute la diverşi creditori. Eficienţa metodei a constat, în primul rând, în asumarea ei de către domnie, al cărei mecanism de represiune a mizat pe dorinţa redobândirii libertăţii de către rău-platnic, punându-i la dispoziţie o cale de obţinere a acesteia, şi anume plata datoriei.

Принудительные методы взыскания долгов в Молдове (вторая половина XVII в. - первая половина XVIII века)

Ключевые слова: подати, ссуды, долги, правонарушение, наказание, тюрьма, долговая яма.

Резюме: Объектом нашего исследования, основанного на документальных (опубликованных и неопубликованных) и устных источниках, является наказание в виде лишения свободы по отношению к должникам во второй половине XVII и первой половине XVIII века. Предлагаем рассмотреть применение этого метода наказания как в случае неуплаты податей в казну, так и за невозвращение долгов физическим лицам, что в ту эпоху считалось преступлением.

Способ отбывания наказания назначался в соответствии с тяжестью провинности; должники содержались в различных местах заключения, отличавшихся по режиму содержания. Осужденные принадлежали к разным общественным сословиям. Основной целью лишения свободы в рассматриваемый период было устрашение, с предоставлением возможности искупить вину различными способами, однако без исправительной составляющей, присущей современному праву.

На данном этапе нашего исследования можно сказать, что наказание лишением свободы являлось превентивной, временной и эффективной мерой взыскания задолженностей перед казной или кредиторами. Эффективность этой меры заключалась главным образом в том, что она осуществлялась властью и основывалась на стремлении неплательщика вновь обрести свободу, чего он мог достичь лишь путем возмещения долга.

07.02.2018

Dr. Cătălina Chelcu, Romanian Academy, “A.D. Xenopol” Institute of History, 6 Teodor Codrescu, 700479 Iaşi, Romania, e-mail: catalina.chelcu@yahoo.com

VIVRE EN BONNE INTELLIGENCE SUR LES DEUX RIVES DU DNIESTR: LES RELATIONS DIPLOMATIQUES ENTRE LA PRINCIPAUTE DE MOLDAVIE ET LA REPUBLIQUE DES DEUX NATIONS (1757-1763)

Arnaud Parent

Mots clefs: Moldavie, Pologne-Lituanie, France, Crimée, XVIIIe siècle.

Introduction

A la bibliothèque Wroblewski de l'académie des sciences de Lituanie[1] sont conservées des lettres de la correspondance diplomatique entre le chevalier Charles Gravier de Vergennes[2], ambassadeur de France en Turquie de 1755 à 1769, le comte Jan Klemens Branicki, *grand-hetman*[3] de Pologne, les *hospodars* (princes) de Moldavie Scarlat Ghika, Jean-Théodore Callimachi et Grégoire Callimachi, pour les années s'étendant de 1757 à 1763. Ces lettres, inexploitées jusqu'à aujourd'hui, éclairent sous un jour nouveau les relations diplomatiques entre la Principauté de Moldavie (faisant alors partie de l'empire ottoman) et la République des Deux Nations (ou *Pologne-Lituanie*). Elles témoignent des différends qui pouvaient naître entre la Principauté et la République, mais aussi de l'assistance mutuelle qu'elles pouvaient se prêter, ainsi que le montre la médiation du hospodar Grégoire Callimachi dans le litige survenu en 1761 entre le Khanat de Crimée et la Sérénissime République, véritable *casus belli* entre les deux états. L'étude de cette correspondance permettra de mieux discerner la nature des relations entre la Pologne-Lituanie et la Moldavie au XVIIIe siècle.

Seront ainsi envisagées: La collaboration transfrontalière entre la Principauté de Moldavie et la République des Deux Nations (I), les plaintes des marchands moldaves à l'encontre des autorités polonaises (II), la médiation de la Moldavie dans le litige opposant le prince polonais Stanisław Lubomirski au khan des Tartares Kırım Giray (1760-1763) (III)[4].

I) La collaboration transfrontalière entre la Principauté de Moldavie et la République des Deux Nations

Lorsque les services postaux entre La République et la Principauté sont gênés pour quelque raison, le grand-hetman et le hospodar n'hésitent pas à s'en informer afin qu'il y soit remédié. Ainsi en 1757 les Polonais se plaignent-ils auprès des Moldaves de retards et de disfonctionnements entre Léopol (*Lwów* en polonais, aujourd'hui *Львів* en Ukraine) et Iaşi, alors capitale de la Moldavie. Le hospodar, Scarlat Ghika, dit qu'il «aura soin» que cela ne se reproduise plus[5]. En 1762 c'est au tour des Moldaves d'exprimer leur mécontentement. Leur correspondance pour le service de la Porte est souvent troublée et interrompue, et leurs messagers arrêtés ou détenus sur les frontières. Des dépêches de Varsovie notamment, datées du 19 juillet, ont été saisies par le commandement de Śniatyn (aujourd'hui *Снятин*, en Ukraine) sans motif et n'ont pu être récupérées qu'avec peine. Vergennes confirme le fait au grand-hetman, des lettres se trouvant dans la même expédition et qui lui étaient destinées ne lui sont parvenues que le 29 du même mois[6]. De même, il arrive que les autorités moldaves se chargent de transmettre des lettres du grand-général à Vergennes[7].

[1] Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (LMAVB).

[2] Vergennes, ambassadeur de France en Turquie (1755-1769), sera ultérieurement ministre des affaires étrangères (1774-1787).

[3] Le *grand-hetman* (grand-général) de la Couronne dirigeait les armées de Pologne, le grand-hetman de Lituanie, celles de Lituanie.

[4] L'orthographe et la syntaxe telles qu'elles apparaissent dans les lettres seront conservées dans les citations.

[5] Lettre de Scarlat Ghika écrite à Yassi le 23 juillet 1757, LMAVB, f. 139, b. 5556, fol. 1 v.

[6] Lettre du chevalier de Vergennes au comte Branicki écrite à Constantinople le 1er septembre 1762, LMAVB, f. 139, b. 5567, fol. 23, 23 v.

[7] Lettre de Grégoire à Branicki écrite à Yassi le 13 janvier 1764, LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 26.

La correspondance entre l'ambassadeur de France et le grand-hetman témoigne de ce que ce dernier informait la Porte mais aussi le hospodar de Moldavie des événements de portée internationale se produisant en Europe[8]. Le prince Jean-Théodore Callimachi (en roumain: *Ioan Teodor Callimachi*) lui en sait gré comme l'indique une lettre envoyée au comte Branicki datée du 9 décembre 1759: «J'ay l'honneur de recevoir la lettre que votre excellence a bien voulu m'écrire en date du 24 novembre et avec elle une courte relation des principaux événements qu'a produits cette campagne[9] et la complaisance qu'elle a eue d'entrer dans le détail de tout ce qui s'est passé de plus remarquable dans les armées de l'Allemagne»[10].

De même la confiance entre le comte et le hospodar suffit à ce qu'ils se recommandent mutuellement leurs ressortissants. Ainsi en 1759 le comte Branicki recommande-t-il au prince de Moldavie un certain Podoski[11], envoyé extraordinaire du roi et de la République de Pologne, qui doit traverser les terres de la Principauté pour se rendre auprès de la Sublime Porte[12]. En 1760, c'est un certain Ochocki que recommande le comte, officier qui doit également passer par la Moldavie. Le prince donne des ordres en conséquence à son intendant du port de Galatz (aujourd'hui *Galaţi*, en Roumanie) sur le Danube, par où vraisemblablement devra passer Ochocki, afin qu'il veille sur lui et lui fournisse tout ce dont il aura besoin pour son chemin jusqu'à la frontière polonaise[13]. Dans une lettre datée du 15 juillet le prince informe Branicki de l'approche de l'officier et promet de faire en sorte qu'il trouve sur son passage tous les secours propres «à le luy rendre sûr et commode»[14]. L'année suivante c'est un dénommé Grevkiez que Branicki recommande au hospodar Jean-Théodore. Là encore, le prince donne des ordres à son officier qui commande à Galatz pour qu'il lui procure assistance. L'hospodar assure le comte qu'il se fera «un plaisir de procurer toutes les commodités et sûretés possibles dans son passage par cette province-cy» à Grevkiez quand il rentrera de Constantinople[15].

Il arrive également que des ressortissants polonais ou moldaves traversent la frontière pour commettre un délit, ou bien pour trouver refuge après en avoir commis un dans leur pays. Les autorités polonaises et moldaves se communiquent alors les identités des personnes à rechercher. Ainsi en octobre 1759, après qu'un Polonais accusé de larcin se soit réfugié dans la Principauté, Branicki demande au prince de Moldavie de le faire rechercher afin qu'il soit renvoyé en Pologne pour y être jugé. Les autorités moldaves procèdent alors à des recherches et des voleurs sont appréhendés, mais il s'avère qu'ils sont tous de nationalité moldave[16]. En octobre 1760, c'est au tour du hospodar de s'adresser à Branicki pour obtenir l'élargissement d'un certain Oresfaki[17] Vornickel, détenu depuis «tant de tems» avec son compagnon par le régimentaire (officier) qui commande vis à vis de Soroca, tous deux étant «chargés de fers dans un affreux cachot». Jean-Théodore assure en parler «d'après les informations les plus avérées». Il s'engage de son côté à libérer les Polonais qui pourraient être enfermés en Moldavie pour «les faire comparaître ensuite lors de la commission[18], pour y être sévèrement jugés et châtiés s'ils se trouvent dans le cas de l'être»[19].

En janvier 1761, le grand-hetman réclame un dénommé Porztowi[20], soldat polonais détenu sur la frontière de la Principauté. Selon Branicki, il aurait été saisi alors qu'il était en faction. Le prince dit vouloir éclaircir cette affaire: «aussi

[8] Lettre de Jean-Théodore Callimachi au comte Branicki écrite à Yassi le 11 octobre 1759, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 2.

[9] Il est probablement fait ici référence à la campagne menée en Saxe par le feldgeneral autrichien Leopold Joseph von Daun. Le 20 novembre 1759 il remporta la bataille de Maxen face au général prussien Friedrich August von Fick. Cf.: Kausler 1839, 595-599.

[10] Lettre de Jean-Théodore Callimachi au comte Branicki écrite à Yassi le 9 décembre 1759, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 3.

[11] Il s'agit de Józef Antoni Podoski h. Junosza (1710-1779). Sur instruction du conseil du sénat du 25 février 1759, il fut envoyé auprès de la cour ottomane pour une mission diplomatique qui prit fin en 1760. Cf.: Szczygielski 1983.

[12] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 11 octobre 1759, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 1.

[13] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 18 avril 1760, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 4.

[14] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 15 juillet 1760, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 5.

[15] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 1er may 1761, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 12.

[16] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 11 octobre 1759, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 1 v.

[17] La graphie du prénom, variable dans la correspondance, est peu aisée à déchiffrer.

[18] Une commission se tenait régulièrement à Żwaniec (aujourd'hui *Жванець*, en Ukraine), près de la forteresse de Khotyn (*Хотин*), afin de connaitre des litiges nés entre les ressortissants de la République et ceux de l'Empire ottoman. Cf.: Kołodziejczyk 2011, 205.

[19] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 28 octobre 1759, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 8 v.-9.

[20] La graphie du nom, variable dans la correspondance, est peu aisée à déchiffrer.

bien viens-je de m'y prendre de la bonne manière pour m'éclaircir de ce fait qui, s'il est réellement tel, n'aura pas lieu certainement une seconde fois, par les mesures que je scaurai bien user pour cette fin».

Le même mois, Jean-Théodore revient sur le cas de Vornickel, accusé de «séduction»[21] par Branicki: «je vous donne d'avance les assurances les plus fortes, que dès qu'il paraîtra sur ces terrescy, il y sera dûment examiné sur les chefs qu'on luy impute». Le hospodar semble pourtant peu convaincu de la culpabilité dudit Vornickel: «J'ay toutefois bien de la peine à concevoir comment cet homme a pu se porter à une entreprise si dangereuse et si peu lucrative tout à la fois pour luy». Cependant le prince, soucieux de maintenir de bonnes relations avec la République, promet que Vornickel sera confronté à son accusateur au plus tard lors de la prochaine commission. Si sa culpabilité est avérée, assure le prince à Branicki «son châtiment vous démontrera mon horreur pour de pareils forfaits»[22].

Le prince promet de demander à son officier qui commande à Soroca d'élargir Porztowi, n'ayant pas de doute que de son côté le régimentaire commandant sur la rive opposée libèrera Vornickel, ajoutant que: «le soin de maintenir la tranquillité et le bien être des deux confins, est un point qui m'a toujours trop tenu à cœur, pour qu'il n'arrive jamais de rien négligé à cet égard»[23]. Pourtant, un peu plus de trois mois plus tard, le 1er mai 1761, le soldat Porztowi n'a toujours pas été relâché et se porte au plus mal, ce qui n'empêche pas le hospodar d'espérer son prochain rétablissement, se disant par ailleurs très étonné qu'en dépit de la promesse faite par Branicki, ni Vornickel ni son compagnon n'aient encore été libérés[24]. On comprend mieux pourquoi le soldat Porztowi est toujours détenu en Moldavie…

Au mois de novembre de la même année des malfaiteurs se sont enfuis de Pologne pour se réfugier en Moldavie. Le grand-général, qui s'intéresse à eux de près, demande au prince Grégoire Callimachis (*Grigorie Callimachi*) de les faire rechercher. Celui-ci reconnaît alors «les égards que je dois à une recommandation de ce poids m'ont fait tout de suite passer sur bien des considérations». Parmi les fugitifs, deux sont polonais, et vont être conduits «sous main forte» jusqu'à la frontière pour être confiés à un certain Dziedczieki, officier polonais. Quant aux Moldaves, ils seront jugés dans le Conseil privé du prince. Grégoire assure que conformément à ce que désire le grand-général «s'ils se trouvent dans le cas d'être punis capitalement ils le seront» [25].

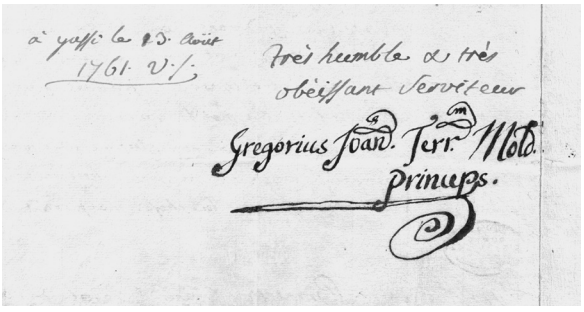

1. Signature de Grégoire Callimachis. Bibliothèque Wroblewski de l'académie des sciences de Lituanie, département des manuscrits (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, rankraščių skyrius), Vilnius, LMAVB f. 139 5558, fol 3 v.

La recherche de suspects ne doit pas être prise à la légère car elle peut mettre en péril les bonnes relations entre les deux états. Ainsi en septembre 1757 M. de Mille, un officier du prince de Moldavie qui «se fait porte-parole du prince à l'occasion»[26], écrivant depuis Cernăuţi[27] à M. Beck (secrétaire de Branicki) (Warlin 2014, 142), s'étonne que celui-ci semble ignorer la vraie nature de deux frères, en l'occurrence les frères Linchou, négociants français établis en Moldavie (de Peyssonnel 1787, 199). Ceux-ci se sont échappés de la Principauté pour trouver refuge à Léopol (aujourd'hui *Львів*, En Ukraine)[28]. «Je suis à un tel point interdit en lisant votre lettre du 27 septembre qu'a peine vous puisse assez exprimer mon étonnement et ma surprise» [29].

[21] «séduction» étant ici à comprendre dans le sens de «trouble à l'ordre public».

[22] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 22 janvier 1761, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 10.

[23] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 22 janvier 1761, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 10.

[24] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 1er mai 1761, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 13.

[25] Lettre de Grégoire Callimachi à Branicki écrite à Yassi le16 novembre 1761, LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 4.

[26] Lettre de Grégoire Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 13 mars 1763, LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 7, 8.

[27] de Mille ecrit «Czernanz», aujourd'hui *Чернівці*, en Ukraine.

[28] Lettre de de Mille à Mr Beck écrite à Czernantz le 17 septembre 1757, LMAVB, f. 139, b. 5572, fol. 5.

[29] Lettre de de Mille à Mr Beck écrite à Czernantz le 21 octobre 1757, LMAVB, f. 139, b. 5572, fol. 6.

2. L'ambassadeur Charles Gravier de Vergennes en costume turc. Tableau peint par Antoine de Favray (1706-1782), 1766. Musée Pera (Pera Müzesi), Istambul, Turquie.

3. Jan Klemens Branicki (1689-1771). Portrait peint par Jan Augustyn Mirys (1700-1790) vers 1752. Musée national à Poznan, Pologne (Muzeum narodowe w Poznaniu).

En effet d'après de Mille, ces deux frères «par d'artifices criminelles, et par des mensonges étudiés [...] sous le manteau de la justice» ont commis les crimes «les plus énormes». Et ils agissent de même à présent en Pologne «pour noircir les honnêtes gens, pour semer la discorde entre les deux pays». De Mille s'étonne que Beck les ait crus «je suis au dernier point surpris, que vous ayez pu si facilement ajouter foy à une si noire trahison. Faîtes-moi l'honneur de lire ma lettre tranquillement, combinés le tout, tirés des conséquences, et vous verrez le monstrueux système que ces messieurs ont formé contre l'honneur de S: Monseigneur le Grand général, et contre Mgr le Palatin de Beltz, contre son altesse mon maître, contre vous, contre moy, et contre l'union et la bonne harmonie qui subsistent si heureusement entre les deux Etats» [30].

Les frères Linchou ayant fait des dettes, l'aîné s'était enfui à Constantinople poursuivi par ses créanciers. Pour soustraire «à l'indignation du public» le frère et leur père qui se trouvaient toujours en Moldavie, le hospodar les avait fait conduire jusqu'à Galaţi[31] afin qu'ils puissent se rendre eux-aussi à Constantinople. De Mille recommande d'ailleurs que Vergennes prenne des mesures pour leur sécurité sur place[32].

II) Les plaintes des marchands moldaves à l'encontre des autorités polonaises

Les lettres des hospodars font également état de plaintes de marchands moldaves à l'encontre des autorités de la République. Il est vrai que les échanges commerciaux étaient importants entre la Pologne-Lituanie et la Moldavie. Claude-Charles de Peyssonnel, qui fut consul de France à Smyrne, dans son *Traité de la mer noire* (1787) fournit quelques informations sur ce que produisait et exportait alors la Principauté. Nous y apprenons que le pays est fertile en grains, que la cire, de très belle qualité, est son principal article d'exportation, et que son beurre passe pour le plus délicat de l'Empire ottoman. Les bœufs constituent une part importante des exporta-

[30] Lettre de de Mille à Mr Beck écrite à Czernantz le 21 octobre 1757, LMAVB, f. 139, b. 5572, fol. 6, 6 v.

[31] De Mille écrit «Galatz».

[32] Lettre de de Mille à Mr Beck écrite à Czernantz le 21 octobre 1757, LMAVB, f. 139, b. 5572, fol. 6 v, 7.

tions, il en passe un nombre considérable en Pologne, Prusse, Allemagne, Turquie et à Venise. La Moldavie exporte également des viandes salées de bœufs, de moutons et de chèvres sur tout le pourtour de la Mer noire. Ses pelleteries sont estimées, notamment pour les renards. Des forêts sont extraites une quantité «prodigieuse» de bois servant à la construction navale, et Galaţi possède plusieurs chantiers où sont construits des navires marchands servant à la navigation sur la Mer noire et le Danube. La production de goudron est considérable.

Peyssonnel observe avec regret que les Polonais avaient demandé à la Porte des privilèges afin de pouvoir faire passer des blés par le Dniestr, la Mer noire et Constantinople, mais que celle-ci avait refusé[33]. En 1761 elle avait également interdit à la Moldavie les exportations de bestiaux. Toutefois, parce que cette mesure nuisait au commerce et était «peu propre à en fomenter la bonne harmonie» entre la République et la Principauté, Grégoire dès son entrée en fonctions obtint de la Cour ottomane qu'elle revienne sur sa décision et remette «précisément les choses sur leur ancien pied»[34].

Relativement aux plaintes des marchands moldaves, une lettre écrite en octobre 1759 au comte Branicki par Jean-Théodore Callimachi fait état d'un marchand originaire de Iaşi qui, selon le hospodar, a été condamné à tort pour vol par le gouverneur de Moguilev (aujourd'hui *Могилів-Подільський*, en Ukraine). Le Prince s'offusque que la condamnation ait été prononcée à son insu, sans qu'il ait pu intercéder en faveur du marchand. Mais il y a plus grave encore: «ce qui est inconcevable, [c'est qu'il n'y a d'] autres preuves de son prétendu crime, qu'un aveu qu'on luy a extorqué par la peur du supplice, aveu dis-je que cet infortuné avoit loyalement refusé, quoique après avoir été appliqué diverses fois à la question pour cette fin». En d'autres termes, le marchand moldave a été torturé. Aussi le prince «sent bien» que l'instruction de l'affaire n'a pas été faite dans les règles, qu'elle nécessiterait d'être reprise d'une façon plus approfondie, qu'elle «demanderoit un plus grand détail»[35].

Ultérieurement le prince émettra encore des plaintes contre les auteurs de divers excès commis sur la frontière de la Sérénissime République «par ceux-là mêmes qui y sont établis pour veiller au bon ordre». Parce que Branicki avait promis de remédier à ces irrégularités, Jean-Théodore avait bon espoir d'une amélioration, mais selon lui il n'en est rien: «j'avois tout lieu de me flatter que la tranquillité et la concorde règneroient désormais sur nos confins; mais nullement; le désordre et la violence s'y signalent chaque jour par de nouveaux forfaits». Pour le hospodar «la tolérance[36], l'avidité et la licence des régimentaires qui y commandent» sont responsables de cette situation. En effet selon lui, un soldat indiscipliné sait qu'il restera impuni si son audace a été «fructueuse et lucrative». Et non seulement les responsables ne font pas respecter l'autorité mais eux-mêmes sont «ordinairement les boutefeux des contestations»[37]. Le prince présente trois incidents au grand-général:

Le hospodar cite tout d'abord le cas d'un Moldave d'un village nommé Lalowa sur le Dniestr vis-à-vis de Popinko[38], un village en territoire polonais. De retour de Bender (aujourd'hui *Tighina*) en Moldavie où il s'était rendu pour vendre «quelques petites denrées», il passa par les terres de la Pologne pour rentrer chez lui au plus court. Arrivé à Popinko après le coucher du soleil, il appela pour passer de l'autre côté du Dniestr. Mais c'est deux soldats polonais armés de fusils qu'il vit venir, et qui se mirent à lui tirer dessus. Ayant subi deux blessures, le Moldave est à présent entre les mains d'un chirurgien depuis plus de dix jours, «sans espoir de se remettre en son premier état». D'après le prince les deux «assassins» appartiennent au régimentaire Geloboizki[39] en poste à Raszków (aujourd'hui *Raşcov*, en Moldavie).

Le deuxième incident rapporté, antérieur au précédent, concerne un autre Moldave, de Saharna, qui surprit plusieurs Polonais du village de «Sedevin»[40] alors qu'ils étaient en train de charger sur un bac du bois qu'ils avaient coupé dans une forêt se trouvant sur la rive droite du Dniestr (et donc du côté moldave), sans y avoir été autorisés.

[33] de Peyssonnel 1787, 197-202.

[34] Lettre du prince Grigorie Callimachi au comte Branicki grand-général de la couronne écrite à Yassi le 2 juillet 1761 vs, LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 1.

[35] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 11 octobre 1759, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 1 v.

[36] «tolérance» doit ici être compris comme «laisser-aller».

[37] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 24 octobre 1760, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 6.

[38] Jean-Théodore écrit «*Paloba*» et «*Bopik*».

[39] L'orthographe du nom est incertaine.

[40] L'orthographe est peu sûre, s'agit-il de Ghidirim, sur la rive gauche du Dniestr?

Le Moldave leur en faisant reproche, les Polonais l'auraient assommé à coups de rames. D'après le prince ces derniers appartenaient au staroste[41] de Rybnica (aujourd'hui *Rîbniţa*, en Moldavie)[42].

Le troisième grief du hospodar à l'encontre des autorités polonaises concerne le cas déjà evoqué d'Oresfaki Vornickel. Passé en Pologne avec un compagnon, il avait été arrêté sur ordre du régimentaire responsable de la partie de la frontière qui fait face à Soroca (ville de Moldavie) et tous deux avaient été conduits en prison «sous le prétexte frivole» selon Jean-Théodore, que Vornickel aurait incité les habitants du village de «Flemenda»[43] à venir s'établir en Moldavie. Le prince avait alors ordonné au capitaine commandant à Soroca de saisir un soldat[44] du dit régimentaire afin de contraindre celui-ci à relâcher Vornickel. Mais cette initiative eut pour seule conséquence que Vornickel souffrit davantage de sa réclusion. Le prince rapporte que d'après ses officiers quiconque passe «du côté polonais du Dniestr», notamment en passant à gué ou sur des bacs, y est «à coup sûr maltraitté sous mille frivoles prétextes». Pour le Prince ce n'est rien moins qu'une rupture de la libre circulation entre les deux états[45].

Le prince met en garde Branicki contre les conséquences dommageables que pourraient avoir de tels actes: «Votre Excellence est trop éclairée pour ne pas prévoir combien désagréables pourroient devenir les suites d'une pareille contravention aux sauves traittez qui n'insistent sur rien tant que sur la pleine liberté et sécurité du commerce réciproque». Et le hospodar affirme que ce n'est que par égard à l'«amitié particulière» qu'il y a entre Branicki et lui qu'il n'en a pas informé la Porte. Cela étant le grand-hetman est averti: «mais comme ma position me mettroit dans le cas de sacrifier à la fin bon gré mal gré tout égard personnel au bien être public [...] Votre Excellence me scaura gré de cet effort de considération, qui ne pourroit que être le dernier, si contre tout attente ces excès n'alloient cesser»[46].

Il arrive que les marchands moldaves aillent se plaindre eux-mêmes auprès des autorités polonaises des torts qui leur sont faits dans la République. Ainsi en 1761 un certain «Sandoul Pansquette», «au nom de tous ceux de sa nation qui trafiquent[47] au dehors», se rendit à Varsovie. «A la faveur des soins officieux» du grand-général Branicki il obtint des règlements, appelés *Contracts*, munis du grand sceau de la sérénissime République. Ces Contracts avaient pour effet d'établir sur les marchandises allant de la Pologne-Lituanie vers les états voisins un droit fixe à payer aux douanes polonaises. Grégoire observe que «ces marchands munis d'un instrument aussi technique n'imaginoient pas qu'ils dussent être molestés au-delà de ce qui est porté par la teneur des susdits Contracts».

Parmi les officiers de la République fautifs, le prince dénonce le staroste de Krzepice[48] et le pisarz ou receveur de la douane de ce même lieu situé vers la frontière de la Silésie. «Ce sont bien ceux qui se sont les plus distingués par leurs injustes mais inhumaines extorsions; je ne parlerai que de ces deux pour ne pas entrer dans un détail ennuyeux». Le hospodar cite également le cas d'un envoyé de ces mêmes marchands assassiné à «Banca»[49], sur les terres du district de ce même staroste. Le «pauvre infortuné» sur ordre du staroste y fut dépouillé de tout ce qu'il possédait et notamment de 1200 ducats de Hollande.

Peu après ce même staroste de Krzepice confisqua à des marchands «sous divers frivoles prétextes» un troupeau de bœufs pendant quatre à cinq semaines, leur causant une perte de plus de 400

[41] Le juriste Christian Friedrich Pfeffel observe que «l'on trouve en Pologne deux sortes de Starostes. Les uns sont *Starostowie Grodovi*, ou *Sondowi*, Starostes à *Grod* ou avec juridiction: les autres n'ont point de juridiction, *Niesondowi*. Les causes qui ressortissent au tribunal des starostes, sont tous les crimes publics, et toutes les causes personnelles des nobles. Ils sont chargés de l'inspection des grands chemins, de la haute police et de l'exécution des sentences que les tribunaux suprêmes leurs envoient. Enfin ils ont le droit de nommer tous les officiers de leur grod. Les starostes sans grod sont des nobles, investis d'un château et de ses dépendances, pour en jouir leur vie durant, mais sans juridiction, ainsi ils diffèrent des starostes à grod en ce qu'ils n'ont point de juridiction; et des Tenutaires en ce qu'ils sont investis d'un château ou d'un bourg, tandis que la tenure ou *Dzierzawa* ne comprend que de simples villages». Cf.: Pfeffel 1770, 120-121.

[42] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 24 octobre 1760, LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 7. Jean-Théodore écrit «Rymnizza».

[43] «Flemenda», «Hemenda» ? Cette localité n'a pu être identifiée.

[44] Il s'agit très vraisemblablement du soldat Porztowi évoqué plus haut.

[45] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 24 octobre 1760. LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 6, 6 v., 7.

[46] Lettre de Jean-Théodore Callimachi à Branicki écrite à Yassi le 24 octobre 1760. LMAVB, f. 139, b. 5557, fol. 7.

[47] «trafiquer» est ici à comprendre dans le sens de «commercer».

[48] Grégoire écrit «Crepetz» mais il s'agit très vraisemblablement de Krzepice, en Silésie.

[49] Localité non identifiée.

ducats[50]. Ultérieurement il retint un troupeau de bœufs encore plus considérable que le précédent que les mêmes marchands menaient aux foires alentour. Après avoir retenu les bovins pendant un mois, invoquant la maladie de certains d'entre eux, il fit couper la gorge à 25. D'après Grégoire la perte pour les marchands s'est élevé au moins à 800 ducats.

Pour le hospodar, le staroste a vraisemblablement encouragé le pisarz de Krzepice à «la rapine». En effet, en plus d'un dommage de plus de 390 ducats causé aux mêmes propriétaires de ces bœufs, il en fit retenir 18 autres, causant aux marchands une nouvelle perte de 234 ducats. Là encore, le prince dit ne pas avoir voulu faire la moindre mention de cette affaire à la Sublime Porte, étant convaincu que Branicki ferait le nécessaire pour que cela ne se reproduise plus[51].

III) La médiation de la Moldavie dans le litige opposant le prince polonais Stanisław Lubomirski au khan des Tartares Kırım Giray (1760-1763)

En 1761 le khan des Tartares Kırım Giray (qui régna de 1758 à 1764) élevait des griefs à l'encontre du prince Stanisław Lubomirski (Szczygielski 1973, 50-53), *podstoli*[52] de la couronne de Pologne[53]. Le litige trouvait son origine dans des troubles qui avaient secoué la Crimée quelques années auparavant. En effet, à son accession au trône à la fin de l'année 1755 le khan Halim Giray avait augmenté considérablement les tributs et les redevances que les peuples nogaïs[54] devaient lui verser, suscitant leur mécontentement (Peyssonnel 1787, 341). Lequel mécontentement (la «fermentation») grandit lorsque, la même année, Constantinople manquant de blé, le grand vizir demanda au khan de Crimée de lui en faire parvenir. Répondant à la demande du grand vizir, Halim Giray fit prélever des grains dans les stocks du Boudjak (région située entre les bouches du Danube au sud, le liman du Dniestr et la mer Noire) et du Yedisan (région occidentale du Khanat). Mais ces réquisitions effectuées brutalement, conjuguées à une famine qui sévissait alors, provoquèrent le soulèvement des Nogaïs qui habitaient ces provinces (Peyssonnel 1787, 345-346). C'est d'ailleurs lors de cette révolte dans laquelle il joua un rôle décisif que Kırım Giray *nureddin*[55] devint khan en octobre 1758 (Peyssonnel 1787, 370).

Or, d'après Kırım Giray en 1760 lors de la révolte, des hommes du prince Lubomirski avaient délesté de leurs biens, voire massacré, des familles de réfugiés nogaïs qui avaient trouvé refuge sur le territoire de la République alors qu'elles retournaient sur leurs terres. En représailles, en janvier 1761, le khan avait ordonné que l'on se saisisse des voyageurs polonais se trouvant en Crimée jusqu'à ce qu'une réparation lui ait été versée[56]. De plus, si l'on en croit une lettre de Vergennes au ministre français des affaires étrangères, le duc de Choiseul[57], Kırım Giray jouissait d'une certaine liberté à l'égard de la Porte, laquelle osait «à peine lui conseiller ce qu'elle [était] en droit de lui commander»[58]. La France étant un allié traditionnel de la Turquie, son ambassadeur à Varsovie le comte de Paulmy[59], et le chevalier de Vergennes à Constantinople, s'évertuèrent à trouver un arrangement satisfaisant tant pour les Polonais que pour les Tartares.

En mars 1763 le *Reis Effendy* («le chef des gens de plume», dignitaire de la Porte en charge des affaires étrangères) (Duparc 1969, XXXV) s'adres-

[50] Copie de la lettre du prince de Moldavie Grégoire (Gregoris Yvan Terr.) à son excellence monseigneur le grand trésorier de la couronne, écrite à Yassi le 28 mars 1763 VS, LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 10.

[51] LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 10 v.

[52] Le *Podstoly* (sous-maître d'hôtel) est un des dignitaires de la Couronne, il seconde le *Stolnik* (maître d'hôtel). Cette fonction honorifique se rapprochait de celle du *Grand Panetier de la Cour de France*, responsable de l'approvisionnement de la table du roi. Cf.: Pfeffel 1770, 117.

[53] Lettre du chevalier de Vergennes au comte Branicki écrite à Constantinople le 5 mars 1761, LMAVB, f. 139, b. 5567, fol. 9 v.

[54] Claude-Charles Peyssonnel, qui fut consul de France auprès du khan de Crimée nous apprend que: «Les Nogaïs sous la dépendance du khan des tartares, sont divisés en quatre hordes, qui sont Budjiak, Zedzan, Djiamboïlouk et Couban. Ces peuples sont ambulans; ils n'ont ni villes ni villages, et n'habitent que sous des tentes de feutre, qu'ils transportent sur des chariots. Chaque horde est divisée en *Aouls* (ou campemens) composés d'un certain nombre de familles». Cf.: Peyssonnel 1787, 144.

[55] Deuxième dauphin dans l'ordre de succession au trône du Khanat de Crimée. Ce titre, institué par Mehmet Giray II en faveur de son fils préféré Safa Giray, existait également dans la Horde nogaï au XVIe siècle. Cf.: Bilici 1992, 189.

[56] Extrait d'une lettre du comte Branicki au chevalier de Vergennes écrite le 9 janvier 1761, Archives du ministère des affaires étrangères (AMAE), correspondance politique, Turquie, 137, f. 25-26. Cité par: Bilici 1992, 60 (note 160).

[57] Etienne François de Stainville duc de Choiseul (1719-1785), ministre des affaires étrangères de 1758 à 1761. Cf.: de Viguerie 2007, 836.

[58] Lettre de Vergennes à Choiseul écrite le 1er septembre 1761, AMAE, correspondance politique, Turquie, 137 f. 282. Citée par: Warlin 2014, 310.

[59] Antoine René de Voyer, marquis de Paulmy d'Argenson (1722-1787), ambassadeur de France en Pologne de 1762 à 1764. Cf.: de Viguerie 2007, 1451.

4. Antoine René de Voyer, marquis de Paulmy d'Argenson, ambassadeur de France en Pologne de 1762 à 1764.

sait à Vergennes pour qu'il écrive «fortement» à Branicki afin de le convaincre de «terminer radicalement» le litige, faisant bien observer que si les tentatives de parvenir à un arrangement échouaient une fois de plus: «les Tartares [occasionneraient] aux Polonois des dommages qui les [mettraient] dans la position où se trouvent [...] les Tartares, et que pour prévenir cet embarras il importe que [le grand général] donne tous ses soins et toute son attention à ce que cette contestation soit radicalement terminée au printemps»[60]. Parallèlement, La Porte écrivait «fortement» au prince de Moldavie[61], Grégoire Callimachi, afin qu'il s'entremette lui aussi pour parvenir à un arrangement convenable entre la République et le Khanat[62].

Constantinople envisage que les négociations (les «conférences») se déroulent dans la Principauté de Moldavie. Vergennes fait alors observer à Branicki que si le prince de Moldavie peut avoir les qualités requises propres à jouer le rôle de conciliateur[63], il lui manque en revanche «la force» pour en exécuter les fonctions. L'ambassadeur rappelle que la Principauté souffrit environ cinq ans auparavant des ravages des Tartares et que seule Iaşi, sa capitale, ne fut pas pillée[64]. Aussi cet antécédent met-il le prince «dans la nécessité de respecter et de ménager une nation dont il a tout à craindre puisqu'elle peut en très peu d'heures luy faire sentir tout le poids de son ressentiment». Il y a donc de fortes chances que le prince prenne fait et cause pour le khan[65].

Par voie de presse, en l'occurrence la *Gazette de France* du vendredi 22 avril 1763, on apprend que dans le courant du mois de mars une commission a été nommée par le roi de Pologne Auguste III pour régler le différend. Elle se tiendra non pas en Moldavie comme il était initialement prévu, mais à Josephgrad[66].

Désireux d'assurer le «repos de la Pologne», le marquis de Paulmy dit avoir fait son possible pour faire aboutir la négociation entre les deux parties, faisant les «représentations les plus fortes et les instances les plus vives» auprès des Polonais pour les convaincre de payer le dédommagement réclamé par les Tartares. Dans ses démarches l'ambassadeur dit avoir été secondé par M. de Mille[67], officier du prince de Moldavie qui

[60] Mémoire de S A le grand vizir à notre très estimé ami l'ambassadeur de France (remis par le Reis effendi le 9 mars 1763), LMAVB, f. 139, b. 5584, fol. 17 v., 18.

[61] Les princes de Moldavie étaient réinvestis annuellement dans leurs fonctions si la Porte était satisfaite de leur administration. Grégoire Callimachi avait été réinvesti le 13 février 1763. En 1769, pendant la guerre russo-turque de 1768-1774, accusé de haute trahison, il sera décapité à Constantinople, et sa tête exposée devant la Sublime Porte. Cf.: *Gazette de France* du lundi 28 mars 1763, n. 25, De Constantinople, le 16 février, p. 113; Warlin 2014, 438.

[62] Mémoire de SA le grand vizir à notre très estimé ami ambassadeur de France (remis par le Reis effendi le 9 mars 1763), LMAVB, f. 139, b. 5584, fol. 17 v.

[63] Lettre du chevalier de Vergennes au comte Branicki écrite à Constantinople le 11 mars 1763, LMAVB, f. 139, b. 5567, fol. 39.

[64] Dans sa *Relation de la révolte des Nogaïs de Jedzan,* Cl.-Ch. de Peyssonnel rapporte que Kırım Giray livra «toute la Moldavie au pillage, excepté la ville de Jassi». Toutefois le khan se serait ultérieurement attaché à «faire éclater sa justice, en travaillant à réparer tous les dommages qu'il [avait] causés dans la Moldavie et sur les frontières, faisant restituer tous les effets enlevés avec la plus scrupuleuse exactitude, et renvoyant chez eux près de vingt mille esclaves qu'il avait emmenés». Cf.: Peyssonnel 1787, 365, 372-373.

[65] Lettre du chevalier de Vergennes au comte Branicki écrite à Constantinople le 11 mars 1763, LMAVB, f. 139, b. 5567, fol. 40.

[66] *Gazette de France* du vendredi 22 avril 1763, n. 32, De Varsovie, le 23 mars 1763, p. 152. Josephgrad constituait la partie nord de la ville de Balta (ajourdhui Балта, en Ukraine). Elle était sous administration polonaise tandis que la partie sud était administrée conjointement par les Tartares et les Ottomans. Peyssonnel 1787, 301; Kolodziejczyk 2011, 207 (note n. 579), 563.

[67] Copie de la lettre de M. le marquis de Paulmy à M. Fornetti Consul de France en Crimée du 30 avril 1763, LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 11 v.

5. Carte des frontières de Pologne depuis la fin des Karpaks en Transylvanie jusques au territoire des Tatares-Bessarabes, in: *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts*, 1772. Auteur: Giovanni-Antonio Rizzi-Zannoni (1736-1814).

«se fait porte-parole du prince a l'occasion»[68], et qui avait été envoyé à Varsovie pour prendre part aux négociations[69]. De Mille s'était également rendu à Białystok[70], dans l'est de la Pologne. La présence de l'envoyé dans cette ville distante de Varsovie de près de 200 km peut s'expliquer par le fait que le grand-général Branicki y possède un palais. C'est vraisemblablement là qu'ils se sont rencontrés.

De Mille et Paulmy étaient ainsi parvenus à convaincre le grand-hetman de payer aux Tartares la somme de 100 bourses (soit 50 000 piastres). Quand bien même cette somme était en deçà des exigences du khan, ce succès constituait une avancée décisive dans la résolution du litige[71]. Toutefois, parce que c'était pour le versement d'une somme de 45 bourses que le dernier Senatus Consilium[72] avait donné son accord, il s'avéra nécessaire de le réunir à nouveau afin d'obtenir son aval pour le versement des 100 bourses. Or, il n'aurait été guère aisé de rassembler un tel conseil, et plus encore une diète en l'absence du roi et des sénateurs qui étaient alors dispersés dans le royaume. Heureusement, un petit nombre

[68] Lettre du prince Grigorie Callimachis au comte Branicki grand-général de la couronne, écrite à Yassi le 13 mars 1763 v. st., LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 7, 8.

[69] Copie de la lettre de M. le marquis de Paulmy à M. Fornetti Consul de France en Crimée du 30 avril 1763, LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 13 v. Nous savons qu'en 1757 de Mille était premier échanson staroste de la ville de «Czernanz» (*Czerniowce*, aujourdhui Чернівці en Ukraine). Cf: lettre (vraisemblablement destinée à M. Beck) d'André Szieptycka, chambellan de son altesse, écrite à Yassi le 30 juillet 1757, LMAVB, f. 139, b. 5581, fol. 1, 1 v.

[70] «L'émissaire que le Prince de Moldavie a envoyé ici pour terminer l'accommodement proposé avec le Kan des Tartares est parti depuis quelques jours pour Bialystock. Il compte y recevoir la réponse de son Prince avec l'acquiescement du Kan aux propositions des Polonois. Le grand Trésorier a déposé une somme de 15 000 ducats, et l'on regarde cette affaire comme finie». Cf.: *Gazette de France* du lundi 6 juin 1763, n. 45, De Varsovie, le 11 mai 1763, p. 207.

[71] Copie de la lettre de M. le marquis de Paulmy à M. Fornetti Consul de France en Crimée du 30 avril 1763, LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 11 v., 13 v.

[72] «On désigne sous ce nom en Pologne l'assemblée des sénateurs du royaume, dans laquelle, au défaut de la diète, on délibère sur les affaires de l'Etat». Cf.: Encyclopédie 1765, 8.

de grands seigneurs qui se trouvaient à Varsovie acceptèrent d'avancer la somme en attendant d'être remboursés par la République[73].

Le marquis de Paulmy demanda alors au prince de Moldavie d'intervenir auprès du khan afin que celui-ci envoie des commissaires sur la frontière. L'ambassadeur en profita pour témoigner de sa reconnaissance envers de Mille qui joua un rôle important dans les négociations. Il rend ainsi «justice à son zèle et à son intelligence», celui-ci ayant en effet su «s'acquérir l'estime de ceux avec qui il a été dans le cas de traiter, quoique l'objet ne put pas leur être agréable au fonds»[74].

Non seulement le khan accepta de se contenter des 100 bourses, mais il renonça également à toutes ses autres prétentions et s'engagea à dresser un acte afin que «le repos de la République fût assuré pour l'avenir» et qu'il ne fut plus question d'aucune prétention pour le passé. Kırım Giray assure Branicki qu'il «vivra dorénavant tout autrement avec les Polonois, qu'il oublie le passé, qu'il ne cherchera que l'occasion pour leur témoigner son amitié et qu'il leur rendra tous les services qui dépendront de luy, et qu'il mettra tellement les choses en règle qu'il n'y aura plus aucun différend entre les Tartares et les Polonois»[75].

Le prince Grégoire insiste auprès de Branicki sur les concessions consenties par le khan: «ce Prince animé d'un vray désir de rétablir une bonne harmonie qu'il ne voyoit troublée qu'à son grand regret a [fait] le sacrifice d'une bonne partie de ses prétentions». Ce qui «doit être le prix du renouvellement de cette amitié si ancienne et si utile aux deux Etat limitrophes». Et Grégoire d'ajouter que le khan est assurément «digne d'un grand cœur»[76].

Une lettre de Vergennes à Branicki datée du 4 juin 1763 confirme le succès de la mission de négociation de de Mille auprès des Polonais. Les commissaires vont pouvoir se rencontrer pour mettre en forme le consentement. Afin de prévenir tout litige qui pourrait naître de l'accord qui sera passé entre les deux parties, Vergennes confie à Pierre-Luc Fornetti, consul de France en Crimée[77], la mission de «veiller et de tenir la main à ce que les quittances qui doivent être délivrées par les Tartares soient conçues sans équivoque et sans évasion»[78].

Survint cependant un rebondissement du côté polonais. Pour une raison inconnue touchant aux commissaires eux-mêmes, il fallut reporter leur départ. Grégoire ne cacha pas son agacement, disant qu'il aurait été possible de choisir deux autres commissaires pour les remplacer, eussent-ils été de moindre rang. Mais à la requête du comte Branicki le prince, obligeamment, patiemment, fit agréer auprès du khan «sa hautesse» ces mêmes commissaires, et demanda qu'ils soient dirigés vers Josephgrad[79]. Dans une lettre du 27 juin le grand-général déclara accepter les termes de l'accord en voie d'être passé, même si selon lui les plaintes des deux parties n'ont pas été étudiées, et ce «uniquement pour conserver l'amitié du khan envers la Pologne»[80].

Finalement c'est à Kamieniec Podolski (*Кам'янець-Подільський*, aujourd'hui en Ukraine) que se fera la rencontre des commissaires polonais et tartares. De Mille se prépare à y partir dans le commencement de juillet[81] (ce que confirme la *Gazette de France* dans son édition du 29 juillet[82]). Après avoir débarqué à Kherson muni des lettres de créance du khan, Fornetti arrivait le 21 juillet 1763 à Iaşi, pour repartir le lendemain

[73] Copie de la lettre de M. Le marquis de Paulmy au prince de Moldavie, de Varsovie le 30 avril 1763, LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 12.

[74] Copie de la lettre de M. Le marquis de Paulmy au prince de Moldavie, de Varsovie le 30 avril 1763, LMAVB, f. 139, b. 5558, f. 12 v., 13.

[75] Copie de la lettre de M. Fornetti écrite à SE le marquis de Paulmy de Kawchan (?) le 13 mai 1763, LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 16, 16 v.

[76] Lettre de Grégoire Jan Terr à Mgr le comte Branicki casztellan de Cracovie à Bialystok, écrite le 3 mai 1763, LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 17 v.

[77] Pierre-Luc Fornetti (1732-1790). Nommé en 1749 drogman à l'ambassade de France à Constantinople et en 1755, secrétaire-interprète. En 1758 devint consul de France en Crimée ou il demeura jusqu'en 1768. En 1785 devint premier drogman à l'ambassade de Constantinople. Cf: Mézin 1998, 295-296.

[78] Lettre du chevalier de Vergennes au comte Branicki écrite à Constantinople le 4 juin 1763, LMAVB, f. 139, b. 5567, fol. 46.

[79] Lettre de Grégoire (selon toute vraisemblance destinée au comte Branicki) écrite le 13 juin 1763 vs à Yassi, LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 20.

[80] Archives des postes, Constantinople (AMAE) 2, lettre du grand-général Branicki à Fornetti écrite le 27 juin 1763 (fol. 69-70); lettre de Kırım Giray à Vergennes (fol. 79-80). Citées par Bilici 1992, 61 (note 166).

[81] Lettre de Grégoire à Branicki écrite le 7 juillet 1763 à Yassi vs, LMAVB, f. 139, b. 5558, fol. 21.

[82] «Le sieur Mille, François d'origine, qui a été envoyé ici par le Prince de Moldavie pour traiter d'un arrangement sur les prétentions du Kan à la charge des Polonois, est parti pour se rendre à Kaminieck, où l'accomodement doit se terminer avec le Prince Tartare. Les commissaires Polonois s'y rendront aussi avec la somme dont on est convenu, et le Prince de Moldavie y enverra des personnes chargées des quittances du Kan». Cf.: *Gazette de France* du vendredi 29 juillet 1763, n. 60, De Varsovie, le 2 juillet 1763, p. 267.

vers Kamieniec[83]. Les lettres l'autorisaient lui et de Mille à clore l'affaire et à mettre sur pied une commission dite permanente (ou à perpétuité) qui se tiendrait chaque année[84], telle qu'elle avait été voulue par le grand général, destinée à connaître des litiges frontaliers futurs entre la République et le Khanat[85]. Cette commission fut établie à *Bracław* (aujourd'hui *Брацлав*, en Ukraine) (Kolodziejczyk 2011, 204).

C'est au mois d'août, à Kamieniec, que les Polonais versèrent aux Tartares les 100 bourses convenues (Bilici 1992, 60). Ce différend long de plusieurs années enfin réglé, il semble que les relations entre la République et la Porte s'améliorèrent notablement. La *Gazette de France* elle-même, dans son numéro du 10 octobre 1763, se félicita de ce que la République avait retrouvé une certaine sécurité, le Primat du Royaume et le Castellan de Cracovie étant parvenus à rétablir «la bonne intelligence avec les Tartares»[86].

Conclusion

La correspondance etudiée témoigne de la volonté des hospodars d'entretenir de bonnes relations avec la République. Les deux états se prêtent mutuellement assistance, que ce soit pour assurer le bon acheminement du courrier entre les deux pays, se communiquer des informations sur la situation internationale, se recommander des ressortissants, ou encore rechercher des suspects. Même si ces relations pouvaient être empreintes de duplicité, ainsi que nous avons pu le voir avec les cas de Porztowi et de Vornickel. Les hospodars n'hésitent pas à défendre les intérêts de leurs ressortissants, s'efforçant autant que possible de régler les litiges directement avec les autorités polonaises, la menace de porter un différend à la connaissance de la Porte n'étant utilisé qu'en ultime recours. Il est à noter que si la correspondance ne fait pas apparaître de plaintes de ressortissants polonais à l'encontre des autorites moldaves, cela ne veut pas dire pour autant qu'il n'y en ait pas eu. Enfin, la résolution du litige opposant Kırım Giray aux Polonais permit d'eviter une guerre entre Polonais et Tartares. Ce succès est en grand partie dû à Gregoire Callimachis et à de Mille, son homme de confiance, qui jouèrent un rôle décisif dans les négociations.

Bibliographie

Bilici 1992: F. Bilici, La politique française en mer noire, 1747-1789 (Istanbul 1992).

Duparc 1969: P. Duparc, Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la révolution française, t. XXXIX, Turquie (Paris 1969).

Encyclopédie 1765: Encyclopédie raisonnée des sciences, des arts et des métiers, tome XV (Paris 1765).

de Kausler 1839: Fr. de Kausler, Atlas des plus mémorables batailles, combats et sièges des temps anciens, du moyen âge et de l'âge moderne (Mersebourg 1839).

Kołodziejczyk 2011: D. Kołodziejczyk, The Crimean Khanate and Poland-Lithuania (Leiden-Boston 2011).

Mézin 1998: A. Mézin, Les consuls de France au siècle des lumières (1715-1792) (Paris 1998).

Pfeffel 1770: Chr.-Fr. Pfeffel, Etat de la Pologne, avec un abrégé de son droit public, et les nouvelles constitutions (Paris 1770).

de Peyssonnel: Cl.-Ch. De Peyssonnel, Traité sur le commerce de la mer noire, tome second, (Paris 1787).

Szczygielski 1973: W. Szczygielski, Lubomirski Stanisław h. Szreniawa (1704-1793). Polski Słownik Biograficzny, tom XVIII/1, zeszyt 76, 1973, 50-53.

Szczygielski 1983: W. Szczygielski, Józef Antoni Podoski h. Junosza. In: http://ipsb.nina.gov.pl/Search/Type,-Biography/Phrase,%20podoski/

de Viguerie 2007: J. de Viguerie, Histoire et dictionnaire du temps des lumières, 1715-1789 (Paris 2007).

Warlin 2014: J.-Fr. Warlin, J.-P. Tercier, l'éminence grise de Louis XV (Paris 2014).

[83] Au début du mois de juillet, le Grand-Seigneur avait fait parvenir au khan une robe fourrée et un sabre, ce qui le confirmait dans ses fonctions. Cf.: *Gazette de France* du vendredi 12 aoust 1763, n. 64, De Constantinople, le 1er Juillet 1763, p. 283.

[84] La *Gazette de France* dans son numéro du 14 octobre fait état de la mise sur pied de cette commission: «La Porte vient d'être informée que dans la conférence qui s'est tenue à Kamienieck au sujet des différends qui subsistoient entre les Polonois et les Tartares, on est convenu d'établir une Commission annuelle chargée de connoitre et de juger des querelles qui pourront désormais s'élever entre les Sujets de ces deux Nations respectives». Cf.: *Gazette de France* du vendredi 14 octobre 1763, n. 82, De Constantinople, le 1er septembre 1763, p. 355.

[85] Lettre de Grégoire (selon toute vraisemblance destinée au comte Branicki) écrite le 21 juillet 1763 vs à Yassi, LMAVB f. 139 b. 5558 fol. 22. Il est à noter que c'est lors de ce même été, au début du mois de juillet, que la commission chargée d'examiner les dommages causés par les troupes russes sur le territoire de la République (présidée par le comte de Keizerling envoyé par la Cour de Russie) commença ses travaux. Cf.: *Gazette de France* du lundi 8 aoust 1763, n. 63, de Varsovie, le 9 juillet 1763, p. 279.

[86] Gazette de France du lundi 10 octobre 1763, n. 81, De Varsovie, le 18 septembre 1763, p. 351.

Journaux

Gazette de France du lundi 28 mars 1763, n. 25, De Constantinople, le 16 février, p. 113

Gazette de France du vendredi 22 avril 1763, n. 32, De Varsovie, le 23 mars 1763, p. 152.

Gazette de France du lundi 6 juin 1763, n. 45, De Varsovie, le 11 mai 1763, p. 207.

Gazette de France du vendredi 29 juillet 1763, n. 60, De Varsovie, le 2 juillet 1763, p. 267.

Gazette de France du vendredi 12 aoust 1763, n. 64, De Constantinople, le 1er Juillet 1763, p. 283.

Gazette de France du vendredi 14 octobre 1763, n. 82, De Constantinople, le 1er septembre 1763, p. 355.

Gazette de France du lundi 8 aoust 1763, n. 63, De Varsovie, le 9 juillet 1763, p. 279.

Gazette de France du lundi 10 octobre 1763, n. 81, De Varsovie, le 18 septembre 1763, p. 351.

Gazette de France du lundi 12 décembre 1763, n. 99, De Constantinople, le 3 novembre 1763, p. 425.

A trăi în bună înţelegere pe cele două maluri ale Nistrului: relaţiile diplomatice dintre Principatul Moldovei şi Republica celor Două Naţiuni (1757-1763)

Cuvinte-cheie: Moldova, Statul Polono-Lituanian, Franţa, Crimeea, sec. XVIII.

Rezumat: La Biblioteca Wroblewski a Academiei de Ştiinţe a Lituaniei s-au păstrat scrisori din corespondenţa diplomatică a cavalerului Charles Gravier de Vergennes, ambasadorul Franţei în Turcia în perioada 1755-1769, cu contele Jan Klemens Branicki, mare hatman al Poloniei, şi cu prinţii Scarlat Ghika, Ioan-Teodor Callimachi şi Grigore Callimachi. Această corespondenţa ţine de anii 1757-1763. Scrisorile în cauză, nevalorificate până în prezent, varsă lumină asupra unui segment inedit al relaţiilor diplomatice dintre Principatul Moldovei, care făcea parte, pe atunci, din Imperiul Otoman, şi Republica celor Două Naţiuni (cunoscută şi ca Statul Polono-Lituanian). Scrisorile fac mărturie asupra unor diferende ce puteau apărea între Principatul Moldova şi Statul Polono-Lituanian în măsura în care domnitorii moldoveni apărau interesele cetăţenilor lor, precum şi ajutorul reciproc de care cele două state puteau beneficia. Medierea făcută de către domnitorul Grigore Callimachi (asistat de către omul său de încredere, nobilul de Mille), care mediere a permis evitarea unui război între polonezi şi tătarii din Crimeea, în 1761, în urma litigiului dintre prinţul polonez Stanisław Lubomirski şi hanul tătarilor Kırım Giray, este un exemplu perfect în acest sens.

Astfel, articolul abordează temele: colaborarea transfrontalieră dintre Principatul Moldovei şi Statul Polono-Lituanian (I); plângerile neguţătorilor moldoveni faţă de comportamentul autorităţilor polone (II), medierea de către Moldova a litigiului ce se iscase între prinţul polon Stanisław Lubomirski şi hanul tătarilor din Crimeea Kırım Giray (1760-1763) (III). Ne exprimăm speranţa că studiul de faţă va prezenta o nouă viziune asupra naturii relaţiilor dintre Republica celor Două Naţiuni şi Principatul Moldovei în secolul XVIII.

Lista ilustraţiilor:

1. Semnătura lui Grigore Callimachi. Biblioteca Wroblewski a Academiei de Ştiinţe a Lituaniei, departamentul manuscrise (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, rankraščių skyrius), Vilnius, LMAVB f. 139 5558, fol 3 v.
2. Ambasadorul Charles Gravier de Vergennes în costum turc. Tablou pictat de Antoine de Favray (1706-1782), 1766. Muzeul Pera (Pera Müzesi), Istanbul, Turcia.
3. Jan Klemens Branicki (1689-1771). Portret pictat de Jan Augustyn Mirys (1700-1790) în anul 1752. Muzeul Naţional din Poznan, Polonia (Muzeum narodowe w Poznaniu).
4. Antoine René de Voyer, marchiz de Paulmy d'Argenson, ambasadorul Franţei în Polonia în anii 1762-1764.
5. Harta frontierelor Poloniei, de la marginea Carpaţilor în Transilvania şi până la teritoriile tătarilor din Bugeac (sudul Basarabiei), in: *Carte de la Pologne divisée par provinces et Palatinats et subdivisée par districts*, 1772. Autor: Giovanni-Antonio Rizzi-Zannoni (1736-1814).

Жить в согласии на двух берегах Днестра: дипломатические отношения между Молдавским княжеством и Речью Посполитой (1757-1763 гг.)

Ключевые слова: Молдавия, Речь Посполитая, Франция, Крым, XVIII век.

Резюме: В Библиотеке Академии наук Литвы имени Врублевских хранятся письма из дипломатической переписки кавалера Шарля Гравье де Верженна, французского посла в Турции с 1755 по 1769 год, с графом Яном Клеменсом Браницким, великим гетманом Польши, и с князьями Скарлатом Гика, Иоанном Теодором Каллимаки и Григорием Каллимаки. Эта переписка относится к 1757-1763 годам. Письма, которые до сих пор не были изучены, проливают свет на некоторые аспекты дипломатических отношений между Молдавским княжеством, которое в те времена было частью Османской империи, и Речью Посполитой (также

известной как Королевство Польское и Великое княжество Литовское). Эти документы свидетельствуют о разногласиях, которые могли возникать между Молдавским княжеством и польско-литовским государством, когда молдавские правители защищали интересы своих подданных, а также о взаимной помощи, которую могли оказывать друг другу эти два государства. Посредничество господаря Григория Каллимаки (при содействии его доверенного лица де Милля), которое предотвратило войну между поляками и татарами в 1761 году после спора между польским принцем Станиславом Любомирским и татарским ханом Кырым Гиреем, является тому прекрасным примером.

Таким образом, в статье рассматриваются следующие вопросы: трансграничное сотрудничество между Молдавским княжеством и Речью Посполитой (I); жалобы молдавских торговцев на поведение польских властей (II), посредничество Молдавии в споре между польским принцем Станиславом Любомирским и крымским ханом Кырым Гиреем (1760-1763 гг.) (III). Мы надеемся, что это исследование позволит по-новому взглянуть на характер отношений между Речью Посполитой и Молдавским княжеством в XVIII веке.

Список иллюстраций:

1. Подпись Григория Каллимаки. Библиотека Академии наук Литвы имени Врублевских, отдел рукописей (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, rankraščių skyrius), Вильнюс, LMAVB f. 139 5558, fol 3 v.
2. Посол Шарль Гравье де Верженн в турецком костюме. Картина Антуана де Фавре (1706-1782), 1766. Музей Пера (Pera Müzesi), Стамбул, Турция.
3. Ян Клеменс Браницкий (1689-1771). Портрет написан Яном Августином Мирисом (1700-1790) в 1752 г. Национальный музей в Познани, Польша (Muzeum narodowe w Poznaniu).
4. Антуан Рене де Вуайе, маркиз де Польми д›Аржансон, посол Франции в Польше в 1762-1764 гг.
5. Карта границ Польши от Карпат в Трансильвании до территорий буджакских татар (юг Бессарабии), в: *Карта Польши с обозначением провинций, воеводств и поветов*, 1772 г. Автор: Джованни-Антонио Рицци-Заннони (1736-1814).

25.03.2018

Dr. Arnaud Parent, Université Mykolas Romeris à Vilnius, Ateities 20, LT-08303 Vilnius, République de Lituanie, e-mail: arnaudparent@hotmail.com

СИМЕОНОВСКИЙ ПЕЩЕРНЫЙ МОНАСТЫРЬ У СЕЛА РОГИ НА ДНЕСТРЕ

Игорь Сапожников

«Самый верный признак истины – простота и ясность»
Лев Толстой

Ключевые слова: Симеоновский пещерный монастырь, берег Днестра, село Роги, Ханская Украина, картография, церковь, келья, датировка, 1710-е - 1730-е гг.

Одним из наиболее загадочных историко-археологических памятников Буго-Днестровского междуречья является пещерная обитель во имя святого Симеона Столпника у с. Роги близ г. Дубоссары. О руинах монастыря стало известно в самом конце XVIII в., и они были на слуху у духовенства и просвещенной элиты империи до 1870-х годов, но позже о них забыли даже местные жители, а описания монастыря, по сути, канули в Лету. После ряда повторных «открытий» этих пещер в начале 1990-х и 2000-х годов информация о них появилась в интернете (на краеведческих и туристических форумах), но она пестрит спорными интерпретациями и слишком ранними датировками. Поэтому эта статья посвящена извлечению из забвения на свет божий старых работ об этом уникальном историко-культовом объекте, а также анализу и интерпретации источниковой базы по заявленной теме.

Впервые о монастыре сообщил ботаник А.К. Мейер, описавший в 1791 году всю территорию Очаковской области. Его информация, опубликованная в 1794 г. в специальной научной монографии (Мейер 1794), до сих пор является основным источником по рассматриваемой теме (прил. 1), хотя в ней есть ряд неточностей и преувеличений (см. ниже). В том же году, но, вероятнее всего, после А.К. Мейера, область описал военный инженер Ф.П. де Волан[1] (прил. 2), который нанес монастырь на «Карту топографическую, изображающую область Озу или землю Очаковскую» (М 5 верст в дюйме; рис. 1)[2]. Надо сказать, что данные о монастыре второго автора по полноте значительно уступают описанию первого, тем более что А.К. Мейер посвятил 7 страниц книги только растительности местности, в которой он расположен (Мейер 1794, 152-158). Следует учесть, что описание Ф.П. де Волана увидело свет более двух веков спустя после своего создания (Волан 2002), а упомянутая карта не опубликована до сих пор. Важно, что и А.К. Мейер, и Ф.П. де Волан посетили монастырь во время его существования, хотя уже и не в «пещерной ипостаси» (прил. 1-2).

Дата его закрытия названа в статье о «достопримечательнейших предметах в городах и местечках» (раздел «Дубоссары»), которая в 1844-1850-х гг. не раз публиковалась в томах «Новороссийского календаря»: «в 7-ми верстах, при селении Рогах, в крутой Днестровской скале иссечена малая церковь, принадлежащая упраздненному в 1804 году монастырю» (Указатель 1845, 61; Указатель 1857, 95; и др.).

Примечательно, что в начале 1820-х гг. на листе L (50) «Специальной карты Западной части Российской империи» (М 10 вёрст в дюйме или 1 : 420000), созданной под руководством генерал-лейтенанта Ф.Ф. Шуберта, «монастырь Рогия» отмечен как действующий. Примечательно, что в 1840 г. на подробной «Гидрографической карте реки Днестра» (250 сажень в дюйме или 1 : 10 500; Часть 6) он не обозначен, но зато нарисованы несуществующие ныне острова возле сс. Роги и Новая Маловата[3] (рис. 2).

[1] А.К. Мейер не назвал инженера, хотя знал ряд людей, побывавших в Очаковской области: известного медика О.К. Каменецкого и топографов – Шостака, Бострема, Зорина и Верховинцева (прил. 1; Мейер 1794, 97).

[2] Российский государственный военно-исторический архив (Москва), Ф. 846, оп. 16, д. 20150.

[3] Уровень воды в Днестре в этом районе, до поднятия дамбой Дубоссарской ГЭС в 1954 г., имел абсолютные отметки около +9-10 м. В настоящее время он составляет около +27,5 м.

Рис. 1. «Карта топографическая, изображающая область Озу или землю Очаковскую» Ф.П. де Волана (1791 г., фрагмент).

Рис. 2. «Гидрографическая карта реки Днестра» Б.Я. Эйтнера и др. (1840 г., фрагмент).

Вскоре с. Роги посетил архиепископ Гавриил (в миру историк В.Ф. Розанов). Точная дата его поездки на Днестр неизвестна, вероятнее всего, она состоялась в середине 1840-х гг. По понятным причинам записки этого автора самые профессиональные из всех известных и любопытны тем, что часть текста посвящена жителям с. Роги (прил. 3).

Еще недавно этим описания очевидцами остатков монастыря и исчерпывались, но в ходе работы над статьей отыскалось еще одно свидетельство. Его автором является забытый ученый Иван Кедрин (ок. 1820-1900 гг.), биографию которого в общих чертах уже удалось восстановить (Сапожников, Аргатюк 2018). Информация о с. Рогах и окрестностях (прил. 4) содержится в его статье, посвященной поездке по Херсонской губернии в мае – июле 1850 года с посещением Варваровки, Коренихи, Ильинского (Парутино), Севериновки, Шибки и Кошницы (Кедрин 1850б)[4].

Первым историком-профессионалом, побывавшим в этих местах около 1873 г., стал профессор из Одессы В.И. Григорович. Позже он сообщил, что посетил в Рогах пещеру и старое сельское кладбище (на восточной окраине села; рис. 3), где увидел «надгробные камни… со славянскими надписями». С них были сделаны «снимки» (фотографии или рисунки – ?), которые вскоре украли в Киеве (Григорович 1876, 12).

Еще в нескольких изданиях второй половины XIX – начала XX вв. монастырь у с. Роги охарактеризован по данным А.К. Мейера (прил. 1). Наиболее известным из них является книга А. Шмидта (1863, 769). Существует и полуфантастическое описание историка и археолога И.Е. Забелина, который «забыл» сослаться на тот же источник: «вблизи города Новые Дубоссары… находятся Роги – монастырь и гора, вся изрытая пещерами, и где вообще Днестровский берег представляет много замечательного в топографическом отношении и показывает, что необходимо здесь существовали значительные поселения с самой глубокой древности» (Забелин 1876, 397).

По-видимому, процесс забвения монастыря активизировался в 1870-1780-х годах, и на

[4] По материалам той же поездки были написаны еще две статьи: о виноградарстве и виноделии Левобережного Приднестровья (Кедрин 1850) и о состоянии табачной промышленности в Тираспольском уезде (Кедрин 1850а).

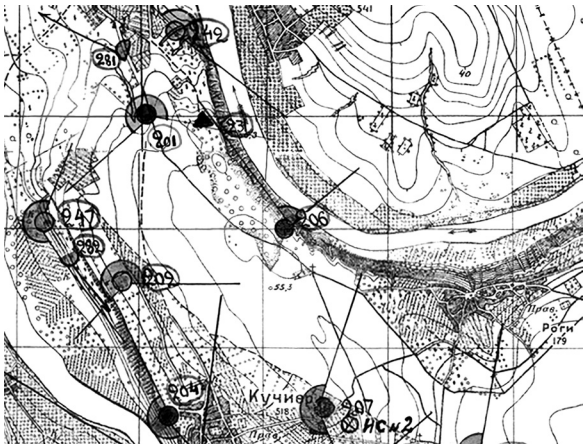

Рис. 3. Район сел Роги, Кочиеры и Маловата Ноуэ с объектами Тираспольского укрепрайона (1916 и 1930-е гг., фрагмент).

этом фоне особняком стоит статья А.Г. Лебединцева. В ней, публикуя перечень благочиний и входящих в них парафий Новоприобретенной (Очаковской) области 1793 года, автор заметил: «В двух верстах от сего села был Роговский монастырь. В нем церковь (и ныне сохранившаяся) во имя Симеона Столпника, высеченная в скале» (Лебединцев 1913, 10).

Уже в 1910-х годах в дневниках херсонского археолога В.И. Гошкевича, со ссылкой на неназванных корреспондентов, говорится: «на земле, принадлежащей крестьянам с. Роги, есть небольшая пещерка на берегу Днестра» (Фабрициус 1851, 32), то есть о монастыре нет ни слова.

Этим краткий обзор историографии по теме можно завершить, но нельзя умолчать о том, что в библиографическом указателе «Розвиток православ›я на Півдні України, кінець XVIII - поч. XX ст.» монастырь и село Роги не упоминаются (Розвиток 2010). Более того, он не вошел не только в довольно полный «Свод археологических памятников Дубоссарского района» (Коваленко, Синика, Тельнов 2011), но и в специальный обзор скальных скитов Нижнего Поднестровья (Коваленко 2009).

Как известно, недостаток проверенной научной информации порождает слухи, распространенные в блогах и на форумах сети, в которых монастырь без всяких на то оснований называется «скитом отшельника», датируется XIV-XVII вв. от Р.Х. и ранее, а изредка именуется ни много ни мало как «первым православным храмом на территории Молдавии».

Итак, пещеры, согласно сервису «Google-карты», имеют координаты около 47°19’33.0”N и 29°07’08.3”E и находятся на левом берегу долины Днестра, образующей здесь крутой меандр и длинный мыс, вытянутый осью по линии СЗ-ЮВ и достигающий высоты более 120 м как раз в районе бывшего монастыря (рис. 1-2).

Особый интерес представляет описание растительности района монастыря А.К. Мейером, на которое обратил внимание В.Ф. Розанов (прил. 3), так как он расположен непосредственно на так называемой «стенке» (прил. 1). Речь идет об участках крутого каменистого берега Днестра, поросшего лесом и кустарником, которых ботаник изучил три – «при монастыре Роги, при Буторе и при Тее». Всего он нашел на них почти 100 видов растений, а для некоторых из них привел не только научные латинские, но и народные молдавские, турецкие, украинские, татарские и греческие названия. Приведем некоторые из них: дуб (quercus robur, по- румынски – стежар, по-турецки – агач), ясень (fraxinus excelsior, по-румынски – фрасин), граб (carpimus betulus, по- румынски – карпен), терн (prunus spinosa, по- румынски – порумбреле, по-турецки – гюель, по-татарски – ярат, по-новогречески – камбрула), орешник (corylus avellana, по- румынски – алунеле, по-гречески – лептонарион, по-турецки – фундук) и мн. др. Перечень завершается выводом: «Судя по толщине произрастающих на сих стенках дерев, употребляемых молдаванами на разные изделия, нельзя усомниться, чтобы Очаковская земля не могла производить годный лес, если приложено будет о нем попечение» (Мейер 1794, 152-158). В настоящее время часть растений из списка А.К. Мейера здесь уже не произрастает, некоторые же сохранились в государственном заповеднике, расположенном в устье рек Ягорлык и Сухой Ягорлык (Негру, Пынзару, Попеску 2006).

Что касается довольно плотной осадочной породы, в которой вырезаны пещеры монастыря у с. Роги, то побывавший здесь в 1866-1867 гг. геолог Н.П. Барбот де Марни определил ее как мактровый известняк сарматского времени. В его время этот камень добывали на том же мысу у с. Кочиеры (Барбот 1869, 44). В конце XIX в. данное месторождение разрабатывали жители обоих названных сел, и это была един-

ственная «промышленная» отрасль местной экономики (Список 1896, 363-364). В настоящее время известняк в этом районе добывают в 0,9-1,7 км к северо-западу от с. Кочиеры, то есть всего в 2 км от бывшего монастыря.

Судя по 500-метровой карте ВТС L-35-35-A 1980-х гг., эти карьеры, как и пещеры монастыря, лежат на абсолютной высоте +60-70 м, что составляет около 30-40 м над современным уровнем реки Днестр. Долгие годы (до Октябрьского переворота) недалеко от места монастыря на вершине мыса, у развилки дорог к западу от с. Роги стоял придорожный поклонный крест. В начале 30-х гг. XX века над пещерами построили укрепление № 206 (долговременную огневую точку на 2 пулемета) 82-го Тираспольского укрепленного района так называемой линии И. Сталина, сооружения которой взорвали в 1941-1943 гг. (рис. 3).

Переходя к описанию монастыря, замечу, что в популярных заметках и интернете чаще всего упоминаются остатки церкви и трех келий. В научной литературе планы и рисунки этих пещерных сооружений, к сожалению, до сих пор отсутствуют, а наиболее полное их описание с размерами (не совсем точными) принадлежит И. Кедрину (прил. 4). Им мы и воспользуемся, но добавим описание и внутренние размеры церкви из работы В.Ф. Розанова (прил. 3) и другие источники.

В них речь идет о двух искусственных пещерах (по И. Кедрину – гротах), первая из которых (по дороге из с. Роги), судя по всему, служила кельей[5]. В ней был вход с тремя ступенями через арочную дверь шириной 1,07 м, высотой 1,8 м. Его внутренняя часть имела размеры 5,3[6]×2,1 м, при высоте до 2,0 м. Вторая пещера, длиной до 15 м и шириной 4,3 м, состояла из трех частей: трапезной, собственно церкви и алтаря. И. Кедрин сообщает, что из алтаря можно было «подняться на небольшую площадку, в одной из стен которой находится дверь в крошечную комнату длиной и шириной в 1½ [1,07 м] аршина, которая, быть может, служила ризницей обители, между тем как в другой стенке площадки находится круглое окно» (рис. 4). По его же данным, вода, просачивающаяся из стен и из свода «большего грота», сильно разрушила помещение церкви и особенно вход в нее, который в настоящее время превратился в длинную низкую и косую щель.

Рис. 4. Симеоновский пещерный монастырь. Окно церкви (вид изнутри).

Эта характеристика и нынешнее состояние объектов монастыря ставят под сомнение слова А.К. Мейера о присутствии поблизости от Рогов пещер, простирающихся вдоль береговых склонов на протяжении 2 км, а также о наличии здесь монашеской кельи, вырезанной на четырех уровнях. Более того, его известия о сталактитах и добыче в пещерах селитры, которую монахи якобы продавали туркам (прил. 1), являются фантастикой или относятся к другой пещере.

Особую ценность имеет сообщение А.К. Мейера о том, что «келья» близ этих пещер была «сделана епископом Амфилохием» (прил. 1). Наверняка ученый имел в виду просветителя и архиерея, жившего около 1730-1800-х гг. и возглавлявшего Хотинскую епархию Молдавской церкви в 1768-1770 гг. (Гросул 2000), в 1772 г. (Лебединцев 1913, 19) и снова после 1777 г. Правда, по данным авторитетного источника, он не был Проилавским митрополитом (Арсений 1904, 93, 126-128), как полагает В.Я. Гросул (Гросул 2000, 197). Если этот персонаж и имел отношение к монастырю в Рогах, то мог организовать здесь что-либо не ранее конца 1750-х - 1760-х гг.

Поскольку слои с рыхлыми отложениями в описанных пустотах отсутствуют, их научные раскопки и археологическое датирование невозможны. Ввиду этого некоторые основания для определения их возраста могут дать

[5] В.Ф. Розанов пишет о «кельях», но не называет их числа (прил. 3).
[6] Реально длина кельи составляет до 4 м.

Рис. 5. Шестиконечный крест.

Рис. 6. Лапчатый крест.

Рис. 7. Латинский крест и другие знаки.

настенные изображения, отмеченные И. Кедриным на стенах кельи (прил. 4), а В.Ф. Розановым и в ней, и в церкви: «на стенах их иссечены кресты старинной формы, четвероконечные и шестиконечные, с подножиями» (прил. 3).

Действительно, несмотря на варварские надписи современных «паломников», в указанных местах до сих пор сохранились рисунки нескольких вырезанных крестов, но самые выразительные отмечены в помещении кельи – на стенах слева и напротив от входа. Первый из них (рис. 5) является очень редким – шестиконечным перекрестным с косой верхней перекладиной на треугольной Голгофе (Сапожников, Слюсар, Шувалов 1995, рис. 1, 3-13), прямые аналогии которому еще предстоит найти. Второй крест является типичным лапчатым (рис. 6), которые обычны для этого региона и широко датируются, вплоть до конца XIX ст. (Сапожников, Слюсар, Шувалов 1995; 1997, рис. 6/1, 4, 7; 9/1, 4; 10/2). Более того, они часто встречаются на стенах пещерных монастырей Среднего Поднестровья, где могут датироваться до XVII в. и даже ранее (Нечитайло 2011, 41, рис. 1, 3 и др.). Здесь же вырезано еще несколько крестов, в частности более узкий лапчатый, четырехконечный на Голгофе, латинский с перекладиной, заканчивающейся двумя перекрестными крестами, а также ряд неидентифицированных символов (рис. 7).

Как видим, какая-либо конкретная датировка пещер монастыря Симеона Столпника у с. Роги на основании имеющихся данных была бы спорной и недостаточно аргументированной. Основываясь на анализе исторической ситуации в регионе после 1711 г., когда крымский хан, по сути, передал округ Дубоссары (мукатаа Томбасар), или так называемую Ханскую Украину (на втором этапе существования)[7], запорожцам, охранявшим границу с Речью Посполитой (Сапожников 2000; Сапожников 2003), могу предположить, что монастырь мог быть основан и (или) возобновлен в 1710-х – начале 1730-х гг. Именно в это время Проилавская митрополия Константинопольской церкви, в которую входили приходы Северо-Западного Причерноморья, находящиеся на землях Порты Оттоманской и Крымского ханства, активизировала деятельность по расширению сферы своего влияния. Известно, что в 1710-х годах ее возглавлял митрополит Ионнакий (Арсений 1904, 127).

В пользу этого предположения красноречиво говорят записанные в середине 1840-х годов В.Ф. Розановым свидетельства «жителей роговских и маловатских» о том, «что устроен монастырь при праотцах их; следовательно, не раньше как за 100 лет [в 1740-х гг.] до настоящего времени, или немного более» (прил. 3). Кстати, эти данные не исключают упомянутой выше версии А.К. Мейера, что помещение церкви было вырезано раньше, чем келья. Что касается более поздних наземных хозяйственных и культовых строений Симеоновского монастыря (прил. 1-3), то из-за подъема уровня Днестра плотиной Дубоссарской ГЭС (см. выше) их остатки находятся не только под землей, но и под толщей воды на глубине не менее 14-15 м.

[7] Первый этап существования Украины Ханской датируется 1680-ми - 1690-ми гг., но тогда она занимала часть территории Подолья между Днепром и Днестром (Сапожников 2003; Чухлиб 2015, 154-156).

Таким образом, в статье удалось собрать наиболее полный на сегодня свод информации об остатках пещерного Симеоновского монастыря близ с. Роги на берегу Днестра и заключить, что он мог быть учрежден в начале XVIII в. от Р.Х. митрополитом Проевлавия, Томаровским, Хотинским, всего побережья Дунайского и Днестровского и целой Украины Ханской[8] под эгидой Константинопольского патриарха. В нем могли монашествовать как молдаване, так и украинцы (вероятнее всего, бывшие запорожские казаки).

Автор благодарит С.С. Аргатюка за поиск библиографических раритетов, а И.А. Поляруша – за краеведческие консультации.

Приложение 1

А.К. Мейер

Описание пещерного монастыря Симеона Столпника и его окрестностей

1791 г. (Мейер 1794, 132, 150-151)

Каменные полосы примыкают к возвышениям гористых берегов реки, которые близ монастыря, называемого Роги, села Кочиер, деревни Бутора и при самом устье суть самые возвышеннейшие. Сии гористые берега составлены из желтой глины и крупного берегового песка, смешанного с мелким камнем, и кремни находятся рассеянными по степи на знатное расстояние от реки. Особливо лощины, называемые молдаванами *вале*, наклоняющиеся к Днестру, оными исполнены.

...Между деревней Мыловатой, имеющей лучшие арбузы из всей степи, и деревней Гаян находится монастырь Роги во имя святого Симеона Столпника (В сем месте нашел я господина штаб-лекаря Осипа Кирилловича Каменецкого[9], и мы с этим опытным и искуснейшим в ботанике врачом взаимно сообщили друг другу сделанные нами открытия). Местоположение монастыря сего превосходит все, что есть наиприятнейшего. Уединен, почти равен с поверхностью Днестра, под страшной стремниной, которой чрезвычайной величины камни устрашают его повсечастно истнением, пребывает он закрыт от узрения людей. Даже и сам мой провожатый из деревни *Малоешти* по имени *Савелий Сайдаков*[10], а по состоянию равный с нашим однодворцем, человек честнейший и знающий всю Очаковскую землю от края до края, не мог мне открыть тропы, ведущей к сему монастырю с высоты степного обрыва.

Гора вышиною простирается на 60 саженей [128 м], и между покрывающим ее кустарником сокрывается стезя, вырубленная из камня и содержащая сто восемьдесят ступеней. Сшедши около 120 ступеней, встречается каменная площадка, ведущая к подбережным пещерам, вырубленным в самой каменной горе, и где, по словам монашествующих в монастыре святого Симеона, находился прежде сего монастырь. Сии пещеры совершенно темны, и не можно было в них войти по причине дождевой воды, проходящей каналами через покрывающую их каменную гору. Капельник или сталактит окружал все своды, а стены покрыты селитрой, которую монахи доселе собирали и продавали туркам. Близ сих пещер, простирающихся параллельно на расстояние двух верст, есть келья четырьмя ступенями пещер возвышающаяся, сделанная епископом Амфилохием. Под сей горой находится ключ изящной воды, которая еще больше украшает приятную сию пустыньку, несколько ульев и ручная мельница составляет все богатство живущих там восьми пустынников.

Сия гора на расстоянии семи верст покрыта вся разным лесом, в котором есть деревья изрядной вышины. Таковые, лесом заросшие горы, называются у молдаван стенками...

Приложение 2

Ф.П. де Волан

Описание района сел Маловата и Роги

1791 г. (Волан 2002, 120)

Возвышенности, которые вновь появляются в 400 саженях [852 м] от этой деревни [Маловатой], образуют почти отвесные берега реки, высящиеся почти на 40 саженей [85 м] над водой. Здесь снова можно увидеть слои разных видов известняка и ракушечника, о которых говорилось выше. Берега протянулись на 3 версты от устья Яурлейка. В 3 верстах [3,2 км]

[8] Существовали и иные варианты титула, например, «...всего берега Дунайского и всей Бессарабии и Украины», «...всего владения Украинского», «...всея Украины» и пр. (Лебединцев 1913, 14-15, 18).

[9] 1754-1823 гг. Лейб-медик, профессор Медико-хирургической академии, кавалер орденов Св. Анны 2-й и Св. Владимира 4-й ст. (И.С.)

[10] Курсив А.К. Мейера.

от Маловатой прямо рядом с водой на склоне между скалами находится монастырь Святого Симеона в Рогах с 7 монахами. Давным-давно его церковь была *выдолблена* в скале, но несколько лет назад сквозь своды начала просачиваться вода, и они были вынуждены покинуть ее и построить новую церковь прямо у воды, которая всякий год рискует быть разрушенной при наводнении. К этому монастырю можно добраться лишь по нескольким почти нехоженым тропкам, и положение его в самом деле соответствует первому веку [началу] христианских церквей. Монахи живут за счет деревни Роги, которая им принадлежит. Эта деревня расположена в маленькой лощине, которая находится в речном берегу... Здесь 27 семей, столько же домов и церковь. 3 колодца поставляют очень хорошую воду.

Приложение 3

архиепископ Гавриил (В.Ф. Розанов)

Село Роги и упраздненный монастырь

1840-е гг. (Гавриил 1848, 26-28)

Села Роги, [церковь] Рождество-Богородицкая, Тираспольского уезда.

Близ сего села, именно не более как в 2-х верстах от него находился ныне упраздненный Роговский монастырь. Он стоял на левом берегу реки Днестра, от города Дубоссар в 5 верстах [5,34 км] вверх по реке. В каком году основан, неизвестно. Однако жители роговские и муловатские сказывают, что устроен монастырь при праотцах их; следовательно, не раньше как за 100 лет до настоящего времени, или немного более.

Находился он на крутом берегу Днестра, в каменной скале, где была и церковь во имя Св. Симеона Столпника, празднуемого 1-го сентября, и имелось несколько келий. Церковь и келии действительно и теперь в пустоте находятся; на стенах их иссечены кресты старинной формы, четвероконечные и шестиконечные, с подножиями. Длина церкви 21 [14,9 м], а ширина 6 арш. [4,26 м]; разделена на три части: трапезу, собственно церковь и олтарь, в коем на стенах, кроме выдолбленных впадин, ничего особенного нет. Церковь сия и келии от поверхности днестровской воды не менее как сажень на 15 [32 м], а может быть и 20 [42,6 м].

В последствии времени монастырь сей перенесен был к малой воде реки, где была также деревянная церковь и такие же келии с садами, огородами, хорошим фонтаном и с сажелками для рыбы. Сказывают, что вниз перенесен монастырь потому, что сквозь каменный свод церкви, в горе, стала проникать вода, которая действительно и теперь каплет. Уверяют, что сия вода была целительна. Вся гора и утес, среди которого основан был монастырь, покрывались разного рода черным лесом: дубом, клёном, берестом, орешником. Теперь леса нет, но растет из тех же деревьев кустарник, который, покрывая все место, делает вид разнообразный. Сверху, где келии и церковь, смотреть вниз прелестно, особливо через реку Днестр на правый берег оной, где и сады, и поля обработаны надлежащим порядком, а дальше идут возвышенные места Бессарабии, по коим рассеяны стада. Внизу, куда монастырь с горы был перенесен, строений уже никаких нет, ни садов ни огородов, а признаки и следы всего того еще сохраняются.

По оным водили нас села Рогов жители, добродушные молдаване, которые сохраняют немало еще обычаев отеческих, особенно почтительны и уважительны к старшим, привержены к церквам Божиим и любят свое духовенство. Жители хотя и отзываются о себе, что живут скудно, но владеют весьма выгодными землями и достаточное имеют скотоводство. Говорят по-молдавски, но знают и по-русски. Служба совершается на обоих языках. Желательно было бы, чтобы они оставили свою кукурузу, а сеяли рожь и больше пшеницы, как пищи более здоровой и питательной, заводили бы между собою ремесленников, плотников, кузнецов, место коих ныне занимают у них цыгане. Еще желательно было бы, дабы они были около домов своих поопрятнее. При том же монастыре течет хороший светлый ключ со свежей водой, которая падала прежде в особый прудок, наполненный рыбой, но ныне все это пусто.

Приложение 4

И. Кедрин

Описание с. Роги и остатков монастыря

1850 г. (Кедрин 1850б, 96-98)

Небольшая деревня Роги, в которой считается 163 души государственных крестьян, распо-

ложена на Днестре, в 6 [6,4 км] или 7 [7,5 км] верстах к северу от Дубоссар. Жители ее занимаются хлебопашеством, овцеводством, разведением табака и шелководством. У них есть также небольшие виноградные и фруктовые сады. Впрочем, хозяйство рогских крестьян не представляет ничего замечательного.

Почва земли возле Рог песчаная. Узкий и глубокий ров, которого бока состоят из глины оранжевого цвета, разделяет деревню почти на две части. При спуске к Днестру, в овраге, который усеян множеством диких камней огромной величины, выходит родник прекрасной воды. Река образует здесь обыкновенно правильный полукруг. Левый берег ее очень высок, а бессарабский напротив низменный, между тем как от селения Кучиер до Маловатого правый берег крут и возвышен, а Херсонский очень отлогий.

Следуя от Рог в селение Маловатое по тропинке, проложенной у подошвы возвышенного берега Днестра, нельзя не полюбопытствовать осмотреть высеченные в скалах гроты, которые находятся на половине горы, обросшей кустарниками и имеющей отвесной высоты глазомерно саженей 30. В меньший из гротов, который был некогда, вероятно, иноческой кельей, входят тремя ступеньками через четырехугольную дверь шириной 1½ [1,07 м], высотой более 2½ [1,78 м] аршин. Сам же грот длиной 2½ [5,3 м], шириной 1 сажень, а высотой несколько более сажени [2,13 м]. Раковисто-известняковые стены его, на которых в двух местах вырезаны кресты, испещрены зелеными и синими водорослями. Напротив входа, близ стены вырублена из камня неширокая и невысокая скамья, а в другой стене находится во всю высоту грота полукруглая ниша. Второй грот, в котором, по преданиям, был некогда христианский монастырь, находится вблизи первого, но гораздо обширнее. Вход в него полуразрушен. Сам же грот состоит из передней значительной величины комнаты, которая была, вероятно, церковью, и из комнаты несколько меньшей, в которой, быть может, помещался алтарь. Из сей последней комнаты можно подняться на небольшую площадку, в одной из стен которой находится дверь в крошечную комнату длиной и шириной в 1½ [1,07 м] аршина, которая, быть может, служила ризницей обители, между тем как в другой стенке площадки находится круглое окно, из которого открывается прекрасный вид на виноградинки и фруктовые сады, расположенные на противоположном берегу Днестра, в Бессарабии. Вода, просачиваясь из стен и даже из полукруглого свода, находящегося в передней комнате большего грота, отторгает по временам от них камни, которых куски лежат на полу в беспорядке посреди лужи, образованной медленно, но постоянно упадающими каплями. Немного ниже описанных нами гротов струится из горы ключ, из которого можно образовать великолепный фонтан.

Библиография

Арсений 1904: Арсений, Исследования и монографии по истории молдавской церкви, часть I: История молдавских епархий и их святители (Санкт-Петербург 1904).

Барбот 1869: Н. Барбот де Марни, Геологический очерк Херсонской губернии (Санкт-Петербург 1869).

Волан 2002: Ф.П. Волан, Отчет относительно географического и топографического положения Провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию. В: Наследие Ф.П. Де-Волана: из истории порта, города, края (Одесса 2002), 74-200.

Гавриил 1848: Гавриил, Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической (Одесса 1848).

Григорович 1876: В. Григорович, Записка о пособиях к изучению южнорусской земли, находящихся в военно-ученом архиве Главного штаба. Записки Новороссийского университета XX, 1876, 1-45.

Гросул 2000: В.Я. Гросул, Амфилохий Хотинский. В: Православная энциклопедия, т. 2. (Москва 2000), 197.

Забелин 1876: И. Забелин, История русской жизни древнейших времен, часть I (Москва 1876).

Кедрин 1850: И. Кедрин, О разведении винограда и виноделия на левом берегу реки Днестра в Херсонской губернии. ЖМГИ XXXVII, 4, 1850, 48-53.

Кедрин 1850а: И. Кедрин, О состоянии табачной промышленности у государственных крестьян Тираспольского уезда Херсонской губернии. ЖМГИ XXXVII, 4, 1850, 48-53.

Кедрин 1850б: И. Кедрин, Отрывки из путевого журнала при обозрении сельского хозяйства в Херсонской губернии в 1850 году. ЖМГИ XXXVII, 4, 1850, 78-98.

Коваленко 2009: С. Коваленко, Скальные скиты Нижнего Поднестровья: время и условия возникновения. В: Conferinţa internaţională ştiinţifică «Păstrarea patrimoniului cultural în ţările europene» (Chişinău 2009), 98-101.

Коваленко, Синика, Тельнов 2011: С.И. Коваленко, В.С. Синика, Н.П. Тельнов, Свод археологических памятников Дубоссарского района Приднестровской Молдавской Республики (Тирасполь 2011).

Лебединцев 1913: А.Г. Лебединцев, Ханская Украина. ЗООИД XXXI, 1913, 1-22.

Мейер 1794: А. Мейер, Повествовенное, землемерное и естествословное описание Очаковская земля, содержащееся в двух донесениях (Санкт-Петербург 1794).

Негру, Пынзару, Попеску 2006: А.Г. Негру, П.Я. Пынзару, Г. Попеску, Флора и растительность заповедника «Ягорлык». В сб.: Заповедник «Ягорлык» (Кишинев 2006), 20-24.

Нечитайло 2011: П. Нечитайло, Хрестоподібні зображення з лунками-просвердлинами у печерах Подністров'я. В сб.: Археологія и фортифікація Середнього Подністров'я (Кам'янець-Подільський 2011), 35-41.

Розвиток 2010: Розвиток православ›я на Півдні України, кінець XVIII - початок XX ст. (На матеріалах Херсонської губернії та Південної Бессарабії): бібліографічний покажчик (Одеса 2010).

Сапожников 1997: И.В. Сапожников, Намогильные памятники населения степей Нижнего Приднестровья: конец XVIII - первая половина XIX вв. (Одесса 1997).

Сапожников 2000: І. Сапожников, Лівобережне Подністров'я в середині XVIII століття (за даними картографії). Київська старовина 5, 2000, 39-49.

Сапожников 2003: І.В. Сапожников, Запорожці в Очаківській області та Україні Ханській під час «кримської протекції»: 1711-1734 роки. Південна Україна. XVIII-XIX століття 7, 2003, 240-244.

Сапожников, Аргатюк 2018: И. Сапожников, С. Аргатюк, Иван Кедрин и его экспедиция 1850 года по Северо-Западному Причерноморью. В: Південний захід. Одесика, вип. 23 (Одеса 2017), в печати.

Сапожников, Слюсар, Шувалов 1995: І.В. Сапожников, Ю.О. Слюсар, Р.О. Шувалов, Типологія кам›яних намогильних хрестів Південно-Західної України. В: Старожитності Причорномор›я, вип. 2 (Одеса 1995), 48-63.

Список 1896: Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом из них (Херсон 1896).

Указатель 1844: Указатель достопримечательнейших предметов в городах и местечках Новороссийского края и Бессарабии. В: Новороссийский календарь на 1845 год (Одесса: в гор. тип. 1844), 53-86.

Указатель 1857: Указатель достопримечательнейших предметов в городах и местечках Новороссийского края и Бессарабии. В: Новороссийский календарь на 1858 год (Одесса 1857), 89-110.

Фабрициус 1951: И.В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, вып. I (Киев 1951).

Чухліб 2015: Т. Чухліб, Де і коли існувала так звана Ханська Україна? В: Історія Криму в запитаннях та відповідях (Київ 2015), 184-186.

Шмидт 1863: А. Шмидт, Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния, часть II (Санкт-Петербуг 1863).

Mănăstirea rupestră Sf. Simeon de lângă satul Roghi de pe malul Nistrului

Cuvinte-cheie: mănăstirea rupestră Sf. Simeon, malul Nistrului, satul Roghi, Ucraina hănească, cartografiere, biserică, chelie, datare, anii 1710-1730.

Rezumat: Mănăstirea rupestră Sf. Simeon de lângă satul Roghi, din preajma oraşului Dubăsari prezintă un sit istorico-arheologic destul de important pentru spaţiul bugo-nistrean. Acesta este cunoscut încă de la sfârşitul sec. XVIII, însă, mai târziu uitat atât de cercetători, cât şi de populaţia locală. Articolul de faţă este rezervat republicării unor informaţii mai vechi cu privire la complexul de cult de la Roghi, precum şi unei descrieri actualizate a bisericii şi a chiliilor. Pe baza analizei imaginilor de cruci, atestate în această mănăstire, şi a situaţiei istorice din Ucraina hănească, autorul presupune datarea complexului cu anii 1710-1730.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. „Harta topografică ce redă regiunea Ozu şi pământul Oceakov", autor F.P. de Volan (1791, fragment).

Fig. 2. „Harta hidrologică a râului Nistru", autor B.Ya. Eitner ş.a. (1840, fragment).

Fig. 3. Teritoriul satelor Roghi, Cocieri, Molovata Nouă şi elementele defensive din raionul Tiraspol (1916 şi 1930; fragment).

Fig. 4. Mănăstirea rupestră Sf. Simeon. Fereastra bisericii (vedere dinspre interior).

Fig. 5. Crucea cu şase extremităţi.

Fig. 6. Cruce în formă de mână.

Fig. 7. Crucea latină.

The cave monastery of Saint Simeon near the village of Roghi on the Dniester River

Keywords: the cave monastery of Saint Simeon, bank of the Dniester, the Roghi Village, Khan Ukraine, cartography, church, monastic cell, dating, 1710s - 1730s.

Abstract: The cave monastery of Saint Simeon by the Roghi Village on the Dniester River near the Moldavian town of Dubossary is the most mysterious historical and archaeological site of the Bug-Dniester interfluves. It was known at the end of the 18th century, but later scientists and villagers forgot about it. The article is devoted to the republishing of old works on this unique religious complex and the description of its objects (the church and the cell). Based on the analysis of images of stone crosses and a general historical situation in the Ottoman Ukraine, the author suggested that the monastery dates 1710s - 1730s.

List of illustrations:

Fig. 1. "Topographical map, depicting the Ozu Region or Ochakov land" by F.P. de Volan (1791, a fragment).

Fig. 2. "Hydrographic map of the Dniester River" by B.Ya. Eitner and others (1840, a fragment).

Fig. 3. The area of the villages of Roghi, Cocieri and Molovata Nouă with the objects of the Tiraspol fortified area (1916 and 1930s, a fragment).

Fig. 4. The cave monastery of Saint Simeon. Window of the church (view from the inside).

Fig. 5. Six-pointed cross.

Fig. 6. The mottled cross.

Fig. 7. Latin cross and other signs.

31.12.2017

Др. хаб. Игорь Сапожников, Институт археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда 12, 04210 Киев, Украина, e-mail: igors@gcn.ua

DATE NOI PRIVIND EDIFICAREA BISERICII *ÎNĂLȚAREA DOMNULUI* DIN CHIȘINĂU ȘI PRECURSOAREA ACESTEIA – BISERICA SFINȚII APOSTOLI PETRU ȘI PAVEL

Sergius Ciocanu

Cuvinte-cheie: mahala, biserică, cutremur, sârbi, incendiu, arhitect, fundații, monument istoric.

Anterior războiului dintre Imperiile Otoman, Austriac și Rus, din 1769-1774, pe moșia Chișinău a mănăstirilor ieșene *Sfânta Vineri* și *Sfinții Arhangheli* (Frumoasa) din Iași (închinate mănăstirii de pe Muntele Sinai din Egipt) era situat un singur district al orașului Chișinău – *Mahalaua din Gios*. Mahalaua s-a format în prima jumătate a secolului al XVIII-lea prin înglobarea de către oraș a vechii vetre a satului Chișinău. Centrul de referință al acestui district – biserica *Sfinții Ioachim și Ana* a fost refăcută în piatră pe la 1742 de pârcălabul Vasile Măzărache (Ciocanu 2002, 39-43). În linii generale, construcțiile Mahalalei din Gios nu depășeau traseul marcat de drumul care lega centrul Chișinăului de podul de peste Bâc, format de zăgazul cu mori al iazului orășenesc[1].

După evacuarea în 1774 a Țării Moldovei de trupele de ocupație „nemțești" și „muscălești", orașul Chișinău nu doar își restabilește vatra antebelică răvășită de război, ci, treptat, se extinde, formând două mahalale noi, una dintre care era situată pe moșia administrată de mănăstirile ieșene închinate Sinaiului (fig. 1).

Stabilirea unei numeroase comunități umane peste drumul care lega centrul urbei cu zăgazul iazului chișinăuan, pe cea de-a doua terasă a platoului dintre pârâurile Mălina Mică și Durlești, a pus tranșant problema edificării aici a unui lăcaș de cult care să asigure necesitățile spirituale ale noilor orășeni. Noua biserică a fost consacrată Sfinților Apostoli Petru și Pavel. Cel mai probabil, ea a beneficiat de o construcție din lemn pe fundații de piatră.

Biserica a suferit grav de pe urma incendiului care a cuprins localitatea în timpul operațiunilor militare din 1788, fiind printre cele șase-șapte biserici atestate în acel an în oraș de secund-maiorul von Raan (Раанъ фонъ 1792, 47-48). Ea este arătată pentru prima dată pe unul dintre planurile zonei Chișinăului (fig. 2), elaborat la 1789 (Nesterov 2005, 43). Deocamdată, nu dispunem de informații care ar reflecta refacerea acestui lăcaș de cult după finalizarea războiului, nici privind activitatea lui de până la marele cutremur care a afectat orașul la 14 octombrie 1802.

Unicul document cunoscut care relevă hramul acestui lăcaș de cult, este o diplomă de hirotonie din 21 iulie 1804, semnată de Episcopul de Huși, Meletie Lefter, prin care el rânduia un preot la *bisărica Sfinților Apostoli din tărgul Chișinău*[2] (vezi anexa, doc. 1).

Documentele acestui preot, păstrate într-un dosar de arhivă din anul 1835[3], sunt deosebit de importante în contextul subiectului abordat în acest articol.

Conform dosarului, preotul Nicolai Bânchin de la biserica *Înălțarea Domnului* din Chișinău a decedat pe data de 10 iulie 1835, la vârsta de 71 de ani. Protoiereul Isidor Gherbanovski, care a comunicat cele întâmplate conducerii eparhiale basarabene, a ataşat raportului și toate documentele răposatului. Primul document a fost emis la 13 martie 1804 pe numele *„dascalului Necolae din tărgul Chișinăului, țănut Lăpușnii"* în contextul depunerii de către acesta a unei cereri de a fi hirotonit. Prin diploma respectivă, Meletie, Episcopul de Huși îl plasează pe solicitant în custodia *„preotului Anastasie di la bisărica lui Mazarachi"* pentru a desăvârși cunoștințele necesare slujirii pre-

[1] Pentru problema formării mahalalelor Chișinăului secolului al XVIII-lea a se vedea: Ciocanu 2017.

[2] ANRM, F. 208, inv. 2, d. 1208, f. 191.

[3] ANRM, F. 208, inv. 2, d. 1208.

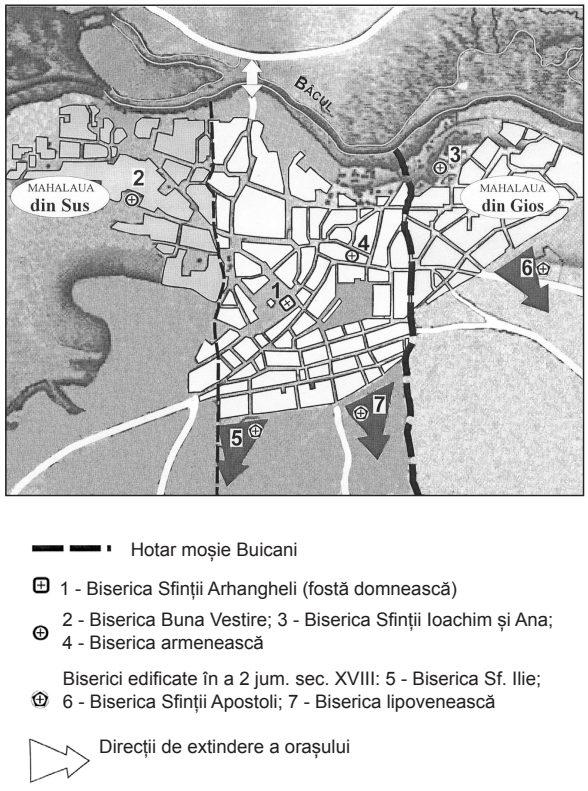

Fig. 1. Oraşul Chişinău (anii '70-'80 sec. XVIII). Plan (de S. Ciocanu).

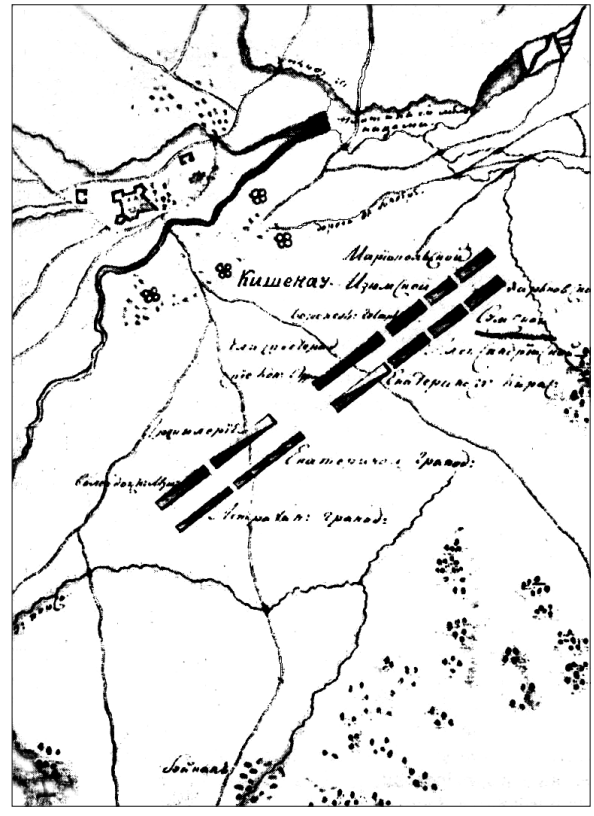

Fig. 2. Zona Chişinău. Fragment plan din 30 septembrie 1789 (apud T. Nesterov).

oţeşti, Nicolai urmând să revină la Huşi peste trei luni pentru a fi hirotonit. Prin al doilea document, emis la 21 iulie 1804, Episcopul Meletie îl hirotoneşte pe Nicolai, rânduindu-l cu slujba la biserica Sfinţilor Apostoli din oraşul Chişinău. Peste cinci ani, la 18 martie 1809, Episcopul de Huşi îi *„dă"* preotului Nicolai *„slujba părinteştii duhovnicii"*, menţionând şederea acestuia la *„bisărica Sărbilor din Chişinău"*, adică la biserica Înălţarea Domnului. Nicolai a continuat să preoţească la această biserică până la finele vieţii.

Deoarece documentele preotului Nicolai nu se referă la vreun transfer al lui între 1804-1809 la alte lăcaşuri de cult, considerăm îndreptăţit a susţine că în cuprinsul acestor ani anume bisericii în cauză i s-a modificat hramul din Sfinţii Apostoli în Înălţarea Domnului. Putem restrânge perioada de modificare a hramului între anul 1804 (anul ultimei menţiuni a existenţei în Chişinău a bisericii Sfinţii Apostoli) şi anul 1807 (de când datează cel mai timpuriu document cunoscut care atestă existenţa în oraş a unei biserici cu hramul Înălţarea Domnului). Modificarea hramului însă, de regulă, practic permanent era legată fie de vreo reconstrucţie semnificativă a unui lăcaş de cult deja existent, fie de construirea pe locul acestuia sau alături de vechiul amplasament, a unui lăcaş de cult nou.

Circumstanţele construirii în Chişinău a unui nou lăcaş de cult pot fi înţelese în contextul eforturilor orăşenilor de a depăşi consecinţele marelui cutremur din 14 octombrie 1802. Astfel, în anii de după producerea seismului, în Chişinău au fost refăcute din temelie toate bisericile urbei (cu excepţia bisericii Măzărache). Biserica Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel, ca şi alte edificii de cult din oraş, a avut de suferit distrugeri importante de pe urma cutremurului.

În primul deceniu al secolului al XIX-lea, în cadrul acestei mahalale a Chişinăului se stabileşte un număr însemnat de imigranţi transdanubieni (sârbi, bulgari, aromâni ş.a.), cunoscuţi în Principatele Dunărene sub denumirea generică de „sârbi". Treptat, ei au ajuns să constituie o parte semnificativă a enoriaşilor bisericii Sfinţilor Apostoli. Contribuţia lor la refacerea din temelie a acestui lăcaş de cult a fost atât de importantă, încât el a

căpătat denumirea de „*biserica Sărbilor*" sau şi mai explicit: „*bisărica Sărbească de aicea din Chiş(i)nău care să cinsteşte cu hramul Sfănta Înălţare*"[4], fapt consemnat în mai multe documente de epocă. Parţial, contextul construirii bisericii este relevat de conţinutul unor deosebit de interesante documente, depistate în fondurile Arhivei Naţionale a Republicii Moldova.

Dintr-un document datat 26 iulie 1815[5], semnat de un Stoian Sărbu (Ciorbagi), aflăm că zece ani mai înainte (*i.e.* – în 1805), prin contribuţia substanţială a acestuia, în Chişinău a fost construită biserica Înălţarea Domnului. El menţiona că a donat în acest scop 4 mii de lei, totodată, oferind pentru edificarea lăcaşului de cult un lot de pământ din intravilanul oraşului (vezi anexa, doc. 2-3).

Astfel, în anul 1805, este finalizată construirea bisericii „*din târgul Chişinăului unde să cinsteşte hramul Înălţării Domnului Nostru Isus Hristos*"[6], care a înlocuit-o pe cea consacrată Sfinţilor Apostoli. Cauza edificării noului lăcaş de cult pe un teren diferit de cel vechi, deocamdată rămâne necunoscută. Putem însă admite aflarea noii biserici în proximitatea vechiului amplasament al bisericii *Sfinţii Apostoli* în contextul necesităţii păstrării legăturii teritoriale cu cimitirul ei. Cimitirul în cauză a fost desfiinţat în al doilea deceniu al secolului al XIX-lea, după luarea deciziei de închidere a tuturor cimitirelor de pe lângă bisericile orăşeneşti şi de transferare a tuturor înmormântărilor pe un loc unic, delimitat în acest scop în afara localităţii.

Este clar că, edificarea lăcaşului de cult s-a realizat cu acceptul starețului mănăstirilor ieşene *Sfinţii Arhangheli/Frumoasa* şi *Sfânta Vineri* (deţinătoarele de drept ale moşiei Chişinău şi a părţii respective a urbei), precum şi cu binecuvântarea conducerii eparhiei de Huşi în subordinea căreia se afla protopopiatul oraşului.

Conform unui document din anul 1811[7], biserica „sârbească" *Înălţarea Domnului*[8] avea trei preoţi, parohia acesteia fiind constituită din 376 de gospodării, ceea ce corespundea unui număr de circa 1880 de „poporăni".

La 26 octombrie 1815, mitropolitul Gavriil Bănulescu ia decizia de a consolida statutul acestei biserici, ridicându-l la cel de „*собор*" (sobor), statut care, în Biserica rusă, era oferit unor lăcaşuri de cult de importanţă deosebită pentru localitate (a nu se confunda cu statutul de „catedrală" – în limba rusă „*кафедральный собор*")[9]. Este posibil ca printre motivele acestei decizii să fi fost şi intenţia de a sublinia astfel importanţa părţii oraşului situată pe moşia mănăstirilor închinate Sinaiului, Înălţarea Domnului fiind pe atunci şi cea mai mare biserică dintre cele situate aici.

Conform documentelor, la finele celui de-al doilea deceniu al secolului al XIX-lea, în curtea bisericii se construieşte un turn-clopotniţă cu trei niveluri, amplasat în axul longitudinal al sfântului lăcaş[10]. Nu excludem însă faptul că atunci a fost vorba de reconstrucţia, posibil prin adăugarea celui de-al treilea nivel, a unui turn edificat odată cu biserica la 1804.

Pe data de 11 iunie 1823, un incendiu a devastat biserica Înălţării Domnului, arzând „*toate podoabile, veşmintile şi cărţile*", „*rămănând doar păreţii de peatră*", iar „*clopotniţa cu clopote*" a fost ocolită de foc[11]. Arderea în incendiu a tuturor cărţilor şi documentelor bisericii de înainte de 1823, precum şi refacerea ei practic din temelie către anul 1830, ar putea să explice lipsa de interes faţă de acest lăcaş de cult manifestată de cercetători în anii interbelici[12].

Practic imediat după producerea incendiului a început colectarea de surse financiare pentru repararea capitală a bisericii, prevăzându-se, totodată, unificarea ei printr-un compartiment intermediar cu turnul-clopotniţă. Până la finele lui octombrie 1823, lucrările în cauză erau în cea mai mare parte efectuate. Când se finalizau lucrările asupra turlei, zidurile părţii originale a bisericii au cedat, prăbuşindu-se, rămânând în picioare doar compartimentul nou-construit ce joncţiona cu turnul-clopotniţă. În aceste condiţii, pentru a

[4] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 170, f. 1.
[5] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 776, f. 105-106.
[6] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 1204, f. 64 (sintagma este preluată din Diploma de hirotonie a preotului Ştefan, rânduit la această biserică la 14 septembrie 1807).
[7] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 170.
[8] În varianta în limba rusă a documentului, biserica este numită „болгарская". După 1812, cancelaria de limbă română din Basarabia, aliniindu-se la terminologia cancelariei imperiale de limbă rusă, va înlocui treptat, în documentele redactate, termenul „sârbesc" prin „bulgăresc".
[9] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 799.
[10] ANRM, F. 208, inv. 2, d. 2685 („*сделаніе въ Кишиневской Вознесенской церкви каменной колокольни въ 1819-мъ году*").
[11] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 4205.
[12] După 1991, biserica *Înălţarea Domnului* din Chişinău a constituit subiectul unui articol realizat de cercetătorul Vlad Ghimpu (2002, 289-294).

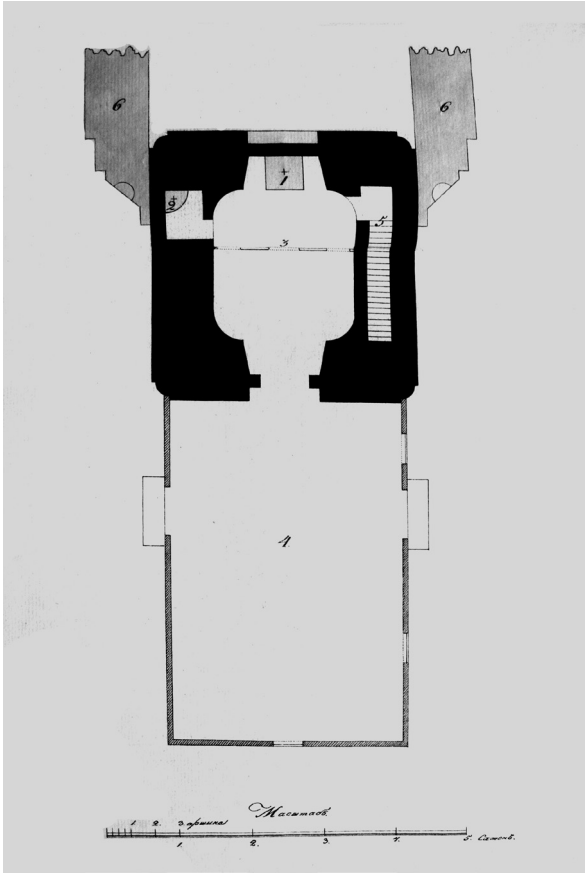

Fig. 3. Proiectul din 1826 al paraclisului temporar de la parterul turnului-clopotniţă al bisericii *Înălţarea Domnului*.

asigura necesităţile spirituale ale parohiei, pe 5 decembrie 1823 se decide amenajarea temporară, la parterul turnului-clopotniţă, a unui paraclis cu altar delimitat de o catapeteasmă de pânză, spaţiul interior necesar fiind asigurat prin anexarea, dinspre faţada principală a turnului, a unei construcţii temporare de lemn cu două intrări. Proiectul acestor amenajări a fost elaborat de arhitectul regional Mihail Ozmidov (fig. 3).

La 4 iunie 1824, protoiereul Alexei Gubski, parohul bisericii Înălţarea Domnului, a înaintat lui Dimitrie Sulima, arhiepiscopul de Chişinău şi Hotin, un raport în care anunţa adunarea unei sume de bani, a pietrei şi a altor materiale necesare şi ruga acceptarea construirii din nou a bisericii cu utilizarea „*fundaţiei vechi*", conform proiectului anexat la raport. Arhiepiscopul binecuvântează începerea construcţiei pe data de 20 iunie 1824. Proiectul ca atare al bisericii nu s-a păstrat, cel mai probabil însă, autorul acestuia a fost arhitectul Mihail Ozmidov.

Deşi edificarea „din nou" a bisericii Înălţarea Domnului a fost aprobată în vara anului 1824, din cauza mai multor probleme, inclusiv a celor legate de colectarea surselor financiare necesare, procesul de construire s-a întins până în anul 1829. În aceşti ani au avut loc şi incidente neplăcute, cum ar fi, de exemplu, prăbuşirea la 7 octombrie 1827 a uneia dintre bolţile de cărămidă[13], din cauza neatenţiei zidarilor şi a nesupravegherii lucrărilor de către un arhitect[14]. În lipsa cercetărilor de parament, nu putem să ne pronunţăm cu siguranţă asupra faptului dacă meşterii-zidari au utilizat pentru necesităţile noii construcţii doar fundaţia bisericii din 1805 sau şi o parte din elevaţia acesteia.

După finalizarea tuturor lucrărilor asupra bisericii Înălţarea Domnului şi sfinţirea acesteia, Petru Loncikovski, protoiereul catedralei chişinăuane, solicita la 28 mai 1830 autorităţilor eparhiale basarabene permisiunea de demontare a paraclisului temporar de lemn amenajat în 1824 în conexiune cu turnul-clopotniţă, totodată, cerând acceptul pentru vinderea materialului lemnos rezultat din demontare. Pe 5 iunie, Dimitrie Sulima accepta demontarea paraclisului, cu condiţia ca după demontare lemnele întregi să fie întrebuinţate pentru necesităţile construcţiilor bisericii, iar cele deteriorate – pentru necesităţile în material combustibil ale gospodăriei bisericeşti, inclusiv pentru coacerea prescurii[15].

Acesta a fost ultimul, dar totodată, cel mai mare edificiu de cult ridicat în oraşul Chişinău, care într-un fel sau altul urma spiritul tradiţiei arhitecturii eclesiastice locale.

Planul bisericii Înălţarea Domnului este segmentat în cinci compartimente: altar, naos, pronaos, pridvor şi antepridvor (fig. 4). Precum s-a subliniat anterior, compartimentele altarului, naosului şi pronaosului au fost edificate urmând traseul fundaţiilor bisericii din 1805, posibil utilizând şi o parte din elevaţia acesteia. Compartimentul alungit al altarului este terminat spre est printr-o absida semicirculară atât în interior, cât şi în exterior. El este flancat de două mici încăperi pentru proscomidie şi diaconicon, ambele boltite „a vella". O uşă asigură accesul în diaconicon

[13] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 5493 („*обвалился сводъ подъ хорами изъ кирпича зделанный*").
[14] Arhitectul care a elaborat proiectul bisericii, Mihail Ozmidov, a murit în luna decembrie a anului 1826.
[15] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 6647.

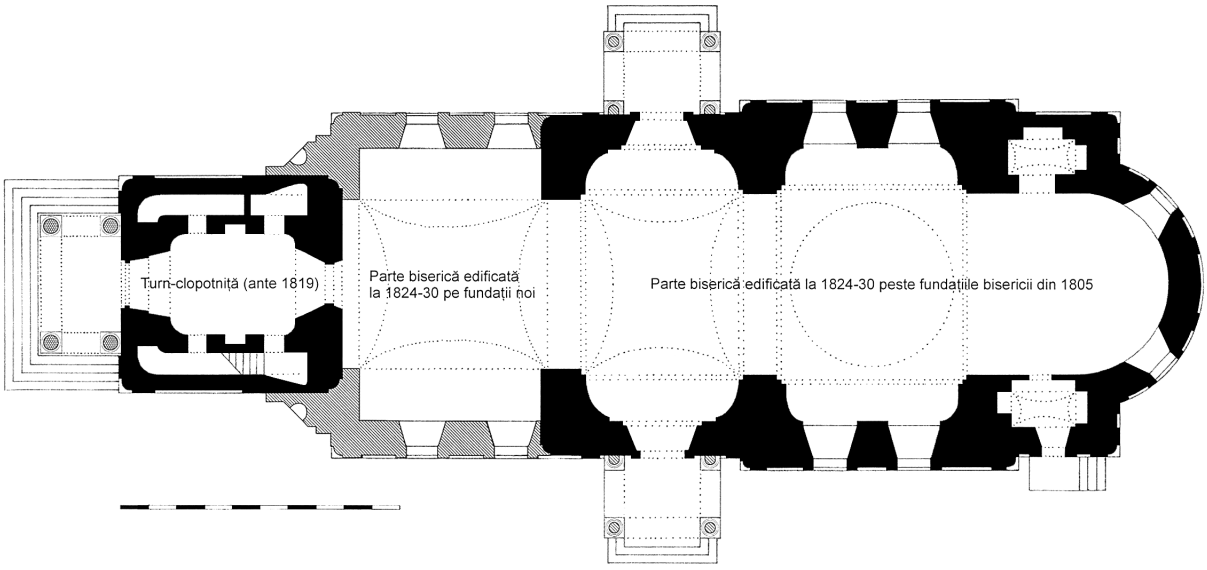

Fig. 4. Biserica *Înălţarea Domnului* (1830). Plan (de S. Ciocanu).

dinspre exterior. Naosul quasi-pătrat este flancat de două extensiuni laterale executate în grosimea zidurilor, străpunse de câte două ferestre. Colţurile extensiunilor sunt rotunjite prin curbe generoase, în exterior corespunzându-le rezalite puţin proeminente. Compartimentul naosului este încununat de o turlă susţinută de pendentive. Pronaosul bisericii, despărţit de naos printr-un arc înalt, este flancat şi el de extensiuni laterale, executate în grosimea zidurilor, în formă de abside. Pronaosul a păstrat, dinspre nord şi sud, vechile accese spre exterior, ieşirile respective fiind protejate de două pridvoraşe deschise pe două coloane libere şi două angajate. Aici se afla ultimul compartiment al bisericii de până la incendiul din 1823. Compartimentul următor, iluminat de patru ferestre, este despărţit de pronaos printr-un arc cu o deschidere doar puţin mai mică decât a celui dintre naos şi pronaos. Ca şi în cazul pronaosului, el este acoperit de o boltă „*a vella*", care aici este flancată dinspre nord şi sud de două segmente de boltă semicilindrică, dispuse transversal. Dinspre vest, acest compartiment al bisericii joncţionează cu vechiul turn-clopotniţă, al cărui prim nivel serveşte actualmente drept pridvor. O scară executată în grosimea zidurilor turnului realizează legătura cu nivelurile superioare ale acestuia, asigurând, totodată, accesul spre cor, deschis printr-un arc spre interiorul bisericii. Spre camera clopotelor, duce o scară separată, interioară. Intrarea în sfântul lăcaş, situată în axa bisericii, este protejată de un pridvoraş deschis, amenajat în a doua jumătate a secolului al XX-lea.

Plastica decorativă exterioară şi interioară a bisericii *Înălţarea Domnului* a fost rezolvată în spirit baroc (fig. 5). Doar pridvoraşele laterale de ordin corintic denotă pătrunderea în arhitectura eclesiastică basarabeană a suflului tot mai insistent al clasicismului. Muchiile faţadei bisericii sunt rotunjite şi încadrate de lesene, care, împreună cu cornişa proeminentă, bogat profilată, sugerează sistemul de coloane ce susţin un antablament, sistem deja remarcat la alte biserici chişinăuane din epocă, de exemplu, bisericile *Buna Vestire* sau *Sfinţii Arhangheli*. Ferestrele terminate semicircular ale sfântului lăcaş au ancadramente pe conturul golului cu cheia marcată. Turnul-clopotniţă, legat compoziţional de restul bisericii prin câteva decroşuri succesive, care conţin şi două nişe terminate în semicalotă, se împarte pe verticală în doua volume distincte. Partea superioară, mai puţin masivă, cuprinde camera clopotelor şi parţial al treilea nivel al turnului. Partea inferioară are cornişa comună cu restul edificiului. Muchiile rotunjite ale acestei părţi sunt subliniate de pilaştri de ordin colosal, nivelul parterului fiind separat de cele de mai sus printr-un profil intermediar orizontal tip cornişă. Plastica decorativă a părţii superioare a turnului este rezolvată într-un

Fig. 5. Biserica *Înălţarea Domnului* (1830). Vederi actuale (foto de S. Ciocanu).

mod ce aminteşte de turnul bisericii *Adormirea Maicii Domnului* din Căpriana (1820) sau al bisericii *Sfânta Treime* din Săharna (1812), fiind vorba de flancarea deschiderilor arcuite ale camerei clopotelor de câte două perechi de pilaştri, ce susţin un antablament sugerat de cornişe şi un profil intermediar orizontal. Atât turla bisericii, cât şi turnul-clopotniţă, sunt încununate de învelitori baroce de forma clopotului.

În 1993, prin decizia Parlamentului Republicii Moldova, bisericii *Înălţarea Domnului* i s-a acordat statut de monument istoric.

La finele secolului al XX-lea - începutul secolului al XXI-lea, biserica a suferit o serie de intervenţii care au ştirbit din autenticitatea şi integritatea ei. Astfel, uşile ferecate din secolul XIX-lea ale bisericii au fost înlăturate şi înlocuite cu altele de factură modernă. La fel s-a procedat cu ferestrele şi gratiile originare ale sfântului lăcaş. Soclul bisericii a fost acoperit cu plăcuţe de faianţă de culoare neagră, iar pereţii dinspre exterior – cu tencuieli pe bază de ciment.

Biserica nu a păstrat inscripţia care consemna anul edificării ei.

Anexă

Trei documente inedite referitoare la istoria bisericii *Înălţarea Domnului* din Chişinău

Diploma de hirotonie a preotului Nicolai de la biserica Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel din Chişinău[16]

Meletie, cu mila lui Dumnezău Episcopul Huşului

Prin darul şi puterea presfântului şi de viaţă începătoriului Duh, ce s-au dat Smereniei noastre de la preînaltul arhiereu, domnul nostru Iisus Hristos, presfinţii săi ucenici şi apostoli, şi prin următorii lor, purtătorii de Dumnezău părinţi. Viind înaintea noastră acest temător de Dumnezău bărbat, anumi Necolai, cu multă cucernicie au cerut darul preoţiei.

Deci noi, cu tot deadinsul cercetându-l după rânduiala canoanilor Sfintei pravile l-am ales şi l-am priimit spre această chemare. Iar mai ales prin

[16] 1804 iulie 21 (ANRM, F. 208, inv. 2, d. 1208, f. 189. Original. Sigiliul Episcopiei Huşilor, aplicat în cerneală. Inscripţie în exergă: „*Pecete Sfintei Episcopii Huşului Meletie Episcop 1803 mart 28*”).

mărturie duhovnicescului său părinte, kir Theofan, eclisăiarh Episcopiei noastre, vrednic aflându-să acestui Sfănt dar, l-am povelit învrednicindu-l întăi stepenei ceteţului şi a ipodiaconului. Pe urmă l-am hiritonicit dascăl şi preot desăvărşit dăndu-i voe şi blagoslovenie a sluji toate cele ce să cuvin preoţiei. Adică a cununa, a boteza, a mirui, a sluji sfăntul maslu, a săvărşi Dumnezăiasca leturghie şi toate rănduielile şi urmările cele bisăriceşti să le lucreză ca un slijitor tainilor lui Dumnezău. Însă numai la bisărica *Sfinţilor Apostoli din tărgul Chişinău* unde s-au rănduit de cătră noi să fie volnic a sluji cele preoţăşti. Iar de să va muta la alt popor fără ştire şi blagoslovenie noastră să fie oprit de toată slujba preoţască.

Osăbit i-am dat voe să şi ispoveduiască însă numai când să va întămpla vreun creştin la boală şi slăbiciune de moarte şi nu va fi de faţă alt duhovnic. Iar într-alt chip să nu fie volnic a ispovedui păr când va deprinde rănduiala după cum să cade. Şi atunce i să va da voe prin deosăbită carte de duhovnicie.

Deci, să cade numitului preot după a noastră învăţătoare poroncă şi după datorie lui cu tot sufletul de-a purure să-s îndeletnicească cu cetanie Dumnezăeştilor scripturi şi aceste nu într-alt chip să le înţăleagă, ci după cum luminătorii bisăriceşti sfinţii şi purtătorii de dumnezău părinţi le-au tălcuit cu mare unire. Şi după poronca apostolului să fie treaz cu întreaga înţălepciune, cu bună smerenie. Cinstit, iubitor de streini, învăţător, nebeţiv. Blând, negălcevitor, neînşălător, nezavisnic, neiubitor de argint, bine ocărmuind casa lui, avănd pre copiei săi supt ascultare cu toată curăţie. Şi ferindu-i de spurcăciuni şi de vrăji băbeşti după poronca aceluiaşi apostol cătră Timothei.

Iar mai ales pre norodul cel încredinţat lui să-i înveţe buna credinţă poroncile lui Dumnezău şi toate celelalte creştineşti bune fapte. Iar de va faci altceva din cele ce opresc de darul preoţiei, să fie supus oprirei de cinste preoţiei dintr-acel ceas ce va căde într-ace faptă. Măcar că aceasta nu o voim nici o poftim, ci mai vărtos dorim a să purta el cu vrednicie chemării sale şi turma ce i s-a încredinţat să o păstorească ca să priimască răsplătire Slujitorilor celor înţălepţi şi credincioşi din măinile celui ce răsplăteşte fieştecăruia după faptile lui.

Deci toţi să-l aveţi la dragoste cinstindu-l ca pre un vas ales a sfintei biserici şi slujitor celor sfinte. Căruia pentru încredinţare i s-au dat la mănă această arhierească Carte de noi iscălită. Şi cu pecetea Sfintei Episcopii pecetluită.

1804 iulii 21

Meletie Episcop Huşului
L.P.

Cererea lui Stoian Sărbu (Ciorbagi), ctitor al bisericii Înălţarea Domnului din Chişinău, adresată mitropolitului Gavriil Bănulescu, de a fi desemnat staroste al acestui lăcaş de cult[17]

Înaltpreaosfinţite şi Mult Milostive Stăpâne,

Jalobă

Alăturend Mărturia ctitorilor şi poporănilor şi a preoţilor de la bisărica cu hramul Înălţarea Măntuitoriului H[risto]s de aicea din Chiş[i]nău, că după ajutoriul ce am făcut la acea sfăntă bisărică, adică 4000 lei, cum şi locul pe care este făcută bisărica au fost curat al mieu. Acumă priimind toţi iscăliţii în Mărturie ca să fiu staroste pe bisărica arătată, dar fiindcă în curgirea de 10 ani de când s-au făcut această sfăntă bisărică n-am dat jalobă spre a-mi scoate carte de stărostie.

Iară acum, fiind cu totul obijduit că în casăle mele este O[s]pital de soldaţi de un an de zile (care casă pute să răspundă piste 5000 lei, iară acum au început a să răsăpi cu şiderea lor), rog mila Înalt Preaosfinţiei Voastre să fie milostivitoare răzăluţie spre a mi să de stărostie, cum şi unui fecior de-al mieu Carte de ponomărie.

Rămăind întru aceasta şi Înalt Preaosfinţiei Voastre vecinică pomenire,

Preaplecat,
Stoian Sărbu, de aicea din Chiş[i]nău.

În Chiş[i]nău, anul 1815, iulie 26 zile.

Rezoluţie autografă a mitropolitului Gavriil Bănulescu:

Fiind Mărturia poporenilor întărită şi de Poliţia Chişinăului, să se orănduiască jeluitoriul staroste pe numita biserică, de nu să va dovedi vreo împedicare la aceasta, şi să i să deae instrucţie şi ucaz.

G[avriil]. M[itropolit]. C[hişinăului].
1815, iulie 27.

[17] 1815 iulie 26 (ANRM, F. 205, inv. 1, d. 776, f. 105. Original).

Mărturia preoților, ctitorilor și a unor membri ai parohiei bisericii Înălțarea Domnului din Chișinău dată lui Stoian Sărbu (Ciorbagi), ctitor al bisericii, în contextul susținerii cererii lui de a fi desemnat staroste al acestui lăcaș de cult[18]

Adiverind mai jos iscăliţăi cu această Mărturie a noastră la măna dumisale Ciorbagi Stoian de aicea din Chiş[i]nău, precum să fie ştiut, că bisărica de aicea din Chişinău cu hramul Înălţarea Domnului este făcută pe locul dumisale, numitului de mai sus. Care şi la facirea aceştii bisărici au dat numitul ajutor cheltuelii păn' la 4000 lei.

Acum dar, socotindu-să vreadnic de slujba stărostiei şi pentru că este cu voia şi priimirea a tot poporul, i-am dat această Mărturie de însuş măinele noastre iscălite ca să-ş poată scoate Carte de stărostie de la Înalt Preaosfinţia Sa.

Însă şi un copil ce-l are supt ascultarea bisăricii cu nume de ponomar, iară îl voim ca să fie ponomar cu cartea Exarhiceştii Dicasterii.

Şi pentru credinţă am iscălit.

1815 iulie 24.

Sveşcenik Nicolai
Casian ieromonah
Ierei Petre
Stoica, starosti ţarkovni
Mihail Avramovici
Ivan Gluşkuv
Dimitru Morzac
Petco Mumgi, starosti
Stefan Pogripcik
Dimo Kokulin
Ghiorghi Stepanov
Γεοργι Ζανϑυ ζιρυçτα
Iorghii Stano, starosta
Kara Diku, starusti goroskoi
Hristiu Nedov, sudit

Bibliografie

Ciocanu 2002: S. Ciocanu, Biserica Naşterea Maicii Domnului (Măzărache) din Chişinău. In: Arta (Chişinău 2002), 39-43.

Ciocanu 2017: S. Ciocanu, Oraşul Chişinău: începuturi, dezvoltare urbană, biserici (secolul XV-XIX) (Chişinău: Ed. Cartdidact 2017).

Ghimpu 2002: Vl. Ghimpu, Catedrala Înălţarea Domnului din Chişinău (1830). Tyragetia XI, 2002, 289-294.

Nesterov 2005: T. Nesterov, Structura urbană a Chişinăului până la 1812 şi relictele sale arhitecturale. In: Arta (Chişinău 2005), 41-49.

Раанъ фонъ 1792: Сек. Маіоръ фонъ Раанъ, Перечень изъ собственнаго своего журнала въ продолженіе прошедшей войны при завоеваніи Молдавіи и Бессарабіи съ 1787 по 1790 годъ съ пріобщеніемъ одного чертежа (Санктпетербургъ 1792).

New information on the construction of the *Ascension Church* in Chişinău and on its precursor – the Church of the Holy Apostles Peter and Paul

Keywords: mahalle, church, earthquake, Serbians, fire, architect, foundations, historic landmark.

Abstract: Based on archival documents, the article provides previously unknown data on the history of the construction of the Chişinău *Ascension Church* in 1805 and its reconstruction between 1827 and 1830, after the fire of 1824. Also given are data on the previously existed on the same place the Church of the Holy Apostles Peter and Paul, built in the second half of the 18th century and affected by the earthquake of 1802.

List of illustrations:

Fig. 1. Chişinău (1770s-1780s). Plan (by S. Ciocanu).
Fig. 2. Chişinău's area. Fragment of the plan dated September 30, 1789 (by T. Nesterov).
Fig. 3. The 1826 project of the temporary chapel on the ground floor of the Ascension church bell tower.
Fig. 4. The Ascension Church (1830). Ground plan (by S. Ciocanu).
Fig. 5. The Ascension Church (1830). Modern view (by S. Ciocanu).

[18] 1815 iulie 24 (ANRM, F. 205, inv. 1, d. 776, f. 106. Original).

Новые данные о постройке кишиневской Вознесенской церкви и об её предшественнице – церкви святых апостолов Петра и Павла

Ключевые слова: магала, церковь, землетрясение, сербы, пожар, архитектор, фундаменты, культурно-исторический памятник.

Резюме: В статье, подготовленной на основе архивных документов, представлены ранее неизвестные данные относительно истории возведения в 1805 году кишиневской Вознесенской церкви и её перестройки в 1827-1830 годах, после пожара 1824 года. Также приводятся данные о прежде существовавшем на том же месте храме святых апостолов Петра и Павла, построенном во второй половине XVIII века и пострадавшем при землетрясении 1802 года.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Город Кишинев (70-80 гг. XVIII века). План (составитель: С. Чокану).

Рис. 2. Зона города Кишинева. Фрагмент плана, выполненного 30 сентября 1789 г. (Т. Нестеров).

Рис. 3. Проект временной часовни на первом этаже колокольни Вознесенской церкви. 1826 г.

Рис. 4. Вознесенская церковь (1830 г.). План (составитель: С. Чокану).

Рис. 5. Вознесенская церковь (1830 г.). Современный вид (фото: С. Чокану).

10.04.2018

Dr. Sergius Ciocanu, Institutul Patrimoniului Cultural, Ministerul Educaţiei, Culturii şi Cercetării al Republicii Moldova, bd. Ştefan cel Mare şi Sfânt, 1, MD-2001 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: sercigni@yahoo.com

MANUSCRISUL BASARABEAN AL PREDICILOR ANTIMIENE (1824)

Maria Danilov

Cuvinte-cheie: Basarabia, Imperiul Rus, manuscris, Antim Ivireanul, mănăstirea Dobruşa.

Descoperirea operei omiletice antimiene – pentru lumea academică – în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a pus temelia cercetării ştiinţifice a acesteia. Cărţile lui Antim Ivireanul, cele care se adresau lumii ortodoxe, în general, au fost difuzate pe o scară foarte largă, pe măsură ce au fost tipărite. Multe au fost dăruite popoarelor ortodoxe, Constantinopolului sau Ierusalimului. Prima ediţie a predicilor Sfântului Ierarh Antim Ivireanul (cca 1650-1716), Mitropolitul Ţării Româneşti (1708-1716), a văzut lumina tiparului în 1886, sub îngrijirea lui Ioan Bianu. Volumul intitulat: *Predice făcute pe la praznice mari de Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei, 1709-1716,* era publicat după manuscrisul copiat de arhimandritul Grigorie Delean, de la Mitropolia Bucureştilor, în 1781, de pe un alt manuscris mai vechi. Manuscrisul a ajuns ulterior în posesia episcopului de Buzău Dionisie (Romano), apoi a fost dăruit episcopului Melchisedec, în 1871 (manuscrisul românesc nr. 524 C, colecţia BAR)[1]. Acest text manuscris a stat la baza ediţiei princeps a *Didahiilor* (1886) (Diculescu 1909, 101; Mihail 1959, 493-612; Ciubotaru 2013, 253-324; Melchisedec Ştefănescu 2016, 16-20)[2]. După doi ani, în 1888, a apărut la Bucureşti, cea dea doua ediţie a *Didahiilo*r, realizată în baza manuscrisului de la mănăstirea Căldăruşani, găsit de Constantin Erbiceanu, care, la fel ca şi episcopul Melchisedec, credea, că a descoperit originalul operei antimiene (ms. 549 B, colecţia BAR). Însă, abia după scurgerea unui secol, Gabriel Ştrempel avea să identifice, în 1962, cea mai veche copie manuscrisă a predicilor lui Antim Ivireanul, realizată în 1720 (mss 3460 A, colecţia BAR). Datorită numărului redus de copii identificate *de visu*, Gabriel Ştrempel, avea să constate că „manuscrisele predicilor lui Antim Ivireanul au avut o circulaţie restrânsă". Trei manuscrise se păstrează la Biblioteca Academiei Române, notate de G. Ştrempel: ms. 3460 A, ms. 549 B şi ms. 524 C, iar al patrulea se găseşte la Biblioteca Judeţeană Craiova şi a fost notat „ms. N" (Predici 1962, 39-40).

Valoarea canonică şi literară a predicilor înaltului ierarh ortodox Antim Ivireanul este binecunoscută. S-a scris mult şi competent despre talentul oratoric de excepţie al mitropolitului. De asemenea s-a insistat asupra originalităţii *Didahiilor*, ca răspuns la ipoteza traducerii acestora din opera marilor predicatori bizantini ai timpului (Mazilu 1998, 372-376). Mai puţin se cunoaşte însă despre circulaţia acestor texte în Basarabia secolului XIX, deşi informaţiile nu lipsesc cu desăvârşire.

Primele informaţii cu privire la difuzarea operei lui Antim Ivireanul în Basarabia secolului XIX, au fost publicate de Paul Mihail în 1962 (anul în care G. Strempel publica prima ediţie critică a *Didahiilor* lui Antim Ivireanul). Însă informaţiile publicate au rămas periferice interesului ştiinţific. Interdicţiile de cenzură comunistă nu permiteau utilizarea numelui de „Basarabia". Pr. Paul Mihail a revenit în câteva rânduri, în 1973 şi 1974, asupra subiectului (manuscrisul predicilor basarabene), însă contribuţiile despre acest manuscris „nu au fost citate în niciuna din bibliografiile ediţiilor succesive ale predicilor antimiene", după cum ne mărturiseşte Zamfira Mihail (Ivireanul 2017, 16). Acest fapt vine să completeze şirul mărturiilor istorice asupra destinului ingrat al Basarabiei în contextul epocii de tristă amintire (1944-1989).

La cele subliniate de Zamfira Mihail ar trebui să precizăm că Paul Mihail a revenit asupra operei

[1] Episcopul Melchisedec credea că deţine manuscrisul original al predicilor lui Antim Ivireanul. Episcopul Dunării de Jos, Melchisedec Ştefănescu, a contribuit substanţial la publicarea ediţiei princeps a *Didahiilor* Sfântului Antim, prin punerea la dispoziţia Academiei Române a manuscrisului şi a scris pentru prima dată biografia ştiinţifică a mitropolitului.

[2] Volumul reproduce prima biografie a Sfântului Antim Ivireanul, alcătuită de Episcopul Melchisedesc Ştefănescu şi publicată în 8 iulie 1886, cu ocazia aniversării a 170 de ani de la martiriul Sfântului Antim.

lui Antim Ivireanul într-un articol de elogiere despre preotul Constantin Popovici, în 1983: „De la Mitropolitul Gavriil Bănulescu (1813-1821) rămăsese adus din Ţările Române un manuscris al predicilor lui Antim Ivireanul. Acest manuscris este cunoscut în prezent ca una din cele mai preţioase copii ale *Predicilo*r lui Antim Ivireanul. Pentru înviorarea predicii româneşti, preotul Constantin Popovici a tipărit în „Luminătorul" şi a prelucrat o seamă de predici de ale lui Antim Ivireanul pentru sărbători şi de cuvântări pentru trebuinţele enoriaşelor. Astfel cuvântul celui mai mare predicator din Ţările Române în secolul al XVIII-lea a contribuit la unificarea limbii române în provincia aflată în acei ani sub dominaţie străină" (Mihail 1993, 253).

Cert este că în 1933, Paul Mihail a intrat în posesia manuscrisului predicilor lui Antim Ivireanul, copiat la mănăstirea Dobruşa, în 1824. Manuscrisul i-a fost oferit în dar de Constantin Popovici. Acesta din urmă avea manuscrisul cu mulţi ani înainte de la un călugăr de la mănăstirea Dobruşa[3]. Această mărturie se regăseşte în cuprinsul manuscrisului (f. 2-7): „Manuscrisul acesta mi-l-a dăruit/ iconom mitrofor/ Constantin Popovici, fostul rector/ al Seminarului Teologic în /ziua hirotoniei mele ca diacon, la /30 Aprilie 1933, în Chişinău, diacon Paul Mihailovici" (Ivireanul 2017, 21). Anume acest manuscris al predicilor lui Antim Ivireanul, copiat la mănăstirea Dobruşa, a stat la baza unei ediţii în volum îngrijite de Zamfira Mihail, în 2017 (Mihail 2017, 650). Ceea ce este demn de reţinut din cuprinsul acestei cărţi se desprinde din contextul istoric al epocii secolului al XIX-lea, mai exact din primele trei decenii ale veacului amintit, în care a fost realizat manuscrisul operei antimiene în Basarabia, la mănăstirea Dobruşa[4].

Manuscrisul basarabean copiat la mănăstirea Dobruşa, în 1824, cuprinde 28 de predici la sărbători + 7 predici ocazionale, care, comparate cu textul din ediţia tipărită de G. Strempel (1962), s-au

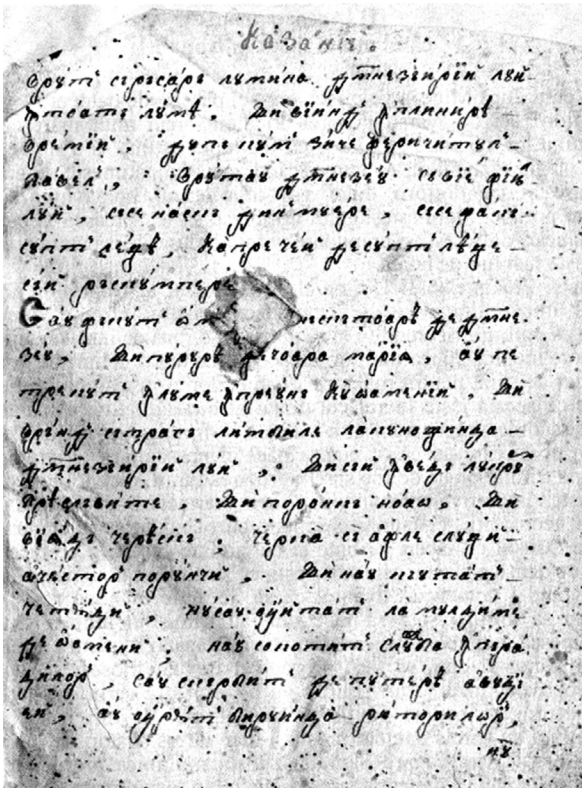

Fig. 1. Manuscrisul de la mănăstirea Dobruşa (1924), f. 1. Sursa: Ivireanul 2017, 46.

dovedit aproape identice cu cele din ms. 3460 A, din colecţia Bibliotecii Academiei Române. Manuscrisul predicilor lui Antim Ivireanul, datat 1824 (f. 126), scris în Basarabia, are 302 file (Ivireanul 2017, 24)[5]. Numerotarea cu slove-cifre chirilice (cerneală roşie). Exemplarului îi lipsesc 2 file la început, două în interior şi sfârşitul. Are legătură modernă în carton lustruit gri. În plus, i s-au adăugat la început şi la sfârşit câte 10 file de hârtie certată (Ivireanul 2017, 20; Mihail 2013, 195-221). Ceea ce stă mărturie, că manuscrisul a beneficiat de o bună restaurare, din momentul in care a intrat în posesia lui Constantin Popovici (1860-1943).

Se presupune că prototipul manuscrisului basarabean a fost adus de la Bucureşti în Moldova, la Iaşi, de exarhul Gavriil Bănulescu-Bodoni. Apoi, odată cu numirea acestuia la cârma noii eparhii – cea a Chişinăului şi Hotinului, manuscrisul antimian a fost adus la Chişinău. În urma decesului mitropolitului Gavriil (30 martie 1821), bogata sa biblioteca – manuscrise şi cărţi – a fost dispersată. Manuscrisul predicilor lui Antim Ivireanul ar

[3] Nu se cunoaşte exact când a intrat în biblioteca lui Constantin Popovici.

[4] În cadrul tradiţionalului Simpozion „Valori Bibliofile", ediţia XXVI (14 iunie 2017), organizat de Biblioteca Naţională a Republicii Moldova, la debutul seriei *„Documenta Basarabiae"* s-a lansat volumul Antim Ivireanul, *Predici. Un manuscris din Basarabia* (1824), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2017, 650 p. (ed. critică de Z. Mihail şi P. Mihail). Volumul este o adevărată revelaţie pentru cei care cunosc îndeaproape valoarea operei de cultură sacră şi impactul acesteia asupra teologiei şi culturii contemporane.

[5] Manuscrisul basarabean a fost notat cu sigla „D";

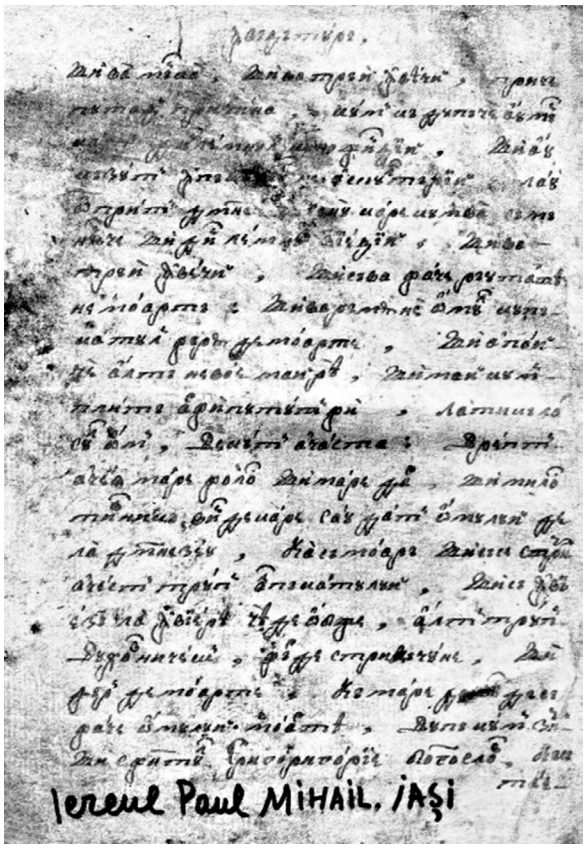

Fig. 2. Note de posesie: „Iereul Paul Mihail" (Manuscrisul de la mănăstirea Dobruşa (1924), f. 302). Sursa: Ivireanul 2017, 649.

fi fost dus la Dobruşa de către arhimandritul Sinesie, egumen al mănăstirii (1822-1834) (Ivireanul 2017, 22-23)[6]. În contextul amintit se cere să facem o precizare. În urma decesului arhimandritului Sinesie de la Dobruşa, a fost alcătuit un inventar cu lista obiectelor ce au aparţinut acestuia, semnat pe 12 octombrie 1834[7]. În lista obiectelor ce au aparţinut arhimandritului Sinesie sunt trecute, pe lângă multe alte obiecte de cult liturgic, 71 de titluri de cărţi (193 exemplare)[8]. Lista cărţilor este alcătuită în limba rusă, nefiind specificată limbă scrierii. Printre cărţile arhimandritului sunt atestate şi şase manuscrise. Valentina Pelin presupune că textele manuscriselor erau în limba slavonă, deoarece arhimandritul Sinesie „nu cunoştea limba română" (Pelin 2017, 275)[9].

Dimpotrivă, Zamfira Mihail susţine că: „El (Sinesie) este cel care a iniţiat, probabil, transcrierea predicilor de pe prototipul mitropolitului, cu scopul de a avea o culegere de texte omiletice de citit la strană [...] ca să existe o *Carte de învăţătură* pentru citire cu voce tare la liturghiile împărăteşti şi ale celor mari ale anului bisericesc" (Ivireanul 2017, 23). Alte amănunte, evident, nu sunt cunoscute. Este firesc să ne întrebăm, în ce măsura manuscrisul românesc al predicilor antimiene a trezit interesul arhimandritului Sinesie, cel care, devenit egumen la câteva mănăstiri din Basarabia, între care la Frumoasa, în 1817, la Dobruşa, în 1822-1834, era unicul vieţuitor de neam slav între monahii moldoveni. Mai degrabă, arhimandritul Sinesie, care şi-a însuşit o parte din cărţile ce-au aparţinut exarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni, a dăruit acel manuscris românesc al predicilor lui Antim Ivireanul, monahului scrib de la mănăstirea Dobruşa (numele acestuia încă n-a fost identificat), tocmai pentru că Sinesie nu cunoştea limba română. Apoi, manuscrisul predicilor lui Antim Ivireanul nu se regăseşte în lista cărţilor rămase după decesul arhimandritului Sinesie (1834)[10]. Probabil, manuscrisul predicilor lui Antim Ivireanul, rămâne în continuare în posesia monahului scrib de la mănăstirea Dobruşa. De altfel, este cunoscut că versiunea autografă a predicilor lui Atim Ivireanul încă nu a fost identificată.

Actualmente, nu se cunoaşte nimic despre soarta manuscrisului (prototipului) adus de mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni în Basarabia (după 1812) şi ajuns în scriptoriul de la Dobruşa (Ivireanul 2017, 29). Anticipând, multe alte amănunte în legătură cu copia manuscrisului predicilor antimiene (1824) de la mănăstirea Dobruşa, vom observa că problema identificării originalului (izvodului) predicilor lui Antim Ivireanul, rămâne, în fond, nerealizată. Totuşi, unele probe documentare conduc la o ipoteză de lucru: nu putem exclude faptul că exemplarul autograf al predicilor lui Antim Ivireanul să fi fost adus de

[6] Arhimandritul Sinesie era originar din s. Jukoveţ, gubernia Kiev (n. în familia lui Vasile şi Agripina Olkovski – ţărani şerbi). Împreună cu un frate de-al său vine la mănăstirea Neamţ, unde au fost călugăriţi de starețul Paisie Velicikovski. În 1811, exarhul Gavriil Bănulescu-Bodoni, îl numeşte pe ierodiaconul Sinesie, paracleziarh al Mitropoliei Moldovei. În 1812, împreună cu Gavriil Bănulescu-Bodoni s-au retras în teritoriul din dreapta Prutului anexat de Imperiul Rus.

[7] ANRM, F. 208, inv. 2, d. 1124, f. 94-97.

[8] ANRM, F. 208, inv. 2, d. 1124, f. 95.

[9] Valentina Pelin a publicat un dosar inedit, care cuprinde corespondenţa organelor administraţiei eparhiale în legătură cu lucrurile rămase după decesul arhimandritului Sinesie de la Dobruşa, la 12 octombrie 1834 (cel care ar fi adus manuscrisul antimian în urma decesului exarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni).

[10] ANRM, F. 208, inv. 2, d. 1124, f. 94-97.

exarhul Gavriil Bănulescu-Bodoni în Basarabia. Cât despre copia realizată la mănăstirea Dobruşa în 1824, în posesia cărei a intrat pr. Paul Mihail, în 1933, vom observa că a fost dăruită, ulterior, Bibliotecii Sf. Sinod, de unde a revenit la mănăstirea Tuturor Sfinţilor din inima Bucureştilor[11], cunoscuta ctitorie a Sfântului Ierarh Martir Antim Ivireanul.

Cercetările întreprinse asupra manuscrisului basarabean al predicilor antimiene, copiat la mănăstirea Dobruşa, în 1824, au la bază textul din ms. 3460 A (colecţia Academiei Române), valorificat în ediţia critică a lui Gabriel Ştrempel (1962) (Ivireanul 2017, 39-40). Două momente sunt de relevat în legătură cu manuscrisul copiat la Dobruşa (1824):

1) Textul manuscrisului basarabean s-a dovedit aproape identic cu cel din manuscrisul românesc 3460 A (colecţia BAR), considerat cel mai vechi cunoscut în spaţiul românesc. Iar acest fapt îl aşează deopotrivă într-o nouă lumină sub raportul valorii istorice

2) Predicile lui Antim Ivireanul au fost copiate în Basarabia „într-un manuscris, care în secolul al XX-lea devenise acefal" (Ivireanul 2017, 20). Or, identificarea originalului (izvodului) după care s-a realizat copia predicilor la mănăstirea Dobruşa, de asemenea, rămâne o problemă deschisă.

O analiză atentă a manuscrisului copiat la mănăstirea Dobruşa, scoate în evidenţă şi alte momente semnificative. Faptul că monahul scrib basarabean a realizat foarte precaut unele modificări ale textului, considerate de către Zamfira Mihail, drept „minime, dar esenţiale" (Ivireanul 2017, 24, 31-32), imprimă acestuia specificul vieţii spirituale din spaţiul ortodox al Basarabiei aflată sub sceptrul ţarilor ruşi. Referirea la „Domnul nostru", de pildă, este înlocuită cu numele ţarului Alexandr Pavlovici (1803-1825), ori de câte ori aceasta o cere[12].

O particularitate distinctă a manuscrisului este menţiunea la începutul unor predici (f. 298): „Blagosloveşte, Părinte a ceti". Zamfira Mihail, susţine că acest fapt modifică statutul predicilor în „Cuvânt de învăţătură care se citeşte la strană", la sfârşitul liturghiei, cu voce tare (Ivireanul 2017, 24). Astfel, în secolul ţarist al Basarabiei, în amvonul bisericii de la mănăstirea Dobruşa, la marile sărbători creştine, au fost citite sfintele predici ale textelor româneşti din opera scrisă a marelui prelat Antim Ivireanul.

De altfel, ar trebui să observăm că în Basarabia au circulat şi alte cărţi îngrijite de Antim Ivireanul, precum *Evanghelia* de la 1697 (Cereteu 2016, 28-29)[13] şi *Acatistul* de la 1698 (Ivireanul 2017, 3). Pentru prima dată s-a întreprins o analiză filologică a textelor liturgice apărute în timpul păstoriei mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni (1812-1821). În urma lecturii în paralel a textului ecteniilor şi rugăciunilor din *Liturghierul* lui Antim Ivireanul (ediţiile 1706 şi 1713, cea din 1728, ediţie postumă, comparate cu ediţia de la Chişinău, 1815), Zamfira Mihail a stabilit că mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a avut la îndemână una dintre ediţiile *Liturghierului* îngrijite de Antim Ivireanul. Iar „textul propriu-zis al *Liturghierului* (Chişinău, 1815), este textul tradus şi tipărit întâi de mitropolitul Antim Ivireanul" (Ivireanul 2017, 10-11).

Un exemplar al *Liturghierului* antimian ce se păstrează în Biblioteca Sf. Sinod (Bucureşti), provine din biblioteca Facultăţii de Teologie din Chişinău (1926-1940) şi are însemnări din Basarabia. O cercetare ulterioară asupra exemplarului amintit ar putea dezvălui multiple alte aspecte ale istoriei cărţii liturgice tipărite în secolul ţarist al Basarabiei. Apoi, acest fapt stă mărturie despre destinul cărţilor din biblioteca mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, împrăştiate după decesul acestuia (1821). Despre biblioteca acestui mare cărturar de la intersecţia celor două secole zbuciumate în istoria neamului românesc – secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea – încă nu avem o cercetare pertinentă.

Şirul mărturiilor bibliofile din epoca lui Gavriil Bănulescu-Bodoni ne aruncă o punte sigură de legătură între cărţile antimiene şi cele din biblioteca exarhului basarabean. Deocamdată putem vorbi, cel puţin, despre două titluri de carte:

[11] Sărbătoarea *Duminica Tuturor Sfinţilor* este hramul principal al mănăstirii şi se sărbătoreşte în Duminica I-a după Rusalii.

[12] În copiile manuscrise româneşti apare numele domnitorului din Ţara Românească.

[13] Recent, la mănăstirea Saharna, a fost identificat un preţios exemplar al *Evangheliei* îngrijite de Antim Ivireanul şi tipărită în tipografia de la Snagov, în 1697. Exemplarul *Evangheliei* (1697) este o adevărată raritate bibliofilă pentru spaţiul dintre Prut şi Nistru. Însemnările manuscrise din cuprinsul cărţii (f. 8-25) sunt o veritabilă lecţie de istorie a cărţii care a circulat în provinciile locuite de români, indiferent de frontierele politice.

– *Liturghierului* antimian (sunt cunoscute câteva ediţii: 1706, 1713 şi 1728), care a servit drept prototip în editarea *Liturghierului* de la Chişinău (1815).
– Manuscrisul *Predicilor* lui Antim Ivireanul copiat la mănăstirea Dobruşa (1824).

În Basarabia a circulat și un alt preţios manuscris, scris şi desenat de Antim Ivireanul (peste 500 de desene), însoţit cu versuri dedicate lui Constantin Brâncoveanu şi care cuprindea „Genealogia tuturor bărbaţilor şi femeilor din *Vechiul Testament*", 21 file[14]. Manuscrisul a fost descoperit de Ştefan Berechet (1885-1946), în secţia de manuscrise a Bibliotecii Fundamentale a Academiei de Teologie din Kiev, pe timpul când îşi făcea studiile acolo. Manuscrisul provenea din colecţia lui Antonie Socotov, episcop al Eparhiei Chişinăului şi Hotinului (1858-1871) (Anuarul 1928; Buzilă 1996, 49-50). Conceput de Mitropolitul Antim Ivireanul în 1709 şi dăruit lui Constantin Brâncoveanu, cel care l-a adus în ţară şi-i facilitase ascensiunea până la treapta de arhiereu. Manuscrisul cuprinde o istorie prescurtată a lumii vechi cu elemente de istorie şi genealogie biblică, de istorie greco-romană, dar şi peste 500 de desene. Manuscrisul a fost semnalat de Ştefan Berechet, în anii '20 ai secolului XX, în colecţia bibliotecii Academiei duhovniceşti din Kiev (Berechet 1920, 17; Berechet 1928). O cercetare mai detaliata asupra manuscrisului ne oferă, ulterior, Gabriel Ştrempel (Ştrempel 1966, 309-354)[15].

Manuscrisul original păstrat în colecţiile kievene (Biblioteca Academiei de Ştiinţe din Kiev, nr. 379), cuprinde 22 de file nenumerotate. Din vechea legătură s-a păstrat doar o scoarţă. Pe versoul copertei, o însemnare din 8 iulie 1788 arată că pe la mijlocul secolului XVIII a fost vândut vornicului Dumitraşco Săcară (Ştrempel 1966, 310). Alte două însemnări, de la 1850, arată că manuscrisul se afla încă la familia Secară: „Această carte este dreaptă a me, rămasă clironomii di la maica-me, fiica vornicului Dimitri Secară, pe care dându-o s-o citească unu [i] dvoraninu Tufăscu ci, grabnic murind, au rămas în cărţile lui. Aşa apecunii[16] au scris-o în averea mortului şi macăr că mult m-am jeluitu, însă însfârşitu am hotărâtu spre a nu pierde aşa odoru scumpu şi ce nu se poate găsi nicăieri şi la mezatu la anu 1850, împreună cu vr-o câte[va] cărţi a răposatului Tufăscu, macar că aceli cărţi mai nu-mi trebuia [u] leam cumpăratu dreptu doao suti rubili rosianeşti argint. Dvoreaninu gubernschi secre[tar], Mihai Bădărău" (Ştrempel 1966, 325-326).

Cea de a doua însemnare a lui Mihai Bădărău, din decembrie 1850, subliniază din nou împrejurările în care a fost nevoit să răscumpere manuscrisul ce-i aparţinea de fapt: „Această carte iasti a me, precum mai lămurit am arătat mai sus, că am cumpărat-o de-al doile, şi nu din pricină alta, numai că n-au fostu iscălitu de mine înăuntru, sau să fi avutu rospiscă de la răposatul Tufăscul. Şi măcar că <s-a> lămuritu din <spusele> cetitori <că> să cunuoşti că nu-i a me, dar nedreptul apecunu n-au vrutu şă mi-o de, care de fărădelegile lui nici numili nu vroi să-i pomenescu, şi măcar căci n-au trebuitu să scriu înăuntru, dar întâmplarea aceasta m-au silitu, că am plătitu pentru dreptu lucrului doao suti garbovnici, afară că m-am judecatu cu acel apecunu. Şi iar pentru că am scris înăuntru şi am plătit atâţi bani, să dei samă înainte lui Dumnezău acelu nelejiuitu apecunu. 1850 decv<rie> luna. Dvoreaninu gubernschi secretar, Mihai Bădărăvu" (Ştrempel 1966, 325-326).

În şirul mărturiilor puse în discuţie nu este lipsit de importanţă să subliniem şi un alt aspect al problemei care aruncă multă lumină atât asupra interesului bibliofil al boierului Constantin Tufescu, cât şi asupra legăturilor de interes cultural dintre familiile boierilor moldoveni din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Aşadar, manuscrisul autograf cu titlul *Chipurile Vechiului şi Noului Testament,* este împrumutat de Constantin Tufescu, pentru lectură, de la secretarul gubernial Mihai Bădărău.

În urma cercetărilor întreprinse asupra manuscrisului păstrat în colecţiile kievene, se constată că „familia Bădărău o fi dăruit manuscrisul arhiepiscopului Antonie", de unde la 1884 a fost trimis la Biblioteca Academiei Teologice din Kiev, după cum o atestă însemnarea identificată din cuprinsul manuscrisului: „Родословие Спасителя мира в потертах патриархов. Книга родства Иисуса Христа. Из бумаг Антония Архи-

[14] *Chipurile Vechiului şi Noului Testament* (datat: „1 iulie 1709, la Târgoviste"), unica opera nepublicată a lui Antim Ivireanul (cca 1650-1716).

[15] Manuscrisul lui Antim Ivireanul, *Chipurile Vechiului şi Noului Testament*, în 1966, se păstra la biblioteca Academiei de Ştiinţe a RSSU, sub numărul de inventar 379. Gabriel Ştrempel obţinuse de la colegii din Ucraina o copie fotografică a manuscrisului.

[16] Epitropii.

епископа Кишиневского. В музей Киевской Д. Академии от секретаря Кшиневской Духовной Консистории Лев. Ст. Родкевича через Льва Мацеевича. 9 ноября 1884. Кишинев/ Genealogia Izbăvitorului lumii în portretele patriarhilor. Cartea Neamului lui Iisus Hristos. Din hârtiile lui Antonie, arhiepiscopul Chişinăului. Trimisă la Muzeul Academiei Duhovniceşti din Kiev, de către secretarul consistoriului Duhovnicesc din Chişinău, Lev Stepanovici Rodkevici prin Lev Maţeevici. Chişinău, 9 noiembrie, anul 1884" (f. 1, f. 22) (Ştrempel 1966, 326).

Considerentele de mai sus ne îndeamnă să susţinem că aşezămintele monahale ce funcţionau în Moldova răsăriteană, din stânga Prutului, la 1812, indică prezenţa unei intense vieţi duhovniceşti şi culturale. Cea mai veche relatare despre aşezarea monahală de la Dobruşa este atestată în pomelnicul ctitoresc, publicat în 1930, unde se menţiona că „în 1772 a venit ieromonahul de la Mănăstirea Probrata şi a înfiinţat schitul" (Lovin 1930, 116-117; Olaru, Cemârtan 2013, 291-306). În catagrafia prezentată la Iaşi, la 18 aprilie 1809, mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, se arată că la Dobruşa erau 102 călugări. Tabloul statistic din 1817, arată un număr de 73 de vieţuitori la mănăstirea Dobrusa, care este trecută cu statut de mănăstire. O obşte atât de numeroasă s-a făcut remarcată, mai cu seamă, prin activitatea unui număr considerabil de cărturari care au tradus, au transcris şi au difuzat o mulţime de cărţi nu numai pentru necesităţile proprii, ci şi pentru alte schituri şi mănăstiri basarabene. Cu timpul, obştea monahală a acumulat o bogată bibliotecă. Între comorile bibliofile se aflau rarităţi, precum *Biblia* lui Serban Cantacuzino (1688), prima ediţie integrală în limba română, *Biblia* lui Samuel Micu-Clain, de la Blaj (1795) şi cea tipărită în limba română la Sankt Petersburg (1819) (Tomescu 1929, 60-61; Mihail 1993, 162-202). S-a mai distins Dobruşa şi prin vestita şcoală de cântăreţi, care a pregătit numeroşi protopsalţi de muzică veche şi nouă.

Biblioteca mănăstirii Dobruşa a fost împrăştiată, deposedată de însemnate valori bibliofile – cărţi de lectură duhovnicească – încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Mărturie în acest sens stau documentele de arhivă – un raport al pr. M. Ganiţki, din 13 aprilie 1879, către episcopul Pavel Lebedev (1871-1882), în care sunt menţionate manuscrisele româneşti de la mănăstire, care, chipurile, ar fi fost „nefolositoare" pentru călugări, motiv pentru care au fost expediate la Muzeul Istorico-arheologic Bisericesc de pe lângă Academia Duhovnicească din Kiev (în dosarul de arhivă se păstrează lista celor 20 de titluri)[17]. De fapt, episodul amintit atestă o perioadă foarte dificila din istoria vieţii spirituale a provinciei.

În anii '70 ai secolului al XIX-lea, Tipografia Duhovnicească a încetat să tipărească carte religioasă. Odată cu urcarea în scaunul eparhial al Chişinăului şi Hotinului, a episcopului Pavel Lebedev (1871-1882), au fost introduse, rând pe rând, o serie de restricţii asupra cărţii liturgice în limba română, orientate spre scoaterea acesteia din uzul practicii liturgice în bisericile basarabene (Danilov 2007, 84-86). În acest scop, anume, episcopul Pavel Lebedev a întreprins o serie de vizite canonice în parohii (în anul 1872 a vizitat 13 mănăstiri şi 109 biserici din jud. Bălţi, Hotin, Chişinău şi Soroca). În majoritatea bisericilor a găsit numai câte „un rând de cărţi bisericeşti de slujbă în limba română", marea lor majoritate, erau vechi din cauza întrebuinţării dese şi îndelungate. Episcopul atrăgea atenţia, în chip deosebit, bibliotecilor bisericeşti, care păstrau cărţile bisericeşti. Dacă le găsea vechi, atunci îşi nota în jurnalul de călătorie: „Cărţile în limba moldovenească sunt vechi şi trebuie înlocuite [...], procurate altele noi"[18]. Motivele invocate de episcop (preoţilor li s-a interzis să se folosească de cărţi de slujbă deteriorate (!)), erau doar un pretext subtil pentru a sustrage cărţile în limba română din practica liturgică şi a le înlocui cu alte ediţii sinodale în limbă slavă bisericească. Această formă de cenzură episcopală a condus la sustragerea din bisericile basarabene a unui număr însemnat de cărţi liturgice şi înlocuirea acestora cu cărţi aduse de la Lavra Pecerska din Kiev (pe parcursul unui singur an au fost aduse 828 de cărţi (92 de titluri)[19]. Din cele consemnate putem concluziona că o bună parte din cartea veche românească sustrasă din uzul bisericilor basarabene era trimisă la Kiev, la muzeul bisericesc, iar de acolo s-au adus cărţi „noi", tipărite în limba veche bisericească, în slavonă.

Dintre cărţile de la mănăstirea Dobruşa, expediate la Muzeul istorico-arheologic Bisericesc din Kiev, sub aspect tematic, predomină scrierile te-

[17] ANRM, F. 208, inv. 3, d. 1933, f. 3-4; Valentina Pelin a identificat doar 3 manuscrise (din 20), în colecţiile de la Kiev. Se impune continuarea cercetărilor ş identificarea celorlalte 17 cărţi manuscrise de la Dobruşa.

[18] ANRM, F. 205, inv. 1, d. 3660, f. 257.

[19] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 8539, f. 237.

ologice ale Sfinţilor Părinţi (14 manuscrise). Toate scrierile sunt traduceri în limba română de pe originalele greceşti în Şcoala paisiană de la mănăstirea Neamţ. Prezenţa acestor manuscrise la mănăstirea Dobruşa stau dovadă că monahii nu numai că aveau vieţuirea de obşte, ci întreţineau o legătură vie, permanentă, cu obştea de călugări din dreapta Prutului, din mănăstirile Moldovei. Astfel, la Dobruşa, de-a lungul secolului al XIX-lea, se efectuau copii de pe traducerile de la Lavra Neamţ (Pelin 2017, 12).

Manuscrise realizate la Dobruşa au fost identificate în Colecţia de *Carte Rară* a Bibliotecii Naţionale din Chişinău: *Scrierile lui Isaia Pustnicul* (sf. sec. XVIII), *Cuvintele pustniceşti ale lui Isaac Sirul* (1805), *Pateric* (1816), *Canoanele Maicii Domnului* (1842). Alte şapte manuscrise de la Dobruşa, descrise de Gabriel Ştrempel, se păstrează la Biblioteca Academiei Române, unde au fost depuse de ultimii lor posesori (Ştrempel 1987, 1992): două de la Radu Rosetti, în 1908; trei de la arhimandritul Daniil (Ciubotaru) de la mănăstirea Neamţ, în 1942, şi două de la Mănăstirea Varatic (Pelin 2017, 281):

– *Miscelaneu* (cu *Cuvintele lui Isaia Pustnicul* (f. 1-102) şi fragmente din scrierile lui Ghenadie, patriarhul Ţarigradului, Nil Sinaitul, Nil de la Sorscka, Maxim Mărturisitorul etc.), 208 f.[20];
– *Miscelaneu* (cu *Capetele lui Maxim Mărturisitorul* (f. 9-99) şi fragmente din alte lucrări: *Vieţile Sfinţilor, Pateric* etc. (141 f.)[21];
– *A lui Vasile cel Mare, aşezământul pustnicesc al călugărilor* şi *Scrisoare către Hilon, ucenicul său, pentru viaţa pustnicească* (88 f.)[22];
– *A lui Vasile cel Mare, hotărâri pe larg pentru călugări. Întrebări şi răspunsuri* (149 f.)[23];
– *Miscelaneu* (cu *Minunile Maicii Domnului* (f.12-134); *Viaţa Sfântului Vasile cel Nou*, *Vămile văzduhului* (f. 183-229) şi alte scrisori morale (297 f.)[24];
– *Învăţăturile lui Nil de la Soreska* (f. 1-126) cu alte texte (132 f.)[25];
– *Crinii ţarinii* (153 f)[26].

Acest număr impresionant de manuscrise stau dovadă a unui număr important de monahi cărturari, vieţuitori ai mănăstirii Dobruşa. Printre aceştia pot fi identificaţi copişti, legători de cărţi, traducători din limbile greacă şi slavonă sau posesori de cărţi. Valentina Pelin a identificat în jur de 24 de nume de monahi cărturari de la mănăstirea Dobruşa (Pelin 2017, 283-284). Actualmente se cunosc în jur de 42 de titluri/ cărţi manuscrise realizate în scriptoriul mănăstirii Dobruşa, care activa înainte de 1812 (Tomescu 1929, 59-60), însă doar 15 dintre ele au fost identificate cu loc de depozitare în colecţii de patrimoniu. Manuscrisele, marea lor majoritate, au fost scrise între anii 1790-1812. Activitatea scriptoriului mănăstirii a continuat pe tot parcursul secolului al XIX-lea. O mărturie, în acest sens, este şi manuscrisul basarabean al predicilor sfântului Antim Ivireanul copiat/realizat la mănăstirea Dobruşa în 1824.

Aşadar, un număr considerabil de cărturari de la mănăstirea Dobruşa au transcris şi au difuzat cărţi scrise în limba vechilor cazanii pentru necesităţile obştii monahale din Basarabia. O analiză a predicilor rostite de Antim Ivireanul la începutul secolului al XVIII-lea, aplicată deopotrivă formelor lingvistice, pune în evidenţă capacitatea de utilizare a textului sacru şi în secolul următor, al XIX-lea, pentru comunicarea eficientă cu credincioşii. O comunicare în care limbajul religios era aproape didactic explicitat pentru a mări capacitatea de înţelegere de către ascultători. Predica, fiind un mijloc prin care slujitorul (preot sau diacon) vorbeşte direct celor din biserică. Circulaţia predicilor mitropolitului Antim Ivireanul în Basarabia, poate fi atribuită, cel puţin, începând cu primul sfert al secolului al XIX-lea. Cu începutul acestui veac, tradiţia predicii româneşti a perpetuat în Basarabia prin copierea şi multiplicarea operei Sfântului Antim Ivireanul de către monahii cărturari de la Dobruşa.

[20] Cota: BAR, nr. 3726. Manuscris copiat în 1790 de Luca Ieromonahul. A fost achiziţionat de la Radu Rosetti la 15 octombrie 1908.
[21] Cota: BAR, nr. 5517. Manuscris copiat de doi copişti: Vitalie ierodiacon şi Ieremia Prisăcaru, sf. sec. al XVIII-lea şi în 1827.
[22] Cota: BAR, nr. 5506. Manuscris copiat de Misail Ieromonahul. Achiziţie de la arhimandritul Daniil Ciubotaru la 15 septembrie 1942.
[23] Cota: BAR, nr. 5505. Manuscris copiat de Ghervasie monahul, în 1807. Achiziţie de la arhimandritul Daniil Ciubotaru la 15 septembrie 1942.
[24] Cota: BAR, nr. 3644. Manuscris copiat de Ioan, feciorul preotului Teodor din Păuleşti, la Mănăstirea Dobruşa, în 1811; achiziţie de la Radu Rosetti la 15 octombrie 1908.
[25] Cota: BAR, nr. 3554. Manuscris copiat de călugărul Simion, în 1819; provine de la biblioteca mănăstirii Varatec.
[26] Cota: BAR, nr.3555. Manuscris copiat de călugărul Simion, în 1820; provine de la biblioteca mănăstirii Varatec.

Bibliografie

Anuarul 1928: Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secţia Basarabia 1928 (Varia) (Chişinău 1928).

Berechet 1920: Şt. Berechet, Documente slave de prin arhive ruse, Fas. 1 (Bucureşti 1920).

Berechet 1928: Şt. Berechet, Un manuscris de zugrăveală al Mitropolitului Antim. In: Comisiunea Monumentelor Istorice, Anuar II (Chişinău 1928).

Buzilă 1996: B. Buzilă, Din istoria vieţii bisericeşti din Basarabia (Bucureşti: Editura Fundaţiei Culturale Române 1996).

Cereteu 2016: Ig. Cereteu, Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova (Chişinău: Ediţie enciclopedică 2016).

Ciubotaru 2013: Iu.M. Ciubotaru, Din corespondenţa inedită a episcopului Melchisedec Ştefănescu. In: Historia Universitatis Iassiensis, IV (Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" 2013).

Danilov 2017: M. Danilov, Cenzura sinodală și cartea religioasă în Basarabia. 1812-1918 (între tradiție și politica țaristă) (Chișinău: Bons Offices 2007).

Diculescu 1909: C.C. Diculescu, Din corespondenţele episcopului Melchisedec (Bucureşti: Tipografia Cărţilor Bisericeşti 1909).

Ivireanul 2017: Antim Ivireanul, Predici. Un manuscris din Basarabia (1824). Ed. critică, studiu introductiv, note, facsimil de Z. Mihail și P. Mihail. Documenta Basarabiae, coord. V. Spinei, I. Cândea, Z. Mihail (Bucureşti: Editura Academiei Române 2017).

Lovin 1930: G. Lovin, Acte de la mănăstirea Dobruşa. In: Arhivele Basarabiei, nr. 1 (Chişinău 1930).

Mazilu 1998: D.H. Mazilu, Recitind literatura română veche, II (Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti 1998).

Melchisedec Ştefănescu 2016: Episcopul Melchisedec Ştefănescu, Viaţa Mitropolitului Antim Ivireanul. Notiţe biografice şi alte texte documentare şi evocatoare, lucrare îngrijită de ÎPS Arhiepiscop dr. Casian al Dunării de Jos şi pr. Eugen Drăgoi (Galaţi 2016).

Mihail 1959: P. Mihail, Din corespondenţa episcopului Melchisedec. In: BOR, anul LXXVII, nr. 5-6, mai-iunie 1959 (Bucureşti 1959).

Mihail 1993: P. Mihail, Mărturii de spiritualitate românească în Basarabia (Chişinău: Editura „Ştiinţa" 1993).

Mihail 2013: Z. Mihail, Un manuscris al Predicilor lui Antim Ivireanul din sec. al XIX-lea, din Basarabia. In: „Antimiana II". Centrul de Studii Medievale şi Premoderne „Antim Ivireanul şi Neofit Cretanul – promotori ai limbii române în cult" (Bucureşti: Editura Cuvântul Vieţii 2013).

Olaru, Cemârtan 2013: V. Olaru, R. Cemârtan, Mănăstirea Dobruşa. In: Mănăstiri şi schituri din Republica Moldova. Studiu enciclopedic, coord. şi red. şt. A. Eşanu (Chişinău 2013).

Pelin 2017: V. Pelin, Paisianismul în contextul cultural şi spiritual sud-est şi est european (secolele XVIII-XIX), ediţie îngrijită şi revizuită de acad. A. Eşanu şi V. Eşanu (Iaşi: Editura Doxologia 2017).

Predici 1962: Predici. Ediţie critică, studiu introductiv şi glosar de Gabriel Ştrempel (Bucureşti: Editura Academiei Republicii Populare Române 1962).

Ştrempel 1966: G. Ştrempel, Un cronograf ilustrat atribuit Mitropolitului Antim Ivireanul. Extras din Romanoslavica XIII (Bucureşti 1966).

Ştrempel 1987: G. Ştrempel, Catalogul manuscriselor româneşti de la Biblioteca Academiei Române, vol. III (Bucureşti 1987) (mss. nr. 3554, 3555, 3644, 3726).

Ştrempel 1992: G. Ştrempel, Catalogul manuscriselor româneşti de la Biblioteca Academiei Române, vol. IV (Bucureşti 1992) (mss. nr. 5505, 5506, 5517).

Tomescu 1929: C. Tomescu, Însemnări de pe cărţile mănăstirii Dobruşa. In: Arhivele Basarabiei, nr. 1 (Chişinău 1929).

The Bessarabian manuscript of the Anthim's sermons

Keywords: Bessarabia, Russian Empire, manuscript, Anthim the Iberian, Dobruşa Monastery.

Abstract: The canonical and literary value of the sermons of the Orthodox hierarch Anthim the Iberian (circa 1650-1716) is well known. His books addressed to the Orthodox world were widely distributing as they were printed. Many of them were donated to Orthodox peoples, Constantinople or Jerusalem. Little is known, however, about the dissemination of these texts in Bessarabia in the 19th century. Because of the small number of copies identified *de visu*, Gabriel Ştrempel stated in 1962 that the manuscripts of Anthim the Iberian's sermons had limited distribution.

The Bessarabian manuscript's copy created in 1824 at the Dobruşa Monastery was almost identical to the text of the Romanian manuscript 3460A (from the collection of the Library of the Romanian Academy), that was considered to be the oldest known in the Romanian area. But the Bessarabian manuscript of the Anthim's sermons is devoid of the title page. It is problematic to determine which original the copy was made of in 1824 at the Dobruşa Monastery.

List of illustrations:

Fig. 1. Manuscript from the Dobruşa Monastery (1924), p. 1.

Fig. 2. Notes of possession: "Priest Pual Mihail" (the manuscript from the Dobruşa Monastery (1924), p. 302).

Бессарабская рукопись анфимовых проповедей

Ключевые слова: Бессарабия, Российская империя, рукопись, Анфим Иверский, монастырь Добруша.

Резюме: Каноническая и литературная ценность проповедей архиерея Анфима Иверского (ок. 1650-1716) хорошо известна. Книги Анфима Иверского, обращенные к православному миру, широко распространялись по мере их печатания. Многие из них были подарены православным народам, Константинополю или Иерусалиму. Мало известно, однако, о распространении этих текстов в XIX веке в Бессарабии. Из-за небольшого количества списков, идентифицированных *de visu*, Габриел Штремпел в 1962 году констатировал, что рукописи проповедей Анфима Иверского имели ограниченное распространение.

Бессарабский список рукописи, созданный в 1824 году в монастыре Добруша, оказался почти идентичным тексту румынской рукописи 3460A (из собрания Библиотеки Румынской академии), считавшейся самой древней из известных на румынском пространстве. Но бессарабская рукопись анфимовых проповедей лишена титульного листа. Определение оригинала (извода), с которого сделан список в монастыре Добруша в 1824 году, остается проблематичным.

Список иллюстраций:

1. Рукопись из монастыря Добруша (1924 г.), стр. 1.

2. Примечания о владельце: «Иерей Паул Михаил» (Рукопись из монастыря Добруша (1924 г.), лист 302).

31.03.2018

Dr. Maria Danilov, Institutul de Istorie, Ministerul Educației, Culturii și Cercetării al Republicii Moldova, str. 31 August, 82, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova, e-mail: danilovmaria@yahoo.com

APROVIZIONAREA ARMATEI RUSE STAȚIONATE ÎN BASARABIA CU MIJLOACE DE TRANSPORT (1832-1853)

Anatolie Leşcu

Cuvinte-cheie: armata, Basarabia, distanţa, povara, transport, transportarea, Rusia.

Europa secolului al XIX-lea era un imens teatru de război în care se confruntau cele mai strălucite şi puternice armate ale lumii. Printre ele un loc aparte ocupa şi armata rusă, care, din punct de vedere numeric, ocupa primele locuri în Europa, numărând în rândurile sale în jur de un milion de ostaşi. Grija permanentă a guvernului ţarist faţă de armata sa se manifesta în sporirea numărului permanent al efectivului, care a crescut de la 446.059 oameni în 1801, la 1.073.539 oameni în anul 1835 şi 2.189.720 în 1856 (Бескровный 1973, 12-16). Trupele de uscat ale armatei erau compuse din armata regulată şi miliţia populară. La rândul său, armata regulată se împărţea în trupe regulate şi neregulate (de cazaci şi unităţi de miliţie naţională). Trupele regulate se divizau în unităţi de câmp sau mobile şi unităţi locale (Свод 1859, 15). Conform misiunilor îndeplinite unităţile de câmp erau alcătuite din unităţi active, care desfăşurau principalele acţiuni militare pe teatre de operaţiuni şi unităţile de rezervă care alcătuiau rezerva teatrelor de operaţiuni sau îndeplineau misiuni secundare. Totodată, unităţile de rezervă aveau şi sarcina de a primi, echipa şi instrui recruţii noi-sosiţi pentru unităţile combatante.

Unităţile de câmp erau mobile, ele putând fi transferate în orice parte a imperiului pornind de la situaţia tactică, operativă sau strategică creată. Prin mobilitatea lor unităţile de câmp se deosebeau de unităţile locale care erau trupe sedentare, îndeplinind diferite misiuni în locurile precis stabilite. La rândul lor, ele se divizau în unităţi combatante şi necombatante. Unităţi combatante formau garnizoanele cetăţilor compuse din batalioane, regimente, detaşamente speciale şi de artilerie. Celelalte unităţi din cadrul trupelor locale erau unităţi ale serviciului de gardă şi interior, escortă, instruire, rezervă, alte subunităţi auxiliare, inclusiv corpul de jandarmi (Справочная 1875, 3). Sarcina lor era paza închisorilor, ocnelor şi altor locuri de detenţie, escortarea deţinuţilor, transportarea recruţilor, căutarea şi reţinerea dezertorilor şi criminalilor de drept comun, menţinerea ordinii în locurile de dislocare, înăbuşirea revoltelor şi a nesupunerii faţă de autorităţi, curmarea contrabandei, paza obiectivelor de importanţă strategică şi de stat (ПСЗРИ 1830, 783-803).

Începând cu anul 1812, infrastructura militară a fost implementată şi în Basarabia, ea devenind o regiune de frontieră, unde erau dispuse numeroase unităţi militare ale Imperiului Rus. Asigurarea logistică a acestor unităţi, cât şi a armatei în general, ocupa un loc important în activitatea cotidiană a oficialilor militari. Prin complexitatea problemelor rezolvate ea ocupa al doilea loc după problemele ce ţin de pregătirea de luptă şi instruirea efectivului. Cheltuielile enorme pentru apărare cât şi baza economică slabă pentru creşterea veniturilor de stat determinau oficialităţile să reducă la maximum cheltuielile militare din partea statului, transferând o mare parte din îndatoririle sale faţă de înzestrarea armatei pe seama populaţiei civile. Statul răspundea integral de echiparea, înarmarea, spitalizarea, salarizarea şi în mare parte de alimentarea militarului, celelalte obligaţiuni fiind încredinţate autorităţilor locale. Obligaţiunile autorităţilor locale erau multiple, importante şi costisitoare, cum ar fi încartiruirea trupelor în localităţi, încălzirea şi iluminarea unităţilor încartiruite, acordarea către ostaşi a raţiei alimentare suplimentare, alimentarea cailor armatei cu furaje, prestarea serviciului de transport în folosul unităţilor militare, reparaţia obiectelor militare şi multe altele (Столетие 1903, 86).

Problema majoră a armatei era posibilităţile reduse de transport a enormelor cantităţi de material necesar existenţei sale atât pe timp de pace cât şi pe timp de război. Crearea unităţilor speciale de transport, a aşa-ziselor brigăzi trenare, capabile să îndeplinească cerinţele strict necesare, rezolva problema numai parţial. Brigăzile trenurilor de luptă (trenare) înfiinţate în anul 1819 erau forma-

te din 4 batalioane a câte 6 companii în fiecare dotate cu 16 furgoane. Brigăzile ţineau de corpurile de armată, batalioanele – de diviziile şi companiile – de regimente (Энциклопедия 1897, 202). Aşadar, trenul de luptă regimentar era compus din 16 furgoane, ceea ce era chiar sub nivelul situaţiei din sec. al XVIII-lea când convoiul ambulant număra 63 de care în regimentul de infanterie şi 60 în cel de dragoni. Autorităţile militare vedeau rezolvarea problemei în utilizarea mijloacelor de transport a locuitorilor pentru acest gen de serviciu. Carele locuitorilor puteau fi închiriate de către guvern pe un preţ comercial sau rechiziţionate forţat în caz de necesitate (Военная 1914, 68). Pe lângă necesitatea de a transporta încărcăturile militare, armata mai avea nevoie de transportarea efectivului aflat în serviciu, deplasări sau la îndeplinirea altor obligaţiuni funcţionale. Din contul autorităţilor locale erau îndeplinite contra cost cerinţele pentru deplasarea brutarilor militari (6 care pentru 36 de brutari), cartiruitorilor (3 care pentru 36 de militari), bolnavilor, militarilor aflaţi în deplasare, echipelor de ostaşi trimise în unităţile de gardă (un car pentru persoane) etc. (Карманная 1856, 238)

Tradiţional, armata necesită cantităţi mari de transport, furnizarea căruia era pusă pe spatele populaţiei civile. Chiar dacă sustragerea unităţilor de transport în folosul armatei din gospodăriile ţărăneşti nu era de lungă durată, numărul mare de cerinţe devenea supărător pentru localnici, în majoritatea lor agricultori, rupţi de lucrările câmpului în momentele cele mai nepotrivite. Fire practică, ţăranul basarabean, deprins cu tergiversările de plată pentru munca prestată în folosul armatei, nu era grăbit se îndeplinească corvoada cerută, eschivându-se prin toate mijloacele posibile de asemenea prestaţie apăsătoare. Dar puterea statului era mai mare decât rezistenţa omului simplu, nevoit să îndeplinească toate cerinţele acestui stat necruţător.

Fondul Cancelariei guvernatorului civil a Basarabiei păstrează un număr impresionant de rapoarte ale autorităţilor militare care conţin cereri de a trimite la dispoziţia lor unităţi de transport, în baza cărora putem afla numărul aproximativ al carelor puse la dispoziţia militarilor în perioada anilor 1832-1853. Când vorbim de numărul carelor de la populaţia locală, utilizate de către militari în perioada respectivă, este necesar să ţinem cont de fapt că acest număr este valabil pentru o singură etapă de transport, traseul fiind compus din mai multe etape, de obicei 3-4, divizat în halte şi popasuri. În caz dacă distanţa parcursă era mai mică de 34 de verste, serviciul de transport era prestat de către localnici gratis, făcând parte din îndatoririle obligatorii faţă de stat.

Începând cu anul 1832 trupele staţionate în Basarabia au trecut definitiv la stare de pace desfăşurând activităţi legate de pregătirea de luptă, prestarea serviciului de gardă şi interior, închegarea şi coeziunea efectivului din materialul uman nou încorporat, eliberarea celor trecuţi în rezervă şi alte activităţi cotidiene. Totodată, se desfăşurau cantonamente anuale de vară, reviste de front planificate şi inopinate la nivel de batalion, regiment, divizie, corp de armată, activităţi, ce presupuneau deplasări permanente ale unui număr mare de oameni cu armament, muniţii, provizii dintr-un loc în altul, deplasări asigurate de unităţi de transport ale populaţiei locale. Începutul a fost pus la 16 martie 1832, când trei batalioane de rezervă ale diviziei 26 infanterie au fost deplasate în Crimeea pentru a schimba efectivul diviziei 12 infanterie. Conform cerinţei comandamentului diviziei 26 infanterie pentru transportarea bunurilor materiale fiecărui batalion i-au fost distribuite câte 14 căruţe ale locuitorilor, în total 42 unităţi de transport[1]. Batalioanele regimentelor diviziei 26 infanterie rămase în ţinut au început transferarea efectivului şi bunurilor materiale la locuri de dispunere permanentă, proces care a durat toată vara. Pentru transportarea bunurilor materiale regimentare (efectivul se deplasa pe jos), statului-major al diviziei, statului-major al brigăzilor, caselor şi depozitelor de alimente, autorităţile locale au pregătit 41 de care pentru fiecare regiment (6 regimente), trei care pentru statul-major al diviziei şi trei care pentru statele-majore al brigăzilor, în total 252 de care, la care se mai adăuga şi 42 de cai pentru furgoanele armatei[2]. Rocada înfăptuită de către regimentele Lublin infanterie din Chişinău la Orhei şi Zamosc infanterie din Tiraspol la Chişinău a necesitat suplimentar încă 53 de care. Profitând de distanţa mică dintre Chişinău şi Orhei, dar care nu se încadra în cele 34 de verste deservite gratis, comandantul Regimentului Lublin de infanterie colonelul Pisarjevski îi cere guvernatorului civil acordarea celor 25 de care din partea locuitorilor gratis[3], cererea fiind ferm respinsă de către guvernator[4].

[1] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1787, f. 263 verso.
[2] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1787, f. 501 verso.
[3] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1787, f. 412 verso.
[4] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1787, f. 414.

În toamna anului 1833 divizia 26 infanterie a fost înlocuită cu divizia 24/16 infanterie, prilej pentru noi cereri de transport. Calculele efectuate de către comandantul Regimentului Vilno vânători, dislocat în regiunea Hotin - Briceni - Otaci, arată că o asemenea operaţiune necesita 78 unităţi de transport la fiecare etapă[5]. Luând în consideraţie faptul că iniţial divizia respectivă era compusă din şase regimente, reiese că necesarul de care pentru aceasta mare unitate militară era de 468 care. Planul redislocării trupelor pe teritoriul Basarabiei era alcătuit, după cum se pare, în grabă şi spontan. Afirmaţia este confirmată prin faptul că Regimentul Lituanian vânători, dislocat în triunghiul Bălţi - Teleneşti - Mândra, îşi avea depozitul regimentar la Chişinău, lăsat acolo în febra redislocărilor. Abia la 13 octombrie 1833 comandantul diviziei general-maiorul Maievski se adresează către guvernatorul civil cu cererea de a le elibera din contul pământului 42 de care de transport pentru a fi transferat depozitul regimentului sus-menţionat din Chişinău la Bălţi[6]. La aceasta se mai adaugă încă 19 care redistribuite pentru transportarea bunurilor materiale ale brigăzii 25 artilerie, transferată în Muntenia[7]. În Moldova şi Ţara Românească erau dislocate şi unităţile diviziei 17/14 infanterie. Este de la sine înţeles că divizia a efectuat marşul peste hotarele ţării până la locul de destinaţie fără convoiul depozitar, rămas în Rusia. Pentru trecerea lor prin Basarabia din ţinutul Leova au fost repartizate 150 de care cu misiunea de a transporta bunurile materiale din depozite până la vama Fălciu[8].

În lipsa instituţiilor de învăţământ specializat militar pentru corpul de sergenţi funcţia respectivă era îndeplinită de cantonamentele de vară din Ţarskoie Selo. Din toate unităţile mari ale armatei ţariste acolo erau trimişi cei mai buni ostaşi în scopul însuşirii elementelor de bază ale artei militare şi formării deprinderilor de comandant inferior la nivelul grupă – pluton. Grupul mixt, reprezentând diviziile 16 şi 17 infanterie, era format la Chişinău şi era compus din doi ofiţeri superiori, patru ofiţeri inferiori şi 56 de soldaţi. Deplasarea efectivului selectat se efectua după normele atribuite unităţilor de gardă, ceea ce presupunea călătorie de nu mai mult a două persoane pe o trăsură de un cal cu remunerarea obligatorie de către autorităţile de stat a cărăuşilor cu un preţ de 50 de copeici pentru o verstă. În total, până la Sankt Petersburg au fost închiriate 28 trăsuri cu plata cărăuşilor a 2.294 ruble şi 60 copeici pentru distanţa de 1.639 verste[9].

Anul 1834 a adus noi schimbări în dislocarea trupelor din Basarabia. Dispoziţiunea comandantului Armatei 1 prevedea concentrarea Diviziei 16 infanterie în împrejurările localităţii Tulcin, locul de dispunere a Statului-Major al armatei, în locul ei urmând se revină din Principate Divizia 17 infanterie. Nici aceasta divizie nu era planificată să fie dispusă compact, ci din interes de serviciu fragmentată pe întreg teritoriul ţinutului. Grosul Regimentului Volânia (10 companii) staţiona la Tighina (Bender) cu detaşarea unui batalion la Chişinău şi a două companii la Cetatea Albă (Akkerman) pentru serviciului de gardă. Locul de dispunere permanentă a Regimentului Minsk infanterie a fost stabilit la Ismail, cu delegarea a două companii la Reni şi două companii la Chilia pentru efectuarea serviciului de gardă. Regimentul Podolia era responsabil de menţinerea ordinii interioare şi de serviciul de gardă la Bălţi (10 companii), Movilău (o companie), Kameneţ-Podolsk (un batalion), restul efectivului concentrându-se la Hotin[10].

Pentru toţi era clar cine va suporta toate cheltuielile legate de transportarea bunurilor materiale ale acestor unităţi. Întrebarea însă era: cu ce preţ? Calculele necesarului unităţilor de transport pentru Divizia 16 infanterie, executate de statul-major al diviziei arătau nişte cifre aberante. Conform estimărilor prezentate de către ofiţerii acestei mari unităţi, pentru autorităţile locale, fiecare regiment avea nevoie de 103 care şi 19 cai de rezervă[11]. Pretenţiile militarilor erau exagerate, deoarece Basarabia încă nu-şi revenise după războiul ruso-turc şi nu era în stare să ofere numărul carelor solicitate. În asemenea condiţii, unii reprezentanţi ai puterilor locale refuzau categoric de a pune la dispoziţia militarilor transportul cerut, cum a fost cazul şefului de poliţie din Bălţi, care la 5 iulie 1834 a interzis să ofere brigăzilor 16 şi 17 artilerie 100 de care de transport[12], sau cel din Hotin, care a refuzat se elibereze Regimentului Vilno vânători 62 unităţi de transport[13]. Pentru a pune capăt la astfel de cereri exagerate,

[5] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1922, f. 38.
[6] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1922, f. 189.
[7] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1922, f. 230 verso.
[8] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1922, f. 281 verso.
[9] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1922, f. 234.
[10] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2059, f. 7 verso-8 verso.
[11] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2059, f. 95 verso.
[12] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2059, f. 43.
[13] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2059, f. 73.

autorităţile din Basarabia s-au adresat direct către comandantul Corpului 6 Infanterie generalului Kiseleff, în subordinea căruia se aflau diviziile respective, cu rugămintea de a efectua un calcul obiectiv al necesarului unităţilor de transport, ţinând cont de situaţia economică precară în care se afla Basarabia în acel moment. Calculul efectuat de către statul-major al Corpului 6 Infanterie a arătat că necesarul unităţilor de transport pentru un regiment era de 52 de care şi 17 cai, numărul carelor fiind redus practic de două ori[14].

Calculele respective au stat la baza eliberării permisiilor din partea autorităţilor locale de a utiliza carele localnicilor la transportarea bunurilor materiale ale unităţilor militare aflate în trecere prin Basarabia. Cele patru regimente ale Diviziei 16 infanterie transferate în Podolia au avut nevoie de 208 unităţi de transport, fără a ţine cont de brigada de artilerie. Acelaşi număr de care era repartizat şi celor trei regimente din cadrul Diviziei 17 infanterie, care, începând cu ziua de 25 mai 1834 reveneau în Basarabia din Principatele Române[15], ceea ce constituia 156 de căruţe.

Aflat la cantonamentele de vară până pe data de 16 septembrie 1834, efectivul Diviziei 17/14 infanterie după ziua respectivă s-a întors la locuri de dispunere permanentă, respectiv: Regimentul Volânia la Tighina, Minsk la Bolgrad, Podolia la Bălţi şi brigada de artilerie la Soroca, Cotiujeni şi Orhei[16]. Pentru efectuarea marşului autorităţile locale au pus la dispoziţia militarilor câte opt care pentru fiecare batalion sau în total 96 de unităţi de transport, pornind de la structura de state a unui regiment de infanterie, compus din patru batalioane[17]. La 1 noiembrie 1834 diviziei s-a alăturat şi ultimul regiment, Jitomir vânători, abia sosit din Principate, căruia i-au fost detaşate 22 căruţe de cai[18].

Sosiţi la locurile de dispunere permanentă, unităţile diviziei au fost completate cu efectiv, pentru transportarea căruia au fost utilizate 27 trăsuri ale localnicilor[19]. Încă două trăsuri au fost folosite pentru transferarea a 40 de arestaţi militari din închisoarea Tighina la Sevastopol[20].

Experienţa de luptă acumulată pe parcursul anilor de către serviciul militar i-a sugerat comandantului diviziei 17/14 infanterie generalul-maior Şirman ideea de dispunere mai raţională a unităţilor diviziei pe teritoriul Basarabiei. Situarea simultană în sudul Basarabiei a două regimente de infanterie, Minsk şi Volânia, lăsa fără acoperire părţile din centrul ţinutului, situaţie intolerabilă din punct de vedere operativ. Pentru a redresa situaţia, la 10 mai 1835, comandantul diviziei a luat hotărârea de a redisloca Regimentul Minsk infanterie din sudul Basarabiei la Lăpuşna[21]. În afară de efectiv, care se deplasa pe jos, era necesar de a transfera la locul nou de dispunere şi toate bunurile materiale regimentare, care cuprindeau muniţiile, rezerva de alimente pentru şase zile, 63 de juguri, 20 de lăzi pentru cort, bunurile ambulatoriului medical cu tot cu bolnavi, farmacie, materialul didactic. Transportarea întregii cantităţi de material necesita utilizarea a 98 care cu boi şi 44 cai[22].

Totodată, au fost stabilite termenele şi locurile de dispunere a cantonamentelor de vară din anul 1835. Cantonamentele erau planificate de a fi desfăşurate în perioada 1 iulie - 1 septembrie 1835 în preajma localităţilor: Jora – pentru Brigada 17/14 artilerie[23]; Tighina (Bender) – pentru regimentele Volânia şi Podolia şi Ismail – pentru Regimentul Minsk infanterie[24]. Au fost efectuate şi calculele necesarului de transport într-o direcţie, care au constituit 249 de trăsuri[25] sau 498 în ambele direcţii. Simultan cu desfăşurarea cantonamentelor din cadrul Regimentului Volânia infanterie la Tiraspol au fost detaşate trei companii pentru serviciul de gardă, în care scop au fost contractate 12 mijloace de transport[26].

Procesul organizatoric de întărire a forţelor armate dislocate în Basarabia a continuat şi în anul următor, când din Silistra au sosit în regiune Regimentul Jitomir infanterie, bateria nr.4 artilerie, compania nr. 89 invalizi şi alte subunităţi în schimbul Batalionului 6 geniu transferat la Kiev. În acest scop autorităţile locale au pus la dispoziţia 22 de care şi 46 de cai Batalionului de geniu[27] şi, respectiv, 99 mijloace de transport pentru unităţile transferate din Silistra[28]. În acel an cantonamentele s-au desfăşurat mai târziu, la 20 iulie,

[14] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2059, f. 102.
[15] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2062, f. 3 verso.
[16] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2061, f. 25, 34 verso.
[17] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2061, f. 22.
[18] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2061, f. 101 verso.
[19] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2062, f. 99, 103 verso, 158.
[20] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2062, f. 3.
[21] ANRM, F. 2, inv. 1,d. 2065, f. 84.
[22] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2040, f. 63 verso.
[23] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2064, f. 1.
[24] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2065, f. 2.
[25] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2065, f. 142.
[26] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2240, f. 52.
[27] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2240, f. 295.
[28] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2245, f. 18.

unităţile fiind dispuse la Tighina, Ismail pentru Regimentul Jitomir infanterie şi Trifăuţi pentru brigada 14 artilerie. În total, la cantonamentele din vara anului 1836 au participat doi generali, 25 ofiţeri superiori, 245 ofiţeri inferiori şi 11.276 trupă[29], iar necesarul în mijloacele de transport era de 219 vehicule într-o direcţie, cerere satisfăcută de către autorităţile locale[30].

Tot atunci, din Silistra şi alte garnizoane aflate în Principatele Române au fost transportate în interiorul Imperiului Rus, mari cantităţi de armament, muniţii, bunuri materiale ale armatei, rămase acolo până acel timp. Din Silistra au fost transportate:

– proiectile de artilerie – 8.800 de puduri;
– armament, care urma să fie transmis armatelor regulate înfiinţate în Principatele Române – 3.562 de puduri;
– muniţie, parâme, saltele – 20.500 de puduri;
– piese de artilerie – 1.500 de puduri;
– bunuri materiale, instrumente ale unităţilor de artilerie – 268 de puduri;
– instrumentarul trupelor de geniu – 2.500 de puduri;
– ancore, parâme, material feros – 19.500 de puduri;
– bunuri materiale ale spitalului militar din cetate – 600 de puduri, plus 419 de bolnavi;
– bunuri materiale ale spitalului militar ambulant – 500 de puduri;
– alte bunuri materiale ale Armatei a 2-a – 1.560 de puduri;
– bunuri materiale a comandamentului garnizoanei – 100 de puduri;
– bunurile materiale ale farmaciei – 1.560 de puduri, în total – 72.420 de puduri.

Spitalul militar din Focşani – 3.570 de puduri;

Spitalul militar din Galata (Iaşi) – 365 de puduri, în total – 76.355 de puduri[31].

Posibil că în acel an a avut loc unicul caz când locuitorii Basarabiei acordau benevol serviciile de cărăuşie. În primăvara anului 1836 comandantul, armatei regulate din Principatul Moldova, Balş, în cooperare cu armata ţaristă, a trimis la cantonamente un grup de militari pentru însuşirea experienţei în pregătirea de luptă. Un grup din arma cavaleriei, alcătuit din şapte persoane, a tranzitat Basarabia în drum spre oraşul Elisavetgrad, în subordinea comandantului Corpului 2 cavalerie de rezervă general-locotenentului, baron Osten-Saken. Un alt grup, de infanterişti, în număr de 14 persoane, a urmat calea spre Odessa, în subordinea generalului-maior Reich, comandantul diviziei de rezervă Corpului 5 infanterie[32].

Anul 1837 a adus unele schimbări în dislocarea unităţilor militare din ţinut. Din cauza epidemiei de ciumă din Moldova numărul unităţilor şi subunităţilor implicate în cantonamentele tradiţionale de vară a fost redus, în schimb, în Basarabia au fost transferate două regimente de infanterie pentru a întări linia de carantină instalată pe Dunăre şi Prut. În ambele cazuri serviciul de transport era asigurat de către guvernul regional, situaţia prezentându-se în felul următor:

– patru batalioane ale Regimentului Minsk infanterie au primit 60 de care de transport;
– pentru patru batalioane ale Regimentului Podolia vânătoare – 60 de care;
– pentru batalionul nr. 4 al Regimentului Volânia infanterie – 14 care;
– pentru patru companii ale Regimentului Jitomir vânători – 10 care;
– pentru brigada 14 artilerie – 25 de care[33];
– pentru batalionul nr. 2 rezervă – 4 care[34];
– în total – 173×2=346 de unităţi de transport.

Cordonul sanitar înfiinţat în anul 1837 pentru a combate epidemia de ciumă a fost întărit de către Regimentul Alexopol vânători, transferat în Basarabia din localitatea ucraineană Berdicev. Bunurile materiale regimentare au fost transportate cu ajutorul unui convoi ambulant compus din 100 de care puse la dispoziţie de guvernul regional[35] şi 120 de care la întoarcerea la locul de dispunere permanentă, Ministerul de Război finanţând numai 44 de care, restul unităţilor de transport cu tot cu cărăuşii nefiind achitate guvernului regional[36].

Anul 1838 a adus o reducere semnificativă a numărului unităţilor de transport detaşate din partea autorităţilor locale pentru militare, deoarece cea mai mare parte a unităţilor militare a continuat exercitarea serviciului la cordonul sanitar, la locurile stabilite, iar la cantonamentele de vară

[29] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2491, f. 20.
[30] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2491, f. 25 verso.
[31] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2504, f. 14.
[32] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2488, f. 14.
[33] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2727, f. 3-6.
[34] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2728, f. 6.
[35] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2742, f. 399 verso.
[36] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2742, f. 402, 404.

a participat numai efectivul brigăzii de artilerie adunat la Trifăuţi. Transportarea bunurilor materiale necesare pentru desfăşurarea în condiţii optime a cantonamentelor au necesitat 66 de unităţi de transport în ambele direcţii[37].

Pentru anii 1839-1840 nu dispunem de date care ar confirma utilizarea carelor personale ale localnicilor în scopuri militare. Cert este însă faptul că, în anul 1840, Divizia 14 infanterie a fost transferată din Basarabia în Caucaz, ea fiind înlocuită de unităţile Diviziei 12 infanterie. Exemplul anilor trecuţi ne demonstrează că la asemenea procedeu erau întrebuinţate de la 150 până la 200 de mijloace de transport din sectorul privat pentru o divizie, ceea ce ar însemna în jur de 300 de care pentru aceste două mari unităţi.

Începând cu anul 1841, datele statistice din nou devin mai exacte, cancelaria guvernatorului civil al Basarabiei fiind bombardată de cereri ale comandanţilor unităţilor militare în vederea obţinerii permisiunilor de a se elibera mijloacele de transport a localnicilor. O mare parte din cererile înaintate spre rezolvare erau cele legate de utilizarea mijloacelor de transport în scopul completării cu personal a unităţilor Diviziei 12 infanterie cu efectiv recrutat în guberniile interioare ale imperiului. Instrucţiunile militare prevedeau că o echipă de recruţi, compusă din 100-120 de oameni, era suplimentată de un convoi ambulant din şapte furgoane puse la dispoziţie de către autorităţile civile[38]. Pe parcursul anului 1841 unităţile militare staţionate în Basarabia, inclusiv Flotila Dunăreană, au fost completate cu 1.564 de recruţi[39], la a căror transportare au contribuit, conform normelor existente, aproximativ 100 unităţi de transport.

Procesul de închegare a colectivelor militare se desfăşura paralel cu pregătirea de luptă şi de serviciul de gardă şi interior. În acest scop un batalion al Regimentului Ucrainean vânători, dislocat la Bălţi, s-a deplasat la 15 martie 1841 cu ajutorul a 12 căruţe la Tighina (Bender), iar un batalion al Regimentului Nipru infanterie pe 8 căruţe s-a deplasat din Tighina (Bender) la Peresecina, locul său de dispunere permanentă. La 11 aprilie 1841 efectivul companiei nr. 18 invalizi, desfiinţată la Ovidiopol, a completat efectivul companiilor similare din Basarabia, sosind în ţinut cu ajutorul a şase care[40]. În acelaşi timp, 345 de ostaşi, aflaţi la cantonamentele de artilerie, au fost repartizaţi în regimentele lor, transportarea lor către locurile de destinaţie efectuându-se cu ajutorul a 41 unităţi de transport, puse la dispoziţie de către autorităţile locale[41].

Anul 1842 s-a evidenţiat prin noi remanieri în dispunerea unităţilor militare din Basarabia. În locul Diviziei 12 infanterie, care a fost mutată la Kiev, în ţinut a fost transferată Divizia 3 infanterie, venită din Polonia. Prin Înaltă Voinţă, exprimată la 8 mai 1842, pentru transferul trupelor din şi spre Basarabia s-a stabilit repartizarea unităţilor de transport puse la dispoziţie de către autorităţile locale în următoarea ordine:

– unui regiment de infanterie – 93 de care tractate de către un cal;
– unui regiment de cavalerie – 48 de unităţi de transport (asemenea regimente în Basarabia nu staţionau);
– statului-major al unei brigăzi de infanterie – 1 unitate de transport;
– unei baterii de artilerie – 35 de unităţi de transport;
– unei baterii uşoare de artilerie – 30 de unităţi de transport;
– statului-major al brigăzii de artilerie – 7 unităţi de transport;
– statului-major al diviziei de artilerie – 7 unităţi de transport;
– statului-major al Corpului de infanterie – 30 de unităţi de transport[42].

La momentul schimbului o divizie de infanterie era compusă din 4 regimente, iar brigada de artilerie din patru baterii de artilerie, dintre care trei erau de artilerie uşoară. Un simplu calcul aritmetic ne demonstrează că pentru întreaga procedură au fost nevoie de 1.063 de unităţi de transport (8 regimente de infanterie, 4 state-majore ale brigăzilor de infanterie, 2 baterii artilerie, 6 baterii artilerie uşoară, un stat-major al brigăzii de artilerie, 4 state-majore ale divizioanelor de artilerie, statul-major al unui Corp de infanterie). Totodată, în luna ianuarie 1842 din Sankt Petersburg s-au reîntors elevii Regimentului Exemplar, care au fost transportaţi cu ajutorul a 11 care[43].

[37] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2920, f. 34.
[38] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3540, f. 7.
[39] Datele au fost selectate de către autor din dosarele Cancelariei guvernatorului civil pentru anul 1841 – ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3540, f. 7; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3541, f. 1, f. 5, f. 17, f. 20, f. 37, f. 39, f. 41, f. 55.
[40] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3540, f. 31, 39.
[41] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3541, f. 30 verso.
[42] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3808, f. 34.
[43] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3558, f. 17.

Din cauza schimbărilor survenite în dislocarea trupelor din acel an procesul pregătirii de luptă a fost definitiv compromis, recuperarea restanţelor fiind planificată pentru anul 1843. Accentul principal a fost pus pe executarea exemplară a serviciului de gardă, la paza obiectelor participând toate unităţile militare în baza principiului de rotaţie. În luna martie 1843 paza principalelor obiective militare a fost încredinţată Regimentului Velikie Luki vânători, dislocat în nordul Basarabiei. În urma raportului din 10 martie 1843 a comandantului acestui regiment, general-maiorul Mansurov, autorităţile locale au eliberat permise pentru: 12 unităţi de transport batalionului nr. 1 aflat în marş din Briceni la Cetatea Albă (Akkerman); şase unităţi de transport pentru două companii batalionului nr. 2 deplasate la Tighina; 16 unităţi de transport ale batalionului nr. 3 în marş spre Chişinău şi opt unităţi de transport ale batalionului nr. 4 care executa un marş la Bălţi[44]. O partidă nouă de echipe din acest regiment a fost trimisă începând cu 22 martie la paza diferitelor obiecte situate la Bălţi, Sărăteni, Copăceni, Raşcov, efectivul fiind transportat cu ajutorul a 53 de care ale localnicilor[45].

În comparaţie cu anul precedent, acest an s-a nimerit a fi foarte intensiv pentru efectiv care era implicat în diferite activităţi, atât de ordin profesional, cât şi de cel economic. Tradiţional, armata ţaristă foarte des era utilizată la diferite lucrări şi construcţii, îndeplinind funcţii necaracteristice acestui institut de stat. În respectiva ordine de idei se încadrează şi hotărârea lui Nicolae I de a întrebuinţa două regimente din cadrul Diviziei 3 infanterie la lucrări agricole în perioada 1 mai - 15 septembrie în regiunea aşezămintelor militare din Novorossia[46]. La 8 aprilie 1843 ofiţerii statului-major al acestei mari unităţi au elaborat calculul necesarului mijloacelor de transport, aprobat de către comandantul diviziei general-locotenentul De Vitte şi expediat guvernatorului civil al Basarabiei. Conform calculelor elaborate, fiecare regiment era prevăzut de a fi întărit de un tren alcătuit din 60 de care ale localnicilor, sau 240 de care pentru ambele direcţii[47]. Nu era uitată nici Brigada 3 artilerie, implicată în desfăşurarea, în luna iulie, a Înaltei reviste de front a Corpului 1 Infanterie care a avut loc la Kiev, în prezenţa personală a lui Nicolae I. Pentru deplasarea brigăzii din Soroca la Kiev administraţia ţinutului respectiv a contractat 120 de care de un cal sau 240 în ambele direcţii[48]. Totodată, din cadrul diviziei la studii în Regimentul Exemplar au fost detaşaţi 32 de ostaşi însoţiţi de un ofiţer. Deplasarea lor până la Kiev a fost efectuată cu ajutorul a 16 trăsuri cu un singur cal şi două trăsuri de doi cai[49]. În acelaşi timp, din toate regimentele diviziei au fost selectaţi cei mai buni ostaşi şi transferaţi la Kiev pentru a completa Corpul de Gardă. Cei 64 de candidaţi pentru satisfacerea în continuarea serviciului militar în Corpul de Gardă au fost transportaţi la locul de destinaţie cu ajutorul a 33 de trăsuri cu un singur cal şi două trăsuri de doi cai[50].

Dialectica optimizării organizatorico-structurale a trupelor cerea insistent unificarea structurii de state a tuturor subunităţilor din cadrul unui regiment. Devenea clar din experienţa acumulată că existenţa în cadrul unui regiment a trei batalioane de prima linie şi un batalion cu efectiv redus de linia a doua, completat până la necesarul existent numai pe timp de război, nu era raţională şi benefică pentru efectiv. Omogenizarea trupelor a fost atinsă prin completarea efectivului ultimului batalion la nivelul celorlalte trei, toate numărând în rândurile lor câte 770 de ostaşi. Executarea ordinului ministrului de război privind unificarea statelor[51] a avut ca efect imediat completarea efectivului cu recruţi noi. Pe parcursul anului la întărirea batalioanelor Diviziei 3 infanterie, conform statelor noi în Basarabia, au sosit 1.053 de recruţi[52], a căror transportare, conform instrucţiunilor, necesita până la 36 de trăsuri.

Planurile pregătirii de luptă pentru anul 1844 prevedeau desfăşurarea unui număr de întruniri şi aplicaţii, după cum urmează:

Regimentul Staroinghermanland infanterie

– batalioanele 1 şi 2 – serviciul de gardă la Cetatea Albă (Akkerman) în perioada 1 aprilie - 16 iunie;
– batalioanele 3 şi 4 – serviciul de gardă la Tighina (Bender) în perioada 1 aprilie - 16 iunie;

[44] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4036, f. 29-30.
[45] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4036, f. 41, 50 verso.
[46] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4036, f. 17.
[47] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4036, f. 70 verso.
[48] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4036, f. 150 verso.
[49] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4036, f. 163 verso.
[50] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4036, f. 194.
[51] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4097, f. 1 verso.
[52] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4097, f. 11, 177, 256.

– în perioada 1 iulie - 16 august – tabăra întrunită a regimentului la cetatea Tighina (Bender) cu executarea serviciului de gardă;
– în perioada 16 august - 1 septembrie – reîntoarcerea în punctul de dispunere permanentă.

Regimentul Novoinghermanland infanterie

– batalionul 1 – executarea serviciului de gardă la Chilia în perioada 1 aprilie - 1 iulie;
– batalioanele 2 şi 3 – executarea serviciului de gardă în perioada 1 aprilie - 1 iulie la Ismail şi Reni;
– batalionul 4 – executarea serviciului de gardă la Chişinău în perioada 1 aprilie - 16 august;
– în perioada 1 iulie - 16 august – tabăra întrunită a regimentului în vecinătatea Chişinăului cu executarea serviciului de gardă;
– 10 octombrie – reîntoarcerea în punctele de dislocare permanentă.

Regimentul general-feldmareşalului principelui Mihail Kutuzov-Smolenski vânători

– batalionul 1 – executarea serviciului de gardă la Bălţi în perioada 1 aprilie - 1 mai;
– 1 mai - 16 iunie – tabăra întrunită a regimentului la Bălţi cu executarea serviciului de gardă;
– două companii din cadrul batalionului 1 – executarea serviciului de gardă la Bălţi în perioada 16 iunie - 1 septembrie;
– două companii din cadrul batalionului 1 – executarea serviciului de gardă la Cetatea Albă (Akkerman) în perioada 1 iulie - 1 octombrie;
– batalioanele 2 şi 3 – executarea serviciului de gardă la Reni şi Ismail în perioada 1 iulie - 10 octombrie;
– batalionul 4 – executarea serviciului de gardă la Chilia în perioada 1 iulie - 1 octombrie.

Regimentul Velikie Luki vânători

– batalionul 1 – executarea serviciului de gardă la Kameneţ-Podolsk în perioada 1 aprilie - 10 iunie;
– batalioanele 3 şi 4 – executarea serviciului de gardă la Hotin în perioada de 1 aprilie - 16 iunie,
– 16 iunie - 1 august - tabăra întrunită a regimentului la Hotin cu executarea serviciului de gardă;
– 1 august – reîntoarcerea în punctele de dislocare permanentă[53].

[53] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4391, f. 10.

Prin ordinul comandantului diviziei a fost stabilit şi necesarul unităţilor de transport pentru o etapă de marş, expediat guvernatorului civil, din care reiese, că necesarul unui batalion era de 17 trăsuri de un cal, iar al unei companii de 4 trăsuri[54]. Pornind de la normele stabilite şi acceptate de către autorităţile locale, putem calcula că pentru o etapă de marş întregii divizii îi erau necesare 620 mijloace de transport, puse la dispoziţie de către autorităţile locale. De menţionat este faptul că în total au fost stabilite 52 de etape de marş, ceea ce ar însemna că numai în anul 1844 populaţia locală a pus la dispoziţia armatei 32.240 de care.

Anul 1845 s-a dovedit a fi foarte încordat pentru populaţie, deoarece Divizia 3 infanterie a fost transferată din Basarabia, în locul ei sosind Divizia 12 infanterie, întărită de către şase batalioane din cadrul Diviziei 14 infanterie cu o mie de recruţi fiecare. Transportarea bunurilor materiale ale diviziei respective a necesitat un sacrificiu suplimentar din partea locuitorilor Basarabiei care au fost nevoiţi să ofere militarilor mijloacele lor de transport. Numai transferarea în Basarabia a unei brigăzi care reprezenta avangarda acestei diviziei a extras din gospodăriile ţărăneşti 141 de care[55], iar evacuarea Diviziei 3 infanterie – 418 de care (101 care pentru un regiment şi 14 care pentru brigada de artilerie)[56]. La rândul său, pentru cele şase batalioane ale Diviziei 14 infanterie au fost pregătite 79 unităţi de transport[57]. În luna octombrie 1845 din Caucaz la Chişinău a sosit, în cele din urmă, pe 17 care ale localnicilor conducerea Diviziei 12 infanterie[58]. Simultan, în cetatea Ismail au fost depozitate unele bunuri materiale ale Regimentului Azov infanterie care au fost aduse încoace cu ajutorul a 64 de unităţi de transport ale localnicilor[59].

Rotaţia următoarea a trupelor ruse staţionate în Basarabia a avut loc în anul 1846, când din regiune a fost retrasă Divizia 12 infanterie, înlocuită cu Divizia 15 infanterie. Operaţiunea de schimb a fost susţinută de un mare număr de vehicule, cu ajutorul cărora s-a derulat întregul trafic de încărcături. Pe parcursul anului acest tip de activităţi a fost susţinut de către 665 de unităţi de transport ale localnicilor numai pentru o singura etapă de marş[60].

[54] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4559, f. 16 verso.
[55] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4559, f. 209 verso.
[56] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4559, f. 223 verso, 283 verso.
[57] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4561, f. 26-26 verso.
[58] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4561, f. 134 verso.
[59] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4561, f. 127 verso.
[60] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 45856, f. 36 verso, 40 verso, 86, 150, 235 verso, 249, 252, 336 verso.

În anul următor, 1847, nu erau planificate schimbări radicale în dispunerea trupelor, efectivul concentrându-se asupra problemelor legate de completarea unităţilor cu contingentul nou încorporat, închegarea subunităţilor şi atingerea unei coeziuni în cadrul colectivelor militare, pregătire de luptă şi executarea serviciului de zi. Printre măsurile mai importante din acest punct de vedere putem menţiona adunarea diviziei la cantonamentele de vară, desfăşurată în oraşul Elisavetgrad[61]. În total, pentru transportarea bunurilor materiale care aparţineau armatei au fost utilizate 493 unităţi de transport ale băştinaşilor[62].

Evenimentele revoluţionare din anul 1848 au marcat profund destinele Europei. Flacăra revoluţiei, aprinsă în Franţa, s-a extins cu timpul pe întreg spaţiul Europei de Sud-Est, cuprinzând Ungaria şi Ţările Române. Unica ţara neatinsă de curentul revoluţionar rămânea Rusia ţaristă, devenind bastionul reacţiunii şi curentului conservator. Pornind de la obligaţiile Ligii Sfinte, Rusia şi-a asumat misiunea de a reprima mişcarea revoluţionară cu ajutorul armelor în ţările limitrofe. Armata rusă era pusă pe picior de război, aşteptând semnalul de începere a unei noi campanii peste hotarele ţării. Activitatea curentă a fost sistată, unităţile ocupându-se de completarea efectivului după state de război în locuri de dispunere permanentă. În lipsa cantonamentelor, a concentrărilor şi deplasărilor unităţilor Diviziei 15 infanterie, băştinaşii au avut un moment de respiro în prestarea serviciilor de cărăuşie, fiind implicaţi numai la transportarea a 947 de recruţi, îndreptaţi spre completarea regimentelor diviziei[63]. Conform normelor stabilite, transportarea acestui număr de întăriri în efectiv necesita aproximativ 60 de care.

Reprimarea revoluţiei din Moldova şi Ţara Românească a însemnat ocuparea acestor ţări, la sfârşitul anului 1848, de către armata ţaristă. Ambele Principate au fost ocupate de unităţile Corpului 5 Infanterie, comandat de generalul de infanterie Alexandr Liders şi compus din diviziile 14 şi 15 infanterie, 5 cavalerie, 5 artilerie. Amploarea evenimentelor revoluţionare din Austro-Ungaria (Transilvania) cât şi un şir de înfrângeri suferite de armatele habsburgice în Ungaria şi Galiţia a determinat trimiterea la începutul anului 1849 în urma unei cereri oficiale din partea Austriei a Corpurilor 2, 3, 4, 5 şi Diviziei 9 infanterie ruse în ajutorul guvernului de la Viena. Implicarea unui asemenea număr de trupe în acţiunile militare din sud-estul Europei a lăsat fără acoperire frontiera vestică a Imperiului Rus, caz inadmisibil în conjunctura politică şi militară al momentului. Acoperirea frontierei în regiunea Basarabiei şi Podoliei a fost încredinţată unui detaşament mixt sub comanda general-locotenentului Freitag, compus din divizia de rezervă a Corpului 4 Infanterie, două regimente de cavalerie din cadrul Diviziei 2 Ulani, brigăzii 4 artilerie călăreaţă şi regimentului nr. 50 de cazaci de pe Don[64]. La 9 ianuarie 1849 în Basarabia au intrat primele 8 batalioane instalate în localităţile Malinţi, Şirăuţi, Dinăuţi, Nedobăuţi, Hotin, Forostna şi Cruglic. Fiecare batalion în drum spre locul de destinaţie era întărit cu 44 de care puse la dispoziţie de către autorităţile locale[65]. La 26 ianuarie în Basarabia sosesc încă două regimente de infanterie şi 2 de cavalerie[66]. Ca şi de data precedentă, fiecare batalion de infanterie era însoţit de către 44 de care oferite de localnici. În ceea ce priveşte de regimentele de cavalerie, ele necesitau mai puţine mijloace de transport pe timpul marşului, având în componenţa lor un număr destul de mare de cai şi mijloace proprii de transport. Totuşi, acestor unităţi de transport li s-au suplimentat câte încă şase furgoane ale localnicilor[67]. Artileria era reprezentată prin bateriile uşoare nr. 4, 21, 22[68], întărite fiecare de câte 8 care ale localnicilor.

Escaladarea luptelor din primăvara-vara anului 1849 în Ardeal necesita noi întăriri ale corpului expediţionar rus. În regim de urgenţă, la 26 aprilie 1849 peste hotarele imperiului sunt detaşate regimentele Kolâvanov şi Tomsk vânători, cu excepţia unui batalion lăsat la Hotin, sosite în Basarabia la 26 ianuarie[69], urmat la 2 mai de regimentul Novîi Mirgorod de ulani[70]. Transportarea bunurilor materiale regimentare a necesitat din partea localnicilor mobilizarea a 314 unităţi de transport, în corespundere cu normele logistice în vigoare. Peste ceva timp, la 28 mai, din Odessa la Bârlad a fost trimis Regimentul Lituanian vânători cu bateria uşoară nr. 2 artilerie şi din Nikola-

[61] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4941, f. 89 verso.
[62] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4941, f. 8, 68 verso, 70 verso, 77, 119-120.
[63] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4941, f. 315.
[64] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5341, f. 7.
[65] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5341, f. 9.
[66] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5341, f. 30.
[67] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5341, f. 143.
[68] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5341, f. 55.
[69] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5341, f. 148 verso.
[70] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5341, f. 143.

ev la Iaşi – bateria nr. 2 artilerie. În ambele cazuri au fost mobilizate câte 100 de care ale localnicilor[71]. Întăririle primite şi-au spus cuvântul, armatele ungare conduse de Josef Bem şi Gorgei Artur în luptele din vara anului 1849 au fost zdrobite, capitulând în faţa general-feldmareşalului Ivan Paskevici. Începând cu luna septembrie a demarat retragerea treptată a armatei ruse din Ardeal, Galiţia, Ţara Românească şi Moldova. Cu regret, de la toate mari unităţi participante la campania din Austro-Ungaria şi care numărau în jur de 300 mii oameni, s-au păstrat cererile pentru obţinerea unităţilor de transport numai a Diviziei 4 rezervă, care solicita de la autorităţile regionale 150 de care[72]. Totodată, pe parcursul anului întreg în Basarabia erau îndreptate echipe de recruţi nou-încorporaţi pentru instruire şi repartizare în unităţi, numărul cărora era de 4.037 de oameni[73] şi a căror transportare, conform normelor existente, necesita utilizarea a 257 mijloace de transport.

Cu regret, nu dispunem de date privind mişcările trupelor ruse în anul 1850, ele lipsind din fondurile Arhivei Naţionale. În lipsa datelor, suntem nevoiţi să omitem contabilizarea unităţilor de transport îndreptate de către autorităţile civile spre deservirea armatei din acel an. În anul 1851 una dintre principalele misiuni, îndeplinirea căreia depindea în cel mai direct mod de asigurarea cu mijloace de transport, era eliberarea efectivului cu termenul expirat din serviciului militar. Numărul total al celor demobilizaţi era de 2.357 de oameni, ei fiind îndreptaţi spre patru centre de triere situate la Riazan, Kiev, Ekaterinoslav şi Simbirsk. Pentru transportarea lor autorităţile din Basarabia au repartizat comandantului Diviziei 14 infanterie, responsabil de misiune, 52 vehicule[74].

Anul 1852, ultimul an de pace înaintea războiului Crimeii, era plin de evenimente care vizau activităţi ale procesului pregătirii de luptă. Verificarea nivelului pregătirii de luptă pentru unităţile Diviziei 15 infanterie în acel an s-a desfăşurat în două etape. Prima etapa includea cantonamentele regimentare de o luna (14 iunie - 14 iulie), iar etapa a doua adunarea generală a diviziei în oraşul Voznesensk[75]. Adunarea regimentelor la cantonamentele de vară s-a efectuat cu sprijinul masiv al autorităţilor locale, care au mobilizat în acest scop 64 de care[76]. În vederea deplasării diviziei la Voznesensk administraţia locală a contractat 204 de care pentru o etapă de marş[77]. Totodată, la Odesa erau adunaţi la cantonamente specializate ostaşii Corpului 5 Infanterie care făceau parte din subunităţile de infanterie înarmate cu carabine de model nou, cu ţeava ghintuită. Din cadrul diviziei la Odesa au fost detaşaţi 377 de ostaşi, transportaţi cu ajutorul a 24 de căruţe ţărăneşti[78]. Paralel cu măsurile sus-menţionate, divizia pe parcursul anului a fost completată cu 4.291 de ostaşi nou-încorporaţi, a căror transportare, conform normelor stabilite, a necesitat contractarea a 250 de unităţi de transport[79].

Pe parcursul întregii perioade menţionate mobilizarea cărăuşilor şi a mijloacelor de transport era însoţită şi de unele abateri şi fărădelegi săvârşite de către unii militari faţă de populaţia locală. Un caz grăitor a avut loc în iarna anului 1836, în plasa Vălcineţ, ţinutul Chişinău. La 21 decembrie 1836, în plasa Vălcineţ a poposit Batalionul nr. 4 al Regimentului Jitomir vânători, încartiruindu-şi subunităţile sale, fără a se consulta în prealabil cu autorităţile locale, în localităţile Sipoteni, Vălcineţ, Peticeni, Selişte-Tuzara. La plecare din plasă, comandantul batalionului, locotenent-colonelul Reichenau, a insistat în faţa autorităţilor de a se elibera permise pentru 62 de care de doi boi, 7 căruţe de doi cai şi 45 căruţe de trei cai fără a prezenta nici un document confirmativ în acest sens. Totodată, de la locuitorii satului Sipoteni prin recipisă au fost luate 14 cojoace pentru ostaşi bolnavi, dintre care sătenilor mai apoi au fost întoarse numai 8[80]. Pe cazul dat la 21 ianuarie 1837 de către comandantul diviziei 14 infanterie a fost pornită ancheta administrativă internă încredinţată general-maiorului Ungherbauer[81]. În urma cercetărilor întreprinse ancheta nu a găsit în activitatea locotenent-colonelului Reichenau elemente infracţionale, deoarece sus-numitul ofiţer a declarat anchetatorilor că a plătit sătenilor pentru căruţele întrebuinţate 76 ruble 95 copeici, iar cojoacele au fost restituite şi depozitate în satul Drăgăneşti[82]. Numai că în nota explicativă depusă ofiţerul a uitat să adauge că preţul real al unităţilor de transport era mai mare cu cel puţin

[71] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5341, f. 191.
[72] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5341, f. 285.
[73] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5341, f. 6-396.
[74] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5612, f. 43.
[75] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5611, f. 103.
[76] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5611, f. 49 verso.
[77] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5611, f. 69 verso-69.
[78] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5611, f. 155 verso.
[79] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5611, f. 4.
[80] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2728, f. 11 verso.
[81] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2728, f. 13.
[82] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2728, f. 184.

Diagrama 1

Numărul unităţilor de transport pentru o etapă de marş puse la dispoziţia armatei ruse de populaţia Basarabiei

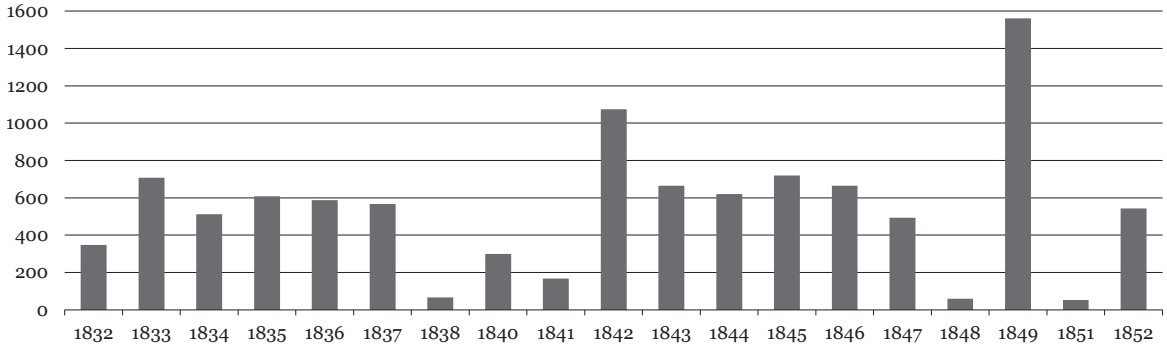

de două ori de cel plătit, iar din cele 14 cojoace au fost restituite numai opt. Un caz similar a avut loc la 18 iulie 1839, când responsabilul pentru domeniile statului din ţinutul Hotin locotenent-colonelul Angheli a cerut despăgubiri de la comandantul companiei 2 carabinieri Regimentului Podolia vânători, căpitanul Maliuşciţki, în suma de 547 ruble pentru întrebuinţarea în interes de serviciu a patru care luate de la locuitorii satului Medveja. Înfuriat de cerinţele insistente ale reprezentantului puterii locale de a restitui banii, căpitanul pur şi simplu a rupt cererea localnicilor în bucăţi[83].

Cu trecerea timpului cazurile de atitudine arogantă, iar în unele circumstanţe chiar criminală a reprezentanţilor armatei ruse faţă de localnici numai creşteau, atingând cote maxime în deceniile patru şi cinci ale secolului al XIX-lea. Raportul comisiei de încartiruire din oraşul Bălţi, înaintat la 3 octombrie 1846 pe numele guvernatorului civil accentuează faptul că niciodată încă până la acel moment comportamentul ostaşilor nu era aşa de desfrânat şi destrăbălat, fiind susţinut tacit de către superiorii lor nemijlociţi. Efectivul companiilor Regimentului Praga infanterie dislocat în localităţile Bogheni, Mânzăteşti, Ghergheşti, Corneşti şi Călăraşi îi bătea pe localnici, cerea pe gratis mâncare aleasă, întrebuinţa carele ţăranilor în interese personale, refuzând să achite costul transportului[84].

La 18 iunie 1852 compania 11 vânători a Regimentului Zamosk vânători, tranzitând satul Cimişeni, în loc de trei a luat nouă care, furând de la Ion Cozac şi o pereche de cizme[85]. Un caz similar s-a repetat la 14 iulie 1852 şi în satul Biliceni, tranzitat de compania 12 vânători a aceluiaşi regiment, când ostaşii au luat samavolnic de la săteni 23 de căruţe[86]. Similar s-a comportat efectivul acestei companii şi la Cobusca Veche, unde au confiscat 11 căruţe, furând totodată, două găini şi unele obiecte personale. De data aceasta bătrânii satului au depus o plângere oficială în faţa Judecătoriei ţinutale din Tighina, militarii fiind siliţi să restituie suma de 18 ruble şi 84 de copeici de argint pentru dauna pricinuită[87].

În concluzie, putem menţiona că populaţia Basarabiei era responsabilă de transportarea majorităţii bunurilor materiale ce aparţineau armatei. Numărul unităţilor de transport puse la dispoziţie de către autorităţile locale pentru nevoile forţelor armate pe parcursul unei etape de marş este demonstrat în diagrama 1[88].

După ani, cifrele carelor utilizate este reprezentat în modul următor: 1832 – 347; 1833 – 707; 1834 – 511; 1835 – 608; 1836 – 588; 1837 – 566; 1838 – 66; 1840 – 300; 1841 – 167; 1842 – 1.074; 1843 – 664; 1844 – 620; 1845 – 719; 1846 – 665; 1847 – 493; 1848 – 60; 1849 – 1.561; 1851 – 52; 1852 – 542, în total 10.310 unităţi de transport în 21 de ani pentru o etapa de marş sau, în medie, 490 de care pe an.

[83] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3022, f. 2 verso.
[84] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4856, f. 341.
[85] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5983, f. 2 verso.
[86] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5983, f. 33.
[87] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5983, f. 70.
[88] Calculele au fost efectuate de către autor în baza documentelor: ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1787, f. 263 verso-501; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1922, f. 38-281 verso; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2059, f. 7 verso-102; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2061, f. 25-101 verso; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2062, f. 3 verso-158; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2065, f. 5-142; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 22240, f. 63 verso-295; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2504, f. 14; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2728, f. 6; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2742, f. 399 verso-404; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4036, f. 29-194; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4097, f. 1 verso-256; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4559, f. 16 verso-283 verso; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5341, f. 7-396; ANRM, F. 2, inv. 1, d. 5983, f. 2 verso-70.

Bibliografie

Бескровный 1973: Л.Г. Бескровный, Русская армия и флот в XIX в. Военно-экономический потенциал России (Москва: Наука 1972).

Военная 1914: Военная энциклопедия. Товарищество И.Д. Сытина, том 17 (Петроград 1914).

Карманная 1856: Карманная справочная книжка для русских офицеров (Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук 1856).

ПСЗРИ 1830: Полное Собрание Законов Российской империи с 1649 года. Том XXXI, Собрание I, Закон № 24704 от 3 июля 1811 (Санкт-Петербург 1830), 783-803.

Свод 1859: Свод военных постановлений, часть первая (Санкт-Петербург 1859).

Справочная 1875: Справочная книжка для русских офицеров (Санкт-Петербург 1875).

Столетие 1903: Столетие Военного Министерства. 1802-1902. Главное Интендантское Управление. Исторический очерк, том 5, часть 1 (Санкт-Петербург 1903).

Энциклопедия 1897: Энциклопедия военных и морских наук. Составлена под главною редакцией генерала от инфантерии Г.А. Леера, том. VIII (Санкт-Петербург 1897).

Providing the Russian army with vehicles during its location in Bessarabia (1832-1853)

Keywords: army, Bessarabia, duty, distance, vehicle, transportation, Russia.

Abstract: Since 1812, military units of the Russian Imperial Army that was the largest in Europe and numbered up to 2 million people were permanently stationed in Bessarabia. One of the most difficult tasks facing its leadership was the problem of logistical support of personnel. The exorbitant military expenditures and the weak economic base of Russia forced the government to shift most of the military expenditures from the state to the local population. Last but not least, it concerned vehicles. The population of Bessarabia was obliged to provide the military with vehicles for the transportation of goods and supplies, sick and wounded, recruits. Despite the fact that the government paid the peasants for the losses incurred during transportation, these amounts did not correspond to market prices, and most importantly, it tore peasants away from agricultural work during harvesting. Moreover, often the military abused its position and did not pay for the services provided, used the vehicles for personal purposes or forced the local population to transport cargo for free. The Pragski Infantry Regiment was particularly distinguished in this respect.

In total, in the period under study, the population of Bessarabia provided 10 310 carts for one stage of a distance, which consisted, on the average, of 3-4 stages, or 490 carts per one stage of the distance per year, which adversely affected the material well-being of the local population.

Обеспечение транспортными средствами русской армии, расположенной в Бессарабии (1832-1853)

Ключевые слова: армия, Бессарабия, повинность, дистанция, транспорт, перевозка, Россия.

Резюме: Начиная с 1812 года в Бессарабии на постоянной основе были расположены воинские подразделения Российской императорской армии, которая по численности была крупнейшей в Европе и насчитывала до 2 млн. человек. Одной из сложнейших задач, стоявших перед её руководством, была проблема тылового обеспечения личного состава. Непомерные военные расходы и слабая экономическая база России вынуждали правительство переложить большую часть военных расходов с государства на плечи местного населения. Не в последнюю очередь это касалось транспортных средств. Население Бессарабии было обязано предоставлять свои транспортные средства военным для перевозки грузов и материальных средств, больных и раненых, рекрутов. Несмотря на то, что правительство оплачивало крестьянам понесенные во время перевозок убытки, суммы эти не соответствовали рыночным ценам, и самое главное – это отрывало крестьян от сельскохозяйственных работ в пору уборки урожая. Более того, часто военные злоупотребляли своим положением и не оплачивали оказанные услуги, использовали повозки в личных целях, заставляли местное население перевозить грузы бесплатно. Особенно отличился в этом отношении Прагский пехотный полк.

Всего в исследуемый период населением Бессарабии было предоставлено воинским частям 10 310 повозок на один этап дистанции, которая состояла в среднем из 3-4 этапов, или же 490 повозок на один этап дистанции в год, что негативно влияло на материальное благосостояние местного населения.

20.02.2018

Dr. Anatolie Leşcu, Academia Militară a Forţelor Armate „Alexandru cel Bun”, str. Haltei 23, MD-2023 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: lescuanatol@yahoo.com

ПСЗРИ 1830-VII: Полное собрание законов Российской империи (собрание I), том XL, 1825 (Санкт-Петербург 1830).

Пухальский 1964: И.Д. Пухальский, Внешняя торговля зерном в Бессарабии в 1850-1902 гг. В: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Материалы симпозиума 1964 года (Кишинев 1966).

Шмидт 1863: А. Шмидт, Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния, часть 2 (Санкт-Петербург 1863).

Agents of guild merchants in Bessarabia: legal framework and entrepreneurship sphere (1812-1853)

Keywords: Bessarabia, guild merchants, trading agents, trade agreements, sales contracts, commercial litigation.

Abstract: Historical science today increasingly emphasize the role of the individual in the sphere of economic relations, especially the work of large industrialists and traders, their role in establishing links with various agents of foreign capital and in importing technical innovations and modern practices on the markets in which they were active. Unfortunately, the emphasis on the elite excludes a clear vision by the researcher of the mechanism of functioning of entrepreneurship at the lower level, of practices and techniques that give an idea of the peculiarities of the system of capitalist relations at the local and regional levels. In the present study we aim to examine these issues from the perspective of the guild merchants' agents, who were at the bottom of the entrepreneurship pyramid.

Based on the analysis of unpublished and published sources, of historical literature on economic relations in the Russian Empire during the 19th century, we came to the conclusion that in Bessarabia not only agents of local merchants, but also from other provinces acted. By the mid-1840s, commercial agents became the main commercial actors responsible for the bulk of commercial transactions, such as direct purchase of goods from various Bessarabian producers, as well as from fairs and markets, and even for the signing of contracts and agreements on behalf of guilds merchants. Their activities are reflected in the records of city dumas and magistrates, of the customs bodies of Bessarabia, in legal proceedings on various commercial matters, etc.

Агенты гильдейских купцов в Бессарабии: правовые рамки и сфера предпринимательства (1812-1853)

Ключевые слова: Бессарабия, гильдейские купцы, торговые агенты, торговые соглашения, договора купли-продажи, торговые судебные процессы.

Резюме: Историческая наука сегодня все больше обращается к роли личности в сфере экономических отношений, особенно в среде крупных промышленников и купцов, рассматривая их роль в установлении связей с различными агентами иностранного капитала, а также в заимствовании технических инноваций и новых практик на свои рынки. К сожалению, акцент на элиты исключает четкое видение исследователем механизма функционирования предпринимательства на нижнем уровне, практик и приемов, дающих представление об особенностях системы капиталистических отношений на местном и региональном уровне. В данном исследовании мы рассматриваем данные вопросы с точки зрения агентов гильдейских купцов, которые находились у самого основания пирамиды предпринимательства.

Основываясь на анализе неопубликованных и опубликованных источников, а также исторической литературы, которая освещает экономические отношения в Российской империи XIX века, мы пришли к выводу, что в Бессарабии действовали не только агенты местных купцов, но и купцов из других губерний. К середине 40-х годов XIX века купеческие агенты стали важными торговыми субъектами, которые отвечали за основную массу коммерческих операций, таких как прямая покупка товара у разных бессарабских производителей, а также на ярмарках и базарах, и даже за подписание контрактов и соглашений от имени гильдейских купцов. Их деятельность отражена особенно ярко в отчетах городских дум и магистратов, а также таможенных органов Бессарабии, в судебных разбирательствах по различным торговым делам и т.д.

27.02.2018

Dr. Andrei Emilciuc, Institutul de Istorie, Ministerul Educației, Culturii și Cercetării al Republicii Moldova, str. 31 August 1989, 82, MD-2012, Chișinău, Republica Moldova, e-mail: emilan@live.com

THE STRENGTH AND WEAKNESS OF ALEXANDRA OSIPOVNA SMIRNOVA-ROSSET (on the history of the origins of one of the women of the Pushkin era)

Lilia Zabolotnaia

"The black-eyed Rosseti,
In her autocratic beauty,
Captivated all these hearts" (A.S. Pushkin)

"No, you do not know her ..." (Yu.N. Lubchenko)

Keywords: Alexandra Osipovna Smirnova-Rosse, biographical mysteries, the literary salons of St Petersburg, N.V. Gogol, A.S. Pushkin, M. Lermontov, female history.

Alexandra Osipovna Smirnova (06.03.1809, Odessa - 07.06.1882, Paris), nee Rosset[1], is a widely known personage, especially in the history of Russian literature. One of the outstanding women of the Petersburg secular society, the maid of honor of two empresses (Maria Feodorovna and Alexandra Feodorovna), the wife of a diplomat, she was distinguished by rare beauty, intelligence, education and independence of judgments. She was in close friendly relations with all the famous people of her era; Pushkin, Lermontov, Vyazemsky, Khomyakov, Rostopchina, Myatlev, and others sought her company and dedicated their poems to her.

Her life is sufficiently illuminated in the scientific literature and journalism, so we do not set the task of repeating or rewriting the known events of her life. She became the object of our attention in the study of the topic of outstanding Moldavian women of the 19th century. In the works of Romanian historians (Bezviconi 1934, 11-12) already at the beginning of the 20th century there were notes in which her Moldavian origin was cultivated. Without any documentary evidence, this tradition is also shared by some contemporary colleagues (Colesnic 2000, 239-240)[2].

However, as a result of our research in the archives and libraries of St. Petersburg[3], we were surprised that she had never linked her origins to Moldavian boyar families. Moreover, she avoided discussing this issue under any pretext. In fact, no one, even from close relatives, knew the truth about her family tree. And if she always wrote reliable facts about the mother's genealogical roots: "*...the mother has the blood of the Laurers and the Tsitsianovs (Georgian princes)*" (Смирнова-Россет 2003, 19-20), she skillfully veiled what her father was. From her notes and diaries it can be seen that she attributed to herself the Italian or French origin of her father. In particular, in her memoirs she wrote: "*My father, Chevalier Joseph de Rosset, was an emigrant, quite well known, served on the Danube under the leadership of G.A. Potemkin* (who awarded him the Order of St. Anne[4]) *and A.V. Suvorov* (who awarded him the Order of St. George for Ochakov[5]) ... *He was the commandant of the port of Odessa*" (Смирнова-Россет 2003, 19-20).

This information is confirmed by her daughter Olga Nikolaevna Smirnova: "*The name of my grandfather Osip Ivanovich Rosset was preserved in the St. George's Hall of the Kremlin on the plate of the heroes of Izmail and Ochakov. In Odessa, he married N.I. Lorret of the*

[1] Rosset or Rosseti? About this we will write below.

[2] A reference is made to the work of Gh. Bezviconi 1934, 11-12.

[3] Manuscript Department, Pushkin House of the Institute of Literature of the Russian Academy of Sciences (PH IL RAS); The Russian State Historical Archive (RSHA); Manuscript Department, Russian National Library (RNL).

[4] The imperial Order of St. Anne, established in 1735 as a dynastic award and in 1797 introduced by the Emperor Paul I into the decoration system of the Russian Empire for the distinction of a wide range of state officials and the military. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki (accessed 12 May 2018).

[5] The imperial military Order of Saint George was established by Empress Catherine II on November 26 (December 7), 1769 for the distinction of officers for merits on the battlefield and service in military ranks. Had four grades. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki (accessed 12 May 2018).

1. Alexandra Smirnov-Rosset. Watercolor by Peter Sokolov, 1834-1835 (after http://www.nearyou.ru/sokolov/roset.html).

2. Alexandra Smirnov-Rosset. Portret by Franz Xaver Winterhalter (after https://www.bing.com/search?q=Franz+Xaver+Winterhalter).

Tsitsianovs. From her French father my mother inherited the spirit of renascence, taste, critical thinking, clear and precise style, the qualities of a satirical mind without mockery" (Smirnova 2003, 20). In our opinion, A.O. Smirnova-Rosset not only pays attention to these two high awards, she emphasizes the fact of the father's special services to the country, especially if we consider that these orders were related to the state awards of the Russian Empire, which never ceased to have a special status of a dynastic award at the House of Romanov.

Quite ambiguous and veiled A.O. Smirnova-Rosset writes about her birth: "*On March 6, an ugly, dark-skinned girl was born. Who was named Alexandra in honor of her father's cousin, Countess Alesandra Rosset*" (Смирнова-Россет 1990, 28).

In these propositions, it is interesting how she describes herself as a newborn or how she positions herself. Firstly, she writes in the first person. It is unlikely that any member of the family could talk about the child in this way. And the second detail, she writes about the relatives of her father. If the father arrived in the Russian Empire to serve as a foreign national, it is unlikely that he, as a military man, brought with him all his relatives. If she was named after aunt, Countess Rosset, then her aunt seemed to play a big role in the family. Moreover, another aunt, mother's sister, Vera Ivanovna Lorer, was married to Mazarachi (the wife of I.S. Mazarachi) (Смирнова-Россет 1989, 73). The Mazarachi, like the Rosseti, were famous Moldavian boyar family in the late 18th century and in the 19th century (Bezviconi 1940, I; Bezviconi 1943, II).

Further in her biography A.O. Smirnova-Rosset presents even more interesting and fascinating information, which raises more questions than gives any explanation. Her bright childhood memories speak of some curious and worthy details of her origin. In particular, she writes: "*I often heard that the father and Duke of Richelieu were talking about Prince Cantemir, and when I asked "who was Tantemil (Cantemir)*", "*my father answered me: "Go play with your balloon, it does not concern you*" (Смирнова-Россет 1990, 29). It's amazing that, being very young, at the age of about 4 years, she remembered exactly the name of Cantemir, and that she singles it out in her memoirs. In addition, describing her childhood, she mentions that her godmother was

"*Auntie Ekaterina Ivanovna Voronovskaya, and the godfather – Richelieu" ... and their house used to be attended by "the Tregubovs, the Cantacuzenes*" (Смирнова-Россет 1990, 29). It is known that the outstanding families of Cantemir and Cantacuzenes were closely related to each other. Working in the Russian State Historical Archive (RGIA) on the subject of the Cantemir family, we found information that indicates the relationship of these families. In particular, in the case "On the elevation of the Cantemir family to princely dignity" Dmitry Cantemir, the last representative of the Cantemir dynasty in the male line, demanded that the court transfer the surname to his grandson. In the genealogy presented and the justification for the right to inherit, among the families of Cantemir and Cantacuzen there also appears the surname of Rosseti[6].

A.O. Smirnova-Rosset described these childhood memories in a rather mature and conscious age. Why she paid attention to these details, remains without explanation, especially since there were researchers before us who drew attention to these ***inconsistencies*** in the biography.

One of the scientists, who showed interest in some inconsistencies in the biography of A.O. Smirnova-Rosset, was P.E. Reinbot. In his monograph, not published to date, he gives arguments that her name was originally Rosseti. So it appears in all documents and, in particular, in the "*Official List of 1811*". But curiously, in a copy of a later period the last letter **"*і*"** is then corrected by other ink for the letter **"ъ".** Perhaps this strange story stretches from a distant childhood. In 1814, at the age of five, she was left without a father. The mother remarried, and the girl was practically deprived of affection and attention. Absolutely intolerant was the relationship with her stepfather. Warm memories in her memoirs are only about the grandmother. Very young she was sent to St. Petersburg to the St. Catherine Institute. During her studies she lost her mother and her beloved grandmother. In fact, she remained an orphan and a dowerless girl, of whom no one cared and no one thought about her future.

After she graduated with brilliance (the 9th graduation, she received the 2nd Empress' cipher), the Empress Maria Feodorovna proposed to take her as a maid of honor. But the Grand Duchess Elena

3. Alexandra Smirnov-Rosset. Portret by Orest Adamovich Kiprenskii (after http://www.russianmuseums.info/M1465item).

4. Grave (tomb) of Alexandra Smirnov-Rosset. Necropolis of the Donskoy Monastery in Moscow (after https://www.google.com/search?q=могила+смирновой+россет&rlz).

[6] This is a separate topic of the study, so we limit ourselves to brief information.

Pavlovna "*flatly refused*", motivating it by the fact that A.O. Smirnova-Rosset has "*incomprehensible, dark origin*" (Смирнова-Россет 1989, 584) (sic! - *L.Z.*) and that she was brought up not at the expense of the family, but at the expense of the Grand Duke Mikhail Pavlovich.

To clarify the circumstances, it was suggested to send a request for Alexandra Osipovna. She wrote about this event in the following way: "*Thus the Official List of 1811 appeared in our archive... The reference went for a month, a month later I was taken to the palace*" (Smirnova 1989, 584). In other words, she was forced to prove to others her noble origins and considered it "*insulting*" (Смирнова-Россет 1989, 584).

No less interesting are her relations with Emperor Nicholas I, who called her "***my voloshka* (i.e. *Wallachian*)**". In our opinion, this definition was not at all random. In addition, at her marriage, the emperor signed a secret decree of October 7, 1831, on granting her a cash allowance of *12,000 rubles for a dowry*[7], while the usual dowry size for a maid of honor did not exceed 1,000-2,000 rubles.

The mention of her origin we find in the poem "*Foreigner*" dedicated to her by A.S. Khomyakov: «*Around her everything is charming; All the luxury of the South breathes in her... May the bright and beautiful angel Illuminated her from the birth, But she is alien to my Russia... With her I will say: "Holy Russia", And her heart will not tremble"* (Смирнова-Россет 1990, 495-496).

After the marriage, Alexandra Osipovna received the status of "*the origin of full value*". Her life, on the one hand, was brilliant; she became "*the center of the literary salon in the reign of Nicholay Pavlovich... This salon was a collection of the best forces of the whole country, the heart from which life-giving juices, bright ideas and true enlightenment spread to all parts of Russia. Here, there was an exchange of thoughts between those who were destined to wake Russia by word, and those who had the opportunity to conceive and prepare good initiatives in public life*" (Смирнова-Россет 2003, 36).

A.S. Pushkin, M.Yu. Lermontov, V.A. Zhukovsky, P.A. Vyazemsky, and many others were friends with her and dedicated their poems to her. She had a special and touching friendship with N.V. Gogol, which caused heated discussions both among contemporaries and researchers. Her daughter, Olga Smirnova, wrote on the N.V. Gogol's attitude to her mother: "*she thanks Gogol that he fell in love with her not for the external and brilliant, which brought her so much suffering and disappointments, but for sparks of the soul, hardly noticeable, which he himself inflated and warmed with his friendship*" (Smirnova 2003, 23). S.T. Aksakov described her as "*an extraordinary woman*". She traveled all over Europe, "*went to Mickiewicz's lectures, Liszt's concerts, the Catholic Swetchine's salon, Ravignan's sermons*" (Смирнова-Россет 1989, 16-17).

Many years later, in August 1863, Alexandra Osipovna, nee Rossetti, was awarded a medal stamped on the occasion of the death of Empress Alexandra Feodorovna, as a former maid of honor from her suite, who married Senator Smirnov[8].

Summarizing the above, we would like to note that besides the fact that Alexandra Osipovna Smironova-Rosset was unquestionably a person of outstanding and ambiguous character, she is also one of the mysterious figures, secretive and mysterious in nature. In the framework of our research, we had only one question: why and for what purpose did she carefully hide certain fragments from her life, her origins. The conclusion suggests one: we did not find the answer. There are more questions than answers. Perhaps after experiencing hardships and privations, loneliness and betrayal at an early age, she used the "*sweet lie to save*", and it was this life-giving attitude that helped her to form a strong character.

Possessing dazzling beauty, grace and wide outlook, she had extraordinary firmness and rigidity in making vital decisions. And doubts and secrets have become some symbolic sign of this extraordinary woman.

Instead of the conclusion, we quote extracts from a letter from Anna Fyodorovna Aksakova, who was friends with Alexandra Osipovna, to her daughter, Olga Smirnova: "*We are the last fragments of the great and poetic era in Russia, the era when people thought and felt, when they were engaged in the great tasks of humanity in general and of*

[7] RSHA, Fund 468, Inventory 39, Storage unit 151; PH IL RAS, Fund 244, Inventory 17, Storage unit 41.

[8] RSHA, Fund 472, Inventory 9, Storage unit 319, Sheets 2-20б, 4, 190б. *"June 29, 1862 August 25, 1863. The case of the distribution of medals on the occasion of the death of the Empress Alexandra Feodorovna"*.

Russia in particular; we are obliged to bequeath and transmit the thoughts and work of this era to future generations, who will think and feel, after the modern generation has exhausted its meanness and vulgarity, which now constitute its daily bread " (Смирнова-Россет 2003, 11).

Bibliography

Bezviconi 1934: Gh. Bezviconi, Femeile basarabene. In: Din trecutul nostru (Chişinău 1934), 11-12.

Bezviconi 1940: Gh. Bezviconi, Boierimea Moldovei dintre Prut şi Nistru, vol. I (Bucureşti 1940).

Bezviconi 1943: Gh. Bezviconi, Boierimea Moldovei dintre Prut şi Nistru, vol. II (Bucureşti 1943).

Colesnic 2000: Iu. Colesnic, Femei din Moldova (Chişinău: Museum 2000).

PH IL RAS: Manuscript Department, Pushkin House of the Institute of Literature of the Russian Academy of Sciences. Fund 244, Inventory 17, Storage unit 41 [Diary. PH IL RAS].

RNL: Manuscript Department, Russian National Library [RNL].

RSHA: The Russian State Historical Archive, Fund 468, Inventory 39, Storage unit 151; Fund 472, Inventory 9, Storage unit 319, Sheets 2-2об, 4, 19об. [RSHA].

Смирнова-Россет 1989: А.О. Смирнова-Россет, Дневник. Воспоминания. Издание подготовила С.В. Житомирская (Москва: Наука 1989).

Смирнова-Россет 1990: А.О. Смирнова-Россет, Воспоминания. Письма (Москва: Правда 1990).

Смирнова-Россет 2003: А.О. Смирнова-Россет, Записки. Составитель О. Смирнова (Москва 2003).

Forţa şi slăbiciunile Alexandrei Osipovna Smirnova-Rosset (cronică asupra originilor unei femei din epoca lui A. Puşkin)

Cuvinte-cheie: Alexandra Smirnova-Rosset, mistere biografice, saloanele literare din Sankt Petersburg, N.V. Gogol, A.S. Puşkin, M. Lermontov, istoria feminină.

Rezumat: Viaţa şi activitatea Alexandrei Osipovna Smirnova-Rosset sunt suficient de amplu narate în literatură. Numeroase lucrări ştiinţifice au fost consacrate persoanei ei (articole, disertaţii, monografii), astfel încât obiectul de studiu al prezentului articol va evita reconstituirea evenimentelor marcante din viaţa ei. Analiza personalităţii acesteia a devenit subiectul studiului de faţă în cadrul realizării cercetărilor privind femeile remarcabile din Moldova în secolul XIX. Note tratând originile ei moldoveneşti figurează în lucrările istoricilor români (Gh. Bezviconi), care datează de la începutul secolului XX. Această teză a continuat să fie susţinută de istoricii contemporani (Iu. Colesnic).

Cercetările efectuate în cadrul arhivelor şi bibliotecilor din Sankt Petersburg ne permit să afirmăm faptul că ea nu a sprijinit niciodată aserţiunile privind tangenţele cu familiile boiereşti moldoveneşti. De facto, nimeni dintre rudele ei apropiate, inclusiv soţul şi copiii, nu erau la curent cu originile ei moldoveneşti.

Lista ilustraţiilor:

1. Portretul Alexandrei Smirnov-Rosset. Acuarelă de Piotr Sokolov, 1834-1835.
2. Portretul Alexandrei Smirnov-Rosset, pictat de F.X. Winterhalter.
3. Portretul Alexandrei Smirnov-Rosset, pictat de O.A. Kiprenski.
4. Mormântul A.O. Smirnova-Rosset. Cimitirul mănăstirii Donskoi din Moscova.

Сила и слабость Александры Осиповны Смирновой-Россет (из истории происхождения одной из женщин эпохи Пушкина)

Ключевые слова: Александра Смирнова-Россет, загадки биография, литературные салоны Санкт-Петербурга, Н.В. Гоголь, А.С. Пушкин, М. Лермонтов, женская история.

Резюме: История жизни и деятельности Александры Осиповны Смирновой-Россет широко известна и достаточно освещена в литературе. Ей посвящены многочисленные научные труды (диссертации, монографии, статьи) и мы не ставим задачу повториться или переписать известные события ее жизни. Предметом нашего исследования она стала в рамках изучения темы о выдающихся женщинах молдаванках XIX века. В работах румынских историков (Г. Безвикони), уже в начале XX века, появились заметки, в которых культивировалось ее молдавское происхождение. Этой традиции придерживаются и некоторые современные коллеги (Ю. Колесник).

Наших исследования в архивах и библиотеках Санкт-Петербурга привели нас к выводу, что она никогда не связывала свое происхождение с молдавскими боярскими родами. Более того, она тщательно скрывала свою биографию. Фактически никто, даже самые близкие родственники (муж и дети), не знали правду о ее происхождении.

Список иллюстраций:

1. Портрет А.О. Смирновой-Россет. Акварель Петр Соколов, 1834-1835.
2. Портрет А.О. Смирновой-Россет F.К. Винтернальтера.
3. Портрет А.О. Смирновой-Россет О.А. Кипренского.
4. Могила А.О. Смирновой-Россет. Кладбище Донского монастыря в Москве.

13.05.2018

Dr. Lilia Zabolotnaia, National Museum of History of Moldova, 121-A 31 August str., MD-2012 Chişinău, Republic of Moldova, e-mail: lilizab61@gmail.com

MAREA BRITANIE ŞI CHESTIUNEA SUDULUI BASARABIEI (1856-1857)

Eugen-Tudor Sclifos

Cuvinte-cheie: sudul Basarabiei, Bolgrad, Marea Britanie, delimitare, conferinţă, compensaţie.

Problema Basarabiei reintră în vizorul Marilor Puteri odată cu începerea Războiului Crimeii. Emigranţii români aflaţi în capitalele europene au înaintat numeroase memorii diplomaţilor francezi şi britanici. Ele se refereau în mod special la necesitatea ca teritoriul dintre Prut şi Nistru să revină Principatelor Române (Cernavodeanu 1992, 86; Cojocariu 1991, 47; Cojocariu 2010, 95). Evident, doleanţele românilor nu au fost ascultate, din moment ce puterile europene aveau altă agendă în materie de politică externă.

Totuşi, înfrângerea Rusiei în Războiul Crimeii i-a impus acesteia o serie de condiţii socotite umilitoare pentru o „putere formidabilă" ca imperiul de la răsărit. Una dintre ele era cedarea sudului Basarabiei către Principatul Moldovei, a cărei rezolvare a fost anevoioasă (Brătianu 1940, 29). Cabinetul de la Petersburg învinuia Austria pentru că înaintase o asemenea propunere, la care au aderat Franţa şi Marea Britanie (Wetzel 1985, 176). Interesele Austriei erau evidente; ea îşi dorea să substituie influenţa rusească cu cea austriacă în Principatele Române. Însă, cel mai înverşunat adversar al Rusiei s-a dovedit a fi Marea Britanie. Cabinetul de la Saint James era cel care dorea cu orice preţ să dea lovitura „decisivă" puterii navale a Rusiei. H.J. Temple, lord Palmerston, prim-ministru al Marii Britanii, a precizat faptul că cedarea Basarabiei nu s-a făcut în interesul Austriei, dar în cel „britanic, francez, turcesc şi european" (Schroeder 1972, 338). Iniţial, Palmerston susţinuse alături de John Russell un „program maximal" prin care Rusia să fie privată de întreg teritoriul Basarabiei (Catalan 1993, 150), de Polonia, de Circasia, Georgia (Catalan 1992, 760-761), însă s-a „lovit" de intransigenţa împăratului Napoleon al III-lea.

Rusia a acceptat condiţiile de pace abia la 15 ianuarie 1856. Chiar dacă îşi dăduse adeziunea inclusiv la rectificarea frontierei din Basarabia, diplomaţia rusă a „apelat" la sprijinul Franţei, care nu manifestase vreun interes deosebit în această problemă. Petersburgul a propus un schimb de teritorii: Karsul (fortăreaţă din răsăritul Anatoliei, ocupată de ruşi spre finele Războiului Crimeii) şi sudul Basarabiei (Roux 1913, 89). Cert este faptul că o asemenea propunere a fost agreată de ministrul de externe francez, contele Walewski. Anterior, împăratul Napoleon al III-lea, într-o scrisoare către regina Victoria, accentua faptul că ambele puteri au avut pierderi enorme şi nu merită efortul de a continua războiul cu Rusia pentru „quelques landes de Bessarabie" (Benson 2014, 206). Acesta era un prim semn, care ulterior a fost exprimat clar de Napoleon al III-lea. El preciza faptul că va susţine proiectul unui schimb de teritorii şi că va sprijini în mod necondiţionat chestiunea Bolgradului. Walewski, având „acordul" împăratului francez de a susţine „iniţiativa" Rusiei, a început a „sonda" atitudinea celorlalte cabinete europene, în special poziţia adoptată de Viena şi Londra. În cazul de faţă ne interesează, în mod particular, poziţia diplomaţiei britanice, care s-a dovedit a fi în epocă cel mai „redutabil" adversar al Petersburgului. Ministrul francez l-a „instruit" pe contele Victor Fialin, conte de Persigny, să abordeze problema Basarabiei în faţa diplomaţilor britanici cu maximă prudenţă[1]. Anglia a respins cu vehemenţă orice tentativă de a se ajunge la un compromis cu Rusia. În această situaţie, problema Basarabiei urma să se afle pe agenda congresului de la Paris, care urma să îşi deschidă lucrările la 25 februarie 1856. Înainte de deschiderea lucrărilor congresului, plenipotenţiarul britanic lord Clarendon, secretarul Foreign Office-ului, a avut „şansa" să se întâlnească cu ambii reprezentanţi ai Rusiei, baronul Orlov şi baronul Brunov. Discuţia cu diplomatul Brunov s-a îndreptat spre chestiunea cedării sudului Basarabiei de către Rusia Principatului Moldovei.

[1] Walewski către Persigny, Paris, 22 ianuarie 1856. Arhives des Affaires Etrangères (în continuare AAE), Corespondance Politique, Angleterre, vol. 704, f. 88.

Diplomatul britanic a accentuat faptul că Rusia trebuia să cedeze acest teritoriu, dar şi toate celelalte ocupate în timpul ostilităţilor militare. Brunov, referindu-se în particular la chestiunea Karsului, a declarat fără ezitare că va folosi acest teritoriu ca „monedă de schimb" pentru frontiera basarabeană[2]. Se putea observa cu „ochiul liber" că întreaga atenţie a Rusiei era îndreptată anume spre problema delimitării frontierei în Basarabia, problemă devenită prioritate în politica sa externă. Lordul Clarendon, la sfârşitul raportului adresat lui Palmerston, nu a putut constata decât că Rusia nu îşi respectă „angajamentele" luate, deoarece îşi dăduse acordul la propunerile de pace austriece, iar acum venea cu alt punct de vedere[3]. Discuţia cu Orlov s-a axat la fel pe problema Basarabiei. În schimb, plenipotenţiarul Orlov a adus la cunoştinţă diplomatului britanic că împăratul Napoleon al III-lea susţine propunerea Rusiei, fapt care ar reprezenta un avantaj real[4]. Nu în ultimul rând, plenipotenţiarul rus dorea să se edifice asupra poziţiei adoptate de Marea Britanie în chestiunea schimbului de teritorii. Clarendon i-a dat de înţeles că Saint James-ul nu agrea o asemenea „tranzacţie" şi că va susţine în cadrul congresului cedarea sudului Basarabiei către Principatul Moldovei[5].

Congresul de la Paris din februarie-martie 1856 a pus în discuţie problema Basarabiei, însă punctele de vedere au fost antagoniste, mai ales între Franţa şi Marea Britanie. Tratatul din 30 martie 1856 stabilea, prin articolul 20: „Ea [linia de hotar] va pleca de la Marea Neagră, un kilometru spre est de la lacul Burna Sola (Burnaz), va ajunge perpendicular pe şoseaua Akkerman, va urma această şosea până la Valul lui Traian, va trece la sud de Bolgrad, va urca de-a lungul râului Ialpug până la Sărăţica şi se va sfârşi la Catamori pe Prut" (Documente 2006, 42). De asemenea, s-a luat decizia ca o comisie mixtă, formată din reprezentanţii Austriei, Franţei, Marii Britanii, Imperiului Otoman şi Rusiei să studieze în detaliu traseul noii frontiere în Basarabia.

[2] Clarendon către Palmerston, Paris, 19 februarie 1856. Akten zur Geschichte des Kriemkriegs. Serie III: Englische Akten zur Geschchte des Kriemkriegs. Band 4: 10 September 1855 bis 23 Juli 1856 (în continuare Englische Akten), ed. Winfried Baumgart, Oldembourg, 1988, p. 772.

[3] Clarendon către Palmerston, Paris, 19 februarie 1856. Englische Akten, p. 772.

[4] Clarendon către Palmerston, Paris, 25 februarie 1856. Englische Akten, p. 789.

[5] Clarendon către Palmerston, Paris, 25 februarie 1856. Englische Akten, p. 789.

În luna iunie 1856, comisarii europeni însărcinaţi cu delimitarea frontierei din Basarabia au constatat faptul că există o diferenţă majoră între aşezarea reală a oraşului Bolgrad (Dumitru 2010, 69) şi cea care era pe harta furnizată de ruşi. Pe aceasta exista un singur Bolgrad (Tabac), aflat la o oarecare distanţă de râul Ialpug în apropiere de Valul lui Traian, pe când Bolgradul în care se aflau ei era situat pe malul Ialpugului, la sud de Bolgradul vechi (Tabac). Istoricul român Dumitru Vitcu este de părere că această confuzie s-a datorat în exclusivitate Rusiei, care încerca, pe de o parte, să realizeze o trasare convenabilă ei însăşi, iar pe de altă parte, să creeze disensiuni între Marea Britanie şi Franţa (Vitcu 2006, 120). Miza Marilor Puteri rămânea eliminarea Rusiei de la orice contact direct cu Dunărea. A urmat o aprigă „bătălie diplomatică" pentru oraşul Bolgrad, centrul administrativ al coloniştilor bulgare din Basarabia, la care împăratul Alexandru al II-lea ţinea mult.

Poziţia Marii Britanii referitoare la sudul Basarabiei se observă şi din rapoartele ambasadorului francez la Londra, contele de Persigny. În numeroasele discuţii purtate cu lordul Clarendon, diplomatul francez s-a putut convinge că guvernul britanic „împărtăşea" altă opinie decât cel francez[6]. Într-o manieră subtilă, Clarendon a criticat Franţa că susţine punctul de vedere înaintat de Rusia, anume ca Bolgradul să rămână în continuare Imperiului Rus. Pe de altă parte, Rusia era percepută drept „vinovată" pentru situaţia complicată în care se află „concertul european", furnizând hărţi false, cu scopul bine mascat de a înşela „vigilenţa" comisarilor aflaţi pe teren[7]. Spre finele lunii august - începutul lunii septembrie ambasadorul francez Persigny s-a aflat în concendiu, iar sarcina de a purta discuţii cu reprezentanţii guvernului britanic i-au revenit însărcinatului cu afaceri Malaret. Argumentele utilizate de diplomaţia britanică erau aceleaşi, în consecinţă se cerea respectarea întocmai a Tratatului de la Paris[8]. Un alt moment care trebuie adus în discuţie era faptul că britanicii adoptaseră o poziţie potrivnică Unirii Principatelor Române, încercând să con-

[6] Persigny către Walewski, Londra, 21 august 1856. AAE, Correspondance Politique, Angleterre, vol. 705, f. 156.

[7] Persigny către Walewski, Londra, 21 august 1856. AAE, Correspondance Politique, Angleterre, vol. 705, f. 156.

[8] Malaret către Walewki, Londra, 25 august 1856. AAE, Correspondance Politique, Angleterre, vol. 705, f. 173.

strângă punctul de vedere al Franţei în disputata chestiune a Bolgradului[9].

Atitudinea cea ma tranşantă la adresa Rusiei a avut-o, fără îndoială, prim-ministrul britanic, lordul Palmerston. Această poziţie se observă dintr-o scrisoare „amicală" adresată ministrului de externe francez, contele Walewski. Ea parvenea ca urmare a faptului că Parisul susţinea toate „demersurile" Rusiei de a păstra Bolgradul, iar operaţiunile de delimitare erau îngreunate. Şi nu în ultimul rând, Palmerston sesizase apropierea tot mai evidentă a Rusiei de Franţa, mai ales că ambasador la Petersburg era fratele vitreg al împăratului Napoleon al III-lea, contele de Morny. Palmerston afirma că Rusia nu respectă cu stricteţe Tratatul de la Paris, ci dimpotrivă, încearcă prin orice mijloace să-l submineze (Craven 1879, 513). Pe lângă aducerea în discuţie a distrugerii fortăreţei Karsului, a tentativei Rusiei de „a pune mâna" pe Insula Şerpilor, chestiunea Bolgradului era pe departe cea mai importantă problemă care îl „măcina" pe diplomatul britanic. În viziunea sa, substituirea oraşului Bolgrad cu unul cu acelaşi nume, este un şiretlic nedemn de o „mare putere ca Rusia" (Craven 1879, 514). Diplomatul a reamintit contelui Walewski faptul că, la congresul de la Paris, s-a luat decizia ca frontiera să fie reglată în interesul Principatului Moldovei, ceea ce, în mod implicit, însemna să limiteze orice acces la Dunăre pentru Rusia. În schimb, Franţa acţionează contrar intereselor Marii Britanii. Observăm că Palmerston realizează succint o analiză a poziţiei adoptate de Austria şi Imperiul Otoman care, în mare măsură, corespunde atitudinii cabinetului de la Saint James. În schimb, Franţa se îndrepta iremediabil spre o alianţă cu Rusia, iar toate eforturile aliaţilor din timpul Războiului Crimeii de a limita expansionismul rusesc se puteau dovedi zadarnice. Pe de altă parte, expunerea într-o manieră detaliată a etapelor evoluţiei problemei Bolgradului era o tentativă a diplomatului britanic de a-l „sensibiliza" pe Walewski asupra importanţei acestei chestiuni, şi de a-i încredinţa rolul de „mediator" (Craven 1879, 515). La scurtă vreme a parvenit şi răspunsul lui Walewski, unul surprinzător de „tranşant" la adresa Marii Britanii. Franţa însă, adoptă o poziţie opusă Marii Britanii (Craven 1879, 516). Această atitudine, mai degrabă ostilă la adresa cabinetului britanic, l-a „bulversat" complet pe Palmerston, care va considera Franţa principala vinovată pentru nesoluţionarea chestiunii Bolgradului în interesul Europei.

Presa britanică a adoptat şi ea o poziţie dură la adresa Rusiei, care încerca să se eschiveze de la respectarea Tratatului de la Paris. Într-un articol de fond care se referea la atitudinea lordului Palmerston cu privire la respectarea Tratatului de la Paris[10], vorbeşte deschis şi despre sudul Basarabiei. Premierul britanic este conştient de existenţa a două localităţi cu numele de Bolgrad: una care duce la excluderea Rusiei de la Dunăre, iar alta care o menţine în continuare riverană. Se accentua încă o dată că scopul urmărit de marile puteri este acela de a scoate Rusia de la Dunăre. De menţionat este faptul că Franţa susţinea cu tenacitate propunerile venite din partea Rusiei. Palmerston mai adăuga că miniştrii britanici nu urmăresc scopuri personale, în comparaţie cu Franţa, care arată mereu „vot de încredere" Rusiei, aceştia nu sunt „orbi" la faptul că orice compromis va duce la „violarea" directă a Tratatului de la Paris, în consecinţă le va respinge[11].

Corespondentul din Viena al publicaţiei „Times" a declarat că în eventualitatea în care, chestiunea sudului Basarabiei va fi pusă din nou în discuţie, în cadrul unui conferinţe, Rusia va fi susţinută de Franţa, Prusia şi, probabil, de Sardinia. Acelaşi corespondent, a cărui sursă nu se cunoaşte cu exactitate, relatează o conversaţie de la sfârşitul lui octombrie 1856 dintre ambasadorul francez la Viena Adolphe de Bourqueney şi prinţul Calimachi. Reprezentatul francez se arată uimit de „comportarea" Rusiei în chestiunea sudului Basarabiei şi nu înţelege de ce Marea Britanie, Austria şi Imperiul Otoman manifestă atâta interes şi „implicare" în această problemă, deloc importantă în concepţia sa. Bourqueney a declarat că obiectivele războiului recent încheiat au fost atinse, iar Franţa a intrat în acest conflict pentru a arăta Rusiei că nu este singura „stăpână" din Europa. El nu înţelege de ce aceste ţări sunt împotriva Rusiei pentru un „fleac", iar Franţa arată „mărinimie şi generozitate". Răspunsul prinţului Calimachi a fost unul „surpinzător" de edificator şi anume

[9] Malaret către Walewki, Londra, 25 august 1856. AAE, Correspondance Politique, Angleterre, vol. 705, f. 175.

[10] Palmerston position abroad, „The Spectator", 15 november 1856.

[11] Palmerston position abroad, „The Spectator", 15 november 1856.

că Franța ar trebui să-și arate generozitatea din „ownexpense", dar nu pe seama vecinilor[12].

La Londra, însărcinatul cu afaceri francez Malaret, încerca să explice lordului Palmerston „opțiunea" Franței de a susține Rusia, fiind în viziunea Parisului o chestiune de ordin secundar. Evident, ministrul britanic a încercat să explice într-o manieră cât mai simplistă faptul că se dorește respectarea angajamentelor luate prin semnarea la 30 martie a Tratatului de la Paris de către Rusia. Atitudinea sa a fost tranșantă, ceea ce se explică prin faptul că nu dorea să acorde vreo concesie Petersburgului care „înșelase" cabinetele europene prin existența a două localități cu numele de Bolgrad, ceea ce generase dificultăți insurmontabile[13]. Poziția fermă a cabinetului de la Saint James l-a determinat pe ministrul de externe francez, contele Walewski, de a insista pe lângă Petersburg, pentru a face unele concesii în problema Bolgradului (Mosse 1950, 109). La scurtă vreme o știre parvenită de la Londra făcea „senzație" și deja „lumea diplomatică" se pregătea să finiseze „disputa Bolgradului". La începutul lunii septembrie 1856, la Londra, ambasadorul rus Kreptovici[14] a făcut niște declarații „surprinzătoare" însărcinatului francez Malaret. Aceste declarații au ajuns până la ministrul Walewski, dar și la Morny, care au rămas „uluiți". După ce a amintit încă o dată despre atitudinea loială și moderația arătată de guvernul francez la adresa celui rus, diplomatul rus, de origine polonez, a declarat că guvernul de la Petersburg, într-un „spirit de conciliațiune", va abandona orice pretenție asupra Bolgradului și a Insulei Șerpilor[15]. Aceste declarații veneau însă fără a reflecta poziția oficială adoptată de țarul Alexandru al II-lea în această problemă, susținut însă cu tărie de faptul că plenipotențiarii ruși în timpul Congresului de la Paris au acționat cu „loialitate" în soluționarea acestei probleme. Pentru a sprijini în continuare poziția diplomaților ruși, țarul a declarat că și ei au fost „înșelați", ca și ceilalți plenipotențiari, în ce privește existența a două localități cu numele Bolgrad, faptul datorându-se mai degrabă unei „neînțelegeri", decât tentativei de a încerca să „înșele" Marile Puteri. Declarațiile ambasadorului rus l-au suprins pe Malaret, care nu știa cu exactitate opinia pe care acesta o susținea și dacă aceasta se afla în concordanță cu intențiile guvernului de la Petersburg. Ambasadorul Marii Britanii, Wodehouse, critica Rusia pentru simpul fapt că ea utilizează „micile chestiuni" în dispută pentru a întârzia executarea unor articole din Tratatul de la Paris. Acest fapt nu însemna că ea avea „speranța" să păstreze Bolgradul. Rusia intenționa să creeze disensiuni între aliați, punct de vedere corect, care și-a dovedit valabilitatea mai târziu[16]. Contele Walewski inițial a dat crezare acestei știri „formidabile" și deja se pregătea să „felicite" Rusia pentru spiritul de moderație[17], dar imediat Morny i-a temperat „acțiunile", deoarece era pe deplin convins că acesta făcuse doar niște afirmații personale, fără „avizul" curții imperiale rusești. Contele Morny, care era mereu în discuții cu Gorceakov, nu dădea importanță acestor declarații, subliniind că Rusia își menține în continuare „pretențiile" asupra Bolgradului și a Insulei Șerpilor[18].

Atitudinea fermă a cabinetului de la Petersburg de a nu ceda Bolgradul către Principatul Moldovei, la care se adăuga și faptul că Marea Britanie nu admitea nici o concesie pentru inamicul din războiul Crimeii, ducea la o situație tensionată în interiorul „concertului european". Drept con-

[12] „The Spectator", 1 november 1856, p. 5.

[13] Malaret către Walewski, Londra, 1 septembrie 1856. AAE, Correspondance Politique, Angleterre, vol. 705, f. 199-200.

[14] În luna august 1856, contele Kreptovici, noul ambasador al Rusiei la Londra, a avut o întrevedere cu lordul Palmerston, în care discuția s-a axat pe cele două „litigii" apărute după semnarea Tratatului de la Paris. Este important de menționat că ambasadorul rus a făcut două declarații neașteptate și anume că problema Basarabiei va fi soluționată într-o manieră care să mulțumească pe toți, iar tărăganarea rezolvării acestei chestiuni se datorează: „la faute des agents subalternes, et non pas celle du gouvernement qui désirait un arrangement final". *Memorandum du Lord Palmerston concernant l'entrevue avec le nouvel ambassadeur de Russie à Londres, concernant aux deux points en litige"* Picadilly, 12 august 1856. Augustus Craven, Lord Palmerston. Sa correspondance intime pour servir à l'histoire diplomatique de l'Europe de 1830 à 1865, vol. II, Paris, 1878, pp. 505-512.

[15] Malaret către Walewski, Londra, 7 septembrie 1856. AAE, CP, Angleterre, vol. 705, f. 219 v. Despre poziția lui Kreptovici cu privire la Bolgrad, Malaret scria următoarele, fără a menționa dacă este punctul oficial al guvernului de la Petersburg: „Comte Chreptovich m'a dit que le cabinet de Pétersbourg n'avait aucune espèce de parti pris sur ces deux affaires; il serait même disposé, dans un esprit de conciliation, a abandonner toute espèce de prétention sur le nouveau Bolgrad, s'il était certain en agissant ainsi que personne ne se meprendrait sur les motifs de sa conduite que l'on saurait bien en Europe qu'il ne cede point devant l'attitude hostile de l' Angleterre". Ibidem, f. 220.

[16] Wodehouse către Clarendon, St. Petersburg, 5 septembrie 1856. The National Archives of the United Kingdom, Public Record Office 65/472, doc. nr. 138.

[17] Walewski către Morny, Paris, 8 septembrie 1856. AMAE, CP, Russie, vol. 212, f. 224.

[18] Walewski către Malaret, Paris, 9 septembrie 1856. AAE, CP, Angleterre, 705, f. 226. „Rien n'a modifie les dispositions du cabinet de Pétersburg en ce qui concerne Bolgrad et l'île des Serpents".

secinţă, unica soluţie „agreată" în special de Imperiul Rus a fost convocarea unei noi conferinţe pentru a pune în dezbatere „litigiile" apărute după semnarea Tratatului de la Paris, adică Bolgradul şi Insula Şerpilor. Nu toate puterile semnatare ale Tratatului din 30 martie şi-au dat adeziunea la un asemenea „compromis". În poziţia cea mai dificilă se găsea Sardinia care trebuia să aleagă de partea cărui aliat din Războiul Crimeii este, Franţa sau Marea Britanie, însă în cele din urmă a susţinut un asemenea demers[19].

Austria, care era „adepta" unei asemenea soluţii a replicat prin „vocea" ministrului de externe Buol, că Viena acceptă o asemenea propunere, doar în cazul în care este o decizie unanimă (Mosse 1959, 115). Turcia a înaintat la fel o asemenea „sugestie". Practic, Marea Britanie era cea mai aprigă contestatară a unei asemenea decizii. Lordul Palmerston a explicat inconvenienţa convocării unei noi conferinţe. În primul rând, Rusia nu putea fi o „voce" în disputa referitoare la Bolgrad şi că nu are dreptul de a fi „judecător în propria cauză" (Mosse 1950, 115). Pe de altă parte, ministrul britanic contesta participarea Prusiei la viitoarele deliberări, deoarece nu a fost implicată în această dispută, şi nu a avut reprezentant în comisia de delimitare a frontierei în Basarabia. Aceeaşi poziţie a manifestat şi secretarul de stat, lordul Clarendon, care a consimţit convocarea unei conferinţe, însă fără participarea Prusiei şi a Rusiei (Mosse 1950, 116). Discuţiile în jurul realizării unei noi conferinţe au fost „inepuizabile" şi se părea la un moment dat că nu se va ajunge la nici o înţelegere în această privinţă. În intervalul octombrie-decembrie, diplomaţii englezi au încercat toate „mijloacele" posibile, l-au trimis pe Persigny, ambasadorul francez la Londra să discute în privat cu Napoleon al III-lea, ca în cele din urmă tot cabinetul de la Saint-James să vină cu o propunere. În consecinţă, la 24 noiembrie 1856, cabinetul de la Londra a înaintat următoarea propunere împăratului Napoleon al III-lea şi contelui Walewski: convocarea unei noi conferinţe sau continuarea negocierilor cu privire la o eventuală compensaţie pentru Rusia, în cazul în care va ceda Bolgradul (Mosse 1950, 126). Peste trei zile decizia a fost comunicată de ambasadorul britanic la Paris, lordul Cowley, în care guvernul francez miza pe prima „varianta", adică o nouă conferinţă (Mosse 1950, 126). Marea Britanie a încercat să se opună energic unei compensaţii către Rusia, în opoziţie cu Franţa, care era „adepta" unei asemenea „remunerări" teritoriale pentru Petersburg, care trebuia să cedeze un teritoriu important. Această conferinţă şi-a început lucrările la 31 decembrie 1856, sub preşedinţia contelui Walewski. La 6 ianuarie s-a ţinut cea de-a două şedinţă şi s-a semnat un protocol care a pus capăt disputei Bolgrad şi a Insulei Şerpilor. Prin urmare, Insula Şerpilor a intrat în posesia Imperiului Otoman, care avea şi responsabilitatea de a menţine farul pe insulă, sub supravegherea unei comisii internaţionale. Bolgradul a revenit Principatului Moldovei, iar Rusia s-a consolat cu oraşul Comrat, având o populaţie de 3000 de locuitori.

Anexe

Mémorandum du Lord Palmerston concernant l'entrevue avec le nouvel ambassadeur de Russie à Londres, concernant aux deux points en litige:

Picadilly, 12 août 1856

Le comte Chreptowitch s'est rendu chez moi ce matin, à onze heures et demie, ainsi qu'il avait été convenu. Il a débuté par l'expression de plaisir qu'il éprouvait à renouveler connaissance avec moi. A quoi j'ai répondu dans les mêmes termes. Après un peu de conversation préliminaire sur ce terrain, j'ai dit que je regrettais qu'à notre première entrevue, après la reprise des relations diplomatiques entre les deux gouvernements, j'eusse à entrer dans une série de griefs. „Eh bien, dit-il, faites-les-moi savoir: quels sont-ils? „J'ai répondu que je regrettais d'avoir à dire que, depuis la conclusion du traité de paix, le gouvernement russe avait agi d'une manière qui ne répondait pas à ses engagements; que, dans quelques cas, il les avait rompus, que, dans d'autres, il avait essayé de les éluder. Le traité spécifiait distinctement que la forteresse et le district de Kars seraient restitués à la Turquie; et, contrairement à cet engagement, la citadelle avait été démolie, et la force russe qui l'occupait, augmentée. Le traité dit qu'une portion de la Bessarabie serait restituée à la Turquie, et qu'à dater de la ratification du traité ce territoire appartenait de droit à la Turquie. Or, au mépris de cette stipulation, les Russes ont détruit les fortifications d'Ismail et de Reni. Ici le comte Chrepowich m'interrompit

[19] Cavour către Azeglio, Villamarina, 2 octombrie 1856. Cavour e l'Inghilterra, vol. II, Bologna, 1933, p. 58.

avec beaucoup d'impatience. Il dit cela était fait et que, à tort ou à raison, il était inutile de revenir sur des évènements passés; que nous ne devions regarder que l'avenir. Je lui dis que j'étais d'une tout autre opinion et que ces points avaient, comme j'allais le lui expliquer, une portée considérable pour l'avenir; qu'il fallait que je lui dise amplement et clairement ce que je pensais là-dessus, et que c'était pour cela que je l'avais prié de passer chez moi, et que, s'il ne voulait pas m'écouter, il ferait bien de retourner à Petersbourg. Ensuite je repris: J'ai dit que non-seulement ces choses étaient en contradiction directe avec le traité, mais tout à fait indignes d'une grande puissance comme la Russie. Si la Russie avait pu obtenir au congrès de Paris des stipulations à l'effet d'obtenir qu'il n'y aurait point d'ouvrages défensifs à Kars et pas de fortifications à Ismail et à Reni, et que ces deux frontières fussent laissées ouvertes aux attaques futures de la Russie, attaques préméditées, du moins sa conduite nous porterait à le croire, quoique je ne lui demandasse pas de l'admettre, si de telles stipulations, lui ai-je dit, avaient été obtenues, j'aurais compris l'importance que la Russie y eût attachée et certainement elles valaient la peine d'une lutte dans la conférence; mais, comme aucune stipulation de ce genre n'est intervenue, le seul effet de la démolition de Kars, d'Ismail et de Reni serait de causer de la dépense et de la peine aux Turcs pour reconstruire ces ouvrages, et le résultat probable c'est qu'ils seraient reconstruits sur un meilleur plan. Cella n'a donc été qu'une ébullition de mauvaise humeur et de vengeance qu'on pourrait appeler puérile. J'ai dit cependant que nous apprenions avec plaisir qu'une partie de ce grief était sur le point de cesser, et que Kars et son territoire devaient être évacués sans retard par les Russes.

L'autre point dont j'avais à me plaindre était la tentative faite pour prendre possession de l'Île des Serpents. Lorsque la limite orientale et occidentale entre la Russie et la Turquie d'Europe passait au sud de cette île, cette île appartenait naturellement à la Russie; mais, maintenant que la ligne de démarcation orientale et occidentale doit passer beaucoup au nord de l'île, l'île doit naturellement appartenir à la Turquie. J'ai remarqué que l'île n'avait aucune valeur intrinsèque comme territoire, et que sa seule valeur était due à son phare qui est un guide pour les vaisseaux qui se dirigent vers les bouches du Danube, et que, pour cette même raison, elle doit appartenir aux puissances auxquelles ces bouches appartiennent. J'ai dit que le phare servant pour le Danube pouvait également servir pour Odessa; et que, puisque nous en étions sur ce point, j'observais, en passant, que nous avons été informés que le détachement russe qui a débarqué pour prendre possession de l'île, y ayant trouvé une force supérieure de Turcs, à s'en aller et à abandonner l'île aux Russes ou à déserter et à entrer à leur service. Le comte Creptowitch sembla admettre la force de cette raison, à savoir qu'avec la nouvelle ligne de délimitation dans ces parages, l'île des Serpents devait entrer dans les limites turques.

Je passai alors à la Bessarabie. Je lui dis que l'empereur de Russie avait formellement accepté la proposition de Vienne, fixant la nouvelle délimitation entre la Russie et la Moldavie par une ligne partant d'un point au nord du Pruth et suivant les montagnes qui s'étendent dans la direction sud-est et aboutissent au lac Salsyk; qu'à Paris, par pure déférence pour l'empereur de Russie, les alliés, animés du désir de ne rien exiger qui n'eût une valeur politique réelle, avaient consenti à une modification considérable de cette ligne en faveur de la Russie; que cependant cette nouvelle ligne était clairement définie par le traité; qu'elle devrait partir d'un point de la côté de la mer Noire au-delà du lac Bourna-Sola, rejoindre la route d'Ackermann et suivre cette route jusqu'à la rivière Yalpouk, laissant la ville de Bolgrad au nord de la frontière; qu'au congrès on avait produit une carte sur laquelle on avait désigné une ville portant le nom de Tabor ou de Bolgrad, indiquée comme étant la ville au sud de laquelle devait courir la ligne de démarcation et entre laquelle et le lac Yalpouk il existe un espace suffisant pour tirer la ligne en question. Mais, ai je ajouté, lorsque les commissaires arrivènt sur les lieux, les Russes leur décochèrent une nouvelle Bolgrad, laquelle se trouve beaucoup plus au sud de la Bolgrad de la conférence, et tellement proche du lac Yalpouk, qu'il n'y a pas d'espace entre la ville et le lac pour tirer une ligne de délimitation. J'ai dit que c'était là une indigne supercherie qu'il était impossible d'admettre, et que l'ancienne Bolgrad, qui était la ville entendue par le congrès, devait être la Bolgrad au sud de laquelle la frontière devait passer. Le come Creptowitch a dit que de fait la nouvelle Bolgrad est la vraie ville, l'ancienne n'étant qu'un village ruiné et abandonné; mais il admit néanmoins que

c'était l'ancienne Bolgrad et non pas la nouvelle qui devait être regardée comme la Bolgrad du traité.

J'ai dit que nous avions encore à nous plaindre d'un autre procédé des commissaires russes: d'abord, que la commission avait établi qu'en premier lieu elle parcourrait toute la ligne en plantant des jalons en chemin pour ensuite l'examiner en détails; que sur une grande portion de la ligne tous étaient convenus; et nos commissaires avaient proposé que l'on plaçat des jalons sur ces points convenus, laissant les autres, sur lesquels il y avait des divergences, à être marqués dans la suite lorsque l'on se serait mis d'accord; qu'à cela les Russes ont fait des objections et qu'ils veulent tout tenir en suspens jusqu'à ce que tout soit décidé. J'ai dit qu'en agissant ainsi, la saison des opérations serait perdue; que l'hiver arriverait avant que la frontière ne soit définie; et qu'est-ce qui en résulterait? Les Russes n'évacuerait pas le territoire qu'ils doivent céder, parce que la ligne de démarcation ne serait pas arrêtée et définie; les Autrichiens ne sortiraient pas des principautés, parce que les Russes n'étaient pas sortis de la partie de la Bessarabie qu'ils doivent céder; et que probablement notre flotte ne quitterait pas la mer Noire parce que le traité n'est pas exécuté. Cet état de choses sera contraire au traité; mais la faute en sera aux Russes de même que la responsabilité, et c'est ce que nous aurons à dire lorsque le parlement se réunira. Le comte Creptowitch a dit que ces délais étaient la faute des agents subalternes, et non pas celle du gouvernement qui désirait un arrangement final. J'ai dit que cela pouvait être, mais que ce n'était pas à nous de donner des ordres à ces agents subalternes russes, tandis que le gouvernement russe le pouvait; et, comme ce gouvernement est absolu, il peut exiger que ses ordres soient exécutés et que, par conséquent, nous devons rendre ce gouvernement responsable de la conduite de ses agents. Cependant le comte Creptowitch m'a assuré, dans les termes les plus positifs, que ces affaires seraient promptement arrangées et d'une manière satisfaisante. J'ai dit que j'ésperait qu'il en serait ainsi et que de cette façon toutes les difficultés qui restent seraient surmontées; que la nouvelle que Kars serait immédiatement restitué aux Turcs nous avait délivrés de l'embarras que nous éprouvions quant à l'envoi de lord Granville à Moscou, et que, si les autres points étaient bient arrangés, nous reprendrions nos anciennes relations d'amitié cordiale avec la Russie; que nous sommes une nation pratique et simple, regardant aux choses et non aux mots; et que les petites attentions et les flatteries que l'on nous disait que les Russes prodiguaient en ce moment aux Français et dont le succès était douteux, n'auraient aucun effet sur nous; qu'il paraissait que le prince Gortschakoff avait exprimé quelque surprise à lord Granville de ce que l'Angleterre eût à elle seule pris dans la mer Noire une mesure qui se rapportait à un traité auquel l'Angleterre ne formait qu'une partie entre plusieurs autres parties contractantes; mais que le prince Gortschakoff ne devra pas s'étonner de nous voir continuer à agir de même que lui, toutes les fois que l'occasion s'en présentera, parce que nous trouvons que nous avons le droit de le faire et que nous savons que nous en avons le pouvoir.

J'ai dit que le baron Brunow m'avait maintes fois répété que l'Angleterre et la Russie suivent des principes différents en matière de gouvernement. La Russie a pour idéal un pouvoir despotique, l'Angleterre un gouvernement constitutionnel; mais que néanmoins les deux pays ont de grands intérêts en commun, avec lesquels les différences abstraites et théoriques d'opinion n'ont aucun rapport direct, et que tant que l'Angleterre et la Russie ne se trouveront pas en collision relativement aux affaires de la Turquie ou de la Perse, il n'y a aucune raison pour elles de ne pas agir de concert sur bien des points importants. J'ai dit que j'espérais que la Russie resterait fidèle à ses engagements envers la Turquie, et qu'en ce cas il n'y aurait aucune divergence, et que, quant à la Perse, la Russie avait fait pendant la guerre ce qu'elle avait fait en Amérique, et ce qu'elle avait parfaitement le droit de faire, c'est-à-dire de susciter à l'Angleterre autant d'embarras et d'hostilité qu'il était en son pouvoir de lui en créer; que ses instruments cependant étaient devenus ou deviendront ses victimes; que la Russie avait fait perdre au général Pierce toute chance d'être réélu par suite de la conduite qu'elle lui avait persuadé de tenir envers l'Angleterre; et quant à la Perse, quoiqu' nous ayons jusqu'à présent montré beaucoup de patience, le moment approchait où le gouvernement persan aurait quelques raisons de regretter sa conduite envers nous, si, dans l'intervalle, cette conduite n'était pas changée et pleinement réparée. J'ai remarqué que le comte Creptowitch n'a guère essayé de nier ce que je disais à l'égard de l'action de la Russie en Amérique et en

Perse. J'ai dit, et il s'est vivement joint à moi dans ce désir, que nous désirions sincèrement oublier le passé pour ne nous rappeler que nos anciennes bonnes relations; que, quant à lui-même personnellement, il était malheureux qu'un temps aussi long se fût écoulé entre sa nomination et son arrivée, parce que cela n'a pu être considéré que comme un manque de respect envers la reine, non pas de sa part à lui mais de la part de son gouvernement; qu'en général, lorsqu'un ministre étranger arrive pendant le séjour de la reine à Osborne, ce ministre est invité par le secrétaire d'Etat pour les affaires étrangères à l'accompagner à Osborne pour avoir le plus tôt possible une audience de Sa Majesté; mais que, dans le cas où il se trouvait, cet usage ne serait pas observé; et qu'ayant montré si peu d'empressement à rendre ses hommages à la reine, on ne pouvait recommander à Sa Majesté d'en mettre à le recevoir, et qu'ils ne peut avoir son audience qu'après le retour de la reine à Londres.

Nous nous sommes quittés avec beaucoup de cordialité, en nous faisant mille questions de part et d'autre sur nos amis mutuels anglais et russes.

Augustus Craven, Lord Palmerston, sa correspondance intime pour servir à l'histoire diplomatique de l'Europe de 1830 à 1865, vol. II, Paris, 1879, pp. 505-512

The Bolgrad question

The *Augsburg Gazette* contains an article on the Bolgrad question, which deserve particular attention, as it emanated from an official source. After premising that the Anglo-Gallo-Austrian controversy relative to Bolgrad is less violent than it was a short time ago, the government writer observes that the freedom of the Danube is in the most intimate connexion with the Bolgrad question. The Allied Powers declared that they would not permit the great artery of south-eastern Europe to be „taken up" (tied), and Russia consented to withdraw entirely from the Danube. The Pays has stated that the treaty of march 30th let Bolgrad in the hands of Russia, „although it was not the intention of the Allied Powers that she should retain it". The statement is but partially correct. The Powers intended that Russia should retain possession of the Bolgrad marked on the map which was used at the Conference. The Austrian writer observes that the Bolgrad to which he alludes had the name Tabak, placed between brackets, attached to it. If the map used is not attached to the protocols or acts of the Conference, the omission is to be lamented, but it can make no difference, as the allied Powers are bound to leave Bolgrad (Tabak) in the hands of Russia. „But the St. Petersburg government now lays claim to another Bolgrad – a place which is connected with the Danube by means of a lake – a Bolgrad which was not marked on the map used, and was not even alluded to by the Russians during the Conferences". If the Russian Plenipotentiaries knew of the existence of this Bolgrad they ought to have mentioned it, and maintained their claim to it, - but they did not so. „What the Russian government now requires is a novum, a something which goes beyond the stipulations of the treaty of peace". In a word, the Bolgrad that Russia wishes to keep is a place on the treaty as the Moldavian frontier. „How can such a matter be brough before the Paris Conference? Shall Russia be judex in re propria, or shall Sardinia act as umpire between the great Powers. We do not doubt that the Bolgrad and Serpents Isle questions will be amicably settled, and the treaty of april 15th points out the way in which it may most easily be done. Let there be a previous understanding and agreement between France, Austria, England, and the Porte in the sense and spirit of that alliance, which led to peace". You will hardly fail to observe that the foregoing fully confirms informations contained in my letters of the 11th and 14th of this month.

Almost all the organs of the foreign press speak of the Frontier Question as a matter which is on the point of being satisfactorily settled; but it is not clear to me what is meant. Russia (and the news is authentic) still insists on retaining possession of Bolgrad, and the policy of France is just as equivocal now as tit was ten days or a fortnight since. It is well known to me that M. de Persigny, on his return to England, gave tranquillizing assurances to the British Government, but any change of measures in France must be proceded by a change of men. M. de Walewski still insists on a resumption of the Conferences, but Austria positively refuses, and will continue to refuse to accede to the wishes of the French Government, until France, England, Austria, and Turkey have come to a complete understanding in regard to Bolgrad and the Isle of Serpents. When the Four Powers are able to agree, the Conference will meet to settle certain matters connected with

the Treaty of Peace, but you may be sure that the Emperor of Austria will not again permit his representative to share in a discussion on any matter which is foreign to the Oriental question. The illustrious descendant of the Hapsburg does not seem to think that the establishment of a permanent Areopagus in France would conduce to the welfare of Europe!

„The Globe", 24 november 1856, p. 2

Bibliografie

Benson 2014: A.C. Benson, The letters of Queen Victoria, vol. III: 1854-1861 (Cambridge 2014).

Brătianu 1940: G.I. Brătianu, La Moldavie et ses frontieres historiques (Bucarest 1940).

Catalan 1992: S.M. Catalan, Principiul integrităţii teritoriale în politica românească în vremea lui Alexandru Ioan Cuza. Revista Istorică III/7-8, 1992, 753-767.

Catalan 1993: S.M. Catalan, Cu privire la locul Basarabiei în politica franceză (1856-1861). Cugetul 2, 1993, 150-158.

Cernovodeanu 1992: P. Cernovodeanu, Iniţiative româneşti de redobândire a Basarabiei în perioada Războiului Crimeii (1854-1856). Revista Istorică III/1-2, 1992, 81-96.

Cojocariu 1991: M. Cojocariu, Basarabia în contextul unirii Principatelor. Cugetul 1, 1991, 46-50.

Cojocariu 2010: M. Cojocariu, Încercări româneşti de recuperare a Basarabiei (1853-1859). In: (Ed. Gh. Cliveti, M. Iacobescu, D. Balan) Slujind-o pe Clio. In Honorem Dumitru Vitcu (Iaşi: Editura Junimea 2010), 94-103.

Craven 1879: A. Craven, Lord Palmerston: Sa correspondace intime pour sevir à l'histoire diplomatique de l'Europe de 1830 à 1865, vol. II, Paris, 1879.

Documente 2006: Documente privind istoria modernă şi contemporană a României, ed. Dan Mărgărit, Gheorghe Sbârnă, Ion Stanciu, Silviu Miloiu, Iulian Oncescu, Târgovişte: Cetatea de Scaun, 2006.

Dumitru 2010: D. Dumitru, Marea Britanie şi Unirea Principatelor Române (1856-1859), Chişinău, Editura Pontos, 2010.

Mosse 1959: W. E. Mosse, Britain, Russia and the Questions of Serpents Island and Bolgrad: two incidents in the execution of the Treaty of Paris, 1856. In: The Slavonic and East European Review, vol. 29, nr. 72, december 1950, pp. 86-131.

Roux 1913: Fr. Ch.- Roux, Alexandre II, Gortchakoff et Napoleon III, Paris, 1913.

Schroeder 1972: Paul W. Schroeder, Austria, Great Britain and the Crimean War. The destruction pf the European Concertt, Cornell University Press, 1972.

Vitcu 2006: D. Vitcu, Tratatul de la Paris (1856) şi avatarurile delimitării hotarului european între Rusia şi Turcia. In: Congresul de pace de la Paris (1856): prefaceri europene, implicaţii româneşti, ed. Dumitru Ivănescu, Dumitru Vitcu, Iaşi, Editura Junimea, 2006, 113-143.

Wetzel 1985: D. Wetzel, The Crimean War: a diplomatic history, East European Monographs, 1985.

Great Britain and the issue of Southern Bessarabia in 1856-1857

Keywords: Southern Bessarabia, Bolgrad, Great Britain, delimitation, conference, compensation.

Abstract: After the Crimean War, the great powers drew attention to the issue of Bessarabia. According to the Paris Peace Treaty, signed on March 30, 1856, Southern Bessarabia was to be ceded to the Principality of Moldavia. Obviously, Russia could not accept the territorial changes that blocked its access to the Danube. Great Britain was Russia's most irreconcilable opponent. France supported Russia in the matter of preserving Southern Bessarabia on the grounds that Bolgrad was the administrative center of the Bulgarian colonies in Bessarabia. But Britain took a tough stance, not allowing any violations of the treaty by Russia. British diplomacy insisted on the transfer of South Bessarabia to the Principality of Moldavia without granting Russia any territorial compensation. In the end, the issue of Southern Bessarabia was settled at the Paris Conference in January 1857.

Великобритания и вопрос о Южной Бессарабии в 1856-1857 гг.

Ключевые слова: Южная Бессарабия, Болград, Великобритания, делимитация, конференция, компенсация.

Резюме: После окончания Крымской войны великие державы обратили внимание на бессарабский вопрос. Согласно Парижскому мирному договору, подписанному 30 марта 1856 года, Южная Бессарабия должна была отойти Молдавскому княжеству. Естественно, Россия не могла согласиться с территориальными из-

менениями, которые закрывали ей доступ к Дунаю. Великобритания была ее самым непримиримым оппонентом. Франция поддерживала Россию в вопросе сохранения Южной Бессарабии на том основании, что Болград был административным центром болгарских колоний в Бессарабии. Но Великобритания заняла жесткую позицию, не допуская никаких нарушений договора со стороны России. Британская дипломатия настаивала на передаче Южной Бессарабии Молдавскому княжеству без предоставления России какой-либо территориальной компенсации. В конечном итоге вопрос о Южной Бессарабии был урегулирован на Парижской конференции в январе 1857 года.

07.03.2018

Eugen-Tudor Sclifos, Institutul de Istorie, Ministerul Educaţiei, Culturii şi Cercetării al Republicii Moldova, 31 August 1989, 82, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: tudor.scl@gmail.com

COURSES DE CHEVAUX ET COURSES D'AUTOMOBILES: LES CLUBS EXCLUSIVISTES ROUMAINS entre la fin du XIXe siecle et le debut du XXe siècle

Cosmin-Ștefan Dogaru

Mots clés: clubs exclusivistes roumains, la fin du XIXe siècle, le début du XXe siècle, modernisation, cohésion.

Introduction

Dans l'historiographie roumaine et internationale, la thématique concernant le fonctionnement de certains clubs sélects au sein de différentes sociétés modernes suscite l'intérêt des historiens, des gens de culture, des hommes politiques ou des sociologues. Ils ont des approches diverses, différentes de la nôtre. La recherche de ce thème comprend ainsi: une histoire des formes et activités de loisir et sociabilité dans la Roumanie au XIXe siècle, leur rôle dans l'évolution des élites roumaines à l'époque moderne, le fonctionnement des clubs sportifs exclusivistes roumains (Kraus, Bachelin 1902; Claymoor 1883; Damé 1907; Bacalbaşa 1935-1936; Rădulescu 1998; Zamani 2007, Majuru 2011; Bădescu 2014; Iacob 2015; Popa 2015). Notre étude propose donc une nouvelle approche analysant deux clubs sportifs exclusivistes, depuis leur fondation jusqu'au début de la Première Guerre Mondiale (lorsque leur rôle change seulement durant la guerre); les deux clubs sportifs exclusivistes – *le Jockey Club Roumain* (1875) et l'*Automobile Club Roumain* (1904) se sont avérés être deux outils de modernisation de la société roumaine, favorisant, dans le même temps, la consolidation des élites roumaines à la fin du XIXe siècle et au début du XXe siècle. L'analyse traitera dès lors deux aspects. Nous allons tout d'abord nous interroger dans quelle mesure ces clubs ont été des outils de modernisation de la société roumaine? Il est ensuite important d'analyser dans quelle mesure ces clubs sportifs ont été soutenus par les élites roumaines?

Nous nous appuyons sur une série de sources pertinentes dont: *Dare de Seamă prezentată Adunării Generale a membrilor societăţii de încurajare pentru ameliorarea rasei cailor în România. Jockey Club* [Compte-rendu présenté devant l'Assemblée Générale des membres de la société pour l'encouragement de l'amélioration des races de chevaux. Jockey Club], Bucarest, 1885-1913 et *Automobil-Club Român. Societate pentru încurajarea sportului automobil în România* [L'Automobile-Club Roumain. Société pour l'encouragement du sport automobile en Roumanie], Bucarest, 1905-1907; *Automobil-Club Român. Societate de încurajare pentru dezvoltarea automobilismului în România* [Automobile-Club Roumain. Société pour l'encouragement du développement de l'automobilisme en Roumanie], Bucarest, 1911-1913; nous avons également eu recours à d'autres informations utiles retrouvées dans diverses autres sources comme la presse ou les mémoires.

Pendant la deuxième moitié du XIXe siècle, la société roumaine connaît plusieurs changements exigés par la réalité de l'époque – depuis les mentalités, l'éducation, la culture politique jusqu'aux habits, l'architecture, l'art etc. Le modèle occidental représente un repère pour la formation et la consolidation des élites roumaines, de plusieurs points de vue, ce qui mène également, de manière progressive, à la modernisation de la société roumaine dans son ensemble. Donc, avec la création de l'Etat roumain moderne (le 24 janvier 1859)[1] et avec l'arrivée de Charles de Hohenzollern-Sigmaringen (Damean 2016) au trône du pays (le 10 mai 1866), plusieurs changements surviennent au sein de la société roumaine. Les élites locales connaissent elles aussi, de manière inéluctable, un processus de changement, d'autant plus que la plupart de leurs membres ont bénéficié d'une formation éducationnelle et culturelle dans des centres universitaires européens. Dans ce contexte, au début du XIXe siècle, les élites rou-

[1] La double élection de Alexandru Ioan Cuza (le 5 janvier 1859 en Moldavie et le 24 janvier 1859 en Valachie) mènera ensuite à l'Union – Les Principautés Unies de Moldavie et de Valachie.

maines bénéficient de formes et activités de loisir et sociabilité et *le manoir des boyards* [casa boierească] est un commencement à ce propos (Iacob 2015, 41). Un autre aspect caractéristique de l'époque est l'afflux continuel de l'élite sociale vers le milieu urbain; ses membres s'y dirigent pour des raisons pragmatiques, afin d'obtenir des positions politiques et administratives (Iacob 2015, 41). En plus, «dans les premières décennies du XIXe siècle plusieurs princes vendent massivement des rangs aristocratiques, ce qui facilite la mobilité sociale, l'ascendance de nouveaux riches /.../ qui font la concurrence à la noblesse de souche» (Murgescu 2010, 123-124).

Dès lors, si dans le passé les lieux de sociabilité et de loisir étaient plutôt les résidences des grands propriétaires terriens ou le théâtre, les choses changent peu à peu dans la deuxième moitié du XIXe siècle. Le passage à une nouvelle étape de modernisation de la société roumaine est ainsi accompagné de l'apparition du *club* comme lieu spécial, mais il y avait également d'autres lieux de sociabilité et de loisir (Iacob 2015, 111); on peut remarquer aussi les bals privés (Iacob 2015, 174-175), organisés dans les maisons de boyards et surtout à la Cour (Carol I 2007, 355), ayant le rôle de garder une image aristocratique et élevée.

Dans plusieurs domaines, le modèle des élites roumaines a été la France; elles regardent à la fois vers le modèle anglais, notamment quand il s'agit de clubs politiques, sportifs (d'élite). En effet, le *club* apparaît à l'époque par filière anglo-saxonne; il a été fondé en Angleterre, aux XVIIIe siècle, où on a vu apparaître divers clubs de sportmans, d'athlètes etc. (Catargi 1928, 110); l'espace anglais a donc une longue tradition dans ce domaine, alors que dans l'espace roumain des clubs sportifs modernes n'apparaissent qu'à peine dans la deuxième moitié du XIXe siècle et au début du XXe siècle; ces clubs roumains, exclusivistes au début, sont liés à la modernité. Le public cible de cette étude est dès lors formé des membres de l'élite politique et sociale – des personnalités, des gens riches de la société roumaine; précisons pourtant que ces clubs exclusivistes apportent des bénéfices à toute la société roumaine. Destinés à des activités de loisir, de socialisation, ils sont des lieux sélects pour les élites roumaines souhaitant la modernisation du pays et son rapprochement de l'Occident. Néanmoins, l'espace roumain garde une certaine identité spécifique car l'élite autochtone est caractérisée également par une appétence orientale (Olariu 2006, 225).

La société roumaine à la fin du XIXe siècle et au début du XXe siècle

Dans la deuxième moitié du XIXe siècle notamment, la société roumaine, à tous ses niveaux, est en pleine transformation (Bulei 2011). La capitale du pays, Bucarest, est elle-même vue comme *Le Petit Paris*, ce qui reflète l'attachement des Roumains aux valeurs françaises: «ce changement d'image et mentalité, spectaculaire pour un Bulgare, un Serbe, un Albanais ou un Croate qui l'auraient comparé avec l'atmosphère de leurs pays de Balkans, faisant encore partie de l'espace oriental /.../ a mené à l'apparition du syntagme „petit Paris" pour Bucarest» (Majuru 2011, 110). Dans cette période-là, la capitale de la Roumanie est l'endroit destiné à l'aristocratie roumaine, une ville différente des villes balkaniques par son élégance, son impétuosité et sa capacité de se modeler selon le Paris de l'époque (Majuru 2011, 111); la capitale devient peu à peu une ville cosmopolite et moderne (Kraus, Bachelin 1902, 112-113).

L'image de la société roumaine change entre la fin du XIXe siècle et au début du XXe siècle grâce à la manière habile dont les élites locales s'impliquent dans la modernisation de l'Etat roumain. Donc, les élites locales et Charles Ier s'impliquent également dans l'architecture, faisant construire des bâtiments modernes, des maisons aussi bien que des palais, des édifices publics superbes; dont la majorité sont projetés par d'importants architectes français comme Albert Galleron, Cassian Bernard, Xavier Villacrosse ou Paul Gottereau (Majuru 2011, 111). L'apparition des clubs sportifs, d'élite à l'époque, dont les plus sélects ont été *Jockey Club Roumain* et *Automobile Club Roumain* (apparu plus tard), a un rôle décisif dans la cohésion des élites locales et dans la modernisation du pays. L'aristocratie roumaine est d'ailleurs caractérisée par une série de transformations majeures et on peut remarquer une certaine *dilution sociale*, dans la mesure où diverses personnalités formées en Occident s'affirment dans la société roumaine, occupant des positions clés au sein de l'Etat; ces nouvelles élites constitueront un vrai adversaire pour l'*élite traditionnelle*, formée de grands propriétaires terriens, de vieilles familles de boyards[2]. Une compétition existe également dans la période que nous analysons ici, lorsque

[2] Avec l'adoption de la *Convention de Paris du 7/19 août 1858*, les privilèges, les titres et les rangs des boyards sont abolis; l'appellation de «boyards» est remplacée par celle de *grands propriétaires terriens*.

ces clubs accueillent les membres de nouvelles élites sociales et politiques aussi bien que, et surtout, les membres des vieillies familles de boyards formant l'élite traditionnelle qui continue de représenter la majorité des clients des clubs. Notamment, au début du XXe siècle, les transformations en Roumanie sont encore plus visibles et très impressionnantes par rapport au XIXe siècle.

Clubs sportifs exclusivistes en Roumanie – courses de chevaux et *carrosses à chevaux* (les automobiles)

Les clubs sportifs roumains se construisent pour des raisons pragmatiques, leur existence et leur promotion étant un bénéfice pour toute la société roumaine et pour sa modernisation. La Roumanie va jouir d'une image positive au niveau international; le contact avec des membres des Jockey clubs ou Automobile clubs occidentaux favorisent un tourisme international. Les clubs roumains se forment selon une trajectoire naturelle, adaptés aux modèles européens et conservant à la fois une certaine originalité, spécifique à l'espace roumain. Donc, les plus importants clubs élitistes de l'époque étaient: *Jockey Club Roumain* (1875), *Automobile Club Roumain* (1904) et *Tennis Club Roumain* (1908-1910); néanmoins, par rapport au *Jockey Club Roumain*, l'*Automobile Club Roumain* a une fonction plus utilitariste (Popa 2015, 93-94).

L'influence étrangère est décisive au début, notamment lors de la fondation du *Jockey Club Roumain*, le 8 janvier 1875. Le Consul Général anglais, le troisième baron Vivian[3] s'implique lui-même dans la constitution de ce club exclusiviste (Rosetti 1928, 103); le souhait étant de créer un équilibre entre les libéraux et les conservateurs, vu que la prépondérance de ces derniers est déjà pleinement sentie à l'époque. Le Jockey Club anglais jouit d'une plus longue tradition, étant constitué officiellement autour de 1750, alors que le club français équivalent est fondé plus tard, en 1834. Les élites roumaines sont obligées de reprendre le modèle britannique et de l'adapter à l'espace roumain; si, au début, ce club sportif exclusiviste veut assurer un équilibre entre les libéraux et les conservateurs, ultérieurement il assure la cohésion des élites roumaines et constitue un facteur de modernisation. Le contact avec l'Occident est constamment gardé, par divers moyens, depuis l'acquisition de chevaux pur-sang en Angleterre ou en France, jusqu'à la présence des diplomates étrangers comme membres titulaires du club (des Russes, Autrichiens, Italiens, Espagnols, Belges, Britanniques, Français etc.). Par la constitution de ce club, les élites locales ont également en vue la diminution du décalage entre l'Etat roumain et les autres Etats occidentaux. La deuxième moitié du XIXe siècle est la période où la Roumanie se rapproche de plus en plus de l'Occident. Quant aux étrangers, l'accès au *Jockey Club Roumain* est permis aux diplomates étrangers ou aux membres intégrant déjà d'autres Jockey Clubs étrangers, pour une période limitée.

Dans ce contexte, il a fallu créer une association élitiste – *La Société pour l'encouragement de l'amélioration de la race de chevaux en Roumanie – Jockey Club,* fondée le 8 janvier 1875 et reconnue comme personne juridique par la *Loi du 28 mars 1892* (Jockey Club 1900, 44). Le statut du club mentionne l'objectif de la société: «Société ayant comme but d'encourager l'amélioration de la race de chevaux en Roumanie» (art. 1) (Jockey Club 1888, 25). En plus, l'article 2 établit la représentation géographique, par ses pôles de pouvoir: «au sein de la cette société sont institués deux cercles, l'un ayant son siège à Bucarest et l'autre à Iasi» (Jockey Club 1888, 25); à Iasi on avait déjà organisé des courses de chevaux plus tôt, car on y avait fondé un club dès 1862, cette ville jouissant par conséquent d'une plus longue tradition. Comme nous l'avons déjà montré, dans le passé il y avait diverses activités de loisir et de sociabilité dans les salons des maisons de boyards ou diverses expériences pour le fonctionnement des clubs de ce type; avec la fondation officielle d'un club élitiste – le *Jockey Club Roumain* – nous avons affaire à une association moderne, reconnue et légitimée institutionnellement et socialement, ayant un statut, un siège, des membres payant des cotisations, une image sur le plan international etc.; les membres de ce club étaient attachés aux courses de chevaux et avaient le sentiment d'appartenance à un groupe social élitiste.

Le *Jockey Club Roumain* devient peu à peu l'endroit le plus distingué de la capitale (Rădulescu 1998, 140), attirant diverses personnalités, des politiciens, des gens ayant des professions libérales, des bourgeois, des commerçants, des officiers, des diplomates; le club fait connaître dès le début son profil, sa qualité: c'est un club sportif, apolitique. Notamment, on peut distinguer le rôle

[3] Hussey Crespigny Vivian, Consul Général britannique à Bucarest entre 1874 et 1876.

essentiel de la monarchie constitutionnelle dans l'évolution de ce club; donc, le président d'honneur élu est le Prince Charles Ier, le Roi, à partir de 1881 (art. 11 du Statut). Plus tard, en 1898, le neveu du Charles Ier, Son Altesse Royale le Prince Ferdinand de Roumanie devient également membre d'honneur du club; ainsi, il était le héritier de droit du trône de Roumanie; son fils, en 1912, Son Altesse Royale le Prince Carol devient membre d'honneur du club (Jockey Club 1913).

L'intérêt social et le caractère exclusiviste du club se reflètent dès le début dans le nombre de membres fondateurs – 90, qui comptent parmi les notabilités importantes de l'époque: les libéraux Ion C. Brătianu, le prince Ion Ghica, Mihail Kogălniceanu, les conservateurs Gheorghe Grigore Cantacuzino, Petre Carp, George Manu, mais aussi le consul britannique Vivian C. (membre honorifique) etc. (Jockey Club 1900, 45-47). Afin de diversifier ses activités, le club dispose dès le début du Comité du Cercle, du Comité d'Escrime et du Comité des Courses. Le public cible est attentivement choisi, l'appartenance au club est importante pour l'ascension sociale et politique. La qualité de membre est dès lors soumise à des conditions: elle peut être acquise à la fin d'un processus très rigoureux, ce qui montre également l'intérêt social pour ce club exclusiviste. C'est l'article 18 du statut qui précise la modalité par laquelle une personne peut devenir membre du club: il faut obtenir deux recommandations de la part de deux membres fondateurs ou permanents (Jockey Club 1888, 32); l'aspect financier est aussi important car chaque membre doit payer une somme d'argent représentant la cotisation annuelle (art. 21) (Jockey Club 1888, 33), dont le montant est loin d'être accessible à tout un chacun. Les recommandations ont un rôle légitimateur, étant l'expression de l'acceptation de la part d'un groupe exclusiviste; l'individu souhaitant obtenir la qualité de membre doit jouir de la reconnaissance de la société tout comme d'une bonne situation financière.

Quant aux diverses catégories de membres, l'article 16 précise que: «seront considérés comme des membres fondateurs de la Société tous les membres qui auront signé les présents statuts dans la séance du 8 janvier 1875. Toutes les personnes qui seront admises plus tard dans l'un ou l'autre des cercles seront des membres permanents /.../ Seront considérés comme des membres titulaires de droit des deux cercles les Agents diplomatiques, les Consuls généraux et les Consuls des Pouvoirs étrangers accrédités dans la ville où siège chaque cercle» (Jockey Club 1888, 31). Indiscutable, la diplomatie étrangère joue un rôle important dans le fonctionnement de ce club. A ce propos, l'article 24 du statut indique que: « les étrangers ou les indigènes dont le séjour à Bucarest ou à Iasi est temporaire peuvent être admis comme des membres temporaires du cercle pour une période maximale de quatre mois, contre un montant de 40 lei par mois» (Jockey Club 1888, 35). Les diplomates étrangers accrédités à Bucarest transmettent des informations dans leurs pays d'origine (Popa 2015, 97), mais leur contact avec les élites locales représente également une bonne occasion de socialisation. Dans le même temps, des membres d'autres Jockey clubs étrangers peuvent participer aux activités du club pour une période ne dépassant pas un mois.

L'objet principal d'activité du club, on l'a vu, est d'encourager l'amélioration des races de chevaux de Roumanie; toutefois, des chevaux pur-sang sont apportés d'autres Etats européens, dont surtout la France et l'Angleterre. L'élite roumaine, formée principalement de grands propriétaires terriens, souhaite ainsi encourager des formes et des pratiques de repos et divertissement. Le *Jockey Club Roumain* se propose d'organiser également d'autres activités secondaires. Les élites locales développent dès lors peu à peu d'autres voies et méthodes de repos, comme l'école d'escrime au sein du *Jockey Club*, voire l'organisation de bals; jouer aux cartes était également devenu un loisir fréquent et agréable des membres des familles de boyards; le jeu de billard était une activité moderne, pratiquée souvent par les membres du club et aussi par Charles Ier qui jouait au billard avec diffèrent notables (Carol I 2007).

Notamment, en 1881, c'est le prince Gheorghe Bibescu qui s'implique dans la création d'une salle d'escrime au sein du *Jockey Club Roumain* réussissant même à persuader le professeur français Augustin Michel de venir de Paris afin de soutenir son initiative (Bacalbaşa 1935, 305). Le *Jockey Club Roumain* consolide peu à peu ses activités et pratiques dans le but d'attirer des représentants de l'élite roumaine. Néanmoins, le club reste un lieu exclusiviste, conservant une ambiance aristocratique, la qualité de membre étant réservée aux individus aisés. D'autres catégories sociales ont accès aux diverses actions ou activi-

tés lors des courses de chevaux sur l'hippodrome. L'intérêt pour le club montant de manière considérable; les courses de chevaux sont organisées sur l'*Hippodrome de Băneasa* (Kraus, Bachelin 1902, 152).

En consequence, un autre symptôme de la modernisation de la société roumaine était à l'époque l'*Hippodrome de Băneasa* (les courses de chevaux sont organisées dès 1881; l'hippodrome se développe au début du XXe siècle et représente notamment le point d'attraction de l'aristocratie roumaine (Claymoor 1902, 2); des touristes étrangers y participent également (voir le vol de Louis Blériot du 18 octobre 1909 dont il sera question plus loin).

Les courses de chevaux constituent le divertissement principal à Bucarest attirant surtout la crème de l'élite sociale et politique roumaine, mais aussi le grand public; donc, les courses d'obstacles aussi bien que les courses de trot ont lieu entre le mois de mars et le mois de novembre (Greceanu 1929, 26). Ce sont des événements exclusivement mondains pleins d'élégance (Claymoor 1883, 170) spécifiques à l'époque, une manière de socialiser. Claymoor, le célèbre journaliste d'événements mondains[4], raconte que le *Jockey Club Roumain* organisait des banquets d'une réelle beauté et très raffinés (Claymoor 1883, 207), représentant un autre loisir favorable à la cohésion des élites roumaines. Nicolae Filipescu, membre d'une vieille famille de boyards, est un habitué du *Jockey Club*, occasion de voir et discuter différents sujets avec son collègue de parti Alexandru Marghiloman, lui aussi issu d'une famille illustre de boyards (Marghiloman 1927, 20-26); à la différence des rencontres au siège du parti, ce lieu destiné au loisir et à la sociabilité favorise la socialisation agréable entre les membres de l'élite roumaine, quelle que soit leur couleur politique, et la création de réseaux de pouvoir. Alexandru Marghiloman, par exemple, compte parmi les passionnés de courses de chevaux, il a plusieurs juments et gagne à plusieurs reprises les courses (Jockey Club 1900, 14), au regret de certains. En outre, à la fin des courses de chevaux, le roi accorde un prix; à cette époque-là, d'autres prix ont également été décernés par certaines institutions publiques (le Ministère de la guerre etc.) et différentes personnalités.

[4] Mihai (Mişu) Văcărescu (1842-1903), connu sous le nom de Claymoor, a été un journaliste mondain côtoyant assidûment le high life roumain.

L'analyse des sources montre tout d'abord un certain intérêt pour la qualité de membre du *Jockey Club Roumain*. En 1881 le club compte 120 membres, pour arriver au début du XXe siècle, plus précisément en 1901, à 203 membres; leur nombre allant en croissant chaque année, ce qui laisse comprendre que, bien qu'il s'agisse d'un club élitiste, le désir d'attirer de nouveaux membres est présent, appuyé aussi par le besoin de contribuer à la consolidation des élites roumaines. En 1912, les données montrent que le club compte 283 membres (Jockey Club 1913, 22).

Au fur et à mesure que le temps passe, ce club conserve son air élitiste, son caractère exclusiviste. Vers la fin du XIXe siècle, la modernité fait de plus en plus sentir sa présence en Roumanie et une nouvelle invention – *le carrosse à chevaux*, l'automobile, occupera l'entière attention pour la période suivante. L'automobile et le cinématographe ensuite font sentir leur présence (Bacalbaşa 1936, 74), s'agissant de nouvelles formes relevant de la modernisation du pays, ayant un certain caractère de loisir et sociabilité, s'appuyant sur des questions techniques et d'image, tout comme le tourisme international ou le permis de conduire; peu à peu, les carrosses sont remplacés par l'automobile, la nouvelle invention de la modernité.

Si le *Jockey Club Roumain* est fondé longtemps après son modèle anglais, les choses sont différentes dans le cas de l'*Automobile Club Roumain*: il est fondé en 1904, alors que le club anglais – *The Royal Automobile Club* – avait été fondé seulement quelques années auparavant, en 1897. C'est le baron Barbu Bellu qui est le possesseur de la première automobile, en 1889. Il devient membre de l'*Automobile Club Roumain* en 1909, à côtés d'autres personnalités de l'époque. Quelques années auparavant, en 1903, il était également devenu membre du *Jockey Club Roumain*. D'ailleurs, plusieurs personnalités de l'époque comptent parmi les membres des deux clubs: Mihai G. Cantacuzino, Alexandru Djuvara, Nicolae Lahovary, Mihail Sutzu etc. Une des personnalités de l'époque et militant de la modernisation du pays, le prince George Valentin Bibescu (1880-1941) achète une automobile en 1899, ayant tôt compris la nécessité de ce moyen de transport en Roumanie (Automobil-Club 1911, 7-8).

A la différence du *Jockey Club Roumain*, apolitique de par sa nature, mais à la fondation duquel reste toutefois le souhait d'établir un équilibre

entre les conservateurs et les libéraux, l'*Automobile Club Roumain* est issu d'autres raisons: le développement du goût, du mouvement et de l'industrie de l'automobile et les avantages de ce véhicule pour l'économie du pays, représentant dès le début un instrument de modernisation de la Roumanie. La nouvelle association moderne veut ainsi contribuer à un rapprochement social, politique et économique entre la Roumanie et les Etats occidentaux (Automobil-Club 1911, 12-13). Le club est fondé plus tard, en avril 1904 sous le nom de l'*Automobile Club Roumain. Société pour l'encouragement du sport automobile en Roumanie*, ayant le siège de la société à Grand Hôtel du Boulevard de Bucarest (Automobil-Club 1905); l'association avait été fondée le 5 avril 1904 dans la salle d'honneur de l'hôtel – selon les *Statuts de l'Automobile Club Roumain*, adoptés en avril 1904 et modifiés en décembre 1904, lors de l'Assemblée Générale des membres (Automobil-Club 1905, 36); elle comptait à ce moment-là 25 membres fondateurs et 2 membres d'honneur – le préfet et le maire de la capitale (Automobil-Club 1905, 22-23); le nombre total de membres s'élevait à 67 – au 1er janvier 1905 (Automobil-Club 1905, 29-31).

La composition de ce club exclusiviste est décrite dans l'article 3 précisant les catégories de membres: d'honneur, honorifiques, à vie, actifs et étrangers. Les critères d'admission montrent toutefois la fonction élitiste du club, tout comme dans le cas du *Jockey Club Roumain*. Les membres d'honneur sont dès lors attentivement sélectionnés parmi les notabilités utiles à la prospérité de la société roumaine (il s'agit en général de présidents ou vice-présidents d'autres Automobile Clubs d'Etats occidentaux) ils sont élus par le Comité du club et exemptés de toute cotisation mais, conformément à l'article 4 du statut, ils n'ont pas le droit de voter. Par contre, les membres honorifiques, nommés toujours par le Comité, sont tenus de payer la même cotisation que les membres actifs et ont le droit de voter (art. 5) (Automobil-Club 1905, 38-39). Une autre catégorie, les membres à vie ont l'obligation de payer une somme de 500 lei, selon le statut, mais ils sont exemptés de toute taxe future et bénéficient, eux aussi, du droit de voter (art. 6); les membres actifs, sont tenus, selon le statut, de payer une cotisation annuelle et ont le droit de voter (art. 7). Quant aux membres étrangers, selon l'article 8 qui y fait référence, ils paient la moitié de la cotisation annuelle mais ils n'ont pas le droit de voter. Pour souligner une tendance de l'époque, mentionnons également que l'article 10 du statut permet aux dames et demoiselles d'intégrer le club sous les mêmes conditions que les messieurs, mais elles n'ont pas le droit de voter ou de faire partie du Comité (Automobil-Club 1905, 40).

Plusieurs dames de la haute société sont dès lors membres de ce club exclusiviste, certes, étant beaucoup moins nombreuses que les hommes. Par contre, le *Jockey Club Roumain,* l'autre club analysé dans cette étude, est une association de sociabilité masculine; les dames ne peuvent assister qu'aux courses de chevaux organisées par le club sur l'*Hippodrome de Băneasa*, affichant leurs belles robes dans les tribunes; les dames pourraient également participer à des concours d'armes; elles ne jouissent pas toutefois de la qualité de membre. Un pas important est néanmoins fait concernant l'influence des femmes au sein de divers clubs exclusivistes, dominés par les hommes. Rappelons à ce propos le rôle de la princesse Marta Bibescu, de Maria Plagino ou d'Yvonne Cămărăşescu.

La première course a lieu le 22 septembre 1904, sur une distance de 120 kilomètres, entre Bucarest et Giurgiu (Automobil-Club 1905, 171); cette course est une raison de plus pour la nécessité de la fondation d'un tel club. Le gagnant de cette *course de vitesse* est le prince George Valentin Bibescu, suivi par Leon Leonida (un autre passionné de ce type de courses). La course est suivie par un banquet à l'*Automobile Club Roumain* auquel participent tous les passionnés de ce sport, modern, de l'époque. Lors de cet événement est élu un autre comité. Le président du club sera George Valentin Bibescu – le président antérieur, Mihail Sutzu, devient en 1905 président honorifique (Automobil-Club 1905, 24-25). Bibescu est non seulement un passionné d'automobile mais aussi d'aviation, offrant généreusement son appui à ces domaines en Roumanie (Sandachi, Hadîrcă 2005). Il est dès lors un fervent promoteur de ce club d'automobiles de Roumanie, le premier en Roumanie et le dixième en Europe (Sandachi, Hadîrcă 2005, 45-46).

Pour ce qui est du désir des Roumains d'être affiliés aux organismes internationaux, le 18 décembre 1905, *L'Association Internationale des Automobile Clubs Reconnus* [Asociaţia Internaţională a Automobil-Cluburilor Recunoscute]

accepte la société *Automobile Club Roumain* comme membre à pleins droits. Plus tard, en 1907, le prince Ferdinand et la princesse Maria deviennent présidents d'honneur (Automobil-Club 1911, 14). L'objectif est clairement formulé dès la fondation de ce club élitiste: à savoir le développement dans le pays d'une société qui promeut le goût, le mouvement et l'industrie des automobiles (art. 1), ayant le siège à Bucarest (Automobil-Club 1905, 36); d'autres sièges apparaissent dans le pays. Dès sa fondation, l'*Automobile-Club Roumain* a sa propre publication, le mensuel *Revista Automobilă* [Revue Automobile], ayant le rôle de présenter tous les aspects liés au mouvement automobile de Roumanie comme de l'étranger (Istoricul 1940, 6).

Ce club, tout comme le *Jockey Club Roumain*, contribue lui aussi à la cohésion des élites roumaines. L'appartenance à l'*Automobile Club Roumain* est un élément de reconnaissance sociale et confère du prestige à ses membres. Le nombre allant en croissant de ses membres suggère également un intérêt réel pour ce sport. D'ailleurs, suivant le même modèle que le *Jockey Club Roumain*, ce club impose lui aussi que le candidat à l'admission ait des recommandations de la part de deux membres; pour être déclaré admis, le candidat doit obtenir six votes favorables (art. 12), le processus de sélection étant très sévère (Automobil-Club 1905, 42). Le Comité du club n'a pas d'attributions concernant le déroulement des actions financières, commerciales ou politiques. D'ailleurs, tout comme le *Jockey Club Roumain*, l'*Automobile-Club Roumain* est une association exclusiviste, élitiste et apolitique; néanmoins, des discussions politiques ont lieu dans les deux clubs, certains hommes politiques étant attirés par l'un ou par les deux clubs à la fois.

La fondation de ce club sportif élitiste apporte également sa pierre à l'édifice de la modernisation de la société roumaine. En 1904, il existe 51 propriétaires d'automobiles dans tout le pays (Automobil-Club 1905, 105-106); il s'agit d'automobiles privés et d'automobiles appartenant à des institutions de l'Etat; mais l'intérêt est tellement grand qu'en 1913 leur nombre s'élève à 661 (Automobil-Club 1913, 270-290). Le club organise également des conférences publiques bimensuelles, de promotion, dans les beaux salons de l'hôtel Boulevard. Entre 1906 et 1914 fonctionne même une école de profil au siège de l'*Automobile Club Roumain*. Toutefois, ce sont les courses d'automobiles qui restent l'activité la plus importante du club. Entre 1905 et 1908 (Automobil-Club 1911, 13) est organisée également une série de courses de vitesse et tourisme bénéficiant de l'enthousiasme du grand public; cette nouvelle manière de locomotion est d'ailleurs présentée comme utile et nécessaire; le premier règlement pour la circulation routière des automobiles a été adopté en avril 1904. La société roumaine est ouverte et devient consciente du fait que ce moyen de transport représente la voie inéluctable vers la modernisation du pays.

La première course, organisée en septembre 1904, est suivie par une deuxième en novembre 1906 sur le trajet Bucarest - Giurgiu - Bucarest, et une année plus tard est promue la course Bucarest - Piteşti - Bucarest (Istoricul 1940, 8). En 1908, le *Circuit Băneasa* est une *course de vitesse* (*course de iuţeală* [*rapidité*], selon les termes de l'époque); il est suivi par une exposition d'automobiles, déroulée sur la célèbre Chaussée de Kiseleff. Deux ans plus tard a lieu un autre circuit, près de la capitale: Bucarest - Târgovişte - Bucarest; on atteint à cette occasion les 100 km à l'heure. Sur le trajet Bucarest - Predeal sont en outre installés pour la première fois des indicateurs routiers et des signalisations d'obstacles (Istoricul 1940, 8), éléments modernisateurs dans le pays. Il existe aussi des courses plus courtes comme celle du 17 (30) avril 1908, sur le circuit Bucarest - Băneasa - Herăstrău, sous la coordination de l'*Automobile Club Roumain*; à cette occasion, la tribune royale est installée sur la chaussée près de l'Hippodrome (Sport 1908, 2).

L'automobile, symbole de la modernité, marque en Roumanie aussi l'apparition d'une nouvelle étape de civilisation, de progrès; les élites roumaines souhaitent promouvoir dans leur pays ce moyen de circulation (Istoricul 1940, 6), tellement nécessaire. En effet, la haute société est privilégiée à l'époque puisque ses membres peuvent se servir de ce moyen de transport; peu à peu, d'autres catégories sociales suivront leur exemple. Par ses activités, l'*Automobile Club Roumain* se remarque comme un instrument de modernisation; l'automobile comme moyen de transport se répand auprès de l'aristocratie roumaine et au sein de la Maison Royale (Marghiloman 1927, 196), ayant à sa tête le roi Charles Ier, offrant un exemple de pratique. Alexandru Marghiloman raconte une histoire sympathique où le Roi, participant à un tournoi officiel, conduisait lui-même son automobile à une vitesse de 90 km à l'heure: «il m'est

difficile d'imaginer un Roi faisant le chauffeur lors d'un tournoi officiel» (Marghiloman 1927, 522).

La cohésion des élites est par conséquent accomplie également par le biais de ce club sportif exclusiviste. Plusieurs aspects de l'*Automobile Club Roumain* méritent d'être exploités. A titre d'illustration, il s'implique dans la formation du *Corps des Bénévoles Automobilistes* [Corpului Voluntarilor Automobilişti], obligeant les possesseurs d'automobiles de se mettre à la disposition de l'armée si nécessaire avec leurs propres véhicules, une action soutenue par le Ministère de la Guerre (Istoricul 1940, 9); ses implications sont ainsi beaucoup plus techniques, beaucoup plus vastes.

Toutefois, un moment important à l'époque est la démonstration de l'aviateur Louis Blériot[5], qui arrive dans le pays le 12 octobre 1909. Le rôle de Bibescu y est essentiel: il contribue à la venue de Blériot en Roumanie et à l'organisation d'un meeting sur l'*Hippodrome de Băneasa* (il faut tenir compte que ce dernier est alors sous le patronage du *Jockey Club Roumain* dont le vice-président était le conservateur Alexandru Marghiloman); l'événement se laisse toutefois attendre: le 15 octobre a lieu un incident, solutionné finalement avec célérité car il s'agissait aussi de l'image du pays sur le plan international. Le 18 octobre 1909, a lieu une démonstration aérienne, en présence de dizaines de milliers de spectateurs roumains et étrangers souhaitant voir *l'homme qui vole* (Bacalbaşa 1936, 239). D'ailleurs, les Roumains pouvaient également se vanter avec l'ingénieur Aurel Vlaicu, âgé à l'époque de 28 ans seulement, l'inventeur d'un aéroplane (Bacalbaşa 1936, 240), qui est resté dans l'histoire nationale aussi bien que dans l'histoire mondiale comme l'un des meilleurs aviateurs. Ce spectacle dans le ciel, offert par Blériot, est suivi par un banquet fastueux (Sandachi, Hadîrcă 2005, 71). L'aviation, étant un produit de la modernité, devient un leitmotiv aussi pour les efforts que Bibescu fait pour la fondation d'un aéro-club en Roumanie; ces efforts se matérialisent par la fondation, en 1909, de *l'Aviation Club Roumain* [Clubul Aviatic Român]. En plus, *L'Ecole de pilotage de Cotroceni* [Şcoala de pilotaj de la Cotroceni] bénéficie sans aucun doute de l'appui du prince Bibescu, un passionné d'aviation; ce domaine est consolidé grâce à un Haut Décret du 27 mars 1912 qui favorise l'ouverture quelques jours plus tard, le 1er avril, de *l'Ecole Militaire de Pilotage de Cotroceni* [Şcoala Militară de Pilotaj de la Cotroceni] (Sandachi, Hadîrcă 2005, 91).

Comme l'intérêt pour l'aviation se développe en Roumanie, le 20 avril 1912 est fondée la *Ligue Nationale Aérienne* [Liga Naţională Aeriană] dont le président d'honneur est le prince Ferdinand (Sandachi, Hadîrcă 2005, 94). Au début du XXe siècle, l'automobile et l'avion représentent deux outils de modernisation de la Roumanie. Dans le même temps, sous l'œil attentif du prince héritier Ferdinand, l'*Automobile Club Roumain* organise d'autres activités liées aux courses cyclistes, de motocyclettes ou des concours d'athlétisme (Istoricul 1940, 10). Le Club renforce en outre sa position du point de vue institutionnel et au niveau de l'image car la société *Automobile Club Roumain* de Bucarest acquiert le statut juridique de personne morale (MO 1909).

Le décalage entre la Roumanie et d'autres Etats européens est réduit grâce aux réalités sociales et politiques mais aussi par le biais de ces deux clubs exclusivistes qui maintiennent par divers moyens un contact étroit avec les Etats occidentaux, en s'adaptant aux modèles européens concernant la vie de club. Au début du XXe siècle, Bucarest a ainsi l'aspect d'une ville moderne, tout comme les villes occidentales, avec des monuments imposants et de beaux magasins (Damé 1907, 347). La ville de Bucarest est à l'époque en pleine transformation non seulement du point de vue architectural, mais aussi par la fondation des clubs modernes. En novembre 1911, Ethel Greening Pantazzi, mariée dès 1909 à un officier roumain, Vasile Pantazzi, trouve que cette ville est intéressante, comme capitale d'un pays vieux et nouveau à la fois, à la frontière entre l'Occident et l'Orient (Pantazzi 2015, 76).

La modernisation du pays s'accélère vers la fin du XIXe siècle et au début du XXe siècle et la fondation des clubs exclusivistes y participe. Nous l'avons dit, les possesseurs d'automobiles sont peu nombreux en Roumanie et il s'agit de personnalités, comme le prince George Valentin Bibescu ou le libéral Mihail Pherekyde qui ont des automobiles très chères à l'époque. A la différence du *Jockey Club Roumain*, orienté plus fortement vers le loisir et la sociabilité, l'*Automobile Club Roumain* s'avère être plus ouvert, dès sa fondation, étant orienté vers des aspects plus techniques, tout en conservant une certaine ambiance aristocratique. Au sein de ce dernier club fonctionnent des hô-

[5] Louis Blériot (1872-1936), un célèbre ingénieur et aviateur français.

tels et garages (des ateliers embauchant des mécaniciens venus de l'étranger pour offrir des services de réparation). Le club étend ses activités encourageant dans le même temps le tourisme international. Il a pu ainsi créer un pont entre la Roumanie et d'autres Etats occidentaux facilitant l'arrivée des touristes étrangers en Roumanie et le déplacement des Roumains à l'étranger, tous passionnés de ce sport. Le déclenchement de la Première Guerre Mondiale arrête malheureusement ce phénomène. Le siège du club se transforme alors en hôpital pour les officiers (Istoricul 1940, 10). Les deux clubs exclusivistes comptent parmi leurs membres des personnalités de l'époque dont des hommes politiques ou des diplomates. A titre d'illustration, rappelons une des grandes personnalités, Ion I. C. Brătianu, le premier ministre du pays à plusieurs reprises, un passionné de ce véhicule, membre de l'*Automobile Club Roumain*. Il est de notoriété que le prince héritier Ferdinand s'est préoccupé de l'activité du club; c'est la raison pour laquelle, en guise de reconnaissance envers le roi Ferdinand Ier et la reine Maria, en 1914, le club change de nom devenant *l'Automobile Club Royal Roumain* [Automobil Club Regal Român].

Conclusions

Les élites roumaines essaient et réussissent à imposer progressivement dans la société roumaine une nouvelle direction marquée par le passage d'une mentalité orientale à une mentalité occidentale. Les deux clubs sportifs, *Jockey Club Roumain* et *Automobile Club Roumain,* sont deux associations soutenues par la monarchie constitutionnelle et également par les élites roumaines, traçant à la fois une ligne modernisatrice au sein de la société roumaine par les activités déroulées et par le contact avec les autres Etats occidentaux. Par rapport au *Jockey Club Roumain*, perçu comme un lieu symbolique de la haute société, l'*Automobile Club Roumain*, appartenant également à ce monde élitiste, se rapproche toutefois du grand public, grâce aussi à son objet d'activité, essayant de faire de ce moyen de transport un facteur de modernisation de l'Etat roumain. Les formes de loisir et sociabilité sont renforcées au sein de ces clubs modernes, offrant une nouvelle image de la Roumanie sur le plan international et engendrant des changements majeurs de l'Etat roumain vers la fin du XIXe siècle et au début du XXe siècle.

Bibliographie

Automobil-Club 1905: Automobil-Club Român. Societate pentru încurajarea sportului automobilistic în România. Anuar 1905, Grand Hotel du Bulevard (Bucureşti 1905).

Automobil-Club 1911: Automobil-Club Român. Societate de încurajare pentru dezvoltarea automobilismului în România. Anuarul Automobil-Clubului Român din 1911 (Bucureşti 1911).

Automobil-Club 1913: Automobil-Club Român. Societate de încurajare pentru dezvoltarea automobilismului în România. Anuarul 1913 (Bucureşti 1913).

Bacalbaşa 1935: C. Bacalbaşa, Bucureştii de altă dată (1871-1884), vol. I, ediţia a II-a (Bucureşti 1935).

Bacalbaşa 1936: C. Bacalbaşa, Bucureştii de altă dată (1901-1910), vol. III, ediţia a II-a (Bucureşti 1936).

Bădescu 2014: Em. Bădescu, Bucureştii lui Mazar Paşa (Bucureşti 2014).

Bulei 2011: I. Bulei, Românii în secolele XIX-XX. Europenizarea (Bucureşti 2011).

Carol I 2007: Carol I al României, Jurnal, vol. I (1881-1887), Vasile Docea (ed.) (Iaşi 2007).

Catargi 1928: M. Catargi, Viaţa familiară în Anglia. In: (Eds. N. Iorga, R. Rosetti, M. Catargi, R. F. A. Hillard) Anglia şi poporul englez (Bucureşti 1928), 105-126.

Claymoor 1883: Claymoor, Vie à Bucarest. 1882-1883 (Bucureşti 1883).

Claymoor 1902: Claymoor, Carnet du High-Life: In: l'Independance roumaine, 7801, 7(20) mai 1902, 2.

Damé 1907: Fr. Damé, Bucarest en 1906 (Bucureşti 1907).

Damean 2016: S.L. Damean, Carol I al României. Un monarh devotat (Târgovişte 2016).

Greceanu 1929: O.N. Greceanu, Bucureştii (Bucureşti 1929).

Iacob 2015: D.D. Iacob, Elitele din Principatele Române în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Sociabilitate şi divertisment (Iaşi 2015).

Istoricul 1940: Istoricul Activităţii Automobil-Clubului Regal Român. De la 5 septembrie 1904, data înfiinţării sale, până astăzi (Bucureşti 1940).

Jockey Club 1888: Dare de Seamă pentru Anul 1887 prezentată Adunării Generale a membrilor societăţii de încurajare pentru ameliorarea rasei cailor în România. Jockey Club (Bucureşti 1888).

Jockey Club 1900: Dare de Seamă pentru Anul 1899 prezentată Adunării Generale a membrilor societăţii de încurajare pentru ameliorarea rasei cailor în România. Jockey Club (Bucureşti 1900).

Jockey Club 1913: Dare de seamă pentru anul 1912 prezentată Adunării Generale a membrilor societăţii de încurajare pentru ameliorarea rasei cailor în România. Jockey Club (Bucureşti 1913).

Kraus, Bachelin 1902: H. Kraus, L. Bachelin, Bucarest et la Roumanie (Bucureşti 1902).

Majuru 2011: Ad. Majuru, Cum se distrau românii odinioară (Bucureşti 2011).

Marghiloman 1927: Al. Marghiloman, Note politice (1897-1924), vol. I (1897-1915) (Bucureşti 1927).

MO 1909: Monitorul Oficial, 283 din 19 martie / 1 aprilie 1909.

Murgescu 2010: B. Murgescu, România şi Europa: acumularea decalajelor economice: 1500-2010 (Iaşi 2010).

Olariu 2006: E. Olariu, Mentalităţi şi moravuri la nivelul elitei din Muntenia şi Moldova: secolul al XIX-lea (Bucureşti 2006).

Pantazzi 2015: E.G. Pantazzi, Romania în lumini şi umbre: 1909-1919 (Bucuresti 2015).

Popa 2015: B. Popa, Diplomaţie, viaţă mondenă şi sport în Bucureşti la începutul secolului XX. In: (Eds. C.-L. Topor, Al. Istrate, D. Cain) Diplomaţi, societate şi modernităţi: sfârşit de „Belle Époque" în lumea românească (Iaşi 2015), 91-100.

Rădulescu 1998: M.S. Rădulescu, Elita liberală românească: 1866-1900 (Bucureşti 1998).

Rosetti 1928: R. Rosetti, Relaţii anglo-române în perioada războiului din 1877-1878. In: (Eds. N. Iorga, R. Rosetti, M. Catargi, R. F. A. Hillard) Anglia şi poporul englez (Bucureşti 1928), 91-104.

Sandachi, Hadîrcă 2005: G.P. Sandachi, D. Hadîrcă, Prinţul George Valentin Bibescu. Biografia unui călător (Bucureşti 2005).

Sport 1908: Sport. Cursele de automobile. In: Voinţa Naţională, 6857, 17 (30) aprilie 1908, 2.

Zamani 2007: L. Zamani, Comerţ şi loisir în vechiul Bucureşti (Bucureşti 2007).

Curse de cai şi curse de automobile: cluburi exclusiviste româneşti la final de secol XIX şi început de secol XX

Cuvinte-cheie: cluburi exclusiviste româneşti, sfârşitul secolului al XIX-lea; începutul secolului al XX-lea, modernizare, coeziune.

Rezumat: În a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea au apărut treptat în România asociaţii sociale, culturale, sportive moderne precum *Jockey Club Român* (1875), *Clubul Regal* (1881), *Automobil-Club Român* (1904) sau cluburi politice – *Clubul Naţional-Liberal* (1875), *Clubul Conservator* (1880) etc.; acestea s-au remarcat ca arene de loisir şi sociabilitate, sub semnul modernizării ţării, generând o coeziune în rândul elitelor locale. Referitor la formarea acestora, elitele româneşti au urmat ca tipar elitele europene, cele din urmă având deja o tradiţie îndelungată referitor la viaţa de club. Cu toate acestea, cluburile româneşti s-au adaptat spaţiului local, având o identitate bine definită. Acest studiu are ca obiect principal de cercetare investigarea modului în care *Jockey Clubul Român* şi *Automobil Clubul Român* au devenit instrumente de modernizare, fiind totodată, două locuri elitiste care au asigurat coeziunea elitelor româneşti în acea perioadă.

Конные скачки и автомобильные гонки: румынские эксклюзивные клубы в конце XIX - начале XX вв.

Ключевые слова: румынские эксклюзивные клубы, конец XIX в., начало XX в., модернизация, сплоченность.

Резюме: Во второй половине XIX - начале XX вв. в Румынии постепенно возникают современные культурные, спортивные, общественные объединения, такие как *Румынский Jockey клуб* (1875), *Королевский клуб* (1881), *Румынский автомобильный клуб* (1904), или политические клубы – *Национальный либеральный клуб* (1875), *Консервативный клуб* (1880). Они выступали в качестве мест свободного времяпрепровождения и общения и привели к сплочению местных элит в период модернизации страны. В процессе их формирования румынские элиты следовали образцу европейских элит, которые имели давнюю традицию клубной жизни. Вместе с тем румынские клубы адаптировались к местному пространству, развивая четко определенную идентичность. Основная цель данного исследования состоит в выяснении того, как *Румынский Jockey клуб* и *Румынский автомобильный клуб* стали инструментами модернизации, в то же время, являясь двумя элитарными местами, которые обеспечили сплоченность румынской элиты в этот период.

28.03.2018

Dr. Cosmin-Ştefan Dogaru, Universitatea din Bucureşti, str. Spiru Haret, nr. 8, Bucureşti, România; e-mail: dogaru.cosmin-stefan@fspub.unibuc.ro

PARTICIPAREA BRAŞOVENILOR LA EFORTUL DE RĂZBOI AUSTRO-UNGAR. STUDIU DE CAZ „GOLD GAB ICH FÜR EISEN”

Cristina Tănase

Cuvinte-cheie: Primul Război Mondial, Imperiul Austro-Ungar, Braşov, efortul de război, *Gold gab ich für Eisen*.

În ultimii trei ani cercetarea istorică a Primului Război Mondial a căpătat o amploare deosebită, fapt determinat de împlinirea a 100 de ani de la cel mai devastator conflict armat pe care l-a cunoscut omenirea până la începutul secolului XX. Analizarea experienţelor trăite de indivizi şi de grupuri de diferite categorii permit noi interpretări privind istoria *Marelui Război*. În studiul de faţă ne-am propus să evidenţiem diversitatea formelor de susţinere a efortului de război la care a participat societatea braşoveană în timpul primei conflagraţii mondiale, acordând atenţie deosebită campaniei **„Gold gab ich für Eisen”,** ale cărei artefacte, descoperite recent, reprezintă mărturii incontestabile ale desfăşurării acesteia în oraşul şi comitatul Braşov.

Imperiul Austro-Ungar, cu o populaţie de cca 50 milioane de locuitori, era privit ca o mare putere în Europa, însă, examinat din perspectivă economică, avea resurse limitate (Butschek). Războiul cerea sacrificiu, care trebuia să fie suportat în mod egal, atât pe front cât şi în spatele acestuia, dar între experienţele de război ale civililor şi cele ale combatanţilor diferenţa era uriaşă. Atitudinea şi percepţia civililor despre front au fost modelate de articolele din presă, de imaginile surprinse de aparatul de fotografiat, de corespondenţa cenzurată a combatanţilor, de poveştile răniţilor ori ale celor aflaţi în permisie, de materialele de propagandă, de discursurile publice şi nu în ultimul rând de elitele locale, toate la un loc influenţând conştiinţele celor rămaşi acasă. Prelungirea conflictului a mistuit resursele umane şi materiale într-un ritm debordant, astfel că, pe tot cuprinsul Imperiului dualist, o serie de structuri economice, sociale, militare şi religioase s-au implicat în susţinerea efortului de război şi împreună cu acestea mii de civili (Tănase, Tănase 2016). La nivel instituţional, asociativ sau individual, nemijlocit sau prin intermediul autorităţilor locale, voluntar sau prin intermediul campaniilor organizate, cetăţenii au fost îndemnaţi să sprijine efortul de război. În acest sens s-au realizat acţiuni cu caracter umanitar, reprezentând donaţii în bani, îmbrăcăminte, hrană etc., pentru mobilizaţi, răniţi, prizonieri şi pentru familiile rămase fără sprijin şi s-au organizat concerte de binefacere pentru văduve şi orfani de război. Pe lângă acestea, monarhia austro-ungară a luat o serie de măsuri cu caracter special, în baza cărora cetăţenii erau obligaţi să cedeze temporar sau definitiv bunuri, contra plată, care să acopere resursele insuficiente ale economiei de război. Totodată, s-au promulgat legi speciale în baza cărora era susţinută industria de război şi erau sprijinite categoriile sociale aflate în dificultate.

Pentru stimularea acţiunilor umanitare Ministerul de război austro-ungar a înfiinţat la Budapesta şi Viena câte un *Oficiu pentru ajutorarea armatei* (Gazeta 174, 1914). Erau vizate în principal acţiunile de sprijinire a văduvelor şi orfanilor de război şi a ostaşilor aflaţi pe câmpul de luptă. Cele două oficii erau capabile să poarte corespondenţă în toate limbile vorbite în monarhia austro-ungară şi aveau rol de centre de informare pentru orice fel de activitate de ajutorare voluntară. Anunţul avea caracter oficial şi specifica faptul că centrele de colectare nou-înfiinţate îşi vor desfăşura activitatea în paralel cu cele vechi.

La Braşov acţiunile de sprijinire a efortului de război austro-ungar s-au manifestat pe tot parcursul primei conflagraţii mondiale, sub coordonarea unor instituţii şi organizaţii centrale, regionale şi locale, începând chiar din luna august a anului 1914. Acestea au avut în mare parte caracter umanitar şi s-au bucurat de sprijinul tuturor categoriilor socio-profesionale. Periodic, autorităţi-

le imperiului dualist au recurs la rechiziții, anunțate prin intermediul presei brașovene și puse în aplicare de către autoritățile locale și de comisii militare austro-ungare. Studiul documentelor de epocă ne-a permis să identificăm instituțiile și organizațiile care și-au adus un aport deosebit în sprijinirea efortului de război în comitatul și orașul Brașov. Astfel, conducerea comitatului Brașov, magistratul orașului Brașov, reuniunile de femei, redacțiile ziarelor brașovene *Gazeta Transilvaniei, Kronstädter Zeitung, Brassoi Lapok* și personalități marcante[1], etc. au organizat și coordonat acțiuni de susținere a efortului de război austro-ungar. Un rol definitoriu l-au avut elitele locale, care s-au implicat constant, atât ca membri ai instituțiilor și asociațiilor în care activau, cât și în nume propriu, devenind adevărate modele pentru comunitate. Cele mai active organizații au fost filialele Reuniunilor de femei române, germane, maghiare, *izraelite* din Brașov, al căror scop încă de la înființare a fost sprijinirea văduvelor și orfanilor și educarea instituționalizată a fetițelor și care pe toată durata conflictului au organizat colecte materiale și bănești și au participat la diferite acțiuni caritabile. În funcție de necesitățile frontului sau ale comunităților civile, coordonate de la nivel central ori local, activitățile de sprijinire a efortului de război care au implicat populația brașoveană au cunoscut forme diverse de manifestare. Cele mai numeroase au fost colectele bănești, coordonate de magistratul orășenesc, de reuniunile de femei române, germane, maghiare, de reprezentanții cultelor, de instituții economice importante (ex. Rafinăria de ulei din Brașov, Fabrica de zahăr Bod, Fabrica de petrol Brașov, Firma Czell&Co Brașov etc.) și organizații brașovene de tipul asociațiilor meșteșugărești (ex. Reuniunile curelarilor și lăcătușilor), vecinătăților (ex. Vecinătățile de Sus) ș.a. Valoarea donațiilor pornea de la câteva coroane și se ridica la câteva zeci și chiar mii de coroane, în cazul instituțiilor economice importante. Avem exemplul conducerii Fabricii Czell&Co, cu o donație de 6000 de coroane, la care se adaugă 300 de coroane din partea funcționarilor acesteia. Această donație poate fi evaluată ținând seama de faptul că la sfârșitul anului 1914 prețul alimentelor de bază care era de 56 filleri – 1 kg de făină, 30 fill. – 1 kg de mălai, 1,36 – 1,68 cor. – 1 kg de carne de vită, 28 fill. – 1 l lapte de vacă (Gazeta 263, 1914) și că primele 300 din cele 700 de familii brașovene aflate în evidențele magistratului au primit ajutoare de 5-10 coroane[2] (Gazeta 176, 1914). Au existat cazuri când conducerea și personalul unei instituții economice au optat să doneze lunar o parte din veniturile proprii, ajungându-se astfel la sume asigurate constant, pe o durată mai îndelungată. De asemenea, exponenți ai elitei brașovene au participat concomitent la mai multe colecte bănești, dăruind periodic între 10 și 50 de cor. Cele mai numeroase astfel de acțiuni au fost organizate și coordonate de către magistratul orășenesc, ca autoritate și reprezentant al populației brașovene, care a acționat încă din primele zile de după mobilizare (prima jumătate a lunii august 1914) pentru susținerea familiilor celor plecați pe front[3]. Astfel, în timp ce întocmea evidența celor rămași fără întreținători, autoritățile locale au demarat o primă colectă publică, al cărui rezultat a fost suma de 23.000 de coroane. Această acțiune a devansat ajutorul prevăzut de lege, pe care monarhia dualistă urma să-l ofere familiilor mobilizaților (Gazeta 176, 1914). Concomitent cu acțiunile întreprinse de autoritățile locale, reuniunile de femei au avut o contribuție importantă la organizarea campaniilor de ajutorare financiară, apelând în nenumărate rânduri la bunăvoința brașovenilor. De altfel, întreaga activitate a acestor organizații s-a îndreptat în anii războiului către sprijinirea celor care au avut de suferit de pe urma conflictului armat, răniți, invalizi, orfani, etc. Alături de alte instituții brașovene reuniunile de femei române, maghiare, săsești și evreiești au organizat colecte materiale, constând în articole de îmbrăcăminte, de igienă, produse alimentare, etc. și au organizat șezători în cadrul cărora au confecționat produse vestimentare destinate frontului. Uneori, din lipsa mijloacelor de transport, publicul era informat asupra adresei centrului de colectare și a orarului de funcționare a acestuia. Alteori, anunțuri repetate în presa locală, înștiințau ziua în care căruța de colectare va cutreiera străzile orașului, apelând la bunăvoința populației să doneze *albituri bărbătești cât de vechi, ștergare, ciorapi, pantofi, cigarete, cigări,*

[1] Facem referire la arhiducesa Augusta (membră a familiei imperiale austro-ungare), contesa Andrassy (soția primului ministru maghiar), contesa Mikes (soția comitelui Brașov), bancherul Hugo Beer (directorul Băncii Naționale Filiala Brașov), care s-au implicat activ în organizarea și coordonarea de colecte publice.

[2] Aceste sume erau anticipative, fiind urmate de ajutoare mai mari, acordate de statul austro-ungar.

[3] Imediat după mobilizare magistratul întocmește liste de evidență a familiilor brașovene ai căror membri au plecat pe front.

tutun, chocolată, portocale, dulceţuri, syrup, prăjituri, zaharycale pentru scopurile spitalelor. Venirea carului se va avisa cu sunetul de bucium şi cu clopoţel (Gazeta 105, 1915). În cel mai scurt timp de la finalizarea acţiunii, publicul braşovean era informat că *s-au dat cu totul: bani cor. 1940, 22 fil., 580 cămeşi, 300 ismene, 500 batiste, 534 perechi ciorapi, 200 ştergare, 24 perini şi plapome, 32 p. pantofi, 14000 ţigarete, ţâgări şi tabac, 20 de bucăţi de vestminte, 143 kg zahăr, 213 sticle beutură, 130 săpun, 10 kg ciocolată, 15 kg făină, 120 alămâi şi multe alte mâncăruri. Din bani s-a depus o parte la Banca de credit pentru scopul propus, şi din o parte s-au cumpărat încă albituri şi plapome necesare. Toate darurile s-au împărţit între spitalurile din localitate. Prezidiul societăţii femeilor izraelite* (Gazeta 122, 1915).

Răniţii din cele 10 spitale militare care funcţionau la Braşov în timpul Primului Război Mondial s-au aflat mereu în atenţia reuniunilor de femei din oraş. Pe lângă veşminte şi alimente, reprezentantele acestor asociaţii au dăruit internaţilor ziare, reviste şi cărţi de rugăciuni şi au organizat serbări cu elevii braşoveni în apropierea sărbătorilor de Crăciun şi de Paşte, când depărtarea de cei dragi se făcea simţită mult mai intens. Li s-au alăturat redacţiile gazetelor *Kronstädter Zeitung, Brassói Lapok* şi *Gazeta Transilvaniei* care au oferit răniţilor internaţi în spitalele braşovene, ungare, austriece, etc. sute de ziare gratuite sau cu preţ redus şi care, prin campanii de presă, au îndemnat populaţia braşoveană să participe la acţiuni caritabile în favoarea răniţilor şi invalizilor de război. Alături de numeroasele apeluri referitoare la campanii de colectare băneşti şi materiale, în paginile gazetelor s-au publicat anunţuri privind concertele de binefacere, organizate fie de asociaţii braşovene, care invitau artişti consacraţi, fie de cântăreţi şi instrumentişti braşoveni cunoscuţi, care susţineau reprezentaţii muzicale cu caracter filantropic. Între anii 1914 şi 1918 la Braşov au avut loc mai multe concerte caritabile, organizate de Corpul ofiţerilor din Braşov (Gazeta 184, 1914), Reuniunea Femeilor Române (Gazeta 98, 1915), Reuniunea germană de cântări *Kronstädter Deutscher Liederkranz* (Gazeta 112, 1915) etc., ale căror beneficii au fost utilizate pentru ajutorarea văduvelor şi orfanilor de război din Braşov sau au fost trimise filialei braşovene a Crucii Roşii.

Din cauza numărului mare de copii orfani, aflat în continuă creştere odată cu prelungirea conflictului, ţările beligerante sunt obligate să găsească soluţii în privinţa sprijinirii şi instituţionalizării acestora. Imperiul Austro-Ungar promulgă legi speciale pentru adopţii şi tutorat, în baza cărora autorităţile locale lansează apeluri către familiile înstărite. Se construiesc orfelinate, însă acestea se confruntă încă de la început cu lipsa mijloacelor de funcţionare pe care statul nu le putea acoperi din surse proprii. Se apelează la sprijinul populaţiei şi totodată se caută soluţii viabile pentru asigurarea susţinerii materiale a acestor instituţii. În acest sens, după modelul altor regiuni aparţinătoare Austro-Ungariei, Transilvania şi implicit Braşovul au cochetat cu ideea comerţului cu cărţi poştale ilustrate, realizat în beneficiul orfelinatelor. În opinia celor care l-au lansat, acest demers părea mult mai atractiv pentru public în comparaţie cu un articol de gazetă lung şi plictisitor. Pe de altă parte, ilustraţia, realizată de pictori şi graficieni renumiţi, reprezenta *un început al vieţii publice artistice din Ardeal şi Banat* şi contribuia la lărgirea orizontului artistic al cumpărătorilor (Gazeta 143, 1916). De asemenea, la apelul soţiei contelui Andrassy, gospodinele din Ungaria au fost rugate să doneze piuliţe, sfeşnice, greutăţi, etc. din aramă, în schimbul lor primind obiecte similare, confecţionate din fier, care vor fi inscripţionate cu deviza *pro Victoria*. Această acţiune, organizată de către Reuniunea de ajutorare regnicolară a femeilor *Urania* din Budapesta, avea scopul declarat de construire a unui Institut pentru văduvele şi orfanii de război (Gazeta 160, 1915), pe de altă parte însă contribuia la aprovizionarea materială a industriei de război.

Din memoriile primarului Braşovului, dr. Karl Ernst Schnell, aflăm că, în anul 1916, *la Primărie este fixată cu cuie, solemn, o uşă în favoarea sprijinirii războiului. Oraşele noastre au proprii honvezi în care au bătut cuie. Mi se pare lipsit de stil şi se repetă prea des. M-am gândit, prin urmare, să se lase uşa de la sala mică de şedinţe a Primăriei să fie bătută în cuie* (Schnell 1935, 145). Conform anunţului publicat de autorităţile locale*, toţi aceia care intenţionează să bată un cui gravat în uşa Primăriei, sunt invitaţi cât mai repede la trezorerie pentru a li se emite o chitanţă, astfel încât activitatea gravorului, care durează în mod natural mai mult timp, să nu sufere amânare. Cuiele gravate, menţionate aici, se subliniază din nou, sunt doar în număr limitat* (Kronstädter 40, 1916*)*. Această acţiune, derulată la Braşov în perioada februarie - iunie 1916, a implicat 63 de instituţii braşovene de diverse ca-

tegorii, 17 personalităţi aflate la conducerea comitatului și oraşului Braşov (Tănase, Tănase 2016) și peste 300 de braşoveni de diverse categorii socio-profesionale, care au achiziţionat fiecare câte o ţintă fixată pe o ușă[4] situată la etajul Casei Sfatului. Ţintele erau de mărimi și aliaje diferite[5], iar pe suprafaţa fiecăreia era gravat după caz numele instituţiei sau persoanei plătitoare. Din relatarea primarului Karl Schnell și din faptul că doar o treime din ţintele destinate populaţiei au fost gravate remarcăm că acest gen de acţiuni, comandate de la centru, deveniseră anoste.

Pe toată durata Primului Război Mondial, Austro-Ungaria, la fel ca multe dintre ţările beligerante, a apelat la forme de împrumut garantat pentru a obţine bani lichizi și a-și susţine deficitul financiar (Astorri, Salvadori 2005). Primul anunţ de acest fel apare în presa braşoveană la sfârşitul lunii octombrie 1914, fiind emis de biroul de presă al primului ministru maghiar, care, prin Institutul de credit regal de la Budapesta, *cere supuşilor nu dare, şi nici cadou, ci un împrumut...pentru acoperirea cheltuielilor de război*, subliniind că *și noi cei care am rămas acasă trebuie să aducem jertfe pentru asigurarea succesului soldaţilor noştri* (Gazeta 236, 1914). Toate filialele Băncii austro-ungare vor funcţiona ca instituţii de subscripţie, cu specificaţia că cele din Austria pentru împrumutul de război austriac, iar cele din Ungaria pentru cel ungar (Gazeta 209, 1915). Între anii 1914 şi 1917 au fost lansate şapte împrumuturi de război ungare, care s-au ridicat la valoarea de 14,5 miliarde de cor. (Gazeta 59, 1917). În multe dintre ţările beligerante această activitate va continua și după război sub forma împrumutului pentru reconstrucţie (Astorri, Salvadori 2005).

Începând din anul 1915 stocurile statelor beligerante devin insuficiente pentru a susţine economia de război (Astorri, Salvadori 2005), prin urmare se va recurge la rechiziţii. La Braşov, de la începutul anului 1915 și până în anul 1918, au avut loc mai multe campanii de rechiziţionare: de animale (cai și alte animale de povară), de recolte, de obiecte metalice, popularizate fie prin anunţuri de presă, fie prin intermediul afişajului stradal. Obiectele din metal erau supuse reciclării și utilizate ca materii prime în industria de armament. Un impact deosebit asupra comunităţilor l-a avut campania de rechiziţionare a clopotelor. În urma unei înţelegeri între conducerea Bisericii ortodoxe și stăpânirea austro-ungară în Transilvania au fost scutite de rechiziţionare clopotele care serveau la indicarea timpului și cele care aveau însemnătate istorică și artistică deosebită, în cazul localităţilor rurale de câteva mii de locuitori parohiile aveau dreptul să păstreze două astfel de obiecte, iar satele cu o parohie păstrau doar clopotul mic (Gazeta 228, 1915). La începutul lunii august 1916, cu câteva zile înainte de ofensiva armatei române peste Carpaţi, trei parohii ortodoxe din Braşov au fost obligate să predea *două* clopote *de la Bis. Sf. Nicolae, clopotul cel mare de la biserica din Cetate, două clopote de la biserica De Pe Tocile, ca să-și facă datorinţa pentru patrie și tron. Automobilele militare care le transportau la gară erau împodobite cu ghirlande de flori. O mare mulţime de credincioşi le însoţea cu privirile înduioşate de acest moment mişcător. Femeile plângeau, bărbaţii îşi descopereau capul* (Gazeta 168, 1916). Semnificaţia pe care o aveau clopotele în viaţa comunităţilor religioase a generat astfel de manifestări în toate localităţile unde au fost rechiziţionate astfel de obiecte. După încheierea primei conflagraţii mondiale și făurirea României Mari clopotele din parohiile vitregite au fost înlocuite.

Mărturie a diversităţii formelor de susţinere a efortului de război de la Braşov, campania *Gold gab ich für Eisen* (*Dau aur pentru fier*) a avut drept scop ajutorarea familiilor celor plecaţi pe front. A fost iniţiată în anul 1813, în timpul războiului dintre Regatul Prusiei și Imperiul francez bonapartist, când prinţesa Marianne a apelat la bunăvoinţa doamnelor prusace, cerându-le să doneze bijuterii din aur, în schimbul cărora primeau inele sau broşe din fier, inscripţionate cu sloganul *Gold gab ich für Eisen* (Scharnhorst 2009, 796). Un secol mai târziu, în august 1914, modelul prusac este preluat de membri *Crucii de argint* austriece, care îşi donează inelele de căsătorie în beneficiul combatanţilor, primind în schimb inele din fier (Kronstädter 180, 1914), inscripţionate cu vechiul slogan prusac, căruia îi adaugă *1914 ÖSK*, reprezentând anul 1914 și iniţialele *Österreichischen Silbernen Kreuze* (*Crucea de Argint* austriacă). Campania s-a extins cu repeziciune,

[4] Uşa decorativă se păstrează în colecţiile Muzeului Judeţean de Istorie Braşov (nr. inv. 2175 IM), iar în anul 1998 a fost supusă unui amplu proces de restaurare, realizat de către dl George Iacobeanu, în laboratoarele instituţiei muzeale căreia îi aparţine.

[5] Ţintele mari, confecţionate din argint, au fost destinate instituţiilor braşovene, ţintele mijlocii, din aliaj de cupru, au fost destinate autorităţilor locale și ale celor aflate la conducerea comitatului, iar cele mici, din fier, populaţiei locale.

cuprinzând mai multe regiuni ale Imperiului austro-ungar. La Budapesta, aceasta s-a desfăşurat sub patronajul arhiducesei Augusta, nepoata împăratului Franz Iosif (Gazeta 171, 1914).

La începutul lunii august 1914 contesa Mikes, soţia comitelui Braşovului, apelează la generozitatea braşovenilor să doneze bijuterii din aur pentru susţinerea familiilor combatanţilor, primind în schimb inele din fier inscripţionate *Gold gab ich für Eisen 1914*. Apelul a fost publicat periodic în paginile gazetelor locale de limbă română, germană şi maghiară, informând populaţia să se alăture campaniei iniţiate de Societatea austriacă *Crucea de Argint*. Primele 100 de inele din fier, trimise de la Budapesta, ajung la Braşov la 31 august 1914 şi se epuizează în câteva zile. În consecinţă, contesa Emma Mikes comandă un al doilea lot de 300 de bucăţi şi solicită centrului din capitala maghiară suplimentarea stocului. În fiecare zi, între orele 2.00 - 4.00 p.m., la locuinţa familiei Mikes se colectau obiectele din aur, care periodic erau expediate la Budapesta. Ulterior, în presa locală erau publicate liste care cuprindeau un text introductiv cu caracter stimulativ-patriotic urmat numele persoanelor şi donaţiile acestora, constând în bijuterii şi sume de bani, cuprinse între 5 cor. şi 100 cor. (Kronstädter 198, 1914). În urma examinării acestor liste, publicate în presa braşoveană de limbă germană, am constatat că cele mai multe persoane proveneau din oraşul Braşov, din localităţi aparţinând comitatului Braşov şi din comitatele vecine, Făgăraş, Târnava Mare, Sibiu, Trei Scaune şi Ciuc, excepţie făcând câteva donaţii de peste Carpaţi, expediate din Bucureşti, Ploieşti şi Predeal. Până la 24 septembrie 1914, când contesa Mikes îşi încetează activitatea de coordonator, apar în liste numele a 1026 persoane. După această dată directorul Băncii Naţionale Maghiare din Braşov, Hugo Beer, a fost desemnat de către Societatea austriacă *Crucea de argint* să se ocupe cu centrul braşovean de răscumpărare a obiectelor din aur. Conform convenţiei încheiate între H. Beer şi societatea austriacă veniturile complete obţinute de centrul de ajutor din Braşov erau trimise direct către Magistratul oraşului, astfel încât să poată fi utilizate exclusiv în beneficiul familiilor combatanţilor braşoveni. În semn de recunoştinţă pentru aceste donaţii se primeau inele din fier, inscripţionate *Gold gab ich für Eisen 1914 Ö.S.K.* Pentru a preveni oxidarea acestora, bijutierul braşovean Eduard Binder executa lucrări de aplicare a unui strat aurit sau argintat, în atelierul său din strada Vămii. Controlul social era simplu şi vizibil, întrucât cine purta pe deget bijuteria gravată se dovedea a fi un adevărat patriot. În baza cercetărilor întreprinse am constatat că la Braşov se păstrează două modele de inele, ambele de tip verighetă. Primul model are verigă plată, inscripţionată prin ştanţare, cu textul *Gold gab ich für Eisen 1914 Ö.S.K,* scris cu litere gotice, iar al doilea are pe veriga convexă textul *Gold gab ich für Eisen 1914,* inscripţionat prin matriţare[6].

Campania braşoveană *Dau aur pentru fier* s-a desfăşurat în perioada august 1914 - august 1915, cu concursul a 3830 de persoane[7], de categorii socio-profesionale diferite. Elitele au avut un rol determinant pe toată durata acţiunii. În primele 100 de nume s-au aflat membri familiei Mikes, cărora li s-au alăturat exponenţi ai nobilimii maghiare şi personalităţi marcante ale oraşului Braşov. Exemplul acestora a fost repede preluat de clasa de mijloc care, în perioada respectivă, reprezenta un procent important al populaţiei braşovene. Aceeaşi putere a exemplului a determinat participarea atât în cadrul familiilor, cât şi la nivel de comunitate, fapt ce a contribuit la amploarea acestei acţiuni. Alături de aspectele generale, campania a fost marcată de particularităţile următoare: cazuri de persoane cu participări multiple, donaţii conţinând două sau mai multe obiecte din aur, donaţii cuprinzând obiecte din argint.

Comunitatea braşoveană a avut o contribuţie importantă la sprijinirea efortului de război, care s-a manifestat la nivel individual şi de grup, cu mijloace diferite, sub forme diferite şi cu reprezentarea multietnică specifică locuitorilor oraşului şi comitatului Braşov. Cele mai multe astfel de acţiuni au avut loc în primii doi ani de război, când populaţia locală deţinea încă resurse materiale suficiente şi au fost destinate familiilor celor plecaţi pe front, răniţilor şi invalizilor, văduvelor

[6] Aducem mulţumiri familiilor braşovene Boer şi Hanke pentru amabilitatea de a ne fi oferit spre cercetare inele pe care le deţin. În cazul familiei Boer inelul a fost primit de bunica Wilhelmine Morscher în schimbul bijuteriilor donate de aceasta. Inelul dlui Hanke se păstrează de la bunicul acestuia, Joseph Franz Hanke, participant şi el la campania *Gold gab ich für Eisen*.

[7] În stadiul actual al cercetărilor, din lipsa documentelor de arhivă, informaţia se raportează la listele de nume publicate în presa braşoveană. Menţionăm însă faptul că atât contesa Emma Mikes cât şi bancherul Hugo Beer au acordat o atenţie deosebită publicării acestor liste, deoarece apariţia numelor reprezenta, alături de primirea inelului din fier, dovada participării la campania de susţinere a efortului de război şi un motiv de mândrie patriotică.

şi orfanilor de război. Au fost organizate şi coordonate de autorităţile centrale ale monarhiei dualiste şi de cele locale braşovene, cărora li s-au alăturat pe parcurs numeroase organizaţii şi personalităţi locale. Un rol definitoriu l-au avut elitele locale, care s-au implicat constant, devenind modele pentru comunitate, însă cea mai bine reprezentată categorie socio-profesională a fost clasa mijlocie, formată în special din mici întreprinzători.

Bibliografie

Astorri, Salvadori 2005: An. Astorri, P. Salvadori, Istoria ilustrată a Primului Război Mondial (Bucureşti 2005).

Butschek: F. Butschek, Organization of War Economies (Austria-Hungary), http://encyclopedia.1914-1918-online.net

Gazeta 171, 1914: Gazeta Transilvaniei, 171 (Braşov 1914).

Gazeta 174, 1914: Gazeta Transilvaniei, 174 (Braşov 1914).

Gazeta 176, 1914: Gazeta Transilvaniei, 176 (Braşov 1914).

Gazeta 184, 1914: Gazeta Transilvaniei, 184 (Braşov 1914).

Gazeta 190, 1914: Gazeta Transilvaniei, 190 (Braşov 1914).

Gazeta 236, 1914: Gazeta Transilvaniei, 236 (Braşov 1914).

Gazeta 263, 1914: Gazeta Transilvaniei, 263 (Braşov 1914).

Gazeta 24, 1915: Gazeta Transilvaniei, 24 (Braşov 1915).

Gazeta 84, 1915: Gazeta Transilvaniei, 84 (Braşov 1915).

Gazeta 98, 1915: Gazeta Transilvaniei, 98 (Braşov 1915).

Gazeta 105, 1915: Gazeta Transilvaniei, 105 (Braşov 1915).

Gazeta 112, 1915: Gazeta Transilvaniei, 112 (Braşov 1915).

Gazeta 122, 1915: Gazeta Transilvaniei, 122 (Braşov 1915).

Gazeta 160, 1915: Gazeta Transilvaniei, 160 (Braşov 1915).

Gazeta 209, 1915: Gazeta Transilvaniei, 209 (Braşov 1915).

Gazeta 228, 1915: Gazeta Transilvaniei, 228 (Braşov 1915).

Gazeta 143, 1916: Gazeta Transilvaniei, 143 (Braşov 1916).

Gazeta 168, 1916: Gazeta Transilvaniei, 168 (Braşov 1916).

Gazeta 2, 1917: Gazeta Transilvaniei, 2 (Braşov 1917).

Gazeta 59, 1917: Gazeta Transilvaniei, 59 (Braşov 1917).

Kronstädter 180, 1914: Kronstädter Zeitung, 180 (Braşov 1914).

Kronstädter 198, 1914: Kronstädter Zeitung, 198 (Braşov 1914).

Kronstädter 40, 1916: Kronstädter Zeitung, 40 (Braşov 1916).

Scharnhorst 2009: G. von Scharnhorst, Private und dienstliche Schriften, 5 (Köln 2009).

Schnell 1935: K.E. Schnell, Aus meinem Leben (Kronstadt 1935).

Tănase, Tănase 2016: Cr. Tănase, I. Tănase, Consideraţii privind participarea braşovenilor la efortul de război. Ţara Bârsei S.N. 15, 2016, 149-155.

Participation of the inhabitants of Braşov in the Austro-Hungarian patriotic efforts. The action "Gold gab ich fur Eisen" ("I give gold for iron")

Keywords: First World War, Austria-Hungary, Braşov, patriotic action, Gold gab ich für Eisen.

Abstract: Since August 1914 in Braşov the actions in support of the army were often held; they were organized at different levels and intensified as the war progressed. A huge role in this belonged to the local elites, considered an example for society. Donations of money, clothes and food for soldiers and families who were left without means of subsistence were held, charitable concerts for widows and orphans of war were organized. In addition, the collection of metal for military purposes was organized.

"Gold gab ich für Eisen" ("I give gold for iron") is the motto of a charity action in support of the Austro-Hungarian army, which was initiated by the Austrian Society "Silver Cross" ("Crucea de argint"). In Braşov, the action was led by Countess Mikes and the director of the local branch of the National Bank Hugo Beer. The townspeople were called upon to donate gold jewelry; in exchange they were given iron rings with the engraved motto "Gold gab ich für Eisen 1914".

Участие жителей Брашова в патриотических акциях Австро-Венгрии. Акция «Gold gab ich für Eisen» («Золото отдам я за железо»)

Ключевые слова: Первая мировая война, Австро-Венгрия, Брашов, патриотическая акция, Gold gab ich für Eisen.

Резюме: С августа 1914 года в Брашове часто проводились акции в поддержку армии, они организовывались на разных уровнях и усиливались по мере развития войны. Огромную роль в этом играли местные элиты, считавшиеся примером для общества. Проводились пожертвования денег, одежды и продуктов для солдат и семей, оставшихся без средств, организовывались благотворительные концерты для вдов и сирот войны. Кроме того, был организован сбор простого металла для военных целей.

«Gold gab ich für Eisen» («Золото отдам я за железо») – девиз благотворительной акции в поддержку австро-венгерской армии, которая была инициирована Австрийским обществом «Серебряный крест» («Crucea de argint»). В Брашове акцию возглавили графиня Микес и директор местного отделения Национального банка Уго Беер. Горожан призывали жертвовать золотые изделия, в обмен им вручались железные кольца с выгравированной надписью «Gold gab ich für Eisen 1914».

10.04.2017

Cristina Tănase, Muzeul Judeţean de Istorie Braşov, Piaţa Sfatului, nr. 30, Braşov, România,
e-mail: tanasecristina67@gmail.com

LEGITIMITATEA PREZENȚEI TRUPELOR ROMÂNE ÎN BASARABIA. REACȚIA POPULAȚIEI AUTOHTONE FAȚĂ DE ACEASTĂ PREZENȚĂ (decembrie 1917 - martie 1918)

Anatolie Povestca

Cuvinte-cheie: armistiţiu, anarhie, Armata Română, propagandă, război mondial, unire.

Perioada cronologică propusă spre cercetare a fost tratată în sursele istoriografice în mod diferit şi din diverse perspective. Istoriografia românească interbelică, se axează în mare parte pe lucrările în baza confesiunilor martorilor oculari sau a documentelor din arhivele particulare, a materialelor din presa vremii, care au pus accentul pe amploarea mişcării naţionale a basarabenilor. Atitudinea basarabenilor faţă de Armata Română reprezintă un subiect de controversă, iar cercetarea unui material arhivistic mai valoros ar reuşi să lămurească mai bine acest lucru. Ștefan Ciobanu vorbește despre idei care au circulat în timpul revoluţiei în Basarabia, ideea de autonomie, libertate naţională, libertatea limbii materne în școală, necesitatea constituirii armatei naţionale pentru instalarea ordinii în regiune (prin constituirea cohortelor naţionale), până la ideea de autodeterminare, de despărţire de Rusia şi, natural, de Unire (Ciobanu 1993, 17). Cel mai concludent în această privinţă pare a fi Petre Cazacu (Cazacu 1992, 156), care a pus accentul pe amploarea mişcării naţionale a basarabenilor în tentativa de stabilizare a ordinii în Basarabia.

Alexandru Boldur vine cu ideea „de ce să ne creăm noi armata naţională, când ea deja există", în referinţă la armata venită de dincolo de Prut, „Armata Română este armata noastră" (Boldur 1992, 505).

Onisifor Ghibu despre renaşterea naţională a românilor basarabeni afirma, că se datorează, în primul rând, influenţei ardelene, prin acele întovărăşiri de arme dintre soldaţii ardeleni din armata austro-ungară, luaţi prizonieri de armata rusă, care au intrat în contact cu militarii basarabeni înrolaţi în armata rusă (Ghibu 1997, 99).

O amplă sinteză distinsă prin amploare, bogăţie informativă şi discriptivă ne-a lăsat-o Constantin Kiriţescu. În conţinutul tuturor acestor lucrări cu caracter general, ştiinţific sau memoralistic cel mai abordat subiect, dintre care implică participarea directă a militarilor români în evenimentele din Basarabia, Kiriţescu insistă anume în aspectul tăriei de caracter al soldaţilor români în lupta contra dezordinii şi anarhiei (Kiriţescu 1989, 223). În pofida faptului că timp de un secol a fost obiectul preocupărilor mai multor istorici, scriitori, oricât de paradoxal ar fi, adevărul rămâne necunoscut chiar şi astăzi. Explicaţia acestei situaţii este simplă prin prisma celui care expune informaţia şi complicată din vizorul celui care o recepţionează. O parte a celor care au scris, au lăudat prezenţa ei, în timp ce altă parte au criticat-o. Starea generală a istoriografiei acestei teme se încadrează perfect în optica acestor două viziuni asupra fenomenului. Parafrazându-l pe istoricul Ion Țurcanu (Țurcanu 2018, 11-12)[1], după una din ele prezenţa armatei a fost întruchipată drept instituţia care a simbolizat ideea românismului basarabean, care susţine că, din momentul apariţiei, a avut un singur obiectiv – unirea Basarabiei cu România. Cealaltă viziune, la fel de unilaterală, arată prezenţa Armatei Române ca ceva antipopular şi ostil intereselor populaţiei basarabene, catalogând-o ca fiind antirusească şi antisovietică. Cercetătorii sovietici prezentau evenimentele din Basarabia prin prisma şi din perspectiva luptei de clasă, evidenţiind rolul revoluţionar al militarilor ruşi în lupta contra Guvernului Provizoriu în Rusia şi contra Sfatului Ţării în Basarabia. Realităţile basarabene de la sfârşitul anului 1917 - începutul lui 1918, când sunt tratate în comun cu problemele şi interesele militare, politice, internaţionale, oferă explicaţia foarte clară cum de a fost posibil ca intrarea trupelor române în ţinut să aibă aprobarea şi chiar susţinerea celor două blocuri militar-politice aflate în conflict; necesi-

[1] Istoricul se referă la instituţia Sfatul Ţării.

tatea apărării căilor ferate și a depozitelor nu fusese doar un pretext pentru introducerea trupelor române în Basarabia, care ar fi camuflat intențiile reale de cucerire a acestui teritoriu (cum s-a insinuat întotdeauna într-o anumită categorie de scrieri istorice). Nu dispunem de surse sigure că partea română ar fi intenționat îndată după lovitura de stat bolșevică și dezagregarea armatei ruse de pe Frontul Român să pună stăpânire pe Basarabia, astfel de abordări nu se făceau pentru a nu fi interpretate de Puterile Centrale ca un schimb de teritorii, de fapt românești, la viitoarele tratative de pace. Însă chiar dacă ar fi existat o astfel de intenție, ea nu poate fi calificată drept una de cucerire din simplul motiv că teritoriul respectiv era parte integrantă a spațiului etnic și istoric românesc și, prin urmare, guvernul român se vedea îndreptățit să trimită armata pentru a-l alipi la restul teritoriului național. Bineînțeles că această motivație ar fi fost justificată cu condiția ca și românii din Basarabia să împartă aceeași convingere. Astfel ajungem să înțelegem că Unirea Basarabiei cu România nu a fost și nici nu putea fi rezultatul acțiunii unui singur factor istoric, oricât de important ar fi fost acesta (cel intern), ci a fost produsul de neînchipuit al unui concurs de împrejurări care nu puteau fi anticipate la începutul războiului (1914), sau în momentul intrării României în conflict (1916). Tradițional se afirma că unirea Basarabiei cu România își avea explicația în resursele și cauzele interne, apoi în contribuția Antantei și mult mai puțin în rolul jucat de către reprezentanții Puterilor Centrale. O examinare mai atentă și mai aprofundată a faptelor, evenimentelor, realităților istorice acelei perioade impune mutarea accentelor tradiționale, din simplu motiv, că faptele vorbesc despre o conlucrare, de o susținere reciprocă a trupelor române care intraseră în Basarabia și a celor austro-germane, care trecuseră prin sudul și nordul provinciei spre principalele centre urbane și industriale ale Ucrainei (Țurcanu 1998, 134).

Importanța proceselor derulate pe teritoriul Basarabiei în perioada 1917-1918, ca urmare a acțiunilor militare din imediata apropiere a războiului, justifică cercetarea problemei legate de prezența Armatei Române în ținutul respectiv. La momentul izbucnirii conflagrației mondiale, pentru moldovenii dintre Prut și Nistru aflați sub stăpânire țaristă, exista ipoteza de a lupta nu numai contra românilor aflați în Austro-Ungaria, dar și contra celor din Vechiul Regat. Conform statisticilor, în perioada 1914-1916, aproximativ 300000 de bărbați, adică 12% din populația Basarabiei, a fost mobilizată pentru război pe fronturile contra Germaniei și Austro-Ungariei[2] (fig. 1). Sute de mii de persoane civile au fost antrenate în lucrările de fortificație, cum ar fi săparea de tranșee pe linia frontului și la construirea de căi ferate, necesare pentru transporturi de trupe și materiale. Mai exista și obligația locuitorilor de a încartirui soldații ruși. S-au organizat spitale pe front și în spatele frontului, s-au înființat comitete de Cruce Roșie[3] (fig. 2). Odată cu intrarea României în război, de partea Antantei, Basarabia a fost inundată de trupe rusești, menite să susțină Armata Română (România 2016, 338).

Prezența Armatei Române a stârnit numeroase păreri și opinii, reacții negative în rândurile celora care afirmau încercând să argumenteze prezența lor ilegală și nedorită de către populația acestui ținut. Să ne imaginăm contextul de propagandă anti-românească la început de război (1914-1916), când se credea că România va lupta împotriva Rusiei, iar țăranilor li se insufla ideea că ei sunt de alt neam – moldoveni, și nu români, că românii venind aici le vor lua pământurile, vor introduce vechiul sistem boieresc. Evreilor li se insufla ideea că ar exista un antisemitism românesc, iar marii proprietari, funcționarii și coloniștii străini, erau loiali și solidari în jurul tronului și al imperiului. Apoi, din anul 1916, când România devine aliatul Rusiei, iar majoritatea românească din Basarabia se organizează politic, își creează parlament și armată, proclamă republica și tinde spre apropierea de România, pledează cauza intrării trupelor române pentru aducerea liniștii și siguranței. Pe acest fundal se produc metamorfoze sociale și politice greu de imaginat în alte circumstanțe. Marii proprietari, negustorii, burghezimea din orașe, erau atât de interesați de ordine și de siguranță, încât au fost bucuroși să se expună la orice sacrificii (inclusiv acceptarea unei largi reforme agrare), oricui care ar fi adus ordinea și liniștea, numai să scape de bolșevism. Încă din vara anului 1917, reprezentanții acestor categorii au fost la Iași, au avut întrevederi cu diverse personalități politice românești, atenționându-le asupra pericolului instaurării anarhiei în Rusia și Basarabia, cerând ajutor armat pentru stabilirea ordinei. Momentul culminant al acestei

[2] Muzeul Național de Istorie a Moldovei (MNIM), nr. inv. 3508.
[3] MNIM, nr. inv. 22324-13.

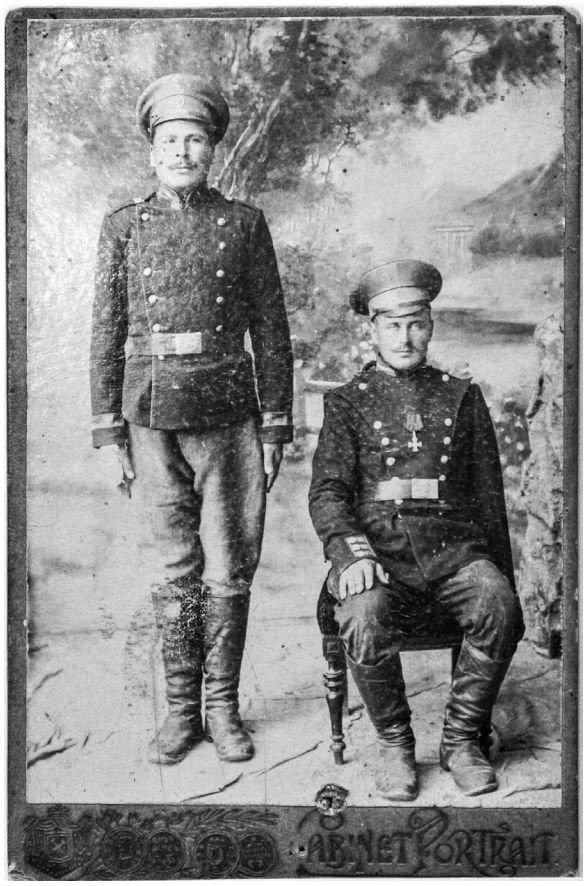

Fig. 1. Basarabeanul Petru Cuţulab (pe scaun), 1914 (din colecţia MNIM).

Fig. 2. Eugenia Colodiev, soră de caritate, în spate – Grigore Tîrzin, ofiţer în armata ţaristă, 1916 (din colecţia MNIM).

pledoarii pro-româneşti a fost la începutul anului 1918, când Pantelimon Sinadino, unul din cei mai bogaţi oameni ai Basarabiei şi fost primar al Chişinăului, în fruntea unei delegaţii de latifundiari basarabeni, se întâlneşte la Iaşi cu regele Ferdinand I. În cadrul întâlnirii, conştientizând pericolul bolşevic pentru ei şi pentru Basarabia, membrii delegaţiei se declară susţinători ai unirii Basarabiei cu România, cu condiţia de a le fi salvate şi garantate proprietăţile de către statul român[4]. Pentru a afirma sau infirma opiniile enunţate mai sus, este important să cunoaştem şi să ştim care a fost situaţia reală a acelor evenimente, atât în contextul factorilor interni cât şi al celor externi, care de multe ori este neglijată, în cazul nostru, factorul extern s-a dovedit a fi predominant, a catalizat şi accelerat derularea evenimentelor. Dezmembrarea Imperiului ţarist, ca urmare a loviturii de stat din februarie 1917,a însemnat momentul crucial în care popoarele Imperiului au accelerat lupta pentru afirmarea independenţei naţionale şi pentru organizare în state naţionale proprii, cum ar fi cel al finlandezilor, polonezilor, balticilor, ucrainenilor, georgienilor şi nu, în ultimul rând, al moldovenilor, în baza principiului autodeterminării (Ciobanu 1993, 16).

La sfârşitul anului 1917 starea de anarhie din Basarabia era întruchipată sub două forme legate între ele şi anume prin *dezordinile şi fărădelegile* provocate de numeroase unităţi de soldaţi bolşevizaţi din armata rusă, dezertaţi de pe front. Prizonierii ruşi întorşi din Germania în drum spre ţările lor se dădeau la acte de vandalism, violenţe, crime, distrugeri care au destabilizat complet ordinea din Basarabia, şi *haosul din relaţiile agrare*, caracterizate de distrugerea de către ţărani a marilor gospodării funciare de cel mai dese ori instigaţi fiind tot de aceşti soldaţi şi la îndemnul lor. Jafurile, pogromurile, distrugerile a tot felul

[4] Ţîcu Octavian, *De la Autonomie la Independenţă (VI) - Percepţii locale faţă de intrarea armatelor române: o istorie necunoscută a centenarului 1918-2018*. Radio Europa Liberă, 07 ianuarie 2018.

Fig. 3. Funeraliile lui S. Murafa şi A. Hodorogea la Chişinău, august 1917 (după: Centrul de Istorie şi Cultură Militară, Chişinău).

de bunuri, banditismul şi chiar omorurile deveniseră fenomene obişnuite. Paginile ziarelor locale erau pline de ştiri cu privire la omoruri, jafuri, violuri ale oamenilor paşnici săvârşite de soldaţi în stare îndobitocită[5]. La 20 august 1917, s-a produs asasinatul contra avocatului Simion Murafa, luptător pentru unirea Basarabiei cu România, şi a inginerului Andrei Hodorogea[6] (fig. 3). În primăvara lui 1918, nepotul lui Ion Pelivan, elev în clasa a şaptea de liceu, va fi ucis de către o bandă de bolşevici, pe motiv că purta tricolorul la reverul hainei sale (Constantin, Negrei, Negru 2012, 306) (fig. 4), momente ce zguduiră profund viaţa din Basarabia (Ţurcanu 2016, 26-27). Încercând să contracareze acest fenomen, generalul rus Şcerbaciov, comandantul frontului ruso-român, aprobă înfiinţarea a 16 cohorte[7] a câte o sută de soldaţi moldoveni, conduşi de ofiţeri moldoveni, iar puţin mai târziu, la 28 august 1917, i se cere generalului rus, din partea Comitetul Central Ostăşesc Moldovenesc, să retragă din Basarabia unităţile de rezervă din fosta armată rusă, puternic influenţate de ideile revoluţionare, şi să aprobe mărirea numărului cohortelor moldovene de la 16 la 50 plus 20 de cavalerie, însă şi acest număr era insuficient comparativ cu numărul unităţilor bolşevice înarmate (Bruhis 1992, 185).

Pe la sfârşitul anului 1917 guvernul de la Petrograd a intensificat acţiunile contra trupelor generalului Şcerbaciov. În Basarabia, în special la Chişinău, aceste acţiuni au creat o situaţie critică, populaţia cerea Consiliului Directorilor Generali luarea de măsuri energice pentru păstrarea liniştii publice, instaurarea ordinii. Trimiterea trupelor de pe front, indiferent cui ar fi aparţinut acestea, a unităţilor poloneze, cehe sau sârbe, a corpului militarilor ardeleni, a trupelor din Ucraina, a forţelor din Cartierul General de pe Frontul Român al generalului rus Şcerbaciov sau a unităţilor Armatei Române în Basarabia (Kiriţescu 1989, 240), nu s-a făcut decât după realizarea unor importante mutaţii în raporturile dintre părţile beligerante. Răsturnarea Guvernului Provizoriu rus şi acapararea puterii de către bolşevici la 7 noiembrie 1917, precum şi intenţia lor de a face pace cu Puterile Centrale periclitau însăşi existenţa statului român. Semnarea armistiţiului de la Brest-Litovsk, la 5 decembrie 1917,a fost succesul cel mai concludent al germanilor pe Frontul de Est, după care aceştia puteau să se întărească considerabil în vest şi să contribuie, cu forţe reduse, la distrugerea rezistenţei Antantei în Est. Acest fapt a oferit Puterilor Centrale posi-

[5] Cuvânt moldovenesc, 25 octombrie 1917.
[6] Cuvânt moldovenesc, 27 august 1917.
[7] Cuvânt moldovenesc, 20 august 1917.

bilitatea înaintării la mare adâncime în teritoriile din Răsărit şi a schimbat radical statutul politic şi militar al teritoriului din spatele frontului acestora. Era evident că regimul bolşevic, care a fost zămislit şi susţinut de diplomaţia germană şi care cerea încetarea războiului pentru consolidarea propriilor sale puteri, constituia o mare primejdie pentru aliaţii din Antanta, în special punea Armata Română şi statul român într-o situaţie total disperată, rămânând singură şi nevoită să facă faţă armatelor austro-ungare, germane şi bulgare şi trupelor ruseşti, masiv influenţate de ideile bolşevice, scăpate de sub conducerea aliată. De aceea ei nu au întârziat să ia măsuri în vederea lichidării pericolului bolşevic şi a refacerii Frontului de Est (Hitchins 1994, 295). În vederea modelării strategiilor şi redresării forţelor pe viitor, cele două părţi aflate în conflict s-au grăbit să semneze un armistiţiu, cel de la Focşani din 9 decembrie 1917, după care Basarabia începe să ocupe un loc distinct în planurile strategice ale ambelor părţi implicate în conflict (Kiriţescu 1989, 199).

Cuprinse de valul revoluţiei, trupele ruseşti aflate pe teritoriul României îşi părăseau posturile de pe front lăsând descoperite unităţile româneşti, dedându-se la jafuri şi acţiuni ostile, începe propaganda în rândurile populaţiei şi armatei. Sunt lansate acţiuni provocatoare la adresa integrităţii statului român prin instalarea, în decembrie 1917, în gara Socola, a Statului-Major bolşevic al trupelor conduse de S. Roşal, la ordinul nemijlocit al lui Lenin, instalat iniţial drept comisar al Frontului Românesc, având drept scop eliminarea conducerii ruseşti a frontului, respectiv a generalului Şcerbaciov şi a ofiţerilor săi şi, mai special, eliminarea Cartierului General românesc, a guvernului cu alungarea sau suprimarea regelui şi desăvârşirea transformării României în republică bolşevică. Exista teama că eventualele acţiuni contra acestor bolşevici ar avea ca urmare pierderea tezaurului şi înrăutăţirea relaţiilor cu guvernul bolşevic. Cu toate acestea, prin hotărârea de Guvern din 22 decembrie 1917, Armata Română zdrobeşte cuibul bolşevic din Socola, iniţiind campania de eliberare a teritoriului Moldovei de unităţile ruse, masiv influenţate de ideile bolşevice şi trimiterea lor dincolo de Prut. Redresarea cât de cât a situaţiei era posibilă numai prin luarea în stăpânire a Basarabiei şi anihilarea unităţilor armatei ruse bolşevizate. România avea absolută nevoie de linişte în Basarabia, acesta fiind de fapt şi interesul vital al aliaţilor, pentru că astfel se putea

Fig. 4. Ion Pelivan împreună cu doi nepoţi: Ionică D. Pelivan şi Teodor Eşanu, 1911.

relua aprovizionarea trupelor cu rezerve alimentare ale frontului. Intervenţia Armatei Române în Basarabia a reprezentat o acţiune militară iniţiată şi derulată cu mijloace specifice de către conducerea militară a României, în intervalul decembrie 1917 - martie 1918. Acţiunea s-a derulat în baza unei înţelegeri între aliaţii Antantei şi a unor cereri de ajutor militar din partea Guvernului Republicii Democratice Moldoveneşti (Ţurcanu 2016, 51-65).

Susţinut de Fracţiunea Blocului Moldovenesc, Consiliului Directorilor Generali a obţinut votul Sfatului Ţării prin care se autoriza să se procedeze cum va crede de cuviinţă pentru păstrarea ordinii. Directorul de externe Ion Pelivan şi cel de la interne Vladimir Cristi în perioada 8-17 decembrie 1917 s-au aflat la Iaşi pentru a informa guvernul român şi pe reprezentanţii Puterilor Aliate despre situaţia din Basarabia şi a solicita ajutor militar în scopul stopării procesului de anarhizare politică şi degradare economică. Rezultatul acestei mi-

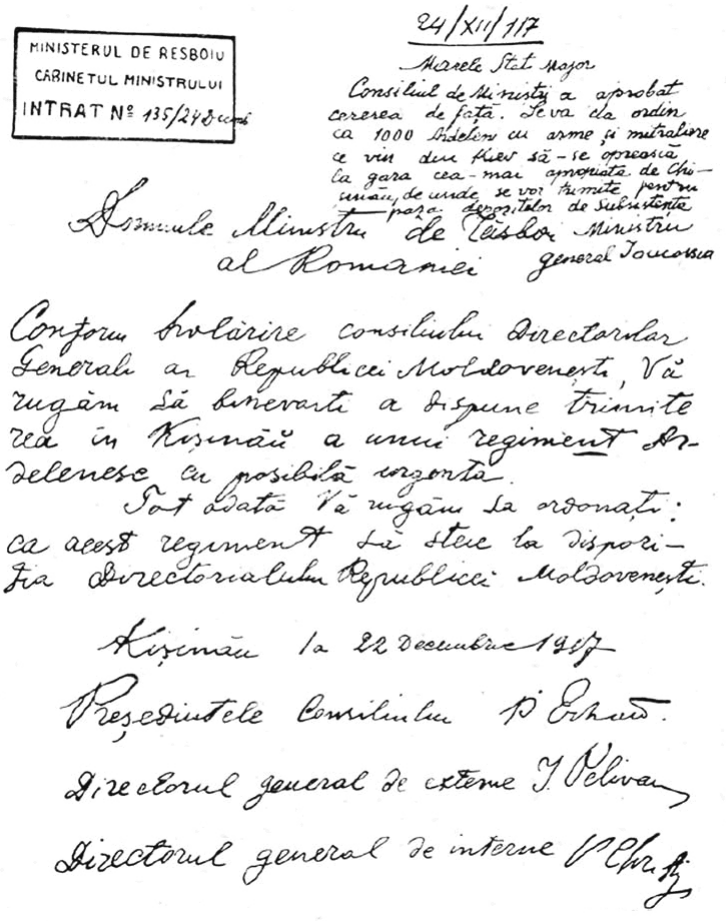
MINISTERUL DE RESBOIU
CABINETUL MINISTRULUI
INTRAT Nº 135/248

24/XII/917

Marele Stat major
Consiliul de Miniştri a aprobat cererea de faţă. Se va da ordin ca 1000 soldaţi cu arme şi mitraliere ce vin din Kiev să-se oprească la gara cea-mai apropiată de Chişinău, de unde se vor trimite pentru paza depozitelor de subsistenţă

Domnule Ministru de Resboi Ministru al Romaniei general Iancovescu

Conform hotărîrile consiliului Directorilor Generali ai Republicei Moldoveneşti, Vă rugăm să binevoiţi a dispune trimiterea în Kişinău a unui regiment Ardelenesc cu posibilă urgenţă.
Tot odată Vă rugăm la ordonaţi: ca acest regiment să stea la dispoziţia Directoratului Republicei Moldoveneşti.

Kişinău la 22 Decembrie 1917
Preşedintele Consiliului P. Erhan.
Directorul general de externe I. Pelivan
Directorul general de interne V. Chr.

Fig. 5. Telegrama către Ministerul de Război al României, generalului Constantin Iancovescu (după: Centrul de Istorie şi Cultură Militară, Chişinău).

siuni a dezvăluit neputinţa şi nedorinţa Aliaţilor de a ajuta cu forţe armate din cauza problemelor cu care se confruntau pe front, dar a deschis calea dialogului spre guvernul român şi armata română. Întorşi la Chişinău şi anunţând deputaţii despre rezultatul acestor discuţii, pe parcurs s-a iscat un conflict între deputaţii Blocului Moldovenesc şi membrii Fracţiunii Ţărăneşti din Sfatul Ţării, ultimii pronunţându-se hotărât contra intervenţiei în Basarabia a trupelor române. În şedinţa Sfatului Ţării din 19 decembrie 1917 la iniţiativa fracţiunii minorităţilor s-a acordat tot sprijinul guvernului în problema ordinii interne prin solicitarea unei asistenţe din exterior. Consiliul Directorilor Generali a decis să se apeleze către Cartierul General Rus de pe Frontul Român cu sediul la Iaşi, dar fiind faptul că însuşi generalul Şcerbaciov era păzit de către Armata Română de furia soldaţii ruşi bolşevizaţi, rezultatul a fost nul. Totodată, Pantelimon Erhan, preşedintele Consiliului Directorilor Generali, şi Ion Inculeţ, preşedintele Sfatului Ţării, au încercat să negocieze cu şeful Statului-Major al districtului militar Odesa, trimiterea în Basarabia a două divizii de cazaci, la fel nereuşit (Constantin, Negrei, Negru 2012, 107-109). În aceste împrejurări, sub semnătura lui Pantelimon Erhan, Ion Pelivan şi Vladimir Cristi, la 22 decembrie 1917a fost expediată la Iaşi o telegramă către Ministerul de Război al României, prin care oficialii moldoveni rugau pe generalul Constantin Iancovescu să dispună trimiterea spre Chişinău a unui regiment ardelenesc aflat la Kiev, care să fie pus la dispoziţia executivului moldovenesc. Rezoluţia pusă de ministrul de Război al României, după întrunirea Marelui Stat-Major din 24 decembrie 1917, aprobă această

cerere (Colesnic 2004, 49) (fig. 5). Guvernul din Iaşi ezita însă să dea un răspuns pozitiv guvernului din Chişinău, pentru a nu provoca guvernul de la Petrograd, dar şi guvernele de la Berlin şi Viena, care ar fi putut denunţa armistiţiul semnat la începutul lunii.

Consiliul Directorilor era în imposibilitate să mai menţină ordinea, ba mai mult, avea de înfruntat rezistenţa violentă a bolşevicilor instigaţi de Moscova. În decembrie, bande înarmate se dedau la grave provocări la adresa membrilor Consiliului, iar atunci când, la 6 ianuarie 1918, sosea din Kiev la Chişinău corpul ofiţerilor prizonieri ardeleni pregătiţi să lupte contra trupelor austro-ungare, aceştia au fost dezarmaţi şi maltrataţi de bolşevici. Fruntaşii mişcării naţionale erau ameninţaţi cu răfuiala fizică, o parte condamnaţi la moarte precum Ion Pelivan, Nicolae N. Codreanu, Nicolae Secară, câţiva deputaţi din Sfatul Ţării au fost arestaţi, Teodosie Cojocaru, Anton Crihan (Constantin, Negrei, Negru 2012, 114), alţii au părăsit Chişinăul sub ameninţarea cu moartea (Bruhis 1992, 189).

În condiţiile dezordinii de nestăpânit, în clădirea Zemstvei, iar mai apoi în casa lui Nicolae Codreanu, au avut loc două şedinţe conspirative ale membrilor Sfatului Ţării şi Consiliului Directorilor Generali (Colesnic 1998, 23), la care s-a luat decizia de a trimite o a doua delegaţie pentru a cere guvernului român concursul militar. Membrii delegaţiei – Ion Pelivan, Vasile Ţanţu, Gheorghe Buruiană, Mihail Minciună, au ajuns la Iaşi separat şi pe căi diferite. Intervenţia delegaţiei basarabene, condusă de Ion Pelivan, în faţa factorilor de decizie, a determinat guvernul român să urgenteze trimiterea Armatei Române în Basarabia (Constantin, Negrei, Negru 2011, 110-112).

Comisarii judeţelor Orhei şi Cahul, trimit telegrame alarmante adresate Consiliului Directorilor Generali, referitor la cererea de a trimite cât mai repede Armata Română pentru a instaura ordinea şi disciplina în societate bântuită de anarhia bolşevică[8].

Trecerea râului Prut de către Armata Română a fost asigurată de către Brigada 1 Grăniceri, care a prevăzut cu vaduri şi a efectuat apărarea flancurilor celor patru divizii române. Divizia 1 cavalerie, aflată sub comanda generalului Mihai Schina, a traversat Prutul pe la Ţuţora în data de 8 ianuarie

Fig. 6. V. Găină, printre primii basarabeni în Armata Română (din arhiva lui V. Guzun).

1918, urmând să se îndrepte în nordul Basarabiei spre direcţia Bălţi-Soroca până la marginea regiunii ocupate de armata austro-ungară din ţinutul Hotin. Divizia a 11-a infanterie sub comanda generalului Ernest Broşteanu a trecut râul Prut pe data de 10 ianuarie 1918, Brigada 22 infanterie la Leova, iar Brigada 21 infanterie la Ungheni, îndreptându-se spre Chişinău. Divizia a 13-a infanterie sub comanda generalului Ioan Popescu Sanitarul a trecut Prutul pe data de 11 ianuarie 1918 pe la Vadul lui Isac, compusă fiind din detaşamentul format dintr-un batalion din Regimentul 48 infanterie alături de artilerie şi cavalerie, şi pe la Oancea, cea compusă din trei batalioane din Regimentul 47 infanterie, alături de artilerie şi cavalerie, spre sudul Basarabiei. Divizia 2 cavalerie sub conducerea generalului Petre Greceanu era ca legătură între Diviziile 11 şi 13 (Kiriţescu 1989, 244-247).

După intrarea trupelor române în Basarabia, generalul Constantin Prezan, şef al Marelui Cartier General Român, avea să emită o proclamaţie *„Armata română către basarabeni, cetăţeni ai*

[8] Cuvânt moldovenesc, 11 ianuarie 1918.

Republicii Moldovenești", unde era invocată solicitarea Comandamentului militar rus în vederea intervenției. Scopul consta în asigurarea ordinii publice, paza vieții și bunurilor locuitorilor, precum și aprovizionarea armatelor române și ruse aflate pe front. Trupele române nu veneau cu gând de cucerire sau de anulare a libertăților și drepturilor câștigate de basarabeni după revoluțiile ruse. Militarii români aveau să părăsească Basarabia după restabilirea ordinii și liniștii în regiune. O proclamație similară a fost emisă de generalul Ernest Broșteanu, comandantul Diviziei 11 infanterie. Acesta insista pe prezența trupelor sale în Basarabia cu scopul de a păzi depozitele românești, care altfel erau în pericol de a fi prădate[9] (Agrigoroaei 2007, 71).

Intrarea trupelor române în teritoriul Basarabiei a fost o acțiune pur militară având drept obiectiv de a urmări funcționarea normală a spatelui Frontului ruso-român în conformitate cu regulile stabilite pentru toate statele beligerante. Astfel intrarea trupelor române pe teritoriul Basarabiei nu avea ca scop influențarea situației politice actuale și nici soarta acestei țări în viitor (Cojocaru 1998, 71-72). De aceeași părere era și ambasadorul Italiei în România, C. Fasciotti, care afirma că „în privința Basarabiei, intervenția trupelor române este o operație militară, fără caracter politic, întreprinsă în plin acord cu aliații și cu autoritățile basarabene, în scop evident umanitar, de a garanta aprovizionarea trupelor aliate și protecția populației civile" (Cazacu 1992, 358, 365). Prin urmare, prin trimiterea trupelor române în Basarabia, Antanta urmărea doar propriile interese strategice, neacordându-i României nici un fel de asigurare, garanții politice, că în viitor aceasta va putea stăpâni teritoriul de la răsărit de Prut. Odată cu venirea și instalarea Armatei Române în regiune, ar fi trebuit să se sisteze orice activitate legislativă din partea forului local, însă din contra, se observă o mobilizare a liderilor locali care, influențați de evenimentele politice din Ucraina, prin proclamarea Independenței Republicii Democratice Moldovenești din 24 ianuarie 1918, se proclamă Independența nu numai față de Rusia Sovietică dar și față de România. Un lucru rămâne uitat cu desăvârșire și de aceea poate și reacția negativă față de Armata Română, este și faptul că statul român s-a aflat printre primele care a intrat în luptă deschis, cu arma, contra bolșevicilor, contribuind astfel la stăvilirea comunismului în Europa, fără de care istoria și harta lumii ar fi putut arăta altfel. La acel moment niciunul din liderii lumii nu-și dădeau seama cu ce pericol urma să se confrunte omenirea.

De aceeași liniște și situație stabilă în Basarabia aveau nevoie și cei din blocul Puterilor Centrale care, după armistițiul de la Brest-Litovsk și aproape totala dispariție a frontului Antantei în Est, pe teritoriul României și în vecinătatea ei nu mai existau forțe capabile să opună rezistență serioasă Puterilor Centrale. Dar interesele lor strategice cereau păstrarea nu distrugerea în răsărit a statelor slabe, pentru ca pornind ofensiva în februarie 1918 în Ucraina, austro-germanii aveau nevoie ca în spatele lor nu doar să fie liniște dar să-și poată aproviziona ei înșiși cu alimente și furaje armată (Agrigoroaei 2007, 76). De aceea ei nu numai că nu îngenunchează definitiv România, dar o și îndeamnă să ia în stăpânire Basarabia, desigur nu pentru că ar fi susținut drepturile legitime ale acesteia în problema basarabeană. Pe lângă motivele de ordin strategic-militar menționate, aveau față de Basarabia interese materiale. Problema Basarabiei punea în fața României, pentru moment, sarcina încheierii ostilităților cu Puterile Centrale, deoarece numai așa se putea face ordine în ținut și în spatele Frontului Român. Dar tocmai necesitatea stăpânirii în continuare a acestui ținut a și fost unul din factorii principali care au determinat guvernul român să accepte condițiile de pace dure impuse mai întâi la Buftea, apoi la București.

În urma încetării ostilităților și mai ales după semnarea preliminariilor de pace de la Buftea, România a obținut posibilitatea de a-și reface forțele și a-și lărgi teritoriul pe care îl stăpânea efectiv. În orice caz, situația ei militară și politică era mult mai bună decât la sfârșitul anului 1917. Aceasta nu știrbea cu nimic puterea austro-germanilor care înaintau spre resursele de materie primă ale Ucrainei, guvernul român se obliga să înlesnească transportul de trupe ale Puterilor Centrale prin Moldova și Basarabia spre Odessa, reducând totodată și proporțiile dezmățului bolșevic în această parte. Istoriografia comunistă a văzut în încercarea de a ajunge la o înțelegere între părțile beligerante pe Frontul Român, în special între România și Puterile Centrale, o convenție îndreptată exclusiv împotriva puterii

[9] Intrarea Armatei Române în Basarabia fusese hotărâtă în Consiliul de Miniștri din Iași, la 1 ianuarie 1918, însă comunicatul oficial s-a dat presei abia la 12 ianuarie 1918.

sovietelor, o acţiune împotriva statului bolşevic (Liveanu 1956, 31). Iată de ce afirmaţiile că odată cu intrarea pe teritoriul Basarabiei a Armatei Române situaţia celor de la ţară s-a agravat sau devenise la un moment critică sunt adevărate şi justificate, dacă privim real statutul părţilor beligerante aflate în război, iar România se afla în acea perioadă în război de partea Antantei contra Puterilor Centrale. România avea nevoie de linişte şi ordine în spatele liniilor sale de aprovizionare, la acel moment Basarabia constituia de fapt sursa principală de alimentare şi acele obligaţii indirecte ale maselor de a aproviziona o armată sau alta cu furaje şi alimente nu erau şi nu au fost agreate sub nici o formă de nici o pătură socială, la un moment dat chiar şi unii reprezentanţi ai Sfatului Ţării erau nemulţumiţi de această stare de lucruri, riscând ca Republica Democrată Moldovenească să rămână ea însăşi fără surse de existenţă (Marghiloman 1927, 319, 493; Ciobanu 2010, 34).

O chestiune principială legată de acest fenomen este relaţia violentă a militarilor români cu populaţia basarabeană. Armata este o instituţie de forţă, reprezintă forţa şi aplică forţa. Simpla prezenţă a unei armate este o exercitare a forţei, chiar dacă nu se trage. Armata este violentă prin definiţie. Violenţa trupelor române împotriva populaţiei civile înarmate şi neînarmate din Basarabia a avut loc în mediul rural în contextul conflictelor dintre ţăranii revoltaţi şi moşieri. Amintim că multe moşii au fost ocupate abuziv de către ţărani, invocând dreptatea revoluţionară, fără a mai aştepta reglarea acestei situaţii pe calea reformei agrare. Când armata a intrat în Basarabia, moşierii şi-au pus speranţa în ajutorul românesc, şi prin intermediul armatei contra ţăranilor, agitatorilor bolşevici, în speranţa de a-şi recupera pământurile. Au existat zvonuri, propagate de către bolşevici, precum că trupele române au venit ca să retrocedeze moşierilor proprietăţile lor, prin aceasta tensionând şi mai mult relaţiile dintre ţărani, moşieri şi soldaţi (Torrey 2014, 298; Ciobanu, 2001, 185-187, 220-222). Violenţa din partea trupelor române putea fi văzută în forma arestărilor, bătăilor, rechiziţiilor şi foarte rar a execuţiilor extrajudiciare, care erau răspunsuri, probabil cu foc, la agresiunile venite din partea ţăranilor contra soldaţilor – cu furci, bâte, topoare. Spre exemplu, pentru rănirea preşedintelui comisiei de recrutare şi a unui jandarm, un grup de ţărani din satul Măşcăuţi, judeţul Orhei (P. Morărescu, G. Oarză, V. Vârzaru, S. Ciobotaru, M. Jomeru, I. Pascaru, I. Boghin, A. Sârbu şi alţii), au fost condamnaţi de Curtea Marţială, prin sentinţa din 23 iulie 1919, la închisoare corecţională şi muncă silnică pe diverse termene. Exprimându-şi dezaprobarea faţă de unele acţiuni ale reprezentanţilor puterii, ţăranii adesea recurgeau la forţă. În cazurile când rezistenţa opusă de ţărani autorităţilor nu conducea la urmări grave, condamnările organelor judiciare nu erau aspre (Bruhis 1992, 195). Un caz aparte, izolat în această ordine de idei, care a stârnit polemici în rândul deputaţilor Sfatului Ţării, îl prezintă ţinta autorităţilor militare române contra liderilor Fracţiunii Partidului Ţărănesc, din cadrul Sfatului Ţării, care promovau politica împroprietăririi ţăranilor cu pământ prin confiscarea de la moşieri, fără despăgubire; care se pronunţau contra intervenţiei armatei române în Basarabia, iar după unele informaţii ar fi instigat chiar şi la rezistenţa armată. Armata română era „în stare de război cu bolşevicii" şi aplica faţă de aceste persoane, implicate în acţiuni inamice României, legile militare pentru timp de război. Din partea acestor lideri s-a produs o serie de atacuri denigratoare în adresa armatei române şi a statului român, care a fost nevoită să reacţioneze cu duritate, utilizând contra lor pedeapsa capitală[10] (Cojocaru 1998, 73). Cu toată propaganda antiromânească a bolşevicilor, armata română n-a întâmpinat nici o rezistenţă violentă din partea populaţiei băştinaşe şi a etniilor conlocuitoare. Dimpotrivă, după cum atestă documentele timpului, în majoritatea cazurilor trupele româneşti erau primite cu bucurie[11]. Evident că nu există o părere unanimă în acest sens, a existat o rezistenţă violentă, dar aceasta a fost rezistenţa bolşevicilor, aproape toţi originari din afara acestui ţinut, rezistenţa lor fiind menită să destabilizeze situaţia din regiune, acţionând nemijlocit la indicaţiile directe din partea Moscovei. Istoriografia sovietică interpreta crimele, jafurile şi furturile comise de către soldaţii ruşi drept revolte antimoşiereşti sau acţiuni revoluţionare. Privite din altă perspectivă, cea a istoriei, lucrările autorilor sovietici, pun la dispoziţia cercetătorilor un bo-

[10] Vasile Rudiev (român, executat), Ştefan Arman (român, refugiat peste Nistru), Pavel Ciumacenko (ucrainean, executat), Litvinov (probabil rus, executat), Ioan Panţâri (român, executat), Valentin Prahniţki (român, executat), Veniamin Grinfeld (evreu, refugiat peste Nistru), Teofil Cotoros (român, executat) şi Nadejda Grinfeld (evreică, executată).

[11] Cuvânt Moldovenesc, 16 ianuarie 1918.

gat material factologic referitor la anarhia din Basarabia anilor 1917-1918[12].

În ianuarie 1918, atât România, cât şi Republica Democratică Moldovenească, se aflau într-o situaţie extrem de delicată. Guvernul român era presat de Puterile Centrale să negocieze şi să semneze o pace umilitoare. Generalul Averescu nu dorea să dea de înţeles că ar accepta Basarabia ca pe o compensaţie pentru o eventuală pierdere a Dobrogei către bulgari, deşi i se făcuse astfel de aluzii, în timp ce Basarabia trebuia să facă faţă anarhiei interne şi să ţină piept pretenţiilor expansioniste venite din partea Ucrainei.

Contextul noilor conjuncturi politico-militare şi viteza de derulare, schimbare a unor sau altor evenimente contrapuse valorilor în care au fost educaţi, efectul cumulativ al războiului mondial, al revoluţiei ruse, al pretenţiilor teritoriale din partea Ucrainei exprimate faţă de Basarabia şi al pericolului bolşevizării, a schimbat mentalitatea şi convingerile politice ale unor deputaţi din Sfatul Ţării, probabil, au determinat opţiunea provinciei pentru revenirea în cadrul statului român întregit, grăbind astfel semnarea Actului Unirii la 27 martie 1918 (Boldur 1992, 114).

Bibliografie

Agrigoroaei 2007: I. Agrigoroaei, Basarabia de la Unire la Integrare (Chişinău: Cartdidact 2007).

Boldur 1992: A. Boldur, Istoria Basarabiei (Bucureşti: Editura Victor Frunză 1992).

Bruhis 1992: M. Bruhis, Rusia, România şi Basarabia. 1812, 1918, 1924, 1940 (Chişinău: Universitas 1992).

Cazacu 1992: P. Cazacu, Moldova dintre Prut şi Nistru. 1812-1918 (Chişinău 1992).

Ciobanu 1993: Şt. Ciobanu, Unirea Basarabiei. Studii şi documente cu privire la mişcarea naţională din Basarabia în anii 1917-1918, ed. a 2-a (Chişinău 1993).

Ciobanu 2001: Şt. Ciobanu, Unirea Basarabiei. Studii şi documente cu privire la mişcarea naţională din Basarabia în anii 1917-1918, (Iaşi 2001).

Ciobanu 2010: V.N. Ciobanu, Militarii basarabeni 1917-1918. Studiu şi documente (Chişinău 2010).

Cojocaru 1998: Gh.E. Cojocaru, Sfatul Ţării. Itinerar (Chişinău 1998).

Colesnic 1998: Iu. Colesnic, Sfatul Ţării. Enciclopedie (Chişinău: Editura Museum 1998).

Colesnic 2004: Iu. Colesnic, Generaţia Unirii (Chişinău: Editura Museum 2004).

Constantin, Negrei, Negru 2011: I. Constantin, I. Negrei, Gh. Negru, Ioan Pelivan: părinte al mişcării naţionale din Basarabia (Bucureşti: Editura Biblioteca Bucureştiului 2011).

Constantin, Negrei, Negru 2012: I. Constantin, I. Negrei, Gh. Negru, Ioan Pelivan: părinte al mişcării naţionale din Basarabia, ed. a II-a, revăzută şi completată (Chişinău: Notograf Prim 2012).

Ghibu, 1997: O. Ghibu, De la Basarabia rusească la Basarabia Românească (Bucureşti, 1997).

Hitchins 1994: K. Hitchins, România 1866-1947 (Bucureşti: Humanitas 1994).

Kiriţescu 1989: C. Kiriţescu, Istoria războiului pentru reântregirea României. 1916-1919, vol. II (Bucureşti 1989).

[12] Din martie 1917 până în aprilie 1918 în Basarabia au fost trimise de către Lenin, Stalin, Troţki mai multe bande teroriste, infiltraţi agenţi secreţi, peste 800 de elemente ce se ocupau cu organizarea mişcării subversive îndreptate contra Republicii Democratice Moldoveneşti. Printre aceştia au fost V. Volodarski, Mihail Breanski, Iakob Meleşin, Evgheni Venediktov, Ilia Garkavâi, Saul Userovici, P. Parfenov, Durasov, Korovin, Cerepanov, Kaabak, Şpunt, V. Perper, V. Iudovski, A. Kaminski ş.a. Toate aceste persoane şi mulţi alţii n-aveau nimic în comun cu Basarabia, ei erau oameni străini acestui pământ. La Chişinău s-au adunat peste 12.000 de ostaşi şi ofiţeri ruşi care se amestecau direct în treburile interne ale Republicii Democratice Moldoveneşti. A fost omorât generalul Duhonin şi distrus statul său major, al armatei ruse, din gara Socola. La Leova, bandele bolşevizate de soldaţi ruşi au împuşcat şi au jefuit mai mulţi comercianţi şi oameni gospodari. La 6 ianuarie batalionul de soldaţi ardeleni plecaţi de la Kiev sosiră în gara Chişinău, spre a se pune la dispoziţia Sfatului Ţării, dar sunt atacaţi şi dezarmaţi de trupele bolşevice conduse de „Frontotdelul Rumcerodului", alcătuit din ruşi, ucraineni, evrei, bulgari, avându-l ca preşedinte pe soldatul Perper, ca şef de stat-major pe Kaabak şi ca membri pe Spult, Lewinson, Iudovski, Kotovski etc. Un alt detaşament format din trupe de grăniceri şi soldaţi ardeleni fusese expediat de la Iaşi la Chişinău, spre a întări pe soldaţii ardeleni veniţi de la Kiev şi a le aduce armamentul şi muniţia trebuincioasă. Erau însoţite de generalul rus Kanzerov, ca reprezentant al lui Şcerbaciov, generalul Nekrasov, comandantul Armatei a IX-a ruse şi colonelul Sokolov. Aceste trupe vor fi atacate de detaşamentele bolşevice în principalele noduri feroviare din regiune: Ungheni-Corneşti-Călăraşi-Străşeni-Ghidighici. La 6-7 ianuarie 1918, bandele ruseşti au arestat şi au împuşcat peste 40 de prizonieri români între staţiile Ghidighici şi Străşeni. În gara Corneşti, între 7-8 ianuarie 1918, generalul Nekrasov şi colonelul Sokolov sunt ucişi în mod bestial, cadavrele lor fiind dispuiate, tăiate în bucăţi şi aruncate pe o şiră de paie din dosul gării. La 9 ianuarie 1918, un tren cu ostaşi români este atacat în gara Străşeni, au fost arestaţi şi pedepsiţi, maltrataţi generalul rus Kaţeba şi ofiţerul Dediuşin. Membrii comisiunii interaliate pentru aprovizionarea armatei sunt arestaţi şi expediaţi spre Odesa, iar fondurile financiare în valoare de câteva milioane sunt confiscate (Moraru 2013).

Liveanu 1956: V. Liveanu, Caracterul antisovietic şi antipopular al tratatului de la Buftea (5 martie 1918). In: Studii şi materiale de istorie contemporană, vol. I (Bucureşti 1956).

Marghiloman 1927: Al. Marghiloman, Note politice. 1897-1924, vol. III: 1917-1918 (Bucureşti 1927).

Moraru 2013: A. Moraru, Terorismul bolşevic împotriva României în 1917-1918. In: „Vocea Unirii", 28 iulie 2013.

România 2016: România în Marele Război (Bucureşti: Muzeul Naţional de Istorie a României 2016).

Torrey 2014: Glen E. Torrey, România în Primul Război Mondial (Bucureşti: Meteor Publishing 2014).

Țurcanu 1998: I. Țurcanu, Unirea Basarabiei cu România. Preludii, premise, realizări. 1918 (Chişinău 1998).

Țurcanu 2016: I. Țurcanu, Sfatul Țării. Documente. Procesele-verbale ale şedinţelor în plen (Chişinău: Ştiinţa 2016).

Țurcanu 2018: I. Țurcanu, Sfatul Țării. Istoria zbuciumată a unei importante instituţii politice basarabene din anii 1917-1918 (Chişinău: Arc 2018).

The legitimacy of the presence of Romanian troops in Bessarabia and the reaction of the native population to it (December 1917 - March 1918)

Keywords: armistice, anarchy, Romanian Army, propaganda, world war, unification.

Abstract: For Bessarabia or, more correctly, for the Moldavian Democratic Republic, 1918, marked by profound political, economic and social contradictions, is a turning point in the fate of the region. The political class in Bessarabia, not always unanimous in desire and awareness of the need for unification, considered three options for implementing this event. The Moldavian Bloc in the persons of Pantelimon Halippa, Daniel Ciugureanu, and Ion Pelivan, representing the Romanian majority in the Country Counsel, pleaded for the immediate and unconditional realization of the union. The second group, centered around Ion Inculeţ and Pantelimon Erhan, represented the largest part of the Peasant faction and pleaded for the unification with the preservation of full autonomy. The other part of the Peasant group and part of the minorities represented by Vladimir Tsyganko accepted this perspective only in a "federative" format, that is, with the preservation of the Moldavian Democratic Republic. In the conditions when external interests, as a rule, did not take into account the will and aspiration of the population and there was a danger of territorial division because of the claims of Ukraine to the southern, and Austria-Hungary to the northern territories, the presence of the Romanian Army meant for the population support and confidence in the future day. The Romanian army brought order, put an end to anarchy and chaos, created the premises for the implementation of those economic reforms and measures that benefited the vast majority of the population. The army has managed to bring confidence and security even those skeptics who originally opposed its arrival in the region. It was the optimal solution adopted and accepted by the majority of the then political leadership.

List of illustrations:

Fig. 1. Bessarabian Petru Kuţulaba (sits on a chair), 1914 (from the collection of NMHM).

Fig. 2. Evgenia Kolodieva, sister of mercy, behind her – Grigory Tyrzin, officer of the tsarist army, 1916 (from the collection of NMHM).

Fig. 3. Funerals of Simion Murafa and Andrei Hodorogea in Chişinău, August 1917 (after: Center for Military History and Culture, Chişinău).

Fig. 4. Ion Pelivan with two nephews: Ionica D. Pelivan, and Teodor Esanu, 1911.

Fig. 5. General Constantin Iancovescu's telegram to the Military Ministry of Romania (after: Center for Military History and Culture, Chişinău).

Fig. 6. V. Găină, among the first Bessarabians in the Romanian Army (from the archive of V. Guzun).

Легитимность присутствия румынских войск в Бессарабии и реакция коренного населения (декабрь 1917 года - март 1918 года)

Ключевые слова: перемирие, анархия, румынская армия, пропаганда, мировая война, объединение.

Резюме: Для Бессарабии или, правильнее сказать, для Молдавской Демократической Республики 1918 год, отмеченный глубокими политическими, экономическими и социальными противоречиями, является поворотным в судьбе края. Политический класс Бессарабии, не всегда единодушный в желании, осознании необходимости объединения, рассматривал три варианта осуществления этого события. Молдавский блок в лице Пантелеймона Халиппы, Даниела Чугуряна и Ионна Пеливана, представлявший румынское большинство Сфатул Цэрий, выступал за немедленное и безоговорочное осуществление объединения. Вторая группа, сосредоточенная вокруг Иона Инкулеца и Пантелеймона Ерхана, представляла наибольшую часть цэрэнистской фракции и выступала за объединение с сохранением полной автономии. Наконец, другая часть цэрэнистской группы и часть меньшинств, представленная Владимиром Цыганко, принимала та-

кую перспективу только в «федеративном» формате, то есть с сохранением Молдавской Демократической Республики. В условиях, когда внешние интересы, как правило, не принимали во внимание волю и стремление населения и существовала опасность территориального раздела из-за претензий Украины на южные, а Австро-Венгрии на северные территории, присутствие румынской армии означало для населения поддержку и уверенность в завтрашнем дне. Румынская армия навела порядок, положила конец анархии и хаосу, создала предпосылки для осуществления тех экономических реформ, которые принесли пользу подавляющему большинству населения. Армии удалось внушить уверенность и обеспечить безопасность и тем скептикам, которые первоначально выступали против ее присутствия в регионе. Это было оптимальное решение, принятое и поддержанное большинством тогдашнего политического руководства.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Бессарабец Петру Куцулаб (сидит), 1914 г. (из коллекции НМИМ).

Рис. 2. Евгения Колодьева, сестра милосердия, за ней – Григоре Тырзин, офицер царской армии, 1916 г. (из коллекции НМИМ).

Рис. 3. Похороны Симиона Мурафы и Андрея Ходороджи в Кишиневе, август 1917 г. (по: Центр военной истории и культуры, Кишинев).

Рис. 4. Ион Пеливан с двумя племянниками: Ионикой Д. Пеливаном и Теодором Ешану, 1911 г.

Рис. 5. Телеграмма генералу Константина Янковеску в Военное министерство Румынии (по: Центр военной истории и культуры, Кишинев).

Рис. 6. В. Гэинэ, среди первых бессарабцев в румынской армии (из архива В. Гузун).

29.03.2018

Anatolie Povestca, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 august, 121-A, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova, e-mail: a_povestca@mail.ru

GOLGOTA MONUMENTULUI UNIRII DE LA CHIŞINĂU

Elena Ploșnița

Cuvinte-cheie: unirea Basarabiei cu România, monumentul Unirii, monumentul regelui Ferdinant I, P. Halippa, Al. Plămădeală.

La 27 martie 1918 Sfatul Țării (primul organ legislativ al Basarabiei) de la Chișinău a votat unirea Basarabiei cu România. În Declarația adoptată de Sfatul Țării se menționa: „Republica Democratică Moldovenească (Basarabia) în frontierele ei dintre Prut, Nistru, Marea Neagră și vechile graniţe cu Austria, ruptă de Rusia acum o sută și mai bine de ani din trupul vechii Moldove, în puterea dreptului istoric și dreptului de neam, pe baza principiului, ca noroadele singure să-și hotărască soarta lor, de azi înainte și pentru totdeauna se unește cu mama sa România" (Proces-verbal 2016, 557). Au existat „doi factori determinanţi în readucerea ţinutului în componenţa statului român: guvernul român împreună cu armata română. Sfatul Țării și, în special, liderii săi au avut rolul lor minor, desigur. Aceşti lideri au făcut legătura dintre factorii determinanţi și corpul de deputaţi. Sfatului Țării i-a revenit misiunea pasivă și formală, și totuși importantă, de a da legitimitate acestui act... Odată cu realizarea Unirii, revoluţia basarabeană a luat sfârșit. Din acel moment, Basarabia, pornea pe un nou făgaş istoric" (Sfatul Țării 2016, 82-83). Este necesar să menţionăm că, după Declaraţia Unirii din 27 martie 1918, autonomia reală în Basarabia nu mai exista. Acum, Sfatul Țării și Consiliul Directorilor Generali, născute de revoluţie, deveniseră inutile. La 26 noiembrie Sfatul Țării a fost lichidat. În şedinţa legislativului din această dată, P. Halippa a dat citire rezoluţiei Parlamentului de anulare a condiţiilor de unire din Declaraţia de la 27 martie 1918. Rezoluţia Parlamentului basarabean a fost publicată în ziarul Sfatului Țării. Astfel „Sfatul Țării declară că Basarabia renunţă la condiţiile de unire stipulate în actul de la 27 martie, fiind încredinţată că în România tuturor românilor regimul curat democratic este asigurat pe viitor" (Sfatul Țării 1918, 1). La 1 decembrie 1918 are loc Marea Unire și în evoluţia istorică a României începe o nouă etapă în care urmau a fi consolidate actele politice din 1918, soluţionarea problemelor social-economice și crearea unui mental colectiv, crearea unei comuniuni puternice între toate spiritele naţiunii române. O problemă aparte în această perioadă o constituia dezvoltarea culturii. Era necesară organizarea unei reţele de instituţii culturale care să cuprindă întreg teritoriul României cu noile ei hotare, fundamentarea rolului statului în organizarea culturii, dezvoltarea patrimoniului cultural naţional, susţinerea producţiei culturale, „modelarea" sufletului românesc. Basarabia revenită în sânul ţării dispunea de diverse instituţii culturale clădite conform ideologiei guvernului ţarist, care aveau drept scop oprimarea culturii naţionale. Ţinutul era împânzit cu zeci de monumente consacrate militarilor ruși, eroilor războaielor ruso-turce din secolele XVII-XIX, scriitorilor ruși. Nu exista în Basarabia nici un monument dedicat istoriei și culturii naţionale.

În perioada interbelică în peisajul cultural al Basarabiei au apărut mai multe monumente consacrate Marii Uniri din 1918. Aceste monumente au fost ridicate cu contribuţia tuturor românilor, dar puţine dintre ele au fost salvate în perioada regimului sovietic, marea majoritate a rămas doar în mărturiile documentare și în paginile presei de epocă. În cele ce urmează ne vom referi doar la un singur monument – vom urmări Golgota monumentului Unirii de la Chișinău, ideea construirii căruia a fost lansată în anul 1919. Trebuie să spunem de la bun început că, monumentul Unirii care urma să fie edificat la Chișinău, a urmat un drum lung al Golgotei, ideea monumentului devenind pe parcursul anilor motiv de sabotaj, ceartă, discuţii intolerante. Timp de douăzeci de ani, problema edificării monumentului la Chișinău a frământat minţile politicienilor, ale oamenilor de ştiinţă și cultură, a molipsit, de fapt, întreaga societate. În discuţii și dezbateri s-au inclus și jurnaliștii de la diverse publicaţii periodice. Vom derula unele episoade ce s-au petrecut pe parcursul anilor în Golgota monumentului Unirii, reflectate atât în presa periodică a timpului, cât și în documentele de arhivă.

În anul 1919 Pan Halippa a lansat ideea ridicării unui monument la Chișinău consacrat unirii Ba-

sarabiei cu România. P. Halippa a intrat în istoria naţională ca un militant al mişcării naţionale din Basarabia. El a fost unul dintre organizatorii Partidului Naţional Moldovenesc, preşedinte al Sfatului Ţării, secretar de stat pentru Basarabia, a ocupat funcţia de ministru în diferite guverne ale României interbelice. P. Halippa a venit nu numai cu iniţiativa de creare a unui monument care ar simboliza Unirea din 1918, dar a propus şi a fost creat Comitetul monumentului Unirii care urma să se ocupe cu realizarea acestei idei. Printre membrii fondatori ai Comitetului erau mitropolitul Gurie, Ioan Pelivan, Ştefan Ciobanu, Alexandru Costin, Sergiu Niţa, Gheorghe Stârcea şi alţii[1]. Monumentul urma să devină un simbol al devotamentului patriotic şi era privit ca un omagiu de recunoştinţă pentru toţi cei care au luptat pentru idealurile naţionale şi au înfăptuit unirea. Ideea edificării monumentului trebuia să unească societatea, să consolideze actul politic din 27 martie 1918, să menţină şi să consolideze entuziasmul şi speranţa basarabenilor. Monumentul Unirii a fost o preocupare consecventă pentru P. Halippa. El considera că edificarea monumentului va conduce la solidarizare naţională şi va întări mentalul colectiv. Pentru edificarea monumentului erau necesare surse financiare. Comitetul a hotărât să se ocupe cu adunarea benevolă a banilor. A fost organizată o colectă publică. În procesul de colectare a banilor s-au inclus diferite instituţii de stat şi private, inclusiv Biserica basarabeană, personalităţi ale vieţii politice, culturale şi ştiinţifice. Biserica a stabilit şi o dată exactă de adunare a banilor. Astfel revista „Luminătorul" din Chişinău saluta ideea construirii monumentului, menţionând că „prin diferite circulare către cucernici parohi şi ştiri oficiale, date prin revistă s-a arătat ce anume colecte (chete) sunt aprobate să se facă în toate bisericile din cuprinsul Arhiepiscopiei Chişinău. În scopul ca fiecare cucernic paroh să aibă în vedere toate aceste chete, aprobate până acum pentru anul 1925, se publică aici tabloul lor, iar pentru monumentul Unirii este stabilită ziua de 21 noiembrie" (Despre colecte 1925, 20). În aceeaşi ordine de idei, Revista Societăţii Istorico-Arheologice Bisericeşti din Basarabia, aprecia gestul basarabenilor de a colecta bani pentru monumentul Unirii, publicând în rapoartele anuale de activitate sumele adunate pentru edificarea monumentului Unirii. Astfel, în anul 1938 se adunase suma de 3.800.000 lei (Ştiri 1938, 167), lucrările fiind estimate în această perioadă la suma de 4.500.000 lei.

[1] Arhivele Naţionale ale României, F. 819, d. 81/1939, f. 42.

Este important să menţionăm că Comitetul monumentului Unirii, creat în 1919, a urmat calea legală, oficială pentru edificarea monumentului, lucru menţionat de cercetătorii români. Astfel, V. Teodorescu afirmă că „semnificativ este faptul că drumul pentru realizarea acestui monument a urmat calea legală, corespondenţa purtată cu Ministerul Cultelor şi Artelor, precum şi cu Ministerul Apărării Naţionale este în acest sens relevantă" (Teodorescu 1992, 217). Pentru edificarea monumentului Unirii pe parcursul anilor 1924 şi 1925 au fost organizate trei concursuri, la care au concurat C. Medrea, I. Jalea, R. Hette, Th. Burcă, Al. Plămădeală şi alţii. În cele din urmă a fost ales proiectul sculptorului basarabean Alexandru Plămădeală. Conform proiectului, monumentul urma să fie instalat în centrul Chişinăului, la încrucişarea a două străzi – Carol al II-lea (bulevardul Ştefan cel Mare, astăzi) şi regele Carol I (astăzi str. Puşkin). Proiectul monumentului avea trei componente majore: „statuia ecvestră a regelui Ferdinand I; două figuri feminine sugerând unirea Basarabiei cu Patria mamă; două basoreliefuri pe cele două laturi ale postamentului redând două scene din Sfatul Ţării: votarea Unirii şi votarea reformei agrare. Figurile feminine urmau să fie elementul central al ansamblului. Regele Ferdinand I era prezentat în uniformă de mareşal. Chipul reginei Maria urma să fie personificat în personajul „România". Deasupra figurilor pe soclu urma să fie plasată inscripţia „27 martie 1918" şi mai sus stema României. Pe zidul care se constituia fundalul monumentului urma să fie adosate sculpturi în piatră, evocând figura dorobanţului şi a ţăranului basarabean, rupându-şi lanţurile robiei. Pe platforma pe care autorul a amplasat monumentul urmau să fie distribuite şi şase coloane purtătoare a stemelor provinciilor istorice ale României. Ansamblul avea înălţimea de 17-18 m" (Teodorescu 1992, 218). După ce proiectul monumentului Unirii a fost elaborat, unul din reprezentanţii Comitetului Monumentului Unirii, general Ciupercă, a propus ca proiectul să fie avizat de specialişti din Bucureşti. P. Halippa, preşedintele Comitetului, a adresat un demers în acest sens lui Teodorescu-Sion, inspector general al Artelor, şi lui Gheorghe Patraş, membru al Academiei Române, secţia Arte. După cercetarea dosarului, Teodorescu-Sion a trimis la Chişinău următorul aviz: „Am vizitat atelierul sculptorului Al. Plămădeală din Chişinău, unde am văzut şi studiat macheta pentru monumentul Unirii. În ansamblu, compoziţia se prezintă cât se poate de

bine şi simbolizează desăvârşit subiectul dat. Ca detalii aş vrea să fac următoarele obiecţii: ar fi de dorit şi cred că e foarte interesant ca statuia regelui să aibă o pelerină, ale cărei falduri să cadă peste crupa calului, de asemenea ar fi de dorit să se suprime vasele plasate deasupra stemelor de provincii. În cazul că se vor lua în seamă aceste observaţii, am încrederea că se va realiza unul dintre cele mai frumoase monumente". Patraş a subsemnat la acest aviz (Plămădeală 1938, 73).

Acest proiect a fost prezentat de Ion Inculeţ regelui Carol al II-lea, care l-a aprobat. După aceasta, Comitetul Monumentului Unirii a depus proiectul şi toate actele necesare, inclusiv fotografii, executate de „Studio Gheorghe Şleifer" din Chişinău la Ministerul Cultelor şi Artelor. În şedinţa din 28 martie 1938, Comisia Superioară a Monumentelor Publice de pe lângă minister, care a luat în dezbatere problema, a aprobat proiectul monumentului Unirii spre executare. Jurnalul cu nr. 195 al Comisiei pentru Monumentele Publice avea următorul conţinut: „Şedinţa de la 28 martie 1938. Preşedinte dl. Ion Minulescu, director general al artelor. Membri: pictor Jean Al. Steriadi, dl. sculptor I. Jalea şi dl. sculptor Fr. Stork. Secretar dl. Ion Paşa. Se ia în discuţie proiectul monumentului Unirii din Chişinău, înaintat cu cererea de la 26 martie 1938 a Comitetului. Elemente prezentate: două exemplare din observaţiile-memoriu ale Comitetului; patru fotografii ale machetei, executată de sculptorul Al. Plămădeală; patru planuri ale monumentului; patru planuri de situaţie. După examinarea elementelor prezentate, Comisia aprobă executarea lucrării" (Plămădeală 1938, 76). Deci, Monumentul Unirii în 1938 obţinuse toate aprobările necesare şi construirea lui putea fi începută în orice moment. Odată proiectul adoptat oficial, urma să fie realizat, cu atât mai mult cu cât Comitetul reuşise să colecteze şi suma necesară pentru executare. Dar, în anul 1937 în viaţa publică a Chişinăului, a apărut un nou Comitet preocupat şi el de imortalizarea actului Unirii Basarabiei cu România prin ridicarea unui monument lui Ferdinand I în centrul oraşului, la câţiva paşi de locul unde era preconizat amplasarea monumentului Unirii, autor Al. Plămădeală. Este vorba de Comitetul ofiţerilor şi ostaşilor din fosta armată moldovenească în frunte cu Gherman Pântea, creat la începutul anului 1937. Gh. Pântea, militar şi om politic din Basarabia, membru al Sfatului Ţării, director (ministru) general de război în perioada 11 decembrie 1917 - 27 martie 1918) în Guvernul Basarabiei, în perioada interbelică, până la crearea Comitetului reuşise să ocupe de trei ori (1923, 1927-1928, 1932), postul de primar al oraşului Chişinău. La 1937 a considerat necesar de a crea un Comitet care să se ocupe cu problema deschiderii la Chişinău a unui monument regelui Ferdinand I. Astfel a apărut o situaţie jenantă şi o stupidă concurenţă – au fost create şi existau două Comitete – unul în frunte cu Pan Halippa, care opta pentru realizarea unui monument al Unirii, reuşind să strângă în acest scop suma de 2.300.000 lei, iar altul creat de unul sub auspiciile Asociaţiei ofiţerilor basarabeni în rezervă în frunte cu Gherman Pântea, care promova ideea realizării unui monument dedicat regelui Ferdinand I.

Apariţia şi activitatea Comitetului monumentului regelui Ferdinand I a creat o situaţie confuză în societate. Intelectualitatea basarabeană a încercat să se opună ideii de a edifica un monument al lui Ferdinand în locul monumentului Unirii. A fost declanşată o adevărată campanie de denigrare a Comitetului lui P. Halippa care şi-a dorit din tot sufletul să ridice un monument consacrat Unirii. Pe parcursul anilor Comitetul s-a confruntat cu numeroase acte de sabotaj. Epopeea monumentelor se va încheia la sfârşitul anului 1938.

Dialogul dintre cele două Comitete nu a fost posibil. Au fost propuneri de fuzionare, dar Gh. Pântea a refuzat. Comitetul pentru realizarea monumentului regelui Ferdinand a intervenit la Casa Palatului, obţinând aprobarea regelui Carol II pentru ridicarea monumentului. În asemenea condiţii Comitetul pentru realizarea monumentului Unirii a transferat banii adunaţi pentru Palatul Culturii care era în construcţie. A fost deschisă o ancheta a cazului, în care s-a constatat că administraţia Chişinăului nu a dat nici o autorizaţie pentru ridicarea monumentului regelui Ferdinand I. În afară de aceasta, rezidentul regal al Ţinutului Nistru, Dinu Simian, scria Ministerului Cultelor şi Artelor la 11 octombrie 1938 că „macheta proiectului monumentului Regelui Ferdinand la Chişinău nu a trecut prin Comisiunea Superioară a Monumentelor Publice pentru că Gherman Pântea, având aprobarea regelui, nu a considerat necesar să obţină şi aprobarea Comisiei"[2].

A fost dificilă conlucrarea între aceste două Comitete, mai bine zis imposibilă. În cele din urmă, banii colectaţi au fost transferaţi pentru finalizarea lucrărilor la Palatul Culturii, care trebuie să spunem că nu au fost finalizate până în iunie 1940.

[2] Arhivele Naţionale ale României, Fondul Ministerul Cultelor şi Artelor/819, 1939, d. 81, f. 17.

Inaugurarea monumentului regelui Ferdinand I a fost preconizată pentru 25 septembrie 1938, dar a trebuit să fie amânată, măsura fiind dictată de anchetele declanşate pentru elucidarea situaţiei conflictuale dintre cele două comitete. S-a adoptat un nou termen pentru 6 noiembrie 1938. Dar nici acest termen nu a fost respectat, monumentul fiind dezvelit doar la 5 februarie 1939. Aici adăugăm că ancheta întreprinsă de arhitectul G. Ionescu, delegat al Comisiei Superioare a Monumentelor Publice, a dus la constatarea că organele administraţiei locale n-au dat nici o autorizaţie pentru ridicarea monumentului regelui Ferdinand I. Monumentul a fost amplasat în locul monumentului ţarului rus Alexandru II. Specialiştii în domeniu au dat aprecieri dure calităţii lucrării. Autorul monumentului lui Ferdinand I era Oscar Han. Înainte de a fi trimis la Chişinău, monumentul a fost turnat în bronz şi instalat în grădina Ateneului Român din Bucureşti. Reacţiile au apărut îndată. Discuţiile referitor la două monumente au fost în toată presa românească de la Bucureşti şi Chişinău. Până la dezvelirea oficială a monumentului regelui Ferdinand, sculptorul basarabean Al. Plămădeală, autorul proiectului monumentului Unirii, trimite o scrisoare lui Dinu Simion, rezident regal al ţinutului Nistru, în care, caracterizând în detalii monumentul, trage următoarea concluzie: „statuia ridicată la Chişinău este greoaie, brutală, disproporţională, fără asemănare şi dezechilibrată”[3]. Mulţi l-au considerat o lucrare nereuşită. Cităm din presa vremii: Al. Boldur, în articolul „Monumentul din Chişinău”, prezintă cu lux de amănunte povestea monumentului menţionând că „chipul regelui nu are nimic comun cu nobleţea sufletească a regelui Ferdinand ce era scrisă în toată înfăţişarea sa. În concluzie: nu avem la Chişinău un monument ce ar simboliza Unirea, o epocă de refacere radicală a Statului român, căderea în neant a Imperiului Rus şi ridicarea steagului românesc în Basarabia. Însă nu vom avea nici o statuie măreaţă a regelui, întregitorul neamului pe care o merită Chişinăul. În loc de aceasta o să fie o statuie perfect banală şi neadecvată personalităţii ce o reprezintă, o statuie cu nimic interesantă la nivelul unui orăşel de mică provincie” (Boldur 1938, 3).

Deschiderea monumentului a avut loc la 5 februarie 1939. La ceremonie au participat regele României Carol al II-lea, generalul Nicolae Ciupercă, fost ministru de război, feţe religioase. Activitatea de scurtă durată a Comitetului ofiţerilor şi soldaţilor, susţinută de factorii decizionali ai statului şi de obedienţa unor conducători ai instituţiilor statale a condus la ridicarea monumentului lui Ferdinand la Chişinău, în locul monumentului Unirii, aşteptat de o întreagă societate. Aici trebuie să menţionăm că Carol II, regele României, şi-a asumat rolul de coordonator şi susţinător al ridicării unui monument regelui Ferdinand I. Despre ceremonia de dezvelire a monumentului au scris mai multe periodice. Revista „Luminătorul” anunţa cititorii săi că „dezvelirea monumentului regelui Ferdinand I la Chişinău a avut loc duminică 5 februarie a.c. Acest măreţ monument cu chipul falnicului rege a fost ridicat cu străduinţele unui Comitet din sânul ofiţerilor basarabeni de rezervă ca o pioasă aducere aminte a unirii fraţilor de un sânge sub acelaşi sceptru al regelui tuturor românilor. Dezvelirea s-a făcut de inspector general de armată, general N. Ciupercă. Cu acest prilej s-au ţinut mai multe cuvântări. În numele Bisericii a vorbit cu mult suflet I.P.S. Efrem Tighineanu, preamărind domnia regelui Ferdinand I şi a reginei Maria” (Ştiri 1939, 191). Revista bisericească va publica integral cuvântarea I.P.S. Efrem în numărul următor. După o analiză a rolului regelui Ferdinand I în viaţa social-politică a României, el menţionează: „Eliberarea Basarabiei din cătuşele robiei ţariste – ca să se organizeze mai întâi, ca republică democratică moldovenească, apoi ca republică independentă, după care a urmat hotărârea din 27 martie 1918, prin care Sfatul Ţării din Chişinău, în virtutea dreptului istoric şi dreptului de neam a declarat că Basarabia se uneşte pentru totdeauna cu mama sa România – a fost marea minune pe care Dumnezeu a făcut-o cu neamul nostru prin regele mucenic Ferdinand I, care a şi trimis armata sa la timp ca să scape fraţii de aici şi proprietăţile lor de bandele anarhizate” (Cronica 1939, 247).

Luând în consideraţie exprimările de opinie din acea perioadă, reflectate şi în presa periodică, efectele ei, trebuie să menţionăm că, în pofida străduinţelor depuse de oficialităţile locale, sărbătoarea deschiderii monumentului a fost una modestă, iar presa pur şi simplu a transmis ştirea.

Ridicarea monumentului regelui Ferdinand şi nu a monumentului Unirii poate fi explicată prin mai multe motive, dar în acelaşi timp trebuie să avem în vedere şi faptul că începând cu 1938 în instituţiile statului român, inclusiv în ministere, survin modificări serioase, iar „ponderea tot mai

[3] Arhivele Naţionale ale României, Fondul Ministerul Cultelor şi Artelor/819, inv. 3, d. 57/1939, f. 13.

accentuată a instituţiilor de educaţie paramilitară în care era cuprins tineretul (Straja ţării, Oficiul Educaţiei Tineretului Român – O.E.T.R), îngrăşările spiritului naţionalist de nuanţă exclusivist, ostentarea atribuţiei de „control" în dauna celei de „susţinere" a organelor statului" a contribuit la obedienţa intelectualilor" (Ioniuc 2004, 126).

În concluzie este necesar să subliniem că pe parcursul anilor au apărut confruntări, stări de scepticism, îndoieli în necesitatea monumentului Uniri sau a monumentului regelui Ferdinand I. Forţele intelectuale ale Basarabiei, cu diverse concepţii teoretice şi opţiuni practice nu au reuşit să se unească într-un acord unic şi să consolideze societatea, ba din contra, unii intelectuali au promovat dezbinarea. Peisajul edilitar al Chişinăului nu s-a îmbogăţit cu o operă monumentală, care ar fi putut întări sentimentul de solidaritate naţională. Astăzi, la 100 de ani de la Unirea Basarabiei cu România, este necesar un gest reparatoriu – de ridicat monumentul Unirii la Chişinău. Este necesar acest monument ca un semn de omagiu şi recunoaştere pentru toţi cei care au luptat şi au înfăptuit Unirea.

Bibliografie

Boldur 1938: Al. Boldur, Monumentul din Chişinău. Timpul, nr. 530 din 24 octombrie 1938, 3.

Cronica 1939: Cronica. Luminătorul, nr. 4, 1939, 246-247.

Ioniuc 2004: A. Ioniuc, Rolul statului în organizarea instituţiilor de cultură în România interbelică. In: Studii de muzeologie şi muzeografie, vol. I (Chişinău 2004), 123-156.

Despre colecte 1925: Despre colecte în biserici. Luminătorul, nr.9, 1925, 20.

Plămădeală 1938: Al. Plămădeală, Monumentul Unirii Basarabiei. Viaţa Basarabiei, nr. 10, 1938, 73-76.

Proces-verbal 2016: Proces-verbal nr. 64 al şedinţei Sfatului Ţării din 27 martie 1918. In: Sfatul Ţării: Documente (I). Procesele-verbale ale şedinţelor în plen, ediţie de I. Ţurcanu (Chişinău 2016), 557.

Sfatul Ţării 1918: Sfatul Ţării, din 29 noiembrie 1918.

Sfatul Ţării 2016: Sfatul Ţării: Documente (I). Procesele-verbale ale şedinţelor în plen, ediţie de I. Ţurcanu (Chişinău 2016)

Ştiri 1938: Ştiri. Luminătorul, nr. 4, 1939, 167.

Ştiri 1939: Ştiri. Luminătorul, nr. 3, 1939, 101.

Teodorescu 1992: V. Teodorescu, Monumente ridicate în oraşul Chişinău în 1918-1940. In: Anuarul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, 1 (Chişinău 1992), 214-219.

"Golgotha" of the Monument to the Union in Chişinău

Keywords: the Union of Bessarabia with Romania, Monument to the Union, monument to King Ferdinand I, P. Halippa, Al. Plămădeală.

Abstract: The author addresses the vicissitudes in the fate of the Monument to the Union (Monumentul Unirii) in Chişinău, the idea of which was proposed by P. Halippa in 1919. For twenty years the question of the construction of this monument in Chişinău stirred the minds of politicians, scientists, cultural figures, worried the whole society. Journalists from different periodicals also joined the discussion. The monument was to become a symbol of patriotism and was regarded as a tribute of thanks to all those who fought for national ideals and achieved the Unification. The idea of its creation was to consolidate society, reinforce the political act of March 27, 1918, preserve and strengthen the enthusiasm and hope of the Bessarabians. To achieve this idea, a Committee was established, which followed the legal, official way of implementing the task. The project of the monument was designed by the Bessarabian sculptor Alexandru Plămădeală and approved by the Higher Commission for Monuments under the Ministry of Religion and Arts. After the project was officially approved, the construction of the monument was to begin, especially since the Committee also managed to collect the necessary funds for this. But in 1937 another committee appeared that decided to perpetuate the act of unification of Bessarabia with Romania by installing in the city center a monument to Ferdinand I, a few minutes' walk from the place where it was planned to erect the Monument to the Union. It was the Committee of Officers and Soldiers of the Former Moldovan Army, headed by Gherman Pântea.

The appearance and activities of the new committee caused confusion in society. The Bessarabian intelligentsia tried to resist the idea of building a monument to King Ferdinand I instead of the Monument to the Union. A campaign was launched to denigrate the committee of P. Halippa, who wholeheartedly cherished the idea of creating a monument to the Union. The epic with monuments was completed at the end of 1938. Dialogue between the two committees was impossible. There were proposals for their merger, but G. Pântea refused. The Committee for the Creation of a Monument to King Ferdinand I received the highest approval for the implementation of its project. In

these circumstances, the Committee for the Creation of the Monument to the Union transferred the funds collected by it to the construction of the Palace of Culture.

The opening of the monument to King Ferdinand I was to take place on September 25, 1938, but the event had to be postponed due to the clarification of the conflict situation between the two committees. The opening was postponed to November 6, 1938, but it was not until February 5, 1939. The monument to Ferdinand I was erected on the site of the monument to the Russian Tsar Alexander II. Experts in the field of architecture criticized the quality of work. The author of the monument to Ferdinand I was Oscar Khan.

For many years in the Bessarabian society there was much controversy, skepticism and doubts about the need for a monument to the Union or a monument to King Ferdinand I. The intellectual forces of Bessarabia, divided by different theoretical concepts and practical solutions, failed to unite and consolidate society, on the contrary, some intellectuals contributed to its dissociation. The architectural landscape of Chişinău was not enriched by a monumental work that could strengthen the sense of national solidarity. Today, 100 years after the unification of Bessarabia with Romania, it is necessary to correct this omission – to erect the Monument to the Union in Chişinău.

«Голгофа» памятника объединению в Кишиневе

Ключевые слова: объединение Бессарабии с Румынией, памятник объединению, памятник королю Фердинанду I, П. Халиппа, Ал. Плэмэдялэ.

Резюме: Автор обращается к перипетиям в судьбе памятника объединению (Monumentul Unirii) в Кишиневе, идея создания которого была предложена П. Халиппой в 1919 году. На протяжении двадцати лет вопрос о строительстве этого памятника в Кишиневе будоражил умы политиков, ученых, культурных деятелей, волновал все общество. В дискуссию включились и журналисты разных периодических изданий. Памятник должен был стать символом патриотизма и рассматривался как дань благодарности всем тем, кто боролся за национальные идеалы и добился объединения. Идея его создания должна была консолидировать общество, подкрепить политический акт от 27 марта 1918 года, сохранить и укрепить энтузиазм и надежду бессарабцев. Для достижения этой идеи был образован Комитет по созданию памятника объединению, который продвигал вопрос законным, официальным путем. Проект памятника был разработан бессарабским скульптором Александром Плэмэдялэ и утвержден Высшей комиссией по памятникам при Министерстве религии и искусств. После того как официально проект был утвержден, должно было начаться строительство памятника, тем более что Комитету также удалось собрать необходимые для этого средства. Но в 1937 году в Кишинёве появился другой комитет, решивший увековечить акт объединения Бессарабии с Румынией путем установки в центре города памятника Фердинанду I, в нескольких минутах ходьбы от места, где планировалось поставить памятник объединению. Это был Комитет офицеров и солдат бывшей молдавской армии, возглавляемый Германом Пынтя.

Появление и деятельность нового комитета вызвали замешательство в обществе. Бессарабская интеллигенция пыталась противостоять идее строительства памятника королю Фердинанду I вместо памятника объединению. Развернулась кампания по очернительству комитета П. Халиппы, который всей душой радел о создании памятника Объединению. Эпопея с памятниками завершилась в конце 1938 года. Диалог между двумя комитетами был невозможен. Были предложения об их слиянии, но Г. Пынтя отказался. Комитет по созданию памятника королю Фердинанду I получил высочайшее одобрение на воплощение своего проекта. В этих обстоятельствах Комитет по созданию памятника объединению передал собранные им средства на строительство Дворца культуры.

Открытие памятника королю Фердинанду I должно было состояться 25 сентября 1938 года, но мероприятие пришлось отложить по причине выяснения конфликтной ситуации между двумя комитетами. Открытие было перенесено на 6 ноября 1938 года, однако состоялось лишь 5 февраля 1939 года. Памятник Фердинанду I был установлен на месте памятника русскому царю Александру II. Специалисты в области архитектуры раскритиковали качество работы. Автором памятника Фердинанду I был Оскар Хан.

На протяжении многих лет в бессарабском обществе было много споров, скептицизма и сомнений по поводу необходимости памятника объединению или памятника королю Фердинанду I. Интеллектуальным силам Бессарабии, разделенным различными теоретическими концепциями и вариантами практических решений, не удалось объединиться воедино и консолидировать общество, напротив, некоторые представители интеллигенции способствовали его разобщению. Архитектурный ландшафт Кишинева не обогатился монументальным произведением, которое могло бы укрепить чувство национальной солидарности. Сегодня, спустя 100 лет после объединения Бессарабии с Румынией, необходимо исправить это упущение – воздвигнуть памятник объединению в Кишиневе.

05.04.2018

Dr. hab. Elena Ploşniţa, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: rackayskaine@yahoo.com

OROLOGIUL DIN TURNUL CASEI SFATULUI DIN BRAŞOV. FILE DE ISTORIE

Cristina Tănase

Cuvinte-cheie: Braşov, Casa Sfatului, turn, orologiu, Mannhardt.

Oamenii au fost întotdeauna fascinaţi de timp şi pentru a-l măsura au folosit la început ritmuri naturale (ciclul anotimpurilor, deplasarea astrelor), apoi diverse dispozitive, cu ajutorul cărora şi-au organizat viaţa economică, socială şi religioasă. În Evul Mediu turnurile catedralelor şi ale primăriilor au fost dotate cu mecanisme complicate de măsurare a timpului, dar care înregistrau dereglări de ordinul minutelor într-un interval de 24 de ore. Adesea, semnalele acustice erau însoţite de paradele unor figurine care anunţau orele şi submultiplii acestora. Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când astronomul olandez Christiaan Huygens a construit primul ceas cu pendul din lume (Bell 1950, 35), mecanismele de orologii au devenit mult mai fiabile. În secolele următoare orologeria s-a perfecţionat în ateliere specializate, prin contribuţia unor artişti de elită şi apoi în întreprinderi manufacturiere. Produsele acestora au cunoscut astfel o mare diversitate tipologică şi o largă răspândire pe întreg mapamondul. Amplasate de obicei în pieţe publice, orologiile au marcat viaţa comunităţilor cărora aparţineau, devenind nu de puţine ori subiecte ale mitologiei locale, iar construcţiile care le găzduiau, monumente emblematice.

Punct de reper al oraşului Braşov este, fără îndoială, turnul vechii primării, al cărui orologiu măsoară trecerea timpului încă din Evul Mediu. Cercetarea bibliografică relevă caracterul laconic al informaţiilor privitoare la orologiul din turnul Casei Sfatului din Braşov, acestea fiind menţionate cu precădere în documente medievale şi studii relativ recente, dedicate istoriei oraşului. Primele mărturii despre orologiul din Casa Sfatului sunt lapidare şi apar în contextul informaţiilor referitoare la lucrări de construcţie/reparaţie a clădirii primăriei. Astfel, într-un document din anul 1520 se precizează că pieile îmbibate în ulei de la ferestrele turnului au fost înlocuite cu geamuri, iar reparaţiile efectuate la ceas au costat 3 florini (Nussbächer 1987, 96). Acesta era al doilea ceas de turn din oraş, primul fiind cel amplasat în turnul Bisericii Negre şi menţionat în documente din anul 1514 (Nussbächer 1987, 96).

În lucrarea sa, *Das Kronstädter Rathaus* (Nussbächer 1996, 6-9), istoricul braşovean Gernot Nussbächer face referire la lucrările elaborate şi costisitoare pe care meşterul Georgius din Sighişoara le-a executat la orologiul din turnul Casei Sfatului şi pentru care a primit în anul 1520 – 20 de florini, iar în 1521 – 5 florini. Doi ani mai târziu acesta realizează în atelierul său din Sighişoara un mecanism nou, care a costat de 50 de florini. Pentru transport căruţaşul braşovean Georg Schale a fost plătit cu 3,25 florini. Pe perioada lucrărilor, care au durat 43 de zile, meşterul sighişorean şi cele două calfe care l-au însoţit au locuit în casa meşterului lăcătuş Erasmus, care a fost răsplătit de către Magistratul orăşenesc cu 12,35 florini pentru găzduirea oaspeţilor şi 2,29 florini pentru cele trei măsuri de vin pe care aceştia le consumau în fiecare zi. În atelierul propriu Erasmus a turnat bazinul mare din cupru (fiind remunerat cu 6 florini), utilizat la bătaia orelor, pentru care s-au folosit 8 chintale de metal, adus de la Sibiu. Pe cadranele ceasului meşterul Georgius a pictat elemente heraldice. La final acesta a primit ultima tranşă de plată, în valoare de 49,25 florini, iar ca o recunoaştere a muncii bine făcute Consiliul oraşului i-a dăruit un butoi de bere, în valoare de 3 florini.

În anul 1528 meşterul Georgius revine la Braşov pentru efectuarea unor lucrări la ceas. El locuieşte din nou la vechiul său prieten, lăcătuşul Erasmus, de data aceasta pentru 8 săptămâni şi 4 zile. După finalizarea lucrării Consiliul orăşenesc a organizat un banchet în onoarea meşterului orologier, costul ridicându-se la suma de 2 florini. Aflăm cu această ocazie că ceasul funcţiona cu multă precizie. Cadranele au fost pictate de grecul Dominicus, care a lucrat timp de câteva săptămâni,

Foto 1. Arătător de orologiu din Colecţia Muzeului Judeţean de Istorie Braşov.

cu mai multe calfe şi care a fost răsplătit cu considerabila sumă de 19 florini. Luna şi cele patru stele au fost aurite pentru a putea fi văzute de la depărtare. Cele patru arătătoare au fost realizate din cupru, vârfurile acestora având, unul forma unei mâini, iar celălalt forma unui soare antropomorf (foto 1)[1]. Meşterul aurar Hans a primit 15 florini pentru a le realiza şi 4 florini de aur pentru a le auri. Pentru a proteja pictura de efectele nocive ale ploii şi soarelui deasupra fiecărui cadran a fost montat câte un mic acoperiş. Întreţinerea şi armarea preţiosului mecanism a fost iniţial încredinţată meşterului lăcătuş Erasmus, care primea 6 florini anual, mai târziu, în locul său fiind angajat *Kampanatorul* Andreas, remunerat cu salariu mai mic, de doar 4 florini. În următorii ani, în atribuţiile aceluiaşi *Kampanator* au intrat manipularea orologiului Bisericii Sf. Maria[2] şi alte îndatoriri la biserică şi la şcoală, pentru acestea primind un salariu anual de 28 de florini, plătit din trezoreria oraşului (Nussbächer 1996, 8-10). Pe baza informaţiilor anterioare remarcăm faptul că orologiul din Casa Sfatului era un produs mecanic şi artistic, executat de meşteri orologieri, lăcătuşi, aurari şi pictori, ale cărui semnale sonore se făceau auzite la depărtare. Istoricul antemenţionat consemnează faptul că semnalele acustice se realizau cu ajutorul unei figurine din lemn. Aceasta punea în mişcare un ciocan care lovea clopotul anunţând trecerea orelor.

La 5 iulie 1608 turnul Casei Sfatului a fost lovit de trăsnet, iar incendiul a putut fi stins abia după ce s-a turnat în foc vin, oţet şi lapte (Nussbächer 1985, 67-68). Lucrările de refacere au durat câteva săptămâni, astfel că la 16 septembrie în turnul zugrăvit a fost aşezat un glob. Se pare că trăsnetul a afectat şi mecanismul orologiului, de vreme ce în aceeaşi perioadă s-au efectuat lucrări de reparaţie, finalizate tot la jumătatea lunii septembrie. Cronicile vremii menţionează faptul că paznicul turnului suna din trompetă la fiecare oră, fapt ce a adus construcţiei numele de „turnul trompetiştilor" (Nussbächer 1985, 67-68). Către sfârşitul secolului al XVII-lea notarul Braşovului, Martin Seewaldt spunea despre ceas că indică orele pe toate cele patru faţete, iar despre turn că devenise astfel una din atracţiile oraşului (Nussbächer 1985, 67-68).

Cea mai mare nenorocire care s-a abătut asupra oraşului Braşov a fost incendiul din 21 aprilie 1689. Acesta a mistuit sute de clădiri din Cetate şi Şchei, iar Casa Sfatului a suferit atunci cea mai mare catastrofă din istoria sa. Turnul clădirii s-a năruit, distrugând orologiul şi toate componentele acestuia. Lucrările de renovare au fost de lungă durată şi s-au realizat etapizat. În anul 1690 s-a construit un acoperiş provizoriu şi s-a turnat un clopot nou pentru bătaia orelor. Confecţionat de către meşterul clopotar Heinrich Lampe[3] din Hildesheim (Germania), în timpul judelui Simon Drauth, clopotul are formă semisferică şi greutate de 800 de kg. Pe suprafaţa exterioară se află stema Braşovului încadrată de patru inscripţii, turnate în relief
sus: „Tempore"
în dreapta: „Simonis Drauth Judicis Primarii"
jos: „Coronae Funditur aere Anno 1690"
în stânga: „Michaelis Filstich Pro-Judicis" (Treiber 1944, 58-59) (foto 2-3).

Tot atunci s-a instalat un mecanism nou, care a costat 200 florini, sumă provenită din amenzi. În studiul său, destinat clopotului orar din turnul Casei Sfatului, inginerul Gustav Treiber relatează că bătaia orelor fixe era realizată prin intermediul unei statuete (Treiber 1944, 58-59). Este vorba despre o figurină din lemn, înaltă de 92 cm, întruchipând un băiat care are braţele mobile (foto 4). Piesa face parte din colecţiile Muzeului Judeţean de Istorie Braşov (nr. inv. 1208 IM) şi prezintă din loc în loc urme de vopsea policromă.

După bătăile care anunţau fiecare oră exactă paznicul oraşului ieşea pe galeria exterioară şi cânta o melodie din trompetă, fapt ce a atras după sine

[1] Arătătorul din imagine, care corespunde descrierii, face parte din colecţiile Muzeului Judeţean de Istorie Braşov (nr. inv. 1175 IM), însă în stadiul actual al cercetărilor nu putem afirma că sunt cele indicate de documentele de arhivă.

[2] Este vorba de Biserica Neagră, care a primit această denumire după ce zidurile sale au fost înnegrite de fum în timpul marelui incendiu din 21 aprilie 1689.

[3] Acesta a confecţionat în aceeaşi perioadă două clopote, unul destinat Casei Sfatului şi altul Bisericii Negre, vechile clopote fiind distruse de marele incendiu.

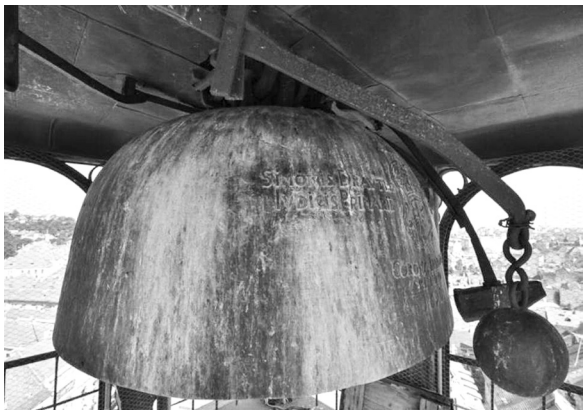

Foto 2. Clopotul orar din turnul Casei Sfatului din Braşov.

Foto 3. Clopotul orar (detaliu).

denumirea de *turnul trompetiştilor* (Nussbächer 1985, 67-68). Cronicile vremii relatează (Jekelius 1928, 28) că în anul 1727 s-a renunţat la acest obicei pe motiv că papagalul comandantului militar austriac al oraşului Braşov, generalul Langlet, era enervat de zgomotul produs. Ca urmare, generalul a dispus ca după fiecare oră să se bată timpanul.

Forma pe care o cunoaşte astăzi Casa Sfatului se datorează amplelor lucrări de renovare realizate între anii 1770-1774 (Treiber 1944, 20). Excepţie face acoperişul turnului care avea forma unui bulb de ceapă (foto 5) şi care a rezistat până în anul 1910 când a fost construit în forma actuală (foto 6). În octombrie 1774 meşterul clopotar Johann Wentzel a turnat un clopot pentru bătaia sferturilor de oră[4] (foto 7), fiind remunerat cu 334 de florini. Punerea în funcţiune a mecanismului a fost realizată în decembrie de către orologierul Matthias Riemer, care confecţionează şi opt arătătoare noi, fiind răsplătit cu 300 de florini (Nussbächer 1996, 15). Cu această ocazie este amintită pentru prima oară existenţa arătătoarelor minutare.

Una dintre atribuţiile paznicului era anunţarea incendiilor, efectuată prin bătăi de clopot, iar pe timp de noapte cu ajutorul unui felinar (Nussbächer 1996, 18). Din relatările istoricului braşovean Gernot Nussbächer reiese că semnalele acustice de incendiu erau diferite pentru fiecare cartier în parte şi formate din succesiuni de bătăi de clopot şi pauze astfel:

Foto 4. Figurina care acţiona mecanismul de orologiu.

Incendiu în Braşovul Vechi	• — • — • — • — •
Incendiu în Blumăna	•• — •• — •• — ••
Incendiu în Oraşul de Sus (Şchei)	••• — • • — •••
Incendiu în Cetate	•••• — ••••
Incendiu în Dârste, Stupini, Timişul de Sus, Timişul de Jos, ş.a.	••••• — •••••
Incendiu în împrejurimi	•••••• — ••••••

În tabelul de mai sus punctul reprezintă bătaia clopotului, iar linia o pauză scurtă. Prin intermediul acestor informaţii constatăm că funcţiile orologiului public braşovean erau diverse: de măsurare a timpului şi de înştiinţare rapidă a comunităţii în privinţa pericolelor iminente, de izbucnire a incendiilor şi de apropiere a armatelor inamice. Astfel, se pot justifica cheltuielile costisitoare suportate de Magistrat în decursul anilor pentru buna funcţionare a ceasului.

[4] În timpul celui de-al Doilea Război Mondial acesta a fost rechiziţionat şi topit. Ulterior a fost înlocuit cu un clopot în formă de semisferă.

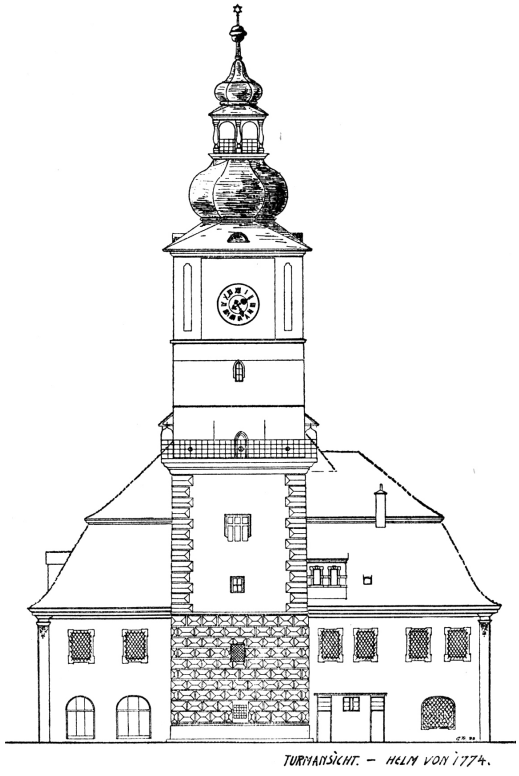

Foto 5. Releveul Casei Sfatului în anul 1774, după Gustav Treiber.

Foto 6. Forma actuală a turnului Casei Sfatului.

Foto 7. Clopotul pentru bătaia sferturilor de oră.

Secolul al XIX-lea a reprezentat în istoria orologeriei aşa-numita „vârstă industrială", perioada în care atelierele ceasornicarilor şi-au dezvoltat şi perfecţionat meşteşugul, făcând pasul către producţia de serie. Totodată ceasornicarii, datorită experienţei în domeniu, au avut o contribuţie deosebită în dezvoltarea aparatelor de precizie. În aceste împrejurări, pe harta industrială europeană, şi-au făcut apariţia primele fabrici de orologii, ale căror produse au înlocuit treptat vechile mecanisme manufacturiere. Prin urmare, la mijlocul secolului al XIX-lea, în Transilvania s-au instalat primele orologii de fabrică. Braşovul, aflat într-o perioadă de transformări urbanistice importante, s-a aliniat acestei tendinţe, astfel că mecanismele învechite ale Bisericii Negre şi Casei Sfatului au fost înlocuite.

În aprilie 1877 Consiliul oraşului Braşov a analizat un raport privind repararea turnului şi orologiului primăriei, întocmit de comisia abilitată. Aceasta se pronunţa în favoarea reparaţiei ceasului (cost 200 fl.) şi a încheierii unui contract de întreţinere a acestuia pe timp de trei ani (cost 100 fl. anual), ambele lucrări urmând să fie realizate de către meşterul ceasornicar braşovean Jekelius. În privinţa renovării turnului şi a celor patru cadrane ale orologiului comisia solicita ca lucrările necesare *să fie finalizate şi costurile să fie plătite la o rată de 1028,37 fl.* În opoziţie cu această cerere, Magistratul orăşenesc a susţinut achiziţionarea unui ceas nou, cel vechi fiind declarat ireparabil, în timp ce renovarea turnului trebuia amânată din cauza constrângerilor bugetare. *În ceea ce priveşte achiziţionarea noului*

ceas, se citeşte o ofertă a ceasornicarului local Joseph Both, în care se stipulează livrarea şi montarea unui nou ceas de la binecunoscuta companie „Mannhardt" din München. După dezbateri lungi şi detaliate majoritatea covârşitoare a ajuns la concluzia că este nevoie de un nou ceas de la fabrica Mannhart din München şi că, prin calitatea preţului, de 1370 de fl., se permite în acelaşi timp renovarea turnului primăriei (şi a cadranelor); Magistratului i se dă în sfârşit sarcina de a pune în aplicare aceste decizii (Kronstädter 1877). Fabrica „Johann Mannhardt", fondată în anul 1826, de către ceasornicarul, mecanicul şi inventatorul german Johann Michael Mannhardt (Bosl 1983) era una dintre cele mai renumite firme de orologerie din Europa. Publicaţiile de specialitate susţin faptul că fondatorul acesteia a revoluţionat construcţia de orologii între anii 1826 (ceasul de turn din Rottach-Egern) şi 1878 (orologiul catedralei din Köln), readucând Germania în poziţia de lider incontestabil în acest domeniu, loc pe care l-a deţinut pentru prima oară în secolul al XVI-lea (Ackermann 1990, 21). Conform propriilor cataloage, care prezentau o gamă foarte variată de produse de orologerie, fabrica „Johann Mannhardt" era *gata să facă faţă oricăror solicitări, precum şi să prezinte gratuit desene, broşuri şi estimări de costuri, să efectueze fiecare comandă în termen de şase săptămâni şi să ofere o garanţie pe termen lung* (Die Johann f.a.).

Hotărârea Magistratului braşovean a fost pusă în aplicare, astfel că în anul 1877 ceasornicarul Joseph Both a instalat în turnul Casei Sfatului un mecanism de orologiu produs la fabrica bavareză „Johann Mannhardt". Cu acest prilej meşterul braşovean a înlăturat inscripţia fabricii germane şi a fixat pe cadrul metalic al mecanismului o plăcuţă din alamă cu firma proprie: *Jos. Both, Uhrmacher in Kronstadt 1877*. Montat pe un şasiu turnat, mecanismul cu seria de fabricaţie „1189" a măsurat timpul braşovean vreme de 133 de ani. În toată această perioadă întreţinerea şi funcţionarea lui a fost asigurată de mai multe persoane, Roth Wilhelm, Erwin Schall şi Zoltan Boer (suplinit de Radu Hanke), identificate pe baza însemnării păstrate pe peretele gheretei din lemn care proteja mecanismul şi a relatărilor domnului inginer Zoltan Boer. Erwin Schall, localnic din Rotbav, în anii `80-`90 s-a ocupat pro bono de întreţinerea orologiului făcând săptămânal naveta la Braşov. Deoarece în acea perioadă mecanismul nu mai avea pendul şi roată-ancoră, profesori şi studenţi de la Universitatea din Braşov au realizat un dispozitiv electromecanic de emitere a impulsurilor, care a funcţionat până în anul 2010. În urma retragerii lui Erwin Schall, activitatea acestuia a fost preluată de către inginerul pensionar Zoltan Boer. Pasionat de ceasuri, dl Boer[5] ne-a mărturisit că începutul colaborării sale cu Muzeul Judeţean de Istorie Braşov s-a realizat în august 1994, în timpul Festivalului internaţional de muzică uşoară „Cerbul de aur", când s-a dorit repunerea în funcţiune a orologiului. În primele două seri de spectacol inginerul Boer, ajutat de fiul său, a acţionat manual arătătoarele la fiecare minut pentru ca orologiul, surprins de imaginile transmise de televiziunile prezente la festival, să pară că funcţionează normal. Intervenţiile tehnice efectuate în acele zile au dus la remedierea defecţiunilor şi la funcţionarea mecanică a ceasului, fără a se putea interveni în privinţa semnalelor acustice dispărute din peisajul urban în urmă cu o jumătate de secol. În decursul anilor experienţa acumulată i-a permis lui Z. Boer să aducă îmbunătăţiri ansamblului tehnic care deservea orologiul, fără a putea înlocui pendulul şi roata-ancoră, componente dispărute cu ani în urmă. Preocuparea pentru funcţionarea cât mai bună a ceasului s-a transformat în pasiunea de a pătrunde tainele orologeriei şi a mecanicii de precizie. Cea mai mare provocare a fost încercarea de a reface legătura între mecanism şi cele două clopote (orar şi al sferturilor de oră) pentru repunerea în funcţiune a semnalelor sonore. Pentru că lipsa pendulului a zădărnicit toate eforturile depuse în această privinţă, s-a ajuns la concluzia că era nevoie de un alt mecanism. În anul 2009, în urma colaborării dintre Zoltan Boer şi Steffen Schlandt, organist la Biserica Neagră, este demarată o serie de acţiuni pentru achiziţionarea unui orologiu mecanic. La iniţiativa lui Steffen Schlandt[6], a fost demarat proiectul „Pentru clopotul nostru!", în vederea strângerii de fonduri. În acest sens, în cadrul Festivalului *Musica Co-*

[5] Aducem mulţumiri domnului Zoltan Boer pentru amabilitatea cu care ne-a oferit fotografii din colecţia personală şi informaţii privind activitatea depusă de domnia sa pentru funcţionarea orologiului din turnul Casei Sfatului, activitate care durează de 24 de ani. La venerabila vârstă de 80 de ani dl inginer urcă de două ori pe săptămână treptele din turn pentru armarea mecanismului „Mannhardt".

[6] Aducem mulţumiri domnului Steffen Schlandt pentru amabilitatea de a ne oferi informaţii privind activitatea depusă de domnia sa în cadrul proiectului „Pentru clopotul nostru" şi fotografii din colecţia personală.

ronensis, ediţia 2009, au avut loc două concerte camerale, primul la Casa Sfatului, la 25 noiembrie, următorul la Turnul Alb, la 2 decembrie[7], organizatori fiind Muzeul Judeţean de Istorie Braşov şi Parohia Evanghelică C.A. Braşov (BZB 2009). În vederea atragerii unor sponsori importanţi Steffen Schlandt a lansat un comunicat de presă, în urma căruia firma braşoveană „Velux" a oferit 7000 de lei. La rândul său, inginerul Boer s-a preocupat de identificarea unui mecanism „Mannhardt" funcţional şi a început căutările la München, oraşul în care a funcţionat fabrica de orologii. A descoperit un astfel de mecanism la Viena, însă, odată ajuns în capitala Austriei a constatat că acesta a fost vândut. În martie 2010 a dat un anunţ în ziarul braşovean de limbă germană „Karpatenrundschau". Anunţul a fost preluat de „Neue Kronstädter Zeitung" de la München şi după câteva zile a fost citit de Francisc Incze, braşovean stabilit în Germania, în urmă cu câteva decenii. Acesta a luat legătura cu familia Keith, proprietari ai unui muzeu particular de ceasuri în localitatea germană Schwäbisch Hall, care au confirmat faptul că deţin un mecanism „Johann Mannhardt" fabricat în anul 1890. Prin intermediul ziarului „Neue Kronstädter Zeitung" informaţia a ajuns la Braşov. Mecanismul a fost achiziţionat la preţul de 3000 de euro, iar Christa şi Klaus Keith s-au oferit ca pe cheltuiala proprie să participe la instalarea acestuia în turnul Casei Sfatului din Braşov.

Este important de menţionat faptul că anul 2010 a marcat împlinirea a 775 de ani de atestare documentară a oraşului Braşov, prilej cu care, la 28 martie 2010, vechiul clopot din turnul Casei Sfatului a vestit miezul zilei. Spectacolul sonor a fost completat de trei trompeţi, îmbrăcaţi în costume de epocă, care pe galeria turnului au interpretat trei fragmente melodice, reprezentative pentru etniile care locuiesc la Braşov – maghiari, saşi şi români –, respectiv un semnal maghiar, un fragment din compoziţia „Siebenburgen, Land des Segens", compus de Johann Lukas Hedwig şi cunoscut drept imnul saşilor transilvăneni, şi altul din opereta „Crai Nou" a lui Ciprian Porumbescu, amintind astfel de paznicul care suna din trompetă în urmă cu trei veacuri. De luni până vineri, trompeţii au interpretat secvenţele muzicale menţionate la ora 18.00, iar sâmbăta şi duminica, la orele 12.00 şi 18.00. Pentru punerea în funcţiune a semnalizărilor acustice s-a recurs la un artificiu. Astfel, în perioada martie - septembrie 2010, două persoane (Gheorghe Ion şi Ştefan Clopotaru lucrând în două schimburi), în intervalul orar 7.00-21.00, acţionau manual dispozitivul sonor, prin intermediul unor manete metalice situate la nivelul cadranelor (foto 8). Mişcarea era transmisă ciocanelor care băteau în clopotul sferturilor de oră şi cel orar, anunţând jumătatea de oră, respectiv ora întreagă (Ion 2010).

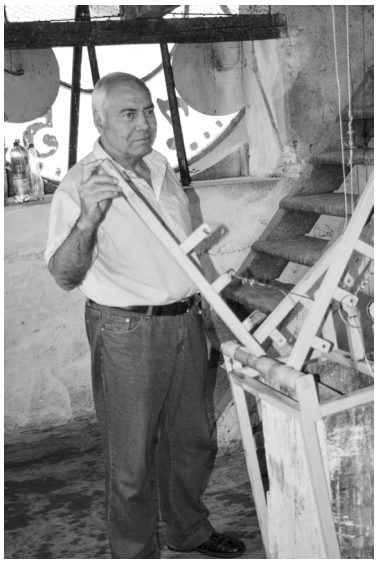

Foto 8. Ion Gheorghe în timpul acţionării manetelor.

Etapele privind achiziţionarea noului mecanism s-au derulat în intervalul aprilie – august 2010, timp în care s-a apelat la instituţii publice şi private şi la persoane particulare pentru asigurarea sumelor necesare cumpărării, transportului şi instalării mecanismului şi componentelor acestuia. Din informaţiile furnizate de dl Steffen Schlandt consemnăm următoarele: 1570 lei – din concerte, 7000 lei – sponsorizare Firma „Velux", 8400 lei – contribuţia Consiliului Judeţean Braşov, 750 euro – donaţii din Germania[8], la care s-au adăugat donaţii ale unor persoane particulare, ale companiilor braşovene „Sergamobil" şi „Remat" şi servicii de logistică şi cazare oferite de Biserica Neagră.

[7] Intrarea la concerte a fost liberă, spectatorii fiind îndemnaţi ca la sfârşitul reprezentaţiilor să-şi aducă contribuţia prin donaţii benevole pentru repararea mecanismului de orologiu. Tot cu această ocazie s-a făcut cunoscut numărul contului bancar unde doritorii puteau să facă donaţii.

[8] Francisc Incze a iniţiat o colectă în Germania, apelând la colegi de şcoală şi prieteni emigraţi din Braşov.

Foto 9. La intrarea în Casa Sfatului. De la stânga la dreapta: Fr. Incze, T. Boer şi Z. Boer.

Foto 10. Ridicarea mecanismului în turn.

Foto 11. Z. Boer şi St. Schlandt lângă noul mecanism „Mannhardt".

La 27 august 2010 Zoltan Boer, fiul acestuia Tihamér[9] şi Francisc Incze, echipaţi cu frânghii, scripeţi şi curele (foto 9) şi asistaţi de la sol de angajaţi ai muzeului de istorie, au ridicat în turnul Casei Sfatului piesele de orologiu aduse din Germania (foto 10-11). Asamblarea a fost realizată în perioada 13-15 septembrie de către Klaus Keith, asistat de soţia sa Christa, de Z. Boer şi de F. Incze (foto 12). Cu această ocazie dl Keith a precizat că mecanismul are trei compartimente: unul pentru mişcarea arătătoarelor, al doilea pentru bătaia sferturilor de oră, iar al treilea pentru bătaia orelor fixe. Inaugurarea oficială a avut loc o lună mai târziu, la 16 octombrie 2010 (BZB 2010), cu prilejul celei de-a opta ediţii a Festivalului *Musica Coronensis*. Astfel, mecanismul cu seria „1562", fabricat de către Johann Mannhardt în anul 1890, a repus în funcţiune orologiul din Piaţa Sfatului şi, prin intermediul acestuia, clopotul orar, de sfârşit de secol XVII, care a anunţat miezul zilei prin 12 bătăi acţionate mecanic. Vechiul mecanism, curăţat piesă cu piesă de către Z. Boer, face parte din patrimoniul Muzeului Judeţean de Istorie din Braşov şi este expus alături de mica statuetă din lemn în sala de la parterul Casei Sfatului.

Foto 12. Aspect din timpul instalării mecanismului de orologiu. De la stânga la dreapta: Fr. Incze, Z. Boer, K. Keith, C. Keith.

De-a lungul istoriei sale, orologiul public din turnul Casei Sfatului a cunoscut transformări tehnice importante, începând cu mecanismul orar, de factură gotică, confecţionat de meşterul breslaş Georgius, continuând cu modelul baroc cu minutar şi apoi cu cele realizate de Johann Mannhardt în era industrială a sfârşitului de secol XIX. Pus în mişcare de roţi dinţate şi greutăţi, de transmisii şi scripeţi, de clopote şi ciocane, ceasul public cu acţionare mecanică din Piaţa Sfatului este o prezenţă permanentă a cotidianului citadin braşovean al ultimelor cinci veacuri.

[9] Tihamér Boer a asigurat transportul mecanismului de orologiu şi a componentelor acestuia din Germania la Braşov.

Bibliografie

Ackermann 1990: W. Ackermann, Der Turmuhrenbau Johann Mannhardts (1798-1878) im 19. Jahrhundert. Alte Uhren und moderne Zeitmessung 3, 1990.

Bell 1950: A.E. Bell, Christian Huygens and the Development of Science in the Seventeenth Century (London 1950).

Bosl 1983: K. Bosl, Bosls bayerische Biographie: 8000 Persönlichkeiten aus 15 Jahrhunderten (Regensburg 1983).

BZB 2009: Bună ziua Braşov, 4366, ediţie on-line, 2009 (Braşov 2009).

BZB 2010: Bună ziua Braşov, 4604, ediţie on-line, 2010 (Braşov 2010).

Die Johann f.a.: Die Johann Mannhardt'sche Thurmuhren Fabrik, f.a. (München f.a.)

Ion 2010: Gh. Ion, Raport de activitate pe luna aprilie.

Jekelius 1928: Tartler Thomas, Collectaneen über Kronstadt und Burzenland, Bd. I (Kronstadt 1741), 173 apud E. Jekelius, Kronstadt und seine Stadtteile. In: Das Burzenland, Bd. III (Kronstadt 1928).

Nussbächer 1985: G. Nussbächer, Aus der Geschichte des alten Kronstädter Rathauses. In: Aus Urkunden und Chroniken (Bukarest 1985), 67-68.

Nussbächer 1987: G. Nussbächer, Din cronici şi hrisoave (Bucureşti 1987).

Nussbächer 1996: G. Nussbächer, Das Kronstädter Rathaus (Kronstadt 1996).

Treiber 1944: G. Treiber, Die Stundenglocke am Rathausturm in Kronstadt. In: Mitteilungen des Burzenländer Museums, Heft 1-4 (Kronstadt 1944).

Kronstädter 1877: Kronstädter Zeitung 58, 1877.

Clock on the Tower of the Council House in Braşov: Pages of history

Keywords: Braşov, the Council House, tower, clock, Mannhardt.

Abstract: People have always been fascinated by time, and for its measurement natural rhythms (cycle of seasons, movement of stars) were first used, and then various devices with which help they organized their economic, social and religious life. In the Middle Ages the towers of the cathedrals and city halls were equipped with intricate mechanisms that could measure day and night, but not without errors for a 24-hour period. City clocks meant a lot in the life of society, becoming the subject of local mythology, and the buildings on which they were located became emblematic monuments.

The clock installed on the tower of the Braşov Council House in the early 16th century was equipped with four dials located on the four sides of the tower. The bell had been setting in motion with the help of a wooden figurine. In the 18th century there was installed a bell sounding every quarter of an hour. In 1877, the city council acquired the mechanism produced at the Johann Mannhardt's factory in Munich, which functioned until 2010, and then was replaced by another one, manufactured in 1890 by the same manufacturer.

List of illustrations:

Photo 1. The arrow of the clock from the collection of the County Historical Museum of Braşov.

Photo 2. The bell of the clock from the tower of the Council House in Braşov.

Photo 3. The bell of the tower clock (detail).

Photo 4. The figurine actuating the clock mechanism.

Photo 5. The Council House drawing made in 1774 by Gustav Treiber.

Photo 6. Modern view of the tower of the Council House.

Photo 7. The bell sounding every quarter of an hour.

Photo 8. Ion Gheorghe during the action of the levers.

Photo 9. At the entrance to the Council House. From left to right: Fr. Incze, T. Boer şi Z. Boer.

Photo 10. Raising the mechanism on the tower.

Photo 11. Z. Boer and S. Schlandt near the new "Mannhardt" mechanism.

Photo 12. During the installation of the clock mechanism. From left to right: Fr. Incze, Z. Boer, K. Keith, C. Keith.

Часы на башне Дома Совета в Брашове: Страницы истории

Ключевые слова: Брашов, Дом Совета, башня, Часы, Маннхардт.

Резюме: Люди всегда были очарованы временем, и для его измерения сначала использовали природные ритмы (цикл сезонов, движение звезд), а затем различные устройства, с помощью которых организовали свою экономическую, социальную и религиозную жизнь. В средние века башни соборов и мэрий были ос-

нащены сложными механизмами, которые могли измерять день и ночь, но не без погрешностей в течение 24-часового периода. Городские часы много значили в жизни общества, становясь объектом местной мифологии, а здания, на которых они размещались, обретали символическое значение.

Часы, установленные в Брашове на башне Дома Совета в начале XVI века, были оснащены четырьмя циферблатами, расположенными на четырех сторонах башни. Колокол приводился в движение с помощью деревянной фигуры. В XVIII веке в башне был установлен колокол, отбивающий четверти часа. В 1877 году городской совет приобрел механизм, произведенный на фабрике Иоганна Маннхардта в Мюнхене, который функционировал до 2010 года, а затем был заменен другим, изготовленным в 1890 году тем же производителем.

Список иллюстраций:

Фото 1. Стрелка часов из собрания уездного исторического музея Брашова.

Фото 2. Колокол часов из башни Дома Совета в Брашове.

Фото 3. Колокол башенных часов (деталь).

Фото 4. Фигурка, приводящая в действие механизм часов.

Фото 5. Чертеж Дома Совета, выполненный в 1774 году Густавом Трейбе.

Фото 6. Современный вид башни Дома Совета.

Фото 7. Колокол, отбивающий четверти часа.

Фото 8. Ион Георге во время работы рычагов механизма часов.

Фото 9. У входа в Дом Совета. Слева направо: Ф. Инце, Т. Боер и З. Боер.

Фото 10. Подъем механизма в башню.

Фото 11. З. Боер и С. Шландт возле нового механизма «Маннхардт».

Фото 12. Во время установки часового механизма. Слева направо: Ф. Инце, З. Боер, К. Кейт, С. Кейт.

05.04.2018

Cristina Tănase, Muzeul Judeţean de Istorie Braşov, Piaţa Sfatului, nr. 30, Braşov, România,
e-mail: tanasecristina67@gmail.com

POLITICA DE CADRE A APARATULUI SUPERIOR DE PARTID ÎN RSSM (1940-1941/1944)

Lilia Crudu

Cuvinte-cheie: cadrele de partid, politica de cadre, poziţii-cheie, funcţionari de partid, aparatul de partid, nomenclatura, eşalonul superior al partidului, generaţia nouă stalinistă a elitei politice.

În nou-formata RSS Moldovenească (august 1940) problema cadrelor şi asigurarea cu personal a aparatului de partid, administrativ şi economic era una din priorităţile autorităţilor sovietice. De aceea ne vom concentra cercetarea noastră asupra a două perioade distincte: 1. Anii 1940-1941 – perioada sovietizării Basarabiei şi constituirii organelor de conducere; 2. Anul 1944, când aparatul CC al PC(b)M se reîntoarce din evacuare şi continuă sovietizarea. Scopul principal al studiului este de a analiza evoluţia capitalului cultural, politic şi uman al liderilor de partid în perioada amintită. Termenii folosiţi în lucrarea noastră: *lideri/elita partidului*, *lucrătorii responsabili de partid* sau *funcţionarii de partid* îi percepem ca o parte componentă a eşalonului superior al nomenclaturii, cărei îi reveneau funcţiile-cheie în ierarhia puterii. Prezentul studiu se bazează pe documente consultate în Fondul 49 al Comitetului Regional de partid din RASSM şi în Fondul 51 al Comitetului Central al Partidului Comunist (bolşevic) din RSSM al Arhivei Organizaţiilor Social-Politice din Republica Moldova.

Trebuie să remarcăm faptul că, în timpul epurărilor staliniste, au fost exterminate elitele naţionale formate în republici în anii '20 ai secolului trecut, în locul lor venind altele, de inspiraţie stalinistă. Lazar Kaganovici, o persoană-cheie din conducerea sovietică, apreciind „purificările" aparatului de stat şi de partid, remarca faptul că „păturI întregi de oameni au fost arestate şi exterminate" (*snimali liudei sloiami*), eliberând funcţii (inclusiv funcţii-cheie) pentru avansarea accelerată a cadrelor din eşaloanele inferioare ale partidului. Prin urmare, s-a produs un schimb violent de generaţii în structurile puterii şi cele sociale. Substituirea „gărzii vechi" cu cadre noi de tip stalinist a avut loc în condiţii de stimulare a unui climat de suspiciune, frică şi intimidare permanentă în interiorul partidului, modelând funcţionarii de partid în aşa fel, încât ei deveneau mai uşor dirijabili, manevrabili şi docili, forţându-i să-şi demonstreze loialitatea deplină faţă de autoritatea centrală. Sistemul existent nu reuşea să pregătească schimbul nou al corpului de cadre. De aceea s-a recurs la resursele umane disponibile, acordând prioritate persoanelor mai tinere şi loiale puterii sovietice, chiar dacă aveau un nivel diferit al capitalului cultural sau erau originari din stânga Nistrului sau din regiunile din imediată apropiere, în special din Ucraina. Formarea corpului de cadre în RASSM, percepută ca o pepiniera a cadrelor destinate în perspectivă noii formaţiuni, urma să furnizeze acestea, în primul rând, nucleului partinic al RSSM. În rândul persoanelor trimise în RASSM îi evidenţiem pe: N. Salogor (în 1930), Ch. Belous (1931), D. Otean (1931), S. Zelenciuk (1932), N. Smorigo (1933), I. Alioşin (1933), Gr. Soloviov (1933), V. Ţâganko (1933), V. Yakunin (1934), P. Pokatilov (1936), S. Ţaranov (1936), P. Borodin (1939) ş.a.

O parte considerabilă a funcţionarilor din ierarhia partidului s-au afirmat încă în RASSM când în urma verificărilor şi purificărilor rândurilor sale din 1933-1934, au ajuns la conducerea partidului[1]. Membrii de partid obligatoriu erau trecuţi prin verificările dosarelor personale şi ale biografiilor acestora pentru a identifica detalii, considerate de noul regim compromiţătoare şi, respectiv, a-i elimina din rândurile partidului[2]. La identificarea

[1] De fapt, verificarea şi purificările conducerii Comitetului Regional de partid din RASSM din anii '30 a început după adoptarea hotărârii plenarei CC al PC(b) din toată Uniunea Sovietică din noiembrie 1928.

[2] Purificările rândurilor PC(b) din URSS se făceau periodic începând cu 1921 pentru a îmbunătăţi personalul aparatului sovietic şi de partid. Scopul purificărilor era de a micşora rândurile partidului prin identificarea şi excluderea din partid a persoanelor cu originea socială „nesănătoasă", neproletară, şi a elementelor duşmănoase de clasă. A se vedea: Конференция 1932, 102-127. Despre verificarea carnetelor de partid în RASSM a se vedea, spre exemplu, rezoluţia Biroului Comitetului Regional de partid al RASSM din 7 au-

„elementelor duşmănoase" şi efectuarea purificării partidului au fost utilizate diferite mijloace şi mobilizate toate forţele. Şi în vârfurile puterii din RASSM s-au înteţit denunţurile şi acuzaţiile reciproce odată cu punerea în mişcare în întreagă ţară a campaniei de demascare a duşmanilor din interior şi a excluderii lor din partid. Loialitatea lor deplină pe verticală în sus, lipsa de rafinament cultural şi de sensibilitate morală erau trăsături comune ale funcţionarilor din conducerea partidului. Printre persoanele cu biografia „pătată" merită de amintit cazul lui Piotr Pokatilov, care după absolvirea Institutului mecanico-tehnologic a rămas să activeze la Odesa. Iar în martie 1935 a fost eliberat din funcţia de secretar al comitetului de partid al fabricii „Bolşevik" şi admonestat pentru că a pierdut vigilenţa politică şi nu a dus lupta cu „degeneraţii" din administraţia fabricii. Luând în consideraţie că în urma purificărilor din RASSM s-a resimţit un deficit acut de cadre bine instruite, cu studii superioare, orientându-se repede, îi reuşeşte să-şi refacă cariera obţinând transferul la Tiraspol, unde în scurt timp admonestarea din 1935 i-a fost anulată, iar el este promovat iniţial în aparatul regional de partid, apoi, în aparatul CC al PC(b)M[3].

Printre persoanele din aparatul partinic superior, care au supravieţuit noului val de purificări din 1937-1938, remarcăm cazul lui S. Ţaranov, şeful secţiei propagandă şi agitaţie a Regionalei de partid din RASSM (1937-1938), care a fost retrogradat din funcţie pentru că se vehiculau zvonuri, urmate de scrisori anonime precum că în timpul studiilor sale la Kiev „şi-a permis unele declaraţii antipartinice" şi, respectiv, cum se practica, a fost trimis la muncă didactică la Institutul Agricol din Tiraspol. Au urmat verificări, iar pe durata acestora, din mai 1938 până în iunie 1939, el a fost ţinut sub arest la închisoarea din Tiraspol. Probabil, pentru că represiunile au atins apogeul şi începuse declinul, Taranov a reuşit să evite epurarea restabilindu-se la ultimul loc de muncă[4]. Şi în cazul lui N. Smorigo, şeful secţiei organelor de partid a Comitetului Regional de partid din RASSM (1937-1940)[5] au existat materiale compromiţătoare, însă el a reuşit să se menţină în funcţie[6]. Un alt exemplu este cazul lui I. Alioşin, care în 1937 a deţinut funcţia de prim-secretar al comitetului raional de partid din Camenca, sub conducerea căruia „au fost demascaţi spionii şi troţkiştii, strecuraţi în scopuri meschine în rândurile partidului". La fel ca şi în anii 1933-1934, asemenea „vigilenţă" a membrilor de partid era stimulată. De remarcat este faptul că deşi Alioşin avea o „linie de comportament corectă", totuşi, în acelaşi an i s-a aplicat admonestare pentru că „a deconspirat cu întârziere activitatea dăunătoare în cadrul SMT din Camenca". În scurt timp, însă, el a fost „recompensat" cu avansarea în funcţia de adjunct al şefului secţiei propagandă şi agitaţie, iar din 1939 – cu funcţia de şef al secţiei militare din cadrul Comitetul Regional de partid din RASSM, urmând ulterior promovarea în CC al PC(b)M[7]. Şi cazul D. Otean, şefa secţiei comerciale a Regionalei de partid din RASSM (1936-1938), se înscrie în tabloul general schiţat mai sus, ea fiind trimisă la studii, la Şcoala Superioară de Partid din Moscova. După revenirea ei în 1940 a fost acceptată doar în funcţia de adjunct al şefului secţiei cadre. Erau şi alte exemple mai dramatice, ca cel al lui V. Todres, prim-secretar (1937), şi al lui N. Golub, al doilea secretar al Comitetului Regional din RASSM (1937), al lui V. Şamis, şeful secţiei organelor de partid (1932-1937), al lui L. Cojuhari, şeful secţiei industrie şi transport (1934-1937), al lui G. Babenko, şeful secţiei agricole a Regionalei de partid (1937) şi al lui M. Osadcii, şeful secţiei şcoli şi instituţii de iluminare culturală (1937), care au fost supuşi represiunilor în 1937[8].

gust 1935. AOSRPM, F. 49, inv. 1, d. 3098, f. 6-15. Ca rezultat al acestor verificări au fost testaţi 2389 de membri de partid. Dintre aceştia, 17 membri au fost excluşi din partid, 14 trecuţi în membrii supleanţi şi o persoană transferată în categoria „simpatizanţilor". AOSPRM, F. 49, inv. 1, d. 3277, f. 23.

3 P. Pokatilov, în perioada iunie 1938 - martie 1939 a deţinut funcţia de şef al secţiei transport şi industrie, iar în martie - octombrie 1939 a activat în calitate de şef al secţiei instruire şi organizare a Regionalei de partid. Între octombrie 1939 şi august 1940 a fost numit în funcţia de şef al secţiei industrie a Comitetului Regional de partid din RASSM. A se vedea: AOSPRM, F. 49, inv. 1, d. 3849, f. 55, 83, 85.

4 În primăvara lui 1947, S. Ţaranov, la fel, a fost admonestat şi eliberat din funcţia de secretar al CC al PC(b)M responsabil de propagandă şi agitaţie pentru că şi-a „permis declaraţii antipartinice". AOSPRM, F. 51, inv. 68, d. 10, p. 40.

5 Din 1939 secţia s-a numit organizare şi instruire.

6 A se vedea: Стратиевский 2004, 14-15.

7 AOSPRM, F. 51, inv. 6, d. 2506, f. 14-16.

8 În perioada anilor 1937-1938 au fost expuşi represiunilor şi alţi funcţionari din aparatul Regionalei partidului precum: I. Badeev (1924-1928) şi H. Bogopolschi (1928-1930) – primi-secretari, V. Holostenko, şef al secţiei propagandă şi agitaţie (1924-1928), A. Kapţevici – şef al secţiei organelor de partid (1932), M. Alhimovici (1933-1935) şi D. Turcin (1935-1937) – şefi ai sectorului propagandă al secţiei cultură şi propagandă, N. Gaiţan, preşedintele Comitetului Regional de Control şi comisar al poporului pentru inspecţia muncitoresc-ţărănească (1932-1934) ş.a. Vezi: Красная Бессарабия, №6, 1937, 10-11; Стратиевский 2007; Стратиевский

În urma represiunilor staliniste din anii 1937-1938, funcţionarii de partid de rang înalt reprimaţi au fost înlocuiţi cu persoane promovate rapid în funcţii-cheie ale Comitetului Regional din RASSM, reuşind să facă carieră fulminantă, profitând de momentul oportun. Printre persoanele cu reuşită profesională din cadrul Comitetului Regional de partid menţionăm şi pe: P. Borodin, care a deţinut din februarie şi până în iunie 1939 funcţia de al doilea secretar, iar din luna iunie a aceluiaşi an – funcţia de prim-secretar, S. Zelenciuk – al treilea secretar[9], din iunie 1939 l-a substituit pe P. Borodin la funcţia de al doilea secretar, V. Ţâganko – secretar pentru cadre, N. Smorigo – şeful secţiei cadre, şeful secţiei organizatorice, F. Gerlimanov – şeful secţiei propagandă şi agitaţie, I. Alioşin – şeful secţiei militare, ş.a. Aceste persoane pe parcursul anilor '40 ai secolului trecut au reuşit, cu unele excepţii, să se menţină în funcţiile exercitate în aparatul superior al partidului, rămânând în continuare actori principali pe scena politică a RSSM. O situaţie similară a fost şi în celelalte republici unionale şi autonome, unde, în urmă represiunilor staliniste, au fost promovaţi în funcţiile-cheie ale organizaţiilor republicane de partid funcţionari tineri şi devotaţi. Astfel, putem afirma că, depăşind furia represiunilor anilor '30 ai secolului trecut, corpul de cadre nomenclaturiste din republicile unionale, inclusiv din RSSM, s-a stabilizat.

Cum menţionam mai sus, în luna august 1940 în RSSM au fost trimişi în primul rând activişti de partid din Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească, care au constituit nucleul aparatului superior al partidului. După reorganizarea Secretariatului Comitetului Regional de partid din RASSM, secretarii au fost desemnaţi la funcţii-cheie din aparatul de partid din RSSM cu unele schimbări[10]. P. Borodin a reuşit să rămână pe prim-plan, preluând funcţia de prim-secretar al CC al PC(b)M, N. Salogor a făcut un salt în carieră de la o funcţie nesemnificativă, din cea de preşedinte al sovietului raional din Slobozia, în vârful ierarhiei, fiind numit al doilea secretar al CC al PC(b)M. De asemenea S. Zelenciuk a fost transferat din funcţia de al doilea secretar la postul de secretar al CC pentru propagandă şi agitaţie, în schimb N. Smorigo a fost promovat din şef de secţie a aparatului de partid regional la funcţia de secretar al CC pentru cadre. Totodată, remarcam faptul că, conform Statutului partidului din martie 1939 „conducerea secţiilor propagandă şi cadre era încredinţată doar secretarilor deosebiţi" (Statutul 1939, 16). La început, balanţa puterii părea a fi echilibrată între cei patru, reprezentând elita partidului. Uniţi de interese comune de a consolida puterea PC(b)M, fiecare dintre ei avea ambiţii personale, dorind poziţii de conducere. Iar din octombrie 1940 a fost suplinită şi a cincea funcţie – de al treilea secretar al CC al PC(b)M, de către M. Bessonov. Menţionăm că M. Bessonov, având la rândul său experienţă de secretar pentru cadre al Comitetului Regional din Krasnodar, a fost trimis în RSSM pentru a întări conducerea partidului.

De asemenea, în perioada august 1940 - iunie 1941 au fost stabilite statele estimative ale aparatului Comitetului Central al PC(b)M, compuse în 1940 din şapte secţii, iar în 1941 din nouă secţii: cadre; propagandă şi agitaţie; instruire şi organizare; agricolă; industrie; industrie alimentară; construcţii şi materiale de construcţii; transport; militară şi două sectoare: special şi financiar-administrativ, cuprinzând în total 108 de lucrători responsabili ai aparatului de partid şi 40 de lucrători tehnici. Astfel, remarcăm că în aparatul CC al PC(b)M din 1940, 28 de persoane aveau responsabilităţi de şef de secţie sau sector, restul fiind instructori şi lectori. Cel mai mare număr de state a fost atribuit secţiei cadre – 28 de persoane şi secţiei propagandă şi agitaţie – 20 de persoane, probabil, fiindcă acestea erau cele mai importante două segmente pentru sovietizarea teritoriului nou-anexat. Totodată menţionăm faptul că în perioada cercetată de noi secţiile cadre şi propagan-

1989; Stâci 1989; Исаак 1989; Флока 1990a; Флока 1990b, Movileanu 1993; Negru 2003, 115-127; Bruchis 1984; Tărîţă 2017.

[9] La 23 mai 1938, la plenara I-a a Comitetului Regional, S. Zelenciuk a fost ales în funcţia de al treilea secretar a Regionalei, fiind responsabil de cadre. Vezi: Comsomolistul Moldovei, 24 mai 1938.

[10] Remarcăm faptul că în Statutul PC(b) din toată Uniunea Sovietică era stipulat numărul secretarilor pentru comitetele regionale de partid şi se făcea referinţă la vechimea acestora în cadrul partidului. Spre exemplu, în baza Statutului partidului din 1934 numărul secretarilor Comitetului Regional de partid din RASSM era doar două persoane, prim-secretar şi al doilea secretar cu vechimea în partid de cel puţin 12 ani. Conform Statutului adoptat în martie 1939 numărul secretarilor comitetelor regionale de partid s-a schimbat ajungând la 4-5 persoane cu vechimea de 5 ani. Astfel, în martie anul 1940 au fost aprobaţi patru secretari ai Comitetului Regional de partid din RASSM: prim-secretar – P. Borodin, al doilea secretar – S. Zelenciuk, secretar pentru cadre – V. Ţâganko, secretar pentru propagandă şi agitaţie – F. Gerlimanov. Vezi, spre exemplu, Moldova Socialistă, 10 martie 1940; Statutul 1939, 11.

dă şi agitaţie erau conduse de secretarii CC responsabili de segmentul respectiv de muncă.

La I-a Plenară a CC al PC(b)M din 8 februarie 1941, persoanele menţionate mai sus au fost reconfirmate în funcţii. Au fost întăriţi în funcţii şi şefii secţiilor CC al PC(b)M: şeful secţiei agricole Ch. Belous, şeful secţiei industrie M. Martynov, şeful secţiei transport D. Ivancihin, şeful secţiei organizatorice I. Alioşin, şeful secţiei militare B. Kondratenko[11]. Neafectaţi direct de represiunile staliniste, până în anul 1940, V. Ţâganko şi G. Gerlimanov au avut o cariera de partid reuşită. Iar după 1940 şi mai ales în 1944 ei au fost considerabil retrogradaţi, fiind acceptaţi doar în funcţii secundare ale eşalonului superior al puterii, în calitate de adjuncţi ai şefului secţiei CC al PC(b)M, de cadre, în cazul lui Ţâganko şi de propagandă, în cazul lui Gerlimanov.

La a III-a Plenară a CC al PC(b)M din 23 aprilie 1941, componenţa numerică a secretarilor şi, respectiv, a Biroului CC al PC(b)M s-a extins şi s-a completat cu patru persoane. Prin promovarea în funcţii de secretari a foştilor săi colegi, Gr. Soloviov şi N. Cerneavski, poziţia lui P. Borodin s-a consolidat. Astfel, având un avantaj evident, studii superioare încheiate, Gr. Soloviov, fost prim-secretar al comitetului raional de partid din Tiraspol, a fost avansat în funcţia de secretar al CC pentru cadre, iar N. Smorigo, fost secretar al CC pentru cadre, fără studii superioare, a fost acceptat la funcţia nouă de secretar al CC al PC(b) M pentru transport; I. Alioşin, fost şef al secţiei organizatorice, a fost de asemenea promovat în funcţia de secretar al CC pentru industrie; P. Pokatilov, fost comisar al poporului pentru industrie alimentară a fost transferat în funcţia de secretar al CC pentru industria alimentară[12], N. Cerneavski, fost cadru didactic la Institutul de Construcţii din Dnepropetrovsk a fost trimis în RSSM la funcţia de secretar al CC pentru construcţii şi materiale de construcţii[13]. În urma remanierilor aparatului de partid din aprilie 1941, G. Gorbunov, fost vicecomisar al poporului pentru gospodăria comunală a fost desemnat în funcţia nouă de şef al secţiei construcţii şi materiale de construcţii, I. Zaharov – în calitate de şef al secţiei industriei alimentare[14], iar M. Poleanschi numit la funcţia de şef al secţiei organizatorice, exercitată anterior de I. Alioşin[15].

Odată cu declanşarea războiului a fost redus simţitor chiar şi aparatul CC al PC(b)M. La 18 august 1941, la şedinţă Biroului a CC al PC(b)M a fost aprobată componenţa secretarilor şi a aparatului CC al PC(b)M. Printre secretari păstraţi în staff menţionăm pe N. Salogor, M. Bessonov, G. Soloviev şi S. Zelenciuk, ceilalţi fiind trimişi pe front sau au rămas la dispoziţia guvernului şi a CC al Partidului Comunist (bolşevic) din toată Uniunea Sovietică. Ulterior, numărul secretarilor ai CC al PC(b)M se reduce până la două persoane (N. Salogor şi S. Zelenciuk), iar apoi, în 1944, revine la patru. Iar, în aparatul CC al PC(b)M a fost lăsat un număr minimal de funcţionari: şeful secţiei militare – B. Kondratenko, şeful secţiei agricole – Ch. Belous şi şeful sectorului statistic şi carnetului de partid unic din cadrul secţiei organizare şi instruire – P. Tkaciuk.

Cu începerea războiului, P. Borodin, alături de alte persoane importante din conducere (G. Soloviev, S. Ţaranov), este detaşat la Consiliul Militar al Frontului de Sud al Armatei Roşii. La scurt timp, S. Zelenciuk, F. Brovko[16] şi alţi demnitari, au solicitat oficial concediu pe motiv de boală sau de odihnă, dar, de fapt, au urmărit scopul de a-şi rezolva problemele personale[17]. Pe de altă parte, în timpul retragerii conducerii RSSM, unii comunişti cu funcţii consumau excesiv alcool, având comportament reprobabil în viziunea moralei de partid (P. Borodin, S. Zelenciuk, F. Brovko). Se pare, că în aceste condiţii N. Salogor, fiind un nomenclaturist înnăscut, a intuit că a venit momentul oportun pentru a-l înlătura pe rivalul său principal P. Borodin, şi nu a ezitat să-i ştirbească imaginea contribuind esenţial la deteriorarea ireversibilă a poziţiei lui în partid. În februarie 1942 Comisia Controlului de partid al CC al PC(b) din toată Uniunea Sovietică, fiind sesizată despre comportamentul imoral al lui Borodin din octombrie 1941, a examinat cazul lui. A urmat eliberarea

[11] AOSPRM, F. 51, inv. 1, d. 43, f. 1-3.

[12] În anii 1938-1940, P. Pokatilov a activat în cadrul Comitetului Regional de partid al RASSM în calitate de şef al secţiei industrie şi transport.

[13] AOSPRM, F. 51, inv. 1, d. 45, f. 1-7.

[14] În anii 1939-1940, I. Zaharov a activat în calitate de instructor în cadrul secţiei industrie a Comitetului Regional de partid din RASSM.

[15] În perioada decembrie 1937 - aprilie 1941, M. Poleanski a exercitat funcţia de prim-secretar al comitetului raional de partid din Râbniţa.

[16] Din iunie 1940, F. Brovko a exercitat funcţia de preşedinte al Prezidiului Sovietului Suprem al RASSM, iar în perioada august 1940 - mai 1951 – al Sovietului Suprem al RSSM.

[17] AOSPRM, F. 51, inv. 1, d. 80, f. 19, 21.

lui Borodin din funcţia de prim-secretar al CC al PC(b)M cu trimiterea lui pe front, mai mult pe motiv formal[18]. Cu toate că dosarul personal al lui Borodin conţinea multe detalii compromiţătoare din biografia acestuia[19], decizia luată în februarie 1942 a fost totuşi prea exigentă[20]. După război, Borodin a ocupat până la pensionare (1962) doar funcţii secundare în aparatul de partid din RSS Ucraineană. La invitaţiile de a vizita RSSM, Borodin răspundea întotdeauna prompt cu refuz, considerând că a fost pe nedrept marginalizat[21]. Această acţiune a lui Salogor a fost făcută pentru a-şi impune şi a-şi întări poziţia de conducere în partid. Remarcăm faptul că relaţiile între cadrele „transnistrene" nu erau deloc simple. S. Zelenciuk avea tentaţia puterii şi folosea toate mijloacele pentru înlăturarea rivalilor săi. Fiind un stalinist înveterat şi aspirând totuşi la această funcţie, a folosit, la rândul său, în culise, date cunoscute doar de un cerc restrâns, despre originea „nesănătoasă" a lui N. Salogor pentru a-i ştirbi din autoritate[22]. Din acest motiv, cazul lui Salogor a fost discutat la şedinţa Biroului CC al PC(b)M, din martie 1942, când a recunoscut acest fapt. Conflictele şi rivalitatea dură între secretarii CC al PC(b)M nu au fost întotdeauna tolerată de Moscova. Pentru că elita de partid s-a compromis, Salogor va fi acceptat doar să îndeplinească *ad interim* funcţia de prim-secretar.

După ce Salogor a reuşit temporar să-şi consolideze poziţia în partid, în timpul războiului, lui i-a fost încredinţată sarcina de a organiza mişcarea de partizani de pe teritoriul Basarabiei[23]. Pentru a da dovadă de devotament faţă de Moscova el personal selecta pe responsabilii de partid pentru a-i organiza în detaşamente de partizani şi a-i trimite în misiuni[24]. La finele anului 1943 şi la începutul anului 1944 el coordona cu Kievul, unde să afla statul major al mişcării de partizani din Ucraina, acţiunile militare de pe teritoriul RSSM[25]. La rândul său, Zelenciuk a fost trimis în regiunea Stalino, apoi în Cikalov pentru a selecta persoane în vederea încadrării lor în detaşamentele de partizani[26].

Un caz aparte a fost cel al lui I. Alioşin, rus, venit din regiunea Saratov, necunoscător al limbii române, care pe fundalul refuzului în masă al funcţionarilor de partid de rang înalt de a se implica în organizarea mişcării de partizani pe teritoriul Basarabiei a acceptat misiunea, fapt pentru care mai târziu a fost făcut „eroul poporului moldav"[27]. Decizia lui Alioşin de a activa în spatele frontului poate fi explicată prin faptul că el s-a format în mediul comunist din anii 20 ai secolului trecut, devenind membru de partid la vârsta de doar 19 ani. În septembrie 1943 Alioşin[28] a obţinut permisiunea de a părăsi detaşamentul de partizani fiindcă s-a îmbolnavit, însă în documentele identificate de noi la AOSPRM nu se specifică ce fel de probleme de sănătate avea el. Iar funcţia lui Alioşin de împuternicit al CC al PC(b)M în mişcarea de partizani a fost preluată de către Gh. Rudi[29]. În scurt timp, în martie 1944, membrii Biroului CC al PC(b)M S. Zelenciuk şi F. Brovko s-au deplasat la Kiev, în statul-major al mişcării de partizani din Ucraina pentru a organiza înmormântarea lui Alioşin[30].

Alt exemplu grăitor este cazul lui Mihail Martynov, şeful secţiei industrie al CC al PC(b) M în anul 1941, rus, originar din regiunea Moscova, care pentru că a refuzat să execute ordinul, a fost destituit din funcţie şi eliberat din rândurile membrilor ai CC al PC(b)M la şedinţa biroului

[18] Vezi: Pasat 2011, 101-102; Caşu 2013, 344-359; Tărîţă 2015, 38-48.

[19] Printre acestea numim, spre exemplu, admonestarea aplicată pentru participare în 1926 la cununia religioasă a surorii sale, iar ulterior anulată.

[20] O situaţie similară a avut şi V. Forş, comisar al poporului pentru învăţământ (1940-1941), însă, spre deosebire de P. Borodin, a căzut pe câmpul de luptă.

[21] Aceasta idee a fost exprimată de către V.I. Ţaranov.

[22] Vezi: Crudu 2015, 7-20.

[23] A se vedea, spre exemplu, AOSPRM, F. 51, inv. 68, d. 3, f. 9.

[24] În Lituania, prim-secretarul A. Snečkus, la fel, a coordonat mişcarea de partizani. O altă situaţie a fost, spre exemplu, în Estonia, unde prim-secretarul K. Sear a acceptat să rămână în misiune specială (Зубкова 2008, 260).

[25] AOSPRM, F. 51, inv. 2, d. 8, f. 25.

[26] AOSPRM, F. 51, inv. 68, d. 1, f. 14.

[27] AOSPRM, F. 51, inv. 2, d. 1, f. 13.

[28] Între iunie 1941 şi aprilie 1942 s-a încadrat în Armata Roşie, în calitate de şef al grupei operative pe lângă Consiliul Militar al Armatei a XII-a de pe Frontul de Sud. În aprilie-decembrie 1942 a activat în cadrul aparatului CC al PC(b)M. Din decembrie 1942 până în mai 1943 a activat în calitate de şef al secţiei moldoveneşti a mişcării de partizani pe lângă statul-major ucrainean. Din mai 1943 a fost desemnat în funcţia de împuternicit al CC al PC(b)M pentru organizarea şi completarea mişcării de partizani, concomitent fiind comisar al detaşamentului nr. 1 de partizani de pe teritoriul Basarabiei.

[29] În anii 1940-1941, Gh. Rudi a deţinut funcţia de vicepreşedinte al Consiliului Comisariatelor Poporului din RSSM. AOSPRM, F. 51, inv. 68, d. 3, f. 9.

[30] AOSPRM, F. 51, inv. 2, d. 8, f. 42. La Plenara a III-a CC a PC(b)M din 25-27 iunie 1944, T. Konstantinov l-a apreciat pe I. Alioşin ca pe un organizator al mişcării de partizani de pe teritoriul RSSM, care a căzut în luptă.

din februarie 1942[31]. În acest context, trebuie remarcat faptul că nucleul aparatului de partid al CC al PC(b)M şi al guvernului s-a compromis din primele zile ale războiului, refuzând să se includă şi să activeze pe teritoriul Basarabiei. Se pare că unul din motivele refuzului de a activa în spatele frontului era necunoaşterea limbii române.

În 1944, componenţa redusă a secretarilor CC al PC(b)M revine la Chişinău cu excepţia lui M. Bessonov, I. Alioşin şi P. Borodin. Primul a fost substituit pentru o scurtă perioadă, din aprilie până decembrie 1944, cu Ivan Rivkin[32], iar din 22 decembrie 1944 cu Filip Kaşnikov[33]. Deşi oficial Rivkin a fost aprobat în funcţie la Plenara a III-a a CC al PC(b)M din 25-27 iunie 1944 unde a prezentat datele sale biografice, în stenograma plenarei nu numai că lipsesc acestea, dar nu este nici măcar o caracterizare a lui din partea organizaţiei de bază de partid. I. Alioşin, cum am menţionat mai sus, în primăvara anului 1944 nu mai era în viaţă, iar P. Borodin lupta pe front.

Remarcăm faptul că în perioada cercetată de noi numărul total al secretarilor CC al PC(b)M a variat. În primul an al sovietizării Basarabiei acesta a crescut simţitor, de la cinci persoane în 1940, la nouă în 1941. Iar cu începerea războiului s-a redus considerabil ajungând iniţial la patru persoane în vara 1941, iar apoi la două persoane în anii 1942-1943. Pe parcursul anului 1944 numărul secretarilor creşte pe măsura demobilizării lor din armata roşie, revenind spre finele anului 1944 la patru persoane. Şi aparatul CC al PC(b)M a avut tendinţa de creştere numerică. În primele luni ale anului 1944 statele lui erau formate din 15-16 responsabili de partid. În primăvara lui 1944 acestea cresc ajungând la 46 de persoane, iar la finele anului în componenţa CC al PC(b)M erau incluşi 127 de lucrători responsabili. Pe parcursul anului 1944 aparatul CC a ajuns la 11 secţii (cadre, propagandă şi agitaţie, instruire şi organizare, agricolă, zootehnie, militară, industrie, transport, industrie alimentară, construcţii şi materiale de construcţii, comerţ şi alimentarea publică) şi două sectoare (special şi financiar-administrativ). Şi în 1944, ca şi în perioada anterioară, cele mai numeroase secţii ale CC al PC(b)M au fost: cadre – 20 de persoane, propagandă şi agitaţie – 22 de persoane şi instruire şi organizare – 21 de persoane.

În primele luni ale anului 1944 nucleul din conducere a aparatului CC al PC(b)M a rămas practic acelaşi (N. Salogor, S. Zelenciuk, Gr. Soloviev, D. Otean, V. Ţâganko ş.a.). Iar pe parcursul lunilor mai-iunie şi până la sfârşitul anului 1944 statele CC al PC(b)M se completau în continuare cu unele schimbări. Astfel, la funcţia şef al secţiei agricole a fost trimis N. Golubev, iar Ch. Belous, care a deţinut aceasta funcţie înainte de război şi în primăvara anului 1944, a fost lăsat în calitate de adjunctul lui; la funcţia şef al secţiei transport – I. Slepov, iar adjunctul lui, D. Ivancihin, fostul şef al secţiei respective din perioada anterioară; la funcţia de şef al secţiei industrie alimentară – P. Pokatilov, fost secretar al CC, iar adjunctul lui a fost I. Zaharov, fostul şef al secţiei respective în 1941; la funcţia de şef al secţiei propagandă şi agitaţie – S. Ţaranov, care a deţinut aceasta funcţie în Regionala partidului din RASSM în anii 1937-1938, iar F. Gerlimanov a revenit la funcţia adjunct al şefului secţiei propagandă şi agitaţie exercitată şi în perioada 1940-1941; la funcţia şef al secţiei industrie – S. Martynov[34]; şef al secţiei organizatorice – M. Sciolokov; şef al secţiei militare – N. Zimin, a deţinut aceasta funcţie până la finele anului 1944. În decembrie 1944, la şedinţa biroului al CC al PC(b)M, el a fost eliberat din funcţia ocupată, pentru comportament moral incorect, divorţând de soţia sa cu care avea doi copii şi recăsătorindu-se a două oară, „cădea deseori în beţii însoţite de scandaluri şi bătăi”[35]. Spre finele 1944 s-au produs unele schimbări şi în rândul secretarilor CC al PC(b)M, S. Zelenciuk a fost trimis la studii la Moscova, iar în funcţia lui este promovat S. Ţaranov[36]. Observăm că unii funcţionari responsabili din aparatul de partid (Ch. Belous, D. Ivancihin, I. Zaharov), care în anii 1940-1941 au deţinut funcţia de şefi de secţie, în 1944 au fost acceptaţi doar în calitate de adjuncţi. Alţii, fiind

[31] AOSPRM, F. 51, inv. 68, d. 3, f. 4, 6. De asemenea, această decizie a fost aprobată şi la a III-a Plenară a CC al PC(b)M din 25-27 iunie 1944. AOSPRM, F. 51, inv. 2, d. 1, f. 325-326.

[32] A fost numit în funcţie la şedinţa Biroului CC al PC(b)M din 27-28 aprilie 1944, iar aprobat în aceasta funcţie la Plenara a III-a din 25-27 iunie 1944. În decembrie 1944 I. Rivkin a fost rechemat la Moscova la dispoziţia CC al PC(b) al URSS. AOSPRM, F. 51, inv. 2, d. 1, f. 327; d. 10, p. II-a, f. 184.

[33] Decizia biroului CC al PC(b)M din 22 decembrie 1944 a fost aprobată la Plenara a IV a CC al PC(b)M. AOSPRM, F. 51, inv. 2, d. 10, p. II-a, f. 183; d. 16, f. 432.

[34] Din noiembrie 1944, Boris Stolinski a substituit pe S. Martynov în funcţia de şef al secţiei transport al CC al PC(b)M. De remarcat faptul că, în anii 1939-1940, Stolinski a exercitat funcţia de şef al secţiei transport a Comitetului Regional de partid din RASSM.

[35] AOSPRM, F. 51, inv. 2, d.10, parte a II-a, f. 114.

[36] AOSPRM, F. 51, inv. 2, d. 15, f. 75, 77.

sancţionaţi disciplinar şi trimişi pe front nu au mai revenit în funcţiile ocupate anterior (P. Borodin, M. Martynov), iar unii din ei au căzut pe câmpul de luptă în timpul războiului (I. Alioşin).

În continuare ne propunem să analizăm apartenenţa politică şi etnică, originea socială, gradul de instruire, vârsta şi locul naşterii secretarilor şi şefilor secţiilor CC al PC(b)M în perioada sovietizării Basarabiei, 1940-1941 şi 1944, urmată de liste nominale şi reprezentări grafice care vor contribui esenţial la creionarea imaginii lor. În condiţiile transformărilor sociale şi politice din RSSM, ne interesează ce prezentau funcţionarii de tip stalinist promovaţi pe verticala puterii? Cine a urcat spre vârfurile ierarhiei de partid? Cum s-au schimbat ei după represiunile staliniste? Cum se menţineau în funcţii şi în ce mod au reuşit ei?

Tabelul nr. 1

Secretarii CC al PC(b)M în perioada august 1940 - februarie 1941[37]

Nume	Funcţia în CC	Anul naşterii	Studii	Originea socială	Membru de partid	Apartenenţa etnică	Locul naşterii
Borodin Piotr Grigorievici	prim-secretar	1905	superioare	din muncitori	1926	rus	or. Dnepropetrovsk, Ucraina
Salogor Nikita Leontievici	al doilea secretar	1901	medii	din ţărani	1931	moldovean	s. Konstantinovka, regiunea Odesa, Ucraina
Bessonov Mihail Mihailovici	al treilea secretar	1901	superioare incomplete	din ţărani	1924	rus	s. Molotovskoe, Ordjenikidze (în prezent regiunea Stavropol), Rusia
Zelenciuk Stepan Spiridonovici	secretarul CC pentru propagandă şi agitaţie	1904	elementare[38]	din ţărani	1930	moldovean	s. Novo-Grigorievka, regiunea Odesa/ Nikolaev, Ucraina[39]
Smorigo Nikolai Haritonovici	secretarul CC pentru cadre	1902	elementare[40]	din muncitori	1919	rus	s. Troki, Belorusia[41]

Tabelul nr. 2

Secretarii CC al PC(b)M în perioada martie - iunie 1941[42]

Nume	Funcţia în CC	Anul naşterii	Studii	Originea socială	Membru de partid	Apartenenţa etnică	Locul naşterii
Borodin Piotr Grigorievici	prim-secretar	1905	superioare tehnice	din muncitori	1926	rus	or. Dnepropetrovsk, Ucraina
Salogor Nikita Leontievici	al doilea secretar	1901	medii	din ţărani	1931	moldovean	s. Konstantinovka, regiunea Odesa, Ucraina
Bessonov Mihail Mihailovici	al treilea secretar	1901	superioare incomplete agricole	din ţărani	1924	rus	s. Molotovskoe, Ordjonikidze (în prezent regiunea Stavropol), Rusia

[37] Sursa: AOSPRM, F. 51, inv. 1, d. 34.

[38] În fişa personală completată în 1940 a indicat studii elementare. Pentru a se menţine în funcţie, probabil, a realizat că va fi necesar de a-şi ridica nivelul educaţional şi se înscrie în 1945 la studii. După absolvirea, în 1947, a Şcolii Superioare de organizatori de partid din Moscova, în fişa personală, menţionează că are studii medii, iar în anul 1955, au fost introduse date despre studiile superioare obţinute la Şcoala Republicană de partid. De menţionat este faptul că în anii '30 ai secolului trecut în biografiile demnitarilor studiile politice erau echivalente doar cu cele medii. AOSPRM, F. 51, inv. 16, d. 137, f. 108-121.

[39] Conform datelor din fişa personală completată în 1940 localitatea de baştină a lui Zelenciuk aparţinea regiunii Odesa, iar la sfârşitul anilor '50 aceasta revenea regiunii Nikolaev.

[40] În fişa personală din anul 1940 şi anul 1946 a indicat studiile elementare, iar în anul 1951 – medii. AOSPRM, F. 51, inv. 16, d. 218, f. 52-72.

[41] În fişa personală întocmită în 1940 ca loc de naştere a fost indicată Republica Sovietică Socialistă Belorusă, iar în 1951, Republica Sovietică Socialistă Lituaniană.

[42] Sursa: AOSPRM, F. 51, inv. 1, d. 32, 34.

Nume	Funcţia în CC	Anul naşterii	Studii	Originea socială	Membru de partid	Apartenenţa etnică	Locul naşterii
Zelenciuk Stepan Spiridonovici	secretarul CC pentru propagandă şi agitaţie	1904	elementare	din ţărani	1930	moldovean	s. Novo-Grigorievka, regiunea Odesa, Ucraina
Soloviev Grigori Pimenovici	secretarul CC pentru cadre	1903	superioare	din ţărani	1927	rus	s. Akimovka, Zaporojie, Ucraina
Alioşin Ivan Ivanovici	secretarul CC pentru industrie	1901	medii incomplete	din ţărani	1920	rus	s. Ivanovka, regiunea Saratov, Rusia
Pokatilov Piotr Yakovlevici	secretarul CC pentru industrie alimentară	1902	superioare	din muncitori	1924	ucrainean	or. Herson, Ucraina
Smorigo Nikolai Haritonovici	secretarul CC pentru transport	1902	elementare	din muncitori	1919	rus	s. Troki, Belorusia
Cerneavski Nikolai Dmitrievici	secretarul CC pentru construcţii şi materiale de construcţii	1905	superioare tehnice	din muncitori	1928	ucrainean	staţia Masimo, regiunea Stalinsk (în prezent Donetk, Ucraina)

Tabelul nr. 3

Secretarii CC al PC(b)M în perioada august 1941 - februarie 1944[43]

Nume	Funcţia în CC	Anul naşterii	Studii	Originea socială	Membru de partid	Apartenenţa etnică	Locul naşterii
Salogor Nikita Leontievici	al doilea secretar	1901	medii	din ţărani	1931	moldovean	s. Konstantinovka, regiunea Odesa, Ucraina
Bessonov Mihail Mihailovici	al treilea secretar	1901	superioare incomplete agricole	din ţărani	1924	rus	s. Molotovskoe, Ordjonikidze (în prezent regiunea Stavropol), Rusia
Zelenciuk Stepan Spiridonovici	secretarul CC pentru propagandă şi agitaţie	1904	elementare	din ţărani	1930	moldovean	s. Novo-Grigorievka, regiunea Odesa/ Nikolaev, Ucraina
Soloviov Grigori Pimenovici	secretarul CC pentru cadre	1903	superioare	din ţărani	1927	rus	s. Akimovka, Zaporojie, Ucraina

Tabelul nr. 4

Secretarii CC al PC(b)M în perioada martie - decembrie 1944[44]

Nume	Funcţia în CC	Anul naşterii	Studii	Originea socială	Membru de partid	Apartenenţa etnică	Locul naşterii
Salogor Nikita Leontievici	al doilea secretar	1901	medii	din ţărani	1931	moldovean	s. Konstantinovka, regiunea Odesa, Ucraina
Rivkin Ivan Ivanovici[45]	al treilea secretar	-	-	-	-	-	-
Zelenciuk Stepan Spiridonovici	secretarul CC pentru propagandă şi agitaţie	1904	elementare	din ţărani	1930	moldovean	s. Novo-Grigorievka, regiunea Odesa/ Nikolaev, Ucraina
Soloviev Grigori Pimenovici	secretarul CC pentru cadre	1903	superioare	din ţărani	1927	rus	s. Akimovka, Zaporojie, Ucraina

[43] Sursa: AOSPRM, F. 51, inv. 1, d. 32.
[44] Sursa: AOSPRM, F. 51, inv. 1, d. 32.
[45] A fost numit în această funcţie la şedinţa Biroului CC al PC(b)M din 27-28 aprilie 1944. Deocamdată nu avem date despre această persoană.

Tabelul nr. 5

Şefii secţiilor din cadrul aparatului CC al PC(b)M în perioada august 1940 - februarie 1941[46]

Nume	Funcţia	Anul naşterii	Studii	Originea socială	Membru de partid	Apartenenţa etnică	Locul naşterii
Alioşin Ivan Ivanovici	şeful secţiei organizare şi instruire	1901	medii incomplete	din ţărani	1920	rus	s. Ivanovka, regiunea Saratov, Rusia
Smorigo Nikolai Haritonovici	secretar CC al PC(b)M pentru cadre, şeful secţiei cadre	1902	elementare	din muncitori	1919	rus	s. Troki, Belorusia
Zelenciuk Stepan Spiridonovici	secretar CC al PC(b) M pentru propagandă şi agitaţie, şeful secţiei propagandă şi agitaţie	1904	elementare	din ţărani	1930	moldovean	s. Novo-Grigorievka, regiunea Odesa/ Nikolaev, Ucraina
Martynov Mihail Alexeevici	şeful secţiei industrie	1912	superioare	din ţărani	1932	rus	s. Hotikovo, regiunea Moscova, Rusia
Ivancihin Daniil Vladimirovici	şeful secţiei transport	1907	superioare	din ţărani	1928	ucrainean	s. Tamarovka, regiunea Kursk, Rusia
Belous Kiril Demidovici[47]	şeful secţiei agricole	1907	superioare	din ţărani	1932	ucrainean	s. Novo-Kotelnaja, regiunea Jitomir, Ucraina
Kondratenko Boris Ignatovici	şeful secţiei militare	1897	medii incomplete	din ţărani	1919	rus	s. Zagusenie, regiunea Smolensk, Rusia
Yakunin Vitali Porfirievici[48]	şeful sectorului special	1908	medii incomplete	din ţărani	1932	ucrainean	s. Getmanovka, regiunea Odesa, Ucraina
Burdenko Grigori Ivanovici[49]	şeful sectorului financiar-administrativ	1905	elementare	din muncitori	1927	ucrainean	or. Tiraspol, stânga Nistrului

Tabelul nr. 6

Şefii secţiilor din cadrul aparatului CC al PC(b)M în perioada martie-iunie 1941[50]

Nume	Funcţia	Anul naşterii	Studii	Originea socială	Membru de partid	Apartenenţa etnică	Locul naşterii
Poleanski Mihail Isaacovici	şeful secţiei organizare şi instruire	1902	medii	din ţărani	1926	evreu	s. Poplavki, regiunea Odesa, Ucraina
Soloviov Grigori Pimenovici	secretar CC al PC(b)M pentru cadre, şeful secţiei cadre	1903	superioare	din ţărani	1926	rus	s. Akimovka, Zaporojie, Ucraina

[46] Sursa: AOSPRM, F. 51, inv. 1, d. 32.
[47] Între 1938-1940, Ch. Belous a îndeplinit funcţia de instructor al secţiei agricole din cadrul Comitetului Regional de partid.
[48] În anii 1938-1939, V. Yakunin a deţinut funcţia de şef al secţiei şcoli, iar între 1939-1940 – şef al sectorului special din cadrul Comitetului Regional de partid.
[49] În anii 1939-1940, Gr. Burdenko a exercitat funcţia de şef al sectorului financiar-administrativ al Comitetului Regional de partid din RASSM.
[50] Sursa: AOSPRM, F. 51, inv. 1, d. 32.

Nume	Funcţia	Anul naşterii	Studii	Originea socială	Membru de partid	Apartenenţa etnică	Locul naşterii
Zelenciuk Stepan Spiridonovici	secretar CC al PC(b) M pentru propagandă şi agitaţie, şeful secţiei propagandă şi agitaţie	1904	elementare	din ţărani	1930	moldovean	s. Novo-Grigorievka, regiunea Odesa/ Nikolaev, Ucraina
Martynov Mihail Alexeevici	şeful secţiei industrie	1912	superioare	din ţărani	1932	rus	s. Hotikovo, regiunea Moscova, Rusia
Ivancihin Daniil Vladimirovici	şeful secţiei transport	1907	superioare	din ţărani	1928	ucrainean	s. Tamarovka, regiunea Kursk, Rusia
Belous Kiril Demidovici	şeful secţiei agricole	1907	superioare	din ţărani	1932	ucrainean	s. Novo-Kotelnaja, regiunea Jitomir, Ucraina
Zaharov Ivan Stepanovici	şeful secţiei industrie alimentară	1902	superioare	din muncitori	1927	belorus	Nosovici, regiunea Gomel, Belorusia
Kondratenko Boris Ignatovici	şeful secţiei militare	1897	medii incomplete	din ţărani	1919	rus	s. Zagusenie, regiunea Smolensk, Rusia
Yakunin Vitali Porfirievici	şeful sectorului special	1908	medii incomplete	din ţărani	1932	ucrainean	s. Getmanovka, regiunea Odesa, Ucraina
Burdenko Grigore Ivanovici	şeful sectorului financiar-administrativ	1905	elementare	din muncitori	1927	ucrainean	or. Tiraspol, stânga Nistrului
Gorbunov Gavril Fiodorovici	şeful secţiei construcţii şi materiale de construcţii	1908	medii	din muncitori	1931	Rus	or. Ordjonikidze, regiunea Donbas, Ucraina

Tabelul nr. 7

Şefii secţiilor din cadrul aparatului CC al PC(b)M în perioada martie-decembrie 1944[51][52]

Nume	Funcţia	Anul naşterii	Studii	Originea socială	Membru de partid	Apartenenţa etnică	Locul naşterii
Şciolokov Mihail Dmitrievici[52]	şeful secţiei de organizare şi instruire	1904	superioare incomplete	din ţărani	1926	rus	-
Soloviev Grigori Pimenovici	secretar CC al PC(b)M pentru cadre, şeful secţiei cadre	1903	superioare	din ţărani	1926	rus	s. Akimovka, Zaporojie, Ucraina
Ţaranov Stepan Vasilievici	secretar CC al PC(b) M pentru propagandă şi agitaţie, şeful secţiei de propagandă şi agitaţie	1905	superioare	din muncitori	1926	moldovean	Gorlovka, regiunea Doneţk, Ucraina
Cojuhari Semion Timofeevici	şeful secţiei şcolilor/ educaţie	1904	superioare	din ţărani	1931	moldovean	s. Novaja Serbulovka, regiunea Nikolaev, Ucraina

[51] Sursa: AOSPRM, F. 51, inv. 1, d. 32; inv. 2, d. 96a, d. 97.
[52] A se vedea: Tărîţă 2017, 177.

Nume	Funcția	Anul nașterii	Studii	Originea socială	Membru de partid	Apartenența etnică	Locul nașterii
Martynov Semion Alexeevici	șeful secției industrie	1905	superioare	din țărani	1931	rus	s. Goreainovka, RSSA Mordovă
Șilov Ivan Dmitrievici	șeful secției pentru construcții și materiale de construcții	1904	superioare	din muncitori	1928	rus	s. Pigalevo regiunea Iaroslavl, Rusia
Slepov Ivan Alexandrovici	șeful secției transport	1910	superioare incomplete	din țărani	1930	rus	s. Boris-Gleb, regiunea Murom, Rusia
Golubev Nikolai Ivanovici	șeful secției agricole	1910	superioare	din muncitori	1939	rus	or. Gorovițe, regiunea Vladimir, Rusia
Pocatilov Piotr Yacovlevici	șeful secției industrie alimentară	1902	superioare	din muncitori	1924	Ucranean	or. Herson, Ucraina
Zimbrov Ivan Konstantinovici	șeful secției zootehnie	1898	superioare incomplete	din țărani	1919	rus	s. Gorodețkoe regiunea Oriol, Rusia
Zimin Nicolai Stepanovici[53]	șeful secției militare	-	-	-	-	rus	-
Utkov Andrei Gheorghevici	șeful sectorului special	1901	superioare	din țărani	1925	rus	s. Koturkulskaia regiunea Kokcetav, RSS Kazahă
Burdenko Grigore Ivanovici	șeful sectorului financiar-administrativ	1905	elementare	din muncitori	1927	ucrainean	or. Tiraspol, stânga Nistrului
Maslov Boris Vasilevici	șeful secției comerț și alimentarea publică	1906	medii	din muncitori	1927	rus	or. Kostroma, Rusia

Diagrama nr. 1

Vârsta secretarilor CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

Diagrama nr. 2

Vârsta șefilor de secții ai CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

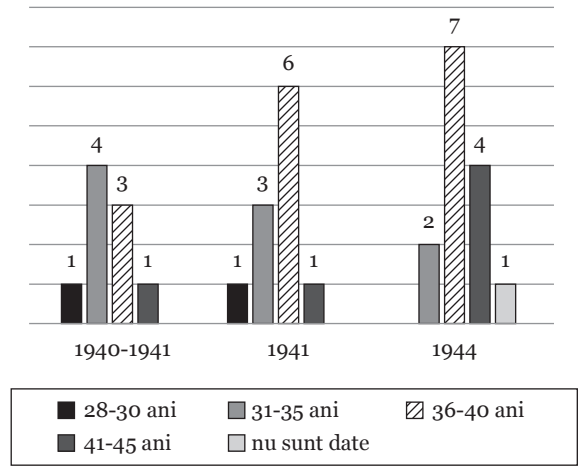

Datele prezentate în tabelul nr. 1 şi în diagrama nr. 1 confirmă faptul că toţi cei cinci secretari ai CC al PC(b)M desemnaţi în august 1940 erau tineri, având vârsta cuprinsă între 35 şi 39 de ani. Cel mai tânăr secretar al CC al PC(b)M era P. Borodin, prim-secretar al CC al PC(b)M, având doar 35 de ani. Iar cei mai vârstnici secretarii ai CC al PC(b)M aveau 39 de ani, fiind de o seamă – N. Salogor, al doilea secretar al CC al PC(b)M, şi M. Bessonov, al treilea secretar al CC al PC(b) M. De asemenea, remarcăm faptul că din republicile sovietice socialiste nou-formate în vara lui 1940 – RSS Moldovenească, RSS Lituaneană, RSS Letonă, RSS Estonă şi RSS Karelo-Fină – cel mai vârstnic prim-secretar era din RSS Letonă, J. Kalnbērziņš, numit în aceasta funcţia la 47 de ani, fiind urmat de liderii partidelor din RSS Lituaniană şi RSS Estonă, A. Snečkus şi K. Sear, care aveau vârstă de 37 de ani (vezi anexa nr. 1). Cei mai tineri, respectiv, aveau vârsta de 35 de ani, cum era în cazul lui G. Kuprianov, prim-secretar al CC al PC(b) Karelo-Fine şi lui P. Borodin, prim-secretar al PC(b)M. Trebuie de subliniat că liderii partidelor din aceste republici s-au înscris completamente în panoul general al avansării liderilor din republicile unionale. În vara anului 1940, o situaţie similară era şi în aparatul CC al PC(b)M (tabel nr. 5, diagrama nr. 2), unde cel mai tânăr lucrător responsabil era şeful secţiei industrie, M. Martynov, care avea doar 28 de ani, iar cel mai vârstnic – B. Kondratenko, 43 de ani.

Cum rezultă din tabelul nr. 2 şi din diagrama nr. 1 în perioada primăvara-vara anului 1941, numărul secretarilor CC al PC(b)M, după cum am menţionat mai sus, a crescut de la cinci la nouă persoane. Toţi nouă secretari ai CC al PC(b)M, fiind tineri, aveau vârsta cuprinsă între 36 şi 40 de ani. Cel mai tânăr secretar al CC rămânea în continuare P. Borodin, prim-secretar al CC şi de aceeaşi vârstă era N. Cerneavski, secretarul CC pentru construcţii şi materiale de construcţii, care aveau doar 36 de ani. Marea majoritate a secretarilor CC al PC(b)M, adică şase persoane din nouă se încadrau în categoria de vârstă între 38 şi 40 de ani. Printre persoanele cele mai vârstnice, la fel ca şi în perioada precedentă, menţionăm pe Salogor, al doilea secretar al CC al PC(b)M, Bessonov, al treilea secretar al CC al PC(b)M şi Alioşin, secretar al CC al PC(b)M pentru industrie, în vârstă de 40 de ani. Şi în cazul funcţionarilor aparatul CC a avut loc creşterea numerică de la şapte la nouă persoane (tabel nr. 6, diagrama nr. 2). Cel mai tânăr şef de secţie rămâne în continuare M. Martynov (29 de ani), iar cel mai în vârstă – B. Kondratenko (44 de ani).

Menţionăm faptul că, în perioada august 1941 - martie 1944, comparativ cu cea precedentă, numărul secretarilor CC s-a redus semnificativ, de la nouă la patru persoane (tabel nr. 3). După înlăturarea lui P. Borodin, o singură persoană aparţinea categoriei de până la 37 de ani, fiind cel mai tânăr din secretarii CC al PC(b)M, S. Zelenciuk, responsabil de propagandă şi agitaţie. Ceilalţi aveau vârsta cuprinsă între 38 şi 40 de ani – Gr. Soloviov şi N. Salogor.

Cum putem observa din tabelul nr. 4 nu avem date complete privind componenţa secretarilor CC al PC(b)M în perioada martie - decembrie 1944, ne referim la I. Rivkin, al treilea secretar al CC al PC(b)M. De aceea, o să analizăm datele de care dispunem pentru ceilalţi, patru secretari. Ca şi în perioada precedentă toţi trei secretari, fiind tineri, pot fi încadraţi în categoria de vârsta între 40-43 de ani – S. Zelenciuk, Gr. Soloviev şi N. Salogor. Cel mai tânăr, fiind ca şi în perioada anterioară, S. Zelenciuk, în vârstă de 40 de ani, iar cel mai vârstnic – N. Salogor, în vârstă de 43 de ani. Situaţia similară se păstrează şi în aparatul partidului, unde cei mai tineri erau şefii de secţie I. Slepov (transport) şi N. Golubev (agricolă) în vârstă de 34 de ani (tabel nr. 7, diagrama nr. 2). Iar cel mai vârstnic era I. Zimbrov, şeful secţiei zootehnie având 46 de ani. Nici pentru şefii secţiilor CC al PC(b)M nu dispunem încă de date complete.

Cum uşor am putut observa din tabelele nr. 1-4 şi din diagrama nr. 1 marea majoritate a secretarilor CC al PC(b)M în 1940-1941 şi 1944 au fost născuţi în perioada 1900-1907 reprezentând un proces, firesc şi comun cu celelalte republicile unionale, al schimbării generaţiilor după represiunile staliniste, când vechea gardă a fost înlocuită cu funcţionari-carierişti de tip stalinist. Observăm din anexa nr. 1 că liderii promovaţi în fruntea organizaţiilor republicane de partid au fost în mare majoritate tineri: 10 din 15 persoane erau născute în anii 1900-1907, iar cinci persoane – până în anul 1900. Printre cei mai tineri menţionăm pe K. Ciarkviani, numit în funcţia de prim-secretar al CC al PC(b) din Gruzia în vârstă de doar 31 de ani, A. Vagov, prim-secretar al CC al PC(b) Kirghiză, în vârsta de 33 de ani, M. Fonin, prim-secretar al CC al PC(b) Turkmenă, în vârsta de 34 de ani, pe P. Ponomarenko, prim-secretar al CC al PC(b) al

Belorusiei, în vârsta de 36 de ani şi alţii. Trebuie de subliniat faptul că P. Borodin a făcut parte din aceasta generaţie, fiind născut într-un an cu M. Fonin şi A. Vagov[53]. Aceste persoane au reuşit să-şi menţină poziţiile în perioada cercetată de noi, cu exepţia lui P. Borodin. Pe baza datelor din tabelele nr. 5-7 şi diagrama nr. 2 constatăm că majoritatea absolută a şefilor secţiilor, 12 din 14 persoane, era la fel, născută între anii 1900-1910.

Diagrama nr. 3

Gradul de instruire a secretarilor CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

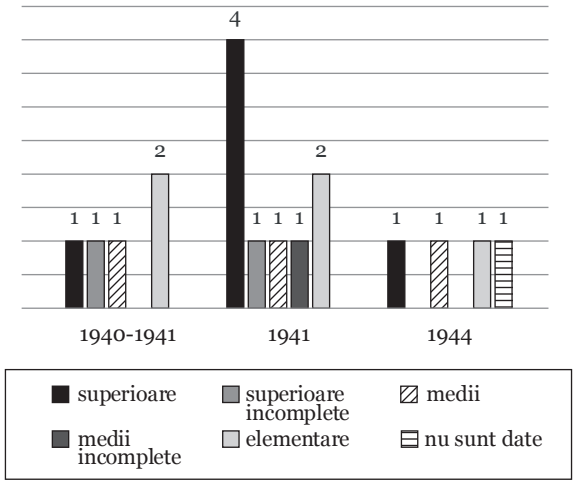

Diagrama nr. 4

Gradul de instruire a şefilor de secţii a CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

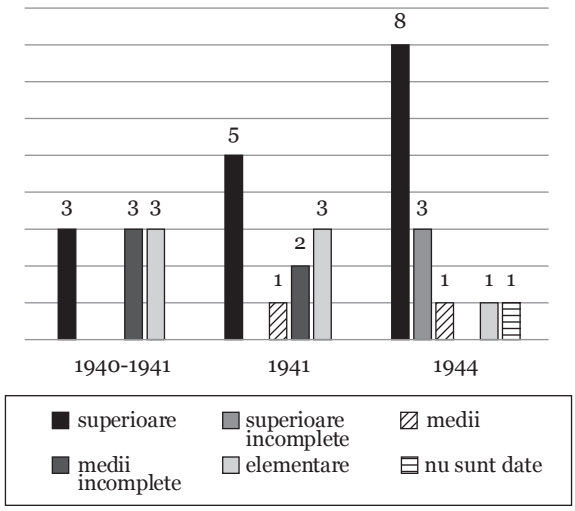

[53] Pentru mai multe detalii a se vedea anexa nr. 1.

Cum am menţionat mai sus, în timpul represiunilor au fost eliminate persoanele cu studii, iar sistemul nu reuşea să pregătească cadre noi de partid, în consecinţă s-a resimţit un deficit acut al personalului instruit. Observăm din tabelul nr. 1 şi din diagrama nr. 3 că în perioada august 1940 - februarie 1941 din cinci secretari ai CC al PC(b)M era doar o singură persoană cu studii superioare complete tehnice, era cazul primului secretar al CC al PC(b)M P. Borodin, şi o persoana cu studii superioare incomplete agricole, al treilea secretar al CC, M. Bessonov. Ceilalţi trei secretari ai CC aveau doar studii elementare şi medii, S. Zelenciuk, N. Smorigo şi N. Salogor, fiind solicitaţi (*vostrebovany),* acceptaţi şi promovaţi în funcţii doar temporar, cât a durat perioada de tranziţie (1938-1940/1941 şi 1944)[54]. Prin urmare, responsabilii din „generaţia nouă", având un grad de instruire insuficient, deseori nu puteau să facă faţă sarcinilor puse, fiind transferaţi dintr-o funcţie în altă pentru că nu „făceau faţă muncii încredinţate". Oamenii competenţi erau foarte rar numiţi în poziţii din conducerea RSSM şi numai cu condiţia să fie membri de partid. Iar persoane şcolite în ţările occidentale, aşa-zise burgheze, sau în Rusia ţaristă, erau acceptate la unele funcţii doar temporar. Din tabelul nr. 5 şi din diagrama nr. 4 vedem că nici la şefii secţiilor CC al PC(b)M situaţia nu era mai bună. Din şapte şefi de secţie, studii superioare aveau doar trei persoane sau 42,8% (M. Martynov, D. Ivancihin, Ch. Belous), ceilalţi având studii medii incomplete şi elementare.

Pe parcursul anului 1941, în aparatul partidului se resimţea în continuare un deficit acut de cadre bine instruite. Deşi numărul secretarilor ai CC al PC(b)M a sporit de la cinci la nouă persoane, indicele secretarilor cu studii medii, medii incomplete şi elementare rămâne în 1941, comparativ cu 1940, aproape neschimbat, ajungând la patru (doi secretari ai CC aveau studii elementare – S. Zelenciuk, N. Smorigo, iar alţii doi, medii şi medii incomplete – N. Salogor şi I. Alioşin). Din nouă secretari ai CC al PC(b)M, desemnaţi în martie 1941, studii superioare aveau doar patru persoane (44,4%) – Borodin, Soloviov, Pokatilov, Cerneavschi şi încă o persoană avea studii superioare incomplete – Bessonov (tabel nr. 2, diagrama nr. 3). Trebuie de avut în vedere faptul că Bo-

[54] O altă situaţie era în ţările baltice, unde primii secretari ai PC(b) din republicile respective, fiind promovaţi din cadre indigene cu trecut ilegalist, aveau studii superioare sau superioare nefinisate. A se vedea: Зубкова 2008, 264-265.

rodin, Cerneavschi şi Soloviov, se cunoşteau bine încă înainte de a ajunge în fruntea CC al PC(b) M, pentru că toţi trei au făcut studii şi au început cariera didactică în cadrul Institutului tehnic de construcţii din Dnepropetrovsk aproximativ în aceeaşi perioadă, în anii '30 ai secolului trecut. În urma remanierilor din cadrul aparatului de partid din aceasta perioada au avut loc schimbări nu doar numerice a şefilor secţiilor de la şapte la nouă, ci şi calitative, când gradul lor de instruire s-a îmbunătăţit. Numărul şefilor secţiilor cu studii superioare a crescut, ajungând la cinci persoane din nouă. Cu toate eforturile de a coopta persoane cu studii superioare la funcţia de şef de secţie, numărul responsabililor cu studii medii şi elementare rămâne acelaşi – şase persoane, adică 66,6% (tabel nr. 6, diagrama nr. 4).

Deşi nu avem date complete referitor la gradul de instruire a secretarilor CC al PC(b)M pentru anul 1944, din tabelul nr. 4 observăm că indicele persoanelor cu studii elementare şi medii prevalează. Doar o singură persoana cu studii superioare, Gr. Soloviov, făcea parte din aparatul CC al PC(b) M. Numărul persoanelor cu studii superioare s-a ridicat şi la şefii secţiilor CC, ajungând la opt persoane din 14 (tabel nr. 7, diagrama nr. 4). Această situaţie poate fi explicată prin faptul că secretarii CC cu experienţă în RASSM având studii elementare au fost folosiţi doar pe termen scurt. Iar la selectarea şefilor secţiilor se acorda atenţie sporită instruirii acestora pentru că ei mai exercitau şi funcţia de adjuncţi ai secretarilor CC.

Diagrama nr. 5

Componenţa etnică a secretarilor CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

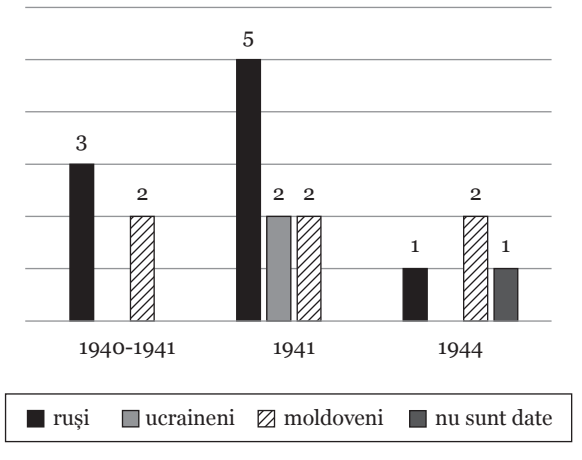

Diagrama nr. 6

Componenţa etnică a şefilor de secţii a CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

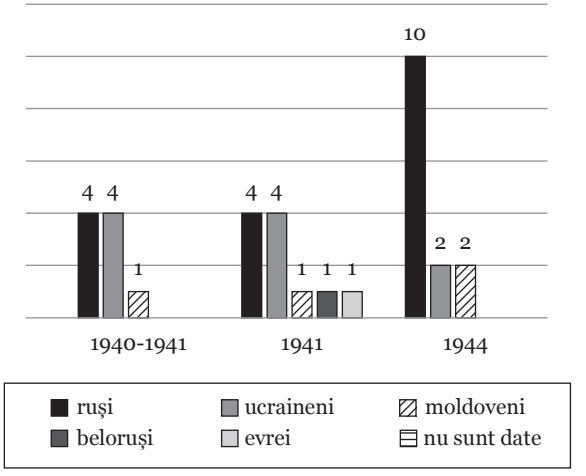

Spre deosebire de RASSM, în RSSM nu s-a pus problema atragerii populaţiei locale în ierarhia de partid. Neavând încredere în basarabeni, s-a mizat pe persoane care se declarau etnici moldoveni chiar dacă proveneau din alte zone geografice. În 1940, din cinci secretari ai CC al PC(b)M nu era nici un basarabean şi chiar nici un reprezentant din stânga Nistrului. În cazul celor doi secretari, N. Salogor şi S. Zelenciuk, care se declarau că sunt etnici moldoveni, remarcăm că declaraţia aceasta era pur formală, indicând de fapt originea geografică, doar ca să creeze imaginea participării elementului moldovenesc la crearea noii formaţiuni. Secretarii declaraţi moldoveni, erau, de fapt, originari din regiunea Odesa sau Nikolaev, ei nu cunoşteau şi nu vorbeau aşa-zisă limba moldovenească. Iar primul secretar, P. Borodin, al treilea secretar, M. Bessonov şi secretarul pentru cadre, N. Smorigo, erau etnici ruşi, care proveneau din Ucraina, Rusia şi Belorusia (tabel nr. 1, diagrama nr. 5, 7). Şi printre şefii secţiilor CC, în august 1940 - februarie 1941, majoritatea absolută, opt persoane, erau ruşi şi ucraineni originari din Rusia, Ucraina şi Belorusia. Cum rezultă din tabelul nr. 5 şi din diagrama nr. 8, doar un funcţionar, ucraineanul Gr. Burdenko, era originar din stânga Nistrului.

Din aprilie 1941, în continuare nici un basarabean şi nici un reprezentant din stanga Nistrului nu făcea parte din eşalonul superior a partidului, poate doar cu excepţia lui Gr. Burdenko. Ca şi în 1940,

Diagrama nr. 7

Locul de baştină al secretarilor CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

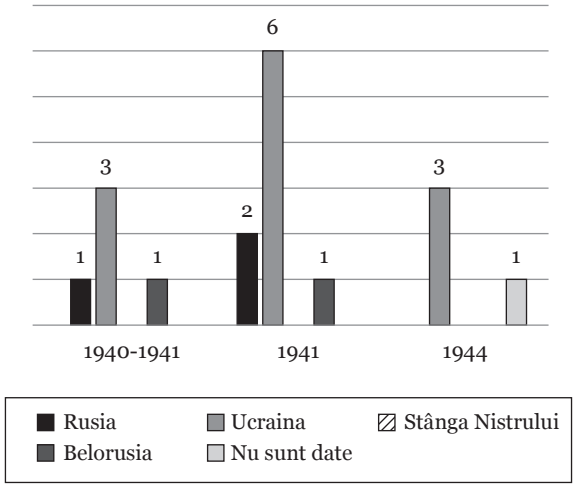

Diagrama nr. 8

Locul de baştină al şefilor de secţii a CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

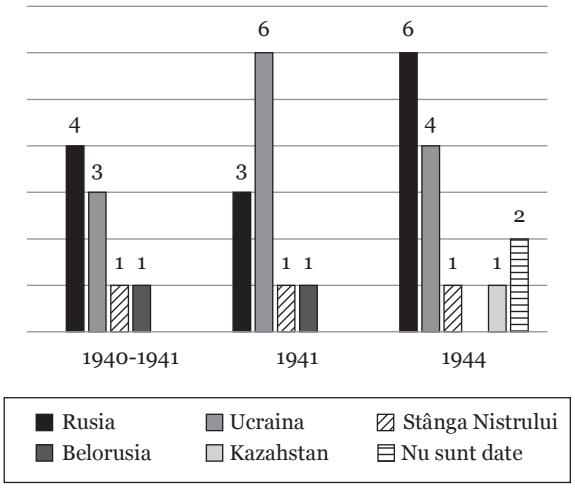

doar doi secretari ai CC se declarau că sunt etnici moldoveni – N. Salogor şi S. Zelenciuk, ei fiind originari, cum am menţionat mai sus, din regiunile Odesa şi Nikolaev. Ceilalţi secretari ai CC erau alolingvi: cinci erau ruşi şi doi ucraineni (tabel nr. 2, diagrama nr. 5, 7). Componenţa etnică a şefilor secţiilor CC, în perioada primăvara-vara 1941 era pestriţă, incluzând un evreu, un belorus, patru ruşi şi patru ucraineni originari din Rusia, Ucraina şi Belorusia (tabel nr. 6, diagrama nr. 6, 8). La fel ca şi în august 1940 - februarie 1941, un ucrainean, Gr. Burdenko, provenea din stânga Nistrului.

Pe parcursul anului 1944 numărul secretarilor care se declarau moldoveni a rămas acelaşi – două persoane (N. Salogor şi S. Zelenciuk), ca şi în perioadele precedente (tabel nr. 4, diagrama nr. 5, 7). Iar printre şefii secţiilor şi de sectoare ai CC – 10 erau ruşi, doi ucraineni (P. Pokatilov şi Gr. Burdenko) şi doi se declarau moldoveni (S. Ţaranov şi S. Cojuhari). Remarcăm faptul că Ţaranov şi Cojuhari erau originari din Ucraina şi nu cunoşteau „limba moldovenească", iar ucraineanul Burdenko, era născut în stânga Nistrului (tabel nr. 7, diagrama nr. 6, 8).

Originea socială „sănătoasă" a fost principală cale de a tranzita spre nouă clasă, şi în acelaşi timp, un criteriu de bază pentru a obţine funcţii şi privilegiile cuvenite nomenclaturii. Cum putem vedea din tabelele nr. 1-7 şi diagramele nr. 9, 10 persoane din nomenclatura superioară a CC al PC(b)M au fost promovate din straturile de jos ale societăţii. Toţi secretarii şi şefii secţiilor CC al PC(b)M avansaţi în funcţii indicau originea socială „sănătoasă", muncitorească sau ţărănească. Remarcăm faptul că pe parcursul anilor 1940-1944 funcţionarii erau originari, în mare lor majoritate, din mediul rural şi ceilalţi, din cel urban periferic. Studiile, originea socială, mediul (social) provincial din care veneau secretarii şi şefii secţiilor CC al PC(b)M influenţau considerabil calitatea actului de guvernare.

Diagrama nr. 9

Originea socială a secretarilor CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

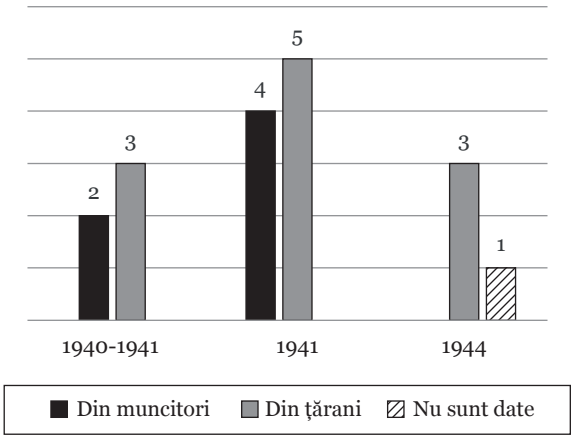

Diagrama nr. 10

Originea socială a şefilor de secţii ai CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

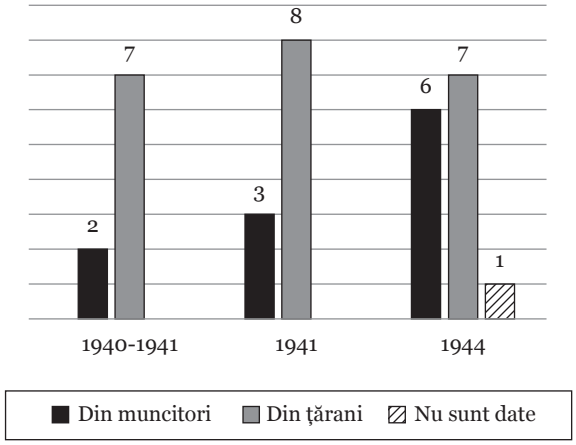

Unii membri ai Partidului Comunist din România, fiind iniţial acceptaţi să activeze în RASSM, pentru că se mişcau bine în spaţiul geografic, cunoşteau oamenii de la faţa locului şi mentalitatea lor, în timpul Marii epurări au fost executaţi (V. Holostenko, H. Bogoposchi ş.a.). Este de remarcat faptul că în 1940 a fost îngrădit accesul la funcţii pe linie de partid şi de stat pentru comuniştii ilegalişti basarabeni. O altă situaţie a fost, spre exemplu, în ţările baltice, unde ilegaliştii A. Snečkus, J. Kalnbērziņš, K. Sear au fost promovaţi activ în ierarhia de partid, deţinând funcţii de primi-secretari. Observăm că şi în 1944, nici un comunist ilegalist basarabean nu a fost admis în eşaloanele superioare ale puterii de partid şi de stat din RSSM, aceştia fiind trataţi mai degrabă cu neîncredere şi suspiciune. Atitudinea rezervată a regimului se explică nu în ultimul rând prin faptul că o bună parte a comuniştilor ilegalişti basarabeni se mişcau mult mai bine în spaţiul cultural românesc, cunoşteau realităţile basarabene, motiv pentru care erau trecuţi în categoria potenţialilor spioni. Mai mult, unii conducători ai Partidului Comunist (bolşevic) din Moldova Sovietică au avut încă din momentul sosirii lor în Chişinău, în vara anului 1940, o atitudine rezervată faţă de „vechea gardă" basarabeană, care îi putea face la un moment dat o concurenţă puternică. Regimul comunist în Moldova Sovietică a recurs doar în cazuri excepţionale la promovarea comuniştilor ilegalişti, pentru a acoperi formal prezenţa elementului local în ierarhia puterii, mai ales în domenii care nu puteau fi acoperite cu funcţionari din afara Basarabiei. O altă situaţie era, spre exemplu, în Lituania şi Letonia, unde liderii ilegalişti au revenit la cârma partidului, deţinând funcţii o perioada îndelungată (Зубкова 2008, 264-265). Un alt exemplu, este România, unde comunişti ilegalişti de origine basarabeană au fost trimişi de Moscova pentru a „întări aparatul de partid". Avantajul lor de data aceasta era cunoaşterea limbilor română şi rusă. Astfel, fiind promovaţi în funcţii-cheie pe linie de partid, aceştia serveau docil intereselor Uniunii Sovietice. Dintre persoanele folosite de Moscova în acest scop cele mai cunoscute nume sunt cele ale lui A. Bârladeanu, I. Chişinevschi, L. Răutu, M. Constantinescu. În ambele cazuri (RASSM şi România) ilegaliştii au fost abil folosiţi de Moscova în interesele sale. Din tabelele nr. 1-7 şi diagramele nr. 11-14 rezultă că o bună parte de secretarii şi şefii de secţii ai CC al PC(b)M trimişi în RSSM au intrat în partid de tineri şi au rezistat trierilor şi verificărilor.

În concluzie, putem desprinde câteva trăsături dominante ale secretarilor şi şefilor secţiilor CC al PC(b)M din perioada anilor 1940-1941 şi 1944:

În 1940-1941, grupul dominant de vârstă al secretarilor a fost categoria până la 40 de ani reprezentând 100% şi, respectiv, în 1944, toţi secretarii (100%) făceau parte din categoria până la 43 de ani. Şi în cazul şefilor secţiilor ai CC în 1940-1941 a dominant grupul până la 40 de ani, reprezentând 99%. Deşi în 1944, indicele de vârstă al funcţionarilor din aparatul CC de până la 40 de ani era în uşoară descreştere ajungând la 77%, totuşi, acest grup rămânea dominant.

La funcţionarii din eşalonul superior al partidului care aveau nivelul de instruire foarte scăzut în anii 1940-1941, observăm tendinţa de creştere pe seama cadrelor trimise în RSSM. Astfel, dacă în august 1940 - februarie 1941, doar un secretar, P. Borodin, avea studii superioare, iar perioada februarie-iunie 1941, numărul secretarilor CC cu studii superioare creşte până la patru persoane. Deşi pentru un segment scurt de timp situaţia se ameliorează, în 1944, se revine la indicele din august 1940-februarie 1941, când doar un secretar avea studii superioare. Cadrele formate şi promovate în RASSM, fără studii superioare (Salogor, Zelenciuk, Smorigo) au fost acceptate în funcţii doar temporar. Şi în cazul şefilor secţiilor CC observăm aceeaşi tendinţă, de creştere a numărului persoanelor instruite în instituţiile superioare de învăţământ, din rândul celor trimişi în RSSM.

Diagrama nr. 11

Vechimea în partid a secretarilor CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

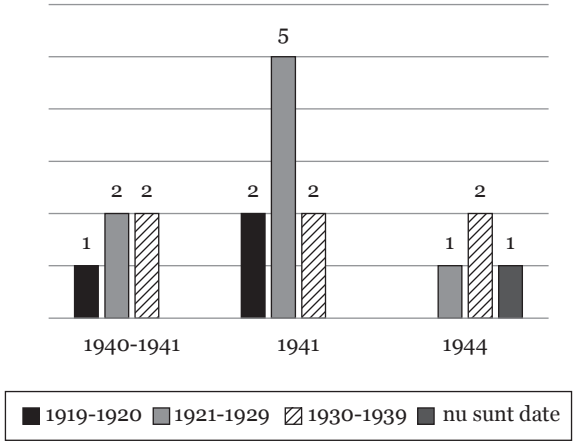

Diagrama nr. 12

Vechimea în partid a şefilor de secţii ai CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

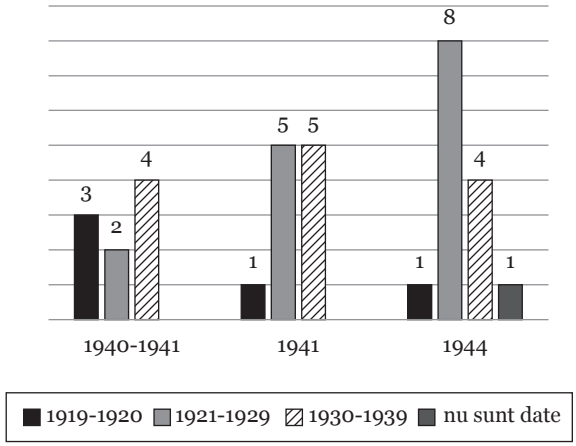

Diagrama nr. 13

Vârsta intrării în partid a secretarilor CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

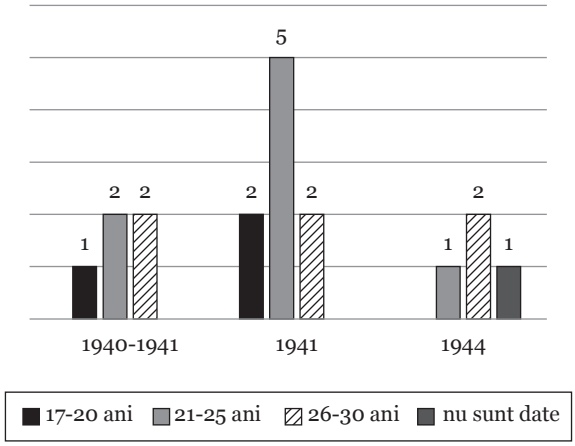

Diagrama nr. 14

Vârsta intrării în partid a şefilor de secţii ai CC al PC(b)M, august 1940 - februarie 1941, martie-iunie 1941, martie-decembrie 1944

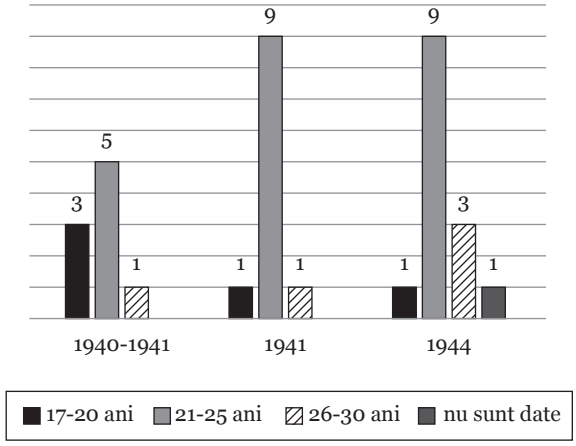

Astfel, dacă din rândul şefilor secţiilor CC în 1940 erau trei persoane sau 33% cu studii superioare, în 1941 – cinci persoane sau 45%, iar în 1944 – opt persoane sau 57%.

Deşi formal, se promova ideea atragerii elementului indigen în structurile puterii, în realitate, nici în 1940, şi nici în 1944 printre secretarii şi şefii secţiilor CC al PC(b)M nu era nici un basarabean şi chiar nici un reprezentant din stânga Nistrului, cu excepţia lui Gr. Burdenko, şef al sectorului financiar al CC al PC(b)M. Declararea apartenenţei „moldoveneşti" a lui N. Salogor, S. Zelenciuk sau S. Ţaranov a fost mai degrabă formală, indicând de fapt originea geografică[55]. În politica de cadre

[55] Interesantă în acest sens este remarca făcută de P. Tereşcenko, redactorul ziarului „Moldova Socialistă", în cadrul primului congres al CC al PC(b)M din februarie 1941. Analizând organizaţia de partid republicană, Tereşcenko constata că aici dominau ruşii şi ucrainenii, slabi cunoscători ai „limbii moldoveneşti". Cei care se considerau moldoveni, în realitate nu cunoşteau limba şi nu puteau desfăşura activitate propagandistică. În acest context, Tereşcenko făcea referire la trei categorii de comunişti: 1) „moldovenii" (S. Ţaranov) care nu cunoşteau „limba moldovenească" şi nu puteau ţine un discurs politic sau o lecţie propagandistică; 2) persoanele care se aflau de mai mult timp în Moldova (N. Smorigo), având funcţii importante, fără să cunoască însă limba populaţiei locale; 3) cei care nu cunoşteau suficient de bine nici rusă, nici ucraineană şi nici moldovenească (P. Poloz) AOSPRM, F. 51, inv. 1, d. 40, f. 48-50.

s-a mizat pe persoane formate şi promovate în RASSM, care se considerau „cadre moldoveneşti”, însă aceştia nu cunoşteau nici limba şi nici mentalitatea basarabenilor. O bună parte a funcţionarilor partidului de rang înalt erau de etnie rusă sau ucraineană originari din regiunile Smolensk, Kursk, Saratov, Stavropol, Moscova, Dnepropetrovsk, Jitomir, Odesa, Nikolaev, Doneţk. Transferul cadrelor, preponderent ruşi sau ucraineni, care dominau eşaloanele superioare ale puterii, a constituit unul din principiile politicii promovate de către autorităţile centrale.

La nivel declarativ originea socială a lucrătorilor responsabili din cadrul CC al PC(b)M în perioada cercetată era 100% „sănătoasă”. Liderii CC al PC(b)M, în mare parte originari din localităţi periferice, s-au format în mediul social rural. Originea socială „sănătoasă” şi loialitatea faţă de partid au devenit principalele criterii de selecţie a cadrelor, pentru toate instituţiile din RSSM, în detrimentul nivelului de pregătire şi al competenţei profesionale. Originea socială multor demnitari din RSSM era „nesănătoasă” fapt binecunoscut în vârfurile puterii şi servit ca un pretext pentru retrogradările lor la momentul oportun. Printre exemple merită de menţionat cazul lui N. Salogor, N. Koval sau D. Otean. În perioada cercetată de noi o importanţa majoră a jucat trecutul politic al demnitarilor desemnaţi în eşalonul superior al partidului. Anume pentru a menţine climatul tensionat de suspiciuni şi a forma stalinişti înverşunaţi au fost organizate trieri şi verificări ale dosarelor personale ai membrilor de partid, procese deschise şi exemplare de depistare ale „elementelor duşmănoase” şi demascarea lor.

În urma introducerii unor schimbări în statutul partidului şi a substituirii „gărzii vechi” cu cadre noi, în partid a venit un flux nou de tineri ambiţioşi. Printre cei care au intrat în partid la vârsta tânără menţionăm pe N. Smorigo (la 17 ani), pe I. Alioşin (la 19 ani), pe P. Borodin (la 21 de ani), pe S. Ţaranov (la 21 de ani) şi pe P. Pokatilov (la 22 de ani). În schimb, atât în 1940, cât şi în 1944 la conducerea partidului nu a fost acceptat nici un comunist din mişcarea ilegalistă. Aceste persoane au fost tratate cu neîncredere şi suspiciuni din partea liderilor din eşalonul superior al partidului, făcându-le lor la un moment dat şi concurenţă.

În final, remarcăm faptul că pe parcursul anilor ’20-’30 ai secolului trecut vechea gardă, de revoluţionari profesionişti, a fost înlocuită cu funcţionari-carieriști de tip stalinist (numiţi şi „Garda stalinistă”), care în scurt timp s-au orientat la condiţiile noi, au intrat în partid, au absolvit universităţile comuniste, conformându-se cerinţelor noi. Astfel de persoane, abile şi duplicitare au fost numite în posturi-cheie ale eşalonului superior de partid, realizând foarte bine că sunt promovaţi în funcţii datorită bunăvoinţei şi încrederii şefilor, dând dovadă de loialitate totală pentru a face o carieră reuşită.

Anexa nr. 1

Prim-secretarii ai CC al partidelor comuniste republicane numiţi în funcţii în urma represiunilor staliniste[56]

Funcţia	Nume	Anul naşterii	Perioada deţinerii funcţiei
Prim-secretar al CC al PC(b) din Gruzia	K. Ciarkviani	1907	1938-1952
Prim-secretar al CC al PC(b) din Belorusia	P. Ponomarenko	1902	1938-1947
Prim-secretar al CC al PC(b) din Kazahstan	N. Skvorţov	1899	1938-1945
Prim-secretar al CC al PC(b) din Kirghizia	A. Vagov	1905	1938-1945
Prim-secretar al CC al PC(b) din Ucraina	N. Hruşciov	1894	1938-1947, 1947-1949
Prim-secretar al CC al PC(b) din Armenia	G. Arutinov	1900	1937-1953
Prim-secretar al CC al PC(b) din Uzbekistan	I. Yusupov	1900	1937-1950
Prim-secretar al CC al PC(b) din Tadjikistan	D. Protopopov	1897	1937-1946
Prim-secretar al CC al PC(b) din Azerbadjan	M. Bagirov	1895	1933-1953
Prim-secretar al CC al PC(b) din Turkmenistan	M. Fonin	1905	1939-1947
Prim-secretar al CC al PC(b) din Moldova	P. Borodin	1905	1940-1942
Prim-secretar al CC al PC(b) din Carelo-Fină	G. Kuprianov	1905	1940-1950
Prim-secretar al CC al PC(b) din Letonia	J. Kalnbērziņš	1893	1940-1959
Prim-secretar al CC al PC(b) din Lituania	A. Snečkus	1903	1940-1974
Prim-secretar al CC al PC(b) din Estonia	K. Sear	1903	1940-1944

[56] Sursa: Горячев 2005, 442-447.

Bibliografie

Bruchis 1984: M. Bruchis, Nations-Nationalities-People: A Study of the Nationalities Policy of the Communist Party in Soviet Moldavia (New York 1984).

Caşu 2013: I. Caşu, Organizaţia de partid comunistă din RSSM în contextul începutului războiului germano-sovietic (1941). In: (Eds. S. Bocancea, M. Baciu) Basarabia după 200 de ani (Iaşi: Institutul European 2013), 344-359.

Crudu 2105: L. Crudu, Marginalii la biografia unui funcţionar de partid – cazul lui Gherasim Rudi. In: (Coord. M. Tărîţă) Cadrele de partid şi sovieticele din RASSM şi RSSM (1924-1956) (Chişinău: Tehnica-Info 2015), 7-20.

Movileanu 1993: N. Movileanu, Din istoria Transnistriei (1924-1940). Revista de Istorie a Moldovei 1, 1993, 61-69; 2, 1993, 69-77.

Negru 2003: E. Negru, Politica etnoculturală în RASS Moldovenească (1924-1940) (Chişinău: Prut Internaţional 2003).

Pasat 2011: V. Pasat, R.S.S. Moldovenească în epoca stalinistă (1940-1953) (Chişinău: Cartier 2011).

Statutul 1939: Statutul PC(b) din toată Uniunea Sovietică (Tiraspol: Editura de Stat a Moldovei 1939).

Stici 1989: I. Stici, Durerea: Unele reflexii pe marginea represiunilor din anii 1937-1938 în Moldova. Moldova Socialistă, 4 mai 1989.

Tărîţă 2015: M. Tărîţă, Prioritățile Biroului CC al PC(b)M din mai 1941 până în decembrie 1944. In: (Coord. M. Tărîţă) Cadrele de partid şi sovieticele din RASSM şi RSSM (1924-1956) (Chişinău: Tehnica-Info 2015), 38-48.

Tărîţă 2017: M. Tărîţă (coord.), Instituţiile şi nomenclatura sovietică şi de partid din RASSM şi RSSM (1924-1956) (Chişinău: Cartdidact 2017).

Горячев 2005: Ю. Горячев, Центральный Комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б), 1917-1991. Историко-биографический справочник (Москва: Парад 2005).

Зубкова 2008: Е. Зубкова, Прибалтика и Кремль, 1940-1953 гг. (Москва: РОССПЭН 2008).

Исаак 1989: В.Д. Исаак и др. (ред.), Восстанавливая правду истории (Кишинев: Картя Молдовеняскэ 1989).

Конференция 1932: XVII конференция ВКП(б) 13-29 апреля 1929 г. Резолюции (Москва: Партийное издательство 1932).

Стратиевский 1989: К. Стратиевский, Жертвы сталинизма в МАССР, в 1933-1937 гг. Tribuna 4, 1989, 33-35.

Стратиевский 2004: К. Стратиевский, Царанов Степан Васильевич: Страницы жизни (Кишинев: Элан Полиграф 2004).

Стратиевский 2007: К. Стратиевский, Политическая элита Молдавской АССР (1924-1940 гг.), http://xn--80aa2bkafhg.xn--p1ai/6419/Partiynaya-elita-moldavskoy-ASSR-(1924---1940-gg.).

Флока 1990a: Е. Флока, В те тридцатые годы: О коммунистах республиканской парторганизации – жертвах сталинских репрессий. Коммунист Молдавии 3, 1990, 87-94.

Флока 1990b: Е. Флока, Живая боль, живая память. Коммунист Молдавии 11, 1990, 68-74.

The cadre policy of the top echelon of Moldavian Communist Party apparatus in 1940-1941/1944

Keywords: Communist Party cadre, cadre policy, key administrative positions, party officials, party apparatus, nomenklatura, the highest echelon, the new Stalin's generation of the political elite.

Abstract: In this paper the author addresses the process of formation of the top echelon of the Moldavian Communist Party apparatus during the establishment and reestablishment of the Soviet power in Bessarabia in 1940-1941/1944. The core of the top party apparatus of the Moldavian SSR during the period under consideration were young Communists who arrived in / from the Moldavian ASSR, quickly established themselves and advanced to key administrative positions. They managed to make a dizzy career in the party after Stalin's repressions. Most secretaries of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Moldavia had a low educational level – primary or secondary education and were born in Ukraine or Russia. Among them there was not a single Bessarabian, and only one was from the left bank of the Dniester. And although in 1944 the leadership of the party apparatus of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Moldavia has undergone some changes, but its core remained practically the same. For this paper we used unpublished sources – documents of the Central Committee of the Communist Party of Moldavia.

Кадровая политика высшего эшелона партийного аппарата МССР в 1940-1941/1944 годах

Ключевые слова: партийные кадры, кадровая политика, ключевые позиции, партийные чиновники, партийный аппарат, номенклатура, высший эшелон, новое сталинское поколение политической элиты.

Резюме: В данной статье автор рассматривает формирование высшего эшелона партийного аппарата номенклатуры МССР во время установления советской власти в Бессарабии в 1940-1941/1944 годах. Ядро и опору высшего партийного аппарата МССР в рассматриваемый период составляли молодые коммунисты, прибывшие в/из МАССР, быстро утвердившиеся и продвинутые на ключевые руководящие должности. В результате сталинских репрессий им удалось сделать головокружительную карьеру в партии. Большинство секретарей ЦК КП(б)М имели низкий образовательный уровень – начальное или среднее образование, были уроженцами Украины или России. Среди них не было ни одного бессарабца и только один выходец с левого берега Днестра. И хотя в 1944 году руководство партийного аппарата ЦК КП(б)М претерпело некоторые изменения, однако ядро его осталось практически прежним. Для написания данной работы были использованы неопубликованные ранее архивные документы бывшего ЦК КПМ.

27.06.2018

Lilia Crudu, Institutul de Istorie, Ministerul Educaţiei, Culturii şi Cercetării al Republicii Moldova, str. 31 August, 82, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: usliliac@gmail.com

ACTIVITATEA MISIUNII ORTODOXE ROMÂNE ÎN TRANSNISTRIA (1941-1944)

Nicolae Fuştei

Cuvinte-cheie: politica religioasă, România, Transnistria, ortodoxie, misiune religioasă.

În URSS, din 1918, pe parcursul a mai bine de un sfert de secol, noile autorităţi au reuşit să prefacă ţara într-un pustiu religios. Începutul celui de al Doilea Război Mondial, cu toate ororile care au avut loc ulterior, aduce o posibilitate reală pentru deşteleniree religioasă a ţării. Renaşterea vieţii spiritule în timpul celui de al Doilea Război Mondial, atât în ştiinţa seculară, cât şi în cea ecleziastică, a devenit un fapt recunoscut.

Biserica Ortodoxă în teritoriile ocupate a profitat activ de lichidarea temporală a regimului sovietic „luptător cu Dumnezeu" pentru renaşterea credinţei în inimile oamenilor, crearea unui fundament spiritual şi moral pentru viaţă, atât de necesar oamenilor, în special în timpurile de restrişte.

În prezent, istoricii seculari şi cei bisericeşti cercetează activitatea structurilor bisericeşti, lucrarea ascetică şi misionară a Bisericii din timpul războiului. Cu toate acestea există un decalaj semnificativ în cadrul acestor cercetări, dacă e să ne referim la activitatea Misiunii Ortodoxe Române în 1941-1944. Anume Misiunea Ortodoxă Română la acel moment era cel mai mare centru misionar din teritoriile ocupate. Nici Misiunea Ortodoxă din Pskov, nici Biserica Ortodoxă Rusă din Străinătate, nici Biserica Finlandei nu au putut realiza o lucrare practică la aşa dimensiuni pe care le-a realizat Misiunea Română.

De la bun început ar trebui de menţionat că politica românească în domeniul religiei era semnificativ diferită de politica germană.

Autorităţile române, spre deosebire de cele germane, în marea lor majoritate mărturiseau credinţa ortodoxă şi, prin urmare, au contribuit în mod real la consolidarea acestei confesiuni, şi nu doar au manipulat. A doua deosebire a politicii religioase române era interzicerea separatismului religios ucrainean, promovat de către autorităţile germane în teritoriul ocupat al Ucrainei (Синицын 2016, 66).

În prezentul articol, ne vom opri asupra activităţii Misiunii Ortodoxe Române în Transnistria.

Pentru început vom aminti câteva momente referitoare la organizarea Transnistriei. Prin decretul din 19 august 1941, dat la Marele Cartier de către Comandantul de Căpetenie al Armatelor, Mareşalul Antonescu, s-a instituit administraţia românească în Transnistria, fiind numit ca Guvernator civil al acestei provincii profesorul universitar G. Alexianu[1].

Organizarea administrativă, concepută după un plan adaptat situaţiei specifice din acest teritoriu, a fost concretizată încă din primele zile ale lunii septembrie 1941 când, printr-o ordonanţă dată de Guvernământ, s-a pus bazele formării administraţiei.

Transnistria cuprindea teritoriul dintre Nistru şi Bug, mărginindu-se spre nord cu o linie convenţională Nord-Moghilău şi Nord-Smerinca, având o suprafaţă de 39.733 km² şi o populaţie de 2326266 locuitori[2].

Teritoriul Transnistriei era împărţit în 13 judeţe şi 64 raioane (preturi), cu două municipii, 15 comune urbane, 18 suburbane şi 1363 comune rurale, care înglobau un număr de 1568 sate şi 72 de cătune[3].

Întreaga administraţie era dirijată de Guvernământ, care lucra printr-o serie de direcţii şi servicii, împuternicite să stabilească normele de conducere şi realizare a planurilor fixate[4].

Situaţia religioasă din Transnistria era dezastruoasă, ori chiar dramatică, până la formarea Provinciei.

[1] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 482, f. 140.
[2] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 482, f. 140.
[3] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 482, f. 140.
[4] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 482, f. 140.

Dacă în Basarabia, sub regimul sovietic, într-o perioadă de un an, 1940-1941, au fost distruse 13 biserici, 27 transformate în cluburi, 48 de preoţi omorâţi sau deportaţi, în Transnistria situaţia religioasă era şi mai gravă, după un sfert de veac de prigoană şi propagandă ateistă: în cele două eparhii de peste Nistru, Episcopia de Balta şi Mitropolia Odesei, nu rămăsese decât un preot în funcţie, Vasile Bragă, restul fiind închişi, persecutaţi şi chiar omorâţi (Negru 2002, 707).

Regimul comunist păstra câte o biserică pentru a le arăta străinilor că în URSS există libertate religioasă.

Documentele de arhivă ne prezintă nişte informaţii cutremurătoare despre starea oamenilor din acele vremuri. După cum aflăm din stenograma celei de a X-a conferinţe regionale de partid din RASSM din 12-17 mai 1937, credincioşii îşi oficiau slujba înmormântării fiind încă în viaţă, de teamă că vor muri şi nu vor mai fi preoţi care să le facă „prohodul”[5]. Dintre cele 891 biserici existente în teritoriul dintre Bug şi Nistru în 1917, până în iulie 1941, 363 dintre acestea au fost închise, 269 – parţial distruse, 258 – distruse complet.

La venirea trupelor române, Biserica Ortodoxă Rusă ca instituţie practic era desfiinţată, înalta ierarhie bisericească inexistentă, clerul înlăturat complet din viaţa comunităţii, religia refugiată în familie sau în suflete.

Pentru revigorarea vieţii bisericeşti din Transnistria erau mai multe oportunităţi decât în Reich Comisariatul „Ucraina”. Momentul istoric oferea Bisericii Ortodoxe Române un prilej unic pentru a face cunoscut, prin faptă şi cuvânt, idealul creştin şi a răspândi învăţătura Evangheliei în lumea comunistă de până ieri. Problema care se punea era îndepărtarea comunismului din suflete. Iar întrebarea pe care trebuia să şi-o pună conducerea Bisericii Ortodoxe Române era următoarea: ce punem şi cine va pune în loc?

Au început să „pună în loc” în vara anului 1941 preoţii militari.

Însă pentru o lucrare mai eficientă de revigorare a credinţei era necesară o instituţie cu ierarhie şi structură bine determinată, şi aceasta urma să fie Misiunea Ortodoxă Română din Transnistria.

Misiunea Ortodoxă Română din Transnistria a completat şi a statornicit activităţile începute de preoţii militari şi desfăşurate ocazional în satele în care cantonau trupele. La această misiune organizată a Bisericii au participat mai ales preoţi din eparhiile învecinate (Mitropolia Basarabiei, Mitropolia Bucovinei, Mitropolia Moldovei şi Sucevei cu episcopiile sufragane ale Romanului, Huşilor), dar şi misiuni din Mitropolia Olteniei, din Ardeal.

Misiunea Ortodoxă Română din Transnistria, a fost înfiinţată la 15 august 1941, având sediul la Tiraspol, iar din octombrie 1942 – la Odesa.

Misiunea nu a avut un caracter etnic şi nici nu a urmărit acaparări teritoriale şi jurisdicţionale, ci a avut ca scop propovăduirea Evangheliei lui Hristos unei populaţii care timp de 25 de ani fusese ţinută departe de Biserică.

Obiectivul principal urmărit de Misiune a fost acela de „a aprinde simţământul religios, oprimat vreme de un sfert de veac în populaţia Transnistriei”, precum şi de „a da acestei populaţii un creştinism mai curat şi superior celui condamnat de bolşevici” (Scrisoarea 1999, 22-27).

Dovadă stau cerinţele Misiunii pentru preoţi misionari care să ştie şi limba rusă, precum şi pentru cărţile de rugăciune care aveau şi text rusesc. O dovadă în plus la cele afirmate mai sus sunt şi cererile depuse de preoţi pentru a fi trimişi în misiune: „Fraţii noştri români şi creştini duc lipsa mângâierii şi rugii creştine, pe care suntem datori a le-o aduce, indiferent de pericolele la care ne expunem sau dacă vrem sau nu. O moarte în slujba lui Iisus Hristos, a Bisericii sale şi a aproapelui este preferată unei vieţi comode şi indiferentă faţă de durerile vremilor în care trăim. Aici nu este vorba numai de adeziunea noastră. Este porunca Arhipăstorului şi prin graiul lui porunceşte Mântuitorul şi trebuie împlinită de fiecare – măcar 2 luni – a merge să mângâie sufletele scăpate de „duhul mut şi surd” al bolşevismului. Mai mult decât hrană sau îmbrăcăminte le trebuieşte premenit sufletul înlănţuit şi sugrumat de fiarele robiei celei mai amare. Iar cine nu se va supune, să lase haina şi harul preoţiei. Preoţia este muncă, suferinţă şi jertfă în lupta neîntreruptă cu întunericul şi slujitorii lui. Cine voieşte o viaţă tihnită, este al lumii, nu al cerului, deci lumeşte să se îmbrace cum îi este viaţa. Eu, sluga Domnului, sunt gata a urma drumul Crucii Creştine” (Racu 2017,

[5] Arhiva Organizaţiilor Social-Politice din Republica Moldova, F. 49, inv. 1, d. 3612, f. 18.

274-275). Că scopul Misiunii Ortodoxe Române era „învierea vieţii religioase în regiune" este recunoscut şi de cercetătorii ruşi (Синицын 2016, 65).

Organizarea administrativă a Misiunii

Din punct de vedere administrativ, Misiunea a cuprins iniţial 13 protopopiate de judeţ şi unul al municipiului Odesa. Cele 14 protopopiate cuprindeau 64 de subprotopopiate, pentru fiecare fiind numit un protopop în responsabilităţile căruia intra organizarea bisericească în unitatea administrativă respectivă[6].

Iniţial Misiunea a fost condusă de arhimandritul Iuliu Scriban, profesor la Facultatea de Teologie Ortodoxă a Universităţii din Bucureşti, asistat de arhimandritul Antim Nica în calitate de vicar. Arhimandritul Iuliu Scriban a condus Misiunea până la 6 noiembrie 1942.

După plecarea arhimandritului Iuliu Scriban de la Misiune, era nevoie de un conducător, care să ridice şi mai mult prestigiul Misiunii şi să contribuie la îmbunătăţirea unor lucrări. Prin decizia ministrului Cultelor de la 23 noiembrie 1942, mitropolitul Visarion Puiu era ataşat pe lângă Comandamentul de căpetenie al Armatei cu misiunea organizării bisericilor şi îndemnării spirituale a populaţiei de peste Nistru.

În ziua de 6 decembrie 1942, cu un deosebit fast, s-a făcut instalarea Î.P.S.S. Mitropolitul Visarion Puiu în demnitatea de mitropolit al Transnistriei[7].

Într-o cuvântare rostită la Odesa, în octombrie 1943, în faţa unor refugiaţi de pe Don şi din Kuban, mitropolitul Visarion arăta scopul urmărit de Misiunea pe care o conducea: „Nu ştiu cum vor fi împrejurările următoare, adică vom rămâne noi, românii, pe aici sau va reveni stăpânirea rusească şi nici nu ne-am călăuzit de această idee. Gândul nostru a fost purtat spre ţelul urmărit de Misiune, să restabilim stările bisericeşti şi să redeschidem un drum mai bun pentru viitor credinţei şi Bisericii Ortodoxe de aici" (Petcu 2002, 21).

După instalarea mitropolitului Visarion în funcţia de conducător al Misiunii, s-au întreprins mai multe măsuri de reorganizare. S-a ales Consiliul eparhial şi conducătorii secţiilor administrative, culturale şi economice, alegând consilieri pentru secţiile administrativă, culturală şi economică.

În decembrie 1943, provincia a fost organizată din punct de vedere administrativ-canonic în trei noi eparhii ortodoxe şi anume:

1. Balta, în nord,
2. Odesa, în sud, şi
3. Tulcin în centru.

Aceste eparhii erau conduse de doi ierarhi şi un locţiitor de episcop.

În fruntea episcopiei de nord a fost numit arhimandritul Antim (Nica), la episcopia de Tulcin e numit episcopul Vasilie (Stan), iar episcopia de Sud (Odesa) i-a revenit mitropolitului Visarion.

Cancelaria Misiunii era compusă din 27 persoane, printre care şi un director, trei consilieri mitropolitani, doi inspectori bisericeşti, un revizor şi patru şefi de servicii (administrativ, arhitectură, cultural şi economico-financiar).

A fost adusă în ordine locuinţa, aflată în ruină, vechea reşedinţă mitropolitană din Odesa. Cu ajutorul personalului selectat în conducerea Misiunii, au fost organizate serviciile cancelariei, s-a creat un buget pentru funcţionari şi s-au luat la evidenţă cheltuielile.

La un an de activitate în fruntea Misiunii, în raportul adresat Mareşalului Ion Antonescu, la 7 decembrie 1943, mitropolitul Visarion ruga ca mandatul său în Transnistria să fie socotit împlinit şi să-i aprobe întoarcerea în ţară, urmând să plece în străinătate pentru căutarea sănătăţii, iar conducerea Misiunii să fie încredinţată unui alt ierarh. Arătând neajunsurile cu care s-a confruntat conducerea Misiunii în activitatea sa, menţiona că este departe cu gândul unei părăsiri voite a postului ce i s-a încredinţat, dar este nevoit s-o facă. Răspunsul l-a primit la 15 decembrie 1943, de la Secretarul general al preşedinţiei Consiliului de Miniştri în care se scria: „D. Mareşal a aprobat întoarcerea Dvs. în ţară ... de la 14 decembrie a. c. prea cuviosul Arhimandrit dr. Antim Nica se ataşează pe lângă Comandamentul de căpetenie al armatei în calitatea de Şef al Misiunii Ortodoxe

[6] Jud. Mogilev (cap. Mogilev sau Moghilău), jud. Jugastru (cap. Jumpol), jud. Tulcin (cap. Tulcin), jud. Râbniţa (cap. Râbniţa), jud. Balta (cap. Balta), jud. Dubosari (cap. Dubosari sau Dubăsari), jud. Ananiev (cap. Ananiev), jud. Golta (cap. Golta), jud. Tiraspol (cap. Tiraspol), jud. Berezovca (cap. Berezovca), jud. Ovidiopol (cap. Ovidiopol), jud. Odesa (cap. Odesa), jud. Oceacov (cap. Oceacov), după Harta administrativă a Transnistriei de pe coperta revistei misiunii Ortodoxe Române în Transnistria, Transnistria Creştină.

[7] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 482, f. 80.

Române din Transnistria în locul Prea Sf. Voastre, demisionat”[8].

Pe 23 decembrie 1943, Antim Nica era numit şef al misiunii (Negru 2001, 222-253).

Pentru îndeplinirea scopului propus (restabilirea stărilor bisericeşti şi redeschiderea unui drum mai bun pentru viitorul credinţei şi Bisericii Ortodoxe de aici), Misiunea a întreprins o serie de măsuri, printre care vom menţiona:

a) redeschiderea bisericilor închise de comuniști;
b) asigurarea locaşurilor de cult cu preoţi şi necesarul pentru buna funcţionare;
c) editarea de cărţi şi periodice religioase;
d) implementarea învăţământul teologic şi religios;
e) activitatea socială şi filantropică.

În continuare ne vom opri asupra acestor activităţi desfăşurate de Misiune.

a) Redeschiderea bisericilor închise de comuniști

La venirea armatelor române, în întregul guvernământ al Transnistriei, care cuprindea şi fosta RASSM, din cele 891 de biserici câte funcţionau până în 1917, mai activa doar o singură biserică în raza cimitirului nr. 2 din Odesa, avându-l ca paroh pe preotul de origine română Vasile Braga (Păcurariu 2012, 121-122). Celelalte biserici din teritoriul dintre Nistru şi Bug fuseseră distruse. Bisericile care nu fuseseră dărâmate până în temelie, după ce le-au fost date jos turlele, au fost transformate în localuri de petrecere sau cluburi. Preoţii localnici au fost ucişi sau deportaţi. De aceea principala activitate a Misiunii Ortodoxe Române în Transnistria în prima etapă a fost legată de refacerea şi sfinţirea locaşurilor de cult şi totodată de recrutarea şi pregătirea cadrelor necesare de preoţi misionari.

„Când s-a aflat de înfiinţarea Misiunii”, scrie arh. Antim Nica, „delegaţiuni numeroase, trimise din toate colţurile Transnistriei, pornesc spre Tiraspol cu cereri de a li se sfinţi bisericile şi a li se da preoţi. Unii veneau de la Bug sau din nordul Transnistriei, străbătând distanţe însemnate, pe jos sau cu căruţa. Era înduioşător să asculţi cererile acestor oameni necăjiţi şi să vezi bucuria lor de a se putea iar închina lui Dumnezeu în voie. Vestea sosirii celor dintâi misionari a fost primită cu multă satisfacţie de populaţie. Fiecare sat, cu o nespusă grabă se întrecea să-i aibă pentru a auzi iar slujbele sfinte şi a primi binecuvântarea lor, pentru a-şi boteza pruncii şi tinerii rămaşi nebotezaţi, pentru a se cununa şi trăi după lege, pentru a li se pomeni morţii îngropaţi fără creştineasca rânduială. Cei dintâi misionari erau purtaţi cu căruţele din sat în sat şi hărţuiţi cu slujbele până la extenuare” (Nica 1943, 13).

Chiar de la înfiinţarea Misiuni s-a început reparaţia şi sfinţirea bisericilor distruse de comuniști. Credincioşii transnistreni, după ce s-au văzut eliberaţi de sub autorităţile bolşevice ateiste, au început singuri, cu forţe proprii, să refacă bisericile, iar acolo unde fuseseră distruse din temelie, era adaptată pentru închinăciune o clădire încăpătoare numită casă de rugăciuni.

În duminica din 21 septembrie 1941 ierarhii ardeleni, alături de P. S. Grigorie Leu al Huşilor şi Episcopul dr. Partenie Ciopron al Armatei, care era şi locţiitor al Episcopiei Bălţilor şi Hotinului, au sfinţit în satul Sucleia, judeţul Tiraspol, „cea dintâi biserică ortodoxă” (Racu 2017, 272).

Una dintre bisericile reîntoarse creştinilor este cea cu hramul „Sf. Nicolae” din Tiraspol. Aceasta a fost sfinţită în ziua de 23 noiembrie 1941. La eveniment au participat pe lângă autorităţile militare şi civile şi un public destul de numeros. Serviciul divin a fost săvârşit de către arhimandritul Iuliu Scriban, ajutat de alţi trei preoţi[9].

Numărul mare de biserici sfinţite (12 în judeţul Tiraspol, cinci în judeţul Odesa, şase în judeţul Dubăsari, două în judeţul Râbniţa, două în judeţul Tulcin şi o biserică la Oceacov) sau stropite provizoriu cu agheasmă este un indicator pentru amploarea misiunii desfăşurate în acest prim an al activităţii Misiunii Ortodoxe Române (Racu 2017, 273).

Dintr-o dare de seamă asupra activităţii observatoare în judeţul Tiraspol de la 25 iulie 1942 la 23 august 1942 aflăm că „bisericile se află încă în stare proastă, multora din ele distrugându-li-se localurile de către bolşevici au nevoie de reparaţii mari, altele trebuie reclădite, lucru care ţăranii îl doresc însă cu condiţia, ca statul nostru să-i ajute cu fonduri, mijloace de transport etc.”[10].

[8] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1054, f. 2, f. 92, f. 127.

[9] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 4, f. 393.

[10] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 4, f. 92.

La reconstrucţia lăcaşurilor de cult din Transistria şi-au adus contribuţia specialişti din ţară. Este cunoscut faptul că în vara anului 1942 ieromonahii Varahiil Moraru şi Vartolomeu Dolhan, din serviciul Catedralei mitropolitane din Iaşi şi studenţi la Academia de Arte Frumoase, au pictat biserici în judeţul Dubăsari (Racu 2017, 284).

Şi în anul următor a continuat redeschiderea bisericilor.

Capela Universităţii din Odesa, care în timpul regimului bolşevic fusese sală de dans, a fost din nou sfinţită în Joia Paştelui 1943[11]. Despre aceste manifestări mitropolitul Visarion avea să scrie într-un raport, la 28 aprilie 1943: „Biserica din cuprinsul Universităţii, restaurată din îndemnul meu, cu multă bunăvoinţă a Rectorului Dr. P. Ceasovnicov, sprijinită material de Guvernământ şi de însuşi profesori şi o parte din studenţime, aceasta fiind a doua manifestaţie publică antibolşevică făcută de astă dată prin cea mai înaltă instituţie culturală din Odesa, cu deosebit răsunet în populaţia acestui oraş" (Petcu 2002, 24).

Nu era sat unde credincioşii să nu se fi dorit să aibă o bisericuţă bine amenajată şi înzestrată cu cele necesare. „Am întâlnit care cu saci de grâu, scria preotul misionar Vasile Prisăcaru, grâu adunat pumn cu pumn, de la locuitorii din sat, care bucuroşi au jertfit din puţinul lor, spre a fi transportat din judeţele de nord ale Transnistriei, pe o distanţă de peste trei sute de kilometri, la Odesa, ca acolo grâul să fie schimbat pe odoare şi veşminte pentru bisericuţa lor din sat. E o întrecere în restaurarea locaşurilor de închinare. Credincioşii din propria lor iniţiativă se îngrijesc de acest lucru chiar înainte de venirea oricărui preot, fiind încredinţaţi că având biserica gata mai curând vor putea găsi şi preot. În câte locuri n-am aflat biserici aduse în stare bună – dar fără preoţi! Cu lacrimi în ochi mă rugau să rămân la ei sau să mijlocesc pe unde ştiu ca să li se rânduiască şi lor preot" (Prisăcaru 1942, 333).

Nu întotdeauna cerinţele populaţiei corespundeau şi cu posibilităţile Misiunii. Se observă că sunt puţine biserici în comparaţie cu nevoile populaţiei. De exemplu, în raionul Razdelnaia la 80 comune şi sate sunt numai şase biserici, din care slujbe religioase se oficiau numai la trei biserici, la restul de trei bisericii s-a interzis preoţilor a face slujbe, din motiv că sunt localnici şi nu-şi pot dovedi hirotonia prin acte.

[11] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 544, partea II-a, f. 272.

Dar puţin câte puţin situaţia de schimbă în bine. Astfel, dintr-o sinteză generală pe luna iulie 1943 aflăm că „în judeţul Dubăsari, bisericile care au fost transformate în cazărmi, magazii, cluburi etc., astăzi parte din ele au fost reparate, înzestrate cu obiecte bisericeşti şi redate cultului. Până în prezent s-au înfiinţat 59 parohii, în majoritate în comunele cu populaţie moldovenească, ce sunt slujite de un număr mic de preoţi"[12]. În ultimele luni ale anului 1943, numai în oraşul Odesa activau 28 biserici[13].

Prin stăruinţa Misiunii Ortodoxe Române în Transnistria au fost reclădite şi s-au pus în funcţiune peste 500 biserici[14].

Spre finele anului 1943, în Odesa funcţionau deja 29 de biserici, iar în toată Transnistria 593 de biserici şi case de rugăciune, 118 se aflau în stare de reparaţie, iar 57 erau în construcţie (Синицын 2016, 66).

În perioada 1941-1943 în Transnistria, la reparaţia a 19 lăcaşuri de cult au participat militari români, iar o biserică ortodoxă a fost reparată de militari germani (Шкаровский 2012, 168). Este şi cazul bisericii din Sucleia, jud. Tiraspol, care a fost primul locaş de cult din Transnistria reparat şi sfinţit. În acest sat s-a oprit în cantonament o campanie germană. Militarii s-au oferit să ajute la restaurarea bisericii şi după două săptămâni de muncă intensă împreună cu sătenii, lăcaşul de cult avea turlă, clopotniţă, iconostas, era zugrăvită şi împrejmuită cu un gard (Grossu 2000, 55-60).

La 20 mai 1943 în Transnistria erau atestate 607 parohii. Dintre care 62 cu enoriaşi moldoveni, 98 cu populaţie mixtă, în acestea slujba se oficia în limba română, iar în 447 de parohii cu populaţie slavă se preconiza numirea preoţilor care cunoşteau limba slavonă[15].

Până în luna octombrie 1943, numărul clericilor locali a crescut la 213, iar preoţii români erau 328 de persoane[16].

Serviciile divine în Transnistria se bucurau de o popularitate nemaipomenită: enoriaşii îşi satisfăceau necesităţile religioase, amânate de guvernanţii sovietici, soţii se cununau în biserici, părinţii îşi botezau copiii.

[12] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 22, f. 119.
[13] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1054, p. 2, f. 111.
[14] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 482, f. 145.
[15] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1054, f. 459.
[16] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1054, f. 124, 223,

În raportul securităţii şi SD din 1 octombrie 1941 se spune că în judeţul Ananiev, unde nu mai avuse loc vreun serviciu divin din 1935: „Imediat după venirea trupelor germane, bisericile au fost redeschise şi doi preoţi rămaşi şi-au început activitatea în cele trei biserici care au supravieţuit... curând va fi deschisă a patra. Până în prezent, ambii preoţi au botezat peste 600 de copii cu vârsta până la 8 ani”.

Iată ce mărturiseşte un emigrant rus, revenit la Odesa în ianuarie 1942: „Poporul rus e viu, viu este şi sufletul lui... S-ar părea cu nu mai este loc pentru suflet, dar se întâmplă exact invers: în timpul sărbătorilor toate drumurile spre biserici şi catedrale sunt aglomerate de mulţimea de oameni cu capetele goale (în ciuda frigului teribil). Componenţa credincioşilor: atât tineri cât şi bătrâni, poate chiar mai mult dintre cei dintâi... Linişte tot timpul; serviciul este uluitor; chiar şi copiii aduşi cu zecile la botez, şi aceia sunt cuprinşi de liniştea solemnă şi tac. Aici, prietene, poţi să te rogi şi te vei ruga, chiar dacă nu doreşti. Şi toate acestea au loc la Odesa, aproape în Sodom, conform părerilor noastre anterioare” (Православная 1942, 6).

O situaţie statistică a bisericilor, întocmită la jumătatea lunii martie 1943, arăta următoarele (Popa, Popa 2009, 112):

Tabelul 1

Statistica bisericilor la jumătatea lunii martie 1943

1941 (la intrarea trupelor române în Transnistria)	
Biserici închise	422
Biserici dărâmate parţial	313
Biserici dărâmate în întregime	235
Biserici în funcţie (Odesa)	1
Nr. de preoţi în funcţiune	1
la 15 martie 1943	
Biserici reparate şi redate cultului	445
Case de rugăciune redate cultului	187
Biserici în reparaţie sau în construcţie	222

Apogeul numărului de biserici redeschise se observă în primii doi ani ai războiului.

Tabelul 2

Dinamica deschiderii bisericilor în Ucraina în perioada 1941-1944
(Беглов 2008, 127)

Anul	1941	1942	1943	1944
% bisericilor deschise	48,6	40,4	10,2	10,2

b) Asigurarea locaşurilor de cult cu preoţi şi necesarul pentru buna funcţionare

Partea românească şi-a asumat responsabilitatea ca bisericile din Transnistria să fie dotate cu tot inventarul necesar din România (Шкаровский 2012, 165).

Pentru bisericile reparate şi casele de rugăciuni construite erau aduse din ţară obiectele necesare de cult. La tipografia Mitropoliei Basarabiei au fost tipărite în 1941 5000 exemplare de cărţi de rugăciune cu text paralel românesc şi rusesc. Numai din eparhiile din Basarabia s-a dat bisericilor din Transnistria:

– 60 rânduri de veşminte bisericeşti;
– 1100 cărţi de ritual;
– 15.000 cărticele de rugăciune tipărite în limba slavonă;
– 300 antimise ş.a.[17]

În timpul bolşevicilor în Transnistria majoritatea preoţilor au fost deportaţi, sau nimiciţi. De aceea pentru bisericile redeschise se simţea o lipsă acută de preoţi. Măsura luată de conducerea Bisericii Ortodoxe Române de a trimite în acest ţinut preoţi misionari, a fost primită cu cea mai vie însufleţire. Primii preoţi misionari veneau din eparhiile vecine, ale Basarabiei şi Bucovinei.

Eparhiile Basarabiei şi Bucovinei s-au implicat activ în reorganizarea vieţii bisericeşti a populaţiei de dincolo de Nistru. În decembrie 1941 protopopii din Odesa, judeţul Balta şi Ovidiopol erau din eparhia Chişinăului, iar din Mitropolia Bucovinei erau protopopii judeţelor Odesa, Golta, Râbniţa, Jugastru, Tiraspol, Tulcin şi Moghilău. Episcopia Ismailului era prezentă prin protopopii Oceacovului, judeţului Berezovca şi judeţului Ananiev. Preoţii basarabeni de pe malul drept al Nistrului săvârşeau servicii religioase ocazionale (botezuri, înmormântări, cununii) printre credincioşii de peste fluviu, dar fără să-şi părăsească parohiile. La 20 decembrie 1941, Mitropolia Basarabiei a trimis o echipă misionară formată din 80 de persoane dintre care 30 erau călugări (Racu 2017, 271).

Lor li s-au alăturat şi cei veniţi din alte eparhii, precum şi preoţii militari conduşi de episcopul armatei Partenie Ciopron. Eparhiile Basarabiei au trimis în Transnistria peste 250 preoţi misionari, 50 ieromonahi şi 15 cântăreţi[18].

[17] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 517, f. 52.
[18] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 517, f. 52.

Numirea preoţilor misionari în Transnistria s-a făcut pe baza cererii (adeziunii) libere a candidaţilor ca răspuns la înştiinţarea făcută de către mitropolit prin protoierii, pentru perioade de şase luni sau un an, cu posibilitatea prelungirii. Această misiune prin rotaţie urmărea folosul duhovnicesc al populaţiei de dincolo de Nistru, dar nu în dauna enoriaşilor parohiilor unde erau preoţii misionari (Racu 2017, 273).

Activitatea cea mai intensă a fost desfăşurată în judeţele din imediata vecinătate a Basarabiei, Dubăsari, Tiraspol, Râbniţa şi Ananiev de către preoţi din Chişinău, Iaşi, Huşi, Sibiu, Arad, Timişoara, Ismail, Hotin şi călugări din Moldova şi Oltenia, în total 84 de preoţi permanenţi aşezaţi în parohii.

Preoţii din Misiunea Ortodoxă veniţi din ţară au adus din nou binecuvântarea lui Dumnezeu în sufletele tuturor creştinilor[19].

Uneori Misiunea Ortodoxă era nevoită se refuze ofertele unor persoane care doreau să activeze în Transnistria, în special a cântăreţilor. Este şi cazul lui I.T. Mantu de la parohia Independenţa, jud. Covurlui, cărui i s-a răspuns prin adresa nr. 6701/942, că „deocamdată nu are nevoie de cântăreţi bisericeşti pentru opera misionară, întrucât pe lângă fiecare biserică din această provincie, au luat fiinţă coruri conduse de localnici”[20].

Preoţii misionari veniţi din ţară dezvoltau o intensă activitate pentru readucerea populaţiei la credinţa ortodoxă.

Tabelul 3

Situaţia bisericilor şi a preoţilor la data de 15 decembrie 1942, jud. Tiraspol[21]

Biserici sfinţite		20
Biserici care urmează să fie sfinţite şi puse în activitate		23
Preoţi	veniţi din Ţară	24
	veniţi din Ţară	13
Cântăreţi		23
Diaconi		4

Cu toate acestea, se constată însă că numărul acestor preoţi este insuficient faţă de importanţa pe care o au în Transnistria preoţii în misiunea lor de redresare a credinţei.

[19] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 482, f. 145.
[20] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1097, f. 214
[21] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 4, f. 60.

În primăvara anului 1942 în Transnistria sunt atestaţi 285 de preoţi, iar în toamna aceluiaşi an numărul acestora s-a mărit până la 461.

În lucrarea de reînviere a vieţii religioase în Transnistria, juca nu un ultim rol şi clerul ortodox local, care a fost înlăturat de la slujba bisericească de autorităţile sovietice.

O mare parte din această categorie de clerici au depus cereri pentru a li se oferi dreptul de a sluji Bisericii. Deja în primele luni de la înfiinţarea Misiunii au primit autorizaţia de a sluji în s. Hansca, judeţul Ananiev, părintele Anatolie Dragomiretschi, în s. Stryukovo, raionul Berezovsky, preotul Ioan Boev, iar preotul Gheorghie Gonciarov a fost numit la biserica din Ananiev (Михайлуца 2016, 106).

Din darea de seamă a Misiunii Ortodoxe Române din 7 ianuarie 1942 pentru anul 1941 rezultă că în judeţele Tiraspol şi Tulcin au fost încadraţi cei mai mulţi preoţi localnici, în timp ce în judeţele Odesa, Oceacov, Golta şi Balta activau doar 3-4 preoţi şi monahi care erau statorniciţi în parohii (Racu 2017, 273).

În Transnistria s-au întors şi unii preoţi care fugiseră de urgia sovieticilor, printre aceştia se numără şi Petre Zaharieff Vasilcovschi din Turtucaia, Bulgaria, originar din comuna Premostanitza, fost preot în Şargorod, Ucraina, de unde în 1935 s-a refugiat în România[22].

În general, se observă revenirea activă a foştilor clerici la parohiile lor de unde au fost izgoniţi de către sovietici. Potrivit informaţiilor deţinute de Misiune, în martie 1942 au revenit 150 de clerici, deşi au putut să-şi dovedească prin documente dreptul de activitate pastorală doar 13 preoţi, trei diaconi şi opt cântăreţi (Scriban 1942, 25).

Majoritatea solicitărilor de restabilire în slujire au fost respinse de către Misiune. Au fost diferite motive pentru refuz: vârsta înaintată, lipsa studiilor de specialitate, neîncrederea faţă de unii clerici hirotoniţi în timpul regimului bolşevic. Însă, zeci de clerici nu au putut fi numiţi în parohii nu din cauza lipsei studiilor, sau a experienţei de slujire, ci în primul rând din cauza lipsei dovezilor documentare cu privire la activitatea anterioară pe tărâmul spiritual. În timpul represiunilor din anii 1930 (arestări, interogatorii în închisori, tortură, condamnări în lagărele de reeducare, de-

[22] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1097, f. 156.

portări) documentele au fost pierdute în cele din urmă după pereţii departamentelor NKVD şi în safeurile anchetatorilor.

Pentru examinarea cazurilor preoţilor care nu deţineau documente ce ar confirma apartenenţa lor la cinul preoţesc a fost organizată o comisie specială cu sediul la Odesa. Cea mai mare parte dintre colaboratorii misiunii, dintre preoţii neromâni erau „jiviţii" (adepţii aşa-numitei „Biserica vie" (Живая Церковь). Aceştia erau acceptaţi în serviciu după „pocăinţă" şi epitemie, după care erau numiţi la parohii rurale. Mai lesne erau acceptaţi preoţii curentului „tihonovist" (susţinătorii Patriarhului Tihon), aceştia primeau confirmarea despre apartenenţa la preoţie după care erau numiţi la parohii. Nu era acceptaţi preoţii veniţi de la „Biserica autocefală ucraineană". Reprezentanţii ierarhiei Mitropolitului V. Lipkovski împreună cu cei care s-au lepădat de preoţie nu erau agreaţi nici de preoţii altor confesiuni, nici de administraţia Misiunii Ortodoxe Române.

Populaţia care a suferit sub regimul sovietic era foarte mulţumită de mişcarea religioasă care se desfăşura în Transnistria.

Se constată însă, că numărul preoţilor misionari, trimişi din Ţară, este insuficient faţă de nevoile actuale[23]. Să simte lipsa preoţilor care să cunoască limba rusă sau ucraineană, aşa că satele minoritare în majoritate sunt fără de preoţi[24].

Sunt semnalate cazurile parohiilor cu enoriaşi ucraineni şi cu preot venit din Ţară care nu cunoaşte limba rusă, acesta este ca şi inexistent în sat, spre exemplu, cazul preotului Dobrescu din Razdelnaia.

În genere, mai în tot judeţul, preoţii şi cu aceştia instituţia pe care o servesc – Biserica – au de suferit din cauza preoţilor raionali, care în majoritatea lor sunt ardeleni uniţi, datorită cărui fapt nu dau nici un concurs preoţimii pentru construiri şi renovări de biserici şi de multe ori îi sabotează chiar şi la îndeplinirea misiunilor lor de păstori sufleteşti ai poporului.

Aceştia cu atât mai mult au posibilitatea de a face ce doresc, deoarece parohiile din punct de vedere administrativ, în prezent depind de raioane[25].

Lipsa preoţilor în unele comune face ca oamenii să continue pe alocuri a îndeplini anumite obiceiuri creştineşti fără asistenţa preoţilor. Totodată, această lipsă de preoţi este şi cauza apariţiei sectelor[26].

Uneori preoţii se plâng că populaţia se duce mai mult la biserica lipovenească, care respectă stilul vechi[27]. Însă unii preoţi basarabeni se lăsau influenţaţi de către localnici şi făceau slujbele pe stil vechi[28].

Din cauza lipsei de preoţi bine pregătiţi, care să capteze reacţia religioasă ce se manifesta la acel moment, faţă de persecuţiile bisericii din timpul regimului comunist şi în special a tineretului, aceştia fiind educaţi în spiritul comunist (antireligios) rămâneau şi mai departe în întunericul de până atunci[29].

Spre exemplu, în raionul Ciorna, jud. Dubăsari, erau doar doi preoţi care pot satisface cerinţele populaţiei[30].

Şeful Misiunii nu înceta a face demersuri către Sf. Sinod, Ministerul Cultelor, Guvernatorul Civil şi Conducătorul Statului pentru completarea localităţilor cu preoţi, arată, că sub conducerea Misiunii sunt 461 preoţi, iar „în întreaga provincie sunt 1292 comune cu 2468 sate, ceea ce înseamnă că avem numai un sfert din numărul preoţilor pe care populaţia îi cere atât de stăruitor şi care ar alcătui cele mai bune elemente de învăţătură sufletească a populaţiei locale"[31].

În scrisorile adresate conducerii statului, în iunie 1943, mitropolitul Visarion scria: „Rugându-vă din nou să binevoiţi a decreta mobilizarea preoţilor din Moldova şi Basarabia dintre care să se aleagă apoi elementele destoinice a veni şi a lucra misionarism în Transnistria". Într-un alt demers se menţiona: „Vă adresăm propunerea să aprobaţi mobilizarea, pe vreme de un an a 330 preoţi, 165 pot fi din eparhiile Moldovei, deci cunoscători numai ai limbii române, iar restul 165 preoţi din eparhiile Basarabiei care să cunoască şi limba slavonă"[32].

Solicitările ÎPS Visarion erau auzite şi îndeplinite. Astfel, în ultimele luni ale anului 1943, Misiunea

[23] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 482, f. 145.
[24] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 22, f. 53.
[25] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 22, f. 107.
[26] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 4, f. 269.
[27] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 4, f. 49.
[28] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 4, f. 121.
[29] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 22, f. 119.
[30] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 22, f. 119.
[31] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1054, partea III-a, f. 491.
[32] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1049, f. 7.

avea sub îndrumarea sa „617 preoţi din cei 2000 necesari pentru Transnistria”[33].

Numărul deservenţilor de cult ortodocşi din Transnistria în ianuarie 1943 era: 737 de deservenţi (dintre care 451 localnici şi 276 detaşaţi de la diverse eparhii din interiorul României). Dintre aceştia 461 erau preoţi parohi (dintre care 196 localnici şi 265 detaşaţi), 23 – diaconi (dintre care 18 localnici şi 5 detaşaţi) şi 253 – cântăreţi (dintre care 237 localnici şi 16 detaşaţi). Majoritatea deservenţilor de cult detaşaţi proveneau din cele trei eparhii ale Mitropoliei Basarabiei (250 de preoţi, 50 de ieromonahi şi 15 cântăreţi), fiind în mare parte cunoscători ai limbilor română, rusă sau ucraineană[34].

Pentru bunul mers al dezvoltării Bisericii din Transnistria, din iniţiativa Şefului Misiunii s-au înfiinţat câteva ateliere în care se lucrau obiecte necesare cultului religios: iconiţe, cruciuliţe ş.a. S-a înfiinţat un cămin cu cantină pentru funcţionari şi pentru găzduirea clerului venit în deplasare.

La începutul anului 1944 numărul clericilor era de 617, dintre care în jurul a 400 erau veniţi din eparhiile române învecinate, iar 217 dintre băştinaşi (Поспеловский 1995, 218).

În spaţiul dintre Nistru şi Bug a reînviat şi monahismul. În luna august a anului 1941, este redeschisă mănăstirea „Sf. Treime” de la Balta, fiind numit stareţ părintele Zosima Cerchez pentru care mănăstirea era vechiul loc de metanie. Lucrările de reconstrucţie a bisericii mănăstirii au durat până în luna august a anului 1942 (Soare 1942, 48).

Slujba de sfinţire a bisericii mănăstirii a fost săvârşită în mod solemn, la 15 august 1942. Invitaţi la slujba de sfinţire au fost: arhimandritul Antim Nica, Vicarul Misiunii, preotul Mihail Grosu, protopopul judeţului Balta, ierodiaconul Dosoftei Moraru, slujitor la catedrala din Balta şi secretar al protopopiei, şi ierodiaconul Felix Dubneac (Petcu 2002, 21).

Activitatea misionară a adus şi roade, mulţi dintre inochentişti au revenit la dreapta credinţă: „La Balta, în jurul mănăstirii „Sf. Treime”, reînfiinţată şi condusă de stareţul Zosima Cerchez, se duce o frumoasă lucrare de întoarcere a inochentiştilor la matca Ortodoxiei [...], mulţi dintre aceşti rătăciţi s-au întors la dreapta credinţă în urma lucrării misionare a stareţului sus numit” (Misionarul 1942, 55).

În 1942, Misiunea Ortodoxă Română redeschide mănăstirea „Acoperământul Maicii Domnului” de la Balta, închisă în 1923 de autorităţile sovietice. În timpul războiului credincioşii aveau posibilitatea de a se ruga şi primi mângâiere spirituală în acest locaş monastic.

În „Darea de seamă despre activitatea Misiunii Ortodoxe Române în Transnistria de la 1 ianuarie - 31 martie 1942”, era amintit ieromonahul moldovean Barancea Severian, stareţ la schitul Lipeţcoe, judeţul Răbniţa, care depindea de mănăstirea „Sfânta Treime” din Balta şi care fusese organizat în fosta „grădină a raiului” a lui Inochentie (Soare 1942, 53).

Nu departe de Dubăsari, în s. Coşniţa, a fost reînviat schitul „Sf. Mihail”[35].

Spre vara anului 1942 în Trnasnistria au fost reînfiinţate nouă mânăstiri: „Sf. Panteleimon” din Odesa (cu 7 vieţuitori); „Adormirea Maicii Domnului” (2 călugări); „Sf. Amtonie” de lângă Dubăsari (6 monahi); „Sf. Nicolae” din Şargorod (4 nevoitori); „Sf. Treime” la Balta (6 monahi); „Sf. Flor” de lângă Balta (2 călugări); Schitul din s. Lipeţchoe, judeţul Râbniţa (2 locuitori), şi două schituri de femei: „Sf. Maria Magdalena” la Odesa (cu 30 de călugăriţe) şi „Arhanghelul Mihail” din Odesa (cu 3 monahii). În aceste aşezăminte monahale se nevoiau peste 60 de vieţuitori.

Către ianuarie 1944 numărul lăcaşurilor monahale a ajuns la 12 din cele 13 care cândva au existat în Transnistria[36]. O sporită activitate misionară desfăşurau călugării de la mănăstirea „Sf. Treimi” din Balta şi cei de la mănăstirea „Sf. Panteleimon” din Odesa, în fruntea căreia se afla arhimandritul Varlaam (Chiriţa), urmat de egumenul Vasilie (Soltiţi). Pe lângă aceasta vieţuitorii mănăstirilor „Acoperământul Maicii Domnului”, „Florov” şi cel de la Şargorod efectuau şi o activitate parohială (Новое 1944, 3).

Aceste mănăstiri au fost adevărate focare de misionarism şi cultură religioasă, care, în rând cu preoţii de mir misionari, au contribuit la renaşterea vieţii bisericeşti în Transnistria.

[33] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1054, p. 2, f. 111.
[34] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 517, f. 52.
[35] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1054, f.125.
[36] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1054, f. 125.

c) Editarea de cărţi şi periodice religioase

Misiunea Ortodoxă Română era cel mai mare centru de editare a periodecilor ortodoxe, atât prin numărul cât şi tirajul lor.

Publicaţiile româneşti se deosebesc de alte publicaţii ortodoxe printr-un nivel foarte înalt al materialelor şi prin profesionalismul editorial excelent, calitatea excelentă şi combaterea sectanţilor, diferitor „autocefalişti" şi Patriarhia Moscovei" (Грибков 2008, 184).

În problemele editării periodicelor, Misiunea Ortodoxă Română se bucura de o autonomie deplină, fiind protejată de patriarhul Nicodim. Misiunea avea mai multe edituri, dintre care cele mai mari erau localizate în Odesa, Iaşi, Chişinău şi Bucureşti.

În activitatea editorială o situaţie specială avea Federaţia Jurnaliştilor din România, membri ai căreia erau în mod oficial toţi angajaţii principali ai redacţiilor ziarelor. Federaţia conducea agenţiile de ştiri Radar şi Bugpress, prin care erau distribuite ştiri şi materiale internaţionale şi viaţa din România. Editura „Bugpress", condusă de Ştefan Dumitrescu, mai publica, ziare şi reviste la Odesa, inclusiv ziarele „Мир", „Неделя", „Смех".

În competenţa Misiunii pe lângă tipărirea periodicelor şi literaturii religioase se afla şi editarea manualelor şi materialelor pentru educaţia religioasă a copiilor.

La Odesa funcţiona o editură şi o Tipografie bisericească a Misiunii Ortodoxe Române, în frunte cu redactorul-şef A. Beleasnîi, în care au văzut lumina tiparului peste 60 de mii de exemplare de cărţi de rugăciune în limba rusă şi peste 10 mii de exemplare în limba română, manualele Istoria Noului şi Vechiului Testament, Istoria Bisericii, manuale de religie pentru cursurile obligatorii din toate şcolile primare, Cântările Sfintei Liturghii, calendare bisericeşti, tablouri instructive şi diverse broşuri cu caracter religios, cărţi de rugăciune, calendare care au fost împărţite gratuit populaţiei din Transnistria[37].

Pentru satisfacerea necesităţilor creştinilor de lecturi religioase în 1942 a fost editată la Balta o nouă carte de rugăciuni în limba rusă în 10000 exemplare în colaborare cu Preotul Grosu Pavel[38].

În februarie 1943 s-a tipărit o broşură de propagandă anticomunistă a preotului Svetlov. S-a tipărit calendarul Misiunii Ortodoxe pentru Transnistria[39].

A fost iniţiată tipărirea seriei de carte „Biblioteca religioasă". În octombrie 1943 a văzut lumina tiparului prima carte din această serie: „Proveniența lumii şi a omului în expunerea Bibliei şi a ştiinţelor reale" (Происхождение мира и человека в изложении Библии и положительных наук) într-un tiraj de 10 mii de exemplare.

Împreună cu editura ziarului „Одесская газета", Misiunea, a publicat, la începutul anului 1942, primul manual de Religie, cu un tiraj de 5000 de exemplare, reeditat ulterior. În acelaşi timp a fost tipărită cu tiraj masiv „Молитвенная книжечка для учеников начальных классов" (Carte de rugăciune pentru elevii din învăţământul primar), şi „Молитвослов", o ediţie reprint a celei Sinodale din Kiev, 1912. Pentru distribuirea gratuită printre credincioşi a fost tipărită o carte de rugăciuni.

Pentru iluminarea populaţiei a fost propusă broşura populară „Земное житие Спасителя" (Viaţa pământească a Mântuitorului) (Odesa, 1943), şi a unui număr de broşuri populare îndreptate împotriva ateismului şi politicii antireligioase a bolşevicilor. Este extrem de curios că, cu sprijinul Misiunii Ortodoxe Române, au fost tipărite broşurile polemice ale binecunoscutului publicist lipovean F.F. Melnikov, care într-o formă simplă şi accesibilă demasca argumentele „ateismului ştiinţific".

Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria a iniţiat tipărirea unui număr semnificativ de periodice. Unul dintre aceste periodice este „Transnistria Creştină", revistă ce apare trimestrial din 1942 la Chişinău şi Odesa, cu text paralel, cu un tiraj de până la 5000 de exemplare. Preşedinte al Comitetului de redacţie era arhimandritul Iuliu Scriban (Transnistria 1943b, 601).

„Христианская жизнь" (Viaţa creştină) este alt periodic care se tipărea la Odesa în perioada 1943-1944. Se distribuia gratis printre cititori (Грибков 2016, 252), având un tiraj de până la 86000 exemplare. Tot la Odesa, din vara anului 1943 până în 1944, pentru un cerc larg de cititori se tipărea revista specială „Христианский вестник", cu un tiraj de 40 mii de exemplare,

[37] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1049, f. 2; d. 1054, p. 2, f. 112.
[38] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 482, f. 126.
[39] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 544, partea I-a, f. 154.

săptămânal, avându-l ca redactor pe protoiereul Pavel Leca (Transnistria 1943a, 73). În perioada 1942-1943, o grupă de credincioşi a editat la Odesa revista „Колокол" (Clopotul) (Грибков 2008, 184). În 1943 la Odesa s-a început editarea revistei ortodoxe „Кругозор", iar la finele anului s-a tipărit revista „Христова нива".

La aceeaşi editură şi tipografie din Odesa a fost tipărit ziarul de limbă rusă „Православная жизнь". Tot la Odesa în perioada 1942-1944 a văzut lumina tiparului periodicul pentru copii „Детский листок", avându-l ca redactor-şef pe K. Urbanu, iar director pe Gheorghie Rîureanu (Грибков 2016, 242).

„Миссионерский листок" este un alt periodic editat la Odesa în perioada 1942-1944. Apărea neregulat, cu un tiraj de până la 100000 exemplare (Грибков 2016, 245).

Începând cu vara anului 1943, pentru cititorul din localităţile rurale, la Odesa se tipăreşte „Vestitorul" (Вестник) Misiunii", cu un tiraj de 40000 de exemplare.

În paginile ziarelor editate de Guvernământ, prin Subdirecţia Propagandei, au apărut numere speciale de sărbători (Odesa, Tiraspol şi Balta).

Un exemplu în acest sens este şi ziarul care apare din 1941 „Transnistria. Gazetă pentru luminarea poporului".

În nr. 72, anul III, marţi, 20 iunie 1942 apare o pagină numită „Credinţă şi neam", în care erau înserate articolele: *Românism şi creştinism*; *Pe drumul mântuirii noastre*; *Tâlcul Evangheliei*; *Grija Î.P.S.S. Mitropolitului Visarion al Transnistriei pentru nevoile Românilor din Odesa*; *Strămoşii noştri*. Iar în nr. 71, marţi, 22 iunie 1943, este prezentă Rubrica pentru Suflet: *Prin credinţă la biruinţă*.

În ziarele oficiale ale administraţiei române „Молва" şi „Одесская газета" era prezentă o rubrică permanentă „Церковная жизнь" (Viaţa bisericească), la care erau publicate regulat informaţii despre renaşterea religioasă şi persecutarea Bisericii de către sovietici. În ziarul de limbă rusă „Голос Днестра" erau publicate regulat predici cu tematică religios-morală, scrise de preoţii Misiunii.

Pentru colaboratorii Misiunii şi clerici la Chişinău se edita revista „Misionarul".

Un fenomen extrem de interesant a fost crearea presei parohiale. În condiţiile de război, când chiar şi editurile oficiale se confruntau cu o lipsă de hârtie şi resurse tipografice, unele parohii au încercat să întreprindă o muncă educaţională în rândul populaţiei.

La biserica „Sf. Chiril şi Metodie" din Odesa, în perioada 1943-1944, s-a reuşit editarea unui periodic lunar „Церковный листок" (redactori – protoiereii Petrovici şi Cimeni) (Грибков 2016, 252). La aceeaşi parohie, în ianuarie 1944, a fost organizată editarea periodicului „Святочный листок для учащихся".

Un fapt surprinzător poate fi considerată prezenţa periodicelor mănăstireşti. În pofida dificultăţilor în ceea ce ţine de baza poligrafică, lipsa experienţei editoriale, lipsa hârtiei şi vopselei, editurile au putut organiza tipărirea regulată a periodicelor.

Practic, fiecare mănăstire mare încerca să editeze pentru enoriaşi un periodic („mesager", „filişoară", „noutăţi"). De regulă, tirajul acestor periodice era mic – câteva sute de exemplare. O excepţie ar fi mănăstirea de călugări din Berşad, care publica de două ori pe lună periodicul „Duminica-Воскресенье", cu un tiraj de câteva mii de exemplare (Шкаровский 2007, 457).

Pentru Misiunea Ortodoxă Română educaţia tinerilor rămâne o prioritate în activitatea sa editorială. Unicat în acest gen rămâne publicarea ediţiilor de masă ale revistelor pascale „Журнал для детей", „Журнал для юношества" şi „Христос Воскресе!" în 1943, sub redacţia renumitului iluminist Teodor Rudeanu, precum şi revistele de Crăciun „Христова нива" în 1943 şi 1944. Ultimele tipărite în tiraj de 43000 de exemplare.

Spre sfârşitul anului 1943 - începutul anului 1944 se preconiza tipărirea revistei pentru adolescenţi „Наша молодежь".

Publicaţiile pentru copii erau lipsite de problematica politică, conţineau o varietate bogată de articole cu conţinut creştin, sfaturi, povestiri ziditoare de suflet şi istoria ortodoxiei. Cu un tiraj imens pentru acele timpuri (100000 de exemplare) se tipărea „Миссионерский листок" (Foaie misionară). Cam acelaşi tiraj avea ziarul de mic format „Христианская жизнь" (Viaţa creştină), în care se publicau articole importante şi ştirile Misiunii.

O listă a publicațiilor editate la tipografia Misiunii, în perioada 1 decembrie 1942 - 1 noiembrie 1943, relevă următoarea situație:

– în limba română – nouă tipărituri, editate în tiraje începând de la 1000 de exemplare;
– în limba rusă – 11 tipărituri, editate în tiraje variind de la 2000 de exemplare („Журнал для детей" - revistă pentru copii), până la 20000 de exemplare.

Conținutul tipăriturilor ortodoxe editate în Transnistria poate fi împărțit în câteva blocuri:

1. materiale despre istoria Bisericii Ortodoxe;
2. articole consacrate vieții cotidiene a Bisericii, sărbătorilor religioase, posturilor, regulilor de comportament în lăcașurile de cult;
3. crimele regimului sovietic împotriva credinței și credincioșilor;
4. articole de morală, educație și iluminare religioasă (Грибков 2008, 185).

Ziarele Misiunii s-au remarcat prin diversitate și abordare diferențiată: „Детский листок" (Foaie pentru copii) – pentru copii; „Миссионерский листок" – o publicație de masă pentru orășeni și intelectuali; „Православная жизнь" – o publicație semi-oficială; „Христианский вестник" și „Христианская жизнь" – ediții gratuite pentru populația rurală. Aceste publicații se deosebesc și prin tirajele de invidiat – zeci și sute de mii de exemplare.

Importanța edițiilor ortodoxe din perioada războiului a fost menționată și de Patriarhul Alexie al II: „Rezultatele benefice ...s-au dovedit a fi foarte importante pentru viața postbelică a Bisericii Ortodoxe Ruse" (Грибков 2008, 186).

d) Implementarea învățământul teologic și religios

În darea de seamă din 31 decembrie 1941, Arhimandritul Iuliu Scriban identifica între necesitățile urgente cu care se confrunta Misiunea Ortodoxă Română, pe lângă altele și înființarea unei școlii teologice care să pregătească „preoții de elită, plini de spiritul de sacrificiu și de zelul misionar" (Racu 2017, 283). Prin delegația primită de la Misiunea Ortodoxă Română preotul Grigore Constantinescu din protopopia Dubăsarilor a fost numit responsabil cu organizarea Seminarului din Dubăsari, care urma să ia ființă la 1 septembrie 1942 (Racu 2017, 281). Seminarul teologic „Petru Movilă" și-a început activitatea la 30 noiembrie 1942. Seminarul a fost deschis cu sprijinul Guvernământului Transnistriei și prin osârdia lui N. Smochină și a celor trei preoți misionari trimiși de la Arhiepiscopia Bucureștilor: D. Cristescu, Gh. I. Soare și I. Grigorescu (Soare 1942, 52). Rector la seminar a fost numit preotul Dumitru Cristescu. Pentru început la Seminarul din Dubăsari au fost înmatriculați 80 de studenți dintre moldoveni. La 12 martie 1943, Mitropolitul Visarion Puiu cerea Marelui Stat-Major să cedeze o clădire din Dubăsari pentru deschiderea seminarului teologic din localitatea respectivă (Popa, Popa 2009, 112). Seminarul avea sarcina de a se ocupa de viața bisericească din regiunile de sud-vest ale Ucrainei, de aceea lecțiile se desfășurau în limba română. În anul școlar 1942-1943 funcționau 2 clase. Au urmat regulat școala un număr de 42 de elevi seminariști, fii de moldoveni din Transnistria, cărora școala le-a acordat gratuit cazare, întreținere și cărți (Neneascu 2015, 32). Pentru încurajarea cadrelor pedagogice de la seminar, pe 15 octombrie 1943 au fost propuși pentru mențiune rectorul Dumitru Cristescu și profesorul Ioan Grigoriu[40]. Seminarul de la Dubăsari a funcționat până la 30 noiembrie 1943.

Din inițiativa Guvernământului, urma să fie întemeiată o Facultate de Teologie la Odesa[41], al cărui decan să fie Arhimandritul Scriban. Deschiderea cursurilor era preconizată pentru toamna anului 1942[42]. Cu regret, Facultatea nu a mai fost deschisă din cauza împotrivirii autorităților germane.

La 10 ianuarie 1943 a fost reînființat Seminarul Teologic de la Odesa, avându-l ca rector pe Teodisie Bogaciu, fost rector la Seminarul din Ismail, iar director adjunct devine preotul Boris Dumanciuc. Cursurile la această școală teologică au început ceva mai târziu, la 1 martie. La început sediul Seminarului era în clădirea fostei Școli duhovnicești, iar din toamna anului 1943 s-a mutat în clădirea fostului Seminar teologic, care activase până la revoluția bolșevică. Seminarul era frecventat în 1943 de 81 de candidați, de toate vârstele, inclusiv foști absolvenți de teologie, cu sau fără diplomă, din fostul regim țarist, care nu reușiseră să intre în rândul clerului (Neneascu 2015, p. 32). De tot, au absolvit Seminarul din Odesa, 50 de preoți, care, din toamna anului 1943, au fost chemați la propovăduire.

[40] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1055, f. 149.
[41] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 4, f. 161.
[42] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 4, f. 269.

Programul de studiu era preconizat pentru trei clase. Seminariştii înmatriculaţi erau dintre localnici: cântăreţi, diaconi, preoţi, majoritatea de etnie rusă şi ucraineană. Seminariştii erau asiguraţi cu cămin şi hrană gratuit (Deschiderea 1943, 107). După un curs de 7 luni, a avut loc prima promoţie cu 26 de absolvenţi (Шкаровский 2012, 169).

Tot la Odesa s-a deschis şi Şcoala de cântăreţi. Iar pentru a se dobândi cât mai curând un număr de preoţi necesari, pentru diaconii şi cântăreţii localnici a fost înfiinţat un curs seminarial mai redus (Basarabia 1944, 126).

„După cursurile de 7 luni au fost hirotoniţi 28 de preoţi localnici, cu participarea a doi episcopi de la Nicolaev”[43].

La Universitatea din Odesa s-a format sub îndrumarea arhimandritului Antonie Harghel o catedră care făcea cursuri cu toţi studenţii Universităţii în vederea readucerii la credinţa strămoşească şi la morala creştină a tinerilor universitari[44]. Tot aici, în cursul lunii februarie 1943, s-au ţinut patru prelegeri de educaţie morală şi religioasă[45].

În cadrul Universităţii din Odesa au fost înfiinţate cursuri studenţeşti de vară în scopul perfecţionării cunoaşterii limbii române, a istoriei şi culturii române. Cursurile erau obligatorii, iar corpul profesoral adus din Ţară. Acestea au început la 12 iulie 1943 şi s-au încheiat la 22 august 1943. Printre materialele predate erau şi cele ce ţin de educaţia moral-creştină[46]. De asemenea, la toate facultăţile universităţii au fost introduse cursuri de religie[47].

De multe ori, preoţii români, dar şi cei localnici, au ţinut conferinţe cu invitaţi de prestigiu din ţară, în care se dezbăteau subiecte care să combată ideile ateist-comuniste şi deficienţa morală; au organizat şcoli de catehezе în reşedinţele de judeţe, activităţi culturale în căminele culturale cu ajutorul intelectualilor.

La acestea se adăugau solemnităţile religioase cu ocazia sfinţirilor de biserici sau troiţe, pomeniri la cimitirele ridicate după iulie 1941 şi la cele vechi sau vizitele arhiereşti ale diferiţilor prelaţi din ţară.

Se organizau conferinţe religioase pentru tineretul universitar, muncitorii din fabrici şi ceilalţi localnici explicându-le cuvântul Evangheliei şi importanţa Puterii Divine[48]. Unul dintre cele mai importante momente a fost „blestemarea publică a bolşevismului”, la 14 martie 1943, în Duminica Ortodoxiei. După Sf. Liturghie săvârşită în catedrala mitropolitană din Odesa, mitropolitul Visarion, împreună cu episcopii Efrem al Chişinăului şi Policarp al Ismailului, însoţiţi de un impresionant număr de credincioşi au pornit în procesiune religioasă până în „Piaţa 16 octombrie de lângă gară” pentru a săvârşi slujba Duminicii Ortodoxiei. La această manifestare religioasă au participat autorităţile locale, consilieri diplomatici străini şi o imensă mulţime de popor[49]. Începe slujba. Departe se aude ecoul megafoanelor: „Celor ce tăgăduiesc existenţa lui Dumnezeu şi susţin că lumea aceasta a luat fiinţă singură de la sine şi toate în ea se fac fără pronia lui Dumnezeu, după întâmplare – Anatema ... Tuturor celor ce au persecutat şi vor persecuta credinţa creştină, clerul şi pe credincioşii săi prin porunci, schingiuiri şi moarte de martiri – Anatema ...”.

Aceste anateme rostite de mitropolitul Visarion şi cântate de cor, le trezea fiori ascultătorilor. S-au rostit cereri pentru cei „care pentru credinţă ortodoxă şi pentru patrie şi neam au suferit şi au fost ucişi în războaie”, pentru cei „care s-au săvârşit în adevărată credinţă şi cu blagocestie şi cu nădejdea Învierii, Veşnică pomenire!”[50]

S-au organizat coruri în fiecare judeţ, care susţineau un repertoriu laic şi religios, dar şi coruri locale în cadrul parohiilor, reînviind astfel tradiţiile religioase din vechiul spaţiu rus.

O problemă devine pastoraţia tinerilor, care în cea mai mare parte erau indiferenţi şi îndepărtaţi de Biserică. Copiii, în majoritatea lor nu frecventau biserica, neavând posibilitatea de a se deplasa din comunele depărtate de biserică[51].

De aceea, preoţii misionari din Transnistria şi-au îndreptat atenţia asupra tinerilor, conştienţi că „de tactul nostru depinde rezultatul câştigării sau pierderii pentru totdeauna a lor de la sânul Bisericii”. Planul de lucru prevedea predarea de către preot a religiei în şcoala primară (din toamna anului 1942), la care se adăuga prezenţa misionarilor

[43] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1049, f. 2-3.
[44] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 544, partea I-a, f. 43.
[45] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 544, partea I-a, f. 124
[46] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 544, partea II-a, f. 386.
[47] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 544, partea II-a, f. 386.
[48] ANRM, F. 706, inv. 1,d. 1049, f. 5.
[49] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1054, p. 3, f. 454, 536.
[50] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 1054, p. 3, f. 491.
[51] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 4, f. 21. d. 22, f. 20.

Bisericii la serbările cu caracter cultural, naţional şi religios ce urmăreau apropierea de credinţă a tineretului „care se fereşte şi se uită neîncrezător la Biserică şi slujitorii ei" (Racu 2017, 281).

Pe de altă parte, învăţământul a fost din nou aşezat pe reperele religioase. Cu toate greutăţile materiale – manualele comuniste care fuseseră cenzurate, dar care se mai foloseau, din lipsa celor noi –, elevii au cunoscut necesitatea rugăciunii la şcoală, dar şi participarea la slujbele care se ţineau la iniţiativa preotului, de multe ori acesta fiind şi profesor.

În toate cele 2100 de şcoli de stat şi particulare din Transnistria a fost introdusă educaţia religioasă[52].

Religia, devenită materie obligatorie în şcolile publice, a fost predată, în afară de preoţi, şi de peste 200 de profesori de religie care au urmat la Odesa cursuri pregătitoare organizate de Misiune cu participarea unor profesori universitari din interiorul României.

În clasele primare, pe lângă preoţi, religia era predată şi de învăţătorii care au urmat cursuri speciale de religie, organizate în tabere de vară, iar în clasele gimnaziale predarea religiei se făcea, de obicei, de către preoţi.

În vara anului 1942, în câteva oraşe au fost organizate cursuri de religie pentru pedagogi, pentru 200 de persoane la Odesa, şi pentru 150 la Tiraspol (Шкаровский 2012, 169). La 20 iulie s-au inaugurat cursurile de pregătire a învăţătorilor moldoveni din judeţul Ananiev, unde părintele Coşereanu, protoiereul judeţului, a susţinut peste 20 de prelegeri de religie (Soare 1942, 45). La cursurile de perfecţionare a învăţătorilor, la Balta, părintele protoiereu M. Grosu a predat învăţământul religios şi s-a demonstrat filmul „Viaţa şi patimile Mântuitorului", mişcând până la lacrimi inimile învăţătorilor (Soare 1942, 48). În luna septembrie în protoieria judeţului Berezovca au fost organizate cursuri cu învăţătorii, unde li s-a predat religia (Soare 1942, 49).

În judeţul Tulcin, în cursul lunii octombrie 194, şi-a reînceput activitatea şcoala de cateheţi, ţinându-se conferinţe în zilele de Duminică, după un program stabilit, de către preoţii: protoiereu D. Croitoru, subprotoiereu Cuculschi, prof. Stemkovschi şi prof. Podobedov (Soare 1942, 61).

[52] ANRM, F. 706, inv. 3, d. 22, f. 78.

Mitropolitul Visarion a încercat să perfecţioneze cursul de Religie predat în şcoli. Programa perfecţionată a fost propusă departamentului de instrucţiuni publice la 28 decembrie 1942. În conformitate cu noua programă de studii, elevii claselor 1-2 luau cunoştinţă de temele Noului Testament. Elevii clasei a 3-a studiau călătoriile misionare ale Apostolului Pavel. În clasa a 4-a studiau viaţa Apostolilor şi istoria Bisericii Ruse şi Române. Slujbele şi cântările bisericeşti elevii le studiau în clasa a 5-a. Elevii din clasa a 6-a făceau cunoştinţă cu învăţătura despre religie în general, credinţa ortodoxă, şi izvoarele cunoaşterii lui Dumnezeu (Стратулат 2011, 67).

Educaţia religioasă era implementată nu doar în şcoală ci şi la Universitatea din Odesa, care din 7 decembrie 1941 este redenumită în „Universitatea Transnistria". Cu toată împotrivirea germanilor, s-a reuşit deschiderea catedrei de teologie (morala creştină) la Facultatea de biochimie. În fruntea catedrei a fost numit arhimandritul Antonie (Harghel). Cursul era prezentat de şeful catedrei, ajutat de arhimandritul Iulie.

Pe lângă catedră funcţiona şi o bibliotecă de literatură religioasă şi naţională (Одесская 1941, 3).

e) Activitatea socială şi filantropică

Misiunea susţine şi o activitatea socială, filantropică, de caritate: multe biserici parohiale aveau cantine pentru săraci, grădiniţe de copii, ambulatorii. În orfelinate au fost numiţi preoţi. În fruntea cestei activităţi la Odesa se afla parohia „Sf. Grigore Teologul" păstorită de părintele Al. Svetlov. Parohia avea o clădire care adăpostea: un cămin, o cantină deschisă la 6 august 1942, unde erau hrăniţi zilnic 56 de copii şi 45 de bătrâni.

La Odesa mai funcţionau zilnic cantine la: biserica „Adormirea Maicii Domnului" pentru 140 de săraci, pe lângă biserica „Tuturor Sfinţilor" pentru 150 săraci.

În zilele de Duminică şi sărbători hrăneau nevoiaşii la: biserica „Sf. Chiril şi Metodie" 100 săraci, biserica „Buna Vestire" 60 săraci, biserica „Naşterea Maicii Domnului" – 200 săraci, biserica „Înălţarea Domnului" din Slobodca – 250 săraci, iar Şcoala nr. 39 din Slobodca – 60 de copii (Soare 1942, 45).

Ce mai importantă activitate de asistenţă socială, în parohia „Sf. Grigore Teologul", era desfăşurată de policlinica „Sf. Grigore Teologul", pentru să-

raci, prevăzută cu toate instrumentele necesare, cu trei secţii: chirurgie, terapeutică şi stomatologie. Policlinica a fost deschisă la 6 august 1942 (Soare 1942, 44).

O altă policlinică funcţiona pe lângă parohia „Sf. Chiril şi Metodie" din Odesa. La aceasta doar în perioada 10 iunie - 31 decembrie 1942 au fost realizate următoarele: au primit consultaţii medicale la sediul bisericii 25 persoane, la domiciliul medicilor 84 persoane, la domiciliul bolnavilor 22 de persoane. În total, 529 de persoane au fost consultate gratuit, cu ajutorul şi intervenţia Bisericii (Soare 1942, 45).

Pe lângă biserica „Sturza", exista un azil bine înzestrat pentru 50 de copii, iar pe lângă biserica „Sf. Maria Magdalena" funcţiona o grădiniţă de copii, întreţinută de societatea ofiţerilor (Soare 1942, 45). Tot la Odesa, Misiunea Ortodoxă Română a mai deschis patru orfelinate pentru copii de la 4 la 10 ani, precum şi un azil de femei bătrâne (Neneascu 2015, 32).

În atenţia Misiunii se aflau şi închisorile, lagărele de concentrare şi cele pentru prizonieri de război. Preoţi speciali deserveau închisoarea centrală din Tiraspol pentru deţinuţi politici şi cea din Râbinţa (Шкаровский 2012, 171).

La 12 august 1943, Mitropolitul Visarion Puiu, intervenea pe lângă Comandamentul militar Odesa să aprobe ca prizonierii care lucrau la o fabrică să meargă în zilele de sărbătoare la biserică şi să fie vizitaţi de familiile lor; la 23 decembrie 1942, 3 martie, 6 aprilie şi 20 septembrie 1943, se adresează repetat în scris Consulatului german din Odesa ori, după caz, Legaţiei germane din Bucureşti, solicitând o serie de aprobări şi înlesniri în favoarea credincioşilor ortodocşi sau a evacuaţilor din unele localităţi ale Ucrainei (Popa, Popa 2009, 113).

În timpul vizitelor în lagărele de prizonieri de război se observa un avânt puternic al sentimentului religios. Ostaşii se adunau în grupe mari pentru a participa la serviciile divine, bineînţeles că o făceau de bunăvoie. Din mediul lor se formau spontan coruri improvizate, care imediat, fără nici o pregătire, cântau cântece bisericeşti în timpul serviciului divin. Mii de prizonieri veneau la mărturisire şi împărtăşanie, cu lacrimi în ochi, emoţionaţi, stăteau nemişcaţi şi se rugau, iar după serviciul divin le mulţumeau preoţilor. Preoţii rămâneau pur şi simplu şocaţi de manifestarea extraordinară a sentimentului religios, suprimat de bolşevici şi care acum se rupea afară.

Aceeaşi situaţie se observa în infirmeriile pentru prizonierii de război, unde preoţii Misiunii veneau pentru a-i mărturisi şi împărtăşi pe cei suferinzi şi pe muribunzi (Русская 2009, 585).

Sub presiunea Germaniei, autorităţile române întreprind măsuri represive împotriva evreilor din Transnistria.

Pentru a nu mai fi supuşi persecuţiilor, mulţi evrei se converteau la creştinism, exprimându-şi în scris dorinţa de a primi botezul. Bisericile creştine, arătându-se foarte deschise, vedeau în acest fenomen şi un mod de a sprijini comunitatea evreiască fără eludarea cadrului legal.

Legea pentru regimul general al cultelor stabilea libertatea fiecărei persoane de a trece de la o religie la alta, fără restricţii. Însă guvernul Antonescu a modificat în martie 1941 acest act normativ, precizând că de prevederile art. 44 nu se bucură persoanele aparţinând cultului mozaic (Stanciu, Benjamin 1997, 120-121). Hotărârea, mai precis Decretul-Lege nr. 711 (publicat în Monitorul Oficial din 21 martie 1941) afecta deopotrivă libertatea de conştiinţă, de vreme ce evreilor li se contesta dreptul liberei alegeri a religiei, şi libertatea de acţiune a cultelor din România, în condiţiile în care Bisericilor li se interzicea botezarea evreilor. Protestele nu au întârziat să apară.

Nunţiul apostolic afirma, în mesajul adresat autorităţilor, că această lege nu putea fi impusă Bisericii Romano-Catolice, ale cărei relaţii cu statul român fuseseră reglate prin prevederile Concordatului din 1927. Art. 1 al Concordatului afirma explicit dreptul Bisericii Catolice din România de a boteza necreştini. Provocat, Consiliul de Miniştri a discutat de câteva ori raporturile dintre Biserica Catolică şi statul român, în cele din urmă Ion Antonescu admiţând, din considerente politice şi juridice, ca evreii convertiţi la catolicism să nu fie deportaţi în Transnistria. Regimul preferenţial acordat catolicismului nu se extindea însă şi asupra celorlalte Biserici, astfel încât evreii trecuţi la calvinism şi unitarianism nu erau scutiţi de deportare (Evreii 1996, 393-394).

Biserica Ortodoxă Română nu a rămas indiferentă în faţa acestor încălcări ale libertăţii conştiinţei. Patriarhia Română a trimis ministrului culturii, I. Petrovici, o adresă prin care cerea respectarea vieţii religioase şi activităţii Bisericilor

(Gabor, Petcu 2002, 4). La rândul său, mitropolitul de atunci al Transilvaniei, Nicolae Bălan, a avut curajul de a protesta oficial, în 2 aprilie 1941 (Evreii 1997, 201-202), în condițiile în care nu se bucura de sprijin extern, cum se întâmpla în cazul reprezentantului diplomatic al Vaticanului.

În scrisoarea adresată ministrului cultelor, Radu Rosetti (înregistrată la Arhiepiscopia Ortodoxă Română de Alba Iulia și Sibiu, cu nr. 4068/1941), mitropolitul ortodox nu folosea argumente juridice sau politice, ci motivații misionare, arătând că un asemenea cadru legislativ permite statului, puterii seculare, o intervenție nelegitimă în viața Bisericii, împotrivindu-se vocației și responsabilității pe care Biserica le are față de comunitatea umană. Textual, mitropolitul observa că decretul se amesteca în „lucruri de dogmă». Indirect, ierarhul român sugera că această politică poate fi suspectată de teomahie[53], acuză față de care nimeni nu putea rămâne impasibil (cu atât mai puțin reprezentanții unei țări majoritar creștină) (Costache 2010, 16).

Principial – afirma mitropolitul Bălan –, nimeni de pe pământ nu poate opri ca Evanghelia și harul mântuitor al Domnului nostru Iisus Hristos să fie împărtășite oricărui om. Fiul lui Dumnezeu s-a coborât pe pământ și a suferit moartea pe cruce pentru mântuirea tuturor oamenilor care vreau să creadă în El. Cu atât mai puțin este această interdicție de competența statului. El nu se poate face stăpân pe ceea ce nu are, peste harul și peste voința de mântuire a lui Dumnezeu (Evreii 1997, 202).

Mitropolitul solicita explicit retragerea decretului care modifica Legea cultelor, amenințând că, în caz contrar, Biserica ar fi fost obligată să renunțe la respectarea acestui abuziv cadru legislativ, aflat „în contradicție cu dogma despre Biserică". „Poziția noastră devine tare întru a afirma că dreptul ei [al Bisericii] de a boteza nu poate fi prejudiciat prin legi ale statului" (Evreii 1997, 202).

Punctul de vedere al mitropolitului Bălan a fost asumat oficial de către Sinodul Permanent al Bisericii Ortodoxe Române, în ședința din 9 aprilie 1941, care solicita la rândul său guvernului retragerea Decretului-Lege de modificare a Legii cultelor. Cererile venite din partea Patriarhiei au fost însă respinse de generalul Rosetti, ministrul cultelor, „pentru înalte rațiuni de stat" (Nica 1945, 584).

Răspunsul negativ al guvernului a fost dezbătut în plenul Sfântului Sinod, în ședința din 6 iunie 1941, sub președinția patriarhului Nicodim Munteanu. Iată poziția oficială exprimată atunci de Biserică:

„Statul are toată libertatea de a aduce îngrădirile necesare apărării țării și ființei neamului. Biserica însă nu poate abdica de la împlinirea poruncii dată ei de către dumnezeiescul Întemeietor, prin cuvintele: «Mergând, învățați toate neamurile, botezându-le în numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh». Așadar, Biserica nu poate împiedica botezul celui ce-l cere pentru mântuirea lui" (Marcu 1945, 61-63).

Aceste cuvinte au fost comunicate guvernului ca răspuns ultim al Bisericii Ortodoxe. Era condamnat astfel amestecul autorității seculare în problemele duhovnicești; era, de asemenea, afirmat dreptul Bisericii de a-și înfăptui necondiționat activitatea misionară.

Desigur, s-ar putea obiecta că, procedând astfel, mitropolitul Bălan și Sfântul Sinod nu luau partea evreilor, ci apărau interesele misionare ale Bisericii Ortodoxe. Or, deși argumentele invocate pretextau respectarea libertății religioase în România – singurele pe care statul le-ar fi acceptat –, într-un fel sau altul atitudinea ierarhilor ortodocși rămânea una fundamental umană și creștină, mergând de la declarații până la oferirea de sprijin concret evreilor.

În octombrie 1941 a început deportarea evreilor din „Transnistria", Basarabia și Bucovina în lagăre de lucru și de concentrare. În disperare, unii evrei încearcă să salveze viața copiilor prin botez sau căsătoria fetelor cu creștini.

Chiar dacă oficial era interzisă trecerea evreilor la religia creștină, au existat diverse modalități de a nu respecta această interdicție.

Unii dintre preoții Misiunii încercau să ușureze situația evreilor, sau chiar să-i salveze botezându-i. Câteva cazuri au fost semnalate în comunele Pisceanca și Zatnicova din județul Râbnița (Matatias 1947, 202). De fapt, în teritoriul dintre Nistru și Bug, încercările de a se converti la creștinism și căsătoriile fictive cu creștinii au devenit destul de răspândite. Majoritatea clericilor din regiunea compătimeau jertfele și nu aprobau acțiunile antievreiești (Шкаровский 2012, 173).

Spre exemplu, parohul unei biserici din Odesa, părintele F. Petranovski a botezat în biserică,

[53] Lupta cu Dumnezeu.

dar şi în propria casă peste 100 de copii evrei, eliberându-le şi documente despre primirea botezului. Preotul salva de la moarte şi pe adulţi (Шкаровский 2013, 54).

Poziţia oficială faţă de convertirea la creştinism a evreilor din Transnistria a fost expusă în decretul mareşalului Antonescu din august 1942, în care se stipula că cei convertiţi la creştinism [romano-catolici şi ortodocşi - *N.F.*] nu vor fi supuşi represiunilor, doar că cei convertiţi la calvinism sau unitarianism[54] vor fi strămutaţi dincolo de Bug (unde era un pericol pentru viaţa lor) (Boeckh 1997, 81).

La 8 martie 1943, Ion Antonescu aprobă principial readucerea în ţară a unor categorii de evrei deportaţi, între care şi botezaţii (Matatias 1947, 409), evreii sau evreicele căsătorite cu creştine sau creştini, indiferent dacă au copii (Matatias 1947, 432).

La 3 septembrie 1941, fusese emis un ordin care obliga evreii din România să poarte un însemn de culoare galbenă cu „Steaua lui David". Rabinul-şef al ţării A. Shafran face un apel pentru ajutor către Patriarhul Nicodim (Munteanu), care la rândul său se adresează către prim-ministrul I. Antonescu, care la 8 septembrie anulează decretul cu pricina, deşi pentru evreii din teritoriile controlate de Armata Română dispoziţia rămâne în vigoare. Totodată evreii convertiţi la creştinism, evreicele căsătorite cu creştini şi copiii din astfel de căsătorii aveau dreptul să nu poarte steaua cu şase colţuri (Шкаровский 2013, 52).

După cum vedem Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria a făcut pe cât i-a fost în putere într-o situaţie de război, atât de complicată şi dramatică în care se afla.

În fiecare an creşteau investiţiile în activitatea Misiunii Ortodoxe Române din Transnistria.

Tabelul 4

Cheltuielila Guvernământului de la 1 septembrie 1941 până la 31 martie 1942

Nr.	Natura cheltuielilor	R.K.K.S	Lei	Ruble
15	Misiunea Ortodoxă	87133	125108	-

Tabelul 5

Plăţile Guvernământului pe exerciţiul financiar 1942-1943[55]

Nr.	Natura plăţilor	R.K.K.S.	Lei
6	Acţiuni culturale, şcoli, spitale, biserici	3991847	224572725

Tabelul 6

Bugetul Guvernământului Transnistriei pe exerciţiul financiar 1943-1944, Cheltuieli. Misiunea Bisericească[56]

	Capitolul							
	I	II	III	IV	V	VI	VIII	Total general
	Personal	Materiale şi diverse	Cheltuieli generale	Investiţii	Fond pentru deservirea creditelor	Creanţe din exerc. inchis	Fond de rulment	
RKKS	3164392	520400	810500	1010000	50000	-	350000	5905892
Lei	81024000	12286000	13000000	14500000	3000000	18155000	4400000	145965000

[54] În Transnistria, pe lângă Misiunea Ortodoxă Română, mai activa şi o Misiune Catolică şi alta Protestantă.
[55] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 774, f. 14.
[56] ANRM, F. 706, inv. 1, d. 774, f. 29

Misionarii români au pătruns şi dincolo de hotarele Transnistriei, participând activ la renaşterea ortodoxiei (Неподкосов 2008, 51). Ziarele indică faptul că preoţii români au contribuit la deschiderea bisericilor, au botezat în primul rând copii, organizau cursuri pastorale şi sărbători bisericeşti. Un puternic impact l-a avut Misiunea Ortodoxă Română în Crimeea, unde au ajuns reprezentanţii Misiunii. Au pătruns misionarii şi în regiunile de cazaci şi în Caucazul de Nord. O activitate atât de viguroasă a Misiunii a provocat nemulţumirea ministrului teritoriilor estice A. Rosenberg, care, în raportul său menţiona: „...Propaganda religioasă intensivă românească... poate avea un impact semnificativ asupra populaţiei, care nu este în interesul Germaniei" (Грибков 2007, 164).

În primăvara anului 1944, chiar şi după trecerea Odesei sub controlul german, Misiunea Ortodoxă Română şi-a continuat activitatea.

În faţa înaintării sovietice, este obligat să se retragă pe 7 ianuarie 1944 conducătorul Misiunii Antim Nica (Enache 2003, 160).

Apropierea frontului de hotarele Transnistriei determină ca pe 15 februarie 1944 personalul Misiunii Ortodoxe să fie retras în ţară.

Ultimii angajaţi ai Misiunii au părăsit Odesa împreună cu unităţile germane.

Cea mai mare parte din personalul Misiunii a rămas pe loc, în parohii. Majoritatea lor au fost trimişi în lagăre, mulţi au fost împuşcaţi. La începutul verii anului 1944 Misiunea Ortodoxă Română este desfiinţată.

Astfel se încheie lucrarea de renaştere a vieţii religioase în Transnistria efectuată de Misiunea Ortodoxă Română. Starea lucrurilor îmbunătăţite se va menţine în acest teritorii, chiar şi după revenirea sovieticilor, până în 1948, când rând pe rând se închid toate bisericile redeschise şi sfinţite de către Misiunea Ortodoxă Română în perioada războiului.

După instaurarea regimului comunist în România, toţi foştii cetăţeni sovietici au fost extrădaţi în URSS unde au fost supuşi represiunilor. Personalul român al Misiunii, în cea mai mare parte, a evitat persecuţiile din România.

Activitatea Misiunii este de o importanţă deosebit de mare, ea a jucat un rol-cheie în renaşterea ortodoxiei în sud-estul Ucrainei. Chiar şi în perioada postbelică, poziţiile Ortodoxiei aici au rămas destul de puternice.

După cum am văzut, reîncreştinarea Transnistrei la început se realiza de către preoţii misionari veniţi din eparhiile învecinate, Bucovina, Basarabia, România, mai târziu lor li s-au alăturat clerici autohtoni, ruşi şi ucraineni, care s-au angajat în revigorarea Ortodoxiei şi evanghelizarea populaţiei ateizate de regimul bolşevic.

Activitatea Misiunii Ortodoxe Române în Transnistria a cunoscut fără îndoială o serie de succese. În primul rând, a fost redată libertatea Bisericii. Pe parcursul a mai puţin de patru ani şi-au reluat activitatea 12 mănăstiri şi peste 600 de lăcaşuri de rugăciune. Au primit botezul mii de persoane, mii de familii au primit taina cununiei în biserici.

Simplul fapt că într-un timp atât de scurt, Misiunea a reuşit să deschidă mai bine de jumătate din bisericile care funcţionau înainte de revoluţie, mărturiseşte despre implicarea a mii de oameni în viaţa bisericească. S-a revenit la educaţia religioasă a unei generaţii născute în epoca ateismului militant.

Succesele Misiunii puteau fi şi mai mari, dacă în activitatea ei s-a ar fi folosit mai pe larg limba rusă şi cea ucraineană.

Deşi a fiinţat o perioadă foarte scurtă, Misiunea Ortodoxă Română din Transnistria a depus o activitate însemnată pe un teritoriu lovit de ateismul bolşevic şi de război.

Românii – prin ajutoarele trimise din ţară, prin preoţii misionari şi cu ajutorul resurselor spirituale locale – au revigorat Biserica lui Hristos.

De aceea considerăm că, chiar dacă au fost şi unele lacune, activitatea Misiunii Ortodoxe în Transnistria rămâne o pagină luminoasă din istoria Bisericii Ortodoxe Române.

Bibliografie

Basarabia 1944: Basarabia desrobită (Bucureşti 1944).

Boeckh 1997: K. Boeckh, Rumänisierung und Repression. Zur Kirchenpolitik im Raum Odessa/Transnistrien 1941-1944. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 45/1, 1997, 64-84.

Costache 2010: B. Costache, M. Costache, Mircea, D. Costache, Problema evreiască în România: Atitudinea Bisericii Ortodoxe Române. Tabor, nr. 5, august 2010, 13-22.

Deschiderea 1943: Deschiderea Seminarului teologic din Odesa. Misionarul, nr. 1-3, 1943, 106-108.

Din viaţa 1942: Din viaţa mănăstirilor. Transnistria creştină, anul I, nr. 1, ianuarie - martie 1942, 62-63.

Enache 2003: G. Enache, Episcopul Anitim Nica şi poziţia sa faţă de relaţiile stat biserică în România comunistă. In: Analele Universităţii „Dunărea de Jos" din Galaţi – Seria Istorie, nr. 2, 2003, 159-172.

Evreii 1996: Evreii din România între anii 1940-1944, vol. II: Problema evreiască în stenogramele Consiliului de Miniştri (Bucureşti: Hasefer 1996).

Evreii 1997: Evreii din România între anii 1940-1944, vol. III: 1940-1942 Perioada unei mari restrişti. Partea întâi, cuvânt înainte de acad. prof. dr. Nicolae Cajal (Bucureşti: Hasefer 1997).

Gabor, Petcu 2002: A. Gabor, A.N. Petcu, Biserica Ortodoxă Română şi evreii în timpul lui Antonescu. Vestitorul Ortodoxiei 292-293 (15 iunie 2002), 4.

Grossu 2000: S. Grossu, Îmi bate inima la Bug (Chişinău 2000).

Marcu 1945: Gr.T. Marcu, O precizare în legătură cu botezul evreilor. Revista teologică 2, 1945, 61-63.

Matatias 1947: C. Matatias, Cartea Neagră. Suferinţele evreilor din România 1940-1944, vol. III. Transnistria (Bucureşti 1947).

Misionarul 1942: Misionarul, nr. 1, 1942.

Negru 2001: N. Negru, Misiunea Ortodoxă Română de peste Nistru în timpul celui de-al doilea război mondial. In: Cercetare şi istorie într-un nou mileniu (Galaţi 2001), 222-253.

Negru 2002: N. Negru, Misiunea Ortodoxă Română de peste Nistru în cel de-al Doilea Război Mondial. In: Slujitor al Bisericii şi al neamului. Părintele prof. univ. dr. Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române, la împlinirea vârstei de 70 ani (Cluj-Napoca 2002), 705-719.

Neneascu 2015: M. Neneascu, Bisericile oropsite ale Transnistriei. Misiunea. Revista Centrului de Cercetare a conlucrării Bisericii Ortodoxe cu Armata României „General Paul Tudose" II/1(2), 2015, 30-33.

Nica 1943: A. Nica, Viaţa religioasă în Transnistria. In: Monitorul Oficial şi Imprimeriile Statului (Chişinău 1943).

Nica 1945: A. Nica, Pe urmele apostolatului românesc. Biserica Ortodoxă Română 11-12, 1945, 571-589.

Păcurariu 2012: M. Păcurariu, Basarabia. Aspecte din istoria Bisericii şi a neamului românesc (Bucureşti 2012).

Petcu 2002: A.N. Petcu, Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria. Dosarele Istoriei 11, 2002, 17-24.

Popa, Popa 2009: I. Popa, L. Popa, Românii, Basarabia şi Transnistria (Bucureşti: Editura Fundaţia Europeană Titulescu 2009).

Prisăcaru 1942: V. Prisăcaru, Probleme transnistrene de prezent şi viitor. Misionarul 7-10, 1942, 325- 339.

Racu 2017: B. Racu, Contribuţia Mitropoliei Moldovei la Misiunea ortodoxă română din Transnistria în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. In: "Slujire – mărturisire – pătimire în Biserica lui Hristos". Simpozion internaţional: Deva, 27-28 iunie 2017 (Alba Iulia 2017), 260- 290.

Scriban 1942: Scriban, arhimandrit, Dare de seamă de activitatea Misiunii Ortodoxe Române în Transnistria de la înfiinţare şi până la 31/XII/1941. Transnistria Creştină I/1 (ianuarie-martie), 1942, 22-29.

Scrisoarea 1999: Scrisoarea din 1 decembrie 1943, adresată de Mitropolitul Visarion Puiu mareşalului Ion Antonescu, document reprodus de Dumitru Stavarache şi Elena Istrătescu. Revista de istorie militară 6(58), 1999, 22-27.

Soare 1942: Gh.I. Soare, Spicuiri din rapoartele misionarilor. Transnistria Creştină I/3-4 (iulie-decembrie), 1942, 43-63.

Stanciu, Benjamin 1997: S. Stanciu, L. Benjamin (coord.), Evreii din România între anii 1940-1944, vol. I: Legislaţia antievreiască (Bucureşti: Hasefer 1997).

Transnistria 1943a: Transnistria Creştină II/3-4 (iulie-decembrie), 1943.

Transnistria 1943b: "Transnistria Creştină", revista Misiunii Bisericii Ortodoxe Române din Odesa, an. II, nr. 3-4, p. 78, 1943. Misionarul 10-12, 1943, 601.

Беглов 2008: А. Беглов, В поисках «безгрешных катакомб». Церковное подполье в СССР (Москва 2008).

Грибков 2007: И.В. Грибков, Православная периодика на временно оккупированных территориях (1941-1944 гг.). В сб.: Православная культура в России: прошлое и настоящее: по материалам Вторых Свято-Филаретовских чтений (Москва 2007), 163-166.

Грибков 2016: И.В. Грибков, Газеты на оккупированной территории СССР на русском языке в период Великой Отечественной войны (1941-1944); источниковедческое исследование. Диссертация на соискание ученой степени кандидат исторических наук (Москва 2016).

Михайлуца 2016: М.І. Михайлуца, Перші заходи румунскої Православної Місії в «Трансністрії» (1941-1942 рр.). Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Історичні науки», вип. 34, 2016, 105-109.

Неподкосов 2008: С. Неподкосов, Религиозная пропаганда по обе стороны фронта. Эхо войны 3, 2008, 44-54.

Новое 1944: Новое слово, 12 января, 1944.

Одесская 1941: Одесская газета, 13 декабря, 1941.

Поспеловский 1995: Д.В. Поспеловский, Русская Православная Церковь в XX веке (Москва 1995).

Православная 1942: Православная Русь, № 9, 1942.

Русская 2009: Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной Войны 1941-1945 гг. Сборник документов (Москва 2009).

Синицын 2016: Ф.Л. Синицын, Национальная и религиозная политика румынских оккупантов на территории Транснистрии (1941-1944). Вестник МГОУ. Серия: История и Политические Науки 5, 2016, 63-70.

Стратулат 2011: Н.В. Стратулат, Попытка либерализации церковной политики в т.н. Транснистрии (1943-1944 гг.). Труды Перевинской Православной Духовной семинарии. Научно-богословский журнал 3, 2011, 64-75.

Шкаровский 2007: М. Шкаровский, Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь (Москва 2007).

Шкаровский 2012: М. Шкаровский, Деятельность Румынской духовной миссии на юго-западе Украины и в Приднестровье в 1941-1944 гг. Revista Moldovenească de Drept Internaţional şi Relaţii Internaţionale 4, 2012, 163-182.

Шкаровский 2013: М. Шкаровский, Румынская Православная Церковь и холокост на оккупированной территории СССР. В сб.: Война. Холокост и историческая память. Материалы XX Международной ежегодной конференции по иудаике, том IV. Академическая серия. Выпуск 48 (Москва 2013), 47-58.

Activity of the Romanian Orthodox Mission in Transnistria (1941-1944)

Keywords: religious policy, Romania, Transnistria, Orthodoxy, religions mission.

Abstract: In the present article the basic aspects of activity of Romanian Orthodox Mission in Transnistria during the Second World War (1941-1944) are analyzed.

The author concludes that the main objective of Romanian politics was the re-Christianization of the occupied territory of the USSR.

The situation of the Orthodox Church in Transnistria was catastrophic in 1941.

Only one church operated on the whole territory between the Dniester and Bug, in Odessa, with one priest. Other churches were completely destroyed (235 churches) or turned into clubs, shops, libraries, etc.

Romanian authorities instructed to restore church life in this region to a special Orthodox mission, which from 1941 to 1944 achieved certain results: most of the churches closed by the Bolsheviks were restored and returned to believers; the necessary clergymen were appointed to the parishes; several monasteries were reopened; two theological seminaries were opened; religious books and textbooks were printed, over 20 church newspapers and magazines were published.

All these actions had a favorable effect on the restoration of religious life in Transnistria.

Деятельность Румынской православной миссии в Транснистрии (1941-1944 гг.)

Ключевые слова: религиозная политика, Румыния, Транснистрия, православие, религиозная миссия.

Резюме: В настоящей статье анализируются основные аспекты деятельности Румынской православной миссии в Транснистрии во время Второй мировой войны (1941-1944 гг.).

Автор приходит к выводу, что главной задачей румынской религиозной политики была рехристианизация оккупированной территории СССР.

Положение Православной Церкви в Транснистрии к 1941 году стало катастрофическим.

Только одна церковь действовала на всей территории между Днестром и Бугом – в Одессе, с одним священником. Другие церкви были полностью разрушены (235 церквей) или превращены в клубы, магазины, библиотеки и т.д.

Румынские власти поручили восстановить церковную жизнь в этом регионе специальной православной миссии, которая с 1941 года по 1944 год добилась определенных результатов: были восстановлены и возвращены верующим большинство закрытых большевиками церквей; были назначены на приходы необходимые священнослужители; были вновь открыты несколько монастырей; открылись две духовные семинарии; печатались книги религиозной тематики, учебники по Закону Божию, выходило более 20 церковных газет и журналов.

Все эти действия оказали благоприятное влияние на восстановление религиозной жизни в Транснистрии.

19.03.2018

Dr. Nicolae Fuştei, Institutul de Istorie, Ministerul Educaţiei, Culturii şi Cercetării al Republicii Moldova, str. 31 August 1989, 82, MD-2012. Chişinău, Republica Moldova, e-mail: fustei_nicolae@yahoo.com

THE PROSKYNETARION ICON IN THE PRIVATE COLLECTION

Marko Katić

Keywords: proskynetarion, Jerusalem, pilgrimage, Holy Sepulcher, represetation.

The subject of this paper is an example of the painted Jerusalem proskynetarion in a private collection in Podgorica, Montenegro (fig. 1)[1]. This gives us ability to study this icon separately and more closely, and to draw attention to some of the general features of this type of icon. Proskynetaria were specific pilgrimage icons that the Orthodox pilgrims of the Holy Land used to brought from their journey. They were painted from the first half of the 17th to the beginning of the 20th century, and were made in local Palestinian icon-painting workshops. They had the central representation of the church of Holy Sepulcher in Jerusalem in cross-section, as well as the representations of other sacred places visited by the pilgrims. According to Christian belief, these were the very places of the various events described in the Old and New Testaments as well as in various apocryphal traditions.

We would like to point out that these icons were known in both the Romanian and Moldovan areas, but, as far as we know, they are not closely examined. In the article of the Russian philologist Jacimirskij a large number of them was told to be seen in the churches and monasteries of Chisinau and its surroundings[2]. He also attested one of the of the oldest icons of this kind in the church of the village Buciumeni (Яцимирскій 1902, 140-142).

The proskynetarion in question is a dimensions of 172×90 cm, and it was painted with tempera on a canvas. The painted layer is very well preserved, although in many places it can be noticed that the color in small pieces has fallen off. The inscriptions on the icon are Greek. It is dated on the basis of three inscriptions. Below the figure of Christ Elkomenos on the right side of the icon there is a cartouche with the inscription in gold letters Χ:_____ ΠΡΟCΚΥΝΙΤΗC ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΟΥ Κε ZϢΟΔΟΧΟΥ· ΤΑΦΟΥ: 1819 (fig. 2). On the back of the icon there are two inscriptions in decorative cartouches. In a larger one, there is inscription Χ ΠΕΤΡΕ CΑΡΚΟΥΛΗ·1819, in red letters, while in a smaller one we read the Serbian inscription ХАЏИ ПЕТРЪ Ϣ ТИРОТЪ 1818, in black color (fig. 3). The name of the pilgrim was omitted on the front, while it was given on the background. It was Hadži-Petar from Pirot, a city in southern Serbia. Tirot was obviously wrongly listed Serbian name of the city of Pirot, while Sarkuli was wrongly listed Turkish name for the same city, the proper form was Şehirköy. The years 1818 and 1819 in two cartouches indicate that Hadji-Petar probably was on pilgrimge for two years[3]. That, by all means, leads to the conclusion that the icon, in fact, should be dated to 1818. The inscriptions on the front and back were common elements of the painted proskynetaria of Jerusalem. The one on the front was a standard formulation that can be found on a series of other icons, where the name of the pilgrim and the year when the pilgrimage was made was added to the already written inscription. This inscription is usually separated into a separate field or cartouche. The name, as was the case here, can be omitted. The labels on the backside were very common but not obligatory. They brought the name of the pilgrim, usually the year of the pilgrimage, and they were mostly placed in a decorative cartouche. It was most commonly, as in this example, decorated with small representations of a cross, spear and cane with sponge.

[1] We want to express our gratitude to the owner of the icon, collector Novica Jovović from Podgorica (Montenegro), on the permission to publish the proskynetarion. Also, we were able to examine the icon during May 2016, while it was still in Belgrade. The photos published here are made by Relja Mirković.

[2] "Въ церквахъ и монастыряхъ одной только Бессарабіи и Молдавіи намъ удалось видѣть болъше сорока такихъ иконъ-картинъ. Въ г. Кишиневѣ хорошіе экземпляры сохранились въ Мазаракіевской и Ильинской церквахъ, въ Фрумошскомъ и Цыганештскомъ монастыряхъ и многихъ другихъ..." (Яцимирскій 1902, 139).

[3] The pilgrims usually stayed on their journey for one year, but it was not uncommon to stay longer.

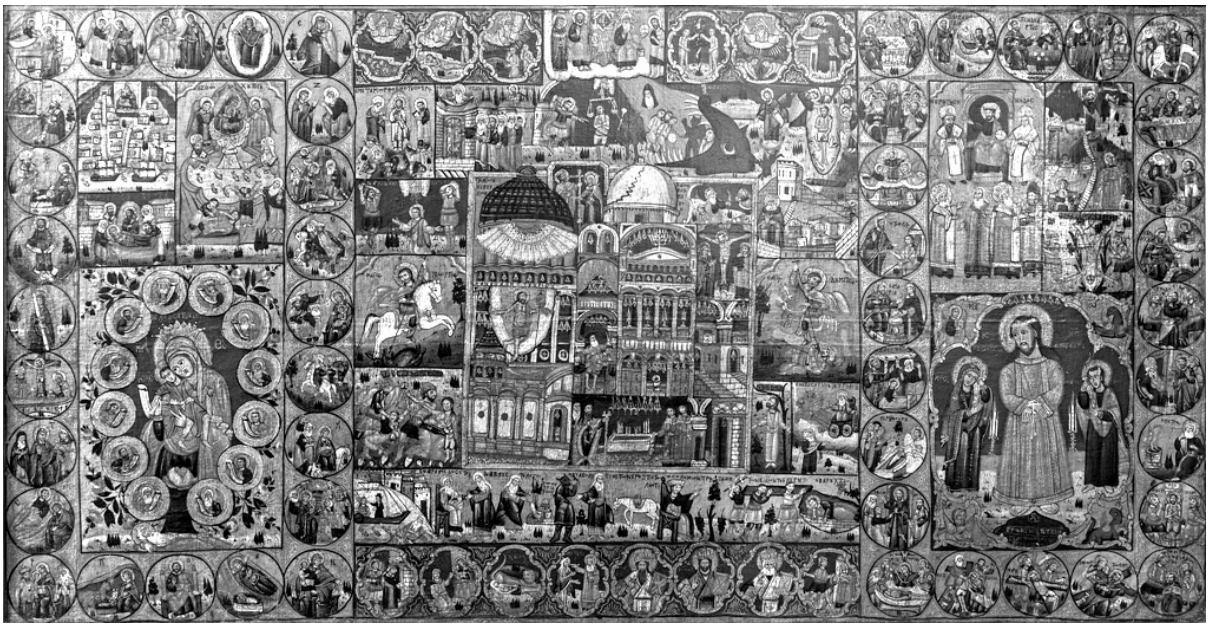

Fig. 1. Painted proskynetarion of Jerusalem, 1818/1819.

The composition of the icon was in the form of an elongated, laid rectangle with a clear three-part composition, resembling a large triptych. The central part was occupied by the representation of the church of Holy Sepulcher in Jerusalem in a cross-section, surrounded by other smaller scenes. Above this representation there was the representation of the Last Judgement. Bellow the representation of the church of Holy Sepulcher there were the cycle of the Tree of the Holy Cross and the one of St. Mary of the Egypt. On the sides of the representation of the Church there were representations dedicated to the Virgin Mary on the left, and to the Christ on the right. Left and right sides were fully symmetrically organized and functioned as pair. On the left side the main one was the representation of the miraculous icon of the Virgin Eleousa tou Kykkou, and on the right side the representation of the Christ Elkomenos. These representations, with some secondary scenes, were both, in the same way, surrounded by a frame of 24 medallions.

Colorism was based on the contrast of clear blue and strong orange-red color, harmonized by using of the gold on ornaments and some other parts. Red-orange, usually filled with golden ornament, was reserved for frames on the left and right wing of the icon. The blue color was mainly on the backgrounds of the representations. It existed in two tones: predominating bright heavenly-blue, as well as darker, more closed and festive. Rarely, the background could be orange-red. In light blue and orange- red backgrounds the inscriptions were black, while those on dark-blue backgrounds were golden. Gold, as a traditional element of the icon-painting, was widely used. Ornaments, inscriptions, frames, garments on clothes of the most important representations, certain parts of architecture, all were made with gold. Of the other colors, there were only a few – green, brown, dark red, pink and yellow. Human figures were in some way schematized and with no excessive sense of proportion and anatomy, although they were painted with great care. They stood out in high contrast to the background of individual scenes, whose design is meaningful, organic and convincing. The landscape was painted with ochre, green and brown color[4]. Trees and plants were secondary element in the landscape, as well as the representations of the architecture. They were painted in white, with red rooftops and golden domes. Windows and doors were only marked by few lines. Stone squares in the walls can be represented by series of upright and horizontal lines.

Quite separate entity with characteristics of its own was the representation of the church of the Holy Sepulcher (fig. 4). Since it was the sacred

[4] In the background of certain scenes between the ground and the sky is a horizontal strip of orange color.

place of the whole Christendom[5] and the main goal of the pilgrimage journey, its representation was absolutely central in relation to other parts of the icon. The complex composition was placed in a clearly visible golden frame. The representation of the church of Holy Sepulcher was not given by rules of architectural drawing, but it was concentrated on smaller parts and details given in separate plans. These subcategories and details framed the central sacred places in the church, those that were the main goal of the pilgrimage. When these separated plans were seen as a larger whole, they form a unique mental picture of the church and pilgrimages to the sacred places that it encompasses. It was underlined by the golden frame surrounding the representation of the church.

Individual sacred places were everywhere marked by representations of numerous lamps and candlesticks. They filled arcades, spaces between columns, windows and doors. This characteristic of this proskynetarion, as well as of all other ones, was the real feature of the church of the Hoily Sepulcher. In it, every sacred place was marked by a large number of lamps and candlesticks. Their number was carefully divided between individual churches that have the right to use the Holy Sepulcher Church[6]. Also, in the pilgrimage guides that were written in the period between 16th and 19th centuries, the number of lamps and candlesticks in a certain places was always pointed out. Lamps and candlesticks were concrete material and ritual evidence of respecting a particular place as a sacred one.

It is important to point out that this representation of the Church of the Holy Sepulcher was painted on the icon dated in the years 1818-1819. This largely determined its appearance. In the autumn of 1808, the church of the Holy Sepulcher in Jerusalem suffered one of the greatest fires in its history. A large part of the church was destroyed. The reparations was done by the Greek Patriarchate of Jerusalem, which in the beginning of 1809 succeeded in securing the sultan's ferman for the repair of the church (Μητροπούλος 2009). The works, led by architect Kalfa Komnin, were completed in autumn 1810. They gave the church a completely new look, which was in detail and in

Fig. 2. Inscription from 1819 in cartouche on frontside.

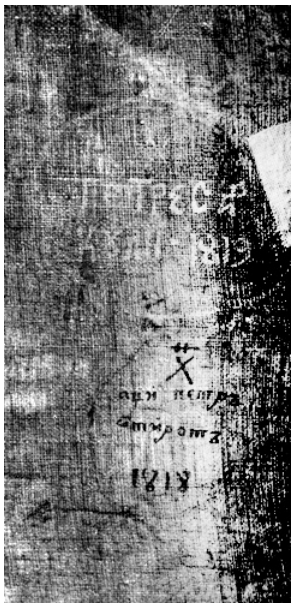

Fig. 3. Inscriptions from 1818 and 1819 in cartouches on backside.

Fig. 4. The Church of the Holy Sepulcher in Jerusalem.

[5] About the structure and history of The Church of the Holy Sepulcher: Pringle 2007, 6-72, no. 283.

[6] The Jerusalem Patriarchate has even special monks in charge of the care of its candles.

whole transmitted to proskynetaria painted after that year. The political situation in the Christian countries at the time, due to the Napoleonic wars, was favorable for the Greek Patriarchate of Jerusalem to do these reparations.

At the representation of the church, the exterior and interior architectural parts were blended, with clear domination of the inner ones. The exterior ones were most recognizable: portal and two monumental domes. Apart from the domes, there were two smaller details that refer to buildings that are not part of the Church of the Holy Sepulcher in strict terms, but were located immediately next to it. Their symbolic significance required them to be represented. Between the domes of Rothonda and Catholicon, in a separate golden frame, St. Constantine and Helene – κονςαντηνως & ελενι. This representation marked the church dedicated to these saints, which was located in the complex of the Patriarchate, just west of the church of the Holy Sepulcher. At the same time, they were the first builders of the church, so their representation is also logical in this respect. On the ultimately right side was Avraham's sacrifice – Η ΘΙCΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ. The scene represented a place where, according to the belief, this event took place, and in which place there was the monastery of St. Prophet Abraham.

In the lower right corner was the recognizable double portal of the Holy Sepulcher. The right part of the portal was walled, while only one wing of the door was open on its left. The rest of the space was occupied by representation of the ceremonial coming of the patriarch of Jerusalem in the church. The Patriarch of Jerusalem was welcomed by two deacons with censers, immediately next to the Stone of Unction. This scene had the role of a visual introduction to the inner space of the Church of the Holy Sepulcher. After passing through the portal, the Stone of Unction was the first holy place met by a pilgrim. The stone, marked ΕΠΙΚΑΤΗΛΟCΗ, was represented in red[7].

Left side of the representation of the Church of the Holy Sepulcher was taken by representation of the Rothonda. That was the part of the church with the sepulcher of Christ itself. At the top of it the dome of the Rothonda was represented, what it looked like after its restoration. Lead plates covering the dome were represented, as also was an opening with a railings. It was marked with inscription ΤΟ ΑΓΙϢΝ ΚΟΥΒΟΥΚΛΙϢΝ. Below dome the interior of Rothonda was represented. The inner side of the dome in the middle had an opening, around which were distributed individual segments. Below was a colonnade of pilasters connected by arches. Detailes of the 1809 restoration – decorative ornaments in the dome, and the small round windows in the lower parts of the pilasters, were meticoulosly represented. In the middle of Rotonde was a smaller church – the Kubouklion of Sepulcher of Christ. That was the very grave believed to be the one in which the body of dead Christ was laid and where he resurrected. Here was also the stone on which the angel appeared to the Myrhbearers. This place of the utmost sacredness to all Christendom was represented mainly in red color, way it looked like after 1809-1810 reparations. The resurrected Christ was represented above the Kubouklion, in a red mandolla with radial golden rays, surrounded by clouds. He was marked Η ΑΝΑΣΤΑCΗC ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ.

To the right of the Rotonda the Catholicon was represented, that is the Cathedral Church of the Resurrection. Inscription ΤΟ ΑΓΙϢΝ ΚΑΤΟΛΗΚΟΝ. signified the dome of the Catholicon. It was represented in a light color, and around it a wavy line goes. That was a staircase that once spirally twisted around the outside body of the dome. Below the dome of the Catholicon two narrow fields were represented. In the left-hand one, the unusual scene was marked Ο ΑΓΙΟC ΠΕΤΡΟC. A patriarch with two candles lit in his hands was carried by a man on his shoulders. There were two people on the side, giving their hands to them. The Jerusalem ritual of the miraculous Holy Fire – or Nur – on Great Saturday wa represented in this way. The patriarch, after receiving the Holy Fire in ther Tomb of Christ, was carried on their shoulders by the men from the gathered congregation from Tomb to Catholicon. Since the Rothonda and Katholikon are connected by a high vault, in this left-hand, narrower fild we should see exactly this vault as represented. The next, right-hand field below the dome represented the interior of the Katholikon. In the lowest part, the so-called Trikamaron – entrance part made up of three arches on the pillars was represented. Above the arches is a balustrade,

[7] It is believed that Joseph and Nicodemus laid a dead Christ on it and, according to the Jewish custom, anointed him with fragrant oils, before wrapping Him in a burial mantle.

and between the side columns are stone barriers. Through the central arch there is a view of the stone vase located in the middle of the Katholikon, which was believed to be mark of the center of the world. Above the Trikamaron, the iconostasis of Catholicon was represented: pillars and arches as a series of icons, and a gable at the top. These were approximate representations of the appearance of Trikamaron and the iconostasis, built in the rebuilding of 1810. A large chandelier was represented, hanging from the vault above.

In the final right field, Golgotha, the place of Christ's Crucifixion, was represented. The main representation in this part was Christ on the cross with the Virgin on the left and St. John the Evangelist on the right. The Crucifixion with Mother of God and the favorite disciple of Christ pointed out to the great Crucifixon in natural size that is on Golgotha itself[8]. Below the Crucifixion is a red oltar trapeza. Below it is the golden circle that marked the place on which the cross of Christ was put. Architectural changes that took place in 1809-1810 renovation were represented below Crucifixion: a gray wall with stairways and arches, these being painted in red.

The representation of the Church of the Holy Sepulcher as a whole reveals the outstanding emphasis on the architectural details that were realized in the 1809-1810 renovation. The use of the red color for their representation was emphasized, thus drawing attention to their real color. It is a consequence of the use of the stone in that color as a material in construction work[9]. Other details were clearly and unequivocally presented: the dome of the Rothonda, the Kubouklion of Sepulcher of Christ, Katholikon, both floors of the Golgotha, and the Stone of Unction. These details highlighted the new appearance of the Church of the Holy Sepulcher, that was merely the merit of the Jerusalem Patriarchate. Some religious ceremonies attended by the pilgrims were also represented: the coming of the Patriarch in the Church and the Great Saturday. We also have to mention the numerous lamps and candlesticks, on whose representation was persistently insisted. They reflected a specific atmosphere inside the church of the Holy Sepulcher, where every sacred place was marked with lamps and candlesticks. The number of sacred places that are displayed was reduced to the most basic ones. This created an easily understandable and memorable microarchitectural pictogram. which was easily reminiscent for the pilgrims. For those who were preparing for the pilgrimage these representations easily could be a kind of tutorial on what they will see and gave them basic visual points of reference in the area of the Church of the Holy Sepulcher.

Around the Church of the Holy Sepulcher, other iconographic units were arranged in several horizontal and vertical zones. In the highest zone were mixed representations of the Creation and the Last Judgement, while in the lowest were the cycles of the Tree of the Holy Cross and of the St. Mary of the Egypt.

At the top is the representation of the Last Judgement. It was simplified in a completely conventional iconography. The most interesting is the Deisis with Holy Trinity. In the lower part of the representationof the Last Judgment is the usual iconography: Paradise (Η ΠΑΡΑΔΗCO) in the form of a fortress, Just Measures, and the River of Fire that leads into Ad (ΙΚΟΛΑCΗ). By local, but wider, widespread belief, the Last Judgment will take place in Jerusalem. Christ will descend from heaven to the same place from which he ascended to the Heavens, that is the Mount Eleona east of the city of Jerusalem. Even the River of Fire was said that will run from the Valley of Josaphat east of the Jerusalem, carrying the sinners to the Hell, placed exactly in the Dead Sea. Hence there was the logical involvement of the Last Judgement in the composition of proskynetarion.

The vertical series of scenes to the left of the church of Holy Sepulcher was begun by the representation of the Transfiguration of Christ, Η ΜΕΤΑΜϢΡΦΟCΗC ΤΟΥ COTIPOC. The place where this sacred event took place was pointed out, that is Mount Tabor in northern Palestine. There follows The Stoning of St. Stephan, ΤΟΥ ΑΡΧΙΔΙΑΚΟΝΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ. The event was believed to happened right next to the northern side of the walls of Jerusalem, at the one of the gates that leads to Eleona. This gate was there

[8] About the date of the creation of the great Crucifixion with the Virgin and St. John on Golgotha we could not find any concrete information. It was probably created during or immediately after Comnin's rebuilding.

[9] Komnin carried out the renovation with one local Palestinian type of pale red stone (so-called malaky), which can be found in large numbers in the vicinity of Jerusalem. It is easy to be punch so that it gives the impression of the marble. This is most noticeable on Kubouklion itself, but also in some other parts. So, the red color that we see so much used to represent The Church of the Holy Sepulcher should be viewed as a realistic detail.

Fig. 5. Temptation of Christ; Baptism of Christ; Monastery of St. Sabbas the Sanctified.

fore given the name of St. Stephen. Below is St. George, ΟΑΓΙΟC ΓΕϢΡΓΙΟC, and at the bottom is The Massacre of the Children of Betlehem: ΗΒΡΕΦΟΚΤΟΝΙΑ.

The vertical series of representations to the right of the Church of Christ's grave is symmetrical in relation to those of the left. It begins with two scenes, Temptation of Christ and The Baptism of Christ (fig. 5). In the first CAPANΔAPIϢN OPOC, Christ stands on the top of a hill, while one black devil falls beneath him from the hill. The second scene, IϢPΔANH, Baptism, showed the place of Christ's baptism in Jordan. This place was of special significance, because the pilgrims came here in a large parade and bathed in the river. They did this in a specially prepared shirt and veil, which they then preserved to be buried in them. Also, it was customary to take water from Jordan exactly from this place. Below the monastery of St. Sabbas the Sanctified, ΟΑΓΙΟC CABAC :˜ was represented (fig. 5). The whole monastery, one of the favorite pilgrims' destinations, was painted, located on steep cliffs, with defensive walls, a church, a tomb of St. Sabbas, its miraculous palm, buildings, towers to which stairs lead, and once again a small tower outside the walls. The saint was portrayed as standing in the monastery and blessing with his right hand. The St. Demetrios, O ΑΓΙΟC ΔΗΜΙΤΡΙΟC, Judas (hanged on the tree), ΙΟΥΔAC, and the Assumption of St. the prophet Elijah, ΑΝΑΒΑCΗC ΙΛΙΟΥ ΤΟΥ ΠΡΟΦΙΤΟΥ, were represented further bellow.

A section below the church of The Holy Sepulcher was taken by a long horizontal field. In the extreme left of this field was the representation of the city of Jafa, ΙΑΦΑ. The city is on the sea coast, with a ship at sea. At the bottom the prophet Jonah was represented, ΙΟΝΑ [N], who is thrown out from the deck. Jafa was the port where the pilgrims came to Palestine first, while it was also believed that story Jonah happened in this city. On the right several scenes that represent the apocryphal legend of the Tree of the Holy Cross were represented (fig. 6). This was the legend about the tree, from which a cross on which Jesus Christ was crucified, was made. This legend was related to the Monastery of the Holy Cross west of the Jerusalem, since the church of this monastery was in a place where that tree was believed to have grown. To the far right in this field The Baruch that slept for 72 years was represented (O BAPOYX 72). This was an apocryphal tradition about the Old Testament Baruch: he was sent to gather figs, but he lay in one cave and fell asleep. He was sleeping in God's favor for 72 years and overslept the destruction of Jerusalem and the Babylonian captivity. He waked up after the return of the Jewish people to Jerusalem. There is cavern near walls of Jerusalem, and the monastery of the Holy cross, that was believed to be the one in which the Baruch was sleeping.

The aforementioned legend of The Tree of the Holy Cross (fig. 6) was composed out of the following scenes: the first one is Avraam giving Loth three parts of the wood from fire, O ΑΒΡΑΑΜ ΕΔΟΣΕ ΤΡΗC ΔΑΒΛΟΥC ΤΟ ΛΟΤ. It follows the Loth that waters the Tree, but the scene was not marked with an inscription. The Monastery of the Holy Cross was incorporated into it, in which the three-partite Tree that Lot waters was represented. The monastery was marked μαναϛιρι του ϛαυρου. Following this scene, there is the Devil drinks water from Loth, O ΔΙΑΒΟΛΟC ΠΙΝΙ Τω ΝΕΡΟ ΑΠΟ ΤΟ ΛωΤ. The unity was concluded by scene Solomon orders the cutting of the Tree, O ΣΟΛΟΜϢN ΠΡΟCΤΑΖΗ ΤϢN ΞΙΛϢN ΤΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ, and Workers who carry the Tree, which were not marked. This legend was tell to the pilgrims when visiting the monastery: the Old Testament Loth, having sinned with her daughters after the flight from Sodom, felt the remorse

Fig. 6. Cycle of The Tree of the Holy Cross.

he confessed to Abraham. Abraham had to punish Loth for sin, and gave him three pieces of wood from the fire. Loth was obliged to plant these pieces a half-day walk from the Jordan River. He had to water them every day until they grow out. Lot did so. But while Lot was carrying water on the donkey from Jordan to the place where he planted the pieces, the devil was constantly appearing in various embodiments. The devil constantly reduced the quantity of water Loth was carrying, asking Lot to give him drink. Despite this disturbance, Lot remained very persistent. The pieces growth as a composite tree, composed of three different trees: pine, fir and cedar. Many centuries later, Emperor Solomon ordered that this tree should be cut down, because there was need for materials for the Temple that. However, the piece of wood that was made this way did not fit anywhere in the building, so the masters throw it away. At the time of the Passion of Christ's Suffering, this piece was found and used to make a cross on which Jesus Christ was crucified. This cycle was characteristic almost exclusively for proskynetaria and, as a rule, was their obligatory element (Katić 2016).

Scenes dedicated to Creation at the top of the proskynetarion were visually emphasized by being presented in very decorative gold baroque cartouches. The first scene to the left is Creation of the day and the night, ΕΠΙ ΙCΕΝ Ο ΘΕΟς ΤΗΝ ΙΜΕΡΑΝ **.....** νιχθα. God the Father spreaded his hands, and below it were two separate surfaces, blue and dark red. On the latter, stars, Sun and Moon were presented (fig. 7). In this and all other scenes of the cycle God the Father was identically represented. He was in the red segment of the sky surrounded by clouds, from which the golden rays emerged. God was in a golden tunic, with white beard and hair, and with a triangular golden halo with the letters OϢN. Next scene was marked as Creation of Adam, Η ΠΛΑCΗC ΤΟΥ ΑΔΑΜ, although The Creation of Eve was represented. The third scene in the series was marked ΕΠΑΡΑΝ ΠΛΕ. Adam and Eve kneeled naked in front of the God, who gave them orders. After being interrupted by Last Judgement, the cycle is continued by the representation of the Original Sin, ΑΔΑΜ Ι..Α ΓΡΟ ΓΟΥΝ. Adam and Eve are represented at the sides of the Tree the Knowledge of Good and Evil. A snake was represented on the Tree. The right scene is God is looking for Adam and Eve, ΑΔΑΜ ΑΔΑΜ ΠΟΥΙ. The golden ray comes out of the mouth of God, while Adam and Eve are hiding in the lower register. The last scene of the cycle is the Expulsion from Paradise, ΕΞΟΡΙΑ. Adam and Eve, wrapped around the thights, look back to Paradise, presented in the form of a wall with doors, while above them is an angel with a fiery sword. The main feature of this whole is the anthropomorphic representation of God the Father – Sabaoth. The cycle was reduced to the most basic elements. In addition to the belief that God created Adam in the Holy Land, and that Paradise was located somewhere in the East, one should also count on the didactic moment of these representations.

Fig. 7. God separates day and night.

Fig. 8. St. Mary of Egypt prays to the Mother of God.

Fig. 9. Icon Eleosua tou Kykkou.

In the lowest zone the cycle of St. Mary of Egypt was represented. The scenes were arranged in golden baroque cartouches identical to those with the representations of the Creation. In the first scene Maria, in a red dress, was represented with a sailors on the boat. This scene was incorporated into the representation of the ship in front of Yafo in the upper row. The inscription is I OCIA MAPIA HC TO KAPABI. In the lowest zone of this first scene, The Angel does not allow Mary to enter the Temple, OANΓΕΛOς. In the next one, Mary prays to the icon of the Virgin, giving her an oath, HC THν(.?) ΘEOTOKOY (fig. 8). The next scene was Death of St. Mary of Egypt, with wrong inscription H KYMICHς THς ΘEOTOKOY: the deceased Mary was represented lying at the lion. This scene was mistakenly placed ahead of the next, Zosima giving Communion Maria, I ΜΕΤΑΛΑΒΕ. The old man Zosima gives the Communion to Mary, dressed in a robe that he gave to her.

The remaining cartouches in the lowest zone included representations that do not belong to the cycle St. Mary of the Egypt. In them the Tree Holy Hierarchs and Beheading of St. John the Baptist were represented. Three Hierarchs were in separated cartouches: St. Basil the Great, OAΓIOς BACIΛIOς:, St. John the Chrisostomos, OAΓIOς ΙϹ ΧΡΙϹΟΣΤΟΜOς, as well as St. Gregorios, OAΓIOς ΓΡΙΓΟΡIOς. In the last cartouche were Beheading of St. John the Baptist, I ΑΠΟΤΟΜΙ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ. The soldier cuts off the head of St. John, while Salome is waiting on the side to receive it on the tray[10].

On the left part of the icon central is the half-length performance of the Virgin with Christ on his left hand (Fig. 9), in a very complex position (MHP ΘOY; IC XC). The Virgin was represented as having long light scarf and a crown over the maforion. Small Christ was represented in a short golden tunic, holding a developed scroll in his right hand. The left hand was stretched out through the Virgin's head covering. The iconographic version of this representation and the inscription I ΕΛΕΟΥCA ΤΟΥ ΚΥΚΟΥ leave no doubt that the icon-painter was referring to Eleusa tou Kykko, the miraculous icon of the Kykko Monastery in Cyprus, also known as Kykkotisa[11]. It should be emphasized here that the icon of the Virgin with Christ was represented, that is the Kykkotisa miraculous icon. Replicas of miraculous icons have had according to old beliefs, a part of the miraculous power of the original, so this representation should also be observed in that way.

The figure of the Virgin with Christ was placed in a wreath with twelve small roundels with representations of the Old testament Prophets. This wreath with prophets grows out as a tree out of the lying figure of Jesse represented below. From

[10] Beheading of St. John the Baptist, according to the old belief, happened at the site of the mosque in the city of Sebaste in northern Palestine.

[11] This was miraculous icon of the Virgin from the Kykko monastery in Cyprus, which was believed to be the one of tree painted by the Holy Apostle Luke, and blessed by the Mother of God. This icon is covered with a cover that is never removed, so virtually no one has even seen the icon, even members of the monastery clerk. About iconography and theological symbolism of the icon: Weyl-Carr 2004.

the spaces between the prophets grow red and white roses with leaves. One rose of slightly larger dimensions is just below the figure of Virgin. These details – the ancient ancestor Jesse from which the tree grows, the prophets, the prominent role of the rose flowers – leads to the conclusion that this is an iconographic amalgam of several themes. The Tree of the Jesse, the Prophets, and The Never-fading Rose were assembled with the Eleousa tou Kykko into one whole. In this way, the thematic and hymnographic celebration of Eleousa tou Kykko was clearly underlined.

Above Eleousa tou Kykko with the Prophets there were more representations related to the Virgin. The first of them is Mount Athos, (ΑΓΙϢΝ ΟΡΟς). Monasteries were represented schematically on the slopes. At the bottom the sea with ships and fishes, and at the top icon of Virgin with Christ all were represented. Athos, it should be noted, was dedicated to the Virgin, carrying the epithet "The Garden of the Virgin". The next representation was Virgin the Life-giving Font, Η ΖΟϢΔΟΧΟΥ ΠΙΓΗ. This theme was based on a cult connected to the church of the same name with the source of miraculous water in Constantinople. Both representations, the Holy Mountain of Athos and the Life-giving Font are based on numerous copperplates engravings on these subjects (Papastratos 1990, 172-182, 385-402). Below the Athos Assumption of the Virgin was represented, Η ΚΥΜΙϹΗϹ ΤΗς ΘΕϢΤΟΚΟΥ. The scene primarily refered to the underground church of the Sepulcher of Virgin in Gethsemane, near the walls of Jerusalem. However, it could also point to a special way Assumption of the Virgin was celebrated in Jerusalem[12].

All these above described representations dedicated to the Virgin were surrounded by the red frame with 24 scenes of Akathistos in small roundels. In this ritual hymn, the initial letters of alternate Oikos and Kontakion together form acrostich of 24 letters of the Greek alphabet. Scenes of Akathistos are marked such way here, from α to ω. The first 12 Oikos and Kondakions were in some way descriptions of events related to the birth of Christ, and therefore some of

Fig. 10. Oikos A, Annunciation at the well in Nazareth.

them can be viewed topographically[13]. Oikos A represents apocryphal Annunciation at the well in Nazareth (fig. 10); Kontakion B and Oikos Γ represented Biblical Annunciation in a house in Nazareth. Oikos E represented the meeting of the Virgin Mary and the Elisabeth in Orini, west of Jerusalem, while Oikos H represented the Birth of Christ in Bethlehem. Oikos Λ depicted The Escape of the Holy Family in Egypt. Kondakion M represented Candlemas and therefore the Jewish Temple of Jerusalem. Complex iconographic connection of Eleousa tou Kykkou and The Never Fading Rose with the Prophets and Jesse, then the other themes – Holy Mountain of Atos and The Life-giving Font – were connected in one unity by Akathistos. During the Great Lent, a special day was dedicated to Akathistos –Saturday of Akathistos. On this day Akathistos was sung in front of the icon of the Virgin. Particularly it could be sung in front of the icons believed to be miraculous, which therefore makes its purpose here quite clear. Akathistos emphasized the liturgical celebration of the icon of the Eleousa tou Kykkou. The question why the Eleousa tou Kykkou was painted on proskynetaria is complex. This icon was represented in a whole series of other proskynetaria, and it can be concluded that at this time it was highly respected in Jerusalem. We should add that iconography of the Akathistos here was surprisingly similar to that on the icon from the Church of St. Constantine and Helene in Jerusalem Patriarchate, painted in 1758 (Χατζηδακης 1987, 234).

[12] The main characteristic of this holiday in Jerusalem is the procession during which the plastanica of the Virgin Mary through the city takes place. The ritual represents of the stage with the Holy Mother of God by the apostles of Zion in Gethsemane. About the ritual of Дмитріевский s. a., 155-171.

[13] In the remaining half, there were dogmatic teachings related to the Virgin, the Holy Trinity, Christ, and so on.

Fig. 11. Christ Elkomenos.

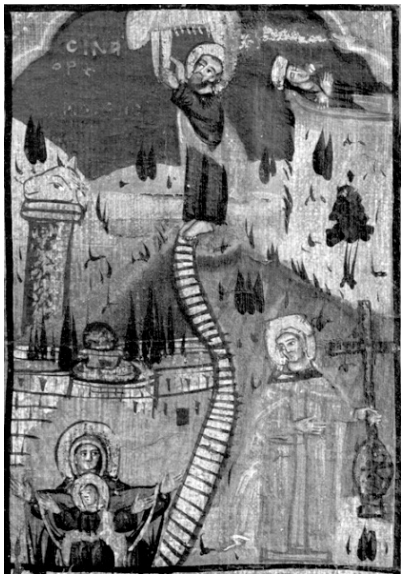

Fig. 12. Holy mountain of Sinai.

The right wing of the icon was dedicated to Christ. The central position in this part was taken by the full-lenght representation of Christ in a long red robe decorated with golden stripes with pearls, His hands bounded in front, and with crown of thorns (fig. 11). On each side of the figure of Christ one candlestick was represented, while eight lamps was hung over His head. Besides Him Virgin on the left and St. John the Evangelist on the right were painted, both holding the wipes in their hands and crying. Above the head of Christ is a longer inscription Ο ΕΛΚΟΜΕΝΟϹ ΕΠΙ ΣΤΑΥΡΟΥ. The described composition was surrounded by baroque ornaments which are placed in an octagonal field, leaving free spaces in the corners. In them, on the red background, are represented beings symbolically depicting the four writers of the Gospels: angel, winged lion, winged bull, and eagle. In a separate cartouche at the bottom is pilgrimage inscription.

The inscription Ο ΕΛΚΟΜΕΝΟϹ ΕΠΙ ΣΤΑΥΡΟΥ, a quote from the Lenten Triodion, is to be seen as an explanation of the whole scene. Its meaning is about "The one who is led to the Cross". Christ was represented on the way to Golgotha, were, according to the apocryphal sources, he met the Virgin and St. John the Evangelist. The red tunic represented the tunic which Pilate soldiers forcefully put on him for mockery (Jn 19, 1-3). This iconographic type of Christ was characteristic of post-Byzantine art. The purpose of the icons of this type in the Greek Church was connected with the first three days of the Passion Week. Such representations on proskynetaria were quite common, beside being very striking. Obviously, there was a common iconographic anthivolon for these representations. In the 18th century on the Golgotha was the icon of Christ led to Passion, which was evidently reproduced on proskynetaria created before the 1808 fire (Катич 2017, 312). This representation of Christ was also painted on the proskynetaria created after that fire, which is also the one we are studying here, also with the lamps and candlesticks that were represented. As we saw in the representation of The Church of the Holy Sepulcher, the lamps were common sign for a respected holy place, which leads to the conclusion that on Golgotha after 1808 fire there also was an icon of Christ led to Passion. In 1809, icon-painter Demetrios son of Isak painted the icon of Christ Elkomenos and two separate panels with the Passion scenes, most likely as a replacement of the icon that was destroyed in 1808 fire (Ορλανδου 1956, 253-254). Hence, Christ Elkomenos on proskynetarion we are studying here can be considered to be the reproduction of 1809 Demetrios work.

Above the Christ Elkomenos there were three smaller scenes represented. On Holy Mountain of Sinai, CINA ΟΡΟϹ (fig. 12) in the lower left is the Sinai monastery as a fortress. Just above the monastery is a pillar with a Golden Calf. From the monastery stairs lead to the top of Sinai, where Moses (MOICHC) received two tables with 10 Divine commandments. To the right of the monas-

tery is the representation of St. Catherine, while above the same saint was represented, her body lying on the on of the top of Sinaj. This described representation of Holy Mountain of Sinai was created according to the copperplate engravings, as well as Athos and the Life-giving Font above the Virgin (Papastratos 1990, 337-385). Under the Sinai, the martyrdom of the prophet Isaiah was represented (ΟΠΡΟΦΙΤΗς ΙCΑΙΑC : ·.). To the left of the Sinai the First Ecumenical Council (Η ΠΡΟΤΗ CΗΝΟΔΟC) was represented. In the upper part, St. Emperor Constantine on the throne under the canopy talks to two bishops. In the lower part St. Nicholas and St. Spiridon are debating with two heretics.

Medallions with scenes of the Miracles and Passion of Christ make up the frame of the right field, and the scenes begin in the upper left corner and go to the right. The first is the Marriage at Cana (Ο ΓΑΜΟC), the first miracle performed by Christ. The second scene was Tiberias Sea (ΤΗΒΕΡΙΑΔΟC ΤΑΛΑCΑ). The third one was Feedeing the multitude (ΠΕΝΔΕ ΑΡΤΟΥC), and the fourth one The Resurrection of the Four-day Lazarus (ΤΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ). The event took place in Vitania, a place east of Jerusalem, where pilgrims traveled to the cave where Lazarus was buried. To the right was a medallion with the representation of The Entry into Jerusalem (Η ΒΑΓΙΟΦΟΡΟC). These two representations were related to Lazarus' Saturday and The Flowery Sunday. Below were medallions with representations of The Last supper (Ο ΔΙΠΝΟC), Washing of the Feet (Η ΝΙΠΤΗΡΑ), Prayer in the Garden (Η ΠΡΟC[_] ΧΗ), Betrayal of Juda (Η ΠΡΟΔΟCΙΑ), Christ before Pilate (Ο ΠΙΛΑΤΟC), Peter's denunciation (Ο ΠΕΤΡΟC), Scouring (Η ΜΑCΤΙΓΟCΗC), Crown of Thorns (Ο ΑΚΑΝΤΙΝΟC ΣΤΕΦΑΝΟC). At the bottom were the representations of Christ under the cross (ΙΦΟΡΤωCΗC), Nailing to the Cross (ΗΚΑΡΦΟCΙC:), Removing from the Cross (Η ΚΑΤεΒΑCΗC), and Mourning of Christ (Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟC ΘΡΙΝΟC). Representations of the Passion of Christ can be undoubtedly connected with the places believed to being the very places of their happening. Also, the services during the Great Week during which these events were mentioned was pointed out. The remaining representations were the representations of the Sundays of Flowery Triodion: Sunday of Tomas (Ο ΘωΜΑC), Sunday of Myrh-bearers (ΜΙΡΟΦΟΡΗ), Sunday of the Paralytic (ΠΑΡΑΛΙΤΟC), Sunday of the

Fig. 13. Ascension of Christ.

Samaritan Woman (CAMAPIA), Sunday of Blind Man (Ο ΤΙΦΛΟC). The introduction of the First Ecumenical Council should be viewed as a supplement to these scenes, because one of the Sundays of the Flowery Triodion was the Sunday of the Fathers of the First Ecumenical Council. In this way, a part of the year between The Passion Weej and The Pentecost was presented, which we see presented in the next scenes, Ascension of Christ (Ι ΑΝΑΛΙΨΗC ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ, fig. 13). The last scene of this part was The Pentecost (Ι ΑΓΙΑ ΠΕΝΔΙΚΟΣΤΗ), which completed it.

It is undoubtedly that the scenes in medallions around the representation of the Christ Elkomenos were thought to remind of the very places of their occurrence, which were visited by pilgrims. However, the link with the places they are supposed to represent is weak (except in the scene of Ascension of Christ). In our opinion, these scenes should be viewed as related to the liturgical purpose of the representation of Christ Elkomenos, but also as those that pointed out to the period after Resurrection, to The Ascension and The Pentecost.

On the whole, the logic behind this proskynetarion was topographic. Apart from the central object of pilgrimage, The church of Holy Sepulcher in Jerusalem, a number of other places were represented, just by a small part marked by the representations objects that were to be found there, and mainly with a scene that was related to them. Some of these places stand out with clearly developed cults, popular devotions connected with them. On the other hand, there were certain representations that could not be connected to any specific place at all. It remains to be concluded

that they are intended primarily to emphasize the holiday of a particular saint. Some representations clearly pointed out thaumaturgical icons popular in Palestine in late 18th and early 19th Century. The representations in medallions were characterized by relative weak connection with the places of worship and pilgrimage, and more poinedt to the liturgical celebration of the larger representations to which they were related. A specific problem are the notions that were not related to the sacral topography of Palestine: Sinai, Athos, and The Life-giving Font. Their presence can be explained by a large number of editions and copies of copperplate engravings with representations of these sacred places.

Proskynetarion of Hadži-Petar from Pirot from year 1818-1819 was a typical example of one type of these icons, which were painted in the period roughly from about 1790 to after 1830. Such was the icon from the National Museum in Warsaw (Laptas 2004), from the Hernen Castle in the Netherlands (v. Aalst, Immerzeel 2005), icon sold at Christie's in the 2006 (Christie's 2006, lot. 287). The layout of composition on these icons was mostly as one described on this icon. Stylistically, this type of proskynetaria represents a fusion of diverse elements. On the one hand, there were elements of the classic iconography originating even from Byzantine art: linear modeling of the faces and volume of figures, simplified representation of space without a linear perspective, predilection for the use of gold, as well as inevitable inscriptions. The second element was the Baroque style, present primarily in ornamentation. But Baroque should also be seen on scenes whose anthivola were highly refined representations from Western European engravings and illustrated Bibles. The above mentioned lighter blue tones on the background of individual scenes can be considered an element of Baroque that most likely comes to Palestine via Russia or the Balkans. These elements formed a specific Syrian-Palestinian style of the icon-painting. This style was characterised above all by the abovementioned much used red-orange color. In the iconography of this region it is used roughly from the beginning / mid-17th to the middle of the 19th Century (Пятницкий 1998). Its qualities should include the extraordinary iconographic narrativennes, which is especially evident in proskynetaria. The proskynetaria of this group, and also this one, were in every sense typical representatives of the Syrian-Palestinian icon-painting of the last decade of the 18th and first decades of the 19th Century.

The icon was supplied with a large and heavy decorative frame in gold color. The time of its installation was not known, but it can be assumed that the frame was added by the heirs of the pilgrim to honor the pilgrimage of the ancestor. Although it is in a certain mismatch with the icon, this frame should not be seen as a foreign body, but rather as a testimony of the respect of pilgrimage and proskynetarion in one family for several generations.

Either way, the painted proskynetarion in a private collection is one of these icons whose study is in the beginning. The issues that these icons set out are numerous, and here we tried to answer only some of them. We hope that the future research will shed more light on these somewhat blunt and clumsy, yet enigmatic and still not widely known paintings.

Bibliography

van Aalst, Immerzeel 2005: V. van Aalst, M. Immerzeel, The Proskynetarion of Hernen Castle. Eastern Christian Art 2, 2005, 83-92.

Christie's 2006: Selected portrait miniatures, objects of vertu, silver and icons. Christie's South Kensington, Sale 5000, Wednesday 14 June 2006 (London 2006), lot. 287.

Katić 2016: M. Katić, On some Postbyzantine Representations of the Holy Cross Tree Legend. Collana Confronti su Bisanzio 4. Porphyra, Ottobre 2016, 5-26.

Łaptaś 2004: M. Łaptaś, A Proskynetarion from the Collection of the National Museum in Warsaw: a Preliminary Description. Coptic Studies on the Threshold of a New Millennium. Proceedings of the Seventh International Congress of Coptic Studies. Leiden, 17 August - 2 September 2000, (= Orientalia Lovaniensia Analecta, CXXXIII) (Leuven, Paris, Dudley 2004), 1349-1355.

Μητροπούλος 2009: Θ. Γ. Μητροπούλος, Ο Πανίερος Ναός της Ἀναστάσεως Ἱεροσολύμων. Τό εργο του Κάλφα Κομνηνου (Θεσσαλοννικη 2009).

Ορλανδου 1956: Α. Ορλανδου, Ὀνόματα ζωγράφων καὶ ἀφιερωτῶν ἐπὶ εἰκόνων τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινον Σπουδον, ΚΓ, 1956, 340-357.

Papastratos 1990: D. Papastratos, Paper Icons. Greek Orthodox Religious Engravings 1665-1899, trans. J. Leatham, vol. I-II (Athens 1990).

Pringle 2007: D. Pringle, The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: A Corpus, vol. III. The City of Jerusalem (Cambridge 2007).

Χατζηδακης 1987: Μ. Χατζηδακης, Ελληνες Ζωγραφοι μετα την αλωση (1450-1830), τ. Ι (Αθηνα 1987).

Weyl-Carr 2004: A.-M. Weyl-Carr, Reflections on the Life of an Icon: the Eleousa of Kykkos. Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου 6, 2004, 103-124.

Дмитріевский s.a.: А.А. Дмитріевский, Праздникъ Успенія Богоматери въ Геѳсиманіи. В: Церковныя торжества въ дни великихъ праздниковъ на православномъ Восток(е), II, Петроградъ, s. a., 155-171.

Катич 2017: М. Катич, «Проскинитарий» 1786 года в церкви Святого пророка Ильи городка Бусовач. Труды Государственного Эрмитажа LXXXIX, 2017, 306-325

Пятницкий 1998: Ю.А. Пятницкий, Живопись сиро-палестинского региона. В: Христиане на Востоке. Искусство мелькитов и инославньих христиан. Каталог выставки (Санкт-Петербург 1998), 108-135.

Яцимирскій 1902: А.И. Яцимирскій, Иллюстраціи XVII века къ апокрифическому сказанію «О древе крестномъ». Древности, Труди Славянской коммиссіи Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества III, 1902, 139-148.

Un proschinitar dintr-o colecţie particulară

Cuvinte-cheie: proschinitar, Ierusalim, pelerinaj, Mormântul Domnului, imagine.

Rezumat: Articolul este consacrat unui proschinitar ce face parte dintr-o colecţie privată. El reprezintă icoanele aduse de pelerini din Locurile Sfinte, datate de la începutul secolelor XVII-XX. Astfel de icoane s-au păstrat atât pe teritoriul României, cât şi pe teritoriul Republicii Moldova. Icoana prezentată datează din perioada 1818-1819, aparţinând pelerinului Petaru din Pirot, un oraş din sudul Serbiei. În icoană se distinge gama cromatică intensă, cu prevalarea nuanţelor albastră şi roşie, precum şi auriul abundent. Concepută iniţial ca o icoană cu canaturi, aceasta reprezintă în partea centrală Biserica *Sfântului Mormânt* din Ierusalim. În imagine se atestă şi detalii din arhitectura templului restaurat după incendiul din anul 1808. Tot în acest spaţiu sunt reprezentate mai multe *scene biblice* şi cele de *legendă*, care s-au desfăşurat conform tradiţiei în Locurile Sfinte. În partea stângă a proschinitarului este reprezentată Maica Domnului *Milostiva* din Kykkos, iar în dreapta – Hristos în lanţuri (Hristos Elkomenos), ambele imagini fiind foarte populare în Palestina la începutul secolului al XIX-lea. Aceste reprezentări sunt încadrate de scene mici ce evocă cultul Născătoarei de Dumnezeu şi al Pruncului. În ansamblu, icoana poate fi caracterizată drept o imagine topografică a Locurilor Sfinte. Icoana reprezintă un model tipic al iconografiei siro-palestiniene din acea perioadă, îmbinând elementele artei occidentale şi ale picturii de icoane orientale. Multitudinea acestor icoane nu le-a adus însă şi faima cuvenită, cercetarea lor fiind abia la început de cale.

Lista ilustraţiilor:

1. Proschinitarul din Ierusalim, 1818-1819.
2. Inscripţie din anul 1819 din cartuşul de pe faţa icoanei.
3. Inscripţii din anii 1818 şi 1819 din cartuşul de pe spatele icoanei.
4. Biserica *Sfântului Mormânt* din Ierusalim.
5. Ispitirea lui Hristos; Botezul Domnului; Mănăstirea *Sf. Sava cel Sfinţit*.
6. Ciclul despre lemnul Sfintei Cruci.
7. Dumnezeu desparte ziua de noapte.
8. Sf. Maria Egipteanca rugându-se Maicii Domnului.
9. Maica Domnului *Milostiva* din Kykkos.
10. Buna Vestire de lângă Fântâna din Nazaret.
11. Hristos în lanţuri (Hristos Elkomenos).
12. Sfântul munte Sinai.
13. Înălţarea Domnului.

Проскинетарион из частной коллекции

Ключевые слова: проскинетарион, Иерусалим, паломничество, Гроб Господень, изображение.

Резюме: Статья посвящена проскинетариону из частной коллекции. Он относится к типу икон, которые привозились паломниками из Святой Земли. Они датируются началом XVII – началом XX веков. Такие иконы сохранились как на территории Румынии, так и на территории Республики Молдова. Данная икона датирована 1818-1819 гг., она принадлежала паломнику Петару из Пирота, города на юге Сербии. Икона отличается насыщенностью цветов, в основном синего и красного, а также обильным использованием золота. Он была задумана как трехчастная. В центральной части представлено основное изображение – Храм *Гроба Господня* в Иерусалиме. На изображении присутствуют архитектурные детали, появившиеся в процессе восстановления храма после пожара 1808 года. Другие изображения в этой же части представляют отдельные *библейские события* и *легенды*, действие которых, по верованиям, происходило в Святой Земле. В левой части представлено изображение Божией Матери «Милостивой» Киккской, а в правой – Христос в веригах (Христос Элкоменос). Обе эти иконы были почитаемы в Палестине в начале XIX века. Их окружают более мелкие изображения, связанные с культом Богородицы и Младенца. В целом икону можно охарактеризовать как топографическое изображение Святой Земли. Она является типичным образцом иконографии сирийско-палестинского региона того времени, объединившей черты западной живописи и восточной иконописи. Эти иконы многочисленны, но не широко известны, и их только начинают изучать.

Список иллюстраций:

1. Иерусалимский проскинетарион, 1818/1819 г.
2. Надпись 1819 г. в картуше на лицевой стороне.
3. Надписи 1818 г. и 1819 г. в картуше на обратной стороне.
4. Храм Гроба Господня в Иерусалиме.
5. Искушение Христа; Крещение Христа; Монастырь св. Саввы Освященного.
6. Цикл о древе Креста Господня.
7. Бог отделяет день от ночи.
8. Св. Мария Египетская молится Матери Божией.
9. Божия Матерь «Милостивая» Киккская.
10. Благовещение у колодца в Назарете.
11. Христос в веригах (Христос Элкоменос).
12. Святая гора Синай.
13. Вознесение Господне.

19.03.2018

Marko Katić, University of Belgrade, Vojvode Dobrnjca 50, 11 000 Belgrade, Serbia, e-mail: aspazije@gmail.com

НЕОВИЗАНТИЙСКИЙ ЛИТУРГИЧЕСКИЙ НАБОР ВЕЛИКОЙ КНЯГИНИ МАРИИ АЛЕКСАНДРОВНЫ, ГЕРЦОГИНИ ЭДИНБУРГСКОЙ[1]

Дмитрий Гуревич

Ключевые слова: неовизантийский стиль, великая княгиня Мария Александровна Романова, герцогиня Эдинбургская, Давид Иванович Гримм, Английский магазин Никольс и Плинке, Павел Михайлович Фекула.

Комплект церковной утвари для домашней церкви великой княгини Марии Александровны в Лондоне, созданный архитектором Императорского двора профессором Д.И. Гриммом по заказу Кабинета Его Величества, является малоизученным памятником русско-византийского стиля. На основе выявления местонахождения предметов из набора в США и исследования ранее неопубликованных архивных документов нами были установлены некоторые факты из истории создания набора и прослежен его путь из мастерских фабрики фирмы Никольс и Плинке на Лиговском проспекте Санкт-Петербурга в одно из крупнейших собраний предметов русского церковного искусства за пределами России. Цель данной публикации: ввести выявленный памятник в научный оборот, открыть возможность для дальнейших исследований и диалога по истории набора и его создателей, а также освятить историческую важность комплекта как программного образца государственного заказа эпохи правления Александра II.

В 2015 году нам на атрибуцию был представлен набор, состоящий из семи предметов русской церковной утвари, однородных по стилю и клеймам на серебре и, как предполагалось, происходивших из единого комплекта. Единственным указанием на возможный провенанс была сопутствующая устная традиция, которая приписывала предметы утвари домовой церкви одной из русских великих княгинь, выданной замуж за границу. Казавшаяся очевидной, принадлежность предметов к приданому дочери Александра II, великой княгини Марии Александровны (1853-1920), в замужестве герцогини Эдинбургской, была отвергнута в процессе предыдущих неудачных попыток атрибуции. Исследователи набора упирались в общеизвестный факт, что комплект утвари в домовую церковь Марии Александровны в Лондоне был изготовлен в Москве фирмой П.А. Овчинникова (1830-1888), которая также исполнила и сервиз столового серебра на сорок персон, входивший в приданое великой княгини. Это, как выяснилось, ошибочное представление ведет свое начало от биографического очерка-некролога памяти профессора архитектуры Давида Ивановича Гримма (1823-1898), опубликованного в архитектурном журнале «Зодчий» за 1898 год, в котором утверждалось, что «с 1875 по 1876 год исполнена Д. И. [Гриммом], по Высочайшему повелению, богатая коллекция рисунков церковной утвари в церковь Ее Высочества герцогини Эдинбургской в Лондоне. Утварь эта, исполненная под личным руководством Д. И. [Гримма] в мастерских Овчинникова в Москве, сверх всех прочих достоинств, отличается тонким и изящно-художественным своим выполнением» (Зодчий 1898а, 51). Наличие на исследуемых предметах серебряных клейм, однозначно указывающих на происхождение из мастерских фирмы Никольс и Плинке в Санкт-Петербурге, казалось бы, категорически исключало возможность принадлежности предметов к приданому Марии Александровны. Отсутствие среди клейм годового пробирного клейма затрудняло установление точного времени изготовления комплекта и не давало возможность сузить хронологические рамки для атрибуции предметов и определения их принадлежности конкретной исторической личности.

[1] Автор выражает благодарность коллегам, оказавшим помощь в атрибуции предметов и написании статьи: Юрию Пятницкому, Леону Налбандяну, Karen Kettering и Павлу Котляр.

Илл. 1. Предметы набора церковной увари, предоставленные на атрибуцию (фото автора).

Представленный к атрибуции набор церковной утвари (илл. 1) состоит из семи «священных предметов» православной литургии: литийного прибора, водосвятной чаши, кропила, пары подсвечников для престола, креста для водосвятия и двух евхаристических тарелочек – для проскомидии и просфоры. Предметы исполнены из массивного позолоченного серебра 84-й пробы в технике литья, чеканки и гравировки и орнаментированы по фону так называемой «плетенкой» или арабеской.

1. Наиболее представительным предметом из набора, безусловно, является **литийный прибор** (или *литийница*) (илл. 2), предназначенный для благословения и освящения хлебов, пшеницы, вина и елея при исполнении литии (всенощного бдения на Великой вечерне). Прибор состоит из круглого блюда с изображением в центральном зеркале схимнического креста Голгофы, которое лежит на высокой подставке с четырьмя ножками, украшенными в верхней части фигурами крылатых ангелов. Подставка стоит на массивном основании сложной ромбовидной формы, напоминающей архитектурный план византийского храма, на котором в трех углах установлены однообразные стаканчики для пшеницы, вина и елея с высокими фигурными крышками, по форме походящие на стилизованную византийскую базилику, увенчанную крестом. В угловой части прибора, которая во время службы обращена к алтарю, установлен массивный подсвечник на три свечи.

Илл. 2. Литийный прибор (фото автора).

На блюдо литийницы во время великой вечерни клались пять хлебов, которые являются напоминанием о чуде насыщения Христом народа пятью хлебами и, находясь на самой высокой плоскости, символизируют Жизнь Небесную. Сосуды с пшеницей, вином и елеем напоминают, в отличие от небесной сферы, о трудах земных, поскольку являются плодами труда человеческого. Трехсвечник символизирует древо жизни, а его три свечи – Святую Троицу. На центральной части основания крупной славянской вязью изображен текст

первой части молитвы на благословение хлебов: «*Господи Иисусе Христе, Боже наш, / Благословивый пять хлебов / и пять тысяч насытивый, Сам / благослови и хлебы сия, / пшеницу, вино и елей*».

Размер: 29×25 см; высота с подсвечником – 25 см; диаметр блюда – 21,4 см. Вес – 4 635 грамм.

2. Вторым по значимости предметом является **водосвятная чаша кандия** (или *укропник*), предназначенная для литургического освящения воды, которая по традиции укрепляет душевные и телесные силы. Чаша представляет собой большой крытый сосуд миндалевидной формы на низкой круглой подставке, выполненный в стиле западноевропейского «кораблика» инсенсария. Подобные по форме (но не по назначению) средневековые католические сосуды для благовоний лиможского производства находятся в коллекциях Государственного Эрмитажа в Санкт-Петербурге (коллекция Базилевского) и Государственного музея Средневековья в Париже (инв. № 11157). В отличие от католической *навичеллы* (что в переводе с французского означает «небольшой корабль»), ручки которой традиционно изготавливались в виде драконов, символически охраняющих ладан и мирру, ручки водосвятной чаши представляют собой элегантных лебедей, а вместо типичного изображения сцены Благовещения в круглых медальонах на крышках чаши изображены поясные портреты Спасителя и святого Иоанна Предтечи с текстом по периметру из тропаря Крещения Господня: *«Во Иордане крещающуся Тебе, Господи, / троическое явися поклонение, / Родителев бо глас свидетельствоваше Тебе, / возлюбленного Тя Сына именуя»* (Иоанн – вокруг изображения); «*и Дух в виде голубине, / извествоваше словесе утверждение. / Явлейся Христе Боже, / и мир просвещей, слава Тебе»* (Спас). Кандия с освящённой в ней водой символизирует как купальню у Овечьих ворот в Иерусалиме, в которую ежегодно входил Ангел Господень и возмущал воду, от чего она делалась целебной (Иоанн 5, 2-4), так и источник Силоамский, умывшись в котором, слепорожденный прозрел (Иоанн 9, 7-11) (Дьяченко 1900, 244)

Размер: длина – 36 см; ширина – 19 см; высота – 11 см. Вес – 1 673 грамм.

3. **Кропило к водосвятной чаше** с ворсом из стеблей злака сорго и цилиндрической серебряной ручкой с двумя узлами. Кропило употреблялось священником для разбрызгивания святой воды из водосвятной чаши на паству.

Размер: длина – 33 см. Вес (с ворсом) – 147 грамм.

4. **Пара напрестольных подсвечников** (или *свечников*), которые на время праздничного богослужения ставились на юго-восточный и на северо-восточный углы престола. Цилиндрическая ножка подсвечников украшена имитацией плетеного каната и имеет в центральной части утолщение в виде четырех полусфер, украшенных крестами. Нижняя часть подсвечников стоит на конусовидном основании на трех ножках, украшенных двенадцатилепестковыми пальметами с изображением евангельского текста: «*и свет во тме светится, и тма его не объят»* (Иоанн 1, 5).

Размер: высота – 25,5 см. Вес – 961 грамм (один – 483 грамма, второй – 478 грамм).

5. **Крест «малый» водосвятный** – восьмиконечный православный крест с цилиндрической ручкой с двумя узлами. Лицевая часть креста на среднике изображает распятого Христа с поясными фигурами четырех «Предстоящих», расположенных на плечах креста: Пресвятой Девы Марии, святой жены-мироносицы Марии Клеоповой, святого Иоанна Богослова и святого Лонгина Сотника и имеет следующий текст: «*АНГЛ ГДНИ / ЦРЬ СЛВЫ / ИНЦИ / IС ХР ЦР СЛ / СТАЯ МАРІА / МТРЬ БЖІЯ / СТЫЙ IWАННЪ /СТОЙ ЛОГИНЪ/ Г А/ СВ РАСПЯТИЕ ГОСПОДА НАШЕГО ИСА ХРИСТА»*. Над ними изображение Святого Убруса и двух ангелов. На обратной стороне изображен текст первых четырех кредо символа веры, молитвы, включающей основополагающие догматы православного вероучения: «*Верую во Единаго Бога Отца Вседержителя, Творца небу и земли, видимым же всем и невидимым. И во единаго Господа, Иисуса Христа, Сына Божия, Единороднаго, Иже от Отца рожденнаго прежде всех век; Света от Света, Бога истинна от Бога истинна, рожденна, несотворенна, единосущна Отцу, Имже вся быша. Нас ради человек и нашего ради спасения сшедшаго с небес и воплотив-*

шагося от Духа Свята и Марии Девы и вочеловечшася. Распятаго же за ны при Понтийстем Пилате, и страдавша, и погребенна».

Водосвятный крест использовался священником при совершении великого (так называемого *Агиасма*) и малых водосвятных молебнов.

Размер: 22×8,5 см. Вес – 257 грамм.

6. **Тарелочка** (*Тарель*) **для проскомидии** (с греч. - *приношение*), первой части литургии, во время которой, путём особых священнодействий из принесённых хлеба и вина, приготовляется вещество для евхаристии, одновременно с поминовением Пресвятой Богородицы и всех членов Церкви, как живых, так и усопших. В центре тарелочки помещено изображение шестиконечного православного креста, а на борте – четыре орнаментальных изображения нахлебного креста как символа Тела Христова, преломляемого за человеческие грехи. Основное пространство борта заполнено текстом песни, исполняющейся во время литургии Великой Субботы в канун праздника Воскрешения Христова: *«Да молчит всякая плоть человеча, и да стоит / со страхом и трепетом, и ничтоже земное в се / бе да помышляет; Царь бо царствующих, и / Господь господствующих, приходит заклатися и / датися в снедь верным. Предходят / же Сему лицы ангельстии со всяким На / чалом и Властию, многоочитии Херувими, и шестокри / латии Серафими, лица закрывающе, и вопиюще песнь [Аллилуйя, Аллилуйя, Аллилуйя]».*

Размер: диаметр – 17,8 см. Вес – 378 грамм.

7. **Тарелочка** (*Тарель*) **для просфоры** (с греч. - *жертва*), богослужебного литургического хлеба, употребляемого для таинства Евхаристии и для поминания во время проскомидии живых и усопших. Зеркало тарелочки украшено изображением так называемого схимнического креста-Голгофы, состоящего из православного креста на ступенеобразном изображении горы Голгофы, справа и слева от которого находятся копьё и трость с губкой. На изображении имеются надписи в общепринятом церковнославянском сокращении: над средней перекладиной креста «*IC XC*» (имя Иисуса Христа), под ней греческое *«НИКА»* (Победитель); над табличкой: *«ЦРЬ СЛВЫ»* (Царь Славы). Буквы *«К»* и *«Т»* символизируют копьё Лонгина Сотника и трость с губкой. Около изображения Голгофы добавлены следующие обозначения: *«Г Г»* (гора Голгофа), а под крестом – *«Г А»* (глава Адамова). Борт тарелочки украшен изображением 24 стилизованных четырехконечных просфорных крестов.

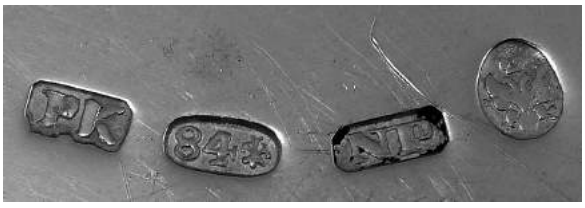

Илл. 3. Пример клейм на предметах набора (фото автора).

Размер: диаметр – 17,8 см. Вес – 306 грамм.

Предметы набора имеют аналогичные клейма на металле (илл. 3): пробирное клеймо-двойник, сочетающее пробу «84 золотника» (равную чистоте серебра - 875/1000) и городское клеймо г. Санкт-Петербурга; клеймо в виде государственного орла, указывающее на наличие у мастера изготовителя почетного звания Поставщика Высочайшего Двора, введённого в начале царствования Александра II в 1856 году, (Зимин 2011b, 482); клеймо фирмы-изготовителя латинскими буквами «NP», соответствующее фирме Никольс и Плинке (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1995, 197, № 1812); клеймо мастера буквами русского алфавита «РК», соответствующее имени владельца мастерской фирмы Никольс и Плинке – Роберта Кохуна (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1995, 185, № 1395).

Примечательно, что предметы утвари не имеют годового клейма пробирного мастера, которое в обязательном порядке ставилось на предметах из драгоценных металлов как свидетельство уплаты соответствующих пошлин. Скорее всего, это объясняется тем, что предметы, изготовляемые как часть приданого великих княжон, не облагались какими-либо государственными пошлинами и по этой причине не клеймились пробирными мастерами адельманами.

Согласно «Учреждению об Императорской фамилии», принятому императором Павлом I в 1797 году, в котором определялись размеры содержания и приданого великих княжон,

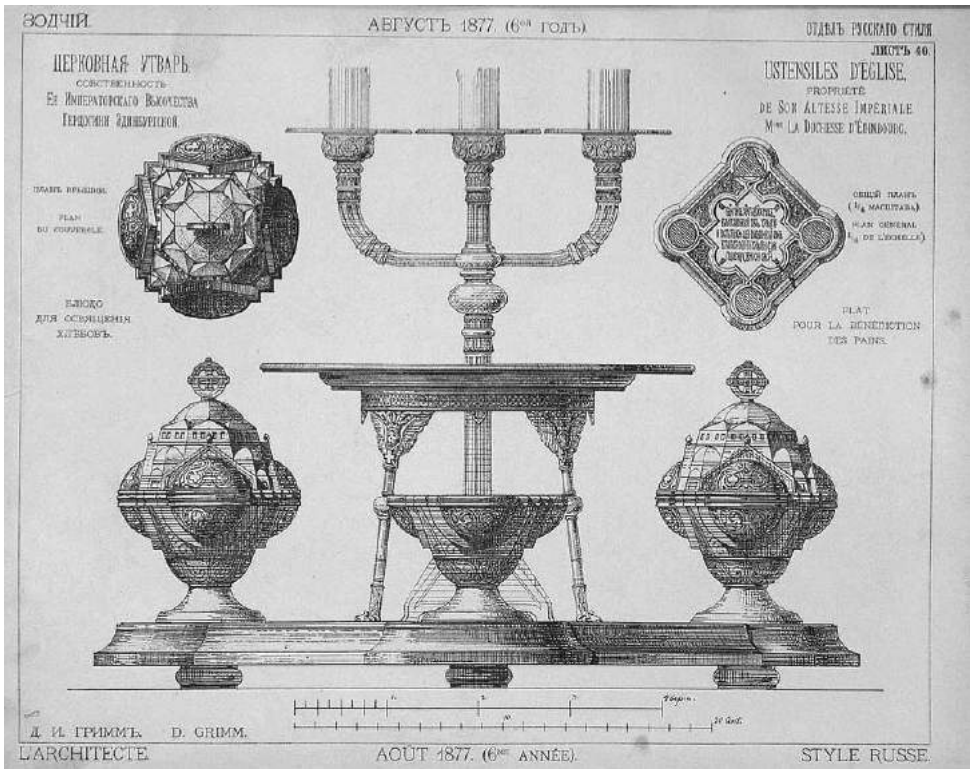

Илл. 4. Рисунок литийного прибора (Зодчий 1877, 8, 81)

«Княжна крови Императорской, принадлежа Государству, и Государем замуж выдаваемая, от Государства приданое свое получает, которое из государственной суммы, по учрежденному от нас ... назначению, выдаваться имеет» (Зимин 2011а, 422).

Клейма позволяют датировать предметы между 1859 годом, когда фирма-изготовитель Никольс и Плинке получила статус Поставщика Высочайшего Двора, и 1879 годом, когда фирма перестала существовать в связи со смертью Роберта Кохуна.

Если бы член редакции журнала «Зодчий» в процессе написания вышеупомянутого биографического очерка потратил время на более глубокое изучение творчества профессора Гримма, то он наверняка бы обнаружил полностраничные изображения четырех рисунков под авторством Д.И. Гримма, опубликованных отделом «Русского стиля» в том же журнале «Зодчий» за 1877 год и изображавших блюдо для освящения хлебов (илл. 4), дарохранительницу, водосвятную чашу и кропило, копие, лампаду, дискос, лжицу и звездицу, выполненных в неовизантийском стиле. Предметы обозначены как *«Церковная утварь собственность Ее Императорского Высочества Герцогини Эдинбургской»*. В дополнение к рисункам, из которых только литийница и водосвятная чаша изображены в фактическом масштабе, профессор Гримм поместил небольшую пояснительную статью, цитируемую ниже в полном объеме:

«Дарохранительница в домовой церкви Великой Княгини Марии Александровны, в Лондоне.

По приказанию его сиятельства, господина министра Императорского двора, кабинет Его Величества, согласно желанию Государыни Императрицы, поручил Д.И. Гримму заняться составлением рисунков утвари для сооружаемой в доме Великой Княгини Марии Александровны, Герцогини Эдинбургской, православной церкви, в Лондоне.

До 30 различных предметов церковной утвари предполагалось, по большей части, чеканной работы из серебра, с оттенками мата, полировки, оксиде[2] и, местами, с позолотою и эмалью;

[2] Имеется в виду оксидирование – обработка серебряной поверхности кислотой, в результате чего образуется стойкий к внешним воздействиям сернистый оксид серебра.

Таблица 1

Фирма, участник конкурса	Предполагаемая стоимость	Предполагаемый вес серебра	Предполагаемый срок изготовления
Сергей Федорович Верховцев	43 325 рублей	400 фунтов	12 месяцев
Павел Акимович Овчинников	35 750 рублей	300 фунтов	8 месяцев
Валентин Игнатьевич Сазиков	32 875 рублей	225 фунтов	8 месяцев
Фирма Никольс и Плинке (Английский магазин)	29 500 рублей	295 фунтов	6 месяцев

однако впоследствии решено было исполнить всю утварь из позолоченного серебра, без эмали. За неимением размеров домовой церкви в Лондоне, рисунки были исполнены в произвольном масштабе, и только некоторые из них – в натуральную величину. Проекты удостоились одобрения Государыни Императрицы и были переданы, почти без исполнительных рисунков в мастерские английского магазина фирмы Никольс и Плинке. Можно ожидать, что опытная в исполнении подобных заказов мастерская фирмы исполнит эту работу с должным знанием, точностью и вкусом. Д.И. Гримм» (Гримм 1877, 4, 39).

Из статьи следует, что профессор Гримм действительно создал рисунки предметов церковной утвари для домовой церкви великой княгини Марии Александровны. Рисунки были исполнены в отрыве от проектирования и сооружения самой церкви в Лондоне, практически без соблюдения масштаба, и переданы «почти без исполнительных рисунков и шаблонов и без всяких пояснений для исполнения в мастерские фирмы Никольс и Плинке».

Тем самым, «из первых рук», подтверждается не только ошибка автора биографического очерка, утверждающего, что утварь была исполнена «под личным руководством Д. И. [Гримма] в мастерских Овчинникова в Москве», но и проясняются некоторые интересные детали из истории ее проектирования и изготовления. Так, например, факт отмены авторского предложения об украшении предметов цветной эмалью, скорее всего, был продиктован не только финансовыми, но и практическими соображениями – хрупкая эмаль на массивных серебряных предметах неизбежно повредилась бы в процессе постоянного литургического использования.

Осмысление информации из журнала «Зодчий» за 1877 год позволило нам упорядочить поиски в Российском государственном историческом архиве (РГИА), что привело к выявлению не только нескольких оригинальных калек с изображениями предметов из комплекта (часть из них с предполагаемыми правками по распоряжению императрицы) (илл. 5), но и более 50 листов архивных документов, напрямую относящихся к истории создания набора.

Выявленные архивные первоисточники предоставили возможность проследить процесс создания, утверждения и оплаты набора утвари, происходивший под непрестанным личным контролем августейшей семьи.

Осенью 1875 года, после одобрения императрицей, Кабинет Его Величества пригласил ведущих серебряных и золотых дел мастеров Санкт-Петербурга и Москвы предоставить смету, основанную на проектных рисунках, предоставленных профессором Гриммом. Для этого были запрошены сметы у «отобранных и уторгованных крайними ценами 4-х известнейших мастеров серебряных и золотых изделий»[3]: С.Ф. Верховцева, П.А. Овчинникова, В.И. Сазикова и «Английского магазина» Никольс и Плинке. Итоги «тендера», для которого были предоставлены рисунки профессора Гримма и составлен предварительный список предметов утвари из 28 позиций, были подведены 4 февраля 1876 года[4]. С учетом изготовления предметов из материала подрядчика (серебро 84 пробы), основные параметры предоставленных смет выглядели следующим образом (см. табл. 1).

Фирма Никольс и Плинке не только запрашивала наименьшую сумму за изготовление комплекта утвари, но и обещала изготовить его за наиболее короткий срок – всего за шесть меся-

[3] Российский государственный исторический архив (далее РГИА), Ф. 468, оп. 9, д. 873, л. 139.
[4] РГИА, Ф. 468, оп. 9, д. 873, л. 142.

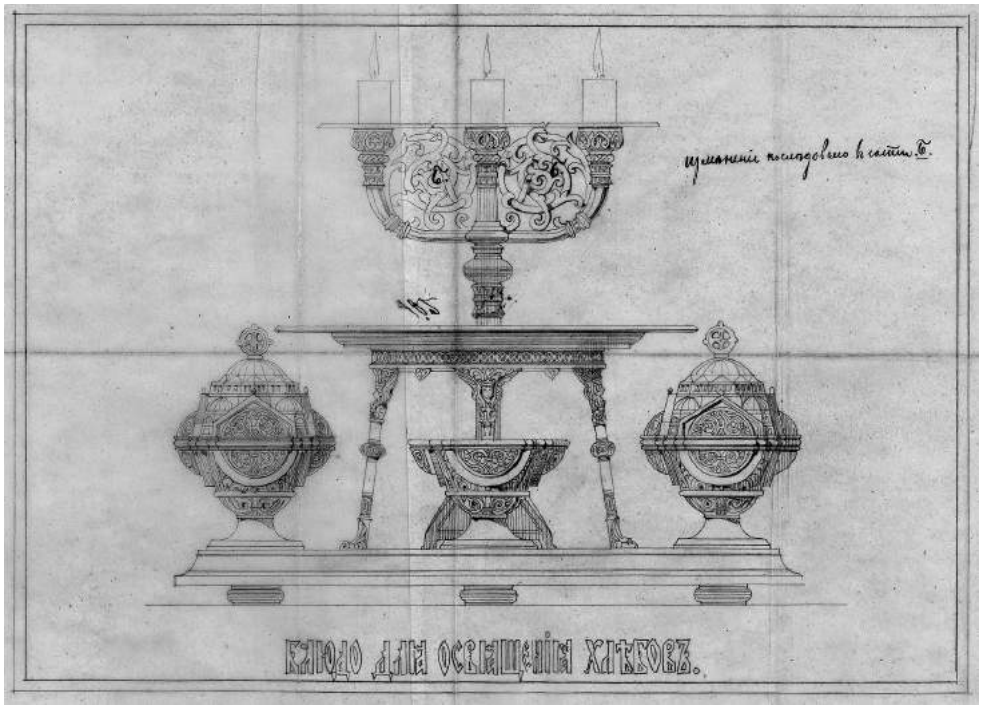

Илл. 5. Калька с рисунком литийного прибора с правками в верхней части трехсвечника (РГИА, Ф. 468, оп. 9, д. 873, л. 102).

цев, что, несомненно, повлияло на высочайше одобренное решение от 25 апреля 1876 года заказать изготовление литургического набора в Английском магазине[5]. Фирма Никольс и Плинке представила «Ведомость вещей, предположенных к изготовлению по рисункам профессора Гримма для утвари Церкви Великой Княгини Марии Александровны Герцогини Эдинбургской в Лондоне»[6]. Первоначально список под названием «Вещи серебряныя, 84 пробы вызолоченныя, серебряной и чеканной работы» состоял из 23 позиций (25 предметов) из серебра и трех предметов из бронзы.

После получения точных размеров домовой церкви из Лондона, на отсутствие которых сетовал профессор Гримм в приведенной выше статье, оказалось, что алтарное пространство слишком мало не только для предметов церковной утвари в размерах, задуманных Гриммом, но и для существенных по габаритам запрестольного креста и семисвечника.

В связи с этим, в апреле 1876 года, из капитула Высочайшего Двора на согласование Его Императорского Величества поступил запрос о пояснении деталей проекта[7], где в частности вопрошается: «Разрешено ли будет заплатить Гримму из сумм приданого капитала Императорской фамилии 2 200 руб. за изготовленные рисунки утвари теперь же или когда он уменьшит размеры оной и сделает новый проект запрестольного креста и семисвечника?» (предположительно рукой Александра II помечено на полях – *«платить после»*) и «Будет ли поручено Гримму наблюдение за изготовлением утвари с выдачею детальных рисунков, за что он просит 4 000 руб., если работа продлится не более 8 месяцев?» (с резолюцией Императора – *«не надобно»*). Этот документ расшифровывает смысл заметки Гримма в журнале «Зодчий»: архитектор Высочайшего двора был, несомненно, огорчен не только утратой контроля над исполнением престижного государственного заказа, но и потерей почти 2/3 от запрашиваемого им гонорара. Пытаясь спасти свою репутацию и застраховаться от потенциальных претензий на качество исполнения, профессор Гримм опубликовал в журнале «Зодчий» (в котором он являлся членом редакционной коллегии) рисунки предметов

[5] РГИА, Ф. 468, оп. 9, д. 873, л. 147.
[6] РГИА, Ф. 468, оп. 9, д. 873, л. 162.
[7] РГИА, Ф. 468, оп. 9, д. 873, л. 148-149.

утвари с намеком в тексте об отстранении его от функции руководителя проекта.

В связи с изменением размеров утвари общий вес комплекта значительно уменьшился, а напрестольный крест и семисвечник было решено вообще удалить из списка запланированных для изготовления предметов.

Как результат, производитель 6 июля 1876 года оповестил Кабинет об удешевлении стоимости заказа[8]: «Магазин Никольс и Плинке заявляет, что с отменою напрестольного креста и семисвечника ... цена всей утвари составит вместо 22 750 руб. только 21 200 руб., а вес с 135 фунтов (серебра) уменьшится до 119 фунтов» (то есть, фактически, вес комплекта стал на 60% меньше от 295 фунтов, предполагаемых в первоначальной смете).

Опытный поставщик Высочайшего двора не подвел, и заказ был выполнен качественно и в срок. «Утварь эта была представлена на воззрение Их Императорских Величеств 26 марта сего года (*авт.:* 1877 года); затем предполагалось укупорить оную для отправки в Лондон, но Господин Министр Императорского Двора приказать изволил: приостановиться укупоркою утвари, в ожидании прибытия сюда Государыни Великой Княгини, предполагая представить оную Ея Высочеству... Ее Высочество желает видеть утварь в Петербурге при первом посещении города Ее Высочеством, о чем будет сообщено своевременно»[9]. Данный документ подтверждает, насколько важным был выполняемый заказ: не только в работе над ним принимала непосредственное личное участие императорская чета, но и сама великая княгиня пожелала предметы не отправлять в Лондон до того, как она собственноручно их не осмотрит во время визита в Санкт-Петербург[10].

8 апреля 1877 года фирма Никольс и Плинке представила в кабинет Его Величества счет за изготовленную утварь[11]. Счет на оплату точно совпадал как с ранее оговоренной суммой 21 200 рублей, так и (с минимальной погрешностью) с предполагаемым весом в 119 фунтов и был подписан на оплату 13 апреля 1877 года.[12] Список предметов в исполненной комплектации состоял из 22 позиций серебряных и трех позиций бронзовых предметов. Ниже список приводится полностью, с выделением атрибутируемых позиций ***жирным шрифтом***.

1. Дарохранительница – вес 28 фунтов 29 золотников
2. Потир или чаша – вес 2 ф. 50 з.
3. Дискос и звездица – вес 2 ф. 65 з.
4. **Тарелочка для проскомидии** – вес 89 з.
5. **Тарелочка для просфоры** – вес 77 ½ з.
6. Лжица – вес 22 ½ з.
7. Ковшик для теплоты – вес 28 ¼ з.
8. Копье большое – вес 21 ¼ з.
9. Копье малое – вес 11 ¼ з.
10. Евангелие[13] – вес 4 ф. 60 ½ з.
11. Две Хоругви – вес 41 ф. 21 ¾ з.
12. Крест большой – вес 2 ф. 12 ¾ з.
13. **Крест для водосвятия, малый** – вес 60 ½ з.
14. **Чаша для освящения воды** – вес 4 ф. 8 ¼ з.
15. **Кропило** – вес 1 ф. 95 з.
16. **Блюдо для освящения хлебов** – вес 14 ф. 32 ½ з.
17. Кадило – вес 1 ф. 95 з.
18. Лампада – вес 4 ф. 86 з.
19. **Два подсвечника для жертвенника** – вес 2 ф. 34 з.
20. Дароносица – вес 3 ф. 36 з.
21. Блюдо для антидора – вес 1 ф. 31 з.
22. Ящик для даров – вес 95 з.

Итого общий вес – 118 фунтов 33 золотника.

Бронзовые вещи:

23. Два подсвечника выносные
24. Два подсвечника к местным образам
25. Люстра

Осенью 1878 года серебряная и бронзовая утварь, деревянные церковные предметы, ризница, а также фарфоровый столовый сервиз, принадлежавший герцогу Эдинбургскому и

[8] РГИА, Ф. 468, оп.9, д.873, л. 170.
[9] РГИА, Ф. 468, оп. 9, д. 873, л. 205.
[10] Важность комплекта церковной утвари как неотъемлемой составляющей части приданого великих княжон подчеркивается тем, что домовая или походная церковь порой являлась единственным местом для русской принцессы на чужбине для исповедования православной веры.
[11] РГИА, Ф. 468, оп. 9, д. 873, л. 196.
[12] РГИА, Ф. 468, оп. 9, д. 873, л. 197.
[13] Имеется в виду серебряный оклад Евангелия.

хранящийся в Кабинете Его Величества были упакованы в 24 ящика для отправки морем в Лондон при содействии английской транспортной компании «Томсон, Бонар и Ко.» (Thomson, Bonar, & Co.)[14].

Автор проекта комплекта церковной утвари великой княгини Марии Александровны выдающийся российский архитектор Давид Иванович Гримм (1823-1898) (илл. 6) по праву считается одним из основоположников и пропагандистов «русско-византийского» исторического стиля. За свою архитектурную, просветительскую и общественную деятельность профессор Гримм был удостоен, среди прочего, званий архитектора Высочайшего двора, почётного члена Академии художеств и одной из высших наград Российской Империи – ордена Святого Александра Невского.

Илл. 6. Профессор архитектуры Давид Иванович Гримм (1823-1898) (Зодчий 1898a, 51).

Несмотря на то, что творчество профессора Гримма наиболее известно по проектам ключевых построек государственного заказа в неовизантийском стиле, таких, как Владимирский собор в Херсонесе Таврическом (1855) и соборная церковь Кавказской армии во имя святого благоверного князя Александра Невского в Тифлисе (1865), он также активно занимался проектированием домовых церквей и часовен за пределами России по заказам членов императорской фамилии и высших слоев русской аристократии: домовые церкви на виллах петербургского предпринимателя П.Г. фон Дервиза (1826-1881) в Ницце и Лугано, Швейцария (1868-1873), часовня Святого Николая в Ницце на месте смерти наследника цесаревича Николая Александровича (1866), а также проектов для церквей Русской Православной церкви за пределами России: неосуществленный проект кафедрального собора в Нью Йорке (1865), церковь Александра Невского в Копенгагене (1881), Крестовоздвиженский кафедральный собор в Женеве (1862), церковь Святой Равноапостольной Марии Магдалины в Гефсимании близ Иерусалима (1885) и др. (Зодчий 1898b, 84-85).

Для домовой церкви Марии Александровны в Лондоне профессор Гримм создал проектные рисунки комплекта церковной утвари, гармонировавшей с общим интерьером церковного пространства и обладавшей художественной цельностью и архитектонической монументальностью. Несмотря на использование элементов нескольких различных стилей – византийского, традиционно русского и западноевропейского, профессору Гримму, на базе громадного профессионального опыта и глубокой эрудиции, удалось создать единый согласованный ансамбль, в котором орнаментация и символическая стилистика не нарушала, а скорее поддерживала практическую утилитарность его элементов как инструментов священной православной литургии.

Исключительное качество рисунков утвари было оценено современниками практически сразу после публикации в журнале «Зодчий». Так, уже в апреле 1877 года Императорское Русское техническое общество (ИРТО) послало запрос в Кабинет Двора с просьбой о предоставлении рисунков для экспозиции на выставку образцов рисовального искусства в приложении к промышленным целям[15].

К сожалению, в связи со стремлением Кабинета сэкономить профессору Гримму было отказано в возможности участвовать в процессе изготовления набора в качестве руководителя проекта, что, безусловно, сказалось как на общем качестве исполнения, так и на некотором изменении облика отдельных предметов.

[14] РГИА, Ф. 468, оп. 9, д.873, л. 216.

[15] РГИА, Ф. 468, оп. 9, д. 873, л. 192.

Илл. 7. Торговая марка фирмы «Никольс и Плинке» во период исполнения заказа утвари Марии Александровны (РГИА, Ф. 468, оп. 9, д. 873, л. 162).

Фирма, которой было доверено изготовление церковной утвари, берет свое начало от первых лет XIX века, когда престижный «Английский магазин» (илл. 7) открылся на Большой Морской улице, дом 7/16 (угол Невского проспекта и Большой Морской), предлагая обширный ассортимент товаров высочайшего качества, как европейского, так и местного производства. Знаменитый столичный писатель и журналист Фаддей Булгарин в своем журнале восторженно описывал «Английский магазин» в разделе «Прогулка по тротуару Невского проспекта»:

«В числе трёх главных заведений, о коих я упомянул выше, второе есть Английский Магазин, принадлежащий господам Плинке и Николсу. Всё, что рассеяно во множестве разнородных магазинов и лавок, все изделия различных фабрик и промышленности находятся здесь в лучшем виде, лучшей доброты. От драгоценных камней до простой глины, от платины до железа, от бархату до простой байки, от шёлковых материй до ситцу, все постепенности богатства, искусства и промышленности вы найдёте здесь в разнообразных видах и превращениях. Но главная отличительная черта сего заведения пред многими частными есть честность. Пришлите ребёнка, его также примут как вельможу, и за одинаковую цену отпустят товары той же доброты. Если кому покажется дорого – не покупай! Но я охотно заплачу лишний рубль за уверенность, что я не обманут, и за драгоценное время, теряемое на торгование и выбор товаров» (Булгарин 1824, 6, 204 -230).

В эпоху Николая I и Александра II «Английский магазин» Никольса и Плинке был практически основным поставщиком предметов роскоши для нужд императорской семьи и высших слоев русской аристократии, как и одним из главных исполнителей государственного заказа для императорского двора и проектов государственного значения.

Так, в 1844 году «содержатели Английского магазина 1-й гильдии купцы Константин Никольс, Вильям Плинке и Роберт Кохун, торгующие под фирмой «Никольс и Плинке», с высочайшего разрешения заключили контракт на «малахитовые работы по обделке оным колонн и пилястр для Исаакиевского собора» (Бройтман, Краснова 1997, 27). В 1851 году господа Никольс и Плинке, люди уже весьма пожилые, вышли из дела, оставив Роберта Кохуна единоличным владельцем фирмы. В 1854 году он получил право «на производство работ в принадлежащем ему заведении серебряных и бронзовых изделий в собственном доме на Литовской (sic. *Лиговской* – авт.) улице, №38» (Кузнецова 2017, 357). Как результат, Кохун получил возможность изготовления предметов на собственной фабрике и клеймления их престижным знаком поставщика Высочайшего двора.

В 1857 году фирмой Никольс и Плинке был выполнен ряд предметов литургической утвари для Исаакиевского собора, крупнейшего православного храма Санкт-Петербурга и кафедрального собора столицы Российской империи, за которые была получена из Капитула сумма в 101978 рублей. Показательно, что в исполнении чрезвычайного по сложности и масштабу заказа совместно с фирмой Никольс и Плинке участвовали ее конкуренты – фирмы Сазикова и Верховцева. К сожалению, уникальная утварь Исаакиевского собора при советской власти была «экспроприирована и, вероятнее всего, превращена в плавильных печах в куски металла» (Кузнецова 2017, 361).

О престижности и исключительности «Английского магазина» свидетельствует то, что название торгового заведения современники употребляли без кавычек, как имя собственное (даже в официальных документах Капитула!), спустя 20 лет после того, как оно было фактически упразднено как результат антибританских настроений во время Крымской войны 1853-1856 годов.

Илл. 8. Великая княгиня Мария Александровна и принц Альфред, Герцог Эдинбургский (Extra Supplement to the Illustrated London News, January 17, 1874).

Возможно, что долголетняя репутация фирмы «Никольс и Плинке» как надёжного исполнителя наиважнейших государственных заказов послужила дополнительной причиной ее победы в конкурсе на создание церковной утвари для приданого единственной обожаемой дочери императорской четы. Так в документе из Капитула, подымающем вопрос о надобности «отобрать вновь цены у Верховцева, Овчинникова, Сазикова и Английского магазина» в связи с уменьшением общего веса серебряной утвари, собственноручно Императором приписано: «*отобрать только в Английском магазине*»[16].

Поскольку сроки для подготовки стандартного приданого были очень сжатыми, на полную мощность задействовался потенциал поставщиков Императорского двора, по статусу обязанных в кратчайшие сроки поставить все необходимые предметы по разумной цене и самого высокого качества (Зимин 2011а, 425). Ситуация с церковной утварью Марии Александровны усугублялась еще и тем, что домовая церковь в Лондоне, для которой она изготавливалась, находилась в процессе обустройства, и точные размеры алтарного пространства на первой стадии проекта не были известны.

После смерти великой княжны Александры Александровны (1842-1849), умершей в юном возрасте от менингита, Мария Александровна (1853-1920) осталась единственной дочерью императора Александра II и императрицы Марии Александровны, в которой всю свою жизнь государь, что называется, «души не чаял». Император писал: «Мы потеряли нашу старшую девочку, и так хотели еще одну – ее рождение стало нашей радостью и счастьем… Когда она занимается в классной комнате, наши расписания не совпадают, и мы можем гулять только изредка, но по воскресеньям она вся моя и мы непременно гуляем вместе… вчера, когда пришло время, я не мог не отправить ей телеграмму о том, как думаю о ней и о наших прогулках» (Прокофьева, Скуратовская, Аннина 2016, 271).

В 1872 году девятнадцатилетняя княжна во время поездки к родственникам матери в герцогство Гессен познакомилась с английским принцем по имени Альфред Эрнст Альберт (1844-1900), герцогом Эдинбургским, графом Кентским и Ольстерским, вторым по старшинству сыном британской королевы Виктории и принца Альберта Саксен-Кобург-Готского (илл. 8). Удаленный от возможности британского престолонаследия, принц Альфред по призванию был моряком и к этому времени уже совершил кругосветное путешествие, став первым представителем королевской семьи, посетившим британские колонии Австралии, Новой Зеландии, Индии и Гонконга.

[16] РГИА, Ф. 468, оп. 9, д. 873, л. 148.

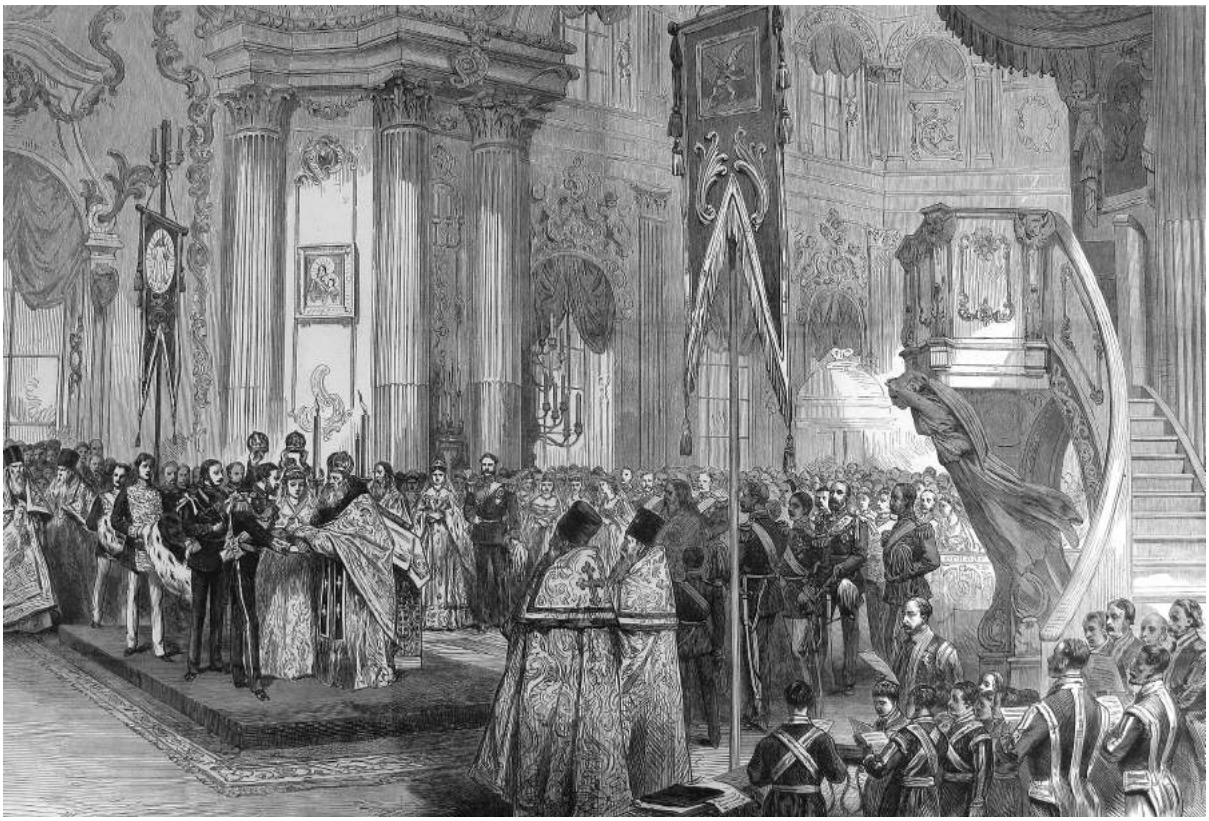

Илл. 9. Церемония Православного обряда венчания Великой Княжны Марии Александровны и принца Альфреда, Герцога Эдинбургского в Зимнем дворце (Extra Supplement to the Illustrated London News, February 7, 1874).

После противостояния в Крымской войне (1853-1856) правители двух империй искали возможность восстановления отношений и заключения политического союза, и поэтому интерес, возникший у молодых людей друг к другу, пришелся как нельзя кстати.

Венчание великой княжны Марии Александровны и принца Альфреда, герцога Эдинбургского, состоялось в Зимнем дворце 11(23) января 1874 года и, в соответствии с вероисповеданием новобрачных, состояло из двух церемоний – православной и англиканской. Православный обряд, проходивший в Большой дворцовой церкви Святых Апостолов Петра и Павла и совершавшийся митрополитом Санкт-Петербургским Исидором и членами Священного Синода, отличался большой пышностью и торжественностью (илл. 9). «На голове августейшей невесты красовались венок из цветов и бриллиантовая великокняжеская корона; платье-сарафан со шлейфом было из серебряного глазета, по которому вделаны были серебряные букеты; сверх него была накинута великокняжеская мантия из пунцового бархата, подбитая горностаем, которую держали три камергера и шталмейстер» (Всемирная 1874а, 87).

Обряд англиканского венчания, проведенный вестминстерским деканом Стенлеем (Arthur Penrhyn Stanley (1815-1881)), состоялся в Александровском зале Зимнего дворца и «заключался в простой проповеди, в торжественном опрашивании жениха и невесты их согласия на принятие на себя взаимных обязательств, потом в чтении евангелия и, наконец, в пении псалмов» (Всемирная 1874а, 87). После обряда венчания в Николаевском зале Зимнего дворца произошел праздничный обед, продолженный роскошным балом в Георгиевском зале и отъездом новобрачных поездом в Царское Село в сопровождении Государя Императора» (Всемирная 1874а, 87), где они провели первые недели после свадьбы. Так Мария Александровна стала единственным членом династии Романовых, состоявшим в браке с непосредственным членом британской королевской семьи, и

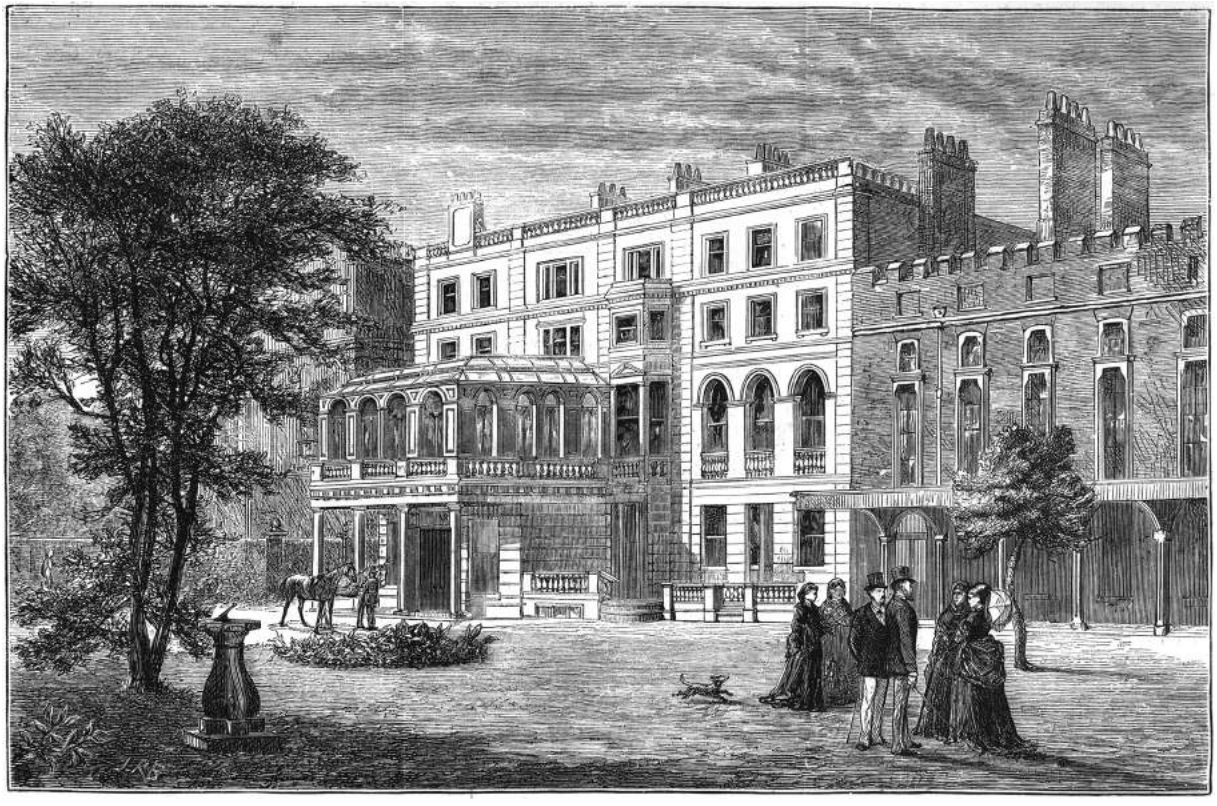

Илл. 10. Вид дворца Кларенс Хаус, лондонской резиденции герцога и герцогини Эдинбургских после реконструкции 1874 г. Гравюра Э. Даммюллера (Всемирная иллюстрация 1874, 12, 308, 360).

молодожены 16 февраля отправились морем в Лондон на постоянное местожительство.

В отличие от иностранных принцесс, вынужденных менять свою веру, выходя замуж за русских великих князей, Мария Александровна оставалась в Православии, и по этой причине для нее должна была быть устроена в Лондоне домовая церковь. Еще в 1866 году холостяк принц Альфред получил для проживания одну из королевских резиденций под названием Кларенс Хаус – небольшой особняк классических пропорций, построенный английским архитектором Джоном Нэшем (John Nash (1752-1835) в 1825-1827 годах для принца Кларенского, позднее коронованного британским королем Вильгельмом IV. Было очевидно, что «ни наружный вид, ни обстановка внутренних покоев не соответствовали предназначению этого строения служить зимней резиденцией Ее Высочеству, привыкшей почти к баснословной роскоши Зимнего дворца, и поэтому, еще до бракосочетания, немедленно было преступлено к общей реставрации здания, отделке, мебелировке и т.п. внутренних покоев» (Всемирная 1874b, 358).

Во время реконструкции, производившейся лондонской строительной компанией «Волкер и Сын»[17] (Hussey 1949, 82) и, по-видимому, без задействования архитектора[18] (Peacocke 1949, 10), здание было значительно расширено (илл. 10) – было добавлено четырехэтажное крыло, главный вход перенесен на южную сторону особняка, а на втором этаже[19] для Марии Александровны устроена православная домовая церковь Благовещения Пресвятой Богородицы, которая впоследствии (в 1900 году) была

[17] Walker and Son, расположенной в то время по адресу 4 Lyall Street, Belgravia Square, London

[18] Проектные рисунки фасада реконструкции здания, выполненные подрядчиком и требовавшие утверждения королевским домом, хранятся в британском архиве (The Natinal Archives, Kew, WORK 34/905 и 34/906), а проекты внутренней перепланировки, производившейся на личные средства Герцога Эдинбургского, к сожалению, скорее всего, утрачены.

[19] В британских источниках указано, что церковь была устроена на первом этаже Кларенс Хауса, но необходимо уточнить, что в Англии первый от фундамента этаж здания называется *ground floor*, а фактический второй этаж называется «первым». В некоторых источниках расположение церкви указано на *principal floor*, что совместимо с русским архитектурным понятием *бельэтаж*, расположенным, соответственно, на втором этаже здания после *цокольного* этажа.

Илл. 11. Фотография православной домовой церкви в Кларенс Хаусе (Peacocke 1949, 29).

утрачена во время очередной перестройки здания. Уникальная фотография интерьера церкви (илл. 11), сохранившаяся в британском королевском архиве, позволяет судить об ее общем виде и убранстве. Компактное по объему помещение было богато украшено росписью с растительным и крестчатым орнаментом и освещалось бронзовой люстрой работы фирмы Никольс и Плинке. Низкий одноярусный иконостас в византийском стиле включал четыре большие иконы Богородицы с Младенцем, Спасителя и двух архангелов, показанных фронтально в рост, которые, скорее всего, были написаны одним из профессоров Петербургской академии. Двустворные Царские врата были украшены традиционными изображениями сцен Благовещения (в центральном регистре) и четырех евангелистов (в круглых клеймах) и расположены центрально под сенью в виде подковообразной арки с живописным изображением Тайной Вечери. Окна в алтарном пространстве были украшены витражами с евангельскими сюжетами. Интерьер завершается четырьмя напольными подсвечниками из посеребрённой бронзы (двумя выносными и двумя к местным образам) и деревянной тумбой-аналоем, выполненными в том же стиле, что и комплект церковной утвари. В интерьере домовой церкви заметно влияние убранства храма во имя святого равноапостольного князя Владимира в Херсонесе, выполненного по проекту профессора Гримма.

В Великобритании новобрачных приняли пышно и приветливо. Тем временем Мария, привыкшая к роскоши и удобствам родительского дома, находила жизнь в Англии недостаточно привлекательной… Ее фрейлина, княгиня Вяземская писала: «Между нами, Мария считает, что Лондон ужасен, английская кухня отвратительна, то, что мы засиживаемся допоздна – крайне утомительно. Визиты в Виндзор и Осборн донельзя скучны, но сами англичане не так нудны, как она ожидала» (Прокофьева, Скуратовская, Аннина 2016). В 1877 году началась очередная русско-турецкая война, в которой Британская империя поддерживала Османскую империю вооружением и логистикой, и общественные настроения в Англии опять стали крайне антироссийским. В 1878 году, обеспокоенная условиями будущего мира, Британия ввела свой флот в Дарданеллы, чуть не спровоцировав новый виток войны, уже со своим участием, что поставило герцогиню Эдинбургскую в весьма щекотливое положение. Как офицер флота, принц Эдинбургский находился на одном из кораблей британской эскадры (батарейного броненосца под иронически недружественным для России именем «Султан»), что усугубляло жизнь Марии Александровны в Лондоне и делало ее крайне несчастной. «Эта политика надоела мне до смерти, она совершенно мне безразлична. Я ни на той стороне, ни на другой» (Тютчева 2001).

В 1881 году, отец Марии Александровны, российский император Александр II был смертельно ранен в результате покушения народовольцев (позднее брат Марии Александровны – Сергей Александрович был убит в 1905 году членом «Боевой организации партии социалистов-революционеров», а племянник – император Николай II – расстрелян большевиками в 1918 году).

В 1893 году Альфред, в связи со смертью своего дяди, унаследовал немецкое герцогство Саксен-Кобург-Готское, и семья, к великому облегчению Марии Александровны, переехала жить в Кобург. Церковное имущество также было перемещено в Готу, где для герцогини была устроена домовая церковь Святой Марии Магдалины. Увы, идиллия новоиспеченных правителей маленького немецкого герцогства продолжалась недолго – через семь лет 56-летний муж Марии Александровны скончался от рака горла. Вдовствующая

герцогиня Мария (илл. 12) жила в Кобурге еще семнадцать лет, но из-за преследования германских военных властей, начавшихся как следствие Первой мировой войны, вынуждена была поселиться в Швейцарии. Поскольку основной доход Марии Александровны поступал от процентов с ценных бумаг, находившихся в российских банках, и немецкой пенсии, революционные события в России и Германии практически лишили ее средств к существованию. Только после унизительного обращения к британскому королю Георгу V, ей стали выплачивать небольшое довольствие. Великая княгиня умерла в Цюрихе в 1920 году и была похоронена в усыпальнице герцогов Саксен-Кобург-Готских на кладбище Глокенберг в Кобурге.

Илл. 12. Фотография Марии Александровны, герцогини Саксен-Кобург-Готской, сделанная в 1901 году, вскоре после смерти мужа (собрание автора).

Что произошло с комплектом церковной утвари после смерти Марии Александровны, на данный момент установить не удалось. Возможно, он был национализирован в Германии во время революции 1918 года и какими-то судьбами оказался на антикварном рынке.

После Второй мировой войны набор утвари домовой церкви Марии Александровны был приобретен П.М. Фекулой (1905-1982), известным общественным и церковным деятелем Русского Зарубежья, владельцем наиболее обширной коллекции книг и предметов православной культуры и создателем частного музея русского православного искусства в Америке. Павел Михайлович Фекула (илл. 13) родился в Канаде в семье православного священника Михаила Фекулы (1875-1936), протоиерея Северо-Американской Митрополии Русской Православной церкви. Блестяще окончив Гарвардский университет, П.М. Фекула работал экономистом, завершив карьеру на ответственной должности казначея нью-йоркской нефтяной компании Каракас Ойл (Caracas Oil Company). Но по призванию Фекула все же был историком и страстным собирателем предметов русской культуры. Выучив русский литературный язык уже во взрослом возрасте, с 1932 года Фекула начал коллекционировать редкие русские и славянские книги, положив начало уникальному собранию, которое к концу его жизни составило более 20 тысяч книг и музейных памятников. Для пополнения своей коллекции Фекула пользовался услугами нескольких американских дилеров, специализировавшихся на предметах русского происхождения, таких как Виктор Хаммер (Victor Hammer, 1882-1967 – брат Арманда Хаммера и совладелец Hammer Galleries), Израиль Перльштейн (Israel Perlstein, 1897-1975 – дилер и коллекционер редких русских книг и рукописей), Семён Болан (Simeon J. Bolan, 1896-1972 – дилер редких русских книг и библиограф русской коллекции Колумбийского университета) и Александр Шаффер (Alexander Schaffer, 1900-1972 – владелец известного нью-йоркского антикварного магазина A La Vielle Russie). Фекула

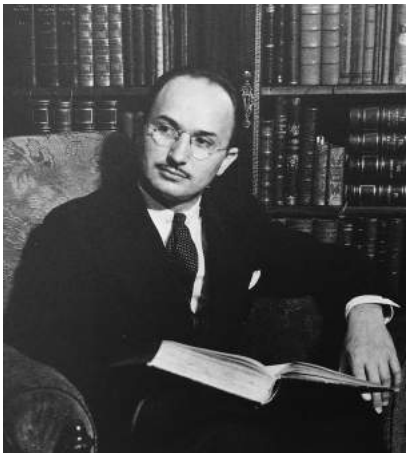

Илл. 13. П.М. Фекула (1905-1982) (The Paul M. Fekula Collection, New York 1988).

также делал приобретения из каталогов антикварного отдела советского внешнеторгового общества «Международная книга», активно продававшего национализированные дореволюционные собрания раритетов за границу, и напрямую из коллекций многочисленных русских эмигрантов, оказавшихся в США после революции 1917 года (Keenan 1988, 15-16).

Часть коллекции, относящейся к истории Православной Церкви, включающая русские иконы XV-XVII веков, богослужебные книги, литургические памятники и предметы из утвари Марии Александровны (всего 125 единиц), находилась на постоянной выставке в специально устроенной «Православной комнате» в Межцерковном центре[20], 19-этажном здании, возведенном в 1958-1960 годах на средства, пожертвованные филантропом Джоном Д. Рокфеллером-младшим и другими меценатами с целью сближения церквей различных деноминаций. Здание было задумано как некий "Американский Ватикан" христианских церквей, служивший штаб-квартирой Национальному центру Церквей Христа в США, а также сдававшим помещения под главные офисы администрациям 27 протестантских и православных религиозных организаций. «Православную комнату» в Межцерковном центре за первые десять лет посетили около полумиллиона человек, и о ней был создан документальный фильм, ознакомивший американских телезрителей с сокровищами русской православной культуры из коллекции Фекулы (Александров 2005; Полчанинов 1969, 23 ноября).

Вторая часть коллекции, в которой были представлены древние Евангелия-псалтири, летописи, книги, альбомы и сборники из библиотеки императрицы Александры Фёдоровны, высочайшие указы, русская дореволюционная периодика, книги по русской, византийской и славянской истории и искусству, до сих пор хранится при библиотеке епископальной Богословской семинарии в Нью-Йорке. Помимо двух постоянных экспозиций, Фекула организовал около 50 выставок предметов русской православной культуры в различных городах США (Александров 2005). После смерти Фекулы большая часть икон и церковной утвари была продана наследниками и в настоящее время находится в руках многочисленных коллекционеров.

В дополнение к предоставленному набору в процессе атрибуции нам удалось выявить два дополнительных предмета, также происходящих из комплекта церковной утвари Марии Александровны: напрестольный крест, находящийся в частной коллекции в США, и массивную дарохранительницу, проектный рисунок которой был опубликован в журнале «Зодчий» в 1877 году, используемую по прямому назначению в Знаменском Православном соборе в Нью-Йорке.

Мы надеемся, что все еще возможно собрать комплект воедино, как он был изначально задуман профессором Гриммом и исполнен в мастерских фирмы Никольс и Плинке под личным руководством императора Александра II и его супруги императрицы Марии Александровны, и вернуть его в Россию, где он по праву украсит любую музейную коллекцию и восполнит пробел среди сохранившихся памятников православного церковного искусства государственного заказа второй половины XIX века.

В этом году будет отмечаться 200-летие со дня рождения Императора-Освободителя, что послужит поводом заново оценить значимость его правления и предпринятых им судьбоносных для России социально-экономических преобразований. Введение в исторический оборот памятников декоративно-прикладного искусства, напрямую связанных с жизнью Александра II, несомненно, обогатит наше представление о том, как частная жизнь императорской семьи была неразрывно переплетена с историей Российского государства и общеевропейской историей второй половины XIX века.

[20] The Interchurch Center расположен на Манхэттене по адресу: 475 Riverside Drive, New York, NY 10115.

Библиография

Александров 2005: Е.А. Александров, Русские в Северной Америке, Библиографический словарь (Сан-Франциско - Санкт-Петербург 2005).

Бройтман, Краснова 1997: Л.И. Бройтман, Е.И. Краснова, Большая Морская улица (Санкт-Петербург 1997).

Булгарин 1824: Ф.В. Булгарин, Прогулка по тротуару Невскаго проспекта. Литературные листки, журнал нравов и словесности, издаваемый Ф. Булгариным, 6, 1824, 204-230.

Всемирная 1874a: Бракосочетание Великой Княгини Марии Александровны с герцогом Эдинбургским и последовавшие за ним праздники. В: Всемирная иллюстрация, 11, 266 (Санкт-Петербург 1874), 87, 89-90.

Всемирная 1874b: Кларенс-Гауз и Истуель Парк, резиденция Герцога и Герцогини Эдинбургских. В: Всемирная иллюстрация, 12, 308 (Санкт-Петербург 1874), 358, 360.

Дьяченко 1900: Г. Дьяченко, Полный церковнославянский словарь (Москва 1900).

Гримм 1877: Д.И. Гримм, Дарохранительница в домовой церкви Великой княгини Марии Александровны, в Лондоне. В: Зодчий. Архитектурный и художественно-технический журнал, издаваемый С.-Петербургским обществом архитекторов, VI/4, 1877, 39.

Зимин 2011a: И.В. Зимин, Царские деньги. Доходы и расходы дома Романовых (Москва 2011).

Зимин 2011b: И.В. Зимин, Царская работа. XIX-XX вв. Повседневная жизнь Российского Императорского двора (Москва 2011).

Зодчий 1898a: Портрет проф. арх. Д.И. Грима. В: Зодчий. Архитектурный и художественно-технический журнал, издаваемый С.-Петербургским обществом архитекторов, XXVII/1, 1898, 51.

Зодчий 1898b: Д.И. Гримм. Биографический очерк. В: Зодчий. Архитектурный и художественно-технический журнал, издаваемый С.-Петербургским обществом архитекторов, XXVII/11, 1898, 81-85.

Кузнецова 2017: Л.К. Кузнецова, Петербургские ювелиры XIX - начала XX в. Династии знаменитых мастеров императорской России (Москва, Санкт-Петербург 2017).

Полчанинов 1969: Р.В. Полчанинов, Коллекция П.М. Фекулы. Новое Русское Слово, Нью-Йорк, 1969, 23 ноября.

Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1995: М.М. Постникова-Лосева, И.Г. Платонова, Б.Л. Ульянова, Золотое и серебряное дело XV-XX вв. (Москва 1995).

Прокофьева, Скуратовская, Аннина 2016: Е.В. Прокофьева, М.В. Скуратовская, С.А. Аннина, Принцессы Романовы: царские дочери (Санкт-Петербург 2016).

Hussey 1949: Ch. Hussey, Clarence House The Home of H.R.H. The Princess Elizabeth Duchess of Edinburgh and H.R.H. The Duke of Edinburgh K.G. (London 1949).

Keenan 1988: E.L. Keenan, The Paul M. Fekula Collection, A Catalogue (New York 1988).

Peacocke 1949: M.D. Peacocke, The Story of Clarence House London Home of Their Royal Highnesses The Princess Elizabeth and The Duke of Edinburgh K.G. (London 1949).

London News 1874: The Illustrated London News (London, January-March 1874).

Setul liturgic neobizantin al Marii principese Maria Alexandrovna, ducesă de Edinburgh

Cuvinte-cheie: stilul neobizantin, Marea principesă Maria Alexandrovna Romanova, ducesa de Edinburgh, David Ivanovici Grimm, magazinul englezesc Nichols şi Plinke, Pavel Mihailovici Fekula.

Rezumat: În articol este descris setul de obiecte liturgice în stil neobizantin, executat pentru biserica casei Marii principese Maria Alexandrovna, ducesă de Edinburgh (1853-1920). Schiţele obiectelor liturgice au fost elaborate de arhitectul David Ivanovici Grimm (1823-1898) – unul din întemeietorii stilului neobizantin în arhitectura rusească, constituirea şi dezvoltarea căruia s-a produs în perioada de domnie a ţarului Alexandru II. Dreptul de a executa lucrarea, care a fost şi parte din zestrea Mariei Alexandrovna, l-a obţinut firma Nichols şi Plinke, al cărei magazin era situat pe str. Bol'shaja, 7/16 din Sankt Petersburg, iar fabrica – pe str. Ligovka, 38. După cel de-al Doilea Război Mondial, setul liturgic, a ajuns în colecţia americanului Paul Fekula (1905-1982), păstrându-se şi azi într-o colecţie particulară din SUA. În articol sunt aduse argumente privind apartenenţa setului liturgic Marii principese Maria Alexandrovna, ducesă de Edinburgh, fiind precizată şi perioada executării – anii 1876-1877. Prin publicarea acestui articol, în circuitul ştiinţific sunt aduse piese de artă decorativă, considerate a fi pierdute, din a doua jumătate a secolului XIX, cu dovezi unice de comandă de stat, aparţinând în acelaşi timp şi familiei imperiale ruse şi casei imperiale britanice, reprezentând unicul proiect care s-a păstrat din domeniul artei decorative, executat de arhitectul Grimm, în stil neobizantin.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Obiecte din setul liturgic, adus spre determinare.

Fig. 2. Setul liturgic.

Fig. 3. Exemple de marcare a obiectelor din set.
Fig. 4. Desenul setului liturgic.
Fig. 5. Desenul pe calc al setului liturgic cu corectări în partea de sus a sfeşnicului cu trei braţe.
Fig. 6. Profesorul de arhitectură David Ivanovici Grimm (1823-1898).
Fig. 7. Marca comercială a firmei „Nichols şi Plinke" în perioada când a fost executată comanda pentru Maria Alexandrovna.
Fig. 8. Marea principesă Maria Alexandrovna şi prinţul Alfred, duce de Edinburgh.
Fig. 9. Ceremonia ortodoxă de cununie a Marii principese Maria Alexandrovna cu prinţul Alfred, duce de Edinburgh, în Palatul de Iarnă din Sankt Petersburg.
Fig. 10. Vedere asupra palatului Clarence House, reşedinţa din Londra a ducelui şi a ducesei de Edinburgh, după renovarea din anul 1874. Gravură de E. Dammuler.
Fig. 11. Imaginea bisericii casei din Clarence House.
Fig. 12. Poza Mariei Alexandrovna, ducesă de Saxa-Coburg şi Gotha, făcută în anul 1901, la scurt timp după moartea soţului.
Fig. 13. P.M. Fekula (1905-1982).

Neo-Byzantine liturgical set of the Russian Grand Duchess Maria Alexandrovna, Duchess of Edinburgh

Keywords: Neo-Byzantine style, Great Duchess Maria Alexandrovna Romanova, Duchess of Edinburgh, David Grimm, Magasin Anglais of Nichols & Plinke, Pavel Fekula.

Abstract: The article describes a set of Orthodox liturgical utensils in Neo-Byzantine style created for a chapel set up at the British royal residence – the Clarence House in London for the Russian Grand Duchess Maria Alexandrovna Romanova, in marriage – the Duchess of Edinburgh (1853-1920). The objects for the set were designed by the Russian architect David Grimm (1823-1898) – one of the founders of the Neo-Byzantine style in Russian architecture, the formation and development of which took place in Russia during the reign of Alexander II. The winner of the competitive bid process to manufacture the church utensils was famous Saint-Petersburg's luxury goods purveyor and manufacturer – Nichols & Plinke, known as *Magazin Anglais*. After the World War II, the set was in the collection of the American collector Pavel Fekula (1905-1982) who had it exhibited at the Interchurch center in New York, and after his death – in a number of private collections in the United States. The article provides evidence of the unequivocal attribution of the church utensils to the dowry of the Grand Duchess Maria Alexandrovna and provides exact time of their manufacture (1876-1877). Based on previously unpublished archival documents, the article uncovers widely considered to be lost set of fine liturgical objects from the 2nd half of the 19th century that have a number of unique features. In addition, it is the only surviving example of decorative and applied art in the Neo-Byzantine style, designed by the renown architect David Grimm.

List of illustrations:
Fig. 1. Set of liturgical utensils submitted for attribution.
Fig. 2. The Lity set.
Fig. 3. Example of silver hallmarks stamped on the objects from the set.
Fig. 4. Published design of the lity set.
Fig. 5. Original drawing of the lity set with revision markings on the upper part of the trikirion candlestick.
Fig. 6. Professor of architecture David Grimm (1823-1898).
Fig. 7. Logo of the firm Nichols & Plinke at the time of the manufacture of the liturgical set for the Grand Duchess Maria Alexandrovna.
Fig. 8. The Grand Duchess Maria Alexandrovna and Prince Alfred, Duke of Edinburgh.
Fig. 9. Orthodox wedding ceremony of the Grand Duchess Maria Alexandrovna and Prince Alfred, Duke of Edinburgh in the Winter Palace.
Fig. 10. View of the Clarence House, London residence of the Duke and Duchess of Edinburgh shortly after the reconstruction of 1874.
Fig. 11. Photograph of the Orthodox House Chapel in the Clarence House.
Fig. 12. Photograph of Maria Alexandrovna, Duchess of Saxe-Coburg and Gotha made in 1901, shortly after death of her husband.
Fig. 13. Pavel Fekula (1905-1982).

26.02.2018

Дмитрий Гуревич, 1089 Commonwealth Ave. #314, Boston, MA 02215, USA, e-mail: dmitry@level60.com

OPERA EMINESCIANĂ ȘI GRAFICA LUI LEONARD SALMEN. CONTRIBUȚII CARTOFILICE

Ana Grițco

Cuvinte-cheie: Eminescu, Salmen, cartofilie, patrimoniu, muzeu.

Piesa de muzeu supraviețuiește nu numai dacă este conservată si bine păstrată fizic, dar și prin valorificarea acesteia, evidențiindu-și valoarea istorică, documentară și artistică. În acest context se înscrie și cartea poștală ilustrată, al cărei parfum de epocă amplifică impactul cu imaginea și servește drept motiv de contemplare și meditație asupra unui sau altui subiect. În urma cercetării colecției de carte poștală ilustrată din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei au fost identificate două ilustrate de epocă ce reprezintă reproduceri de grafică inspirată de opera eminesciană, semnate de Leonard Salmen – primul ilustrator al creației poetului nepereche. Prezența cărților poștale semnate de Leonard Salmen sunt o mândrie pentru colecționari și colecțiile de patrimoniu, or el este primul grafician care rămâne în istorie pentru performanța de a fi ilustrat, pentru prima dată, toate poeziile lui M. Eminescu publicate în epocă.

Biografia lui Leonard Salmen, cel mai productiv grafician din opera eminesciană, rămâne în continuare necunoscută. Se știe că era de origine polonez și a trăit la Iași și la București. Împreună cu soția sa Sofia au avut un fiu, Sebastian, care este cunoscut sub pseudonimul Lascăr Sebastian (1908-1976) – traducător, dramaturg și publicist, unul din cei mai buni traducători ai unor opere fundamentale clasice și moderne din autori latini, spanioli, italieni, ruși.

Leonard Salmen, timp de aproape 30 de ani, a lucrat din și „la Eminescu". Nici un alt scriitor român nu s-a bucurat de un asemenea interes în rândul plasticienilor. Lucrările inspirate din opera lui M. Eminescu au fost expuse în cadrul expoziției personale în anul 1909, la Galați, cu prilejul comemorării a 20 de ani de la moartea poetului – Leonard Salmen, fiind primul grafician care organizează o expoziție personală cu tematică eminesciană (Iosub 2015, 18). Este primul ilustrator al unui număr de revistă închinat lui Eminescu cu 28 de ilustrații, precum și ilustratorul volumului de poezii, îngrijit de Ioan Scurtu, editat în anul 1910, din inițiativa editurii „Minerva" din București (Oprea 2015, 22). În perioada 1895 și 1924 au fost editate câteva sute de lucrări de diferite dimensiuni, care au circulat în țară și străinătate. Printre editorii care au imprimat cărți poștale ilustrate cu grafica lui Salmen, inspirată din opera eminesciană se remarcă „Editura Librăriei Socec et Co" cu peste 215 titluri (din care aproximativ 139 numerotate), „Depozitul Universal Șaraga" cu 69 titluri, Leon Alcalay cu 40 titluri, iar 18 titluri nenominalizate (Ciobanu, Godorozea 2010, 85). Unele titluri se regăsesc în aceeași reprezentare la toți editorii menționați, diferența constituind-o tonalitatea de culoare, de aceea unele titluri sunt compuse din serie mare de exemplare, altele formează o serie de numere succesive iar altele, un singur exemplar la titlu. Majoritatea cărților poștale ilustrate poartă semnătura graficianului și anul de creație, iar unele, pe lângă imaginea grafică, redau versuri din poezia ilustrată[1], titlul poeziei (parțial sau în întregime) și autorul (M. Eminescu) (Oprea 2015, 20).

Numărul concret al imaginilor cartofilice nu este cunoscut. În luna ianuarie 2016, cu prilejul celor 166 de ani de la nașterea lui M. Eminescu la Academia Română a fost vernisată o expoziție aniversară, unde au fost expuse 95 de planșe de carton cu dimensiuni de la 13 la 64 de cm, realizate de-a lungul anilor de Leonard Salmen (Mareș, http-//tribuna-magazin.com). Tezaurizate în colecția de stampe a Bibliotecii Academiei, acestea înfățișează diferite imagini inspirate din creația poetului, executate în cea mai mare parte în cărbune, altele însă folosind tehnica tuș-peniță, creion și acuarelă. Cabinetul dispune și de un număr impresionant de cărți poștale ilustrate. Dar cele mai multe dintre ele se păstrează în colecții particulare din

[1] Unele cărți poștale au scris cu mâna câte un catren din poezia al cărei titlu este imprimat (MNIM, FB-27531-1).

ţară. Ca să ne facem un tablou despre ilustratele „salmeniene" vom aminti despre împătimitul colecţionar, regretatul Corneliu Beda, de formaţie istoric şi literat totodată, care dispunea de o colecţie de 559 de cărţi poştale ilustrate, realizate de graficianul Leonard Salmen. C. Beda este autor al albumului „Leonard Salmen – ilustrator al operei poetice a lui M. Eminescu", editat în anul 2011. În acest album sunt incluse 260 de imagini, deşi el a identificat existenţa a cca 1300 de ilustraţii efectuate de Salmen din Eminescu. Această ultimă cifră se argumentează prin faptul că o parte din opere aveau mai multe variante. De exemplu, poemul *Luceafărul* a fost ilustrat în 34 de variante, *Călin. File de poveste* în 54 variante, „Făt Frumos din tei" beneficiază de 21 de variante, iar „Mai am un singur dor" are 7 variante. De asemenea, *Scrisorile* sunt şi ele ilustrate: „Scrisoarea I" are 8 variante, iar „Scrisoarea a IV-a" are 17 variante, etc. Unele ilustraţii, în diferite variante, conţineau şi versuri din creaţia poetului (Oprea 2015, 21).

Un studiu asupra cărţilor poştale, care reproduc grafica eminesciană a lui Salmen, a fost realizat de publicaţia *Curierul Filatelic* din Sibiu, între anii 1992 şi 1995, în numerele 31, 32, respectiv, 59, 60. Ca urmare a acestui studiu, a fost editată o listă alfabetică completă a ilustraţiilor lui Salmen, ceea ce a constituit un ajutor substanţial pentru colecţionarii pasionaţi de subiect. Din acel studiu aflăm ca Editura Socec a avut iniţiativa de a numerota o serie din cărţile poştale pe care le-a produs, pe acest subiect, iar dintre acestea, cele corespunzătoare numerelor 141-187 au rămas nedescoperite, în ciuda tuturor eforturilor întreprinse de colecţionari (Ştefan 2007, 11).

Concurenţa între editurile „Şaraga" şi „Socec" pentru editarea şi comercializarea cărţilor poştale la opera eminesciană a contribuit la calitatea ilustratelor, or o bună parte din ele sunt apreciate ca adevărate opere de artă: *Împărat şi proletar*, *Epigonii*, *Junii corupţi*, *Strigoii*, *Scrisoarea III*-a şi altele. O serie din aceste ilustraţii la poeziile lui Eminescu au ca subiect chiar poetul, mai cu seamă la unele poezii cu caracter autobiografic. Astfel, chipul poetului în diferite perioade din viaţă şi ipostaze, îl întâlnim în ilustraţiile editate de editura „Şaraga" la poeziile: *Scrisoarea II*-a, *Singurătate*, *Trecut-au anii*, *Cugetările sărmanului Dionis*, *Noaptea*, *Departe sunt de tine*, *La steaua*, *Luceafărul*, *Venere şi Madonă*, *Din valurile vremii*, *Fragment*, *Înger şi demon*, *Simfonie veneţiană* şi altele, unde graficianul utilizează imaginea fotografică a poetului, realizată în anul 1884 (Iosub 2015, 21).

Revenind la piesele din patrimoniul MNIM, acestea sunt doar o mică picătură din marea galerie a graficianului Leonard Salmen, dar care dau un preţ aparte colecţiei la tematica enunţată, dar este şi o contribuţie (fie şi modestă) la studierea operei eminesciene în grafica lui Leonard Salmen. Sunt două imagini-reproduceri inspirate din cele 94 (unele date 99) de poezii care au fost reproduse de grafician: *M. Eminescu*, *La steaua* (fig. 1), editată la Editura Librăriei SOCEC et Co. S. A. Bucureşti[2] şi *Sara pe deal*, *Eminescu* (fig. 2) (editor neidentificat)[3]. Ambele ilustrate sunt sepia, încadrate într-un câmp alb; într-un colţ, jos, pe imagine – semnătura graficianului. În partea de sus, pe câmp, numele poetului şi denumirea poeziei. Pe cartea poştală *La steaua*, în partea de jos, pe câmp, este scris un catren din poezie (mss, cerneală neagră) de către expeditorul ilustratei. Ambele poezii sunt o meditaţie pe tema filozofică a vieţii umane, iar vederile semnate de Salmen reuşesc să reflecte aceste stări: nostalgie şi mister, care reprezint senzaţii vegetate de un spirit romantic şi filosofic. De exemplu, textul de pe cartea poştală ilustrată la poezia *La steaua,* este adresat domnişoarei Cleopatra Vnorovschi, elevă în cl. a VII-a la Şcoala Eparhială din Chişinău, de la o prietenă de a sa din Iaşi: *Clera, nu-i aşa că e f. frumos să stai singură într-o noapte senină. Guşti cu adevărat toate farmecele naturii şi uiţi pentru un moment toate zădărniciile lumii. Ştii, când am cumpărat această ilustrată deodată mi-a venit în minte că parcă eşti tu învăţând la astronomie.*

Ilustratele romantice ale lui Leonard Salmen erau la modă, publicul folosea aceste cărţi poştale în corespondenţă începând cu sf. sec. XIX până la sfârşitul anilor '20, sec. XX. Au fost ani în care distribuirea cărţilor poştale ilustrate se făcea şi pe bază de abonamente, solicitate fiind nu numai în şcoli, dar mai ales de casele de cultură pentru baluri. Se încetăţenise obiceiul ca domnişoara care primea cele mai mare număr de asemenea cărţi poştale să fie aleasă regina balului.

Cărţile poştale ilustrate de graficianul Salmen au ajuns şi la Vălenii de Munte pentru Nicolae Iorga, iar Liviu Rebreanu se număra printre colecţiona-

[2] MNIM, FB-27531-1.
[3] MNIM, FA-9727-144.

Fig. 1. Carte poştală ilustrată *M. Eminescu. La steaua,* Editura Librăriei SOCEC et Co., Bucureşti.

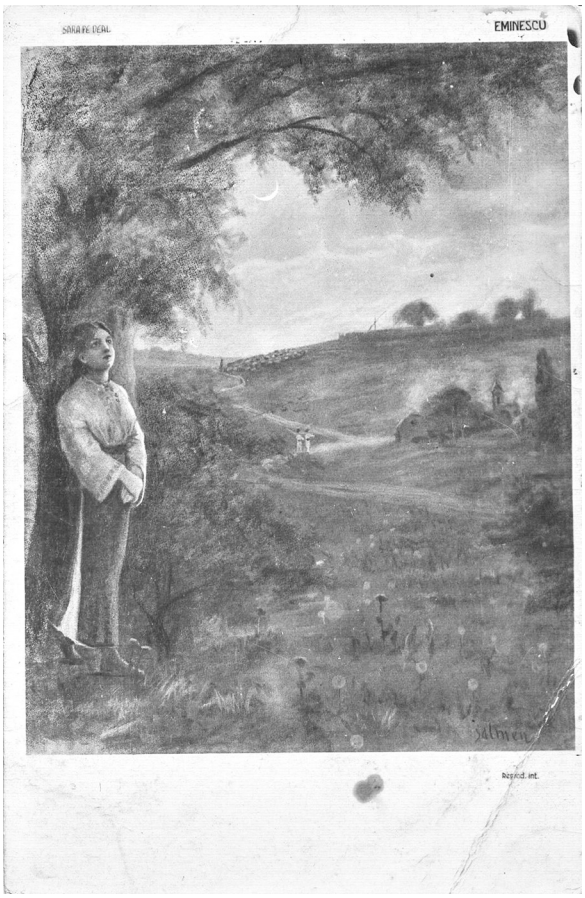

Fig. 2. Carte poştală ilustrată *Sara pe deal* (editor necunoscut).

rii celebri de cărţi poştale ilustrate cu tematică eminesciană semnată de Leonard Salmen.

Cărţile poştale cu imagini semnate de Leonard Salmen au servit drept sursă de inspiraţie pentru unele piese numismatice sau medalistică. De exemplu, aversul medaliei „Eminescu în Italia", turnată în anul 1998 la Monetăria Naţională, Bucureşti, a fost inspirat dintr-o carte poştală din anii '20, sec. XX cu o gravură de Leonard Salmen la poezia *Noaptea* de M. Eminescu (Popa 2005, 73).

Din păcate, poezia eminesciană nu a mai cunoscut o asemenea interpretare grafică, asemeni celei lui Salmen. Trăim în secolul vitezei şi al tehnologiilor şi parcă marele poet nu-şi mai are locul decât în imaginea fotografică, monumente, locurile legate de M. Eminescu. Gravurile la opera eminesciană le mai poţi admira doar în cărţi, dar noi ne întrebăm: de ce nu şi pe cărţi poştale, ca în trecut, pentru că standul lor lipseşte din librării şi alte locuri de comercializare. În anul 2009 profesorul-editor Petru Suciu din Turda, dă o nouă viaţă ilustratelor salmeniene, îngrijând seria „M. Eminescu în grafica lui Leonard Salmen", unde este editată o parte din gravurile lui Leonard Salmen sub formă de carte poştală semiilustrată şi plicuri ocazionale (Ciobanu, Godorozea 2010, 85, 110). Printre plicurile cu reproduceri ale graficianului este şi plicul cu gravura la poezia *Sara pe deal*, care este aceeaşi imagine din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, diferă doar cromatica – cea de pe plic este color.

Sara pe deal este una din cele cinci imagini reproduse pe plic cu ocazia a 125 de ani de la publicarea poeziei.

Pentru cei ce cunosc sumar opera, cei care l-au descoperit mai târziu pe M. Eminescu cartea poştală rămâne a fi „un bun prieten" în ale cunoaş-

terii, ea fiind una din primele mesaje imagistice ale operei eminesciene cutreierând ţara în lung şi lat mult mai devreme, de exemplu, decât marca poştală. Pentru prima dată M. Eminescu apare în filatelie în anul 1939 pe două mărci poştale, emise cu ocazia a 50 de ani de la moarte, fiind şi primul poet român prezent pe o marcă poştală şi al doilea scriitor, după Ion Creangă, emisă în 1937 (Belcea 2000, 643-645).

Cunoaşterea operei eminesciene, având la bază un unic şi extrem de valoros exponat – cartea poştală ilustrată, vine să completeze opera eminesciană prin imagine, or cunoaşterea prin lumea cartofiliei este un mod de comunicare aparte. Pentru instituţiile muzeale şi colecţionarii de cărţi poştale, lucrările de grafică, prin care Salmen a ilustrat opera eminesciană, reprezintă un subiect captivant, miza fiind descoperirea tuturor acestor ilustraţii de epoca. Cele două cărţi poştale, depozitate în patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei sunt o contribuţie la completarea patrimoniului cartofilic cu tematica eminesciană, dar şi de a aduce în actualitate munca graficianului Salmen, care este mai puţin cunoscută.

Bibliografie

Belcea 2000: L. Belcea, Mihai Eminescu în filatelie. In: Eminescu – focul meu. Imaginea poetului în arte (Chişinău-Bucureşti 2010), 643-645.

Ciobanu, Godorozea 2010: C. Ciobanu, M. Godorozea, Mihai Eminescu în filatelia şi cartofilia universală (Chişinău: Ştiinţa 2010).

Iosub 2015: N. Iosub, Grafica lui Salmen. In: Luceafărul (Botoşani 2015), 18, 21.

Mareş: N. Mareş, Despre graficianul polonez Leonard Salmen şi Eminescu. In: Magazinul Tribuna, http-//tribuna-magazin.com

Oprea 2015: I.N. Oprea, Mihai Eminescu, Papa Paul al II-lea şi Leonard Salmen – o provocare pentru Horia Patapievici şi alţii asemenea lui. In: Luceafărul (Botoşani 2015), 20-22.

Popa 2005: Iu. Popa, Medalii Eminescu în Moldova şi în alte ţări (Chişinău 2005).

Ştefan 2007: A. Ştefan, Salmen – o provocare pentru colecţionarii de cărţi poştale. In: România Liberă (Bucureşti 2007).

Eminescu's literary works and Leonard Salmen's drawings. Research in the field of deltiology

Keywords: Eminescu, Salmen, deltiology, heritage, museum.

Abstract: Studying the collection of illustrated postcards from the collections of the National Museum of History of Moldova allows us to appreciate their documentary, artistic and museum significance. In the museum collection there are two old postcards with illustrations to the Mihai Eminescu's works, which had been drawn by Leonard Salmen – the first illustrator of the great poet's work. These are two pictures from a series of illustrations inspired by 98 poems: "To the star" ("La steaua") (postcard issued by the publishing house of the SOCEC et Co bookstore in Bucharest) and "In the evening on the hill" ("Sara pe deal"). Both postcards are made in sepia technique, with white margins; in the lower corner, on the image, there is the graphic artist's signature.

These postcards are part of the artistic legacy of Leonard Salmen, who created 639 illustrations for the works of M. Eminescu, some of which have several variants ("Călin. Pages of the fairy tale" ("Călin. File de poveste") – 54 variants, "The Evening Star" ("Luceafărul") – 34 variants of illustrations, etc.).

The postcards with illustrations to the Eminescu's works were in circulation from 1895 to the 1930s as a means of communication, especially between young people; they were distributed throughout the country and also sent abroad.

For museums and collectors of postcards, the Salmen's drawings illustrating the Eminescu's work are an exciting topic, and a special interest is to find all the old postcards of this series. Two postcards kept in the National Museum of History of Moldova contribute to the deltiological heritage conserned the Eminescu's work, and also remind us of the work of the graphic artist Salmen, who is not well known.

List of illustrations:

1. Illustrated postcard *M. Eminescu. To the star*. Publishing house of the SOCEC et Co bookstore, Bucharest.
2. Illustrated postcard *In the evening on the hill* (unknown producer).

Произведения Эминеску и графика Леонарда Салмена. Исследование в области филокартии

Ключевые слова: Эминеску, Салмен, филокартия, наследие, музей.

Резюме: Изучение коллекции иллюстрированных почтовых карточек из фондов Национального музея истории Молдовы позволяет нам по достоинству оценить документальное, художественное и музейное значение открытки. В музейной коллекции были обнаружены две старые открытки с иллюстрациями к произведениям Михаила Эминеску, выполненными Леонардом Салменом – первым иллюстратором творчества великого поэта. Это два изображения-репродукции из серии иллюстраций, вдохновленных 98 стихотворениями: «К звезде» («La steaua») (открытка выпущена издательством книжного магазина SOCEC et Co в Бухаресте) и «Вечером на холме» («Sara pe deal»). Обе открытки выполнены в технике сепии, с белыми полями; в нижнем углу, на изображении – подпись художника-графика.

Эти открытки являются частью художественного наследия Леонарда Салмена, создавшего 639 иллюстраций к произведениям М. Эминеску, причем некоторые из них имеют множество вариантов («Кэлин. Страницы сказки» («Călin. File de poveste») – 54 варианта, «Лучафэрул» («Luceafărul») – 34 варианта иллюстраций и др.)

Почтовые карточки с иллюстрациями к произведениям Эминеску были в обращении с 1895 года по 30-е годы XX века как средство общения, особенно среди молодежи, и распространялись по всей стране, а также отправлялись за границу.

Для музеев и коллекционеров открыток графические работы Салмена, иллюстрирующие творчество Эминеску, являются захватывающей темой, и особый интерес заключается в том, чтобы найти все старые открытки этой серии. Две почтовые карточки, хранящиеся в Национальном музее истории Молдовы, дополняют филокартистское наследие на тему творчества Эминеску, а также служат напоминанием о труде художника-графика Салмена, который не очень известен.

Список иллюстраций:

1. Открытка *М. Эминеску. К звезде*. Издательство книжного магазина SOCEC et Co, Бухарест.
2. Открытка *Вечером на холме* (неизвестный издатель).

23.05.2018

Ana Griţco, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: anagritco87@gmail.com

ICOANELE *RUGĂCIUNEA DIN GRĂDINA GHETSIMANI* DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Adelaida Chiroșca

Cuvinte-cheie: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, patrimoniu, icoană, Rugăciunea din Ghetsimani, trădare, smirenie.

Icoanele pe care ne propunem să le analizăm în acest articol continuă prin reprezentări ciclul Patimilor lui Hristos, subiect despre care am relatat în cadrul mai multor conferințe, semnalând atunci compozițiile *Iisus Hristos Viță-de-vie* și *Cina cea de Taină*. În examinarea acestei teme ne-am propus să arătăm conținutul teologic al acestor icoane și locul lor în programele iconografice ale instituțiilor ecleziastice. Vom încerca să urmărim de asemenea cum au evoluat aceste imagini de la scenele lărgite la cele concise și să menționăm în cele din urmă mesajul simbolic reprezentat în icoanele din colecția Muzeului Național de Istorie a Moldovei și locul expunerii lor în incintele bisericilor din care au făcut parte. Pentru a analiza particularitățile compoziționale ale acestor imagini vom face o mică incursiune în textele evanghelice ce evocă acest subiect.

Rugăciunea lui Iisus Hristos din grădina Ghetsimani a avut loc în noaptea înainte de Prinderea Mântuitorului, imediat după terminarea Cinei cele de Taină. Acest episod este redat detaliat de evangheliștii Matei, Marcu și Luca, apostolul Ioan menționând în relatările sale doar faptul că după Cina cea de Taină Iisus Hristos împreună cu ucenicii Săi a plecat într-o grădină ce se afla dincolo de pârâul Chedron (Ioan 18:1). Evangheliile Sinoptice povestesc că Iisus Hristos cu ucenicii s-a îndreptat spre Grădina Ghetsimani din muntele Măslinilor, unde mergea de obicei să se roage. Ajunși aici, Hristos împreună cu Petru, Iacob și Ioan se îndepărtează puțin de ceilalți apostoli, care au rămas să aștepte. Simțind o mare tristețe și mâhnire, Iisus le zice celor trei să rămână pe loc, până când El se va ruga (Matei 26: 36, Marcu 14:32, Luca 22:39), îndemnându-i și pe ei să se roage, să nu cadă în ispită (Luca 22:40). În timpul rugăciunii, Iisus se ruga de s-ar îndepărta de El paharul suferințelor, dar să se facă nu cum voiește El, dar cum voiește Tatăl (Matei 26:39, Marcu 14:36, Luca 22:42). Evangheliștii Matei și Marcu menționează că Iisus Hristos în acea seară s-a adresat Tatălui Său de trei ori, revenind de fiecare dată spre ucenicii pe care îi găsea dormitând, zicându-le să lupte cu slăbiciunea trupească și s-o întărească pe cea a duhului (Matei 26:40-44, Marcu 14:37-40). Evanghelistul Luca este singurul dintre apostoli care relatează despre apariția unui înger în timpul rugăciunii, coborât să-L susțină pe Iisus (Luca 22:43). Din cele menționate se conturează câteva episoade bine definite, preluate ulterior de pictorii laici și de zugravi: scene în care Hristos se roagă îngenuncheat sau prosternat la pământ cu fața în jos și mâinile întinse înainte sau compoziții cu prezența îngerului care vine să-L susțină și să-L întărească pe Hristos, arătându-i fie cupa suferințelor, fie instrumentele torturii și, momentul în care Iisus Hristos se apropie de cei trei apostoli ațipiți, adresându-li-se.

Înainte de a trece la descrierea scenelor iconografice consacrate acestui eveniment să vedem cum este descrisă Rugăciunea din gradina Ghetsimani în Erminia picturii bizantine. La Dionisie din Furna citim: *O grădină cu copaci și Hristos îngenuncheat în mijloc, avându-și ochii și mâinile în sus, și de pe obrazul Lui căzând pe pământ sudoare ca niște picături de sânge; și deasupra Lui înger cu lumină, avându-și mâinile întinse către El (și ținând crucea, sulița, buretele și cununa de spini). Și puțin mai înapoia lui Hristos, Petru cu Iacov și Ioan (fiii lui Zavedeu), dormind. Și iarăși Hristos aproape de ei (îi deșteaptă) cu o mână ținându-l pe Petru de haină, și cu cealaltă mână ținând o hârtie, zicându-le: Așa, nu puturăți priveghea un ceas cu mine!* (Luca 22:39-46).

Rugăciunea din grădina Ghetsimani va fi reflectată în pictura bisericească de timpuriu, zugravii reprezentând fie scene ample cu expunerea detaliată a episoadelor descrise, fie imagini restrânse

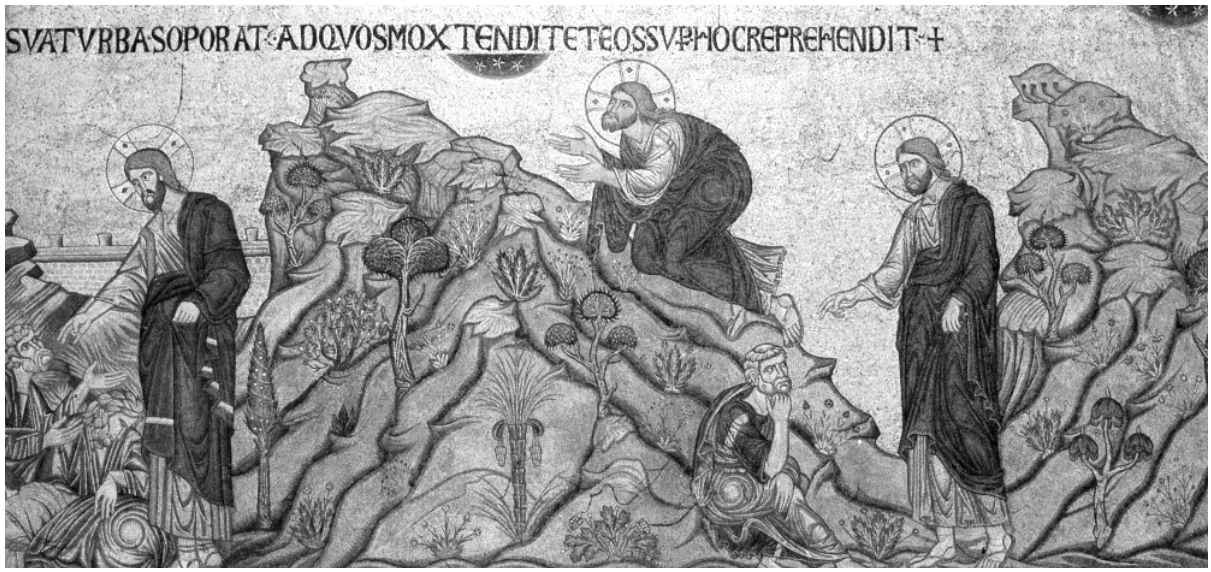

1. Rugăciunea din grădina Ghetsimani, Catedrala Sf. Marcu, Veneţia, cca 1220 (după: http://www.pokrov-fond.info/content/angel-gefsimanii-ikonografiya-gefsimanskogo-moleniya-diakon-petr-mikhalev).

ce includ o scenă sau două dintre cele amintite. În compoziţiile extinse Iisus Hristos poate fi reprezentat de mai multe ori fie în picioare, fie în genunchi, la fel si apostolii sunt arătaţi în diferite ipostaze – stând de veghe şi atenţi la ceea ce le spune Învăţătorul sau aţipind, semi-culcaţi sau chiar întinşi pe pământ. În unele din aceste scene apare imaginea îngerului – singur în compoziţiile reduse sau câţiva în cele dezvoltate.

Una dintre compoziţiile extinse este cea din Catedrala *Sf. Marcu* din Veneţia (fig. 1), datată cu aproximaţie din anul 1220 (Бобров 1995, 124). În această imagine chipul Mântuitorului este reprezentat de şase ori – de trei ori în genunchi, în momentul rugăciunii, şi de trei ori în picioare, adresându-se apostolilor. În unul din aceste episoade apare şi îngerul, înfăţişat la spatele Mântuitorului care se roagă împreună cu El. În scena din Biserica *Sf. Apolinarie Nou* (fig. 2), compoziţia este tratată diferit de precedenta, Iisus Hristos fiind redat în picioare cu mâinile ridicate în rugăciune. La picioarele Lui sunt reprezentaţi apostolii şezând – unii dintre ei în stare de veghe, alţii cu mâna sub cap (Покровский 2001, 387). În Biserica *Maica Domnului Peribleptos* din Ohrid, Macedonia, pe fresca ce evoca acest subiect, datată din anul 1295 (fig. 3), apar câte doi îngeri alăturaţi, ambii întinzându-şi mâinile spre Iisus – o dată când acesta se roagă stând în picioare, şi altă dată când se roagă îngenuncheat.

Acest subiect a fost reflectat şi în pictura laică, pictorii încercând să reproducă în imagini cât mai

2. Rugăciunea din grădina Ghetsimani, Biserica Sf. Apolinarie Nou, Ravena, sec. al VI-lea (după: http://www.pokrov-fond.info/content/angel-gefsimanii-ikonografiya-gefsimanskogo-moleniya-diakon-petr-mikhalev).

fidel mesajul evanghelic. Unii artişti plastici, pătrunşi de semnificaţia momentului, au consacrat acestui pasaj evanghelic multiple scene.

Pictorul rus Nikolai Ghe a reprodus acest subiect cel puţin în patru compoziţii: *Hristos şi ucenicii părăsesc Cina cea de Taină* (1889), *Hristos şi ucenicii merg în gradina Ghetsimani* (1888), *Hristos în Grădina Ghetsimani* (1869-1800) (fig. 4) şi *Conştiinţă. Iuda*. 1891. În primele imagini pictorul redă atmosfera de încordare ce domnea peste cetatea Ierusalimului. Apostoli învăluiţi în veşminte ample coboară atent scările, intrând în întunericul nopţii. Iisus zăboveşte o clipă pe

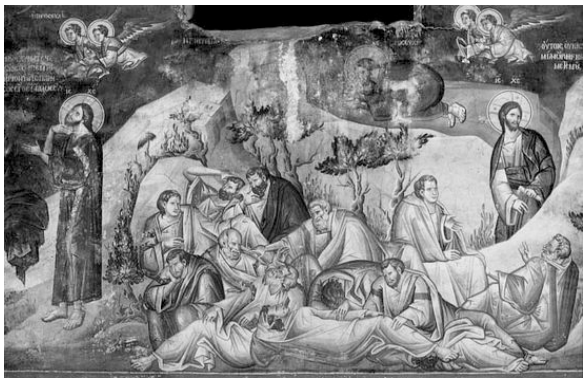

3. Rugăciunea din grădina Ghetsimani, Biserica Maica Domnului Peribleptos, Ohrid, Macedonia, anul 1295 (după: http://www.pokrov-fond.info/content/angel-gefsimanii-ikonografiya-gefsimanskogo-moleniya-diakon-petr-mikhalev).

5. Iisus Hristos în grădina Ghetsimani, V. Perov 1878, Galeria de Stat Tretiakov, Moscova (după: http://ros-vos.net/christian-culture/7/ge/repr/3/).

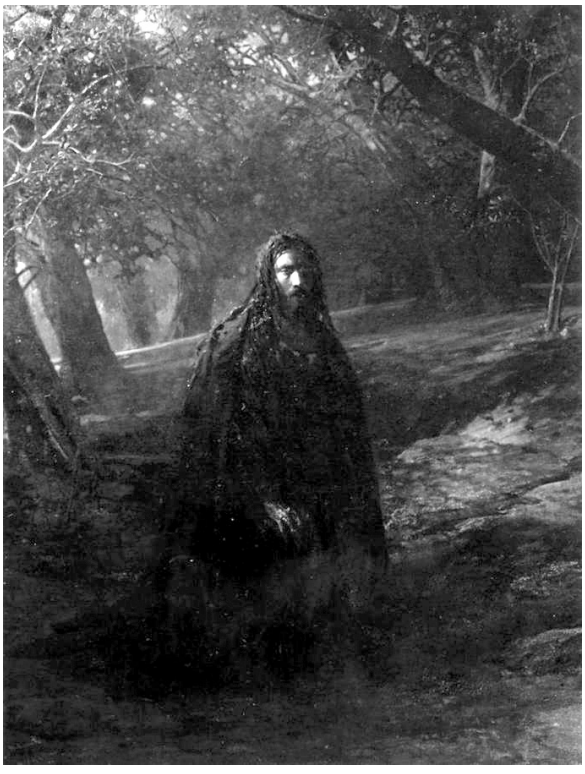

4. Hristos în grădina Ghetsimani, N. Ghe, 1869-1800, Galeria de Stat Tretiakov, Moscova (după: http://ros-vos.net/christian-culture/7/ge/repr/3/).

scara de sus, ridicându-şi ochii spre bolta senină ce lumina intrarea în grădina Ghetsimani şi chipurile ucenicilor, atenuând starea apăsătoare. În tabloul *Hristos în Grădina Ghetsimani* pictorul l-a redat pe Hristos în atitudine de pregătire totală pentru marea jertfă. Dacă mai era cuprins de îndoieli după părăsirea Cinei cele de Taină, aici, în grădina Ghetsimani, El este gata să înfrunte încercările predestinate. În ultima compoziţie din această serie pictorul N. Ghe l-a zugrăvit pe Iuda imediat după ce acesta l-a *vândut* pe Învăţătorul său. În mijlocul drumului stă Iuda, singur şi derutat, în faţă – soldaţii care îl duc pe Hristos şi apostolii mergând după convoi. În urechi încă îi sună vocea blândă a Învăţătorului, care nu s-a mirat deloc când l-a văzut, zicându-i *Prietene, pentru ce-ai venit*? (Matei 26:50; Luca 22:48). Realiză într-un moment ce greşeală enormă a săvârşit, trădând un om nevinovat. Porni încet, dar unde să meargă – nici înainte, după ai săi, nu mai putea, nici în trecut nu-l mai chema nimic. În jur – întuneric. Speriat şi tulburat, intră în bezna ce-l înconjura.

Patru imagini cutremurătoare ce evocă sacrificiul ispăşitor, actul suprem de bunătate şi har al Mântuitorului Iisus Hristos. Pictorul lucrase la ele dăruindu-se total. Biserica, însă, n-a acceptat aceste tablouri, interzicând expunerea lor şi pictorul s-a văzut nevoit să le prezinte în încăperi particulare, unde veneau mulţimi de oameni să le vadă, reflectând în discuţii aprinse asupra subiectului (Шатрова 2013).

Ultima noapte a Mântuitorului înainte de a fi prins este redată şi în două compoziţii semnate de pictorul V. Perov[1] în care autorul nu se încumetă să arate faţa Mântuitorului în clipele de rugăciune. În una din acestea (fig. 5) Iisus Hristos este prosternat la pământ, cu mâinile întinse înainte, toată făptura exprimând smerenie şi despovărare.

[1] 1. *Iisus Hristos în Grădina Ghetsimani,* V. Perov 1878, (151,5×238 cm), Galeria de Stat Tretiakov, Moscova; 2. Hristos în Grădina Ghetsimani, V. Perov, (30,5×53,5 cm), or. Ulyanovsk.

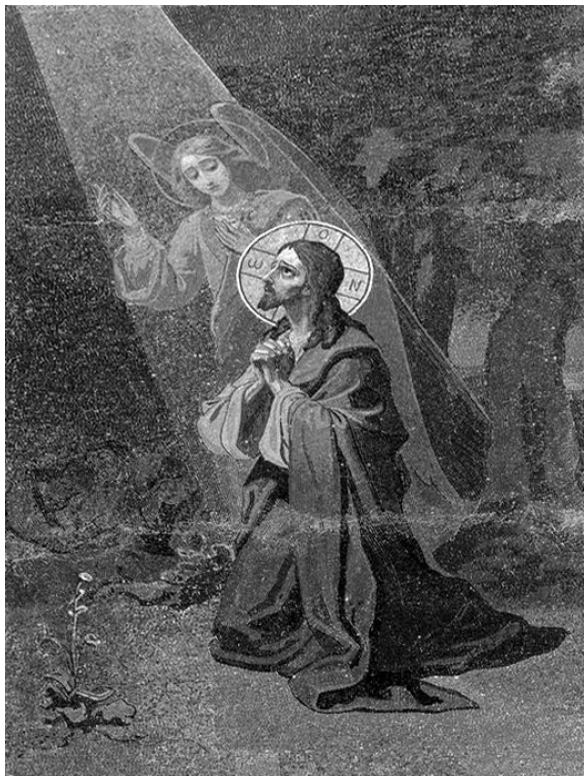

6. Rugăciunea din grădina Ghetsimani, N. Şahovskoi 1883-1907, Biserica Învierea Domnului, Sankt Petersburg (după: http://ros-vos.net/christian-culture/7/ge/repr/3/).

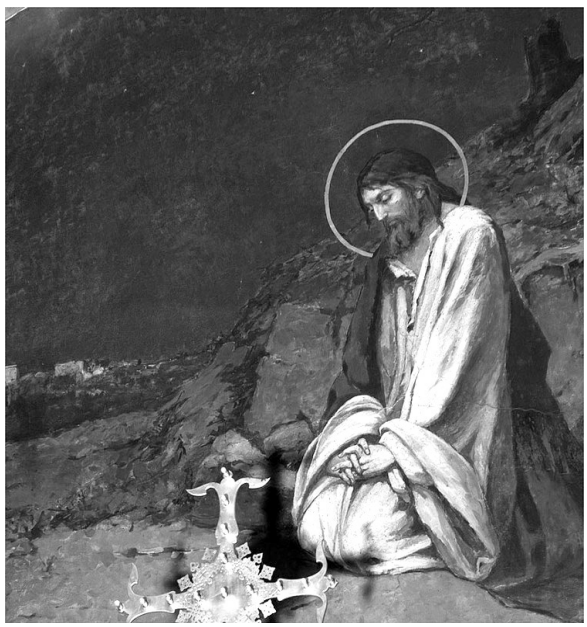

7. Rugăciunea din grădina Ghetsimani, P. Svedomski 1885-1896, Catedrala Sf. Vladimir, Kiev (după: http://ros-vos.net/christian-culture/7/ge/repr/3/).

Lupta interioară prin care a trecut Mântuitorul în acea noapte a fost tratată şi de pictorul N. Şahovskoi, care l-a redat pe Hristos în genunchi, cu mâinile în rugăciune şi ochii ridicaţi, în mare ezitare, spre cer. La dreapta un înger care îl priveşte cu compătimire, susţinându-L în rugăciunea sa. În acest context menţionăm schiţa *Hristos în grădina Ghetsimani* şi scena în mozaic (fig. 6) pentru Biserica *Învierea Domnului* din Sankt Petersburg.

O compoziţie mare de acest fel (fig. 7) se păstrează şi în Catedrala *Sfântul Vladimir* din Kiev, executată de P. Svedomski (Александровскій 1897, 55), în care Hristos este înfăţişat stând la pământ cu picioarele aduse sub el şi mâinile coborâte pe genunchi, gestul degetelor fiind inspirate probabil din imaginea realizată de H. Hoffmann în 1890, despre care vom menţiona mai jos. Mântuitorul are capul aplecat, expresia feţei fiind calmă, eliberată. O schiţă cu acelaşi subiect pentru catedrala din Kiev a fost realizată şi de pictorului V. Kotarbinski, în ea Hristos fiind redat cu capul sus cu aceeaşi destindere pe chip ca şi pe compoziţia lui P. Svedomski.

În altarul Catedralei *Mântuitorul Iisus Hristos* din Moscova se păstrează o scenă de proporţii considerabile, realizată de pictorul V. Vereşciaghin[2] (fig. 8), în care Hristos, îngenuncheat, cu mâinile rezemate de o piatră, ridică privirea spre îngerul care îi întinde cupa cu ambele mâini.

O interpretare originală a acestui subiect o putem vedea şi în programul iconografic din Catedrala *Sfintei Treimi* din Lavra Poceaev (fig. 9), aici Hristos fiind zugrăvit în genunchi, rezemat cu mâinile de o piatră. Văzând îngerul ce îi arată cupa, Mântuitorul apleacă faţa în jos, gestul semnificând smerenie şi consimţire.

În toate aceste imagini pictorii încercau să accentueze pe de o parte dramatismul singurătăţii Mântuitorului în momentele hotărâtoare, pe de alta sacrificiul suprem prin care i-a fost hărăzit să treacă şi de care era conştient. Această atitu-

[2] În Catedrala *Mântuitorul Iisus Hristos* din Moscova se păstrează încă cinci tablouri din seria *Patimile lui Hristos,* realizate de acest pictor pentru incinta lăcaşului în perioada 1875-1880. Acestea sunt: *Omul*, *Purtarea Crucii*, *Răstignirea Domnului*, *Coborârea de pe Cruce*, *Punerea în mormânt*. Salvate, ca prin minune, după demolarea catedralei, lucrările pictorului Vereşciaghin au fot restaurate de specialiştii restauratori de pe lângă Ministerul Culturii al Federaţiei Ruse şi plasate în altarul Catedralei (Подосокорский 2013).

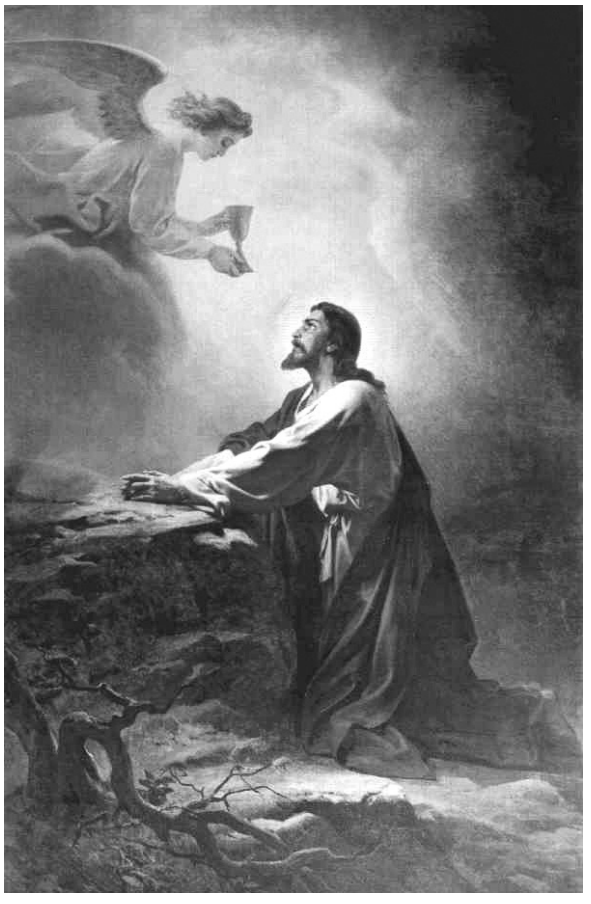

8. Rugăciunea din grădina Ghetsimani, V. Vereşciaghin, 1875-1880, Catedrala Mântuitorului Iisus Hristos, Moscova (după: http://ros-vos.net/christian-culture/7/ge/repr/3/).

9. Rugăciunea din grădina Ghetsimani, Catedrala Sfânta Treime, Lavra Poceaev (imagine oferita de către cercetătorul C. Daia din Bucureşti).

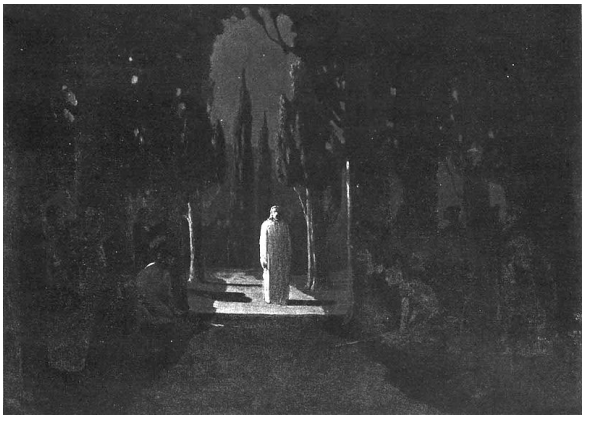

10. Hristos în Grădina Ghetsimani. A. Kuindzhi, 1901, Muzeul Palatului Voronţov, Alupka (după: http://ros-vos.net/christian-culture/7/ge/repr/3/).

dine i-a reuşit poate cel mai convingător celebrului pictor rus Archip Kuindzhi. Se povesteşte că mai mult de 30 de ani pictorul s-a retras de lume, perioadă în care nu şi-a mai expus lucrările. În anul 1901 îşi va deschide atelierul pentru cei mai apropiaţi, prezentându-le patru tablouri, dintre care şi *Hristos în grădina Ghetsimani* (fig. 10). În imagine Iisus apare singur, îmbrăcat în alb, păşind pe aleea scăldată în lumina Lunii, totul în jur fiind scufundat în bezna, în care se ascund cei ce-au venit să-l aresteze. Lumina şi întunericul, mai bine zis, lupta dintre lumină şi întuneric este dominanta acestei compoziţii. Întunericul care se furişează, ezită, trădează şi lumina care biruie întunericul.

Subiectul evanghelic ce evocă Rugăciunea din urmă a Mântuitorului este conservat în cinci icoane din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, trei dintre ele reprezentând compoziţii iconografice similare, celelalte două reflectând pasajele evanghelice în mod diferit. Astfel, trei icoane de muzeu reprezintă episodul în care Iisus Hristos este zugrăvit îngenuncheat, sprijinindu-şi de o piatră mâinile unite în rugăciune. Pe două (fig. 11; 12)[3] din aceste compoziţii Iisus priveşte în sus, în registrul superior al icoanei fiind reprezentată imaginea unei cupe. Pe altă icoană (fig. 13)[4] Iisus stă în genunchi, în poziţie verticală, cu coatele rezemate de muchia unei pante. Priveşte spre cerul întunecat, în locul unde este zugrăvită cupa, acesta căpătând o nuanţă aurie la fel ca şi cea din nimbul Mântuitorului.

Icoanele menţionate se deosebesc între ele prin detalii secundare din fundalul icoanei, pe două fiind redaţi copaci mari şi mici, aluzie la grădina Ghetsimani, pe alta – o arhitectură de fundal ce simbolizează oraşul Ierusalim. Două din aceste icoane provin din bisericile din satul Boroseni (Râşcani) (fig. 12) şi Nicoreni (Drochia) (fig. 13), închise în perioada ateismului comunist, intrând

[3] MNIM, inv. 22918-199, 22918-6.
[4] MNIM, inv. 22918-171.

11. Rugăciunea din grădina Ghetsimani, înc. sec. XX, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei.

12. Rugăciunea din grădina Ghetsimani, înc. sec. XX, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei.

în colecţia Muzeului Naţional de Istorie al Moldovei în anul 1980. Cu toate că pentru ultima icoană din acest bloc nu s-au păstrat date despre provenienţă ei, considerăm că şi ea ar fi putut decora incinta unui locaş de cult din republică, date fiind dimensiunile mari pe care le are.

Modelul iconografic reprodus în icoanele enunţate devine foarte popular spre sfârşitul secolului al XIX-lea, în acest context remarcându-se imaginea (fig. 14) pictorului german Heinrich Hoffmann (1824-1911), datată din anul 1890[5]. Lucrările lui erau foarte cunoscute în Europa şi în Rusia, iar tabloul *Hristos în grădina Ghetsimani* a devenit ulterior un izvod pentru pictori, reluat de zeci de ori.

Pe altă icoană din muzeu (fig. 15)[6], care are cele mai mici dimensiuni, acest subiect este redat mai amplu, ca în compoziţiile precedente, în imagine fiind zugrăvită şi scena cu cei trei apostoli Petru, Iacob şi Ioan. Apostolul Ioan este reprezentat aproape culcat la pământ, dormitând, ceilalţi doi privesc spre el, cu ochii întredeschişi. Iisus este reprezentat în genunchi, cu mâinile întinse înainte. În colţul stâng de sus este zugrăvită cupa încadrată de norii negri ce-o separă de chipul Mântuitorului. În plan secund apare grădina de măslini, iar la spatele Mântuitorului colinele Ierusalimului. Pe rama integrată este înscris titlul icoanei *Моление о Чаше / Molenie o Čaše*. Toate personajele sunt zugrăvite cu nimburi în care s-au înscris şi numele lor, iar în nimbul cruciat al Mântuitorului literele ѡѡн, ce semnifică expresia *Eu sunt cel ce sunt*, sau *Cel ce este* (Ieşirea 3, 13-14). Icoana a fost transmisă Muzeului de Departamentul Vamal Leuşeni în anul 1996.

Pe ultima icoană (fig. 16)[7] din colecţia muzeală, zugravul a ales să-l reprezinte pe Hristos în plan central, îngenuncheat, cu mâinile încrucişate la piept, având capul aplecat pe umăr şi privind în jos. În jurul capului un clipe-us radiant care semnifică nimbul Mântuitorului, iar marginile mantiei, deschisă în părţi, scot în evidenţă tunica roşie. În această compoziţie Mântuitorul este asistat şi de îngerul care îi întinde cupa.

Zugravii ce readuc în icoanele lor imaginea îngerului s-au inspirat, după cum am mai menţionat,

[5] Originalul acestei compoziţii se păstrează astăzi în Biserica Riverside din or. New York.

[6] MNIM, inv. 23384-65.

[7] MNIM, inv. 10537-59.

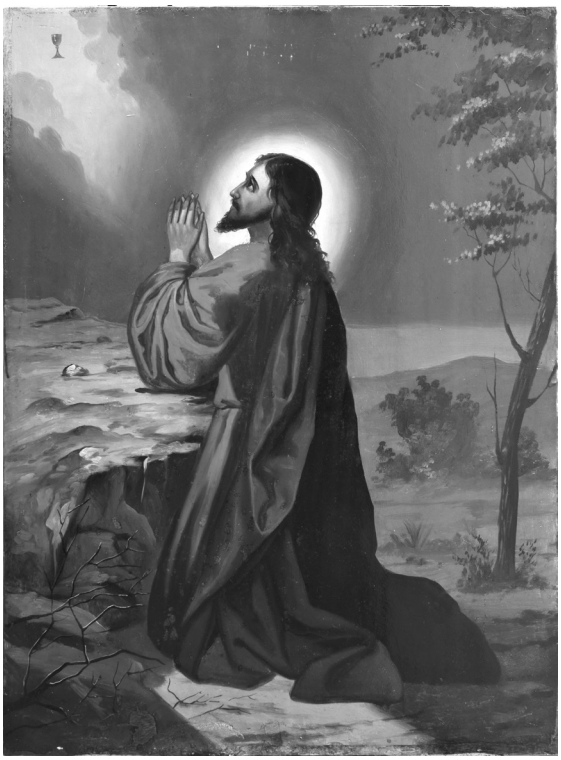

13. Rugăciunea din grădina Ghetsimani, înc. sec. XX, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei.

14. Rugăciunea din grădina Ghetsimani, Heinrich Hoffmann, 1890, Biserica Riverside, New York.

din Evanghelia după Luca, care spune: *Atunci I s-a arătat un înger din cer ca să-L întărească* (Luca 22:43). În icoane imaginea îngerului poate să fie zugrăvită atât la spatele Mântuitorului, cât şi în faţa Lui. Atitudinea îngerului din aceste compoziţii este tălmăcită de marii ierarhi dintre care Ioan Gură de Aur, Epifanie ş.a. care relatează că aceasta ar reprezenta nu atât susţinerea şi întărirea Mântuitorului, cât elogierea Împărăţiei, Puterii şi Măririi Lui. Dmitrie Rostovsky accentua că acest înger ar fi arhanghelul Gavriil, numele căruia s-ar traduce ca Puterea Domnului (Rostovsky, Soborul Sfântului Arhanghel Gavriil).

Specialiştii menţionează că iconografia Rugăciunea din Gradina Ghetsimani cu prezenţa îngerului este de tradiţie bizantină, cele mai timpurii imagini fiind datate din secolele XI-XII şi că acestea corespund tălmăcirilor patristice referitoare despre episodul menţionat (Михалев 2013).

Ce ne-a atras atenţia în această icoană şi ce n-am reuşit încă să identificăm exact este imaginea de pe tunica Mântuitorului, care seamănă cu un liliac, acesta fiind considerat adversarul luminii, simbolizează întunericul.

Icoana a intrat în colecţia MNIM în anul 1997, fiind transmisă de Departamentul Vamal al Republicii Moldova.

În cadrul programelor iconografice ale instituţiilor ecleziastice scenele *Rugăciunea din grădina Ghetsimani* sunt incluse în Ciclul Patimilor şi pot fi reprezentate atât în absida altarului şi la jertfelnic, cât şi în naos, aici fiind zugrăvite în registrele superioare, încununând uneori şi zona deasupra iconostaselor[8]. Icoanele mari pe lemn care reproduc acest subiect evanghelic puteau fi amplasate fie în altarul bisericilor, fie pe pereţii naosului, cele mici puteau servi drept icoane de rugăciune de pe tetrapod.

Referindu-ne la **conţinutul teologic** al acestor icoane vom face referinţă la scrierile patristice care menţionează că în momentul Rugăciunii din grădina Ghetsimani s-au manifestat ambele fiinţe ale Mântuitorului – cea umană, care adresându-se Tatălui spunea să depărteze de El paharul suferinţelor, şi cea divină, care continua, ca să se

[8] În Catedrala *Sf. Isaachie* din Sankt Petersburg scena *Rugăciunea din grădina Ghetsimani* încununează iconostasul de aici, pictura fiind realizată de S. Jivago în perioada anilor 1845-1846.

15. Rugăciunea din grădina Ghetsimani, sf. sec. al XIX-lea - înc. sec. XX, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei.

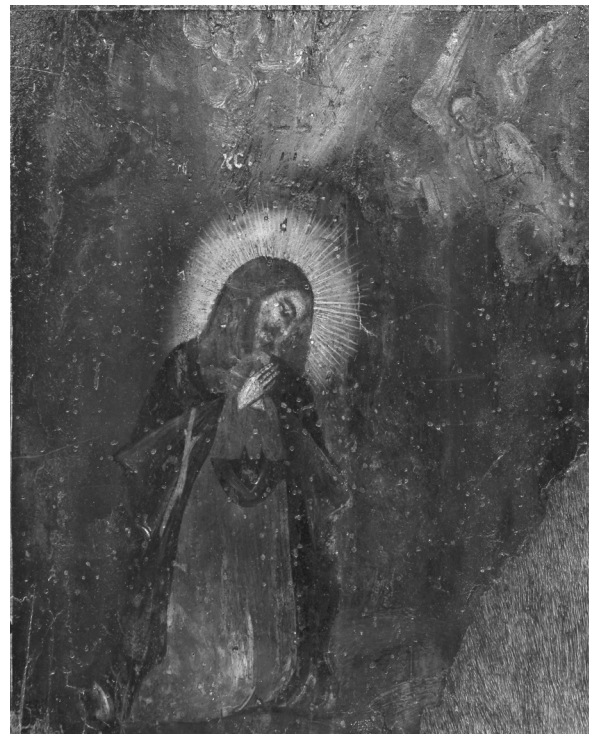

16. Rugăciunea din grădina Ghetsimani, înc. sec. XX, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei.

facă nu cum voieşte El, dar cum voieşte Tatăl. În această din urmă rugăciune Hristos se ruga nu atât pentru sine, cât pentru cei ce l-au condamnat la moarte, pentru că Cel ce se jertfea nu purta nici o vină, iar faptele odată săvârşite trebuie să primească şi răsplată. Ştia Hristos ce moarte i-a fost hărăzită, dar a sperat până la urma ca ucenicul pe care l-a apropiat ar putea să aleagă altă cale nu pe cea a trădării.

Compoziţiile iconografice din colecţia muzeului reflectă versiunile concise ale acestui subiect evanghelic, imaginile readucându-L în prim-plan pe Mântuitorul Hristos, aveau menirea de a reevalua şi consolida valorile spirituale creştine. Datând de la sfârşitul secolului al XIX - începutul secolului XX, icoanele muzeale reflectă tendinţele iconografice ale epocii din care fac parte. În acest context menţionăm că alături de icoanele cu tehnici noi de executare cum ar fi gravarea pe grund, ornamentarea cu imitaţii de email multicolor, care se atestă la icoanele mari, se remarcă şi o icoană elaborată conform tradiţiilor clasice, care conţine sipetul, rama integrată. În ea se distinge stilul de pictură bizantin, la fel se atestă inscripţiile, ce definesc tipul iconografic şi atestă personajele reprezentate.

În cele din urmă menţionăm că icoanele prezentate sunt semnalate pentru prima dată şi introducerea lor în circuitul ştiinţific va completa lista icoanei basarabene tezaurizată în colecţiile muzeale.

Bibliografie

Александровскій 1897: И. Александровскій, Соборъ Св. Владиміра въ КіевЎ (Кіевъ 1897).

Бобров 1995: Ю. Бобров, Основы иконографии древнерусской живописи (Санкт-Петербург: Мифрил 1995).

Михалев 2013: П. Михалев, Ангел Гефсимании. Иконография Гефсиманского моления, pokrov-fond.info (5 сентября 2013) (accesat la 12.06.2018).

Пинхасова 2015: Г. Пинхасова, Этюд об одной картине «Христос в Гефсиманском саду» А. И. Куинджи, http://worontsovpalace.org/?p=1184 (10 апреля 2015) (accesat la 12.06.2018).

Покровский 2001: Н. Покровский, Евангелие в памятниках иконографии (Москва 2001).

Подосокорский 2013: Н. Подосокорский, Незнакомый Верещагин, https://philologist.livejournal.com/4060337.html (accesat la 12.06.2018).

Смирнов 2015: В. Смирнов, Популярные сюжеты в изобразительном искусстве (начало), https://fluffyduck2.livejournal.com/415263.html (accesat la 12.06.2018).

Таненков 2013: А. Таненков, Картина «Христос в Гефсиманском саду» -

Великая тайна православного художника Архипа Куинджи. В: Меч и Трость. Православный монархический журнал, https://apologetika.eu/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=2619 (accesat la 12.06.2018).

Шатрова 2013: Ф. Шатрова, Семь великих полотен Николая Ге, http://russian7.ru/2013/06/7-biblejskix-syuzhetov-nikolaya-ge (accesat la 12.06.2018).

Icons "Jesus praying in the Garden of Gethsemane" from the collection of the National Museum of History of Moldova

Keywords: National Museum of History of Moldova, heritage, icon, prayer in the Garden of Gethsemane, treachery, humility.

Abstract: This article continues the theme of the Savior in the collection of icons of the National Museum of History of Moldova. This time we present icons dedicated to the prayer of Jesus Christ on the night before his imprisonment. The episode of prayer in the Garden of Gethsemane precedes the Passion cycle and is described in detail in the synoptic Gospels. The apostles' descriptions highlight a few distinct moments: Jesus Christ praying kneeling or prostrate to the ground; an angel who comes to support and strengthen Christ; the sleeping apostles Peter, James and John, Jesus Christ awakens them. In iconographic compositions, all the described episodes can be presented simultaneously or separately.

This gospel story is reflected in five icons from the museum's collection, three of them representing similar compositions and the other two are different; one depicts an episode that occurs only in Luke 22:43.

Two icons come from the churches in the villages of Boroseni (Râşcani) and Nicoreni (Drochia), closed during the time of communist atheism; they entered the collection of the National Museum of History of Moldova in 1980. Two other icons were transferred to the museum in 1996 by the Customs Department of the Republic of Moldova. We have no data about the origin of the fifth icon, but its large dimensions indicate that this icon adorned one of the local churches.

These icons dated from the 19th and 20th centuries are painted on wood, in tempera or oil on gold leaf, and decorated with imitation of enamel. They are published for the first time, and their introduction into scientific circuit will complete the list of Bessarabian icons kept in museum collections.

List of illustrations:

1. Jesus praying in the Garden of Gethsemane. Saint Mark's Basilica, Venice, ca 1220.
2. Jesus praying in the Garden of Gethsemane. Basilica of Sant'Apollinare Nuovo, Ravenna, 6th c.
3. Jesus praying in the Garden of Gethsemane. Holy Mother of God Peribleptos Church, Ohrid, Macedonia, 1295.
4. Jesus in the Garden of Gethsemane. N. Ge, 1869-1800, State Tretiakov Gallery, Moscow.
5. Jesus Christ in the Garden of Gethsemane. V. Perov 1878, State Tretiakov Gallery, Moscow.
6. Jesus praying in the Garden of Gethsemane. N. Shakhovskoy 1883-1907, Church of the Resurrection of Jesus Christ, St. Petersburg.
7. Jesus praying in the Garden of Gethsemane. P. Svedomsky 1885-1896, St. Vladimir Cathedral, Kiev.
8. Jesus praying in the Garden of Gethsemane. V. Verechshagin, 1875-1880, Cathedral of Christ the Savior, Moscow.
9. Jesus praying in the Garden of Gethsemane. Holy Trinity Cathedral, Pochaev Lavra.
10. Jesus Christ in the Garden of Gethsemane. A. Kuindzhi, 1901, Vorontsov Palace, Alupka.
11. Jesus praying in the Garden of Gethsemane. Early 20th c., National Museum of History of Moldova.
12. Jesus praying in the Garden of Gethsemane. Early 20th c., National Museum of History of Moldova.
13. Jesus praying in the Garden of Gethsemane. Early 20th c., National Museum of History of Moldova.
14. Jesus praying in the Garden of Gethsemane. Heinrich Hoffmann 1890, Riverside Church, New York.
15. Jesus praying in the Garden of Gethsemane. Late 19th - early 20th c., National Museum of History of Moldova.
16. Jesus praying in the Garden of Gethsemane. Early 20th c., National Museum of History of Moldova.

Иконы «Молитва в Гефсиманском саду» из коллекции Национального музея истории Молдовы

Ключевые слова: Национальный музей истории Молдовы, наследие, икона, молитва в Гефсиманском саду, предательство, смирение.

Резюме: Данная статья продолжает тему образа Спасителя в коллекции икон Национального музея истории Молдовы. На этот раз мы представляем иконы, посвященные молитве Иисуса Христа в ночь накануне взятия Его под стражу. Эпизод моления в Гефсиманском саду считается предшествующим Страстному циклу и подробно описан в синоптических Евангелиях. В описаниях апостолов выделяются несколько отдельных моментов: Христос, молящийся на коленях или распростершись ниц; ангел, являющийся поддерживать и укрепить Христа, иногда он держит инструменты пыток; спящие апостолы Петр, Иаков и Иоанн, Иисус Христос будит их. В иконографических композициях все описанные эпизоды могут быть представлены одновременно или по отдельности.

Этот евангельский сюжет отражают пять икон из коллекции музея, на трех из них представлены похожие композиции, две другие отличаются; на одной изображен эпизод, встречающийся только в Евангелии от Луки 22: 43.

Две иконы происходят из церквей в селах Боросень (Рышкань) и Никорень (Дрокия), закрытых во времена коммунистического атеизма, и поступили в коллекцию Национального музея истории Молдовы в 1980 году. Две других иконы были переданы музею в 1996 году Таможенным департаментом Республики Молдова. О происхождении еще одной иконы у нас нет данных, но ее большие размеры свидетельствуют о том, что эта икона украшала одну из местных церквей.

Иконы, датированные XIX-XX веками, написаны на досках, темперой или маслом по сусальному золоту и украшены имитацией эмали. Они публикуются впервые, и их введение в научный оборот дополнит список бессарабских икон, хранящихся в музейных собраниях.

Список иллюстраций:

1. Молитва в Гефсиманском саду. Собор св. Марка, Венеция, около 1220 г.
2. Молитва в Гефсиманском саду. Базилика Сант-Аполлинаре-Нуово, Равенна, VI в.
3. Молитва в Гефсиманском саду. Церковь Пресвятой Богородицы Перивлепты, Охрид, Македония, 1295 г.
4. Молитва в Гефсиманском саду. Н. Ге, 1869-1800 гг., Государственная Третьяковская галерея, Москва.
5. Христос в Гефсиманском саду. В. Перов, 1878 г., Государственная Третьяковская галерея, Москва.
6. Молитва в Гефсиманском саду. Н. Шаховской, 1883-1907 гг., церковь Воскресения Христова, Санкт-Петербург.
7. Молитва в Гефсиманском саду. П. Сведомский, 1885-1896 гг., Владимирский собор, Киев.
8. Молитва в Гефсиманском саду. В. Верещагин, 1875-1880 гг., храм Христа Спасителя, Москва.
9. Молитва в Гефсиманском саду. Троицкий собор, Почаевская лавра.
10. Христос в Гефсиманском саду. А. Куинджи, 1901 г., Воронцовский дворец, Алупка.
11. Молитва в Гефсиманском саду. Нач. XX в., Национальный музей истории Молдовы.
12. Молитва в Гефсиманском саду. Нач. XX в., Национальный музей истории Молдовы.
13. Молитва в Гефсиманском саду. Нач. XX в., Национальный музей истории Молдовы.
14. Молитва в Гефсиманском саду. Генрих Гофман, 1890 г., Риверсайдская церковь, Нью-Йорк.
15. Молитва в Гефсиманском саду. Конец XIX – начало XX в., Национальный музей истории Молдовы.
16. Молитва в Гефсиманском саду. Нач. XX в., Национальный музей истории Молдовы.

13.06.2018

Adelaida Chiroşca, Muzeul Naţional Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: adelaidachirosca@gmail.com

O EXPOZIȚIE CARE A OPRIT TIMPUL ÎN LOC

Ana Grițco

Cuvinte-cheie: expoziţie, Basarabia, URSS, ceas, orologiu, ceasornicar.

Muzeul Național de Istorie a Moldovei a fost gazda unei expoziții temporare inedite, sub genericul *Ceasul de-a lungul timpului*, vernisată la 18 mai 2017, de Ziua Internațională a Muzeelor. La baza expoziției a stat obiectul muzeal autentic – ceasul, cu statut de exponat care și-a păstrat calitățile primordiale: informativitatea, expresivitatea, atractivitatea și reprezentativitatea. Publicul vizitator a avut posibilitatea să admire doar o parte (aproximativ 200 piese) din colecția muzeală, piese rezultate din achiziții de la persoane private și magazine – anticariat, transfer de la muzeele care și-au sistat activitatea în anii '90, sec. XX, dar și din donații de la diverse personalități. Piesele, care alcătuiesc fondul de bază al expoziției, sunt autentice, originale, o parte din ele au fost supuse procedurii de restaurare și conservare, drept urmare – o parte sunt funcționale. Cronologic, ceasurile de colecție se încadrează în perioada sfârșitul sec. XVIII - mijlocul sec. XX. Selectate după formă, diversitate, ingeniozitate tehnică și artistică, instituția muzeală și-a îndeplinit destinația firească, cea de a păstra în timp și a pune în valoare patrimoniul cultural național din care fac parte și piesele de orologerie. Este o expoziție de pionierat, or pentru prima dată este expusă integral colecția de ceasuri, constituită din diverse tipuri de ceasuri după modelul de funcționare și cel de utilizare.

Istoria ceasului începe cel puțin acum cinci mii de ani, or omul dintotdeauna a fost preocupat de măsurarea timpului. Documentele istorice semnalează apariția concomitentă a numeroase dispozitive de măsurare a timpului: în China antică se utilizau ceasurile cu apă și clepsidra, evreii folosesc obeliscul solar, grecii – firul cu plumb și ceasurile cu apă etc. (Выставка 1925, 24-25). Ulterior a fost introdus calendarul pentru a organiza și coordona activități și evenimente publice, pentru a programa transportul de mărfuri și, în special, pentru a reglementa lucrările agricole:

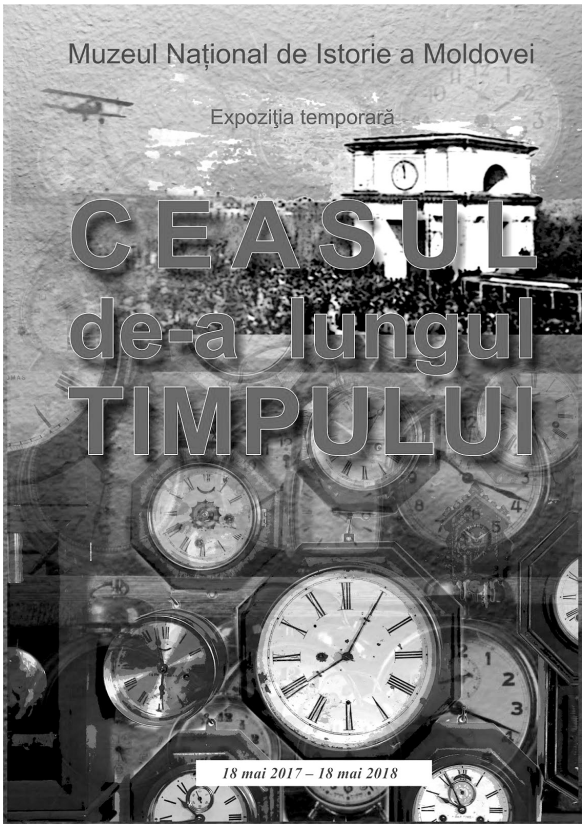

1. Afişul expoziţiei „Ceasul de-a lungul timpului".

plantarea și recoltarea. Mai târziu, apar primele ceasuri solare și lumânările gradate. Pătrunderea instrumentelor mecanice de măsurare a timpului a avut loc anevoios. La început aparatele de măsurat timpul indicau numai ora, iar primul ceas care indica și minutele a apărut în 1475 în Germania. În Europa din perioada Evului Mediu ceasul nu era utilizat în casele oamenilor pentru a indica ora, iar în mănăstiri și biserici pentru a anunța începutul slujbelor religioase. Ceasul era considerat un obiect de lux, un accesoriu exclusivist al regilor, domnitorilor și înaltei aristocrații, făcând parte din aceeași categorie cu bijuteriile. De exemplu, în anul 1797 în Marea Britanie a fost introdus un impozit pentru toți acei care achiziționau ceasuri, drept urmare ceasornicarii au început să dea faliment, pentru că oamenii au încetat

să le cumpere. Abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ceasul devine accesibil unei părţi mai largi a populaţiei.

Expoziţia a fost expusă tipologic, începând cu cele mai vechi indicatoare ale timpului, precursorii ceasului: clepsidra cu nisip, lumânarea gradată, calendarul.

În ambianţa spaţiului muzeal cele mai atractive piese de orologerie sunt pendulele de perete şi cele de podea din secolele XVIII-XX (prima jumătate), ale căror mecanisme sunt adăpostite în impresionante cutii (tip mobilă), cu frumoase elemente decorative ale renumiţilor ceasornicari şi firme precum *Gustav Becker*[1], *Junghans*[2], *Philip Haas*[3], *Le roi à Paris*[4], *Lenzkirch*[5] ş.a.

Colecţia include un număr impresionant de ceasuri de buzunar, considerate iniţial ca un accesoriu vestimentar pentru bărbaţi, ulterior fiind înlocuite cu cele de mână. Istoria ceasului de buzunar începe cu anul 1502, când Peter Henlein, a inventat un ceas de buzunar numit „oul de Nürnberg" care funcţiona datorită unor arcuri încordate (Limban 2003, 149). Evoluţia ceasului de buzunar a fost lentă, în etape, fiecare descoperire ştiinţifică şi tehnică facilitând-o pe următoarea. După funcţionalitate există ceas de buzunar cu mecanism muzical la ore şi sferturi de ore, ceas de buzunar cu calendar pe cadran separat în trei zone pentru marcarea orelor, minutelor, zilelor lunii, etc. Carcasa care „adăposteşte" mecanismul ceasului, iniţial a avut forma ovală, ulterior aceasta s-a transformat în formă de bulb, de semisferă, de sferă turtită, dreptunghiulară. Deseori avea forma unui obiect, de exemplu, clopoţel, pană, butelie, craniu (Limban 2003, 150). Existau ceasuri şi sub formă de cruce care au început să fie produse la mijlocul sec. al XVI-lea de meşteşugari francezi, cunoscute ca „ceas abbatis", preconizate pentru feţele bisericeşti. Acestea erau ornamentate cu scene din viaţa lui Isus Hristos şi scene biblice (Старинные 1991, 4-6). Carcasele erau decorate în foarte multe stiluri: scene religioase, rurale sau cu reprezentanţi ai florei şi faunei. Ceasurile de buzunar, în bună parte, sunt prevăzute cu lanţuri din argint sau de aur, brelocuri sau medalioane, unele chiar cu monograme. Unele ceasuri se păstrau în cutiuţe din lemn, frumos ornamentate. Cele mai faimoase ceasuri de buzunar sunt cele din Anglia, confecţionate în sec. al XVIII-lea - începutul sec. al XIX-lea. În colecţia de ceasuri a muzeului deţinem ceasuri de buzunar, confecţionate la renumite fabrici de ceasuri din Europa şi URSS, cu mecanisme delicate, montate în carcase înnobilate de metale preţioase şi nu numai, cu instalaţii sonore şi cadrane emailate, iar capacele de protecţie sunt inscripţionate şi frumos ornamentate. Deşi e o prezenţă relativ modestă, în colecţie se remarcă, totuşi, ceasurile de buzunar şi de mână fabricate la renumitele ceasornicării euro-

[1] Gustav Becker (1819-1885) născut în Silezia; în anul 1837 termină şcoala de ceasornicari în oraşul natal. În anul 1847 deschide un magazin de ceasuri cu câţiva angajaţi în or. Freiburg. Participă la expoziţia de ceasuri din anul 1852 în Silezia, unde se învredniceşte de medalia de aur „pentru originalitate". A fost apreciat la expoziţiile şi târgurile din Londra (1862), Paris (1867), Viena (1873), Sidney (1879), Melburn (1881), Berlin (1881), Amsterdam (1883). Industria ceasurilor „G. Becker" a cunoscut apogeul în anul 1875, când deţinea una din cele mai mari fabrici de ceasuri Gross Ubren. În acelaşi an caizerul Vilhelm îi înmânează un certificat nominal pentru producţia a 300 000 ceasuri. După moartea lui G. Becker, afacerea este preluată de fiul său, Paul, care schimbă denumirea în *Asociaţia Freisburg*, unde devine unul din cei mai mari exportatori de ceasuri din Germania, în special, în Rusia. Din anul 1925 a fuzionat cu Junghans Clockmaking, unde până în anul 1935 produc ceasuri de birou, ceasuri de şemineu şi de podea.

[2] Gebrueder Junghans a fost fondat în anul 1861 de către Erhard Junghans în localitatea Pădurea Neagră (Germania). Primele ceasuri cu logotipul *Junghans* au fost produse în anul 1866, fiind apreciate ca „cele mai calitative". Din anul 1875 afacerea este preluată de fiul său, Artur, care era preocupat de noi maşini şi procese de producţie în domeniu. Drept urmare, Artur Junghans reuşeşte să înregistreze peste 300 de invenţii, iar fabrica administrată de el devine cea mai mare fabrică din Germania. Aici se produc primele ceasuri de mână, primele ceasuri cronograf, primele ceasuri cu cuarţ. În anul 1877 înregistrează marca comercială „Vulturul cu drapel", iar din anul 1890 marca este întregită de o stea cu opt colţuri. Din anul 1903 *Junghans* devine cea mai mare fabrică de ceasuri din lume cu filiale, un simbol al calităţii germane.

[3] Compania PHS, fondată de Filipp Haas în anul 1867. În anul 1871 deschide o filială în Londra. În anul 1883 îşi înregistrează logotipul: un iepure alergând la stânga şi literele PHS. A activat până în anul 1935, cu excepţia celor şapte ani – din 1920, când falimentează, până în anul 1927, când se reorganizează.

[4] Casa *Le Roi* à *Paris* este rezultatul unei succesiuni de oameni remarcabili care au marcat în mod genial şi neîntrerupt istoria ceasului din sec. al XVII-lea. Primul reprezentant al dinastiei a fost Julien Le Roi, născut în anul 1686. La 13 ani Julien creează primul ceas al dinastiei *Le Roi*. În anul 1739 devine orologierul lui Ludovic al XV-lea. Ceasurile de înaltă calitate produse de *Le Roi*, începând cu anul 1805, ocupă un loc aparte la curtea împăratului Napoleon.

[5] La 31 august 1851 a fost fondată Societatea pe Acţiuni pentru producerea ceasurilor *Lenzkirch* (Germania). La început producea ceasuri cu mecanisme de import. După scurt timp, acestea erau confecţionate la întreprindere. Avea un sortiment bogat: deşteptătoare, de podea, ceasuri pentru corăbii. Primele mărci au fost înregistrate în 1871 şi prezentau literele ALG gravate. De-a lungul timpului logo-ul a suferit schimbări, dar toate ceasurile au numărul seriei. A activat până în anul 1925, când a fost achiziţionată de firma *Junghans*.

pene precum *Longines*[6], *Pavel Bure*[7], *H. Moser*[8], *Omega*[9] ş.a. Majoritatea ceasurilor de mână din colecţia de patrimoniu sunt de producţie sovietică[10]: *Pobeda, Vostok*, *Poliot, Zvezda*.

2. Expoziţia „Ceasul de-a lungul timpului" (detaliu).

3. Expoziţia „Ceasul de-a lungul timpului" (detaliu).

Un loc aparte în spaţiul expoziţional îl ocupă ceasul de birou şi de şemineu, ceasul de călătorie, ceasul deşteptător. Pe lângă desenul plăcut, acestea, fiind şi portative, erau însoţitoare fidele ale omului, care pe lângă „trezirea de dimineaţă" sau „plimbările cu trăsura", ele rămân nişte păstrătoare a poveştilor spuse la gura unui şemineu şi un îndemn la reevaluarea semnificaţiei timpului – prieten sau rival, dar parte a existenţei noastre.

[6] Compania *Longines* a fost înfiinţată în anul 1832 în Elveţia, când fondatorul Auguste Agassize a stabilit relaţii de parteneriat cu ceasornicarii din oraşul Saint-Imier. Ulterior, administrând de unul singur, schimbă denumirea în *Agasizze & C°*. În anul 1850 în fruntea companiei vine nepotul lui Agasizze, Ernest Frandjjion, care în 1866 cumpără două loturi pe malul drept al r. Siuz în valea Saint-Imier, loturi care se numeau Les Longines, de unde şi denumirea firmei. A avut o activitate fructuoasă, la 1911 la fabrica de ceasuri activau 11 mii de muncitori. În prezent este deţinută de Swats Group – producătoare de ceasuri de lux, formată în anul 1983.

[7] Este una din primele companii de ceasuri din Europa, fondată de Carol Bure, un întreprinzător din Rusia cu origini germane care, iniţial, a activat în Sankt Petersburg. În anul 1874, Pavel Bure, fiul lui Carol Bure, achiziţionează fabrica de ceasuri *Le Locle* din Elveţia. În anul 1899 P. Bure primeşte titlul de furnizor al Curţii Imperiale şi dreptul de a folosi stema de stat în logo-ul său, alături de sigla „P.B." În anul 1888 se înfiinţează Casa de Comerţ „P. Bure", iar în anul 1892 se deschide un magazin specializat în oraşul Moscova. Ceasurile „P. Bure" au fost apreciate la diverse expoziţii internaţionale: cu medalia de argint la Paris (1889), medalia de aur în anul 1900. În anul 1916 „P. Bure", în baza brevetului nr. 74144, obţine dreptul să-şi elaboreze mecanismul de funcţionare după propriul desen. Producea ceasuri exclusiviste, dar şi pentru păturile de mijloc, preţul variind de la 2 ruble până la câteva mii de ruble.

[8] H. Moser s-a născut în oraşul Schaffhausen, Elveţia, unde învaţă meseria de ceasornicar. În anul 1820 se stabileşte cu afaceri în Sankt Petersburg şi lucrează pentru piaţa rusă de ceasuri, mecanismele fiind fabricate în sediul companiei Le Locle, Elveţia. Ceasurile erau asamblate în Rusia, de aceea o parte din ceasuri au imprimat pe cadran numele cu litere ruseşti (Г. Мозеръ в Москве). Avea o reţea de magazine în Sankt Petersburg, Moscova şi Novgorod. Firma H. Moser realiza o nişă de servicii pentru aristocraţia ultra-bogată din Rusia. Primul ceas din aur confecţionat în Sankt Petersburg, cu numărul 12, a fost dăruit ţarului Nicolai I. În acest context, menţionăm colaborarea fabricii *H. Moser* cu renumitul Faberje, căruia i-a furnizat multe dintre mecanismele de ceasuri, inclusiv pentru toate cele patru ouă, dotate cu mecanisme de ceas care au fost produse pentru ţarul Nicolai al II-lea la începutul anilor 1900. După moartea lui H. Moser (1877) afacerea a continuat să înflorească sub egida lui Paul Girard chiar şi după 1917, continuând să funcţioneze până în anul 1970.

[9] Compania a fost fondată în anul 1848, în Elveţia, de către Louis Brandt. În anul 1879, după moartea lui Louis, afacerea de familie este administrată de fiii Louis-Paul şi Cesar. În anul 1894 a fost creat un sistem revoluţionar de producţie, numit „Omega", după ultima literă din alfabetul grecesc, care simboliza complexitate, excelenţă, durabilitate şi perfecţiune. Ceasurile au devenit foarte populare şi fraţii Brandt au decis să redenumească compania din „Louis Brandt et Fills" în Omega Wats Co, fondată oficial în anul 1903.

[10] Prima fabrica de ceasuri din Moscova a fost fondata în anul 1930 la ordinul expres al lui Iosif Visarionovici Stalin. Guvernul sovietic de la acea vreme a achiziţionat, cu ajutorul unei firme de stat cu origini americane, or au fost utilizate uneltele şi maşinile fabricii falimentare americane Asonia din New York. În 1935 fabrica primeşte numele lui Serghei Kirov. În anul 1941, fabrica este evacuată in oraşul Zlatoust. În 1943, când ruşii încep „curăţarea" capitalei de plaga nazista, fabrica este mutată înapoi, primind numele de Prima Fabrica de Ceasuri din Moscova (Первый Московский Часовой Завод - 1МЧЗ). Patru ani mai târziu iese de pe poarta fabricii cea mai populară marcă a orologeriei sovietice: Pobeda (Victoria). În mulţii ani ce au urmat, ceasurile produse de PFCM au ajuns în toate colţurile lumii dar şi în spaţiul cosmic. Un exemplu ar fi ceasul purtat de Iuri Gagarin în prima misiune spaţiala din istorie, un Sturmanskie (Navigator), ceasuri produse exclusiv pentru aviaţia roşie. În onoarea acestui zbor istoric PFCM a început producţia unui nou model de ceas denumit simplu „Poliot" (Zbor).

Cele mai numeroase sunt ceasurile deşteptător şi de birou, or acestea erau şi cele mai accesibile. Istoria acestor piese de orologerie în Europa începe in jurul secolului al XV-lea, ceasul deşteptător mai modern fiind inventat în anul 1787, de către Levi Hutchins din New Hampshire, SUA. Acest dispozitiv era realizat doar pentru el însuşi, fiind programat să sune doar la ora 04:00 în fiecare dimineaţă, pentru a se pregăti de muncă. În anul 1847, inventatorul francez Antoine Redier a patentat primul ceas deşteptător reglabil (https://www.stelian-tanase.ro/mica-istorie-a-ceasului/). Primul ceas deşteptător cu radio a fost inventat de către James F. Reynolds, în anii 1940.

O piesă de orologerie care atrage atenţia vizitatorului este ceasul deşteptător „CFR Bălţi", fabricat în România în anii '20 ai sec. XX şi utilizat de angajaţii Căilor Ferate din oraşul Bălţi. Din 1894 statul român, prin Căile Ferate Române (CFR), aderă la Convenţia meridianului Greenwich, fapt care înseamnă adoptarea timpului Europei, moment impulsionat de necesitatea corelării legăturilor feroviare internaţionale. Începând cu anul 1895, zilnic, la orele 12.00, de la Institutul Meteorologic se comunica ora exactă, care se transmitea prin telegraf la toate staţiile CFR din ţară. De aici şi zicala la modă „Ceasul gării, ceasul ţării". Era o formă de recunoaştere a rolului CFR în difuzarea orei exacte la nivel naţional (Stănescu 2014, 23). În acest context, Căile Ferate au avut grijă să-şi doteze lucrătorii cu ceasuri de buzunar, deşteptătoare de la diverse firme, iar magazinele şi ceasornicăriile locale au dat şi ele comenzi pentru ceasuri cu inscripţia „CFR", iar cei care nu erau angajaţi puteau să cumpere un ceas deşteptător CFR la preţul de 205 lei (Petcu 2002, 108).

În ambianţa spaţiului muzeal un loc aparte ocupă piesele de orologerie cu valoare istorică şi memorială: ceasul de perete cu pendul *Gustav Becker*, fabricat în anul 1901 în Germania, care a funcţionat în una din aulele Şcolii Reale nr. 2 din Chişinău[11], ceasul de perete cu pendul *Le roi à Paris* din sediul primului club muncitoresc din oraşul Balta (1939), ceasul-orologiu de pe clădirea veche a Gării din oraşul Tighina (Bender). O încărcătură aparte are ceasul de perete din familia lui Ivan Şpiller, un renumit ceasornicar din Chişinău, cu origini austriece, care la mijlocul secolului al XIX-lea deţinea unul din cele mai mari şi mai bogate magazine de ceasuri din oraş, amplasat pe bulevardul central. Magazinul propunea o gamă largă de obiecte din aur cu diamante, ceasuri din aur şi argint, ceasuri de perete, deşteptătoare şi tabachere muzicale (Бессарабский 1873, 244). La deschiderea Şcolii Reale din Chişinău (1873), N. Codreanu, directorul instituţiei, a cumpărat de la magazinul lui I. Şpiller un ceas mare de perete. I. Şpiler era membru al Secţiei meşteşugarilor din cadrul Dumei Orăşeneşti, el fiind şi unul din meşterii care a „îngrijit" orologiul de pe Arcul de Triumf în perioada anilor 1842-1849 şi 1853-1862.

4. Expoziţia „Ceasul de-a lungul timpului" (detaliu).

Remarcabilă este prezenţa în patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei a unor ceasuri, ce-au aparţinut unor personalităţi din diverse domenii. Medicul Zinaida Radu-Maiorova (1890-?) şi publicistul Dumitru Remenco, (1895-1940) – basarabeni participanţi în Marele Război (1914-1918), al academicianului Nicolae Dimo (1873-1959), al scriitorului Petrea Darienco (1923-1976), al renumitului arheolog şi

[11] Este vorba de Şcoala Reală nr. 2, fondată în anul 1905, de către M. Karcevski. Azi: Liceul Teoretic Român-Englez „M. Eliade". Ceasul a fost achiziţionat de la fiul acestuia, K.M. Karcevski.

muzeograf Vsevolod Marchevici (1917-1997), al muzicologului Serafim Buzilă (1937-1998), Boris Miliutin (1905-1993), prim-dirijor al Teatrului de Operă şi Balet din Chişinău ş.a.

O parte componentă a istoriei orologeriei o constituie ceasul „înfipt" în ziduri, martor al trecutului şi viitorului – prezent în expoziţie prin imaginile fotografice ale edificiilor de ieri şi de azi ale Chişinăului: Biserica Luterană, Arcul de Triumf, Turnul Primăriei, Oficiul Poştal, Gara etc.

Demersul expoziţional a fost completat cu mini-interioare de epocă, imagini fotografice şi afişe publicitare, iar mesajul informaţional a fost completat de un pliant.

Bibliografie

Limban 2003: F. Limban, Ceasul de buzunar, obiect de măsurare a timpului şi de podoabă. In: Muzeul Municipiului Bucureşti. Materiale de istorie şi muzeografie, vol. XVIII (Bucureşti 2003), 149-151.

Petcu 2002: M. Petcu, O istorie a publicităţii româneşti (Bucureşti: editura Tritonic 2002).

Stănescu 2014: D. Stănescu, Istorii ale orei exacte. In: Historia, nr. 12 (Bucureşti 2014), 23.

Бессарабский 1873: Бессарабский Адрес Календарь (Кишинев 1873).

Выставка 1925: Выставка кружев, зеркал, мушечиниц, табакерок, перстней и часов XVII-XVIII вв. (Петроград 1925).

Старинные 1991: Старинные часы XVI-XIX вв. (Москва 1991).

An exhibition that stopped time

Keywords: exhibition, Bessarabia, USSR, clock, tower clock, watchmaker.

Abstract: The National Museum of the History of Moldova possesses a collection of clocks and watches, which served as the basis for the exhibition "Clocks in the Course of Time". About two hundred items, selected in form, variety, technical and artistic intricacies, help the museum fulfill its natural purpose, preserving and promoting the national cultural heritage, of which this collection of old clocks is also a part. It consists of devices of the 19th-20th centuries with the mechanisms produced in Germany, Austria, Switzerland, France, Italy, Japan, Russia and the USSR.

The clock is exhibited according to the typology, the most attractive are the wall pendulum clocks and grandfather clocks of the 19th and the first half of the 20th century of the famous watch brands "Gustav Becker", "Junghans", "Philip Haas", "Le roi a Paris", "Lenzkirch" and others.

The extensive category of portable clocks includes table clocks of pleasant design, intended primarily for the morning wake of the owner, which are also called "alarm clocks".

Another category is pocket watches, originally considered a male accessory. These valuable items from the past were produced by Abraham Louis Brequet, Henry Moser, Pavel Bure, "Omega", "Doxa", "Junghans", "Tochnoe vremea", "ZiM" and others.

Pocket watches were gradually ousted by .wrist watches. The majority of wrist watches in the museum collection are of Soviet manufacture: "Pobeda", "Vostok", "Polyot", "Zvezda". However, in the collection there are, though in a smaller number, watches of famous watch companies "Longines", "Pavel Bure", "H. Moser" and others.

Of special interest in the museum collection are clocks and watches, which belonged to outstanding figures in science, medicine, culture, etc.

The history of the clock would be incomplete without mentioning the tower clocks on the walls of the Chişinău buildings of the Lutheran Church, the Arch of Triumph, the Town Hall Tower, the Post Office, and the Railway Station, which are represented in the photographs.

List of ilustrations:

1. Poster of the exhibition "Clocks in the Course of Time".

2-4. Exhibition "Clocks in the Course of Time" (details).

Выставка, которая остановила время

Ключевые слова: выставка, Бессарабия, СССР, часы, башенные часы, часовщик.

Резюме: В Национальном музее истории Молдовы хранится коллекция часов, которая послужила основой выставки «Часы в ходе времени». Около двухсот предметов, отобранных по форме, разнообразию, технической и художественной замысловатости, помогают музею выполнять свое естественное предназначение,

сохраняя во времени и популяризируя национальное культурное наследие, частью которого является и эта коллекция старых часов. Она состоит из приборов XIX-XX веков с механизмами производства Германии, Австрии, Швейцарии, Франции, Италии, Японии, России и СССР.

Часы выставлены согласно типологии, наиболее зрелищными являются настенные маятниковые и напольные часы XIX и первой половины XX века известных часовых марок «Gustav Becker», «Junghans», «Philip Haas», «Le roi a Paris», «Lenzkirch» и других.

К обширной категории портативных часов относятся настольные часы приятного дизайна, предназначенные преимущественно для утренней побудки владельца – будильники.

Другая категория часов – карманные, изначально считавшиеся мужским аксессуаром. Эти ценные предметы из прошлого были произведены на предприятиях «Abraham Louis Brequet», «Henry Moser», «Павел Буре», «Omega», «Doxa», «Junghans», «Точное время», «ЗиМ» и других.

Место карманных часов постепенно заняли наручные часы. Большинство наручных часов в музейной коллекции – советского производства: «Победа», «Восток», «Полет», «Звезда». Однако в коллекции все же имеются, хоть и в меньшем количестве, наручные часы известных часовых фирм «Longines», «Павел Буре», «H. Moser» и других.

Особый интерес в коллекции Национального музея истории Молдовы представляют часы, принадлежавшие известным деятелям в области науки, медицины, культуры и т.д.

Рассказ об истории часов был бы неполным без упоминания башенных и фасадных часов на стенах кишиневских зданий прошлых времен и современности – лютеранской церкви, триумфальной арки, Городской Думы, почтового отделения, вокзала, представленных на фотографиях.

Список иллюстраций:

1. Афиша выставки «Часы в ходе времени».

2-4. Выставка «Часы в ходе времени» (детали).

21.05.2018

Ana Grițco, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova, e-mail: anagritco87@gmail.com

EVENIMENTELE PREMERGĂTOARE UNIRII DE LA 1918 REFLECTATE ÎN REVISTA *LUMINĂTORUL*

Elena Ploşniţa

Cuvinte-cheie: revista Luminătorul, biserica, viaţa politică, evenimente social-politice, unirea Basarabiei cu România.

În anul 1812 partea de est a Principatului Moldova, numită mai târziu Basarabia, a fost anexată la Imperiul Rus. Anul 1812 a constituit începutul rusificării ţinutului dintre Prut şi Nistru, cu consecinţe dezastruoase. În cadrul procesului de deznaţionalizare a teritoriilor româneşti, aflate sub ocupaţie străină, Basarabia a avut tratamentul cel mai dur. După 1812 România nu a promovat ideea naţională românească în ţinutul dintre Prut şi Nistru. Astfel, marea majoritate a populaţiei Basarabiei la 1918 era străină ideii de unitate naţională cu românii de peste Prut. Dar la 27 martie 1918 prin declaraţia Sfatului Ţării (organul legislativ al Basarabiei) are loc unirea Basarabiei cu România. Unirea Basarabiei cu România a fost înlesnită de Primul Război Mondial şi de revoluţia rusă. Revoluţia rusă a provocat dezorganizarea unităţilor militare ruseşti de pe Frontul Român. S-a început un haos total – soldaţii se retrăgeau în Rusia prin Basarabia; ei dezertau în masă de pe front, provocând peste tot anarhie, dezordine, jafuri şi pogromuri. Sfatul Ţării, în aceste condiţii dezastruoase, a fost nevoit să caute ajutor în afara ţării. Astfel a fost chemată Armata Română. Proceselverbale ale Sfatului Ţării confirmă că „au existat doi factori determinanţi în readucerea ţinutului în componenţa statului român: guvernul român împreună cu armata română. Sfatul Ţării şi, în special, liderii săi au avut rolul lor minor, desigur. Aceşti lideri au făcut legătura dintre factorii determinanţi şi corpul de deputaţi. Sfatului Ţării i-a revenit misiunea pasivă şi formală, şi totuşi importantă, de a da legitimitate acestui act" (Sfatul Ţării 2016, 82). Instituţiile publice şi obşteşti, populaţia ţinutului nu au avut o atitudine unanimă şi aprobativă faţă de evenimentele din Basarabia anilor 1917-1918, inclusiv faţă de unirea Basarabiei cu România. Biserica, după o sută de ani de concubinaj cu autocraţia ţaristă, intrase în agonie, şi totuşi juca un rol important în viaţa societăţii. În cele ce urmează vom încerca să analizăm atitudinea preoţimii faţă de evenimentele social-politice din 1917-1918, să prezentăm o imagine a acestor evenimente care au culminat cu Actul Unirii, văzute prin prisma revistei *Luminătorul*. Deşi în această perioadă, la Chişinău, apăreau câteva publicaţii religioase în română şi rusă: *Luminătorul, Buletinul Eparhiei Chişinău*, *Vocea Bisericii Basarabene* (Голос бессарабской церкви), a excelat în oglindirea evenimentelor premergătoare Unirii revista *Luminătorul*.

Primul Război Mondial (1914-1918) a avut repercusiuni grave pentru Imperiul Rus. După doi ani și jumătate de război, în februarie 1917, țara este zguduită de revoluție. Primul rezultat al revoluției a fost abdicarea de la tron a țarului Nicolae al II-lea. La 27 februarie 1917 este creat Guvernul Provizoriu care va conduce țara până la Adunarea Constituantă. Guvernul Provizoriu în scurt timp a reușit să realizeze unele reforme importante și așteptate de societatea rusă: eliberarea deținuților politici din închisori, anularea cenzurii, declararea libertății de exprimare, abolirea pedepsei cu moartea; au fost anunțate alegeri pentru Adunarea Constituantă, bazate pe votul universal, egal și direct.

În paginile numărului patru din 1917 al revistei *Luminătorul,* a fost publicat Manifestul ţarului Nicolai al II-lea de abdicare de la tronul Rusiei, în avantajul fratelui său Mihail Alexandrovici şi manifestul principelui Mihail Alexandrovici prin care se cerea tuturor supuşilor Imperiului Rus, tuturor cetăţenilor „să se supună Guvernului Provizoriu (stăpânirii vremelnice) care are toată puterea să conducă ţara până când Adunarea Constituantă va alege o nouă guvernare" (Cronica 1917a, 49). În cuprinsul aceluiaşi număr al publicaţiei este prezentată o adresă pentru enoriaşi arhiepiscopiei basarabene în care se fac anumite explicaţii în legătură cu instaurarea Guvernului Provizoriu, subliniindu-se faptul că „stăpânirea

cea nouă este așezată numai pe o vreme și va conduce țara numai până la Adunarea cea mare a aleșilor poporului. Pentru această Adunare, veți alege pe cine veți binevoi, iar Adunarea formată din oamenii cei mai deștepți va hotărî cum vom trăi mai departe, ne alegem iar împărat, ori țara va fi condusă fără împărat, adică va fi republică, așa cum este în Statele Unite ale Americii sau în Franța. Considerăm că pentru republică, noi încă nu suntem pregătiți, adică nu suntem atât de deștepți ca în alte țări, și ar fi bine să fie și la noi constituție, cu împărat dar fără drepturi de a conduce țara, așa cum este în Anglia și care a ajuns la un înalt nivel de dezvoltare" (Adresă 1917, 55).

Revoluția rusă din februarie, care a dus la răsturnarea țarismului rus, a dezlănțuit voința popoarelor din Imperiul Rus. Peste tot au loc manifestații de stradă, inclusiv în Basarabia sunt organizate adunări, întruniri, congrese ale soldaților, cooperatorilor, învățătorilor, preoțimii, demonstrații ale angajaților unor întreprinderi etc. Astfel societatea basarabeană își exprima susținerea idealurilor revoluției din februarie 1917. La 10 martie 1917 în toată Basarabia sunt organizate mitinguri de solidaritate cu revoluți rusă, inclusiv la Chișinău, Bălți, Orhei, Soroca, manifestări surprinse de obiectivul fotografilor profesioniști și amatori. La aceste mitinguri de solidaritate participă și preoțimea. La 10 martie 1917, la ora 19.00, la mitropolie, sub conducerea arhiepiscopului Anastasie a avut loc o adunare a preoților din Chișinău și a celor veniți din județe. Au fost discutate: revoluția rusă și Biserica, noul regim politic din Rusia. S-a propus editarea unui ziar creștin, democratic. În zilele de 21, 22, 23 martie, între orele 11.00 și 14.00, la indicația comisarului gubernial și cu binecuvântarea arhiepiscopului Anastasie preoțimea a adunat populația Chișinăului la Catedrală pentru a jura credință Guvernului Provizoriu. În acele zile arhiepiscopul Anastasie considera: „Să ne supunem noii puteri este datoria noastră ca cetățeni ai țării; noi nu putem să ne gândim și nici nu trebuie să ne gândim la o contrarevoluție. De aceea este inutil de a trimite o adresă de susținere a Guvernului Provizoriu. Ce va urma mai departe – va fi biserica în alianță cu statutul sau nu – rezolvarea acestei probleme depinde de biserică și de stat. Dorește acest lucru statul, noi până ce nu știm. Poate statul va declara religia o chestiune personală a fiecăruia, nu va susține preoțimea. Desigur, în asemenea condiții nu poate fi vorba de o alianță între biserică și stat. Este posibilă și o altă variantă – poate că statul va propune Bisericii o alianță, cu condiția ca preoțimea să recunoască bazele socialismului și să propovăduiască că Hristos a fost socialist, că învățătura evanghelică este pătrunsă de duhul socialismului. În asemenea condiții Biserica nu poate face alianță cu statul" (Cronica 1917b, 311). Problema principală care frământa mințile celor ieșiți în stradă era – ce facem și încotro mergem în condițiile actuale, ce trebuie să facă Basarabia, cum trebuie guvernată în condiții de haos? La aceste întrebări caută răspunsuri și preoții basarabeni. Astfel, preotul Fiodor Bogos publică în revista *Luminătorul* un articolul intitulat „Noi – suntem pregătiți ?", în care analizează situația din Basarabia și Rusia, rolul și locul preoțimii în noile condiții ale vieții, menționând că: „în istoria Rusiei se deschide o nouă pagină, începe o nouă viață. Ce s-a întâmplat? Încotro mergem? Ce a rămas în urmă? Până acum am trăit sub o putere absolutistă. Viața socială și de stat era coordonată de regimul absolutist. Acum totul s-a schimbat, s-au deschis larg ușile vieții libere. Noi avem de realizat o sarcină importantă – să ne construim viața din inițiativa proprie conform principiului autodeterminării libere. Vechiul a dispărut, noul abia se naște. Acum traversăm o etapă de tranziție deosebit de responsabilă. Realizarea principiului autodeterminării depinde numai de noi. Înainte totul era lipsit de importanță, acum suntem chemați să participăm la construcția statului liber. Viața în mod imperativ cere să ne clarificăm cu crezul nostru politic. Pe umerii noștri și ai enoriașilor este așezată o mare responsabilitate – prin votul în Adunarea Constituantă să determinăm modelul regimului politic de stat. Ce sarcini grandioase! Supunându-ne Guvernului Provizoriu e prea puțin să salutăm noile începuturi și să ne liniștim. Trebuie să lucrăm. Acum în sate sunt răspândite zeci de ziare, au apărut diferiți activiști de partid cu programe și platforme. Satul basarabean nu este pregătit să înțeleagă ce se petrece în viața politică a Rusiei, ce înseamnă libertatea presei, a cuvântului, a adunărilor, a religiei. Este clar că țăranul pentru explicații merge la preot. Țăranul încă are încredere în preot. Preoțimea trebuie să aprecieze și să prețuiască această încredere. Dar noi, preoții, suntem pregătiți? Din păcate, suntem nevoiți să constatăm un fapt trist – noi suntem profani în treburile statale și analfabeți politic. Acum trebuie să rezolvăm o problemă – să facem cunoștință cu diversele forme de conducere statală existente,

cu partidele politice şi scopurile lor. Nu trebuie să pierdem nici o clipă. Este nevoie de timp şi de bani, dar nu trebuie să ne zgârcim, vom primi înzecit. Trebuie să ne gândim la viitorul model de conducere statală, trebuie să explicăm enoriaşilor ce înseamnă dreptul la vot, ce înseamnă Adunare Constituantă etc. Aveţi grijă de situaţia voastră. Noi suntem aruncaţi în vârtejul evenimentelor. Să lucrăm conştiincios pentru dreptul de a fi în contact permanent cu poporul nostru bun, credincios şi până ce ascultător. În mâinile noastre este viitorul nostru, acum noi suntem constructorii vieţii noastre, să învăţăm ca să putem învăţa şi pe alţii” (Боroc 1917, 174). Am reprodus o bună parte din acest articol, întrucât acesta este extrem de relevant în ceea ce priveşte situaţia din Basarabia primăverii anului 1917 şi mentalitatea preoţimii şi a ţărănimii în acest context.

În primăvara şi vara anului 1917 au loc congresele cooperatorilor, clerului, învăţătorilor care au adoptat o serie de decizii importante: autonomie locală, introducerea limbii române în şcoală şi biserică, reforma agrară etc. Toate aceste evenimente au fost consemnate de revista *Luminătorul*. Astfel, despre Congresul cooperatorilor, publicaţia notează: „La Chişinău a avut loc o adunare mare a cooperatorilor Basarabiei, la încheierea adunării – s-a întocmit un act: Hotărârile Congresului care a fost trimis Guvernului Provizoriu – acest act cuprinde multe idei din Programul Partidului moldovenesc; participanţii la congres cer aşezarea şcolii şi a bisericii pe temeiuri naţionale, adică în şcoală să fie folosită limba moldovenească (română), şi slujba în biserică să se facă tot în limba moldovenească (română), pe care o înţelege poporul” (Ştiri 1917a, 39).

În paginile revistei găsim informaţii şi despre Congresul învăţătorilor din întreaga Basarabie, autorul informaţiei acordând o atenţie deosebită rezoluţiei Congresului: „s-a hotărât că predarea trebuie să se facă în limba copiilor; a fost creată Asociaţia învăţătorilor moldoveni şi a învăţătoarelor moldovence din Basarabia şi de dincolo de Nistru – ea va lupta pentru limba moldovenească (română) în învăţământ, pentru pregătirea învăţătorilor moldoveni conform cerinţelor timpului. Asociaţia a hotărât să scoată şi o revistă „Şcoala moldovenească”. Au hotărât să ceară bani de la Zemstvă pentru organizarea cursurilor pentru învăţătorii din Basarabia” (Ştiri 1917b, 47). În zilele de 19-20 aprilie 1917, în Casa eparhială are loc Congresul preoţimii. Partidul naţional moldovenesc salută acest congres printr-o adresă intitulată „Către preoţimea moldovenească”. Această adresă este, de fapt, un apel către preoţime de a se încadra în lupta pentru un viitor luminos al Basarabiei. Astfel, autorii adresei declară: „Partidul naţional moldovenesc a adunat sub steagul său un mare număr de moldoveni luminaţi, printre care şi cooperatori, şi învăţători, apoi o mulţime de ţărani, muncitori şi de ostaşi moldoveni. Dar lucrarea cea mare abia începe. Partidul trebuie să adune la sânul său toată suflarea moldovenească: ţărani şi boieri, preoţi şi mireni; bărbaţi şi femei. Căci numai fiind cu toţii uniţi vom fi în stare să cucerim ceea ce avem de cucerit. În trecut preoţimea moldovenească nu a luptat cum ar fi trebuit pentru drepturile poporului nostru, aşa cum au luptat de pildă preoţimea românească din Transilvania. Preoţimea noastră a uitat de popor. De acum înainte trebuie să se pună în fruntea poporului şi să-l povăţuiască în problemele naţionale, potrivit vremurilor şi nevoilor de astăzi. Noi credem că cea dintâi datorie a preoţimii moldoveneşti acum este să se înscrie în partidul naţional. Apoi să lupte mână în mână cu membrii comitetului partidului ca la alegerile de deputaţi pentru Adunarea Constituantă să fie aleşi oameni dostoinici şi care vor lupta pentru realizarea Programului partidului. Mai departe preoţimea trebuie să lucreze pentru naţionalizarea bisericii – biserica să fie autonomă, slujba şi şcoala să se facă în limba moldovenească (română)” (Către 1917a, 57).

Revista *Luminătorul* era stindardul preoţimii basarabene. Această publicaţie avea menirea de a pune în lumină evenimentele vremii, de a publica articole de informare politică. În acest sens rândurile următoare sunt grăitoare: „trăim vremuri grele, lucrurile se schimbă în fiecare zi, trebuie să fim printre credincioşii noştri să vedem cum trăiesc, care este atitudinea lor faţă de schimbările care se fac şi în Biserică, să scriem articole pentru revista noastră, despre schimbările din viaţa bisericească a Basarabiei, despre şcoala religioasă din aceste vremuri, despre noul care intervine, despre noul regim politic, despre nevoile Bisericii, dorinţele credincioşilor. Toate aceste întrebări trebuie dezbătute în jurnalul nostru care trebuie să fie răspândit în popor. Trebuie să ştim că de acum înainte toate treburile bisericeşti vor fi îndestulate numai în limba moldovenească şi prin această limbă trebuie dată poporului şi hrana duhovnicească de care au nevoie. În limba moldoveneas-

că (română) trebuie să fie dezbătute şi explicate cererile şi dorinţele creştinilor" (Către 1917b, 6).

Luminătorul de multe ori republica anumite articole din presa de la Chişinău, inclusiv din *Cuvânt Moldovenesc*. În acest sens remarcăm următoarea informaţie: „la redacţia „Cuvânt moldovenesc" vin zilnic zeci şi chiar sute de oameni ca să afle ce se face, de a afla noi noutăţi. Adunările acestea la care au luat parte printre mulţi alţii şi arhimandritul Gurie, generalul Donici, comisarii ţinuturilor Glavce din Chişinău şi V. Anghel din Orhei, domnii P. Gore, V. Herţa, M. Razu, A. Botezat, protoiereul Gobjila, şi mulţi alţi moldoveni luminaţi – doctori, avocaţi, preoţi, învăţători, ofiţeri, ostaşi, muncitori şi ţărani – adunările acestea se pot socoti ca adevărate sărbători naţionale ale neamului moldovenesc. Ele sunt înainte de toate vestitoarele deşteptării moldovenilor" (Din Cuvânt 1917, 47) .

La 2 noiembrie 1917 Guvernul Provizoriu al Rusiei adoptă „Declaraţia drepturilor popoarelor din Rusia", care proclamă egalitatea şi suveranitatea popoarelor dezrobite din Rusia, dreptul lor la autodeterminare până la separare şi formarea de state independente. Întemeindu-se pe „Declaraţia drepturilor popoarelor din Rusia", Sfatul Ţării la 2 decembrie 1917 a proclamat Republica Democratică Moldovenească, membră cu drepturi egale în Republica Federativă Democratică Rusă. Preşedinte a fost ales Ion Inculeţ. La 24 ianuarie 1918, Republica Democratică Moldovenească se proclamă independentă, act salutat cu entuziasm pe întreg teritoriul Basarabiei. Declaraţia de independenţă a Republicii Democratice Moldoveneşti constituie unul dintre principalele acte politice ale Parlamentului basarabean. În legătură cu aceste evenimente clerul basarabean a lansat o adresă în care se menţiona că „viitorul Rusiei şi al nostru este în mâinile noastre. Să ne unim dar toţi sub un singur steag pe care este scris „Republică democratică cu largă autonomie a neamurilor" şi să mergem fără deosebire de neamuri, credinţe şi tagme către viitorul ei frumos".

Revista republica anumite articole nu numai din presa basarabeană, dar şi din diverse publicaţii ruseşti care apăreau la Odesa, Sankt Petersburg, Moscova şi care cuprindeau articole ce evidenţiau aspecte ale programului ideologic al partidelor existente. Astfel, în numărul 6 al *Luminătorului* din 1917 vom regăsi informaţii utile despre diverse partide: „În sfera politicului partidul muncitorilor (трудовиков) cere republică democratică. Deputaţii, împuterniciţii poporului trebuie să fie aleşi prin vot general şi secret, fără deosebire de gen, naţionalitate, religie. Puterea executivă va avea miniştri, care vor avea încrederea poporului, ei vor fi responsabili în faţa Dumei, parlamentului. În fruntea ţării va sta preşedintele republicii, ales de Adunarea Constituantă sau de Dumă. În chestia naţională partidul cere egalitate deplină tuturor naţiunilor care locuiesc în Rusia, fiecare naţiune să aibă dreptul pe larg să folosească limba naţională în şcoală, administraţie, biserică. În ceea ce priveşte problema agrară – pământul trebuie să fie dat celor care îl lucrează, şi atâtea desetine de dat cât poate să lucreze; este necesar de creat un fond naţional de pământ", iar programul partidului constituţional democrat, care se mai cheamă – cadeţii consideră că „toată Rusia trebuie să fie republică democrată. În fruntea ţării stă preşedintele ales de reprezentanţii poporului pe o vreme neînsemnată. Cunoscând importanţa mare a religiei în viaţa omului, partidul consideră că biserica trebuie să fie independentă faţă de stat, şi biserica nu trebuie să se amestece în treburile interne ale statului. Partidul recunoaşte dreptul libertăţii la întruniri, adunări, la crearea de societăţi, asociaţii etc." (Despre 1917, 38).

Constatăm, că revista încadra articole care relevă importanţa reformei agrare pentru ţăranii basarabeni, şi în mod special pentru preoţime. Astfel, în articolul „Pământul trebuie dat în stăpânirea poporului" se face o clară precizare a programului Partidului naţional moldovenesc care consideră că: „pământul va trece în mâna obştilor săteşti care îl vor împărţi plugarilor conform unei anumite norme care va fi stabilită de Sfatul Ţării, însă nu spre stăpânire ci spre folosinţă. Va fi creat un fond al statului care va cuprinde – apele, bogăţiile pământului, pământurile moşierilor. Colonizarea, adică aducerea şi aşezarea străinilor pe pământul Basarabiei să se oprească" (Pământul 1917, 60).

Revista era preocupată şi de problema învăţământului şi urmărea realizările din domeniu. Astfel, autorul articolului „Problema învăţământului naţional" menţiona: „Consiliul Zemstvei Guberniale, la propunerea lui A.K. Schmidt a hotărât să aloce pentru predarea limbilor locale în clasele superioare ale seminarelor de învăţători din Basarabia câte 1800 de ruble pe an pentru fiecare şcoală. Pentru deschiderea primelor clase cu lim-

ba moldovenească şi Gimnaziul de fete din Chişinău, gimnaziul nr.1 de băieţi din Chişinău s-a hotărât alocarea a 18.000 ruble, iar pentru clasele superioare – 3000 ruble. Tot la propunerea lui A.C. Schmidt s-a hotărât să se tipărească cărţi în limba găgăuză pentru găgăuzii din Basarabia, care sunt în număr de 82.000 persoane” (Problema 1917, 63).

Sfatul Ţării nu a fost preocupat de treburile Bisericii basarabene, de fapt „niciodată parlamentul nu a discutat problemele bisericii creştine, în general, nu a fost preocupat de treburile religioase, de aceea nu a avut nicio legătură cu biserica şi cu slujitorii cultelor. E posibil ca, în parte, această atitudine să fi rezultat din faptul că, aşa cum observa P. Erhan în şedinţa din 17 februarie 1918 a legislativului, „revoluţia agrară într-atât a ascuţit relaţiile dintre ţărani şi preoţime, că putem să ne aşteptăm la o prăbuşire a vieţii bisericeşti”. Formal, printre membrii Sfatului Ţării s-a aflat şi un preot, Alexandru Baltaga, pentru că schema elaborată de Biroul de organizare a Sfatului Ţării prevăzuse să fie reprezentată în legislativ şi biserica, ca instituţie publică, dar în procesele-verbale nu există nicio o informaţie că acesta s-ar fi implicat cumva în activitatea parlamentară, nici măcar prin prezenţa la şedinţele Parlamentului, şi nimeni nu s-a arătat interesat, cu atât mai mult, deranjat de lipsa lui la şedinţe” (Sfatul Ţării 2016, 15). Clerul basarabean credea şi spera că situaţia Bisericii va fi discutată în Parlamentul basarabean. Astfel, Biserica publică în paginile *Luminătorului* o Declaraţie în care afirmă: „La 24 ianuarie 1918 republica noastră s-a declarat independentă. Deci se va schimba şi starea Bisericii. Ca aceste schimbări să fie utile şi bine făcute, trebuie să prezentăm Sfatului Ţării cerinţele şi doleanţele noastre, pentru că în timpul apropiat Sfatul Ţării va pune în dezbatere şi problema Bisericii. În Sfatul Ţării noi avem un număr mare de adevăraţi moldoveni care creează Blocul moldovenesc – el apără interesele noastre naţionale, şi încearcă să rezolve toate problemele legate de situaţii concrete. Sperăm că Sfatul Ţării nu va lupta împotriva Bisericii şi va acorda atenţie şi intereselor Bisericii, pentru că interesele bisericii coincid cu interesele republicii şi a poporului” (Declaraţia 1918, 11).

Spre sfârşitul anului 1917, anarhia generată de soldaţii ce rătăceau pe tot cuprinsul Basarabiei se apropia de Chişinău. Sfatul Ţării şi nici o altă instituţie nu dispunea de forţele necesare pentru a lichida anarhia din ţinut. Parlamentul basarabean în condiţiile haosului total avea doar o singură soluţie – să ceară ajutor din afară. În perioada 13-15 decembrie 1917 prima delegaţie a Sfatului Ţării s-a aflat la Iaşi pentru a cere ajutor. Pentru a salva „Basarabia de puhoiul şi pericolul bolşevic”. Revista *Luminătorul* înregistrează acest fapt scriind: „De mai multe zile fruntaşii noştri basarabeni domnii Inculeţ, Ciugureanu şi Halippa au fost la Iaşi, pentru a sta de vorbă cu noul preşedinte al guvernului român Marghiloman, asupra unor lucruri ce privesc în de aproape ţara noastră moldovenească, vecina României” (Fruntaşii 1918, 67). La 31 decembrie 1917 guvernul lui I.C. Brătianu a luat hotărârea de a trimite trupe în Basarabia. Clerul basarabean prin intermediul revistei *Luminătorul* solicita: „Trebuie de lămurit poporului şi adevărul despre oştirile româneşti. Duşmanii noştri şi a românilor răspândesc minciuni, că românii au fost chemaţi de boieri şi că ei nu vor da pământ ţăranilor. Aceasta nu este adevărat. Românii sunt chemaţi de Sfatul Ţării, ca să potolească anarhia, care cuprinsese toată Basarabia şi putea să o transforme într-un pustiu. Şi misiunea această românii au îndeplinit-o în scurt timp şi acum se apropie de sfârşit. Drept că în unele locuri s-au primit măsuri aspre, deşi măsurile acestea au fost necesare şi au dat rezultate. Ostaşii noştri basarabeni şi ţărănimea care fiind smintită de bolşevici au făcut multe fărădelegii, dar şi-au revenit în fire şi au înţeles rolul armatei române. Acum în Basarabia noastră, datorită românilor este pace şi linişte, pe când la Odesa, Kiev, Harkov, Moscova sunt cuprinse de o anarhie totală. Românii au venit numai pentru potolirea anarhiei, ei nu se amestecă în problema agrară” (Cronica 1918, 15). În următorul număr revista va publica Adresa generalului Broşteanu către locuitorii Basarabiei. Având în vedere zvonurile care circulă în Basarabia privind rolul armatei române din Basarabia, generalul Broşteanu s-a adresat către toţi locuitorii Basarabiei cu următoarele: „Armata românească a venit în Basarabia, numai atunci când a fost chemată de conducerea Basarabiei. Întreaga lume trece prin vremuri grele, care schimbă faţa lumii. Unele popoare îşi croiesc astăzi viaţa pentru multe veacuri înainte. Cele vrednice şi înţelepte vor trăi bine şi în fericire, fiind binecuvântate de urmaşii lor, iar cele ticăloase şi proaste se vor nenoroci pentru multă vreme.

Când stai și faci un lucru mare se găsesc oameni care te sfătuie de bine, dar sunt și alții cărora le este ciudă de binele tău și caută numai să-ți dăuneze. Astfel de nenorociți și sfătuitori răi au dat și peste voi frați moldoveni din Basarabia, când ați vrut să vă alegeți pentru voi și copii voștri altă viață mai bună, dreaptă, așezată pe limba și obiceiurile moldovenești. Și atunci în loc de bine v-ați ales numai cu nenorociri: hoți, prejudicii, case arse și omoruri, făcute de bande ticăloase de bolșevici, străini de țara și credința voastră. Dar viața unei țări nu se poate schimba în bine dacă această țară nu are parte de liniște și bună conducere (rânduială). Când noi armata românească am fost chemați să vă aducem această liniște și bună conducere am venit cu dragă inimă, căci ne pare rău de durerea voastră pentru că suntem de aceiași limbă și neam. Dușmanii voștri ca și dușmanii noștri nu vor însă să se astâmpere și răspândesc fel de fel de minciuni despre venirea noastră în Basarabia. Să nu-i credeți! Să aveți încredere în dragostea și faptele noastre, căci noi suntem frați de același sânge și lege, noi am venit ca luptăm cu primejdia vieții noastre să vă ajutăm la întemeierea drepturilor și libertăților voastre. Armata română nu vrea să se implice în treburile interne ale Basarabiei, în relațiile dintre proprietari și țărani. Armata română are însă porunca să împiedice hoțiile, omorurile și fărădelegile ce se vor mai face de către acei care nu-și iubesc țara, neamul și ordinea.

Noi vă dorim din toată inima ca Dumnezeu să vă ajute vouă și conducătorilor voștri să vă puteți întemeia în aceste timpuri de schimbare a lumii, pentru copiii și strănepoții voștri o viață mai bună și mai dreaptă decât acea de până acum" (Adresa 1918, 73).

Clerul înțelegea momentul politic și încerca să modifice structura organizatorică a Bisericii. Astfel Comitetul organizatoric al lucrărilor Sinodului bisericii moldovenești „a trimis doi soli la Iași, la Mitropolie pentru a cere ajutor în munca de organizare a Sinodului bisericii moldovenești, pentru a cere doi sfetnici. Mitropolitul Pimen al Moldovei a primit cu plăcere solia moldovenească și a trimis la Chișinău pe C. Nazarie, profesor, Universitatea din București și pe I. Ținkoka, tot de acolo. Ei participă la lucrările Comitetului moldovenesc de organizare a Sinodului Bisericii moldovenești (Pregătiri 1918, 67). La 20 martie 1918 a avut loc ședința Comitetului organizatoric la care au participat și delegații de la Iași C. Nazarie și Ținkoka – amândoi sunt tineri, sunt profesori la Universitatea din Iași. În ședința i s-a oferit cuvânt protoiereului Nazarie care a vorbit „cu deosebită expresie și putere duhovnicească", fiind „ascultat cu mare plăcere". Cu un cuvânt de răspuns a venit arhimandritul Gurie, care și-a exprimat mulțumirea „că se face legătură duhovnicească dintre biserica basarabeană și biserica Moldovei. În cursul de 100 de ani nici un arhiereu rus din Basarabia nu a vizitat pe mitropolitul Moldovei din Iași și nici un mitropolit al Moldovei nu a venit la arhiepiscopul din Chișinău, în pofida distanței mici și că moldovenii de peste Prut sunt de aceeași credință și de neam cu cei din Iași" (Popovici 1918a, 69).

La 27 martie 1918 Sfatul Țării a votat unirea Basarabiei cu România. A avut loc un tedeum după proclamarea Unirii Basarabiei cu România în seara zilei de 27 martie 1918. În legătură cu acest eveniment, revista *Luminătorul* a scris: „Unirea a hotărât-o Sfatul Țării în bună înțelegere cu trimișii României, dându-i-se Basarabiei o bună autonomie. Așa au fost împrejurările vremii, că unirea aceasta a fost neapăratră și s-a făcut pentru binele Basarabiei, căci altfel o așteptau mari primejdii. Unirea s-a făcut la solicitarea Sfatului Țării potrivit cu nevoile vremii. Pământ țăranilor va fi dat tot după acel plan care l-a făcut Sfatul Țării și lucrul acesta va fi dus la bun sfârșit de Sfatul Țării. România este plină de dorințe să fie Basarabia fericită și va da locuitorilor toate drepturile cuvenite. Unirea s-a hotărât la 27 martie în ființa miniștrilor României în frunte cu șeful guvernului Al. Marghiloman. Fie blagoslovit ceasul în care iarăși ne-am împreunat cu Moldova, din trupul căreia am fost rupți o sută de ani în urmă" (Popovici 1918b, 80).

La 14 iunie 1918 Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române hotărăște unirea Bisericii din Basarabia cu Biserica din România. Episcopul Nicodim Munteanu a fost instalat în scaunul Arhiepiscopiei Chișinăului și Hotinului. La 23 iunie 1918. Mitropolitul Gurie Grosu devine urmașul lui Nicodim.

În concluzie menționăm că preoțimea a susținut aspirațiile enoriașilor în problema obținerii dreptului de a oficia serviciul divin în limba română. Dar nu toți preoții au susținut Unirea din 1918, unii considerând prioritară legătura canonică cu Biserica rusă. A fost și o altă categorie de preoți

care au trădat aspiraţiile de unire. Astfel, Comitetul de salvare a Basarabiei (voiau reorientarea Basarabiei spre Rusia, revenirea la situaţia de până la 1914), constituit la Chişinău imediat după unirea Basarabiei cu România, a întrunit în rândurile sale şi preoţi. A fost membru al acestui Comitet şi Anastasie, arhiepiscopul Basarabiei. La 25 aprilie 1918 Comitetul se transferă cu sediul la Odesa. Administraţia română l-a catalogat drept organizaţie iredentistă.

Presa religioasă, inclusiv revista *Luminătorul* a reflectat pe larg problemele vieţii politice din Basarabia: Biserica şi Guvernul Provizoriu, preoţimea şi războiul, preoţimea şi viaţa politică, problema naţională, relaţia Biserică-stat, problema agrară etc. Dar Biserica a stat în expectativă, a făcut puţine comentarii în presă şi rar şi-a exprimat atitudinea faţă de un eveniment sau altul din anii 1917-1918. Biserica a avut o atitudine rezervată faţă de unirea Basarabiei cu România, altfel spus, fiind obişnuită să aprobe orice, ce venea din partea Puterii, a statului, a acceptat fără mare entuziasm şi unirea Basarabiei cu România în 1918. Altfel Biserica nu a putut proceda pentru că datoria ei era „să se supună oricărei puteri legitime şi să se roage pentru ea, aceasta este voinţa lui Dumnezeu. Biserica trebuie şi poate să se împace, să colaboreze cu orice Putere. Nu se va împăca numai atunci când Puterea va atenta la credinţă – atunci Biserica în mod deschis se va apăra”.

Bibliografie

Sfatul Ţării 2016: Sfatul Ţării. Documente. Procesele-verbale ale ședințelor în plen. Ediție de I. Țurcanu (Chișinău: Ştiinţa 2016).

Adresa 1918: Adresa generalului Broşteanu către locuitorii Basarabiei. Luminătorul, nr. 3, 1918, 73.

Apel 1917: Apel. Luminătorul nr. 4, 1917, 55.

Către 1917a: Către preoţimea moldovenească. Luminătorul nr. 5, 1917, 57-59.

Către 1917b: Către toată preoţimea Basarabiei. Luminătorul nr. 5, 1917, 6.

Cronica 1917a: Cronica eparhială. Luminătorul nr. 4, 1917, 49.

Cronica 1917b: Cronica eparhială. Luminătorul nr. 17, 1917, 311.

Cronica 1918: Cronica vremii. Luminătorul nr. 2, 1918, 15.

Declaraţia 1918: Declaraţia Uniunii clericilor moldoveni din Chişinău despre starea Bisericii în Republica Moldovenească independentă. Luminătorul nr. 2, 1918, 11.

Despre 1917: Despre partide. Luminătorul nr. 6, 1917, 38-41.

Din Cuvânt 1917: Din Cuvânt Moldovenesc. Luminătorul nr. 5, 1917, 47.

Fruntaşii 1918: Fruntaşii noştri la Iaşi. Luminătorul nr. 3, 1918, 67.

Pământul 1917: Pământul trebuie dat în stăpânirea populaţiei. Luminătorul nr. 6, 1917, 60-61.

Popovici 1918a: C. Popovici, Delegaţii mitropolitului Moldovei Pimen în adunarea organizatorică pentru Soborul nostru de loc. Luminătorul nr. 3, 1918, 69-72.

Popovici 1918b: C. Popovici, S-a făcut unirea Basarabiei cu România. Luminătorul, nr. 3, 1918, 80.

Pregătiri 1918: Pregătiri pentru Sobor. Luminătorul nr. 3, 1918, 67.

Problema 1917: Problema învăţământului naţional. Luminătorul nr. 12, 1917, 63-64.

Ştiri 1917a: Ştiri. Luminătorul nr. 5, 1917, 39.

Ştiri 1917b: Ştiri. Luminătorul nr. 5, 1917, 47.

Богос 1917: Ф. Богос, Готовы ли мы? Luminătorul nr. 11-12, 1917, 174.

The events preceding the Union of 1918 reflected in the *Luminătorul* Magazine

Keywords: the *Luminătorul* Magazine, church, political life, social-political events, unification of Bessarabia with Romania.

Abstract: On March 27, 1918, the Bessarabian Parliament (Sfatul Ţării) voted for the unification of Bessarabia with Romania. Public institutions and the population of the region did not have a unanimous and approving attitude towards the Bessarabian events of 1917-1918, including the unification of Bessarabia with Romania. The Church, after a hundred years of coexistence with the Tsarist autocracy, was in agony, but, nevertheless, played an important role in the life of society. In the article “The events preceding the Union of 1918 reflected in the *Luminătorul* Magazine” the author analyzes the attitude of the clergy to the social-political events of 1917-1918 and gives the reflection of these events, which culminated in the proclamation of the unification, in the pages of the *Luminătorul*

Magazine. Although during this period in Chişinău there had been publishing several religious publications in Romanian and Russian: *Luminătorul*, *Kishinevskie eparkhial'nye vedomosti*, *Golos Bessarabskoy tserkvi*, the *Luminătorul* Magazine best covered the events that preceded the unification.

The priesthood supported the aspirations of the parishioners to obtain the right to officiate divine service in Romanian. Not all priests supported the unification of 1918, some regarded the canonical connection with the Russian Church as a priority. According to the author, the religious press, including the *Luminătorul* Magazine, broadly reflected the political life of Bessarabia: the Church and the Provisional Government, the clergy and political life, the national issue, relations between the Church and the State, the agrarian issue, etc. However, the Church took a wait-and-see strategy, made little comment in the press and seldom expressed its attitude to this or that event. The Church had a reserved attitude towards the unification of Bessarabia with Romania, in other words, being accustomed to approving anything that came from the state, it accepted without enthusiasm the unification of Bessarabia with Romania in 1918. The Church could not act otherwise, because its duty was "to obey any legitimate authority and pray for it, such is the will of God. The Church must and can reconcile, cooperate with any authority. She will not reconcile only when the Power encroaches on faith – then the Church will openly defend itself".

События, предшествовавшие объединению 1918 года, нашедшие отражение в журнале «Луминэторул»

Ключевые слова: журнал «Луминэторул», церковь, политическая жизнь, общественно-политические события, объединение Бессарабии с Румынией.

Резюме: 27 марта 1918 г. бессарабский парламент (Сфатул Цэрий) проголосовал за объединение Бессарабии с Румынией. Государственные и общественные учреждения и население края не были единодушны в отношении к бессарабским событиям 1917-1918 гг., в том числе по вопросу объединения Бессарабии с Румынией. Церковь, после ста лет сосуществования с царским самодержавием, была в агонии, но, тем не менее, играла важную роль в жизни общества. В статье «События, предшествовавшие объединению 1918 года, нашедшие отражение в журнале «Луминэторул» автор анализирует отношение духовенства к социально-политическим событиям 1917-1918 гг. и представляет отражение этих событий, завершившихся провозглашением объединения, на страницах журнала «Луминэторул». Хотя в этот период в Кишиневе выходило несколько религиозных изданий на румынском и русском языках: «Луминэторул», «Кишиневские епархиальные ведомости», «Голос Бессарабской церкви», лучше всего освещал события, предшествовавшие объединению, журнал «Луминэторул».

Духовенство поддержало прихожан, желавших получить право на отправление богослужения на румынском языке. Не все священники поддерживали объединение 1918 года, некоторые считали приоритетом каноническую связь с Русской Церковью. По мнению автора, церковная пресса, в том числе журнал «Луминэторул», широко отражала проблемы политической жизни Бессарабии: Церковь и Временное правительство, духовенство и политическая жизнь, национальный вопрос, отношения между Церковью и государством, аграрный вопрос и т.д. Однако Церковь заняла выжидательную позицию, делала мало комментариев в прессе и редко выражала свое отношение к тому или иному событию. Церковь придерживалась сдержанного отношения к объединению Бессарабии с Румынией, другими словами, привыкшая одобрять все, что шло от власти, от государства, она без особого энтузиазма приняла и объединение Бессарабии с Румынией в 1918 году. Церковь не могла действовать иначе, потому что ее долг состоял в том, чтобы «подчиняться любой законной власти и молиться за нее, такова воля Божья. Церковь должна и может примириться, сотрудничать с любой властью. Не примирится только тогда, когда власть посягнет на веру – тогда Церковь будет открыто защищаться».

30.04.2018

Dr. hab. Elena Ploşniţa, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: rackayskaine@yahoo.com

DIN ARHIVA FOSTULUI KGB - ÎN PATRIMONIUL MUZEAL. ISTORIA UNEI COLECȚII

Elena Postică

Cuvinte-cheie: colecţie, patrimoniu, valorificare, Sfatul Ţării, represiuni politice.

Celebrarea Centenarului Marii Uniri de la 1918 şi atitudinea neunivocă a unor segmente ale societăţii moldoveneşti faţă de acest eveniment a readus în actualitate necesitatea cunoaşterii trecutului istoric, a valorificării şi promovării patrimoniului istorico-documentar privind evoluţia mişcării naţionale din Basarabia şi reîntregirea ei în hotarele româneşti ca urmare a Actului Unirii din 27 martie 1918, dar şi necesitatea recuperării şi valorificării istorice a memoriei făuritorilor Unirii.

Deşi arhivele şi muzeele din Republica Moldova deţin în colecţiile lor mărturii documentare impresionante despre evenimentele memorabile de acum 100 de ani, prea puţine dintre ele se referă nemijlocit la făuritorii Unirii. Cu regret, şi fondul de exponate cu referinţă la Marea Unire din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei este modest din punct de vedere numeric în comparaţie cu măreţia şi semnificaţia acestui eveniment.

Unul dintre motivele acestei situaţii este studierea fragmentară a istoriei sub regimul comunist, care a avut drept consecinţă şi formarea unor aşazise „spaţii albe" în crearea patrimoniului muzeal. În cei 50 de ani de comunism nu doar scrierea istoriei, dar şi colectarea materialelor şi dezvoltarea patrimoniului muzeal era supusă restricţiilor. Din cauza atitudinii ostile a autorităţilor comuniste faţă de cei care au votat Unirea şi faţă de tot ce era românesc multe relicve istorice s-au pierdut fără urmă sau au fost nimicite la indicaţia autorităţilor. Totuşi, după destrămarea imperiului sovietic muzeografii au reuşit să recupereze de la descendenţii foştilor deputaţi ai Sfatului Ţării mai multe documente şi piese memoriale de o valoare istorică şi sentimentală deosebită. Întreaga activitate a instituţiei a fost subordonată unui singur scop: de a repune în valoare acele evenimente şi personalităţi care au jucat un rol important în istorie, dar nu au fost acceptate de istoriografia sovietică. Astfel în patrimoniul muzeului au intrat şi ulterior au fost expuse pentru public unele documente, cărţi, fotografii şi obiecte personale care au aparţinut unor personalităţi notorii ale Basarabiei cum ar fi Constantin Stere[1], Pantelimon Halippa[2], Anton Crihan[3], Ion Pelivan[4], poetul Alexei Mateevici[5].

În fondurile muzeului au intrat şi unele publicaţii de limba română din acea perioadă cum ar fi *Cuvânt moldovenesc*[6], *Luminătorul*[7], *Sfatul Ţării*[8], care au contribuit la creşterea conştiinţei naţionale a moldovenilor în preajma Unirii, precum şi un album cu un bogat material iconografic şi informaţii istorice despre calea Basarabiei către Unire. Este vorba de *Albumul Basarabiei. În jurul marelui eveniment al Unirii* [9], editat în 1933 de către Gheorghe Andronachi, fost deputat în Sfatul Ţării, organizatorul şi comandantul primului detaşament de cavalerie de pe lângă Sfatul Ţării.

Printre cele mai valoroase piese din patrimoniul muzeului sunt şi două linogravuri: una intitulată „Făuritorii României Mari" – reprezintă un portret al Regelui Ferdinand şi al Reginei Maria[10]. Cea de-a doua a imortalizat momentul încoronării de la Alba Iulia – încoronarea Regelui Ferdinand şi a Reginei Maria ca suverani ai României Mari[11].

Una dintre primele, dacă nu chiar prima şi, în acelaşi timp, cea mai mare şi mai valoroasă colecţie de documente şi materiale despre semnatarii Declaraţiei de Unire a Basarabiei cu România a intrat în patrimoniul Muzeului Naţional de Isto-

[1] MNIM, FB-19771, FB-19755, FB-30117.
[2] MNIM, FB-22277-8, FB-22278, FB-22280, FB-11216, FA-22979.
[3] MNIM, FB-23036, FB-23004.
[4] MNIM, FB-22277-11.
[5] MNIM, FB-3869-16, FB-16439.
[6] MNIM, FB-23325-5, 6.
[7] MNIM, FB-23039-46.
[8] MNIM, FB-20386-1, 2.
[9] MNIM, FB-23120.
[10] MNIM, FB-22240.
[11] MNIM, FB-22241.

rie a Moldovei în anul 1993 și provenea din arhiva fostului KGB.

Este vorba de 69 de documente, fotografii și materiale aferente dosarului de urmărire penală a membrilor Sfatului Țării arestați de către autoritățile sovietice în vara anului 1940. Printre cei arestați erau: juristul Vladimir Bodescu, preotul Alexandru Baltaga, reprezentantul clerului basarabean în Sfatul Țării, Emanoil Catelli, unul dintre inițiatorii creării Sfatului Țării, fost Director General al Agriculturii în Guvernul Republicii Democratice Moldovenești și prefect al județului Bălți, Teodosie Cojocaru, unul dintre liderii militari ai Sfatului Țării, fost Director General al Războiului în Guvernul Republicii Democratice Moldovenești și primar de Chișinău, profesorul Teodor Neaga, președinte al primului Congres al învățătorilor și profesorilor moldoveni din Basarabia (1917) la care s-a hotărât introducerea alfabetului latin și naționalizarea școlii basarabene, Pantelimon Sinadino, reprezentantul minorității grecești în Sfatul Țării. Printre cei arestați mai erau: Ion Ignatiuc, Grigore Turcuman, Ion Codreanu, Nicolae Secară, Teodor Uncu, Constantin Bivol, Ștefan Botnariuc și Luca Știrbeț. În total 14 persoane.

Faptul că acești oameni au fost arestați în primele zile ale ocupației sovietice (ordinul de arest al lui Grigore Turcuman fiind semnat la 2 iulie 1940) vorbește despre începutul nimicirii în masă a intelectualității basarabene, a celor ce nu reușiseră să se refugieze peste Prut.

Cei arestați au fost învinuiți că au votat Actul Unirii Basarabiei cu România din 27 martie 1918 și că mai târziu ar fi desfășurat activități antisovietice. În limbajul juridic toate acestea se califică drept „înaltă trădare". „Înaltă trădare" în viziunea enkavediștilor însemna opțiunea acestor oameni pentru renașterea națională a Basarabiei, dorința de a pune capăt colonizării ținutului, lupta lor pentru libertate, pentru dreptul de a avea școli în limba maternă, biserică națională, administrație națională, pentru dreptul de a avea un trai omenesc.

Anchetarea acuzaților nominalizați a luat sfârșit în mai 1941. Însă procesul judiciar nu s-a mai produs, deoarece începuse războiul și acuzații, cu excepția lui Teodosie Cojocaru, care a decedat în închisoarea din Chișinău, au fost evacuați în RASS Tătară, în diferite închisori din orașele Penza, Cistopol și Kazan.

Nici unul dintre membrii Sfatului Țării, arestați de către autoritățile sovietice în anul 1940 (cu excepția lui Ion Codreanu), nu a supraviețuit terorii roșii.

În momentul arestării, foștilor deputați li s-a confiscat nu doar averea, ci și documentele de identitate, diferite fotografii, acte de studii, decorații, obiecte personale, etc. Timp de cinci decenii acestea s-au păstrat în arhiva fostului KGB în calitate de „material probatoriu" la dosar după care, la solicitarea noastră și a Ministerului Culturii și Cultelor de atunci, au fost transmise de către Ministerul Securității Naționale al Republicii Moldova Muzeului Național de Istorie a Moldovei pentru cercetare și expunere publică. Cele mai multe (documente, fotografii, decorații) provin din arhiva personală a lui Emanoil Catelli, Alexandru Baltaga, Ion Ignatiuc, Teodor Neaga și Pantelimon Sinadino.

Printre piesele confiscate de la Emanoil Catelli sunt: fotografii de familie[12], adeverințele despre absolvirea Școlii agricole din Cucuruzeni și a Universității din Novorosiisk[13], mandatul de Director General al Agriculturii în guvernul Republicii Democratice Moldovenești[14], decretele regale despre conferirea Ordinelor *Coroana României*[15] și *Steaua României*[16], a medaliilor *Ferdinand I*[17] și *Răsplata muncii*[18], o Diplomă de recunoștință din partea Societății *Mărășești*[19]. Valoare deosebită prezintă două cărți poștale și o scrisoare adresate de Parascovia Catelli soțului pe adresa NKVD-ului din Chișinău la 7 martie 1941[20]. Asemenea scrisori erau expediate pe adresa NKVD-ului din Chișinău din diferite localități de dincolo de Prut. Erau scrise în rusește pentru a-i „îmblânzi" pe torționari. Parascovia Catelli scria din Pitești în speranța că își va găsi soțul.

„7 марта 1941 г.
Дорогой Эманоил!
Я здорова и живу с 23 октября в Питештах у родных. Наши дети здоровы и шлют тебе привет. Когда освободишься приезжай к нам. Если можешь ответь хоть пару слов. Как твое

[12] MNIM, FB-22389-21, 22.
[13] MNIM, FB-22389-6.
[14] MNIM, FB-22389-8.
[15] MNIM, FB-22389-14.
[16] MNIM, FB-22389-13.
[17] MNIM, FB-22389-15.
[18] MNIM, FB-22389-17.
[19] MNIM, FB-22389-18.
[20] MNIM, FB22389-19, 20.

здоровье и где ты находишься. Пиши по следующему адресу
Румыния
Or. Piteşti, str. Lascăr Catargiu nr. 29
для Парасковии Кателли".

„7 martie 1941.
Dragă Emanoil,
Sunt sănătoasă şi locuiesc din 23 octombrie la rude în Piteşti. Copiii noştri sunt sănătoşi şi îţi transmit salutări. Când te eliberezi, vino la noi. Dacă poţi, răspunde (scrie-ne) măcar câteva cuvinte. Cum te simţi şi unde te afli. Scrie-ne la următoarea adresă:
România, or. Piteşti, str. Lascăr Catargiu nr. 29
Pentru Parascovia Catelli"

Bineînţeles, scrisoarea nici nu a ajuns la adresat, a rămas fără răspuns. În primele zile ale celui de-al Doilea Război Mondial, Emanoli Catelli, împreună cu alţi deţinuţi, a fost evacuat în închisoarea nr. 4 din oraşul Cistopol, RASS Tătară, unde a şi decedat la 18 februarie 1943.

În colecţia transmisă muzeului se regăsesc şi câteva fotografii[21], un carnet de identitate[22], un permis de a poseda arme[23], buletinul de înscriere la Biroul Populaţiei[24], cartea de alegător – toate pe numele lui Alexandru Baltaga, o carte poştală[25] şi o scrisoare adresate părinţilor de către Vsevolod Baltaga, fiul lui Alexandru Baltaga, un carnet de note şi Buletinul de înscriere la Biroul Populaţiei[26], care au aparţinut fostului deputat al Sfatului Ţării Ion Ignatiuc.

Printre documentele recuperate se numără şi livretul militar al lui Teodor Uncu[27], dosarul personal al căpitanului Teodosie Cojocaru[28], fotografia[29] şi carnetul de identitate[30] ale lui Pantelimon Sinadino, diferite acte de proprietate asupra pământului pe numele lui Constantin Bivol ş.a.

Din colecţia transmisă muzeului mai fac parte: calendarul „România eroică 1940"[31], un memoriu al Ligii poporului basarabean[32], ziarul „Viaţa Basarabiei" din 15 martie 1924 şi un extras din ziarul „Viaţa Basarabiei" cu articolul „Jugul de fier", broşura „Despre Sfânta împărtăşanie"[33], tradusă din ruseşte de Î.P.S Gurie, Mitropolitul Basarabiei.

Trei fotografii din dosarul de urmărire penală ni-i prezintă pe foştii deputaţi Teodor Neaga[34], Grigore Turcuman[35] şi Nicolae Secară[36] în timpul aflării în arestul KGB-ului. Despre calvarul prin care au trecut aceştia dar şi ceilalţi acuzaţi din momentul arestării şi până a fi transferaţi în închisorile din RASS Tătară ne mărturisesc şi copiile unor materiale procesuale – anchete, ordine de arest, hotărâri şi informaţii ale organelor securităţii privind percheziţiile, arestările şi interogatoriile la care au fost supuşi foştii deputaţi [37].

În momentul arestării lui Teodor Neaga, în rând cu documentele personale, i-a fost confiscat şi manuscrisul unui memoriu al Ligii poporului basarabean, redactat în limba română cu grafie chirilică şi în rusă, probabil la sfârşitul anului 1918 - începutul anului 1919.

Conţinutul memoriului, adresat autorităţilor române centrale, şi intitulat ***Măsurile necesare pentru îmbunătăţirea situaţiei creată în Basarabia*** demonstrează că situaţia din ţinut din acea perioadă era foarte complicată, procesul de integrare a Basarabiei în viaţa politică şi social-economică a României nu a decurs deloc uşor, mulţi minoritari, nu au devenit loiali statului român, iar forţele subversive se foloseau de unele erori comise de noile autorităţi civile şi militare pentru a alimenta stările de spirit antiromâneşti. Totuşi nu putem afirma că toate cerinţele autorilor acestui memoriu erau neîntemeiate. Aceştia cereau:

– să fie înlăturaţi miniştrii actuali şi întregul aparat administrativ din Basarabia şi înlocuiţi cu democraţi care se bucură de cea mai mare încredere a întregii populaţii;
– să fie restabilite Zemstvele judeţene şi de voloste, deputaţii cărora au fost aleşi în anul 1918 prin vot universal, egal, direct şi secret; acestor instituţii trebuie să le fie întoarse toate drepturile şi funcţiile pe care le-au avut, în conformitate cu legea Guvernului Provizoriu rus la momentul unirii fără condiţii;

[21] MNIM, FB-22282-1, 10, FB-23001.
[22] MNIM, FB-22282-2.
[23] MNIM, FB-22282-4.
[24] MNIM, FB-22282-4.
[25] MNIM, FB-22282-10.
[26] MNIM, FB-22282-12.
[27] MNIM, FB-22282-15.
[28] MNIM, FB-22282-24.
[29] MNIM, FB-22565.
[30] MNIM, FB-22565-5.
[31] MNIM, FB-22282-6.
[32] MNIM, FB 22565-19, 19a.
[33] MNIM, FB-22389-24.
[34] MNIM, FB-22565-13.
[35] MNIM, FB-22565-21.
[36] MNIM, FA-10307-20.
[37] MNIM, FA-1030b.

– să se ia măsuri urgente şi serioase contra bacşişurilor şi bătăilor la care recurg mai mulţi funcţionari militari şi civili şi jandarmii în oraşe şi în sate;
– să fie reglementată cât mai degrabă chestiunea valutei...;
– să fie anulate biletele de liberă circulaţie, dintr-un sat în altul, de la sate la oraş, dintr-un judeţ în altul etc., care provoacă mari dificultăţi ţăranilor;
– să fie amânat jurământul pentru învăţători, funcţionari, proprietari etc. Să fie repuşi în funcţii cei aproximativ 600 de învăţători şi funcţionari, care, având în vedere că chestiunea Basarabiei încă nu e hotărâtă definitiv, au refuzat să depună jurământul şi de la 1 iulie sunt înlăturaţi de la serviciu şi azvârliţi în stradă cu copiii;
– să fie garantată libertatea presei, a cuvântului şi a întrunirilor...;
– alegerile în Constituantă, care urmau să fie organizate în Basarabia la 28 iunie, trebuie să fie amânate şi organizate odată cu alegerile din regatul întreg ... şi nu mai devreme decât după două luni după ridicarea stării de asediu;
– să fie apărate toate drepturile minorităţilor, care locuiesc în Basarabia;
– să fie oprite rechiziţiile operate de autorităţile militare;
– să fie înlăturate toate dezordinile şi nedreptăţile comise de comisiile judeţene pentru exproprierea pământurilor şi de „Casa noastră" în procesul realizării reformei agrare;
– funcţionarii trimişi din Regatul Vechi, care nu corespund intereselor momentului, trebuie să fie înlocuiţi de localnici[38].

În opinia autorilor memoriului măsurile propuse urmau să conducă la îmbunătăţirea situaţiei din Basarabia.

O parte dintre mărturiile documentare la care ne-am referit mai sus sunt prezentate în cadrul expoziţiei permanente a muzeului, compartimentul *Basarabia interbelică* şi în cadrul expoziţiei tematice *Moldova sovietică: între mituri şi GULAG*, dedicată victimelor represiunilor politice din perioada regimului comunist totalitar. Câteva documente şi fotografii se regăsesc şi în expoziţia aniversară *Centenarul României Mari*, realizată în colaborare cu Muzeul Bucovinei din Suceava şi Muzeul Naţional al Unirii din Alba Iulia.

Graţie investigaţiilor de arhivă şi a unei munci enorme de colectare a pieselor autentice de istorie naţională, în ultimii ani patrimoniul MNIM s-a îmbogăţit cu impresionante colecţii de mărturii documentare despre perioada aflării Basarabiei în componenţa României întregite, inclusiv materiale inedite ce reflectă sau au tangenţă cu evenimentele şi personalităţile care au contribuit la realizarea unităţii naţionale româneşti. Acest patrimoniu urmează a fi completat, valorificat şi promovat, inclusiv prin metode specifice activităţilor de muzeu, aşa încât să putem oferi publicului o imagine completă şi obiectivă a evenimentelor care ne-au marcat destinul şi a personalităţilor care pot servi drept model de slujire idealurilor naţionale, idealurilor libertăţii şi democraţiei.

From the archives of the former KGB to the possession of the museum. History of one collection

Keywords: collection, heritage, research, Sfatul Ţării, political repression.

Abstract: One of the first and at the same time the largest and most valuable collection of documents on the signatories of the Declaration of the Unification of Bessarabia with Romania was transferred to the National Museum of the History of Moldova from the archives of the former KGB in 1994.

This is about 69 documents and photographs related to the materials of the criminal prosecution of members of Sfatului Ţării (Country Council), arrested by Soviet authorities in the summer of 1940. Among the arrested were lawyer Vladimir Bodescu, priest Alexandru Baltaga who represented the Bessarabian clergy in Sfatului Ţării, Emanoil Catelli, one of the initiators of the creation of Sfatului Ţării, Teodosie Cojocaru, one of the military leaders of Sfatului Ţării, Professor Teodor Neaga, Pantelimon Sinadino, representative of the Greek minority in Sfatului Ţării. Among those arrested also were Ion Ignatiuc, Grigore Turcuman, Ion Codreanu, Nicolae Secară, Teodor Uncu, Constantin Bivol, Ştefan Botnariuc and Luca Ştirbeţ. 14 persons in total.

[38] MNIM, FB-22565-19, 19a.

The fact that these people were arrested in the early days of the Soviet occupation (the order on the arrest of Grigore Turcuman was signed on July 2, 1940) indicates the beginning of mass extermination of the Bessarabian intelligentsia, those who did not manage to flee across the Prut.

Those who were arrested were accused that on March 27, 1918 they voted to unite Bessarabia with Romania, and that later they would conduct anti-Soviet activities. The investigation into the cases of the accused was terminated in May 1941. However, the trial did not take place because of the beginning of the war, and the defendants, with the exception of Teodosie Cojocaru, who died in the Chişinău prison, were sent to the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic, to prisons in Penza, Chistopol and Kazan.

None of the members of Sfatului Ţării arrested by the Soviet authorities in 1940 (except Ion Codreanu) survived the Red Terror.

During the arrests, not only the former deputies' property, but also identity cards, photographs, documents on education, awards and personal belongings were confiscated. For five decades, all this was stored in the archives of the former KGB as "evidence materials", and then, at our request and at the request of the then Ministry of Culture and Cults, were transferred by the Ministry of National Security of the Republic of Moldova to the National Museum of History of Moldova for research and display. A lot of materials (documents, photos, awards) were given to the museum from the personal archives of Emanoil Catelli, Alexandru Baltaga, Ion Ignatiuc, Teodor Neaga and Pantelimon Sinadino.

Among the items confiscated from Emanoil Catelli, there are family photos, certificates of graduation from the Cucuruzeni Agricultural School and the Novorossiysk University, the mandate of the Director General for Agriculture in the Government of the Moldavian Democratic Republic, the royal decrees for awarding the Order of the Crown of Romania and the Order of the Star of Romania, the Ferdinand I Medal and the Reward for Labor (*Răsplata muncii*) Medal, a Diploma of Gratitude from the Mărăşesti Society. Of particular value are two postcards and a letter sent by Parascovia Catelli to her husband at the address of the NKVD in Chisinau on 7 March 1941.

In the collection there are also several photographs, an identity card, a permit to possess weapons, a certificate of registration in the Population Bureau, a voter's card – all in the name of Alexandru Baltaga, a postcard and a letter addressed to the parents by Vsevolod Baltaga, the Alexandru Baltaga's son, a notebook and a certificate of registration in the Population Bureau that belonged to former deputy of Sfatului Ţării Ion Ignatiuc.

Among the documents obtained there are the military card of Teodor Uncu, the personal file of Captain Teodosie Cojocaru, the photograph and identity card of Pantelimon Sinadino, various documents on land ownership in the name of Constantin Bivol, and so on.

The collection, which entered the museum, also includes the calendar "Heroic Romania" for 1940, the memorandum of the Bessarabian People's League, the newspaper "Bessarabian Life" (Viaţa Basarabiei) of March 15, 1924 and an excerpt from the newspaper "Bessarabian Life" with the article "Iron yoke", a brochure "On Holy Communion" translated from Russian by Gurie, Metropolitan of Bessarabia.

Three photos from the criminal investigation file depict former deputies Teodor Neaga, Grigore Turcuman and Nicolae Secară during the KGB arrest. The sufferings through which these and other accused faced from the moment of detention to the time of being sent to places of detention in the territory of the Tatar ASSR are also evidenced by copies of procedural materials - interrogation records, orders for detention, orders and explanations of security agencies regarding searches, detentions and interrogations the ex-deputies were subjected.

Из архивов бывшего КГБ – в музейные фонды. История одной коллекции

Ключевые слова: коллекция, наследие, исследование, Сфатул Цэрий, политические репрессии.

Резюме: Одна из первых и в то же время самая большая и ценная коллекция документов и материалов о подписантах Декларации объединения Бессарабии с Румынией поступила в фонды Национального музея истории Молдовы в 1994 году из архивов бывшего КГБ.

Это около 69 документов, фотографий и материалов, связанных с уголовными делами в отношении членов Сфатул Цэрий, арестованных советскими властями летом 1940 года. Среди арестованных были адвокат Владимир Бодеску, священник Александр Балтага, представитель бессарабского духовенства в Сфатул Цэрий, Эммануил Кателли, один из инициаторов создания Сфатул Цэрий, Теодосие Кожокару, один из военных руководителей Сфатул Цэрий, профессор Теодор Няга, Пантелеймон Синадино, представитель греческого меньшинства в Сфатул Цэрий. Среди арестованных также были Ион Игнатюк, Григоре Туркуман, Ион Кодряну, Николае Секарэ, Теодор Унку, Константин Бивол, Штефан Ботнарюк и Лука Штирбец. Всего 14 человек.

Тот факт, что эти люди были арестованы в первые дни советской оккупации (приказ о задержании Григоре Туркумана подписан 2 июля 1940 года), говорит о начале массового уничтожения бессарабской интеллигенции, тех, кому не удалось бежать за Прут.

Те, кто был арестован, были обвинены в том, что 27 марта 1918 года проголосовали за объединение Бессарабии с Румынией, и что позже они будут вести антисоветскую деятельность. Расследование по делам обвиняемых было прекращено в мае 1941 года. Однако судебный процесс не состоялся из-за начала войны, и обвиняемые, за исключением Теодосие Кожокару, умершего в кишиневской тюрьме, были отправлены в Татарскую АССР, в тюрьмы Пензы, Чистополя и Казани.

Ни один из членов Сфатул Цэрий, арестованных советскими властями в 1940 году (кроме Иона Кодряну), не пережил красный террор.

Во время арестов у бывших депутатов конфисковалось не только имущество, но и удостоверения личности, фотографии, документы об образовании, награды, личные вещи и прочее. В течение пяти десятилетий все это хранилось в архивах бывшего КГБ в качестве «доказательных материалов», а затем по нашей просьбе и по запросу тогдашнего Министерства культуры и культов были переданы Министерством национальной безопасности Республики Молдова Национальному музею истории Молдовы для исследований и использования в выставках. Множество материалов (документы, фотографии, награды) поступили в музей из личных архивов Эммануила Кателли, Александра Балтаги, Иона Игнатюка, Теодора Няги и Пантелеймона Синадино.

Среди предметов, конфискованных у Эммануила Кателли, – семейные фотографии, свидетельства об окончании Кукурузенской сельскохозяйственной школы и Новороссийского университета, мандат генерального директора по сельскому хозяйству в правительстве Молдавской Демократической Республики, королевские указы о награждении орденами Короны Румынии и Звезды Румынии, медалями Фердинанда I и «Награда за труд» (*Răsplata muncii*), благодарственный диплом Общества Мэрэшешть. Особую ценность представляют две открытки и письмо, отправленные Парасковией Кателли мужу на адрес кишиневского НКВД 7 марта 1941 года.

В коллекции, переданной музею, есть также несколько фотографий, удостоверение личности, разрешение на обладание оружием, справка о регистрации в Бюро народонаселения, карточка избирателя – все на имя Александра Балтаги, открытка и письмо, адресованные родителям Всеволодом Балтагой, сыном Александра Балтаги, записная книжка и справка о регистрации в Бюро народонаселения, принадлежавшие бывшему депутату Сфатул Цэрий Иону Игнатюку.

Среди обретенных документов есть военный билет Теодора Унку, личное дела капитана Теодосие Кожокару, фотография и удостоверение личности Пантелеймона Синадино, различные документы о собственности на землю на имя Константина Бивола и т. д.

Коллекция, поступившая в музей, также включает в себя календарь «Героическая Румыния» на 1940 год, меморандум Бессарабской народной лиги, газету «Бессарабская жизнь» (Viaţa Basarabiei) от 15 марта 1924 года и выдержку из газеты «Бессарабская жизнь» со статьей «Железное ярмо», брошюру «О Святом Причастии», переведенную с русского языка Митрополитом Бессарабским Гурием.

На трех фотографиях из уголовного дела запечатлены бывшие депутаты Теодор Няга, Григоре Туркуман и Николае Секарэ во время пребывания под арестом КГБ. О страданиях, через которые прошли эти и другие обвиняемые с момента задержания до отправки в места заключения на территории Татарской АССР, свидетельствуют также копии процессуальных материалов – протоколы допросов, распоряжения о задержании, постановления и пояснения органов безопасности относительно обысков, задержаний и допросов, которым были подвергнуты бывшие депутаты.

30.04.2018

Dr. Elena Postică, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: epostica@yahoo.com

FĂURITORII UNIRII ÎN COLECȚIILE MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI: CONSTANTIN STERE

Vera Stavilă

Cuvinte-cheie: Basarabia, Sfatul Țării, deputat, unire, patrimoniu.

Marea Unire de la 1918 a fost înfăptuită de mari oameni politici, care au avut curaj, dârzenie și demnitate. Printre aceștia s-a remarcat și Constantin Stere, personalitate complexă, jurist, profesor universitar, fondator de revistă, scriitor și om politic, supranumit „Marele Apostol al Unirii", care a reprezentat o întruchipare a idealului național al Unirii Basarabiei cu România. A făcut parte din Partidul Liberal, a înființat Partidul Țărănesc, a luptat pentru organizarea politică a țărănimii. A militat pentru înfăptuirea reformei agrare și pentru votul universal. Constantin Stere considera că țărănimea este factorul fundamental al progresului social. Acest crez a stat la baza ideologiei poporaniste, lansată de el la sfârșitul sec. al XIX-lea, rămânând credincios acestui ideal până la sfârșitul vieții. Despre viața și activitatea acestei ilustre personalități mărturisește o valoroasă colecție de fotografii, cărți și obiecte personale din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Aceasta se referă la perioada studiilor la Facultatea de Drept a Universității din Iași, apoi la activitatea desfășurată în calitate de profesor și rector al acestei instituții de învățământ, activitatea publicistică, de fondator și conducător al revistei „Viața Românească" etc.

Născut la Ciripcău, jud. Soroca, la 1 iunie 1865, și-a petrecut primii ani din viață alături de familie. Anii de școală, de liceu l-au dus către Chișinău și Odesa. Fiind atras de științele umaniste, de ziaristică, de filozofie, cunoscând îndeaproape realitățile Basarabiei, încorporată în imperiul țarist și rusificarea continuă a poporului, atras de anarhism, și de narodnicism, C. Stere intră în conflict cu autoritățile rusești. Pentru participare la mișcarea revoluționară narodnicistă, a fost condamnat de autoritățile țariste la ani grei de închisoare și surghiun în Siberia. Pușcăria din Chișinău a fost prima lui experiență de deținut. A fost arestat în primăvara anului 1884, fiind elev la gimnaziul nr. 1 de băieți din Chișinău, chiar în timpul examenelor de absolvire. A fost închis la Odesa, apoi transferat la Moscova și în final a ajuns deportat politic în Siberia, pe malul râului Obi. Izolat de lume într-un sat, primește pachete cu cărți și alimente de la părinți și prieteni. Alături de alți deportați, elevi, studenți, doctori, avocați, ingineri C. Stere se implică în organizarea unei Universități Populare, unde se țin prelegeri, despre viața politică, istorie, filozofie, artă și astronomie.

1. Foto. C. Stere (1865-1936) jurist, profesor universitar, fondator de revistă, scriitor și om politic.

După șase ani de surghiun se întoarce în Basarabia. În 1892 se stabilește în România, la Iași. Se înscrie la facultatea de drept a Universității pe care o absolvește în 1895[1]. La începutul anului 1896 își aduce familia, soția Maria (1866-1946)[2], cu care se căsătorise în 1885, în surghiun, și cei doi copii, Roman (1886) și Gheorghe (Gicu) (1893).

La 14 martie 1901 C. Stere este numit profesor suplinitor la Catedra de Drept Administrativ și Constituțional a Facultății de Drept a Universității din Iași. Iar în 1903 devine profesor titular. Popularitatea lui C. Stere în rândul profesorilor

[1] MNIM, FA-8370-1.
[2] MNIM, FA-8370-11.

2. Foto. C. Stere după sosirea din deportare, student la Facultatea de Drept a Universităţii din Iaşi, 1893.

3. Foto. Maria Grosu (1866-1946), soţia lui C. Stere, 1893.

4. Carnet de identitate. C. Stere, profesor şi rector al Universităţii din Iaşi, 1914.

Universităţii din Iaşi, prestigiul de care se bucura în viaţa ştiinţifică şi culturală a ţării au determinat ca în 1913 să fie ales rector al Universităţii din Iaşi[3]. C. Stere şi-a adus o contribuţie importantă la formarea şi educarea tinerilor din Basarabia şi Bucovina şi trimiterea lor înapoi în teritoriile ocupate de Rusia ţaristă, pentru a desfăşura o activitate coordonată şi bine formată, de afirmare a idealurilor naţionale.

C. Stere a desfăşurat timp de 40 de ani o activitate publicistică remarcabilă. Dar meritul său în acest domeniu este cel de fondator şi conducător al revistei *Viaţa Românească*, revistă literară şi ştiinţifică, care a apărut de la 6 martie 1906[4] până în august 1916 şi din septembrie 1920 până în septembrie 1940, iniţial la Iaşi[5], iar din 1930 la Bucureşti. Revista dezbătea problemele sociale şi naţionale ale epocii de pe poziţii poporaniste. A promovat în special creaţia de orientare realistă. Cu ajutorul lui C. Stere, la Chişinău, apare primul număr al ziarului *Basarabia* la 24 mai 1906, prima publicaţie periodică în limba română (cu caractere chirilice), în Basarabia.

La revista *Viaţa Românească* a mai colaborat scriitorul şi publicistul Spiridon Popescu (1864-1933), fiind coleg cu C. Stere la „Evenimentul Literar" şi susţinând aceleaşi idei poporaniste. Între aceste două familii se leagă o prietenie. Despre acest lucru ne mărturisesc câteva imagini fotografice păstrate în colecţie[6].

În anul 1916 C. Stere demisionează din funcţia de rector al Universităţii din Iaşi şi pleacă la Bucureşti. La 22 martie 1918 revine la Iaşi şi participă la întâlnirile cu delegaţia basarabeană venită să discute condiţiile Unirii provinciei dintre Prut şi Nistru cu România. La iniţiativa primului ministru al României A. Marghiloman, la 24 martie 1918 C. Stere vine la Chişinău, doar pentru o lună şi jumătate, dar aceasta a fost suficient pentru a schimba radical destinul Basarabiei. După cum scrie martorul acelor evenimente, D. Bogos, „rolul lui C. Stere în acea situaţie de extremă tensiune, a fost decisiv. Doar în câteva zile, a avut mai multe întâlniri cu reprezentanţi de diferite etnii şi categorii sociale, discuţii axate pe marginea destinului Basarabiei. În seara zilei de 24 martie în localul

[3] MNIM, FA-8370-14.
[4] MNIM, FA-8370-33.
[5] MNIM, FA-8370-25.
[6] MNIM, FA-8370-6, 12.

societăţii „Făclia” s-a dat un banchet în onoarea lui C. Stere, la care au fost invitaţi reprezentanţi ai fracţiuni ţărăneşti şi ai altor minorităţi. A fost un praznic, a fost un delir când vorbea C. Stere, cu o voce fermă hotărâtoare, cu o logică de fier, explica lui V. Ţiganco necesitatea actului Unirii. Clipe înălţătoare, clipe măreţe, care nu se vor uita nici odată în viaţă. Numai în două zile C. Stere a participat la 26 de consfătuiri în care a demonstrat necesitatea Unirii Basarabiei cu România. A reuşit să explice argumentat deputaţilor, în parte, moldoveni, dar şi celor din grupul minoritar, necesitatea, oportunitatea şi legitimitatea Unirii Basarabiei cu România, determinând astfel votul favorabil al Sfatului Ţării în chestiunea Unirea Basarabiei cu Regatul României” (Bogos 1998, 168).

Este ales în calitate de deputat, în plenul şedinţei Sfatului Ţării din 27 martie 1918, în semn de gratitudine pentru activitatea şi opera sa naţională şi politică, în afara schemei de repartizare a locurilor de deputat, aprobate în şedinţa Biroului de organizare a Sfatului Ţării din 6 noiembrie 1917, fiind singurul deputat care reprezenta emigraţia basarabeană din Regatul României. Dar activitatea lui C. Stere nu s-a limitat numai la redactarea Actului Unirii. În perioada 2 aprilie - 25 noiembrie 1918 a deţinut funcţia de preşedinte al Sfatului Ţării, după alegerea lui Ion Inculeţ ministru delegat din partea Basarabiei în Consiliul de Miniştri al României.

Înfrângerile suferite de Puterile Centrale pe front, duc la căderea Guvernului Conservator şi încep necazurile pentru C. Stere. Îşi dă demisia din funcţia de preşedinte al Sfatului Ţării, printr-o scrisoare, adresată lui P. Halippa: „Domnule Halippa! Întrucât circumstanţele mă lipsesc de posibilitatea de a participa la lucrările Parlamentului, Vă rog să anunţaţi despre demisia mea. Am acceptat greaua povară a funcţiei de preşedinte în momentul în care credeam că voi fi de folos ţării. Sunt recunoscător pentru onoarea de a fi fost ales unanim şi vă rog să primiţi asigurarea mea că mă voi considera fericit să mă aflu în serviciul patriei natale în calitate de cetăţean obişnuit” (Ţurcanu, Papuc 2017, 117).

Ulterior este suspendat din învăţământul superior, este arestat, apoi eliberat. Atacat permanent în Parlament şi în presă C. Stere nu renunţă la viaţa politică. Este ales, în repetate rânduri, deputat în Parlamentul României, din partea judeţelor Soroca, Orhei, Ismail, Cetatea Albă. Devine liderul grupului independent al parlamentarilor basarabeni.

5. Foto. Edificiul redacţiei revistei *Viaţa Românească* din Iaşi, 1906.

6. Foto. C. Stere, G. Ibrăileanu şi I. Botez – membri ai grupului redacţional al revistei ieşene *Viaţa Românească*, 1906.

7. Foto. C. Stere şi S. Popescu, împreună cu familiile la Văratic, 1900

8. Foto. Maria Stere cu fiul Roman (în dreapta) şi o parte a familiei scriitorului S. Popescu (nedatat).

Va contribui la înfiinţarea unor noi partide, precum Partidul Ţărănist Democrat şi mai apoi Partidul Radical Ţărănist. La începutul anilor '20 ai sec. XX C. Stere se axează pe activitatea publicistică. În 1921 la Editura *Viaţa Românească* din Iaşi apare cartea *În literatură*[7]. În acest volum sunt incluse câteva din schiţele literare, care au apărut pe vremuri sub pseudonimul C. Şărcăleanu, în *Evenimentul Literar* şi în *Viaţa Românească*. Este cel mai cunoscut pseudonim sub care obişnuia să publice C. Stere, în diferite reviste, articolele literare. Cartea are 179 de pagini, prefaţă şi cuprins. A intrat în Patrimoniul MNIM în 1991, prin donaţie. Puţină lume cunoaşte că studiul critic *Cântarea pătimirii noastre* – articol de consacrare a poetului O. Goga a fost scris la Chişinău, în hotelul Londra, unde obişnuia să se oprească şi C. Stere. Impactul acelui prim studiu critic a fost decisiv pentru recunoaşterea lui O. Goga şi începutul unirii provinciilor româneşti prin cultură.

Tot în 1921, la Editura *Viaţa Românească* din Bucureşti, iese de sub tipar cartea: *Un caz de conştiinţă*[8]. Lucrarea este structurată în trei capitole, cuprinse într-o prefaţă, în care autorul îşi motivează decizia de a publica cuvântările sale rostite în cadrul şedinţelor Adunării Deputaţilor din 4, 5 şi 9 martie 1921 asupra validării alegerilor din februarie acelaşi an din jud. Soroca, şi o încheiere, ce îi oferă posibilitatea unor concluzii şi observaţii de ordin general. Fiecare din cele trei compartimente ale acestei cărţi include câte unul din cele trei discursuri ţinute de către C. Stere. Autorul atrage atenţia că era inadmisibilă invalidarea unei alegeri din anumite considerente politice şi că votul unei majorităţi din Cameră nu putea să fie substituit verdictului celor 36 de mii de alegători, ce reprezentau imensa majoritate dintr-o circumscripţie electorală, în cazul dat – judeţul Soroca. C. Stere a examinat o mulţime de probleme ce vizau politica României în perioada 1914-1918, evidenţiind erorile politicii oficiale. O atenţie deosebită a acordat activităţii în anii războiului demonstrând utilitatea atitudinii sale pentru realizarea idealului naţional, fapt ce a fost recunoscut şi apreciat în primul rând, de către regele României, Ferdinand. S-a referit şi la activitatea Băncii Generale, unde a fost şi în calitate de acţionar şi membru în consiliul de administraţie, precum şi a ziarului *Lumina*, în paginile căruia a polemizat cu germanii, apărând interesele românilor. Cartea are 86 de pagini. A intrat în Patrimoniul MNIM 1991, prin donaţie.

În 1930 C. Stere este înlăturat din viaţa publică, astfel luând sfârşit calvarul unei conştiinţe lucidă şi leale care avea să declare în acelaşi an, că Istoria democraţiei române nu va putea face abstracţie de numele său.

Ultimii ani ai vieţii îi petrece la Bucov, pe domeniul soţiei sale Aneta Radovici, cu care s-a căsătorit în iunie 1918. Moşia a aparţinut familiei lui Alexandru Radovici. Unul dintre cei mai renumiţi medici ai vremii, fondator al Societăţii pentru combaterea tuberculozei, şi-a pus capăt zilelor într-o croazieră pe Marea Mediterană, suferind de o boală incurabilă. În acei ani, moşia de la Bucov deţinea 1000 de ha de teren agricol, păduri, ape şi bălţi. În documentele vremii erau consemnate trei mori de apă, care funcţionau pe râul Teleajen, ce străbătea moşia, o fabrică de spirt şi o cărămidărie. Aici, în anii 1930-1936, C. Stere realizează opera sa capitală, romanul *În preajma revoluţiei*. Scriitorul a elaborat acest roman de inspiraţie biografică într-o manieră inedită în epocă, nu aşezat la masa de scris, ci dictându-l. Scris la finalul vieţii, ca o încununare şi o meditaţie asupra propriului destin, romanul nu a putut fi dus până la capăt din cauza bolii. Din cele nouă volume preconizate, au fost încheiate opt. Romanul *În preajma revoluţiei* poate fi considerat un roman istoric, dar în

[7] MNIM, FB-19753.
[8] MNIM, FB-19755.

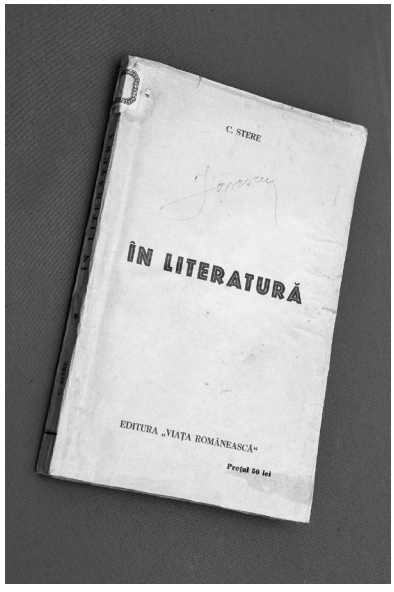

9. Carte. C. Stere, *În literatură*, 1921.

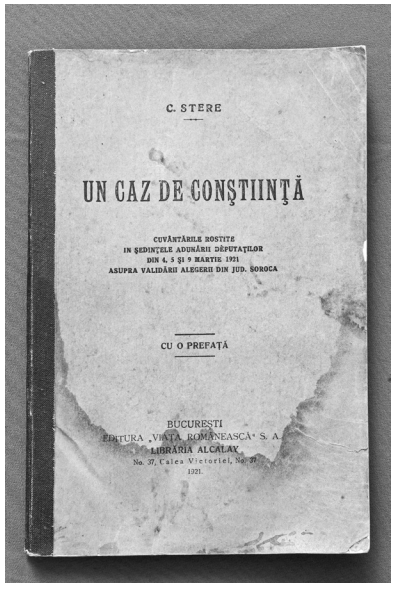

10. Carte. C. Stere, *Un caz de conştiinţă*, 1921.

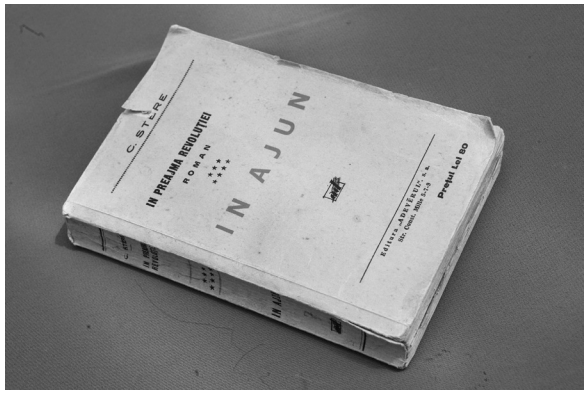

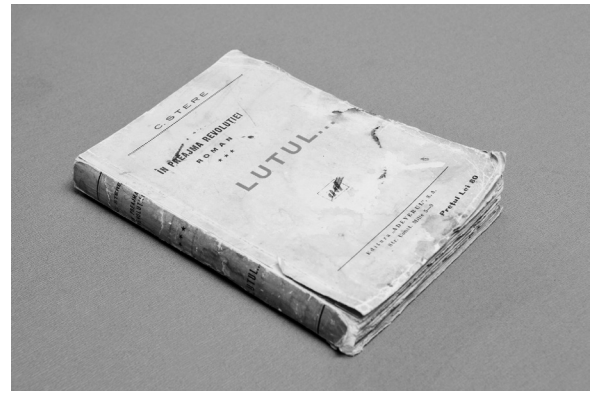

11. Carte. C. Stere, *În preajma revoluţiei*, (vol. III *Lutul*), 1932.

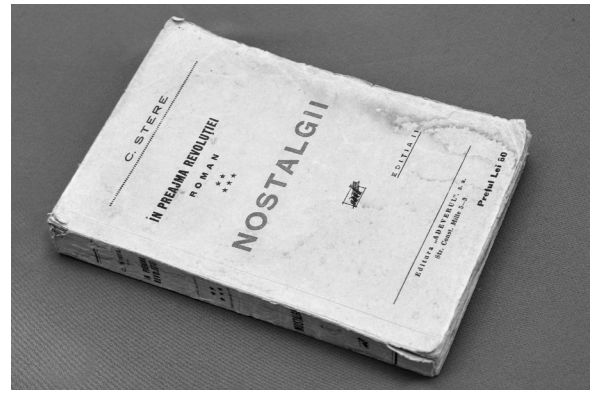

12. Carte. C. Stere, În preajma revoluţiei, (vol. V *Nostalgii*), 1934.

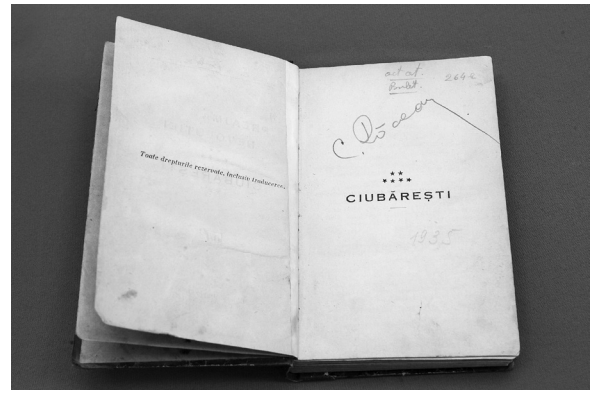

13. Carte. C. Stere, *În preajma revoluţiei*, (vol. VI *Cuibăreşti*), 1935.

14. Carte. C. Stere, *În preajma revoluţiei*, (vol. VII *În ajun*), 1935.

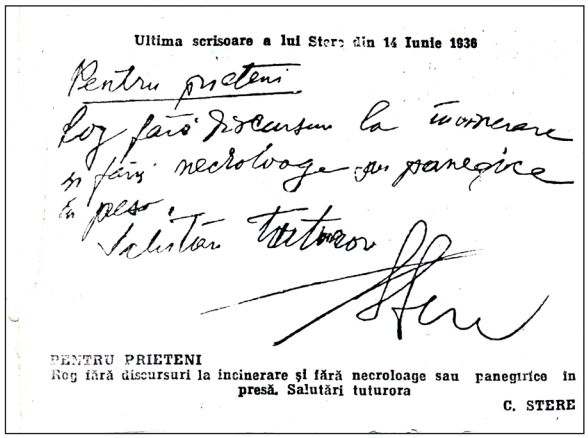
Ultima scrisoare a lui Stere din 14 Iunie 1936

Pentru prieteni
Rog fără discursuri la incinerare
și fără necrologe sau panegirice
în presă.
Salutări tuturor
Stere

PENTRU PRIETENI
Rog fără discursuri la incinerare şi fără necroloage sau panegirice în presă. Salutări tuturora
C. STERE

15. Foto. Ultima scrisoare a lui C. Stere din 14 iunie 1936.

acelaşi timp se poate spune că este o autobiografie, care descrie o perioadă de o jumătate de veac, din a doua parte a secolului trecut până la începutul secolului XX. Oglindeşte nu numai civilizaţia românească de la început de secol, ci şi pe cea basarabeană de la sfârşitul sec. al XIX-lea, dar şi pe cea din imperiul ţarist de înaintea revoluţiei.

Din cele opt volume ale romanului *În preajma revoluţiei*, MNIM deţine patru volume, care au intrat în patrimoniu în anul 1991, prin donaţie. Volumul III *Lutul*, I ediţie, 1930, include 39 de capitole care descriu viaţa reală a personajului principal – Vanea Răutu – basarabean de origine din perioada ocupaţiei ţariste şi care ajunge să fie pedepsit prin închisorile Siberiei pentru crezul, său social. Pe prima pagină are o dedicaţie semnată de profesorul universitar Anghel Cleja. Volumul V *Nostalgii*, 1934, II-a ediţie, are 34 de capitole, în care urmărim călătoria de întoarcere din surghiun. În acest volum este inclusă şi o serie de poezii scrise de C. Stere, despre Siberia şi oamenii locului.

Volumele VI *Cuibăreşti*[9] şi VII *În ajun*[10], 1935, cu câte 24 de capitole, redau experienţele trăite de C. Stere în România, descrise cu lux de amănunte. Volumele sunt circulate şi conţin dedicaţii.

Colecţia mai include o călimară[11], o scrumieră[12] datate cu anii '20 ai sec. XX, şi un fotoliu[13] de la sfârşitul sec. al XIX-lea, donate de descendenţii familiei lui C. Stere.

În 1936, când împlinea 70 ani, C. Stere îl întâlneşte pe renumitul publicist Pamfil Şeicaru, căruia i se destăinuia: „Nu mă simt bine, inima cedează, nu mai am mult de trăit. Atenţie la Basarabia. Imperialismul rusesc are proporţii pe care nu le-au avut niciodată". Peste puţin timp, la 26 iunie al aceluiaşi an, C. Stere se stinge, lăsând o ultimă scrisoare[14] adresată prietenilor: „Rog fără discursuri la incinerare şi fără necroloage sau panegirice (evocări) în presă. Salutări tuturor", 14 iunie 1936.

La moartea lui C. Stere, Victor Eftimiu evoca pasiunea sa pentru Basarabia, arătând că „acest om a avut ca vis suprem dezrobirea Basarabiei, o viaţă nouă şi omenească în toată Ţara Românească. Într-o bună zi C. Stere şi-a văzut visul cu ochii. El a contribuit la această dreptate istorică în mai mare măsură decât au dezrobit Ardealul luptătorii români de acolo, fiind-că ei erau mai numeroşi şi nu au cunoscut înghețurile pustii ale Siberiei. Omul care a primit, în balconul de la Iaşi, urale de gratitudine şi distincţii regale, a murit hulit, şi după moarte ca trădător de neam". Iar M. Sadoveanu scria: „Viaţa lui C. Stere a fost un vifor cu puţine zile de blândeţe, şi-a mistuit energia în multiple direcţii, faptele lui hulite şi amestecate cu noroiul defăimării se vor aşeza în nealterata lor dreptate" (Zbuchea 2007, 43).

Fondator al poporanismului, director de reviste, iniţiator al mişcării cultural-naţionale în Basarabia, om politic şi romancier de prim-rang, C. Stere rămâne în conştiinţa tuturor ca un patriot adevărat, un luptător pentru dreptate şi neam.

Bibliografie

Bogos 1998: D. Bogos, La răspântie. Moldova de la Nistru 1917-1918 (Chişinău: Editura Ştiinţa 1998).

Ţurcanu, Papuc 2017: I. Ţurcanu, L. Papuc, Scrisoarea lui C. Stere către P. Halippa. In: Album. Basarabia în actul Marii Uniri de la 1918 (Chişinău: Editura Ştiinţa 2017).

Zbuchea 2007: Gh. Zbuchea, Constantin Stere o reconstituire necesară. Cugetul 4(36), 2007, 30-45.

[9] MNIM, FB-18930.
[10] MNIM, FB-21058-2.
[11] MNIM, FB-30117.
[12] MNIM, FB-30116.
[13] MNIM, FB-22870.
[14] MNIM, FA-8370-15.

16. Călimară care a aparţinut lui C. Stere, anii '20 ai sec. XX.

17. Scrumieră care a aparţinut lui C. Stere, anii '20 ai sec. XX.

18. Fotoliu din familia lui C. Stere, sfârşitul sec. al XIX-lea.

The fighters for the unification in the collections of the National Museum of History of Moldova: Constantin Stere

Keywords: Bessarabia, Sfatul Ţării, deputy, union, collections.

Abstract: Constantine Stere, a complex personality, a lawyer, a university lecturer, a newspaper founder, writer and politician, who was called "the great apostle of unification", was the embodiment of the national ideal of unification of Bessarabia with Romania. He was elected deputy in the plenary session of Sfatul Ţării on March 27, 1918, outside the scheme for the distribution of deputy seats approved at the meeting of the Sfatul Ţării Organizational Bureau on November 6, 1917, being the only deputy representing Bessarabian emigration in the Kingdom of Romania and the mouthpiece of this part of the national fighters. From April 2 to November 25, 1918, Constantine Stere served as chairman of Sfatul Ţării. He played an important role in editing the final documents of the unification and in this very event of March 1918. He managed to prove to the Moldavian deputies, as well as to the representatives of minorities, the necessity, possibility and legitimacy of the unification of Bessarabia with Romania, that determined the favorable outcome of the vote of Sfatul Ţării on the issue of unification of Bessarabia with the Kingdom of Romania. According to the documents of that time, the speech of Constantine Stere at the historic meeting of Sfatul Ţării on March 27, 1918 played a decisive role in the vote for the unification.

A valuable collection of photographs, books and personal belongings from the collections of the National Museum of History of Moldova testifies to the life and work of this outstanding figure. They refer to the period of his studies at the Faculty of Law of the University of Iaşi, then to the times of his work as a lecturer and rector of this educational institution, publicist, founder and head of the journal "Viaţa Românească" ("Romanian Life"), etc.

List of illustrations:

1. Photography. C. Stere (1865-1936) a lawyer, a lecterer at the university, a founder of the journal, a writer and a politician, at the age of 70.
2. Photography. C. Stere after returning from exile, a student at the Faculty of Law of the University of Iaşi, 1893.
3. Photography. Maria Grosu (1866-1946), the wife of C. Stere, 1893.
4. Identification card. C. Stere, lecturer and rector of the University of Iaşi, 1914.
5. Photography. The building of the editorial office of the journal *Viaţa Românească* in Iaşi, 1906.
6. Photography. C. Stere, G. Ibrăileanu and I. Botez – members of the editorial group of the journal *Viaţa Românească*, 1906.
7. Photography. C. Stere and S. Popescu with their families in Văratic, 1900.
8. Photography. Maria Stere with her son Roman (on the right) and members of the writer S. Popescu ,s family (not dated).
9. Book. C. Stere, *În literatură* ("In the literature"), 1921.
10. Book. C. Stere, *Un caz de conştiinţă* ("Example of Self-Consciousness"), 1921.
11. Book. C. Stere, *În preajma revoluţiei* ("On the Eve of the Revolution") (volume III *Lutul*), 1932.

12. Book. C. Stere, *În preajma revoluţiei* ("On the Eve of the Revolution") (volume V *Nostalgii*), 1934.
13. Book C. Stere, *În preajma revoluţiei* ("On the Eve of the Revolution") (volume VI *Cuibăreşti*), 1935.
14. Book. C. Stere, *În preajma revoluţiei* ("On the Eve of the Revolution") (volume VII *În ajun*), 1935.
15. Photography. The last letter by C. Stere, dated June 14, 1936.
16. An inkwell of C. Stere, 1920s.
17. An ashtray of C. Stere, 1920s.
18. An armchair once owned by the C. Stere's family, the end of 19th century.

Борцы за объединение в коллекциях Национального музея истории Молдовы: Константин Стере

Ключевые слова: Бессарабия, Сфатул Цэрий, депутат, объединение, коллекции.

Резюме: Константин Стере – многогранная личность, юрист, университетский преподаватель, учредитель газеты, писатель и политический деятель, которого называют «великим апостолом объединения», был воплощением национального идеала объединения Бессарабии с Румынией. Он был избран депутатом на пленарном заседании Сфатул Цэрий 27 марта 1918 года, не по схеме распределения депутатских мандатов, утвержденной на заседании Организационного бюро Сфатул Цэрий 6 ноября 1917 года, являясь единственным депутатом, представляющим бессарабскую эмиграцию в Королевстве Румыния, и стал рупором этой части бойцов национального фронта. С 2 апреля по 25 ноября 1918 года Константин Стере занимал пост председателя Сфатул Цэрий. Ему принадлежала важнейшая роль в редактировании итоговых документов объединения и в самом этом великом событии марта 1918 года. Ему удалось аргументировано доказать молдавским депутатам, а также представителям меньшинств необходимость, возможность и легитимность объединения Бессарабии с Румынией, что определило благоприятный итог голосования Сфатул Цэрий по вопросу об объединении Бессарабии с Королевством Румыния. Согласно документам того времени, речь Константина Стере на историческом заседании Сфатул Цэрий 27 марта 1918 года сыграла решающую роль в голосовании за объединение.

О жизни и деятельности этого выдающегося деятеля свидетельствует ценная коллекция фотографий, книг и личных вещей из коллекций Национального музея истории Молдовы. Они относятся к периоду обучения Стере на юридическом факультете Ясского университета, а затем к временам его деятельности в качестве преподавателя и ректора этого учебного заведения, публициста, учредителя и руководителя журнала «Viaţa Românească» («Румынская жизнь») и т.д.

Список иллюстраций:

1. Фотография. К. Стере (1865-1936) – юрист, преподаватель универститета, учредитель журнала, писатель и политический деятель.
2. Фотография. К. Стере после возвращения из ссылки, студент юридического факультета Ясского университета, 1893 г.
3. Фотография. Мария Гросу (1866-1946), жена К. Стере, 1893 г.
4. Удостоверение личности. К. Стере, преподаватель и ректор Ясского университета, 1914 г.
5. Фотография. Здание редакции журнала *Viaţa Românească* в Яссах, 1906 г.
6. Фотография. К. Стере, Г. Ибрэиляну и И. Ботез – члены редакционной группы ясского журнала *Viaţa Românească,* 1906 г.
7. Фотография. К. Стере и С. Попеску с семьями в Вэратике, 1900 г.
8. Фотография. Мария Стере с сыном Романом (справа) и членами семьи писателя С. Попеску (не датирована).
9. Книга. К. Стере, *În literatură* („В литературе"), 1921 г.
10. Книга. К. Стере, *Un caz de conştiinţă* («Пример самосознания»), 1921 г.
11. Книга. К. Стере, *În preajma revoluţiei* («Накануне революции») (том III *Lutul*), 1932 г.
12. Книга. К. Стере, *În preajma revoluţiei* («Накануне революции») (том V *Nostalgii*), 1934 г.
13. Книга. К. Стере, *În preajma revoluţiei* («Накануне революции») (том VI *Cuibăreşti*), 1935 г.
14. Книга. К. Стере, *În preajma revoluţiei* («Накануне революции») (том VII *În ajun*), 1935 г.
15. Фотография. Последнее письмо К. Стере, датированное 14 июня 1936 г.
16. Чернильница, принадлежавшая К. Стере, 20-е гг. XX в.
17. Пепельница, принадлежавшая К. Стере, 20-е гг. XX в.
18. Кресло, принадлежавшее семье К. Стере, конец XIX в.

30.04.2018

Vera Stăvilă, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

EXPOZIȚIA ANIVERSARĂ
CENTENARUL ROMÂNIEI MARI

Elena Postică

Cuvinte-cheie: expoziţie aniversară, România Mare, muzee, patrimoniu.

Marea Unire de la 1918, care a început la Chişinău, a continuat la Cernăuţi şi a culminat la Alba-Iulia, a fost şi va rămâne pagina cea mai sublimă a istoriei româneşti, un eveniment crucial care a marcat încununarea luptei de veacuri pentru unitatea poporului român.

Cu prilejul aniversării a 100 de ani de la Marea Unire, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei (Chişinău), Muzeul Bucovinei (Suceava) şi Muzeul Naţional al Unirii (Alba Iulia) au organizat în data de 27 martie 2018, ora 18.30, un eveniment triplex, transmis în direct de TVR, realizat între Chişinău, Suceava şi Alba Iulia, care a cuprins deschiderea simultană în cele trei locaţii a expoziţiei aniversare „Centenarul României Mari". Astfel cele trei instituţii de cultură de pe ambele maluri ale Prutului au convenit să celebreze împreună Centenarul Marii Uniri printr-un eveniment cultural deosebit.

Expoziţia a reunit documente şi imagini fotografice din patrimoniul celor trei muzee şi a reconstituit etapele principale ale Marii Uniri, care i-a adus pe toţi românii într-o singură ţară – România Mare.

1. Afişul expoziţiei Centenarul României Mari.

Întrucât evenimentul s-a desfăşurat chiar în ziua când s-au împlinit 100 de ani de la Unirea Basarabiei cu Regatul României, Basarabia fiind prima dintre provinciile istorice care s-a reîntregit în hotarele româneşti, era şi firesc ca în cadrul expoziţiei să fie prezentate mai multe documente şi materiale despre calea deloc uşoară a Basarabiei către Unire, despre evenimentele care au precedat Unirea, despre iluştrii noştri înaintaşi care au luptat pentru drepturile sociale şi naţionale ale basarabenilor, despre deputaţii Sfatului Ţării care au votat Actul Unirii, fapt pentru care, mai târziu, în perioada dictaturii comuniste, aveau să plătească cu viaţa.

Cunoaştem că cel puţin 30 de deputaţi ai Sfatului Ţării au fost împuşcaţi sau au decedat în lagărele şi închisorile comuniste, fiind acuzaţi de „trădare de patrie". Fotografii, documente, cărţi, obiecte personale, alte relicve istorice cu referinţă la destinul acestor oameni au putut fi vizionate în cadrul expoziţiei aniversare *Centenarul României Mari.*

Expoziţia a fost întregită de o colecţie de cărţi rare semnate de personalităţi care au contribuit la realizarea Unirii Basarabiei cu România: Constantin Stere, Ion Pelivan, Petre Cazacu, Ştefan Ciobanu, Onisifor Ghibu ş.a., precum şi un set de medalii comemorative dedicate Marii Uniri şi suveranilor României Mari, Regelui Ferdinand I şi Reginei Maria.

La manifestarea de inaugurare a expoziţiei la Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, moderată de directorul general Eugen Sava, dr. hab. în istorie,

2. Igor Şarov, Secretar general de stat al Ministerului Educaţiei, Culturii şi Cercetării al Republicii Moldova.

4. Eugen Sava, directorul general al Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei.

3. Nicolae Brânzea, directorul Institutului „Eudoxiu Hurmuzachi" pentru românii de pretutindeni de pe lângă Ministerul Afacerilor Externe al României.

au participat oameni de cultură, cercetători, muzeografi, studenţi, reprezentanţi ai mass-media. Despre importanţa celebrării Centenarului Marii Uniri şi a evocării generaţiei Unirii au vorbit: Igor Şarov, Secretar General de Stat al Ministerului Educaţiei, Culturii şi Cercetării, Nicolae Brânzea, directorul Institutului „Eudoxiu Hurmuzachi" pentru românii de pretutindeni de pe lângă Ministerul Afacerilor Externe al României, istoricii Anatol Petrencu şi Ion Negrei, Elena Postică, director adjunct al MNIM. Sandu-Aristin Cupcea, artist al poporului, a oferit publicului un excepţional recital de versuri patriotice.

A fost mai mult decât un eveniment cultural, a fost un gest simbolic de unitate şi frăţie a celor ce gândesc, vorbesc şi simt româneşte, un gest de recunoştinţă faţă de curajul, eroismul şi sacrificiile generaţiei care a realizat Unirea.

Anniversary exhibition "Centenary of Great Romania"

Keywords: anniversary exhibition, Great Romania, museums, heritage.

Abstract: On the occasion of the 100th anniversary of the Great Union, the National Museum of History of Moldova (Chisinau), the Museum of Bucovina (Suceava) and the National Museum of the Union (Alba Iulia) organized on March 27, 2018, at 18.30, a joint event, which was broadcasted live by TVR. In these museums, the opening of the anniversary exhibition "Centenary of Great Romania" was held simultaneously.

The exhibition presented documents and photographs from the collections of the three museums and recreated the main stages of the Great Union that brought together all the Romanians in one country – Great Romania.

List of illustrations:

1. Poster of the exhibition *Centenary of Great Romania*.
2. Igor Sharov, General State Secretary at the Ministry of Education, Culture and Research of the Republic of Moldova.
3. Nicolae Brânzea, director of the Eudoxiu Hurmuzachi Institute for Romanians Abroad at the Ministry of Foreign Affairs of Romania.
4. Eugen Sava, general director of the National Museum of History of Moldova.

Юбилейная выставка «Столетие Великой Румынии»

Ключевые слова: юбилейная выставка, Великая Румыния, музеи, наследие.

Резюме: По случаю 100-летия Великого объединения Национальный музей истории Молдовы (Кишинев), Музей Буковины (Сучава) и Национальный музей Объединения (Алба-Юлия) 27 марта 2018 года, в 18.30, организовали совместное мероприятие, которое транслировалось в прямом эфире TVR. В этих музеях одновременно состоялось открытие юбилейной выставки «Столетие Великой Румынии».

На выставке были представлены документы и фотографии из собраний трех музеев и воссозданы основные этапы Великого объединения, собравшего всех румын в одной стране – Великой Румынии.

Список иллюстраций:

1. Афиша выставки *Столетие Великой Румынии*.
2. Игорь Шаров, генеральный государственный секретарь Министерства образования, культуры и исследований Республики Молдова.
3. Николае Брынзя, директор Института румын отовсюду им. Е. Хурмузаки при Министерстве иностранных дел Румынии.
4. Еуджен Сава, генеральный директор Национального музея истории Молдовы.

30.04.2018

Dr. Elena Postică, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: epostica@yahoo.com

MEDALII DIN PATRIMONIUL MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI DEDICATE EVENIMENTULUI MARII UNIRI

Vera Serjant

Cuvinte-cheie: Marea Unire, comemorare, medalie, colecţie, muzeu.

Medalia, ca şi moneda, constituie un preţios izvor istoric ce transmite contemporanilor şi urmaşilor lor diverse momente ceremoniale privind aniversarea, comemorarea sau marcarea unor evenimente sau aniversări, imagini din trecut, chipurile unor personalităţi politice, culturale, artistice. Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei deţine o bogată colecţie medalistică ce s-a constituit prin donaţii şi achiziţii. Colecţie care se completează permanent. În acest articol vom prezenta câteva medalii emise de-a lungul vremii în amintirea evenimentului Marii Uniri. Prin acest material încercăm să trecem în revistă modul cum a fost receptat de către români cel mai mare eveniment politic din istoria naţională.

1917 – anul premergător Marii Uniri a fost crucial atât pentru poporul Basarabiei, cât şi pentru alte popoare din Imperiul Rus în rândul cărora s-a înteţit lupta pentru afirmarea identităţii naţionale şi pentru propria organizare în state naţionale în baza principiului autodeterminării. În februarie 1917, în Rusia este lichidată monarhia şi instaurat un regim democrat condus de Guvernul Provizoriu în frunte cu A. Kerenski. În perioada scurtă a aflării la putere a Guvernului Provizoriu s-a bătut un număr mare de diferite medalii şi jetoane, deşi Guvernul n-a avut nici o atribuţie la emiterea lor. Emiterea s-a făcut din iniţiativa unor persoane particulare, iar executarea lor se înfăptuia în atelierele particulare. Ele nu se distingeau prin calitate artistică înaltă de confecţionare. Se emiteau în tiraje mari. Cetăţenii purtau aceste artefacte revoluţionare pentru a însemna apartenenţa sau susţinerea evenimentelor ce se petreceau în ţară. Ele se vindeau liber, la un preţ mic, se împărţeau la adunări, mitinguri. Se purtau la piept cu o panglică roşie. Sunt cunoscute mai mult de 100 tipuri de jetoane emise în anii 1917-1918. Atmosfera revoluţionară din oraşul Petrograd a fost bine reflectată în ziarul *Petrogradskii Listok*. Un ziar de format mic, editat între anii 1864-1918, apariţia căruia a fost sistată de bolşevici. Ziar destinat vieţii orăşăneşti (Шмагун, 2016). Un desen publicat în nr. 18 din 12 martie 1917[1] al ziarului *Petrogradski Listok* redă întocmai evenimentele ce se petreceau în Petrograd după revoluţia din februarie 1917 (fig. 1).

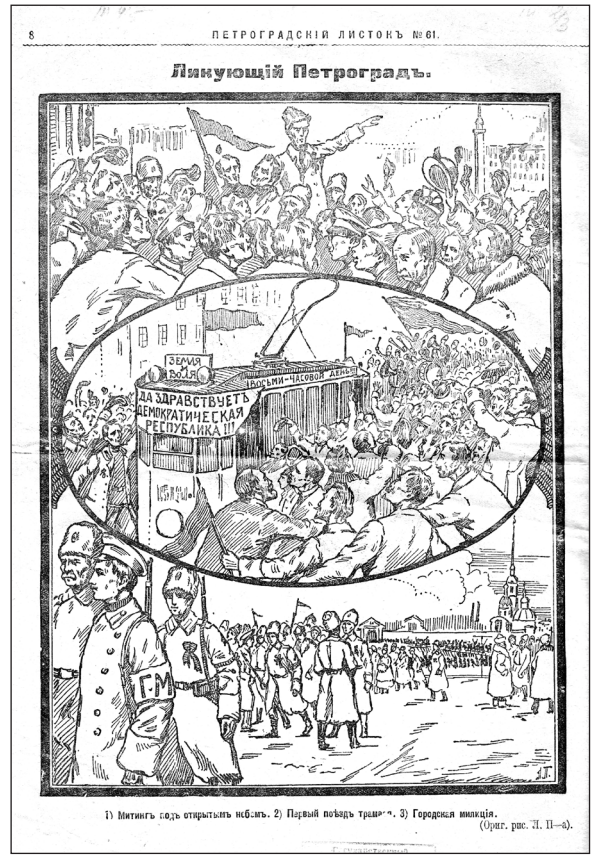

1. Desenul „Petrogradul exaltat”, publicat în ziarul „Petrogradski Listok”, nr. 18 din 12 martie 1917.

[1] FB-6469.

2. Medalia cu toartă *Svoboda. Velikomu osvobojdenomu narodu 27 февр. 1917* (Libertate. Marelui popor eliberat 27 februarie 1917).

Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei deţine o colecţie de medalii şi jetoane din această perioadă. Ele sunt dedicate spiritului revoluţionar care domina societatea rusă. Pe majoritatea din ele este reprezentată o femeie cu un drapel în mână, simbolizând Rusia eliberată. Ideea libertăţii şi egalităţii străbate ca un fir roşu pe toate imaginile acestor piese. Pe unele din ele erau reprezentate portretele unor personalităţi politice şi ale unor scriitori cu viziuni progresiste: A. Kerenski, Breşko-Breşkovskaia, Tolstoi ş.a. Toate jetoanele sunt însoţite de lozinci revoluţionare sau citate din poezii revoluţionare.

Dintre aceste piese remarcăm doar una pentru a evoca anul 1917 ca an premergător Marii Uniri. Este vorba de medalia cu toartă *Svoboda. Velikomu osvobojdenomu narodu 27 февр. 1917* (Libertate. Marelui popor eliberat 27 februarie 1917)[2], executată în atelierul lui D. Kučkin din Moscova (fig. 2). Confecţionată din aliaj de cupru, diametrul mare – 32,7 mm, diametrul mic – 25,8 mm, greutatea – 5,60 g. Aversul reprezintă răsăritul de soare, simbolizând un început nou, înconjurat de o cunună din crenguţe de laur şi de palmier, legate cu o panglică în partea de jos. Sub soare inscripţia: Svoboda/Libertate. Revers: pe tot câmpul inscripţia: *Velikomu osvobojdenomu narodu/Marelui popor eliberat*. În partea de jos, o floare cu cinci petale, din ambele părţi ale ei inscripţia: *27 февр.1917/27 februarie 1917*. Mai jos este indicat atelierul şi oraşul unde a fost executată.

România întregită s-a realizat într-un context istoric deosebit prin trei momente succesive: Unirea Basarabiei, a Bucovinei (28 noiembrie 1918) şi a Transilvaniei (1 decembrie 1918). Actul Unirii Basarabiei cu România s-a săvârşit la 27 martie 1918 (9 aprilie stil nou). Acest act a pus capăt unei mari nedreptăţi istorice săvârşite în 1812, anul cotropirii Basarabiei de către Rusia ţaristă. Basarabia a fost prima dintre toate provinciile româneşti aflate sub dominaţie străină, care s-a unit cu România, deschizând astfel marele act al reîntregirii cu Ţara Mamă şi celorlalte provincii româneşti. Medaliile evocate în acest articol au drept tematică două evenimente: Unirea Basarabiei şi a Transilvaniei. Cu regret, MNIM nu deţine medalii consacrate Unirii Bucovinei.

Cea mai veche medalie dedicată evenimentului Unirii Basarabiei cu Ţara Mamă din patrimoniul MNIM este medalia comemorativă cu toartă: *Şase ani de la Unirea Basarabiei 27 martie 1918 - 9 aprilie 1924*[3]. Achiziţionată conform actului 759 din 1989 de la Victor Micuş din oraşul Chişinău. Confecţionată din aluminiu (AL), diametrul – 30 mm. O astfel de medalie se găseşte şi în patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a României din Bucureşti (Oberländer-Târnoveanu, Pârvan 2003). Medalia a fost executată într-un atelier din Chişinău. Pentru moment nu cunoaştem în care atelier din Chişinău a fost executată această medalie. Nu cunoaştem nici autorul ei. Cel mai probabil că această medalie a fost emisă cu ocazia serbărilor ce urmau să se desfăşoare în Chişinău la 9 aprilie 1924. Presupunem că este o medalie populară. Aceste medalii erau destul de numeroase, dar mai puţin cunoscute, bătute de către asociaţii, organizaţii obşteşti, primării cu diverse prilejuri. La 9 aprilie 1924 la Chişinău s-a organizat o mare întrunire publică la care a participat o lume imensă, mai bine de 100.000 oameni (VR 1924, nr. 31). La sărbătoarea Unirii Basarabiei cu Ţara Mamă, România, de la Chişinău, din 9 aprilie 1924, au participat membrii Guvernului în frunte cu prim-ministrul Ionel Brătianu, membrii Sinodului şi parlamentari, foşti membri ai Sfatului Ţării, primarii tuturor comunelor rurale şi urbane şi delegaţi din partea etniilor minoritare (Cojocaru 2016). La toate manifestările din oraş (Tedeumul de la Mitropolie; şedinţa festivă din palatul unde Sfatul Ţării a votat istorica Declaraţie de Unire; defilarea în faţa catedralei a trupelor în frunte cu orchestra militară şi a instituţiilor de învăţământ primare şi secundare din oraş, a diverselor societăţi culturale, a cortegiului etnogra-

[2] FB-1305.

[3] FB-16417.

fic, reprezentând diverse colţuri ale Basarabiei, a lecortegiului istoric şi ale carelor alegorice; banchetul de la Teatrul Naţional, oferit de primăria oraşului în frunte cu primarul Vasile Bârcă; masa de la sediul Zemstvei Chişinău, oferită de preşedintele Dumbravă la care au participat sute de ţărani fruntaşi şi primari sosiţi la adunare) s-a simţit vădit că Basarabia era şi trebuia să rămână românească. Un ziar din Oradea Mare scria în acest context: „Basarabia e a noastră azi când face corp comun cu ţara românească, precum a noastră a fost şi atunci când era vremelnic sub stăpânirea ţarismului şi a fost şi este a noastră fiindcă este trup din trupul nostru şi suflet din sufletul nostru. Aşa fiind, nu pretenţiunile absurde ale sovietelor şi nici abiţiunile de dominare ţaristă ale troţkismului ne pot discuta legalitatea încorporării acestei provincii la patria mamă. Basarabia e a noastră şi va fi a noastră atâta timp cât va trăi poporul român. Aniversarea zilei de azi este o puternică afirmare a acestui fapt" (VR 1924, nr. 31). Cu acest prilej au mai avut întruniri şi în alte oraşe ale Basarabiei. Şase ani nu este considerată o dată rotundă pentru aniversări de amploare şi pentru emitere de medalii. De obicei, se serbează un număr rotund de ani de la eveniment. Eşecul tratativelor româno-sovietice de la Viena din 27 martie - 2 aprilie 1924 a influenţat cu siguranţă organizarea întrunirii publice de la Chişinău de o aşa amploare. Faptul că Rusia Sovietică a cerut organizarea unui plebiscit în problema recunoaşterii actului Unirii Basarabiei la România a trezit nemulţumiri în rândul societăţii basarabene. Adunarea din 9 aprilie 1924 de la Chişinău a votat o moţiune de protestare contra pretenţiunei ilegale a Sovietelor (VR 1924, nr. 31).

Este sugestivă în acest sens şi imaginea suveranilor întregirii României: Regele Ferdinand şi Regina Maria, reprezentaţi pe aversul acestei medalii. Efigia regală, în profil spre stânga, are deasupra o coroană regală. Ea este încadrată între două ramuri de măslin. Reversul, pe centru, are o reprezentare grafică a unei strângeri de mâini. Pe circumferinţă, legenda: *În amintirea aniversării a şasea de la Unirea Basarabiei 27 mar. 1918 - 9 apr. 1924* (fig. 3).

Domnia Regelui Ferdinand I a fost marcată de două evenimente majore din istoria ţării: Primul Război Mondial şi Marea Unire. Ferdinand s-a încoronat în 1922 ca primul Rege al României Mari. Personalităţilor Regelui Ferdinand şi Reginei Maria le-au fost consacrate numeroase creaţii meda-

3. Medalia comemorativă cu toartă *Şase ani de la Unirea Basarabiei 27 martie 1918 - 9 aprilie 1924.*

listice. Colecţia de medalistică a MNIM include şi câteva medalii dedicate suveranilor: medalia comemorativă *Ferdinand - Regele României şi Maria- Regina, în amintirea încoronării de la Alba Iulia 15 octombrie 1922*[4], medalia comemorativă cu toartă *În amintirea încoronării suveranilor României Mari de la Alba Iulia, 1922*[5] şi medalia comemorativă cu toartă *Ferdinand I- Rege al românilor, în amintirea încoronării*[6].

Primul deceniu de la Marea Unire a fost sărbătorit cu fast în toată ţara. Cu acest prilej s-au bătut şi două piese medalistice comemorative: Medalia *Ferdinand I Întregitorul* şi medalia *Unirea 1918-1928 (fig. 4)* sau cum mai este numită în ultimul timp medalia *Unirea-Regina Maria* (Hanganu 2003). Această medalie a fost emisă cu prilejul aniversării a zece ani de la Unirea Transilvaniei cu România. Autor: Pierre-Victor Dautell. Atelier: Paris. Material: metal (AE), diametrul mare – 35 mm, diametrul mic – 31 mm. Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei deţine un exemplar al acestei medalii[7], achiziţionată de la Vladimir Iamandi din oraşul Chişinău, conform actului 74 din 1997. Această medalie a avut, probabil, un tiraj mare, este întâlnită şi în magazinele de anticariat de pe internet, nemaivorbind de colecţiile muzeale (Oberländer-Târnoveanu, Pârvan 2003).

Trăsăturile Reginei Maria sunt evidente în chipul femeii reprezentat pe medalie. Pentru prima dată această medalie a fost publicată de Elena C. Moisil în *Buletinul Societăţii Numizmatice din România*, nr. 24 din 1929. Ea, însă, n-a recunoscut

[4] FB-12459-26.
[5] FB-12459-18.
[6] FB-12459-2.
[7] FB-23365.

4. Medalia comemorativă unifacies, cu toartă *Unirea 1918-1928*.

5. Medalia comemorativă *75 de ani de la Unirea Basarabiei cu Ţara Mamă, România 1918-1993*.

6. Medalia comemorativă *75 de ani de la Marea Unire 1918-1993 1 decembrie Alba Iulia*.

efigia regală, văzând în chipul reprezentat un cap de femeie, simbolizând alegoric România. Efigia de pe medalia Unirea, este în mod categoric un portret al Reginei Maria, uşor de identificat după fotografiile şi medalistica vremii, chipul reginei simbolizând evenimentul istoric aniversat (Hanganu 2001). Medalia comemorativă unifacies, cu toartă *Unirea 1918-1928,* a fost emisă în variantă de bronz şi chiar de aur. Ea se descrie astfel: Marginal, la stânga, în arc de cerc, legenda *1918*Unirea*1928*. Regina Maria în profil spre stânga, purtând diademă, frunze de laur şi văl. În partea stângă, în prim-plan, şapte turnuri aşezate 4 şi 3 (simbolizând Transilvania) deasupra unui pod de piatră (simbolizând Banatul). În fundal, soarele răsărind de după culmi muntoase. În spatele efigiei regale, spice de grâu.

De-a lungul timpului în colecţia medalistică a muzeului au mai intrat şi alte medalii, dedicate evenimentului Marii Uniri. În amintirea evenimentului a fost emisă şi medalia *75 de ani de la Unirea Basarabiei cu Ţara Mamă, România 1918-1993*[8]. Transmisă în patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei în anul 1994 conform actului 73 sub formă de donaţie din partea Societăţii de Numismatică din România. Autor V. Gabor[9]. Material – metal, diametrul – 61 mm, greutatea – 328 g. Avers: un cap de femeie, simbolizând alegoric Ţara Mamă, România, în partea dreaptă un strugure de poamă. Mai jos de strugure iniţialele autorului *VG*. Revers: în centru sunt reprezentate în plină statură trei femei îmbrăcate în haine naţionale, simbolizând cele trei provincii care s-au unit la România în 1918: Basarabia, Bucovina şi Transilvania. Jos legenda: *1918 75 de ani 1993*. Pe circumferinţă inscripţia: *Unirea Basarabiei cu Ţara Mamă 27 III /9 IV România*.

O altă medalie bătută cu prilejul unei aniversări însemnate se intitulează *75 de ani de la Marea Unire 1918-1993 1 decembrie 1918-1993 Alba Iulia*. Medalia a fost emisă de către Primăria municipiului Alba Iulia şi celebrează trecerea a 75 de ani de la făurirea statului naţional unitar român. Material – bronz, diametrul – 60 mm. Medalia a fost transmisă în patrimoniul muzeului sub formă de donaţie în anul 1996 (actul 53). Avers: în centru, harta României întregite, în limitele hărţii este reprezentată imaginea Clopotniţei Catedralei arhiepiscopale din Alba Iulia. Pe circumferinţă inscripţia: *75 de ani de la Marea Unire 1918-1993*. Revers: în centru, imaginea clădirii cazinoului militar în una din sălile căruia s-a votat Unirea Transilvaniei, mai apoi numită Sala Unirii. Pe circumferinţă inscripţia: *1918 1 decembrie 1993 Alba Iulia*. Ambele monumente reprezentate pe această medalie sunt strâns legate de realizarea visului de veacuri al românilor. Catedrala a fost construită între anii 1921 şi 1922 cu prilejul încoronării Regelui Ferdinand I şi a Reginei Maria, eveniment care a avut loc la 15 octombrie 1922.

[8] FB-22983.

[9] Vasile Gabor, cunoscut gravor de monede şi medalii din România, a activat în acest domeniu din anul 1967.

Sala Unirii din Alba Iulia face parte dintr-o clădire componentă a complexului muzeal dedicat Unirii de la 1918. Clădirea a fost construită între anii 1898 şi 1900 cu destinaţia de cazinou militar. Este clădirea unde s-a votat Unirea Transilvaniei cu România.

Toate medaliile evocate mai sus au fost expuse în cadrul expoziţiei *Centenarul României Mari*, realizată în colaborare cu Muzeul Bucovinei din Suceava şi Muzeul Naţional al Unirii din Alba Iulia, vernisată în cadrul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei la 27 martie 2018.

Evenimentul Marii Uniri a fost comemorat de-a lungul timpului în medalistica românească. Iconografia medaliilor însă diferă de la o perioadă la alta. În perioada interbelică observăm că efigia regală simboliza evenimentul istoric aniversat. În anii ’90 ai sec. XX pentru reprezentarea alegorică a României întregite era utilizat chipul femeii, iar imaginile monumentelor de arhitectură, unde s-a săvârşit Marea Unire, constituiau subiecte ale fanteziei medalistice.

Bibliografie

Cojocaru 2016: Gh. Cojocaru, O vizită a primului ministru Ionel Brătianu la Chişinău, Orhei, Tighina şi Cetatea Albă. Buletinul Ştiinţific al Universităţii de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul. Ştiinţe Umanistice 1 (3), 2016, 5-13.

Hanganu 2001: L. Hanganu, Din nou despre medalia Unirea-Regina Maria. In: Simpozion de Numismatică. Comunicări, studii şi note (Chişinău 2001), 255-259.

Oberländer-Târnoveanu, Pârvan 2003: E. Oberländer-Târnoveanu, K. Pârvan, Medalii, plachete, ordine, decoraţii, monede şi bancnote cu portretele Regelui Ferdinand şi Reginei Maria. Muzeul Naţional. XV, 2003, 356-370.

VR 1924: Vestul României, 31, 9 aprilie 1924.

Шмагун 2016: О. Шмагун, «Малая» газета «Петроградский листок» в период между двумя революциями 1917 года (Москва 2016).

Medals from the collections of the National Museum of History of Moldova, dedicated to the event of the Great Union

Keywords: Great Union, commemoration, medal, collection, museum.

Abstract: The National Museum of History of Moldova has a rich collection of medals that was created by donations and acquisitions. It is constantly growing. This article mentions the most representative medals from the museum collection, which were issued at different times to commemorate the Great Union.

The social and political events that took place in Russia in 1917 played a decisive role in preparing the ground for the unification of Bessarabia with Romania. These events are reflected in the medals. NMHM has a collection of badges and medals marked by the revolutionary spirit that seized Russian society after the February Revolution of 1917. Of these items, in connection with the year 2017 as the predecessor of the Grand Union, mention should be made of only one: it is the medal “Freedom. To the Great Liberated People on February 27, 1917” (“Svoboda. Velikomu osvobozhdennomu narodu 27 fevralja 1917”) made in the D. Kuchkin’s workshop in Moscow.

The unification of Romania took place in a special historical context in three consecutive stages: unification with Bessarabia, Bukovina (November 28, 1918) and Transylvania (December 1, 1918). The union of Bessarabia with Romania was accomplished on March 27, 1918 (on April 9, according to a new style). The medals presented in this article remind of two important events: unifications with Bessarabia and Transylvania. Unfortunately, we do not have medals devoted to unification with Bukovina. The following medals are dedicated to the union of Bessarabia with Romania: “Six years since the Unification with Bessarabia March 27, 1918 – April 9, 1924” (“Şase ani de la Unirea Basarabiei 27 martie 1918 - 9 aprilie 1924”) and “The 75th Anniversary of the Unification of Bessarabia with Motherland 1918 – 1993” (“75 de ani de la Unirea Basarabiei cu Ţara Mamă 1918-1993”). The union with Transylvania was marked by the issuance of two other medals stored in our museum: a one-sided medal with an eyelet “Unification 1918-1928” (“Unirea 1918-1928”) and a medal “The 75th Anniversary of the Great Union 1918-1993; December 1, Alba Iulia” (“75 de ani de la Marea Unire 1918-1993; 1918 1 decembrie 1993 Alba Iulia”).

These materials reveal the attitude of the Romanians to the greatest political event in their national history.

List of illustrations:

1. The drawing "Exultant Petrograd" published in the newspaper "Petrograd leaflet" ("Petrogradskiy Listok") no. 18 of March 12, 1917.
2. Medal with an eyelet "Freedom. To the Great Liberated People on February 27, 1917".
3. Commemorative medal with an eyelet "Six years since the Unification with Bessarabia March 27, 1918 – April 9, 1924".
4. A commemorative one-sided medal with an eyelet "Unification 1918-1928".
5. Commemorative medal "The 75th Anniversary of the Unification of Bessarabia with Motherland. Romania 1918-1993. "
6. Commemorative medal "The 75th Anniversary of the Great Union 1918-1993; December 1, Alba Iulia".

Медали из фондов Национального музея истории Молдовы, посвященные событию Великого объединения

Ключевые слова: Великое объединение, ознаменование, медаль, коллекция, музей.

Резюме: В Национальном музее истории Молдовы имеется богатая коллекция медалей, созданная путем пожертвований и закупок, которая постоянно пополняется. В этой статье упоминаются самые интересные медали из музейной коллекции, выпускавшиеся в разное время в ознаменование Великого объединения.

Социально-политические события, происходившие в России в 1917 году, сыграли решающую роль в подготовке почвы для объединения Бессарабии с Румынией. Эти события нашли отражение и в медалистике. НМИМ располагает коллекцией жетонов и медалей, отмеченных революционным духом, который овладел российским обществом после Февральской революции 1917 года. Из этих предметов в связи с 2017 годом как предшественником Великого объединения следует упомянуть только один – это медаль «Свобода. Великому освобожденному народу 27 февраля 1917 г.», изготовленная в мастерской Д. Кучкина в Москве.

Объединение Румынии происходило в особом историческом контексте в три последовательных этапа: объединение с Бессарабией, с Буковиной (28 ноября 1918 г.) и с Трансильванией (1 декабря 1918 г.). Объединение Бессарабии с Румынией свершилось 27 марта 1918 года (9 апреля по новому стилю). Медали, представленные в этой статье, напоминают о двух важных событиях: объединении с Бессарабией и с Трансильванией. К сожалению, у нас нет ни одной медали, посвященной объединению с Буковиной. Объединению Бессарабии с Румынией посвящены следующие медали: «Шесть лет объединению Бессарабии 27 марта 1918 г. – 9 апреля 1924 г.» и «75-летие объединения Бессарабии с Родиной-матерью 1918 г. – 1993 г.». Объединение Трансильвании ознаменовалось выпуском двух других медалей, хранящихся в нашем музее: односторонней медали с ушком «Объединение 1918 г. – 1928 г.» и медали «75-летие Великого объединения 1918 г. – 1993 г.; 1918 г. 1 декабря 1993 г. Алба-Юлия».

Эти материалы раскрывают отношение румын к величайшему политическому событию их национальной истории.

Список иллюстраций:

1. Рисунок «Ликующий Петроград», опубликованный в газете «Петроградский листок» № 18 от 12 марта 1917 г.
2. Медаль с ушком «Свобода. Великому освобожденному народу 27 февраля 1917 г.».
3. Памятная медаль с ушком «Шесть лет объединению Бессарабии 27 марта 1918 г. – 9 апреля 1924 г.».
4. Памятная односторонняя медаль с ушком «Объединение 1918 г. – 1928 г.».
5. Памятная медаль «75-летие объединения Бессарабии с Родиной-матерью. Румыния 1918 г. – 1993 г.».
6. Памятная медаль «75-летие Великого объединения 1918 г. – 1993 г. 1 декабря Алба-Юлия».

22.05.2018

Vera Serjant, Muzeul Naţional Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

DANIEL CIUGUREANU (1885-1950), PERSONALITATE MARCANTĂ A NEAMULUI ROMÂNESC

Anatolie Povestca

Cuvinte-cheie: doctor, patriot, om politic, unire, martir.

Datoria oricărui cercetător în istorie este să scoată din anonimat eroii care au fost tăinuiţi de regimul comunist decenii la rând. Istoriografia sovietică, aflată timp de decenii într-o voită contradicţie cu adevărul istoric, a descris cu culori negre „perioada ocupaţiei româneşti" a teritoriului dintre Prut şi Nistru. Numele unei întregi pleiade de luptători pentru drepturile naţionale şi cetăţeneşti ale basarabenilor au fost defăimate şi eliminate din circuitul valorilor spirituale şi naţionale (Postică 2008, 319). Majoritatea cititorilor cunosc sau au auzit de Ion Inculeţ, Pantelimon Erhan, Ion Buzdugan, Pantelimon Halippa, Ioan Pelivan. Puţini cunosc sau au auzit de Daniel Ciugureanu, dar şi mai puţini ştiu despre faptele şi acţiunile sale. Daniel Ciugureanu – personalitate notorie a neamului românesc, a făcut parte din generaţia Unirii, alături de marii corifei ai epocii respective, contribuie la împlinirea dezideratului tuturor românilor, cel de întregire a teritoriilor naţionale. Unirea Basarabiei cu România a fost visul, idealul său politic la care a luptat cu ardoare toată viaţa, afirmând că nu există provincie mai românească decât Basarabia, că aceasta este o parte vie a unui corp prin care pulsează sânge din aceeaşi inimă. Daniel Ciugureanu a fost unul dintre oamenii de seamă ai vieţii politice româneşti din prima jumătate a secolului al XX-lea, personalitate care a contribuit esenţial în Unirea Basarabiei cu România.

S-a născut la 9 decembrie 1885, la Şirăuţi, jud. Hotin. Absolveşte şcoala primară din satul natal, frecventează cursurile liceale de la Bălţi, urmează Seminarul teologic de la Chişinău (1902-1905), apoi Facultatea de Medicină a Universităţii din Kiev (1905), pe care o absolveşte obţinând titlul de medic chirurg-urolog şi, doctoratul în medicină (1913). În mediul academic, tot mai des, se vehiculează ideea precum că Daniel Ciugureanu nu ar fi obţinut titlul de doctor în medicină. Prin decizia Consiliului profesoral al Facultăţii de Medicină din Kiev din 16 octombrie 1912, îi este conferit titlul de medic (Taşcă 2018, 18). Dat fiind faptul că se aflau într-un mediu geografic unde limba rusă se vorbea şi se vorbeşte în continuare iar cuvântul „medic" în traducere înseamnă „doctor", probabil că îşi atribuise sintagma doctor Daniel Ciugureanu. Paralel cu studiile la 1908, participă la înfiinţarea Asociaţiei studenţilor moldoveni *Deşteptarea*. Din acest cerc au făcut parte Alexei Mateevici, Simion Murafa, Ştefan Ciobanu, Dimitrie Bogos. Lupta pentru drepturile naţionale şi idealurile sociale ale românilor basarabeni au fost drept obiective prioritare în cadrul constituirii acestei asociaţii. Este urmărit de poliţia sectretă ţaristă pentru atitudinea sa critică în problema raporturilor dintre Rusia ţaristă şi România. Drept urmare, în 1912 este exilat în Siberia pe câteva luni din cauza viziunilor sale unioniste. Revenind la baştină, în 1913 practică chirurgia la spitalul din satul Vorniceni, Străşeni. Înfiinţează împreună cu alţi patrioţi revista *Cuvânt Moldovenesc* (1913) şi gazeta *Cuvânt Moldovenesc* (1914) (foto 1)[1]. Această publicaţie a avut un mare rol în viaţa spirituală a Basarabiei. În 1914, continuă practicarea chirurgiei la spitalul din oraşul Hânceşti. În 1915, fiind urmărit de către ohranka ţaristă, este nevoit să se ascundă, astfel timp de doi ani nu avem nici o informaţie despre activitatea sa (Negrei 2007, 25).

În aprilie 1917, un grup de intelectuali şi funcţionari moldoveni au pus bazele Partidului Naţional Moldovenesc, care îşi propunea să lupte pentru dobândirea drepturilor cetăţeneşti şi naţionale pentru moldovenii din Basarabia şi de dincolo de Nistru. Printre fondatorii Partidului s-a remarcat şi Daniel Ciugureanu. A participat la diferite congrese, conferinţe, întâlniri prin care s-a pregătit terenul pentru obţinerea autonomiei Basarabiei în octombrie 1917, constituirea Sfatului Ţării la 21

[1] Aceasta, precum şi fotografiile nr. 3-8, 17, 18, au fost puse la dispoziţie de către domnul Vitalie Ciugureanu, strănepotul prim-ministrului Daniel Ciugureanu, cărui îi aducem sincerele noastre mulţumiri şi pe această cale.

Foto 1. Fondatorii ziarului „Cuvânt Moldovenesc", Chişinău, 1913. Simion Murafa (1), Nicolae Alexandri (2), dr. Daniel Ciugureanu (3), Pantelimon Halippa (4), Gheorghe Stârcea (5) (după: www.vitalieciugureanu.com).

noiembrie 1917 şi formarea Republicii Democratice Moldoveneşti la 2 decembrie 1917.

Între 20-27 octombrie 1917, în Casa Eparhială de la Chişinău[2] (foto 2), are loc Congresul soldaţilor moldoveni la care au participat aproximativ 1000 de delegaţi din diferite unităţi militare. Congresul a hotărât crearea Sfatului Ţării – organ suprem de conducere al Basarabiei. În acest scop a fost format un Birou de organizare din care a făcut parte şi Daniel Ciugureanu. Datorită muncii pline de abnegaţie depusă de acest Birou, Sfatul Ţării şi-a putut deschide şedinţa inaugurală la 21 noiembrie 1917. Daniel Ciugureanu a fost deputat în Sfatul Ţării de la 21 noiembrie 1917 până la 16 ianuarie 1918 (din *Lista deputaţilor după procesele-verbale ale şedinţelor în plen ale Sfatului Ţării*, înregistrat cu nr. 48) (Ţurcanu 2016, 801)[3].

A fost însă o autonomie fragilă şi o republică provizorie. Revoluţia bolşevică stârneşte haosul nu numai în Rusia, ci pe întreg cuprinsul fostului Imperiului Rus. Armata rusă, angajată prin tratate de alianţă să susţină frontul de răsărit, trădează Antanta şi părăseşte frontul, fărâmiţându-se în bande de prădători şi asasini de nestăpânit în tânăra Republică Moldovenească, fără armată şi fără susţinere din afară. Nici atmosfera din interiorul Sfatului Ţării, divizat în două tabere adverse, nu era stabilă. În componenţa Sfatului Ţării se relevau două grupări: Blocul Moldovenesc, care opta pentru unirea Republicii Democratice Moldoveneşti cu România şi Fracţiunea Ţărănească, care opta pentru autonomie în cadrul unei viitoare federaţii ruse. În aceste condiţii Blocul Moldovenesc din Sfatul Ţării, avea de luptat împotriva haosului rusesc, împotriva tendinţelor anexioniste ucrainene, împotriva forţelor retrograde interne cerând guvernului român ajutorul armatei pentru a pune capăt haosului creat de bolşevici, soldându-se cu intrarea trupelor române la Chişinău. În aceste condiţii are loc căderea primului guvern condus de Pantelimon Erhan (2 decembrie 1917 - 13 ianuarie 1918). Daniel Ciugureanu, aflat în fruntea Blocului Moldovenesc, este ales de către Sfatul Ţării în calitate de Preşedinte al Consiliului de Miniştri al Republicii Democratice Moldoveneşti (16 ianuarie 1918-27 martie 1918). În acele momente cruciale, Daniel Ciugureanu în calitate de şef al guvernului deleghează pe Teofil Ioncu în Petrograd pentru a respinge pretenţiile teritoriale ale Radei Ucrainene faţă de tânărul stat creat, iar el la Chişinău reuşeşte să determine Sfatul Ţării să proclame la 24 ianuarie 1918 independenţa Republicii Democratice Moldoveneşti, emiţând şi un act diplomatic de recunoaştere a independenţei următoarelor state: Anglia, Australia, Danemarca, Elveţia, Franţa, Germania, Grecia, Italia, Norvegia, Olanda, Portugalia, S.U.A., Spania, Suedia, Turcia. Fără efortul acestui mare patriot, Unirea dintre Prut şi Nistru cu Ţara s-ar fi înfăptuit cu mult mai târziu de 27 martie 1918 sau nu s-ar fi înfăptuit deloc (Baciu 2017, 45).

În timpul mandatului său de şef al guvernului întreprinde mai multe vizite la Iaşi, întâlnindu-se cu oficiali români prezentând şi susţinând planul Unirii Basarabiei cu România, operă înfăptuită la 27 martie 1918. Regele Ferdinand I a trimis lui Daniel Ciugureanu, Preşedintele Guvernului, şi lui Ion Inculeţ, Preşedintele Sfatului Ţării, câte o telegramă de felicitare pentru măreţul act. *Aduc*

[2] FB 24563-22, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei. Această perlă a urbanismului Chişinăului de la începutul secolului trecut se afla în locul clădirii guvernului Republicii Moldova din zilele noastre. Casa eparhială (Palatul Mitropolitan, Casa Serafimov), a fost o clădire în stil neobizantin cu trei etaje din piatră şi cărămidă, construită între anii 1910-1911 cu binecuvântarea şi cu purtarea de grijă a Arhiepiscopului Chişinăului – Serafim Ciciagov. Avea cea mai bună sală de concert din Basarabia. Aici, între 20-27 octombrie 1917, şi-a ţinut lucrările Congresul Militarilor Moldoveni. Parterul se dădea în arendă, acolo fiind amplasate diferite magazine şi servicii. Măreaţa clădire din centrul Chişinăului interbelic, a avut de suferit distrugeri mari, în urma celui de-al Doilea Război Mondial, fiind aruncată în aer de către sovietici în 1941, unele surse menţionează anul 1944 drept an al distrugerii definitive a acestei clădiri.

[3] A fost sau nu Daniel Ciugureanu deputat în Sfatul Ţării? Detalii la acest subiect aflaţi din articolul istoricului M. Taşcă, *Daniel Ciugureanu - prim-ministru al independenţei şi al Unirii Basarabiei cu România*, apărut în Revista română, Anul XXIV, nr. 1-2, p. 19, Iaşi, 2018.

Foto 2. Casa Eparhială din Chişinău (MNIM, FB 24563-22).

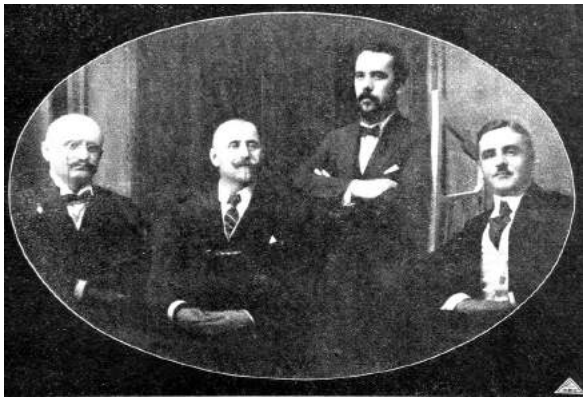

Foto 3. Delegaţia basarabeană prezentă la Iaşi pentru a înmâna regelui Ferdinand I actul Unirii Basarabiei cu România. Ştefan Ciobanu, Ioan Pelivan, Pantelimon Halippa, dr. Daniel Ciugureanu (fotografie din arhiva domnului Vitalie Ciugureanu).

BASARABIA

ACTUL UNIRII
VOTAT DE SFATUL ŢĂRII
LA 27 MARTIE ST. V. 1918.

TRĂIASCĂ UNIREA BASARABIEI
CU ROMÂNIA
DE-A PURURI ŞI TOTDEAUNA!
Preşedintele Sfatului Ţării,
ION INCULEŢ
Vice-Preşedinte
PAN. HALIPPA
Secretarul Sfatului Ţării
I. BUZDUGAN.

Foto 4. Actul Unirii Basarabiei cu România (fotografie din arhiva domnului Vitalie Ciugureanu).

prinosul meu de călduroase mulţumiri domniilor voastre şi Sfatului Ţării, a cărui patriotică sforţare a fost încoronată cu succes. Delegaţia basarabeană compusă din Daniel Ciugureanu, Ştefan Ciobanu, Ion Pelivan, Pan Halippa a prezentat regelui Ferdinand I, Actul Unirii (foto 3, 4). Conform condiţiilor Unirii, Basarabia urma să aibă asiguraţi doi reprezentanţi proprii în guvernul României. După Unire, a demisionat din funcţia de premier pentru a intra în guvernul României ca reprezentant al Basarabiei. La 9 aprilie 1918, printr-un decret regal, Regele Ferdinand I i-a numit pe Ion Inculeţ şi Daniel Ciugureanu miniştri în guvernul României pentru Basarabia (Ţurcanu 2018, 268-269).

Daniel Ciugureanu a fost ministru fără portofoliu în guvernul Alexandru Marghiloman (19 martie 1918 - 05 noiembrie 1918), în guvernul general Constantin Coandă (06 noiembrie 1918 - 12 decembrie 1918), în guvernul Ion I.C. Brătianu (12 decembrie 1918 - 27 septembrie 1919), şi în guvernul general Arthur Văitoianu (27 septembrie 1919 - 30 noiembrie 1919) (Postică 2008, 320-321). În timpul mandatelor sale de ministru, Daniel Ciugureanu împreună cu Ion Pelivan, ministru de externe al Basarabiei, participă la Conferinţa de Pace de la Paris din 1919 şi Tratatul de la Paris (1920), unde s-a pus punctul definitiv în chestiunea Unirii Basarabiei cu România, a promovat şi susţinut unirea provinciilor româneşti cu România, a militat pentru apărarea integrităţii teritoriale a României şi sporirea prestigiului ei în lume. În 1920, apare lucrarea *Problema rusă faţă de interesele europene şi române*, publicată la editura „Glasul Ţării" de la Chişinău, unde expune succint câteva puncte referitor la ruşi şi intenţiile lor. Îi cunoştea foarte bine pe ruşi, a fost arestat de ei, a trăit pe timpul dominaţiei ţariste, a văzut trădarea rusească, a văzut bolşevismul la el

Foto 5. Foaia de titlu a lucrării lui dr. Daniel Ciugureanu, *Problema rusă faţă de interesele europene şi române*, Chişinău: Editura „Glasul Ţării", 1920 (fotografie din arhiva domnului Vitalie Ciugureanu).

Foto 6. Redacţia ziarului „Cuvântul Basarabiei", Primăria, Chişinău, România. Cursa de automobile Chişinău-Hânceşti, 29 iunie 1929. Daniel Ciugureanu (1), proprietarul şi directorul ziarului „Cuvântul Basarabiei", Dumitru Ermolinschi (2), proprietarul automobilului Marmon 78 Spedster (după: www.vitalieciugureanu.com).

acasă, vedea mult mai bine şi înţelegea mult mai repede şi mai profund decât alţi oameni politici de atunci cum bolşevismul poate deveni o forţă uriaşă, care să aducă teroare asupra multor popoare ale lumii. Lucrarea a fost interzisă de regimul comunist până la 1989 şi neglijată de ambele state româneşti după 1989 (foto 5) (Tarlapan 2010, 17). A fost condamnat în 1926 la moarte în contumacie de regimul bolşevic, adică fără proces de judecată, dar ruperea de Imperiul Rus l-a scăpat temporar de persecuţie (Baciu 2017, 46). Între 1922-1923, Daniel Ciugureanu a fost Vicepreşedintele Camerei Deputaţilor din Bucureşti. Demisionează din această funcţie în semn de protest, legat de Constituţia din 1923. Între 1924 şi 1937, Daniel Ciugureanu a fost proprietarul şi directorul ziarului „Cuvântul Basarabiei" de la Chişinău (foto 6). În 1927, Ciugureanu a fost medic primar al Serviciului de Urologie pe lângă Spitalul „Regina Maria" din Chişinău. În 1928, cu ocazia inaugurării monumentului lui Ştefan cel Mare din Chişinău, dedicat comemorării a 10 ani de la realipirea Basarabiei cu Patria-Mamă, alături de Mesajele Regale şi comunicate ale Casei M.S. Regelui găsim şi cuvântarea lui Daniel Ciugureanu în numele deputaţilor Sfatului Ţării (foto 7). A fost parlamentar în mai multe legislaturi. Deputat cu patru mandate în perioada 1919-1933 (deputat de Chişinău 1919, deputat de Cetatea Albă 1922, deputat de Lăpuşna 1926, deputat de Hotin 1931), senator de Tighina 1933, vicepreşedinte apoi Preşedinte al Senatului României Mari 1936-1937 (Colesnic 2004, 166-167; Chişinău 1997, 151). În 1932, se stabileşte cu traiul la Bucureşti (foto 8). Trăind şi activând după Unire în Basarabia, Ciugureanu în tot acest timp a rămas fidel idealurilor şi aspiraţiilor naţionale, dar a constatat că acele reforme, schimbări la care aspirau să fie făcute în Basarabia, rămâneau cu mult în urmă faţă de realizările din Regat. Astfel, în februarie 1932, printr-un Memoriu[4], Ciugureanu îl informa pe Carol al II-lea despre condiţiile de trai şi situaţia reală din Basarabia, care pe departe nu erau cele aşteptate de marea majoritate a locuitorilor, oferind şi o cale de rezolvare, de ieşire din această criză. Memoriul era redactat pe 28 de pagini. De la bun început venea cu o constatare dură, pe care mulţi din România nu erau gata s-o accepte la acel moment. *„Rusia sovietică nu va renunţa niciodată la pretenţiile sale de a intra în posesia Basarabiei, chiar şi în cazul în care diplomaţia română, ar fi reuşit să ajungă la semnarea unui acord cu URSS, care să asigure frontierele actuale, acesta ar fi fost desfiinţat de liderii sovietici*

[4] Arhivele Naţionale Istorice Culturale (ANIC), Fond Direcţie Generală a Poliţiei, Dosar 1/1932, Memoriul din februarie 1932.

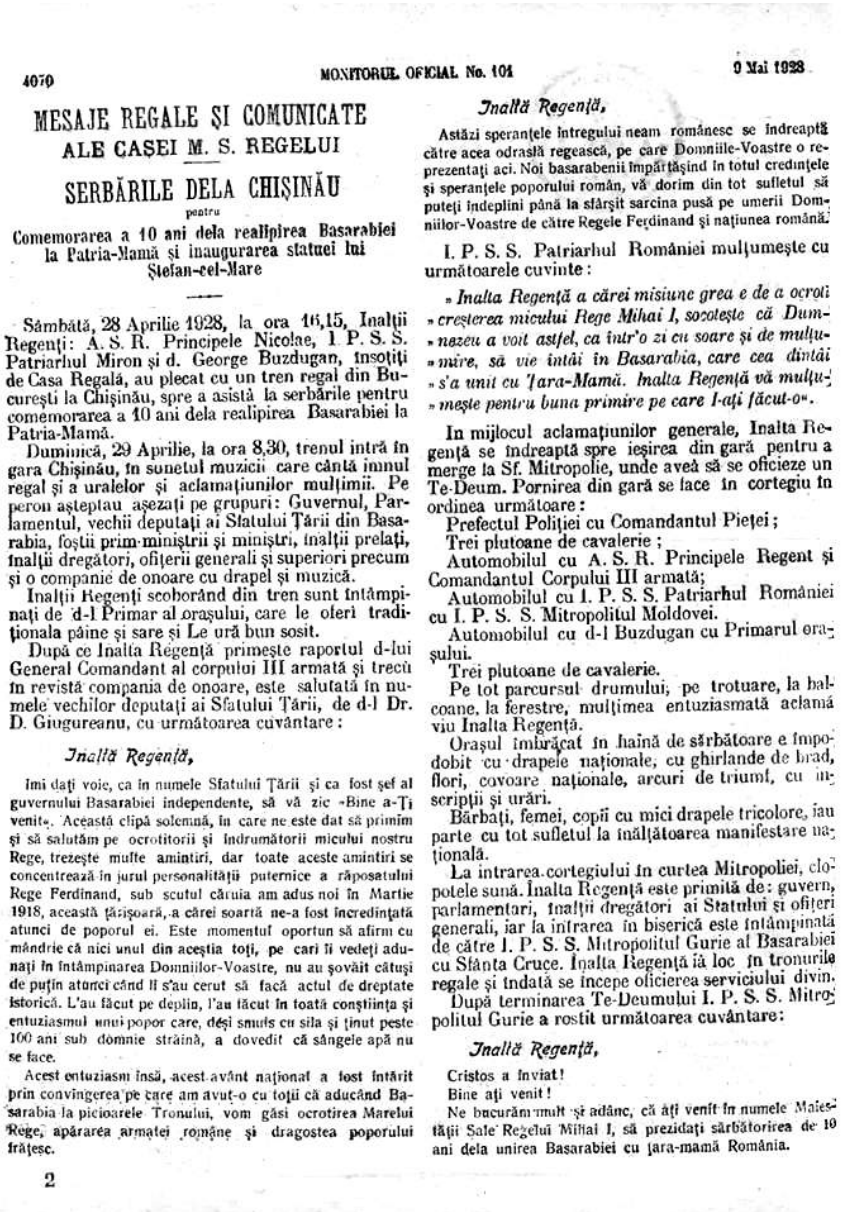

4070 MONITORUL OFICIAL No. 104 9 Mai 1928

MESAJE REGALE ŞI COMUNICATE
ALE CASEI M. S. REGELUI

SERBĂRILE DELA CHIŞINĂU
pentru
Comemorarea a 10 ani dela realipirea Basarabiei la Patria-Mamă şi inaugurarea statuei lui Ştefan-cel-Mare

Sâmbătă, 28 Aprilie 1928, la ora 16,15, Inalţii Regenţi: A. S. R. Principele Nicolae, I. P. S. S. Patriarhul Miron şi d. George Buzdugan, însoţiţi de Casa Regală, au plecat cu un tren regal din Bucureşti la Chişinău, spre a asistă la serbările pentru comemorarea a 10 ani dela realipirea Basarabiei la Patria-Mamă.

Duminică, 29 Aprilie, la ora 8,30, trenul intră în gara Chişinău, în sunetul muzicii care cântă imnul regal şi a uralelor şi aclamaţiunilor mulţimii. Pe peron aşteptau aşezaţi pe grupuri: Guvernul, Parlamentul, vechii deputaţi ai Sfatului Ţării din Basarabia, foştii prim-miniştrii şi miniştri, înalţii prelaţi, înalţii dregători, ofiţerii generali şi superiori precum şi o companie de onoare cu drapel şi muzică.

Inalţii Regenţi scoborând din tren sunt întâmpinaţi de d-l Primar al oraşului, care le oferi tradiţionala pâine şi sare şi Le ură bun sosit.

După ce Inalta Regenţă primeşte raportul d-lui General Comandant al corpului III armată şi trecu în revistă compania de onoare, este salutată în numele vechilor deputaţi ai Sfatului Ţării, de d-l Dr. D. Giugureanu, cu următoarea cuvântare:

Inaltă Regenţă,

Îmi daţi voie, ca în numele Sfatului Ţării şi ca fost şef al guvernului Basarabiei independente, să vă zic »Bine a-Ţi venit«. Această clipă solemnă, în care ne este dat să primim şi să salutăm pe ocrotitorii şi îndrumătorii micului nostru Rege, trezeşte multe amintiri, dar toate aceste amintiri se concentrează în jurul personalităţii puternice a răposatului Rege Ferdinand, sub scutul căruia am adus noi în Martie 1918, această ţărişoară, a cărei soartă ne-a fost încredinţată atunci de poporul ei. Este momentul oportun să afirm cu mândrie că nici unul din aceştia toţi, pe cari îi vedeţi adunaţi în întâmpinarea Domniilor-Voastre, nu au şovăit câtuşi de puţin atunci când li s'au cerut să facă actul de dreptate istorică. L'au făcut pe deplin, l'au făcut în toată conştiinţa şi entuziasmul unui popor care, deşi smuls cu sila şi ţinut peste 100 ani sub domnie străină, a dovedit că sângele apă nu se face.

Acest entuziasm însă, acest avânt naţional a fost întărit prin convingerea pe care am avut-o cu toţii că aducând Basarabia la picioarele Tronului, vom găsi ocrotirea Marelui Rege, apărarea armatei române şi dragostea poporului frăţesc.

2

Inaltă Regenţă,

Astăzi speranţele întregului neam românesc se îndreaptă către acea odraslă regească, pe care Domniile-Voastre o reprezentaţi aci. Noi basarabenii împărtăşind în totul credinţele şi speranţele poporului român, vă dorim din tot sufletul să puteţi îndeplini până la sfârşit sarcina pusă pe umerii Domniilor-Voastre de către Regele Ferdinand şi naţiunea română.

I. P. S. S. Patriarhul României mulţumeşte cu următoarele cuvinte:

»Inalta Regenţă a cărei misiune grea e de a ocroti »creşterea micului Rege Mihai I, socoteşte că Dum»nezeu a voit astfel, ca într'o zi cu soare şi de mulţu»mire, să vie întâi în Basarabia, care cea dintâi »s'a unit cu Ţara-Mamă. Inalta Regenţă vă mulţu»meşte pentru buna primire pe care l-aţi făcut-o«.

In mijlocul aclamaţiunilor generale, Inalta Regenţă se îndreaptă spre ieşirea din gară pentru a merge la Sf. Mitropolie, unde aveă să se oficieze un Te-Deum. Pornirea din gară se face în cortegiu în ordinea următoare:

Prefectul Poliţiei cu Comandantul Pieţei;
Trei plutoane de cavalerie;
Automobilul cu A. S. R. Principele Regent şi Comandantul Corpului III armată;
Automobilul cu I. P. S. S. Patriarhul României cu I. P. S. S. Mitropolitul Moldovei.
Automobilul cu d-l Buzdugan cu Primarul oraşului.
Trei plutoane de cavalerie.

Pe tot parcursul drumului, pe trotuare, la balcoane, la ferestre, mulţimea entuziasmată aclamă viu Inalta Regenţă.

Oraşul îmbrăcat în haină de sărbătoare e împodobit cu drapele naţionale, cu ghirlande de brad, flori, covoare naţionale, arcuri de triumf, cu inscripţii şi urări.

Bărbaţi, femei, copii cu mici drapele tricolore, iau parte cu tot sufletul la înălţătoarea manifestare naţională.

La intrarea cortegiului în curtea Mitropoliei, clopotele sună. Inalta Regenţă este primită de: guvern, parlamentari, înalţii dregători ai Statului şi ofiţeri generali, iar la intrarea în biserică este întâmpinată de către I. P. S. S. Mitropolitul Gurie al Basarabiei cu Sfânta Cruce. Inalta Regenţă iă loc în tronurile regale şi îndată se începe oficierea serviciului divin.

După terminarea Te-Deumului I. P. S. S. Mitropolitul Gurie a rostit următoarea cuvântare:

Inaltă Regenţă,

Cristos a Inviat!
Bine aţi venit!

Ne bucurăm mult şi adânc, că aţi venit în numele Maiestăţii Sale Regelui Mihai I, să prezidaţi sărbătorirea de 10 ani dela unirea Basarabiei cu ţara-mamă România.

Foto 7. Cuvântarea dr. Daniel Ciugureanu, publicată în Monitorul Oficial nr. 104 din 9 mai 1928, cu ocazia inaugurării statuii lui Ştefan cel Mare de la Chişinău, dedicată comemorării a 10 ani de la realipirea Basarabiei la Patria-Mamă, alături de Mesajele Regale şi comunicate ale Casei M.S. Regelui (fotografie din arhiva domnului Vitalie Ciugureanu).

cu primul prilej". Conform ideii lui Ciugureanu, *„scopul Moscovei era nu simpla recâştigare a Basarabiei, sovieticii ţinteau distrugerea întregii Românii, care era o barieră în extinderea comunismului în partea de Sud-Est a Europei, iar Basarabia ar fi fost tocmai pretextul pentru o intervenţie militară împotriva statului român"* (Basciani 2018, 292-296). Nu cunoaştem care a fost răspunsul regelui sau dacă a existat vreun răspuns, cunoaştem însă consecinţele acelei politici promovate care a dus la instaurarea unei dictaturi regale în România, soldată cu rapturile teritoriale din 1940. În 1938, Daniel Ciugureanu a fost medic primar al Serviciului de Urologie pe lângă Spitalul „Dr. I. Cantacuzino" din Bucureşti, tot atunci a devenit inspector general sanitar tehnic în specialitatea chirurgie şi urologie pe lângă Ministerul Muncii, Sănătăţii şi Ocrotirilor Sociale. După cedarea Basarabiei către U.R.S.S. (1940), circa 120000 de basarabeni şi bucovineni s-au refugiat în capitala României şi în alte locuri din ţară. În Bucureşti a fost înfiinţat „Cercul Ba-

Foto 8. Cavalerul Ordinului Ferdinand I, dr. Daniel Ciugureanu (7), împreună cu Nicolae Iorga (1), MS Regina Maria (2), MS Regele Carol II (3), ASR Principele Mihai (4), Iuliu Maniu (5), Mihai Popovici (6), Ion Nistor (8), 24 ianuarie 1932, București (după: www.vitalieciugureanu.com).

sarabenilor", având drept scop ajutorul material al refugiaților basarabeni și plasarea lor în câmpul muncii (Baciu 2017, 44). În anii celui de-al Doilea Război Mondial a participat în calitate de medic militar în grad de colonel pe frontul din Est, pensionându-se în 1946 (Negrei 2007, 27). Printr-o singură operațiune de amploare, pregătită și desfășurată minuțios, cu concursul direct al Partidului Comunist din România, aflat la putere, dirijați din umbră de consilierii sovietici bine pregătiți, au fost arestate în „Noaptea Demnitarilor" între 5/6 mai 1950, de către securitatea comunistă cca 90 de persoane calificate, în limbajul oficial (politic) de moment ca *foști miniștri și înalți funcționari de stat în guvernele burgheze ale României, activiști importanți ai partidelor reacționare*. Printre cei arestați au fost și oameni politici originari din Basarabia, participanți nemijlocit la Unirea din 1918. Menționăm pe Pantelimon Halippa, Ioan Pelivan, Ioan Rășcanu și pe Daniel Ciugureanu. În cadrul aceleiași operațiuni urma să fie arestat și Anton Crihan, însă, precaut din fire, când au sosit securiștii la adresa indicată, n-au mai găsit pe nimeni. Anton Crihan reușise să părăsească România. Conform mărturiilor istoricilor Constantin C. Giurescu și Ion Nistor, Daniel Ciugureanu ar fi decedat la 6 mai 1950 în localitatea Turda, în timpul transportării foștilor demnitari de stat la închisoarea Sighet, suferind un atac de congestie cerebrală. Potrivit evidenței Securității comuniste, a decedat la 19 mai 1950, în penitenciarul Sighet (Constantin, Negrei, Negru 2012, 215-216). Moartea lui Daniel Ciugureanu a survenit în circumstanțe suspecte. Cercetând actele de deces, se constată tendința de falsificare intenționată și ignoranța scribilor în completarea actelor. Conform actelor de deces (au existat două astfel de acte, emise în perioade diferite, unul se păstrează în familia Ciugureanu, altul la închisoarea Sighet), tatăl lui nu mai e Alexandru ci Gheorghe, mama nu mai e Ecaterina ci Ana, data și luna nașterii nu mai sunt 9 decembrie 1885, ci 10 martie 1885, la rubrica „ocupație" este scris „fără ocupație" (Tarlapan 2010, 15; Roșca 2010, 172-178) (foto 9-16)[5]. Se presupune că ar fi fost îngropat în „Cimitirul săracilor" din Sighetul Marmației. În Cimitirul fără de morminte, a fost sfințită o Troiță din lemn de stejar având pe una din părți basorelieful lui Daniel Ciugureanu (foto 17). Deoarece mormântul lui n-a fost descoperit, la închisoarea din Sighet, a fost instalată o cruce, iar în Cimitirul Cernica București, fiul său Gheorghe Ciugureanu, a înălțat un cenotaf (foto 18) (Roșca 2010, 184-188). În vara anului 2017,a fost dezvelit bustul în bronz al lui Daniel Ciugureanu, comuna Măgurele, raionul Ungheni (foto 19)[6]. Bustul a fost realizat de sculptorul Nicolae Lupu (Uniunea Artiștilor Plastici), finanțat integral de Societatea cultural-istorică „Mihai Viteazul" din Ploiești prin sponsorizări în cadrul manifestărilor programului „Centenar România 100".

[5] În cadrul Simpozionului *„Unirea din 1918 în colecții muzeale"*, desfășurat la 12 aprilie 2018, în incinta Muzeului Național de Istorie a Moldovei (Chișinău), dedicat Centenarului Unirii, dr. Cornel-Constantin Ilie, director-adjunct al Muzeului Național de Istorie a României (București), a prezentat comunicarea *Mărturii despre personalități basarabene în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României*. Cu ocazia acestui eveniment dumnealui mi-a pus la dispoziție, pe suport electronic, file din dosarul Ciugureanu, aflat în custodia MNIR (foto 9-16), pentru care îi aducem sincerele noastre mulțumiri și pe această cale. Pe coperta Dosarului cu nr. 52801, Arhiva Operativă, Ministerul Afacerilor Interne, Republica Populară Romînă, data 16 sep. 1965, sunt schimonosite numele și prenumele, Ciugureanu devenind Ciugreanu, iar în loc de Daniel este trecut Dumitru. Conform filelor din acest dosar, putem stabili obiectele confiscate aparținând lui Daniel Ciugureanu, calificate de către anchetatorii care au întocmit procesele-verbale, drept bunuri/venituri de stat.

[6] Informația și foto 19 au fost puse la dispoziție de către inginerul-constructor, poet Ion Popa-Pădure, consilier local comuna Măgurele, raionul Ungheni, director al Fundației „Draghiștea", Casa Presei, Chișinău, 30 octombrie 2017, cărui îi aducem sincerele noastre mulțumiri și pe această cale.

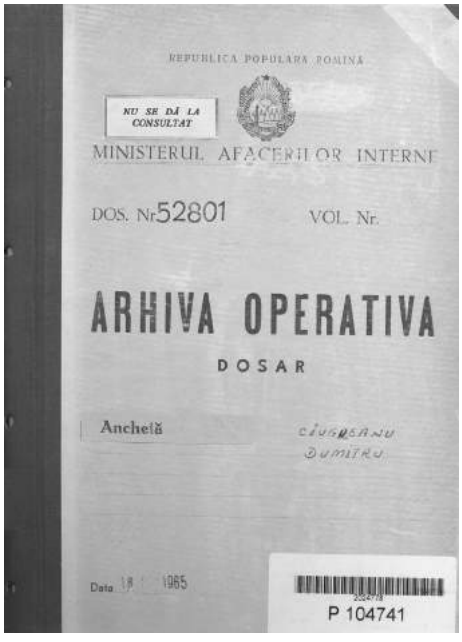
REPUBLICA POPULARA ROMINA

NU SE DĂ LA CONSULTAT

MINISTERUL AFACERILOR INTERNE

DOS. Nr 52801 VOL. Nr.

ARHIVA OPERATIVA

DOSAR

Anchetă CIUGREANU DUMITRU

Data 16 1965

P 104741

Foto 9. Coperta Dosarului cu nr. 52801. Ancheta pe numele Ciugreanu Dumitru, data 16 sep. 1965 (Arhiva MNIR).

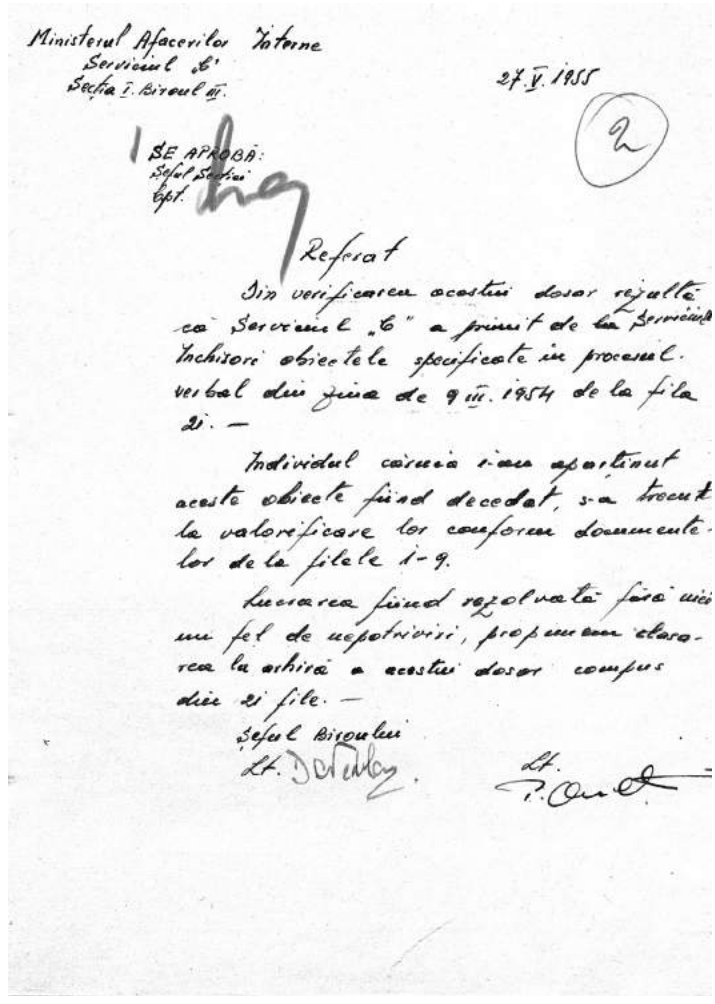
Ministerul Afacerilor Interne
Serviciul „6"
Secția I. Biroul II.

27.V.1955

2

SE APROBĂ:
Șeful Secției
Cpt.

Referat

Din verificarea acestui dosar rezultă că Serviciul „6" a primit de la Serviciul Închisori obiectele specificate în procesul verbal din zina de 9.III.1954 de la fila 21. —

Individul căruia i-au aparținut aceste obiecte fiind decedat, s-a trecut la valorificare lor conform documentelor de la filele 1-9.

Lucrarea fiind rezolvată fără nici un fel de neînțelegeri, propunem clasarea la arhivă a acestui dosar compus din 21 file. —

Șeful Biroului
Lt. Dotlacz

Lt.
P. Ca...

Foto 10. Fila nr. 2 din dosarul cu nr. 52801 (Arhiva MNIR).

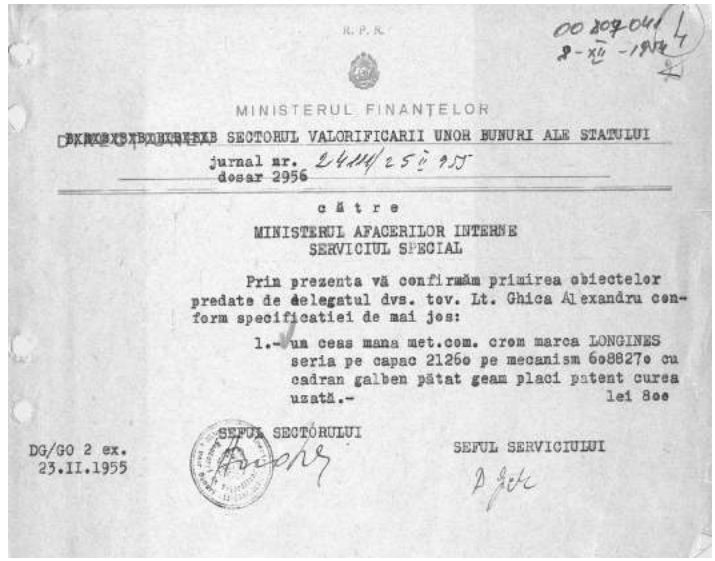
R.P.R.

00209.041 4
8-XII-1954

MINISTERUL FINANȚELOR
SECTORUL VALORIFICARII UNOR BUNURI ALE STATULUI
jurnal nr. 2444/25.II.955
dosar 2956

către
MINISTERUL AFACERILOR INTERNE
SERVICIUL SPECIAL

Prin prezenta vă confirmăm primirea obiectelor predate de delegatul dvs. tov. Lt. Ghica Alexandru conform specificatiei de mai jos:

1.- un ceas mana met.com. crom marca LONGINES seria pe capac 2126o pe mecanism 6o8827o cu cadran galben pătat geam placi patent curea uzată.- lei 8oo

DG/GO 2 ex.
23.II.1955

SEFUL SECTORULUI

SEFUL SERVICIULUI

Foto 11. Fila nr. 4 din dosarul cu nr. 52801 (Arhiva MNIR).

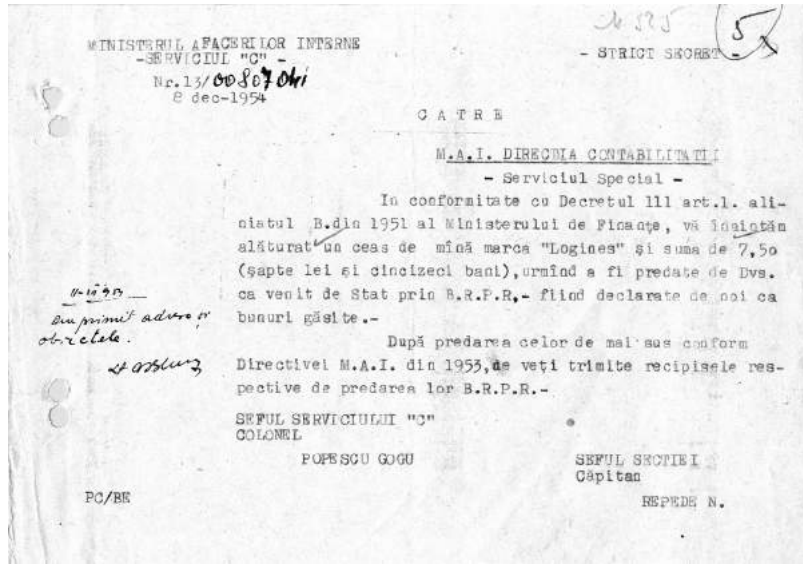

MINISTERUL AFACERILOR INTERNE
-SERVICIUL "C" -
Nr.13/00807 Ori
8 dec-1954

- STRICT SECRET -

C A T R E

M.A.I. DIRECŢIA CONTABILITĂŢII
- Serviciul Special -

În conformitate cu Decretul 111 art.1. alineiatul B.din 1951 al Ministerului de Finanţe, vă înaintăm alăturat un ceas de mînă marca "Logines" şi suma de 7,50 (şapte lei şi cincizeci bani), urmînd a fi predate de Dvs. ca venit de Stat prin B.R.P.R.- fiind declarate de noi ca bunuri găsite.-

După predarea celor de mai sus conform Directivei M.A.I. din 1953, de veţi trimite recipisele respective de predarea lor B.R.P.R.-

SEFUL SERVICIULUI "C"
COLONEL
POPESCU GOGU

SEFUL SECŢIEI
Căpitan
REPEDE N.

PC/BE

Foto 13. Fila nr. 9 din dosarul cu nr. 52801 (Arhiva MNIR).

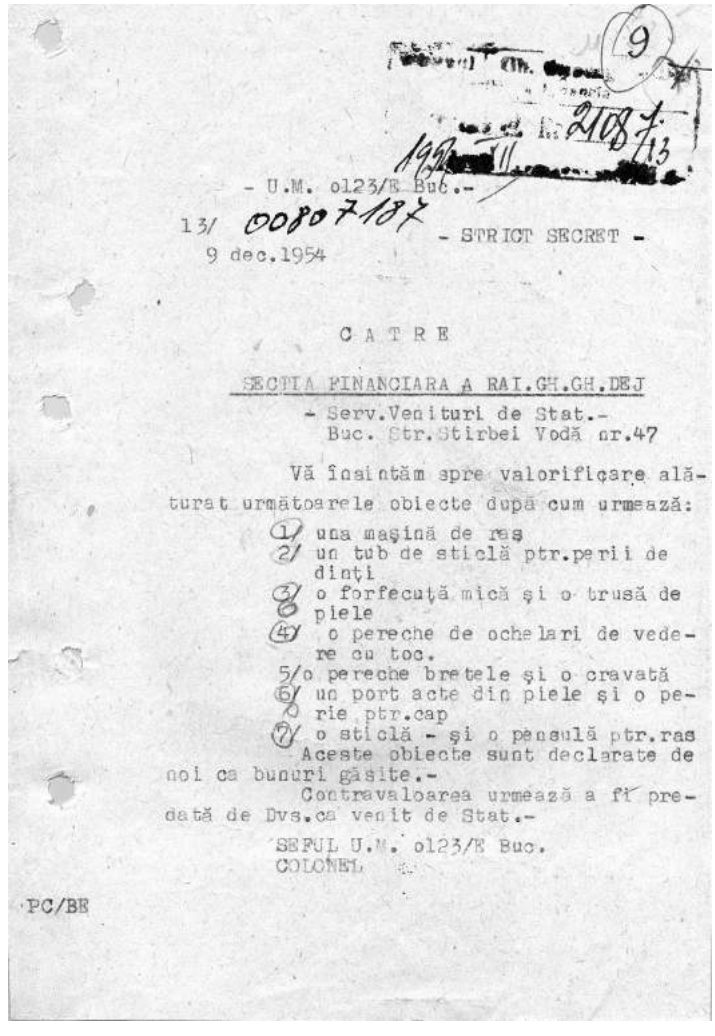

- U.M. 0123/E Buc.-
13/ 00807187
9 dec.1954

- STRICT SECRET -

C A T R E

SECŢIA FINANCIARA A RAI.GH.GH.DEJ
- Serv.Venituri de Stat.-
Buc. Str.Stirbei Vodă nr.47

Vă înaintăm spre valorificare alăturat următoarele obiecte după cum urmează:

1/ una maşină de raş
2/ un tub de sticlă ptr.perii de dinţi
3/ o forfecuţă mică şi o trusă de piele
4/ o pereche de ochelari de vedere cu toc.
5/ o pereche bretele şi o cravată
6/ un port acte din piele şi o perie ptr.cap
7/ o sticlă - şi o pensulă ptr.ras

Aceste obiecte sunt declarate de noi ca bunuri găsite.-

Contravaloarea urmează a fi predată de Dvs.ca venit de Stat.-

SEFUL U.M. 0123/E Buc.
COLONEL

PC/BE

Foto 14. Fila nr. 10 din dosarul cu nr. 52801 (Arhiva MNIR).

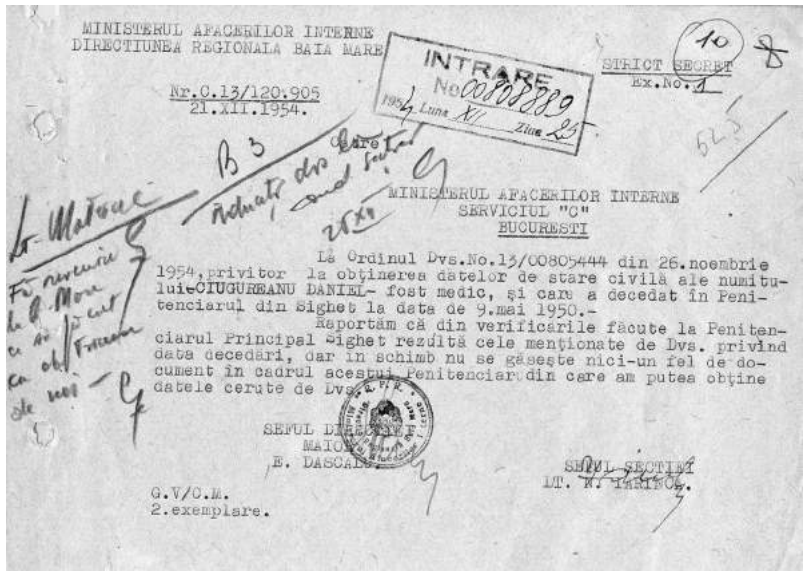

MINISTERUL AFACERILOR INTERNE
DIRECTIUNEA REGIONALA BAIA MARE

Nr.C.13/120.905
21.XII.1954.

INTRARE
No.00808889
1954 Luna XII Ziua 25

STRICT SECRET
Ex.No.1

MINISTERUL AFACERILOR INTERNE
SERVICIUL "C"
BUCURESTI

La Ordinul Dvs.No.13/00805444 din 26.noembrie 1954, privitor la obţinerea datelor de stare civilă ale numitului CIUGUREANU DANIEL- fost medic, şi care a decedat în Penitenciarul din Sighet la data de 9.mai 1950.-

Raportăm că din verificările făcute la Penitenciarul Principal Sighet rezultă cele menţionate de Dvs. privind data decedării, dar în schimb nu se găseşte nici-un fel de document în cadrul acestui Penitenciar din care am putea obţine datele cerute de Dvs.

SEFUL DIRECTIEI
MAIOR
E. DASCALU

SEFUL SECTIEI
LT. N. TRAISCU

G.V/O.M.
2.exemplare.

Foto 15. Fila nr. 19 din dosarul cu nr. 52801 (Arhiva MNIR).

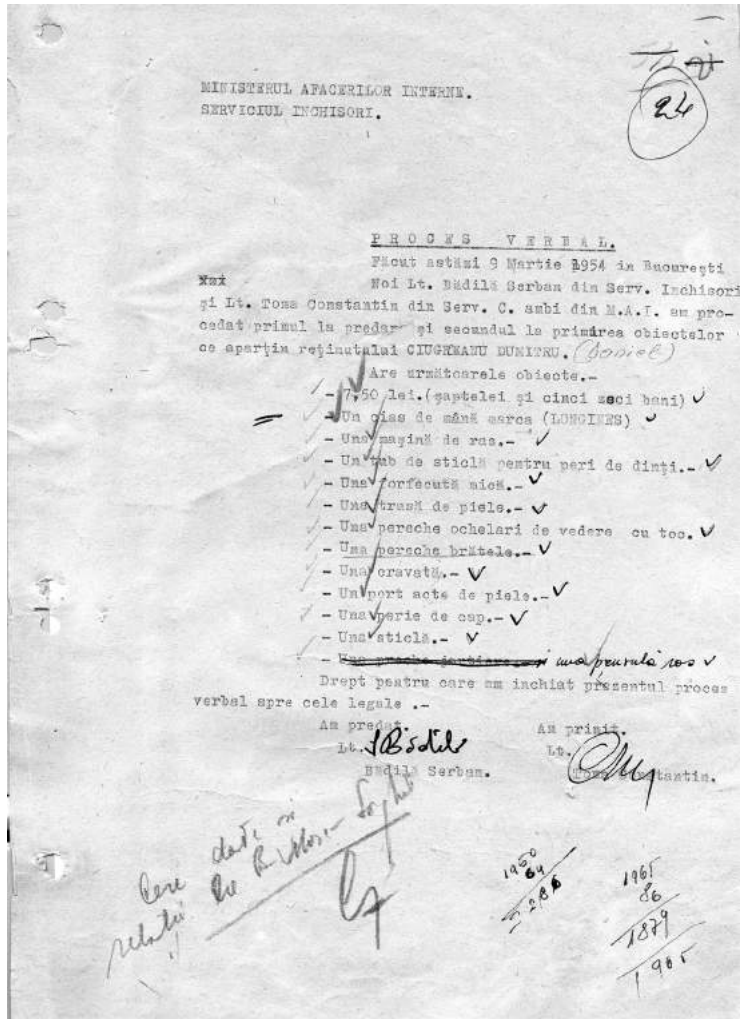

MINISTERUL AFACERILOR INTERNE.
SERVICIUL INCHISORI.

PROCES VERBAL.

Făcut astăzi 9 Martie 1954 în Bucureşti

Noi Lt. Bădilă Serban din Serv. Inchisori şi Lt. Toma Constantin din Serv. C. ambi din M.A.I. am procedat primul la predare şi secundul la primirea obiectelor ce aparţin reţinutului CIUGREANU DANIEL.

Are următoarele obiecte.-
- 7,50 lei.(şaptelei şi cinci zeci bani)
- Un ceas de mână marca (LONGINES)
- Una maşină de rasă.-
- Un tub de sticlă pentru peri de dinţi.-
- Una forfecuţă mică.-
- Una trusă de piele.-
- Una pereche ochelari de vedere cu toc.
- Una pereche brăţele.-
- Una cravată.-
- Un port acte de piele.-
- Una perie de cap.-
- Una sticlă.-
- ~~Una pereche [illegible]~~ una pereche roz

Drept pentru care am inchiat prezentul proces verbal spre cele legale .-

Am predat.
Lt. Bădilă
Bădilă Serban.

Am primit.
Lt. Constantin.

Foto 16. Fila nr. 24 din dosarul cu nr. 52801 (Arhiva MNIR).

Foto 17. Troiţa în memoria lui Daniel Ciugureanu de la Cimitirul Săracilor de la Sighet (fotografie din arhiva domnului Vitalie Ciugureanu).

Foto 18. Cenotaful lui Daniel Ciugureanu alături de mormintele lui Ioan Pelivan şi Pantelimon Halippa de la cimitirul Cernica din Bucureşti (fotografie din arhiva domnului Vitalie Ciugureanu).

Foto 19. Bustul din bronz ridicat în memoria dr. Daniel Ciugureanu, comuna Măgurele, raionul Ungheni, august 2017 (foto Ion Popa-Pădure).

Bibliografie

Baciu 2017: Gh. Baciu, Daniel Ciugureanu în contextul istoriei (Chișinău 2017).

Basciani 2018: Al. Basciani, Dificila Unire. Basarabia și România Mare (1918-1940) (Chișinău: Cartier 2018).

Chișinău 1997: Chișinău. Enciclopedie (Chișinău 1997).

Colesnic 2004: I. Colesnic, Generația Unirii (București, 2004).

Constantin, Negrei, Negru 2012: I. Constantin, I. Negrei, Gh. Negru, Ion Pelivan. Părinte al Mișcării Naționale din Basarabia. Ediția a II-a revăzută și completată (Chișinău: Notograf Prim 2012).

Negrei 2007: I. Negrei, Patrioți basarabeni întemnițați în închisoarea din Sighet. Cugetul 3, 2007, 22-35.

Postică 2008: E. Postică, Figuri basarabene în guvernele României interbelice. Tyragetia, Istorie. Muzeologie, vol.II, [XVII], nr.2, Chișinău, 2008.

Roșca 2010: N. Roșca, Basarabia și ministrul întregitor Daniel Ciugureanu (Chișinău: Editura Prut Internațional 2010).

Tarlapan 2010: E. Tarlapan, Daniel Ciugureanu un prim-ministru al neamului nostru și al neamurilor mele (Chișinău: Editura Labirint 2010).

Tașcă 2018: M. Tașcă, Daniel Ciugureanu - prim-ministru al independenței și al Unirii Basarabiei cu România, Revista română, Anul XXIV, nr. 1-2, Iași, 2018.

Țurcanu 2016: I. Țurcanu, Sfatul Țării. Documente (Chișinău: Știința 2016).

Țurcanu 2018: I. Țurcanu, Sfatul Țării. Istoria zbuciumată a unei importante instituții politice basarabene din anii 1917-1918 (Chișinău: Arc 2018).

Daniel Ciugureanu (1885-1950), a distinguished personality of the Romanian people

Keywords: doctor, patriot, politician, Union, martyr.

Abstract: Dr. Daniel Ciugureanu was an outstanding personality of the Romanian people. He was part of the generation of the Union and along with the great representatives of that era contributed to the fulfillment of the aspirations of all Romanians about the unity of national territories. The unification of Bessarabia with Romania was his dream, the political ideal for which he fervently fought his whole life, arguing that there is no province more Romanian than Bessarabia, that this is a living part of a single body in which blood pulsates through the beating of the same heart. The role of Dr. Daniel Ciugureanu in joining Bessarabia can be comparable to that of Iuliu Maniu in the union of Transylvania with Romania. Two titans of the Romanian nation, who dedicated their lives to the ideal of national unity, found the tragic end – one died in a terrible communist prison in Sighet, the other – on the way to the same prison, in Turda. The name of Dr. Daniel Ciugureanu can rightfully be put alongside the great names in the Bessarabian political life of the early 20th century, such as Ioan Pelivan, Ștefan Ciobanu, Constantin Stere, Pantelimon Halippa, Professor Constantin Tomescu, General Ioan Riscanu.

List of illustrations:

1. Founders of the newspaper "Cuvânt Moldovenesc", Chișinău, 1913.
2. The Eparchial House (Mitropolitan Palace, Seraphim's House). Chișinău.
3. The Basarabian delegation present in Iași to hand over to King Ferdinand I the Act of the Union of Bessarabia with Romania.
4. The Act of the Union of Bessarabia with Romania.
5. The Russian Issue and the European and Romanian Interests. "Glasul Țării" Publishing House, Chișinău, 1920.
6. The owner and director of the newspaper "Cuvântul Basarabiei". Chișinău, 1929.
7. The speech of Dr. Daniel Ciugureanu published in the "Monitorul oficial" No. 104 of May 9, 1928.
8. Holder of the Order of Ferdinand I Dr. Daniel Ciugureanu. January 24, 1932, Bucharest.

9-16. Sheets of the case No. 52801 opened in the name of Dr. Daniel Ciugureanu.

17. Crucifixion in memory of Dr. Daniel Ciugureanu at the Cemetery of the Poor in Sighet.
18. Cenotaph to Dr. Daniel Ciugureanu at the Cernica Cemetery in Bucharest.
19. Dr. Daniel Ciugureanu's bronze bust at the commune of Măgurele, Ungheni District. August 2017.

Даниел Чугуряну (1885-1950), выдающийся румынский политический деятель

Ключевые слова: врач, патриот, политический деятель, объединение, мученик

Резюме: Доктор Чугуряну был известным румынским политическим деятелем. Он принадлежал к «поколению объединения» и наряду с великими представителями той эпохи внес свой вклад в исполнение

чаяний всех румын о единстве национальных территорий. Объединение Бессарабии с Румынией было его мечтой, политическим идеалом, за который он пылко боролся всю свою жизнь, утверждая, что нет провинции более румынской, чем Бессарабия, что это часть единого тела, в которой пульсирует кровь благодаря биению одного сердца. Роль доктора Чугуряну в присоединении Бессарабии можно сравнить с ролью Юлиу Маниу в объединении Трансильвании с Румынией. Двух титанов румынского народа, посвятивших свои жизни идеалу национального единства, постиг трагический конец – один погиб в страшной коммунистической тюрьме в Сигете, другой – по дороге в ту же тюрьму, в Турде. Имя Даниела Чугуряну по праву можно поставить в один ряд с великими именами в политике Бессарабии начала XX века, такими как Иоан Пеливан, Штефан Чобану, Константин Стере, Пантелеймон Халиппа, профессор Константин Томеску, генерал Иоан Рышкану.

Список иллюстраций:

1. Учредители газеты «Кувынт моловеческ». Кишинев, 1913 г.
2. Епархиальный дом (Митрополичий дворец, Серафимовский дом). Кишинев.
3. Бессарабская делегация, прибывшая в Яссы для вручения королю Фердинанду I документа об объединении Бессарабии с Румынией.
4. Документ об объединении Бессарабии с Румынией.
5. Русский вопрос и европейские и румынские интересы. Кишинев, Издательство «Гласул Цэрий», 1920 г.
6. Владелец и директор газеты «Кувынтул Басарабией». Кишинев, 1929 г.
7. Речь Д. Чугуряну, опубликованная в «Мониторул Официал» № 104 от 9 мая 1928 г.
8. Кавалер Ордена Фердинанда I Даниел Чугуряну. 24 января 1932 г., Бухарест.

9-16. Листы дела № 52801, заведенного на имя Даниела Чугуряну.

17. Распятие в память Д. Чугуряну на Кладбище бедных в Сигете.
18. Кенотаф Д. Чугуряну на кладбище Черника в Бухаресте.
19. Бронзовый бюст Д. Чугуряну в коммуне Мэгуреле Унгенского района, август 2017 г.

07.05.2018

Anatolie Povestca, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 august, 121-A, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova, e-mail: a_povestca@mail.ru

Andrei Timotin, PROFEŢII BIZANTINE ŞI POSTBIZANTINE ÎN ŢĂRILE ROMÂNE (SECOLELE AL XVII-LEA – AL XIX-LEA)

Bucureşti: Editura Academiei Române, 2015, 208 p. ISBN: 978-973-27-2586-3

Profeţiile constituie un fenomen complex în cultura europeană, a căror influenţă se regăseşte în diverse domenii. Cunoscută din Antichitate, *profeţia* (în greaca veche, *προφητεία*) reprezenta un mesaj care exprima voinţa divinităţii, comunicată oamenilor prin intermediul *profetului*, şi cuprindea cunoştinţe inaccesibile muritorilor de rând, inclusiv preziceri ale viitorului. Revelaţiile profetice au continuat să fie vehiculate în Europa medievală şi modernă, în cuprinsul diferitor specii literare (apocalipse apocrife, scrieri eshatologice, visuri sau viziuni extatice etc.). Specialiştii contemporani au demonstrat că aceste discursuri enigmatice reprezintă mărturii ale credinţelor, aşteptărilor colective, curentelor de idei care au animat societăţile în diverse perioade. Operele conţinând profeţii au fost semnalate şi în spaţiul românesc, de filologi şi de cercetători literari, încă la sfârşitul secolului XIX, dar fără a beneficia de studii aparte. Istoricul Andrei Pippidi, unul dintre primii, analiza „Profeţiile despre sfârşitul dominaţiei otomane", considerându-le una din expresiile tradiţiei politice bizantine în Ţările Române (Pippidi 1983, 83-90). Abia în ultimele două decenii, odată cu sporirea interesului istoricilor pentru imaginarul social, profeţiile eshatologice au intrat în atenţia mai multor medieviști din România (D.I. Mureşan, Ş.S. Gorovei, M.M. Székely, L. Pilat, P. Guran, O. Cristea ş.a.) şi Republica Moldova (C.I. Ciobanu, E. Dragnev, V. Pâslariuc). Majoritatea autorilor abordează totuşi profeţiile ca pe o problemă adiacentă, menită a elucida aspecte ale iconografiei ecleziastice, ale gândirii politice sau ale mentalităţilor colective.

Pentru cercetătorul Andrei Timotin, director al Institutului de Studii Sud-Est Europene (Bucureşti), profeţiile medievale constituie un subiect independent, căruia i-a consacrat peste un deceniu şi jumătate. Astfel, autorul a studiat viziunile profetice şi raporturile lor cu puterea politică, în Imperiul Bizantin, în secolele IX-XI, în cadrul tezei de doctor în istorie, susţinută la prestigioasa *École des Hautes Études en Sciences Sociales* din Paris, sub îndrumarea bizantinologului Paolo

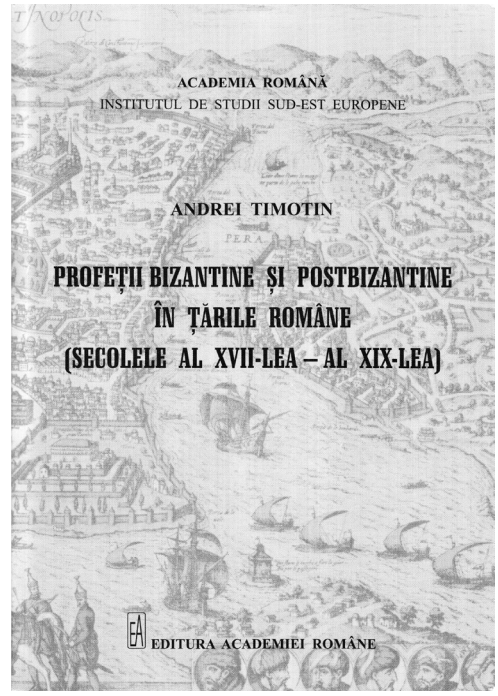

Odorico (Timotin 2010). Lucrarea relevă preocuparea savantului pentru istoria gândirii religioase, precum şi buna cunoaştere a limbilor clasice, fapt ce-i permite să analizeze sursele antice şi medievale în original. Competenţele de istoric şi filolog îl autorizează să studieze şi traducerile profeţiilor greceşti în română, păstrate în manuscrise şi tipărituri. Referitor la acest domeniu, autorul a publicat o serie de articole, în reviste de specialitate, precum şi o culegere de scrieri eshatologice (Timotin 2002). Prezentul volum continuă aceeaşi tematică, reunind lucrări apărute anterior, revăzute şi completate, precum şi contribuţii inedite.

Lucrarea *Profeţii bizantine şi postbizantine în Ţările Române (secolele al XVII-lea - al XIX-lea)* reuneşte cercetări şi ediţiile critice a cinci scrieri eshatologice, atestate în spaţiul românesc: *Vedenia monahului Cozma, Vedenia Sofianei, Vedenia monahului Teodosie de la Mănăstirea Neamţ, Vedenia lui Chir Daniil* şi *Prorocia ieromonahului Agatanghel*. Doar *Vedenia monahului Cozma,* alcătuită în anii 963-992, are origine bizantină, pe când celelalte datează din secolele

XVII-XVIII. Epitetul „postbizantine" sugerează, între altele, că „această literatură este inspirată, în bună parte, de scrierile bizantine similare, care au fost adaptate însă noului context politic al Turcocraţiei" (p. 9). O valoare deosebită revine *Vedeniei monahului Teodosie...,* reprezentând „singurul text de acest gen redactat în limba română" (p. 39). Pornind de la o distincţie existentă încă în literatura antică, textele analizate ar putea fi clasificate tematic într-un ciclu consacrat destinului postum al sufletului, şi altul, având în obiectiv semnele premergătoare sfârşitului lumii. Excepţie face *Vedenia monahului Teodosie,* care ilustrează un model de clarviziune, har atribuit asceţilor avansaţi în virtuţi, capabili a vedea îngerii şi demonii, precum şi intervenţia lor în societatea umană. Toate revelaţiile au în comun informaţii inaccesibile profanilor, despre *tărâmul de dincolo* şi *veacul de apoi*. Curiozitatea şi neliniştea pe care acestea le suscitau, de-a lungul secolelor, au stimulat circulaţia vedeniilor şi apocalipselor apocrife, zugrăvind detaliat încercările care îi aşteaptă pe muritori. Amănuntele respective, mai ample decât relatările din *Biblie*, reprezintă o sursă valoroasă din care putem desprinde atitudini confesionale şi politice, prejudecăţi, speranţe etc., împărtăşite de autorii şi cititorii profeţiilor.

Pentru fiece text, Andrei Timotin determină circumstanţele traducerii lui în română, filiaţia versiunilor manuscrise, arealul de circulaţie al cópiilor. Pune în valoare concluziile filologilor şi istoricilor literari, iar când acestea lipsesc, întreprinde propriile investigaţii. Deoarece nu există, deocamdată, o ediţie critică a *Vedeniei Sofianiei,* cercetătorul a consultat câteva manuscrise greceşti de la Muntele Athos, conţinând vedenia menţionată. Gestul denotă dificultatea explorării acestui gen de scrieri, multe fiind încă nepublicate, încât istoricul se vede în situaţia de a-şi asuma sarcini proprii altor specialişti. Concomitent, examinarea particularităţilor manuscriselor îi furnizează informaţii privind receptarea textelor profetice la nord de Dunăre. Astfel, în cadrul miscelaneelor, lucrările respective se găseau, de cele mai multe ori, grupate alături, formând secţiuni tematice. Copiştii conştientizau deci mesajul comun al textelor, iar cititorii interesaţi puteau consulta, în acelaşi manuscris, mai multe opere la subiectul respectiv. Faptul că revelaţiile profetice se bucurau de un interes considerabil îl confirmă traducerile repetate ale aceleiaşi lucrări. Bunăoară, Dosoftei (1624-1693), mitropolit al Moldovei, şi Staico Grămăticul (a doua jumătate a sec. XVII), slujitor la biserica domnească din Târgovişte, independent unul de altul, au tradus *Vedenia monahului Cozma*. Şi unele însemnări marginale denotă lectura participativă a profeţiilor. Doi cititori ai *Vedeniei monahului Teodosie* notau pe câmpul manuscrisului: „Toate ideile cuprinse în aceasta carte s-au îndeplinit întocma"; „Sânt martor celor petrecute în această videnie" (p. 49). Chiar dacă sunt laconice şi puţine la număr, comentariile respective probează că existau cititori care credeau în împlinirea scenariilor prezise, căutându-le corespondenţe în plan istoric.

Odată stabilit itinerarul textelor, în timp şi spaţiu, Andrei Timotin analizează informaţiile istorice pe care le conţin revelaţiile profetice. În *Vedenia lui chir Daniil* întâlnim numeroase referinţe la topografia Constantinopolului, la sărbători şi ceremonii ecleziastice ortodoxe. Cunoaşterea amănunţită a acestor realităţi ne ajută să înţelegem mai profund mesajul şi logica construirii textului. Comentând referinţele în cauză, A. Timotin utilizează o vastă bibliografie de specialitate, pentru a se sincroniza cu realizările bizantinologiei contemporane. Dacă sursele greceşti evocă preponderent aspecte din spaţiul bizantin şi otoman, autorul *Vedeniei monahului Teodosie* este preocupat de obştea monahală de la Mănăstirea Neamţ. În opinia sa, viaţa tumultuoasă a Sfântului Paisie Velicikovski (1722-1794), fost stareţ la Dragomirna, Secu şi Neamţ, s-ar datora uneltirilor diavolului, acesta din urmă declarând expres: „sânt rânduit ca să-i dau războiu în toată viiaţa lui [...] cu multe griji l-am încărcat" (p. 44). Nici după moartea celebrului stareţ, ispitele nu au ocolit comunitatea de la Neamţ. Protagonistul vedeniei îi reproşează diavolului: „toate să fac dupre voia ta", nominalizând cauzele care tulbură liniştea călugărilor: „vin din destul să aduce, copii să priimesc, muieri vin la mănăstire" (p. 47). Cercetătorul semnalează diferenţe de abordare ale aceloraşi evenimente în *Vedenia monahului Teodosie* şi în redacţiile *Vieţii* Sfântului Paisie. Stabilind conexiuni între mai multe mărturii de epocă, Andrei Timotin argumentează valoarea textelor profetice, în calitate de izvor istoric, şi locul care le revine într-un anume context socio-cultural.

Scrierile profetice au servit mai multor cauze sociale. *Vedenia Sofianei* reprezenta, prin conţinutul său, „un îndreptar moral şi religios, îndemnând la mărturisirea păcatelor şi la grijă faţă de săraci,

precum şi la respectarea sărbătorilor religioase, dar, mai ales, la purtarea cuviincioasă faţă de cei răposaţi, izvorâtă din nădejdea în învierea morţilor" (p. 29). Un mesaj spiritual însoţeşte şi *Vedenia lui chir Daniil,* aceasta constituind o adevărată „pildă pentru ascultarea monahului faţă de duhovnic" (p. 59). Autorul vedeniei face aluzie şi la viitoarea eliberare a Constantinopolului de sub dominaţia otomană, pe care Hristos i-ar fi promis-o Maicii Domnului: „pentru dragostea ta şi pentru rugăciunile sfinţilor miei, îi voiu izbăvi pre dânşii preste puţină vreme" (p. 132). Istoricul presupune că profeţia respectivă, apărută în a doua jumătate a sec. XVIII, avea menirea „să ţină trează nădejdea grecilor într-o eliberare apropiată în timpul războiului ruso-turc din anii 1768-1774" (p. 54). Fiind tradusă curând în română, *Vedenia lui chir Daniil* a alimentat, probabil, aşteptări similare şi în Ţara Românească (în speţă, între clericii episcopiei Râmnicului), în contextul confruntărilor dintre Rusia şi Imperiul Otoman, la sfârşitul sec. XVIII - începutul sec. XIX.

Cel mai amplu mesaj politic îl conţine *Prorocia lui Agatanghel,* alcătuită de monahul athonit Theoclitos Polyidis (cca 1690 - cca 1760). În numele călugărului bizantin Hieronymos Agathangelos, personaj imaginar din sec. XIII, autorul prezice „restaurarea Bizanţului cu sprijinul ţarului, decăderea Romei şi a Imperiului Habsburgic şi întoarcerea Germaniei protestante la Ortodoxie" (p. 65). Prima traducere românească a apărut în timpul războiului ruso-turc din 1806-1812 şi, presupune A. Timotin, trebuia „să întărească convingerea în izbânda armatei ţarului Alexandru I, văzută ca o împlinire a profeţiei lui Agatanghel" (p. 66). Oracolul a continuat să circule în spaţiul românesc pe tot parcursul sec. XIX. Cercetătorul observă că lucrarea este retipărită în momente de răscruce pentru români (1848, 1859, 1877, 1914), când asemenea profeţii aveau popularitate. *Prorocia lui Agatanghel* ilustrează capacitatea acestui gen de scrieri de a se adapta diferitor contexte istorice. Andrei Timotin formulează următoarea concluzie: „Izvorâtă, ca şi alte profeţii din aceeaşi perioadă, din nădejdea restaurării politice şi religioase a Bizanţului de către ţarii Rusiei, *Prorocia lui Agatanghel* şi-a schimbat înţelesul odată cu trecerea timpului pentru a sluji în veacul al XIX-lea cauza naţională a grecilor şi a românilor" (p. 78).

Studiile din prezentul volum demonstrează concludent semnificaţiile plurivalente ale profeţiilor, conexiunile lor cu subiecte majore ale istoriei românilor. Lectura surselor propriu-zise ne lasă impresia că vor servi drept documente pentru noi investigaţii asupra spiritualităţii monahale şi a celei populare, mentalităţilor colective, istoriei limbii şi literaturii române. Manuscrisele miscelanee din arealul nostru cultural cuprind şi alte opere cu caracter profetic (*Apocalipsa lui Metodie din Patara, Oracolele lui Leon cel Înţelept,* comentarii la *Apocalipsa Sfântului Ioan Teologul,* culegeri de *Întrebări şi răspunsuri* etc.), în traduceri româneşti inedite, care îşi mai aşteaptă exegeţii. Cartea lui Andrei Timotin ne oferă modele erudite de interpretare istorică a profeţiilor, totodată, incitându-ne la explorarea acestui misterios domeniu.

Bibliografie

Pippidi 1983: A. Pippidi, Tradiţia politică bizantină în Ţările Române în sec. XVI-XVIII (Bucureşti 1983).

Timotin 2002: Scrieri eshatologice postbizantine. Vedenia Sofianei. Viaţa lui Anastasie. Vedenia lui Chir Daniil. Studiu introductiv şi ediţie critică de A. Timotin şi E. Timotin (Bucureşti 2002).

Timotin 2010: A. Timotin, Visions, prophéties et pouvoir à Byzance. Étude sur l'hagiographie méso-byzantine (IX-XI s.) (Paris 2010).

27.02.2018

Dr. Andrei Prohin, Muzeul Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală, str. M. Kogălniceanu, 82, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: andrei.prohin@gmail.com

ИСТОРИЯ ЖИЗНИ МАРИИ КАНТЕМИР В ПИСЬМАХ И ДОКУМЕНТАХ

Автор-составитель Лилия Заболотная

Кишинэу: «Lexon Prim», 2018, 270 с. ISBN 978-9975-139-44-1

Qui quaerit, repent/
Кто ищет, тот всегда найдёт

Признаюсь, книга Лилии Заболотной ко мне попала неожиданно, но сразу привлекла внимание, более того, захотелось поделиться впечатлениями и мыслями насчет ее содержания.

Когда читаешь книгу, посвященную отдельной личности, как бы окунаешься в мир героя, о котором повествуется. Читая интересную книгу о судьбе человека, поневоле на определенной странице растворяешься в его мире и времени, пытаешься понять устремления современников, примерить ценности эпохи. То, что книга позволяет путешествовать во времени и пространстве известно давно, а грамотно сделанная книга позволяет осуществлять данный процесс еще и с удовольствием.

История, со времени ее опекания греческой покровительницей Клио, интерпретируется весьма по-разному. Можно слышать рассуждения о том, что это вовсе не наука, ибо у данной дисциплины нет своих собственных законов, коими обладают другие науки (физика, химия, биология – список велик). В связи с этим, историю пытаются отнести к искусству, а историк, таким образом, становится творцом, мастером (у каждого свой взгляд, школа). Ну и на том спасибо…

И все-таки история – это наука, более того, хочется поддержать тех, кто относит ее к точным научным дисциплинам. Понятно, что данный тезис следует понимать не буквально. Точность историческая наука приобретает в связи с тем, что фундаментом ее знания является исторический факт.

Дело в том, что исторический факт незыблем! Если факт зафиксирован документом и имеет временную идентификацию, именно он является отправной точкой любого серьезного исторического исследования. Именно его необходимо доказать и отстоять в возникающих научных дискуссиях. Именно новый факт спо-

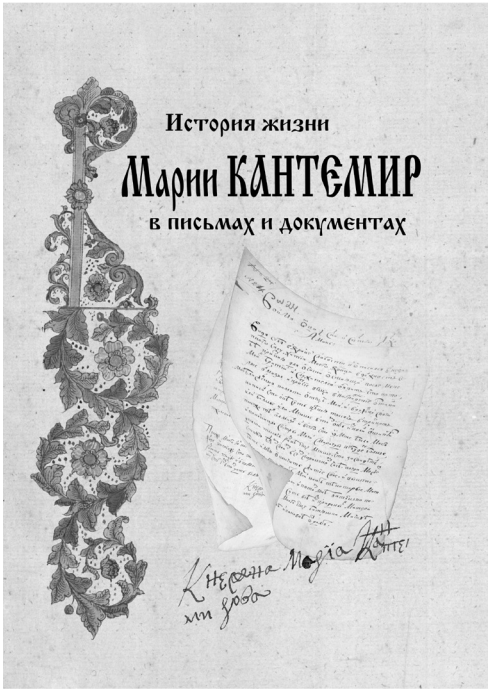

собен поменять представление о событии или личности.

Собственно, это и произошло в рецензируемой книге Лилии Павловны Заболотной. Работая в Рукописном отделе Института русской литературы (Пушкинского Дома) Российской академии наук в Санкт-Петербурге, автор обратила внимание на уже известный исследователям архив Л. Н. Майкова – хранилище документов, связанных с Марией Кантемир. В нем была обнаружена информация, позволяющая представить себе многие стороны жизни семьи Кантемиров, их взаимоотношения друг с другом, личные привязанности, характеры отдельных представителей, материальные и наследственные вопросы, связанные с этой фамилией.

Интересен факт, что сам Л.Н. Майков, автор художественного произведения «Княжна Мария Кантемирова» (*Русская старина, Москва, 1897, т. 89, январь 1897, с. 49-69; март, с. 401-417; т. 90, июнь, с. 425-451; т. 91, август, с. 225-253*), является распростра-

нителем исторического мифа о том, что героиня его книги была любовницей первого русского императора Петра Великого. Красивые легенды имеют свойство долго жить, это тоже исторический факт. Кстати, интерпретацией исторического факта занимаются отнюдь не только историки. Свои, а порой чужие мнения и взгляды встречаются у писателей (показателен пример, приведенный выше), политиков, да и народ не дремлет, порой создавая свои, народные образы прошлого, часто имеющие мало общего с реальным историческим фактом. Потому задачей серьезного историка является проверка факта на «прочность».

Конечно, при этом нельзя сбрасывать со счетов так называемую борьбу мнений или интерпретацию факта. Она часто бывает разной и противоречивой. Отражая субъективную природу исследователя, интерпретация исторического факта способствует утверждению истины, вернее, продвижению вперед в поисках ее.

Как и в любой науке концепции и интерпретации имеют свойство устаревать. Их сменяют новые, модные концепции, которые со временем уступают место свежим, а иногда их сменяют старые, забытые подходы. Потому каждой исторической работе отводится время, отпускается определенный срок востребованности. Отдельные книги сохраняют свою актуальность десять – пятнадцать лет, некоторые больше пятидесяти – ста, а то и двухсот лет. А некоторым не везет, вернее – их авторам, их забывают еще до выхода книги из типографии. Но в серьезном журнале о таких прецедентах даже писать не приходится…

Совершенно иное дело, если речь идет о книге документов – первоисточников. Такой труд обычно обречен на долгую молодость, как и его автор.

Одновременно особой ответственностью исследователя является введение в научный оборот новых исторических фактов, которые позволяют пролить свет на слабо изученные страницы прошлого, с большей силой почувствовать дыхание времени. В нашем конкретном случае – это, прежде всего, духовное завещание Марии Кантемир.

Рецензируемое издание представляет собой книгу, объединившую под обложкой ряд новых, ранее не вводимых в научный оборот документов, с разных сторон знакомящую читателя с жизнью семьи Кантемиров, прежде всего, Марии, дочери молдавского господаря Дмитрия Кантемира и его жены Касандры Кантакузино.

Перед читателем предстает женщина с непростой судьбой, гордая и одновременно утонченно воспитанная, образованная и глубоко верующая. Особое внимание обращает на себя принципиальность и твердость позиции Марии Кантемир, в частности в ее духовных письмах. Ее завещание 1757 года, опубликованное в «Истории Марии Кантемир в письмах и документах», дает многоаспектное представление о материальном имуществе, обидах, симпатиях и антипатиях душеприказчицы. Так, она ни разу не упоминает свою сестру Смарагду и брата Константина.

Освещению имущественно-правовых документов и семейно-наследственных актов в работе посвящен отдельный раздел, который свидетельствует о непростых отношениях в семье молдавского господаря и фаворита Петра Великого.

В книге документально подтверждается сильная, можно сказать, материнская любовь Марии Кантемир к своему брату Антиоху. Переписке с ним отведен следующий раздел издания. Рано потерявший мать Антиох оказался под опекой своей старшей сестры Марии, которая через всю жизнь пронесла чувство любви и заботы о своем брате.

Показательно звучат слова Марии брату в отдельной части книги «Цитаты и изречения Марии Кантемир»: «Вы знаете, Вас я люблю искренней любовью и, конечно, сама предпочла бы скорее быть больной, чем чтобы Вы болели…» (с. 241).

Кстати, будучи серьезно больной, особенно под старость Мария Кантемир практически не упоминает об этом факте в своей переписке.

Книгу дополняют, и облегчают работу с ней, список сокращений, аннотированный именной указатель и перечень документов.

Эпистолярный жанр, так распространенный в XVIII веке, сегодня уступает место скоростному Интернету, где письма превращаются в записки, которые благодаря беспроводной связи все чаще заменяются беседой через скайп

и вайбер. В те времена писать письма было не только необходимостью, но своего рода стилем жизни. Письма писались подробно и часто. Так, Мария Кантемир старалась писать брату Антиоху не реже, чем один раз в 14 дней, а то и чаще. Письма того времени отличает особый возвышенный язык: «Врожденная Сиятельству Вашему благосклонности добродетель и дознанные от многих благодеяния, смелость мне подают трудить Сиятельство Ваше сим моим покорным прошением, дабы как прежде спомоществовал сиротству нашему, так и ныне не оставил бы нас в крайней нужде» (с. 27).

Обращает на себя внимание язык писем того времени, он особенный, часто эзопов. Так, в найденной Лилией Заболотной переписке Марии Кантемир встречаются завуалированные образы под именем «Черепаха», «Тигрица», «Медея».

Остается добавить, что издание книги основывается на серьезной документальной базе архивных центров Москвы, Санкт-Петербурга, что лишний раз свидетельствует о проделанной автором скрупулезной работе.

Отдельно следует сказать о высоком качестве издания, подготовленного при финансовой поддержке Национальной комиссии Республики Молдова по делам ЮНЕСКО.

Думается, что работа бы не проиграла, если бы автор осторожнее использовала современные названия отдельных методов, вроде «гендерного подхода». Осторожнее, думается, следует быть и с использованием свежего в исторической науке термина «женская история». Понятно, что автор имеет в виду комплексное изучение женщины во времени, но делить историю на мужскую и женскую представляется скорее условностью современного увлечения гендерным фактором в жизни общества, который автоматически переносится на его прошлое.

Сказанное, кстати, нисколько не снижает общего позитивного мнения о проделанной Лилией Заболотной работе и полученном результате в виде издания документов и писем Марии Кантемир, с подробной вступительной статьей автора к ним.

Когда я закончил читать письма Марии Кантемир и комментарии к ним, обнаруженные и адаптированные для чтения Лилией Заболотной, у меня почему-то возникло предположение, что автор втянула читателя в мир нового открытия, оставив надежду на продолжение. Не случайно настоящую историю еще сравнивают с классическим детективом. Чувствуется, что у автора должна появиться новая работа (по крайней мере, хочется, чтобы так было), раскрывающая новые страницы из жизни семьи Кантемиров, которые уже перестали быть их личным достоянием, а принадлежат истории и вместе с ней культурному наследию.

Вот, собственно, последнее в данной рецензии пожелание автору – новых книг!

15.06.2018

Др. хаб. Вячеслав Степанов, Орловский государственный университет им. И. С. Тургенева, ул. Комсомольская, 95, 302026 Орёл, Россия

Helena Krasowska,
THE POLISH MINORITY IN SOUTH-EASTERN UKRAINE

Warsaw: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, 2017, 389 p.
ISBN: 978-83-64031-65-6
http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/80

Autoarea lucrării, lingvist recunoscut în mediul academic din Polonia și Ucraina, pe parcursul anilor a publicat numeroase studii monografice, apreciate și nominalizate la diferite premii internaționale.

Volumul „*The Polish Minority in South-Eastern Ukraine*", publicat în versiune electronică, reprezintă rezultatele cercetării efectuate în anii 2014-2017, în cadrul programului „*National Programme for the Development of Humanities*", finanțat de Ministerul Științei și Educației al Poloniei.

Scopul principal al studiului este elucidarea situației istorice, sociale, confesionale și lingvistice a minorității poloneze în sud-estul Ucrainei. Din această perspectivă autoarea abordează următoarele obiective: istoricul apariției și migrației polonezilor în sud-estul Ucrainei (regiunea Donețk și regiunea Zaporijjea), caracteristica dilemelor de identitate națională și lingvistică, inclusiv nivelul de cunoaștere și de utilizare a limbii materne.

Studiul are o valoare deosebită, deoarece din anul 2014 Ucraina este marcată de schimbări radicale politice (Euromaidan-ul, anexarea Crimeii), iar sud-estul Ucrainei fiind cuprins de un conflict militar.

Lucrarea a fost realizată în baza rezultatelor obținute pe teren, cuprinzând atât interviuri, cât și cercetări arhivistice. Pentru a obține aceste rezultate, autoarea a întreprins câteva stagii în regiune începând cu anul 2007 și până la izbucnirea conflictului militar. În volumul de față Helena Krasowska prezintă o imagine a comunității poloneze din sud-estul Ucrainei în profunzime – prin prisma metodologie interdisciplinare – istorie, etnologie, demografie, sociologie, lingvistică, cultura etc. Lucrarea este bine documentată și echilibrată prin noi abordări metodologice.

Studiul este bine structurat, în ordine logică și cronologică, cuprinde o *Introducere*, în care se argumentează actualitatea temei, este analizat nivelul de studiere a problemei date și metodologia aplicată. Urmează 6 capitole, în care sunt puse în discuție trei probleme principale: statutul juridic, situația lingvistică și identitatea națională a polonezilor din Donbas. Pentru a elucida problemele cercetate în detalii și printr-o analiză profundă, autoarea divizează capitolele în subcapitole. Volumul este însoțit de o anexă cu material ilustrativ și documente inedite din arhive. Bibliografia este impunătoare (în limbile polonă, ucraineană, rusă și engleză), fapt ce demonstrează că Helena Krasowska cunoaște temeinic problemele puse în discuție privitor la tema dată.

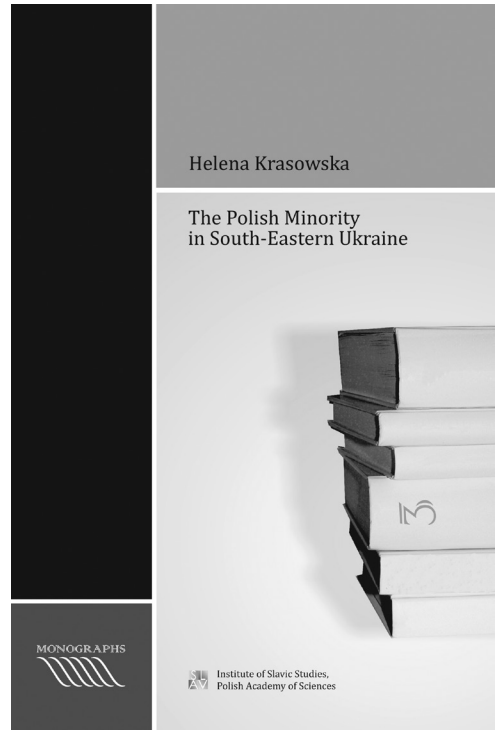

Primul capitol, intitulat *„South-Eastern Ukraine: past and present"* (Sud-estul Ucrainei: trecut și prezent) este dedicat istoricului regiunilor Donețk și Zaporijjea și prezintă o imaginea de ansamblu asupra componenței etnice a regiunii și a istoriei apariției și așezării comunității poloneze în acest spațiu.

Capitolul II – *„The Polish minority and Ukrainian ethnic policy”* (Minoritatea poloneză şi politica etnică în Ucraina) cuprinde patru subcapitole, în care sunt abordate statutul juridic al minorităţii poloneze din Ucraina, normele şi cadrul juridic vizavi de statutul polonezilor, activităţile culturale, educaţia şi predarea limbii poloneze. Un subcapitol este consacrat problemei de o importanţă majoră – statutul juridic al Bisericii Romano-Catolice din Ucraina.

Capitolul III – *„The Polish language in South-Eastern Ukraine today”* (Limba poloneză în sud-estul Ucrainei) este unul cuprinzător, fiind realizat în baza activităţii ştiinţifice personale ale Helenei Krasowska în această regiune. Dânsa pune în discuţie următoare probleme: multilingvismul şi limba poloneză, atitudinea faţă de limba poloneză, limbajul comunicării cotidiene a polonezilor, interferenţele lingvistice şi fenomenele sociolingvistice etc.

Conform cercetărilor autoarei, în promovarea politicii lingvistice în care limba rusă a avut un situaţie net avantajoasă, s-au produs unele schimbări în determinarea identităţii naţionale. Drept exemplu serveşte următorul material statistic. Conform estimărilor H. Krasowska, doar o mică parte a minorităţii poloneze din regiunile Doneţk (4,1%) şi Zaporijjea (4,0%) consideră limba poloneză drept limbă maternă. Pentru limba ucraineană optează 19,3% în regiunea Doneţk şi 38% – în regiunea Zaporijjea. Majoritatea, însă, consideră drept limbă maternă pe cea rusă, 75,7% în regiunea Doneţk şi, respectiv, 56,8% în regiunea Zaporijjea.

Capitolul IV – *„The scope and functions of Polish”* (Aplicarea şi funcţionarea limbii polone) este consacrat politicii lingvistice naţionale (statale) şi regionale, rolului educativ în promovarea limbii polone în sistemul de învăţământ, limbajului organizaţiilor minorităţilor poloneze, mediatizării limbii poloneze, contribuţiei Bisericii Romano-Catolice în păstrarea şi promovarea limbii polone.

O deosebită importanţă teoretică şi practică are capitolul V *„Cultural and national identity: types, dimensions and components”* (Identitate culturală şi naţională: tipuri, dimensiuni şi componente), în care autoarea face analiza şi trage concluzii asupra problemei ce ţine de determinarea identităţii naţionale, confesionale şi lingvistice ale polonezilor din sud-estul Ucrainei.

Capitolul VI – *„Landscapes of memory: on experiencing Polish identity in South-Eastern Ukraine”* (Peisaje de memorie: din experienţa identităţii poloneze în sud-estul Ucrainei), realizat în baza studiilor de caz, este dedicat descrierii memoriei istorice şi păstrării identităţii naţional-lingvistice în diferite perioade istorice şi în condiţii nefavorabile. Autoarea a adunat un vast material despre personalităţi de origine poloneză şi a realizat acest capitol în contextul impresiilor personale despre istoria familiei, vieţii private, activităţii sociale şi culturale, atitudinii faţă de limba maternă etc. Capitolul elucidează conexiunea culturală a minorităţii poloneze la mediul multicultural din sud-estul Ucrainei.

O concluzie de bază a autoarei este că, efectuând cercetările în anul 2007, dânsa a constatat că polonezii din regiunilor de sud-est ale Ucrainei deja nu mai utilizau limba poloneză în viaţa cotidiană. Persoanele care considerau limba poloneză drept limbă maternă erau cele care s-au născut în Polonia înainte de cel al Doilea Război Mondial. Limba rusă, însă, a jucat cel mai mare rol în zona studiată, fiind răspândită în cea mai mare parte a regiunii şi considerată drept limba nativă. Un impact asupra problemei lingvistice l-a avut şi factorul funcţionării limbii ruse în sfera culturii şi educaţiei. Posibil, din aceste motive un procent foarte redus al polonezilor indică limba polonă ca limba maternă.

La final, menţionăm, că studiul doamnei Helena Krasowska *„The Polish Minority in South-Eastern Ukraine”* este o lucrare originală, definită, cu valoarea ştiinţifică şi practică. Volumul abordează următoarele aspecte: istoria polonezilor din sud-estul Ucrainei, statutul social şi juridic al minorităţii poloneze, problemele de identitate naţională şi lingvistică ale polonezilor în regiunea cercetată, politica statutului faţă de minoritatea polonezilor, apariţia şi istoria organizaţiilor comunităţii polonezilor, funcţionarea şi rolul limbii în determinarea identităţii naţionale, factorul confesional-spiritual (biserica, religia), educativ (şcoala) şi cultural.

Contribuţia acestui studiu este imensă, deoarece problemele de ordin naţional, confesional, lingvistic etc. sunt vehiculate mai mult declarativ de către politicieni şi de mult nu sunt cercetate de specialişti în domeniu. Lucrarea conţine informaţii preţioase ce reflectă situaţia istorică, socială,

etno-confesională şi lingvistică a polonezilor din sud-estul Ucrainei.

În viziunea noastră, volumul Helenei Krasowska *„The Polish Minority in South-Eastern Ukraine”* merită toată lauda şi cea mai înalta apreciere, fiind recomandat istoricilor, jurnaliştilor, diplomaţilor, politicienilor, tineretului studios şi tuturor celor care sunt interesaţi de istoria minorităţilor naţionale.

Îi dorim autoarei noi realizări editoriale frumoase în continuare.

30.05.2018

Dr. Lilia Zabolotnaia, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: lilizab61@gmail.com

Lista abrevierilor

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice. Academia Română, Bucureşti
ActaMM	Acta Moldavie Meridionalis. Anuarul Muzeului Judeţean Vaslui, Vaslui
ActaMN	Acta Musei Napocensis. Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
AIIAX	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol”, Iaşi
AIMSR	Arhiva Istorico-militară de Stat din Rusia, Sankt Petersburg
AISR	Arhiva Istorică de Stat din Rusia
AISRL	Arhiva Istorică de Stat a regiunii Leningrad
AMC	Arhiva Ministerului Culturii
ANRM	Arhiva Naţională a Republicii Moldova
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
Apulum	Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba-Iulia, Alba-Iulia
ArhMold	Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie, Iaşi
ASRO	Arhiva de Stat din regiunea Odesa
AUB	Analele Universităţii Bucureşti, Bucureşti
Basarabia	Basarabia, Chişinău
BOR	Biserica Ortodoxă Română, nr. 8, 1903
BNRM	Biblioteca Naţională a Republicii Moldova
BBR	Buletinul Bibliotecii Române, Freiburg
BDA	Buletinul de Documentare Arhivistică, Bucureşti
BRM	Bibliografia Românească Modernă
Byzantinobulgarica	Byzantinobulgarica, Sofia
CA	Cercetări arheologice, Bucureşti
Candela Moldovei	Candela Moldovei. Institutul cultural-misionar „Trinitas”, Iaşi
Carpica	Carpica. Muzeul de Istorie şi Artă, Bacău
CI	Cercetări Istorice, Iaşi
Cugetul	Cugetul. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău
Cumidava	Cumidava. Muzeul judeţean Braşov, Braşov
Datini	Datini. Revistă de cultură, Bucureşti
Destin Românesc	Destin Românesc. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău-Bucureşti
Destin Românesc s.n.	Destin Românesc. Serie Nouă. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău
FIASRO	Filiala din Ismail a Arhivei de Stat din regiunea Odesa
Magazin bibliologic	Magazin bibliologic, Biblioteca Naţională a Republicii Moldova, Chişinău
Marisia	Marisia. Studii şi materiale, Târgu Mureş
Mitropolia Olteniei	Mitropolia Olteniei, Craiova
MNAIM	Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei
MNIM	Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei
Ortodoxia	Ortodoxia. Revista Patriarhiei Române, Bucureşti
Peuce	Peuce. Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pyretus	Pyretus, Ungheni
Revista arheologică	Revista arheologică. Institutul de Arheologie și Istorie Veche, Chișinău

Revista arheologică S.N.	Revista arheologică S.N. Institutul Patrimoniului Cultural, Chişinău
Revista Arhivelor	Revista Arhivelor. Direcţia Generală a Arhivelor Statului, Bucureşti
Revista Bistriţei	Revista Bistriţei. Muzeul Judetean Bistriţa-Năsăud
Revista de etnologie	Revista de etnologie, Chişinău
Revista de filosofie	Revista de filosofie, Bucureşti
Revista de istorie	Revista de Istorie, Bucureşti
Revista de istorie a Moldovei	Revista de istorie a Moldovei, Chişinău
Revista Muzeelor	Revista Muzeelor, Bucureşti
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, Bucarest
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti
Tibiscus	Tibiscus. Muzeul Banatului, Timişoara
Tyragetia	Tyragetia. Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, Chişinău
Viaţa Basarabiei	Viaţa Basarabiei, Chişinău
Ziridava	Ziridava. Muzeul judeţean Arad, Arad
Богословские Труды	Богословские Труды. Московская патриархия, Москва
ВИ	Вопросы истории, Москва
ЕАИВЕ	Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы
Етнография на България	Етнография на България, София
ЖМВД	Журнал Министерства Внутренних Дел (СПб.)
КЕВ	Кишиневские Епархиальные Ведомости, Кишинев
Киевская старина	Киевская старина, Киев
КСИЭ	Краткие сообщения Института Этнографии АН СССР, Москва
ПСЗРИ	Полное Собрание Законов Российской Империи
РА	Российская Археология, Москва
Русский Вестник	Русский Вестник, Москва
СЭ	Советская этнография, Москва
Труды ГИКМ	Труды Государственного Историко-Краеведческого Музея, Кишинев
УЗКГУ	Ученые Записки Кишиневского Государственного Университета (Кишинев)
Ученые записки	Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР
ЗООИД	Записки Одесского Общества Истории и Древностей

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia”

Stimaţi colegi,

Revista prevede publicarea studiilor arheologice, istorice, muzeografice, rezultatele cercetărilor ştiinţelor interdisciplinare în domeniul arheologico-istoric, ocrotirea patrimoniului.

Articolele şi alte tipuri de lucrări ştiinţifico-muzeografice vor reflecta din punct de vedere geografic spaţiul balcanico-carpato-pontic şi teritoriile limitrofe.

Articolele pot fi prezentate în limbile română, rusă, engleză, germană, franceză.

Toate materialele prezentate spre publicare urmează a fi recenzate de membrii Colegiului de redacţie, precum şi de alţi specialişti în domeniu.

În cazul unui aviz negativ, Colegiul de redacţie nu este obligat să comenteze decizia sa.

Volumul manuscriselor nu va depăşi 100 mii caractere (aproximativ 2,5 c.a.), inclusiv bibliografia, rezumatele şi ilustraţiile. Textul lucrărilor trebuie prezentat în formă de manuscris şi în format electronic: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Articolele trebuie să fie însoţite de un rezumat în trei limbi: română; rusă; engleză (germană sau franceză).

Planşele (ilustraţiile), în format A4, se vor prezenta în formă grafică clară, cu numerotarea poziţiei fiecărui obiect. Materialul ilustrativ trebuie să fie însoţit de o lista a planşelor cu o legendă exhaustivă (tradusă şi în limbile rezumatului). Planşele (TIF, JPG – nu mai puţin de 300 dpi) şi lista lor (*Microsoft Word*) se vor prezenta şi în format electronic.

Notele bibliografice se prezintă în original în textul manuscrisului: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Explicaţiile, comentariile, precum şi referinţele la fonduri de arhivă, muzee etc. se vor face la subsolul paginii.

Bibliografia se prezintă în ordine alfabetică, la sfârşitul textului.

Modul de citare a monografiilor:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).
Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Modul de citare a articolelor publicate în culegeri de lucrări ştiinţifice:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.
Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Modul de citare a lucrărilor publicate în ediţii periodice (reviste, anuare etc):

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.
Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Modul de citare a materialelor publicate în volumele simpozioanelor şi conferinţelor ştiinţifice:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.
Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

În cazul utilizării unor prescurtări în text, precum şi în bibliografie, se anexează o listă de abrevieri.

La sfârşitul textului se anexează date despre autor: numele, prenumele; gradul ştiinţifico-didactic; funcţia; instituţia; adresa; telefon, fax, e-mail.

Anual, termenul de prezentare a materialelor este 1 martie

The following conditions for publishing in the „Tyragetia" journal will apply

Dear Colleagues,

The journal provides publications on various aspects of archaeology, history, museology, results of scientific researches in interdisciplinary sciences in the field of archeology and history, protection of cultural heritage.

Contributions and other types of scientific-museological works should reflect the Balkan-Carpathian-Pontic regions and the neighboring territories from the geographic point of view.

Contributions should be submitted in Romanian, Russian, English, German and French.

All material presented for publication will follow review by the Editorial Board members and other specialists.

The Board is not obliged to comment negative reviews.

The volume of the manuscripts shouldn't exceed 100,000 signs, (approximately 2,5 ens), including bibliography, summaries and illustrations. The texts of the contributions should be submitted in the form of manuscripts and in electronic format: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5*.

Articles should be accompanied by a summary in three languages: Romanian, Russian, English (German or French).

Illustrations should be provided in A-4 format with all the objects supplied by numbers. The tables themselves should be numbered; a complete list of the tables should be offered and accompanied by relevant information (translated in the language of the summary).Tables (TIF, JPG - not less than 300 dpi) and lists (*Microsoft Word)* of illustrations should be provided in electronic format.

Bibliographical notes in the text of the manuscript should be presented in the original: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Bibliography should be provided at the end of a contribution in the alphabetical order.

Monographs:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Samples of articles published in scientific collections:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Articles published in journals:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Contributions to conference proceedings:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

If abbreviations are used, a list of them should be provided.

Personal data about the author should be provided at the end of the text: name, surname; academic degree; function; institution; address; phone and fax numbers and e-mail.

The deadline for contributions to be published: 1 March

Условия для публикации в журнале «Tyragetia»

Уважаемые коллеги,

В журнале будут опубликованы научные статьи по археологии, истории, музеологии, результаты междисциплинарных научных исследований в этих областях, а также работы по охране культурного наследия.

Статьи и другие типы научно-музееведческих работ должны отражать территорию балкано-карпато-понтийского региона и соседние территории.

Статьи могут быть представлены на румынском, русском, английском, немецком и французском языках.

Материалы представленные к публикации, рецензируются членами редакционной коллегии, а также другими специалистами.

Коллегия не обязана комментировать негативные рецензии.

Объем рукописи не должен превышать 100.000 знаков (примерно 2,5 авторских листа), включительно библиография, резюме и иллюстрации. Тексты статей должны быть представлены в виде рукописи и в электронном формате: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5*.

Статьи должны сопровождаться резюме на трех языках: румынском, русском, английском (немецком или французском).

Иллюстрации (таблицы) в формате А4 должны быть представлены в четкой графической форме с указанием номера каждого предмета. Иллюстрации должны сопровождаться списком таблиц с полной информацией (переведенным на языках резюме).

Таблицы (TIF, JPG- не менее 300 dpi) и списки (*Microsoft Word*) иллюстраций должны быть представлены в электроном формате.

Библиографические сноски представляются в тексте рукописи в оригинале согласно следующим критериям: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Библиография должна быть дана в конце текста статьи, в алфавитном порядке.

Примеры для монографий:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu (București 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Примеры для работ, опубликованных в сборниках:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iași 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Примеры для работ, опубликованных в периодических изданиях:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Примеры для работ, опубликованных в материалах конференций и семинаров:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chișinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chișinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

Если в статьи использованы сокращения, тогда список сокращений прилагается.

В конце текста статьи прилагается также краткая информация об авторе: фамилия, имя, ученая степень, должность и место работы, адрес, телефон, факс, e-mail.

Ежегодно последний срок представления рукописей 1 марта

BONS OFFICES
Casa Editorial Poligrafică

Casa editorial-poligrafică „Bons Offices”
mun. Chişinău, str. Feredeului 4/6, MD-2005
tel/fax.: 500-894; tel.: 500-895, 27-66-44
e-mail: ion@bons.md